

Reg. No B. 196

સુદર્શન.

તા. ૧૧/૧૨/૬૬

પ્રેસિડેન્ટ આનંદરાવ

બાપુભાઈ. ધ્રુવ એમ

એલ એલ બી.

(આથ દ્રશ્ય—'એક અભેદમાર્ગપ્રવાસી' બ્રહ્મનિષ્ઠ મણિલાલ નવલભાઈ)

(ધર્મ-ગૃહ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અતે તત્સંબંધી વિચાર.)

“સત્યં પરં ધોમહિ” —ભાગવતમ્.

ભાગ ૧૫. અંક ૧.]

(માસિક)

[ઓક્ટોબર, ૧૯૯૯]

વિપ્રયોગ.

(મગ્ધ)

“આકાશે એની એ તારા.

“એની એ જ્યોત્સ્નાની ધારા”

“તરુણ નિશા એની એ:

“દારા ક્યાં છે એની એ ?

“શૂ એ હાવા નહિ જોવાની ?

“આખડલી શૂ નહિ દેહવાની ?

“ત્યાં એ ત્યારે શું રેવાની—

“દારા એની એ ?”

“છે જ્યાં છે સ્વામીની તારા:

“સ્વર્ગોની જ્યોત્સ્નાની ધારા

“નહિ જ નિશા જ્યાં આવે,

“દારા ત્યાં છે એની એ.

“છે ત્યારે એ ત્યાં જોવાની.

“આખડલી એ ત્યાં દેહવાની:

“સ્વામી સાથે નહિ રેવાની—

“દારા એની એ.”

કાન્ત.

. આંસુ.

(મળેલું.)

આવોને આંસુની માળા પહેરાવું પ્રીતે । ,૨૬—

મોતીડાં સમાં રૂપાળાં આંસુડાં રસાળાં,
સહદયને સુંવાળાં સુખકર ચિતે । આવોને-૧

હૃદય-છોંપે દ્રવેલાં સાસ્ત્રિક-સ્વાતિનાં,
ઉંચા તેજવાળા ખિન્દુ-જનિત લલિત । આવોને-૨

રસાબ્ધ મહી નાચુકડાં નાવડાં ધપાવી,
પ્રણય પ્રસારી વ્યક્તિ વીણી લે ઉમંગે । આવોને-૩

સુખ દુઃખનું ત્યા કિત્વ જાતિમાં જળ્યાપ,
કીકી રચૂલને જ । ન ખીજે કદી એય દોસે । આવોને-૪

અખૂટ ભંધાં છે એવાં આંસુડાં મળનાં ।
શકું એજ આપી વ્હાલાં । રીંછીને રડીને । આવોને-૫

શૃંગાર એ શોભીલો સાધીને સખવું ।
નિહાળી નચાવું । નાચું રમત રચીને । આવોને-૬

હમરાય આપતાં તો નિગાળું ન શાને ?
ભીંગવું વ્હવાડું વ્હાલાં । તમાને, ભીંજીને । આવોને-૭

હૃદયની “ ઉડેલાં ” એ તે અર્પની “ રલાં ” ને,
ગળે હેતથી વ્હાલાંને લચીને-લચીને । । આવોને-૮
(“ રહિતમાલ ”)
લલિત.

પ્રેયસીને. *

(મળેલું.)

(મંદાકાન્તા.)

તારાકેસ સુગઢમચ્છિ જો । બોમશીપે વિરાજે,

* આ કાવ્યમાં Gerald Massey કૃત ‘ To A Beloved one ’ નામના
ગ્રેષ્ઠ કાવ્યના કેટલાક વિચારોનું સામ્ય છે. આ કાવ્યની આઠમી અને છેલ્લી લીટીમાં મં
દાકાન્તાવૃત્ત કરતાં એકેક અક્ષર વધારે છે તે તે લાંટીઓ અગત્યની હોવાથી (emphasis)
બારની ખાતર-મૂકેલા છે. કાવ્યમાં કેટલાક વિચારોને સારી રીતે ગોઠવવાની અમૂલ્ય સા
હાયની ખાતર કરતાં પોતાના મિત્ર રા. પ્રેમભક્તિનો અત્યંત આભારી છે.

ને પૃથ્વીની વિવિધ કુસુમે કાર્યે ગુંથી યશસ્વી;
પામ્યો રત્નો વર્ણો ઉદયિને બલ્ય વૃક્ષો અરણ્યે,
પામ્યાં વૃદ્ધિ જીવન ઝરતી તે મોઠાં પખોંગીત. ૧

પુષ્પે પુષ્પે પરિમલ પુરી મોઠડી મોદદાયી,
તે જો ! પામી નીલ નભવિષે ઉડવા પક્ષિપક્ષોં;
પામ્યાં વિશ્વો વિવધ વિભૂતિ પ્રાણીને દિવ્ય હાથે,
બહાલી ! પામ્યાં (તે) અમૃતકરથી આપણે દિવ્ય રનેહ. ૨

લક્ષ્મીકેરા કનકકરમાં તે નથી દિવ્ય દીપ્તિ,
તે તે છે ના મહ છલકતું આપણું જીવનેય;
લક્ષ્મી પુત્રો સકળ જગના દે સુવર્ણો તથાપિ—
બહાલી ! વિશ્વે નહિ નહિ મળે રનેહ મોઠો કદાપિ ૩

વિશ્વોકેરા આતુલ વિભવો ગ્રેમ પોપે ન લેશે,
કિંતુ પ્રુદ્ધિ અતીવ વસતી રનેહ ત્હારે અનેરી;
તેથી ચાવજીજીવિત જીર્ણોં આપણે રનેહરાજ્યે,
તે ત્યાગીશું ખટપટ સદા વિશ્વના વૈભવોની. ૪

શોકે રંગી દિવસ વિતવે લે:લુપો લક્ષ્મીકેરા,
તે શ્રીમતો દિવ્યનો પ્રભા રાજરંગે સુવર્ણે;
કિંતુ ત્હારે પ્રીતિપટ પ્રિયે ! આપણે વીંટળાયાં,
રહેશું નિત્યે જગત્ ઝીલતાં રનેહ છાંયે છવાયાં. ૫

સુંખી બહાલી ! જડ જીવનને ચેતના મુક્ત કાધું,
રહામા રહામી નજર કરવી રનેહનું સુંખ પીધું;
જવાત્માની અમરભૂમિની રમ્ય સોપાનશ્રેણિ—
ગુંથી તોયે પુરોં ન થઈ તે સૌ પ્રતિજ્ઞા પ્રીતિની. ૬

બહાલી ! બહાલી ! ચપળ ઉડતી વિશ્વની વાદળાની—
ભાણું છું હું—સુંખ દુઃખ તણી છાંયડી ભાવિમાં છે;
કિંતુ તેથી પ્રીતિનું મધુરૂં જૂલારો ઇન્દ્રઆપ—
આને અશ્રુપટ, રિમત મુખે શોભશે બહાલી ! કાલ્પ. ૭

છાને યાયે તિમિરવત આ વિશ્વ, આકાશ, બાનું,
તે છે બહાલી ! જીવનતરનાં પુષ્પ સર્વે ખરે આ;
ત્હારું—ત્હારું સતત જગતે ગ્રેમ સૌભાગ્ય રહેશે,
સંસારામિ ચક્રોં ખર્જોં જંતા પ્રાણને પ્રાણ દેશે. ૮

જોજી નિત્યે ભવઉદધિને તું તરંગે તરંગી,
મીઠી નેડે છવન વિજયી પ્રેમોને નેત્ર નર્તી; ,
તેડી હૃદયે હૃદય અરપે, સુખતોથી વધાવે;
શ્રી શોભતું નિમિષ જગતે આંખ લીલાશ લાવે. ૫

વિશ્વ રનેલી મનુજ નયનો લક્ષ્મીના ફૂગે રેખે,
મ્હારી આંખ્યો કરી રહી સદા પ્રાણની નેત્ર રેખે;
ને ત્યાં શોધે જગસકલતું, રનેહતું સર્વ મીઠું;
તે ના જાણે જગત કુલ જે મેં તુંમાં પ્રાણ દીઠું. ૧૦

જ્ઞાતી! જ્ઞાતી! અમુલ અતિશે રનેહનાં તારવ છાંડી,
તે કે પ્રેમી હૃદય કજરો આત્મ સૌન્દર્ય રાંડી;
શોધે સ્વર્ગો અવર છવ છે સ્વર્ગમાં સુખ ભાળી,
કિંતુ મ્હારે (તો) મન તું મદિ છે સ્વર્ગ સંપૂર્ણ જ્ઞાતી. ૧૧

કુમુદ.

૨૫. અન્યાવસોકન.

(૧) એકસ મ્યુસરનાં વેદાન્ત ઉપર ભાષણો—

પ્રો. એકસમ્યુસરે માર્ચ ૧૮૯૪ માં ઇંગ્લંડના રૉયલ ઇન્સ્ટિટ્યુશન નામના પરિષદ-સ્થાનમાં વેદાન્ત ઉપર જે ત્રણ ભાષણો આપ્યાં હતાં અને જે ત્યારપછી પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થયાં છે તેનું આ ગુજરાતી ભાષાન્તર આપણી યુનિવર્સિટીના એક સારી કેળવણી પાત્રેલા પ્રોફુએસર રા. રા. હરજીવન ભગવાનજી શુક્લે કર્યું છે. આ પુસ્તક સુદર્શનના તન્ત્રો ઉપર “રિવ્યૂ” માટે ધણા સમયથી આવ્યું હતું, પણ કેટલાંક કારણોથી એ વિશે લખવાનો અમને અવકાશ મળી શક્યો ન હતો. આજ એ વિશંખ માટે વાચકોની તેમ જ ભાષાન્તરકર્તાની ક્ષમા માગી એ સંબંધી કાંઈક લખવા માગીએ છીએ:—

અહા જગતનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત ઉભય પ્રકારનું કારણ છે એ વાત સમજાવવા ઉપનિષદમાં કરાજીઆનું દદાન્ત આપેલું સુપ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ એક સમય એવા અચાનકે હતો કે “હિન્દુસ્થાનમાં પહેલવહેલા આવેલા કેટલાક ખ્રિસ્તિ મિશનરિઓ કહેતા કે આ-છણોનો ઈશ્વર એક મોટો કળો કરાજીઓ છે.” ૧૧ આ રિધતિ તો હવે ધણા કાળથી બદલાઈ ગઈ છે, તથાપિ ત્યારપછી પણ જે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ વેદાન્તસંબંધે લખ્યું છે તેમના એ વિભાગ પડે છે: (૧) જેઓને સંસ્કૃત જ્ઞાન સાફ છે, પણ ફિલસોફીના વિષયમાં બહુ અજ્ઞાસ નથી, (૨) જેઓ ફિલસોફીમાં બહુ જ્ઞાન ધરાવે છે, પણ જેઓને સંસ્કૃત જ્ઞાન બિલકુલ નથી જ કે થોડું છે. આ બે વર્ગમાંથી પ્રથમ વર્ગમાં “ઓરિએન્ટલ સ્કાલર”

*ધિ. રામજિગ સ્ટાર પ્રેસ રાજકોટ. મૂલ્ય રૂ. ૧)

ભાષાન્તર કર્તા રા. રા. હરજીવન ભગવાનજી શુક્લ. બી. એ. એલ એલ. બી.

કહેવાતા વિદ્વાનોમાંના ધણાખરા આવે છે, ખીજામાં વિક્ટર કૂઝાં રૉપન હાવર આદિ શિલ્પસૂત્રોને રચાન છે. બ્યારે પ્રથમ વિભાગવાળા વિદ્વાનોમાંના ધણાખરા વેદાન્તવિરુદ્ધ મત દર્શાવે છે, ત્યારે ખીજા વિભાગના વિદ્વાનો વેદાન્તને સર્વોત્તમ દર્શનરૂપે પ્રતિપાદન કરે છે; પરંતુ એમના અભિપ્રાયમાં ખામી એ રહે છે કે સંસ્કૃતના જોષએ તેવા જ્ઞાનને અભાવે એમનાં વચનો સર્વમાન્ય યર્ષ શકતાં નથી. પણ હમણાં જ-યોડાં વર્ષથી જ-એક ત્રીજે વર્ગ અસ્તિત્વમાં આવતો જાય છે, જે સારા શિલ્પસૂત્ર હોવા ઉપરાંત સંસ્કૃતનો પણ સારો અભ્યાસ કરાવે છે, અને જેમાં પ્રો. મેક્સમ્યૂલર, પ્રો. દેવસેન આદિની ગણુના છે.

આ ખીજે વિદ્વાન ત્યાં સુધી માને છે કે “સંસ્કૃત અને હિંદુસ્થાનના ધર્મ અને પુરાણોના અભ્યાસથી શબ્દશાસ્ત્ર, ઇશ્વરશાસ્ત્ર અને પુરાણશાસ્ત્ર જન્મ પામ્યાં છે તેવી જ રીતે વેદાન્તના અભ્યાસથી તત્ત્વજ્ઞાનનું પુનરુદ્ધિપન યશે.” આ વચનો વાંચી આપણું હૃદય અસાધારણ દેશાભિમાનથી ઉછળતું હતું, તેવામાં જ પ્રો. મેક્સમ્યૂલરે હમણાં જ પ્રસિદ્ધ ય-એક્ષા એના “The Six Systems of Indian Philosophy” નામના લેખમાં પ્રદર્શિત કરેલા વિચારોથી એ ભાવને પુષ્ટિ આપી છે.* જ્યારે પ્રો. મેક્સમ્યૂલર જેવા નિષ્પક્ષપાત યુક્તિના શિલ્પસૂત્ર વિદ્વાનો વેદાન્ત મારે આવો જિજ્ઞાસુ મત ધરાવે ત્યારે એનિબિસેંટ જ્ઞાનના ઉદ્ગારોને ખોટા ઉત્સાહના ઉમરા માનવાનું કારણ રહેતું નથી. પરંતુ વેદાન્તની આવી પ્રશંસા કરતાં પણ અધિક સંતોષપ્રદ વાત તો એ યશે છે કે વેદાન્તના કેટલાક મુખ્ય સિદ્ધાન્તો જે આજ પર્વન્ત ધણી જ ખોટી રીતે કલ્પવામાં આવતા હતા તે રહામે મેક્સમ્યૂલરે પોતાનો મત બહુ સ્પષ્ટતાથી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.—

(૧) “જીવાત્માનો પરમાત્મા સાથે અમેદ પ્રતિપાદન કરવામાં હેતુ શ્રીક લોકોની માન્યતા પ્રમાણે માણસે ઇશ્વરની પાયરીએ ચઢવાનો નહિ, પણ ઇશ્વરત્વ ફરી પ્રાપ્ત કરવાનો હતો; પ્રથમ હેતુને જર્મન ગૂઢવાદીઓ..... ઇશ્વરનિન્દા કહે છે, પણ ખીજાને ઇશ્વરનું પુત્રત્વ જે ખ્રિસ્તી ધર્મનો મોઢામાં મોટો હેતુ છે તેનું રૂપાન્તર કહે છે.”†

* Schopenhaur was the last man to write at random, or to allow himself to go into ecstasies over so-called mystic and inarticulate thought. And I am neither afraid nor ashamed to say that I share his enthusiasm for the Vedānta and feel indebted to it for much that has been helpful to me in my passage through life વેદાન્ત મને મારી જીવનયાત્રામાં બહુ સહાય થયું છે.

† Max Müller. (The Six Systems of Indian Philosophy.)

+ “To maintain the eternal identity of the human and the divine is very different from arrogating divinity for humanity; and on this point even our philosophy may have something to learn which has often been forgotten in modern Christianity, though it was recognised as vital by the early fathers of the Church, the Unity of the Father and the Son, nay, of the Father and all His Sons”.

જીવાત્મા અને પરમાત્મું એક જ એટલે જીવાત્મા પરમાત્મા હોવાનો મિથ્યા-અધિકારી દાવો કરે છે એમ નહિ. આ અદ્વૈતસિદ્ધાન્તમાંથી આપણે બહુ શીખવાનું છે, જે પ્રાચીન ક્રિશ્ચિયનિટિમાં તાત્ત્વિક મનાતું પણ વર્તમાન ક્રિશ્ચિયનિટિમાં બહુ ભૂલાઈ ગયું છે.

Max Müller, (The Six Systems of Indian Philosophy).

(૨) અદૈતવેદાન્ત “ઈશ્વર” નું અસ્તિત્વ પણ મિથ્યા માને છે, પણ તેમ કરવામાં શરવાદ પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ એ મતમાં “જ્ઞાતા અથવા દેહી (સમુદય) ઈશ્વર આ દેહી આત્મા જેટલો જ સત્ય છે. દુનિયાની પ્રચલિત ભાષામાં નથી વધારે સત્ય શું હો શકે?” (૩) “આપું દશ્ય જગત સામાન્ય બુદ્ધિને કોઈ પણ ચીજ જેટલી સત્ય માસે તેટલું જ તે સત્ય છે. બાદ લોકો કહે છે તેમ તે છેક ખાલી-શૂન્ય-નથી” (૪) “વ્યવહારમાં વેદાન્ત” વિષે લખતાં કહે છે:—“આ પ્રમાણે વેદાન્ત દર્શન દરેક માણસને ખરેખર ઉપયોગી થવા માટે પૂરેપૂરી છૂટ બહે છે અને તેને આ ક્ષણભંગુર દુનિયામાં બની શકે તેટલા સખ અને માનનીય નિયમ તથા મૂકે છે. હરકોઈ બીજા ધર્મના દેવા જેટલાજ સર્વશક્તિમાન અને પ્રતાપી દેવની પૂજા કરવાની તેને તે છૂટ આપે છે. લગભગ તમામ ધર્મને તે માર્ગ આપે છે, બસકે તમામનો તેમા સમાવેશ થઈ જાય છે. બધારે ચઢીયાતી રોશની (એટલે કે ખડું જ્ઞાન) પ્રકટ થાય છે. ત્યારે પણ તે રોશની આગલી દુનિયાની સત્યતાનો નાશ કરતી નથી, પણ તેને તેની ક્ષણભંગુર સ્થિતિમા પણ વધારે પૂર્ણ સત્યતા અને વધારે ગંભીર અર્થ અર્પે છે” વળી “વેદાન્તના નીતિજ્ઞાન” સંબંધે પણ એ બહુ આશ્ચર્યથી કહે છે કે “ધણી વખત એમ કહેવામાં આવે છે કે વેદાન્તના જેવો ગહન ધર્મ અપૂર્ણ છે, કેમકે નીતિને મારે તે મજબૂત પાયો હોઈ શકે નહિ.....મને આશા છે કે વેદાન્તદર્શન તત્ત્વજ્ઞાન તરીકે માત્ર દુનિયાનો ખુલાસો કરે છે એટલું જ નહિ, પણ તે તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મના બહુ મજબૂત પાયો ઉપર નીતિજ્ઞાનને સ્થાપિત કરે છે એમ હું તમને બતાવી શકીશ” (૫) આત્મા કાઈજ કરતો નથી, એનો અર્થ એમ નથી કે પાપ-પુણ્ય માટે જવાબદારી નથી કે આત્મા જડ છે આ સિદ્ધાન્તનું ખડું તાત્પર્ય શું છે એ “વિષયી અને વિષય” સંબંધી શંકરાચાર્યનો મત સ્પષ્ટ કરતાં પ્રેક્ષિસર જે કહે છે તેમાંથી સમજાઈ આવે છે. આ મત સંબંધમાં એ લખે છે કે “તે દલીલમાં એક અમત્યનો વિચાર સમાવેલો છે, અને આ વિચારનો યુરોપિયન તત્ત્વવેત્તાઓએ કદી પણ પૂર્ણ ઉપયોગ ક્યો નથી. તે એ કે જે વિષયી-વાચક છે અને જે વિષય-વાચક છે તે વચ્ચે દૃઢ અસમાનતા છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો વિષયી કદી વિષય નહીં શકે.” (૬) અધિકારવાદમાં અયોગ્ય વૈધમ્યનો મત ન જોતાં એ પ્રેક્ષિસર એમાં બહુ ઉત્તમ વ્યવસ્થા સમજે છે. “આ ક્ષણ ધર્મમાં જ એક ધણી સાદી વાત સ્વીકારવામાં આવી છે; જે વાત લગભગ બીજા ધર્મોએ વિસારી મૂકી જણાય છે. મનુષ્યનો ધર્મ અને બાળકનો ધર્મ એક હોઈ ન શકે.” (૭) વળી એ એક બીજી જાણવા જેવી બાબત એ બતાવે છે કે:—“શાસ્ત્રીન સંસ્કૃત તત્ત્વવેત્તાઓની ધણીખરી ઉલ્લેખતા તેઓના મનમાં લોકોને ખુશી કરવાની ધારણા નહીં હોવાને અને દીકાકારોના મનનું સમાધાન કરવાની જાતિ નહીં હોવાને લીધે છે, જે કાર્ય કરવાનો પોતે નિશ્ચય ક્યો હોય તે સિવાય બીજા કશાનો તેઓ વિચાર કરતા નહીં તે કાર્ય પોતાથી બની શકે તેટલું પૂર્ણ કરવાનો જ વિચાર તેમને રહેતો પોતાના બરોબરિયા અથવા ચઢિયાતા સિવાય બીજાનું અનુમોદન તેમને કાંઈ પણ લેખામાં નહોતું તોપણી તેમનું કામ જેટલું થઈ શકે તેટલું સાફ થયેલું હોય અને તે ઉત્તરો વધે ટપી રહે તેમાં શી નવાઈ?”

ઉપરના સાત સિદ્ધાન્તો જાણવા જેવા હોવાથી સવિસ્તર શબ્દોમાં અત્રે મૂકાયે,

અને એમાં પ્રો. મેક્સમ્યુલરનો વેદાન્તપ્રતિ સબન્ધ બહુ વિશિષ્ટ રીતે સમજાય છે. આ અન્યાયમાં એ વિદ્વાને વેદાન્તની અધિક જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરે એવા અનેક ઉત્તમ વિષયો ચર્ચા છે, પણ તે સર્વ 'મન્દિરાન્તઃપ્રવેશક' તરીકે જ ઉદ્દિષ્ટ છે એટલું આપણે સ્મરણમાં રાખવાનું છે. "બવિષ્યમાં હિમાલય પર્વતથી તે કુમારિકાભૂશિર' સુધીનો હિન્દુસ્તાનનો નકશો શુભરો તથા કાળો દેખાવાને બદલે ચક્રચકિત અને સુવર્ણમય દેખાય" તથા "વેદાન્તદર્શનના સર્વ ભાગ ખોળી કાઢવા નેહાસો અને તેના જગ્યામાં જગ્યા શિખર ઉપર ચઢવા નેહાસો અવકાશ ન હોય તોપણ તેના જંગ પાયા અને જંગી ધમારનો જોવાય તો એ ધણું છે." એટલે જ પ્રેદેસરનો હેતુ છે. અને આ હેતુ સરૂત બાપામાં વેદાન્તની બધી ધમાર જોમને જોવાનો પ્રસંગ નથી, અને જોમને માત્ર ગુજરાતીનું જ નહીં પણ અલ્પ-જ્ઞાન છે તેમને માટે રા. રા. હરજીવન શુકલે આ બાપાન્તર કરીને 'બહુ સારી રીતે સિદ્ધ કર્યો છે.

આ બાપાન્તરની બાપા એકંદર વિચાર કરતાં બહુ પસંદ કરવા જેવી છે. વાક્યોમાં ભિલ-કુલ દ્વારાન્વય નથી, અને શબ્દો પાંચુ એવા સાદા પસંદ કર્યા છે કે આવાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાનો એક મુખ્ય ઉદ્દેશ જે લોકોપયોગિતા તે બહુ સારી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે. આ ઉદ્દેશનું અનુમરણ થતાં કવિયુત્ કાઠીઆવાડી શબ્દો પણ દાખલ થઈ ગયા છે. પણ આ દોષ બાપાની સાદાઈ વિચારતાં ક્ષાન્તવ્ય કરે છે.

આપણા મૂળ સરૂત અન્યોનાં બાપાન્તરો કરતાં પણ આવાં બાપાન્તરોથી એક અધિક લાભ એ છે કે જ્યારે સરૂત વેળે વાચકમાં કેટલુંક શાસ્ત્રીય જ્ઞાન માની લે છે, અથવા તો એ ગુરુદ્વારા જ પકિત થશે એમ ધારી કેટલુંક પારિમાણિક જ્ઞાન તથા અમુક અધિકાર કદવી લે છે ત્યારે આવા અન્યો કેવળ વેદાન્તથી અજ્ઞાન એવા પુરુષો માટે નિર્મિત હોઈ અભ્યાસના આરંભકાળમાં બહુ ઉપયોગી છે. વેદાન્તના મ્હોટા મ્હોટા અન્યોમાંથી 'સોપાધિક' 'નિરુપાધિક' 'કૂટરચ' 'પ્રાદ' 'પન્નીકરણ' આદિ માત્ર યોગ્ય શબ્દો કપાડી લઈ વેદાન્ત સમજવાનો દંભ કરવા તે કરતાં આવાં પુસ્તકોથી શરૂઆત કરી ક્રમે ક્રમે, સમજી સમજીને, આગળ ચાલવું એ ઠીક છે આશા છે કે રા. હરજીવન શુકલના આ પુસ્તકને વાચક વર્ગ તરફથી સારો સંતકાર મળશે, અને એની વધારે આશ્ચર્યો થશે. બીજી આશ્ચર્યો પ્રસંગ આવતાં ત્રીજીની સૂચના ઉપર ધ્યાન દેવા અસારી એમને વિનંતિ છે:—

(૧) "વિષયી અને વિષયનું શકરાચાર્યે કરેલું વિવેચન" એ મયાળા નીચેના ભાગમાં "યુષ્મત્" બદલે "હૃદ્" સ્થાપી બાપાન્તર કરવાનું કંઈ જ કારણ નથી. મૂળ શકરાચાર્યના લેખમાં જે "યુષ્મત્" શબ્દ જોવામાં આવે છે ત્યાં સાધારણ રીતે વાપરાતા "હૃદ્" શબ્દને બદલે "યુષ્મત્" શબ્દ વાપરવામાં કરતાં એક તાત્પર્ય મનાએલું છે, અને પ્રેદેસર મેક્સમ્યુલર પણ એ જ શબ્દ કાયમ રાખી બાપાન્તર કરે છે.

(૨) એજ પેરેબ્રાને અન્તે "Its being is its knowing, not its being known" એ વાક્યનું "તેનું અસ્તિત્વ એજ તેનું જ્ઞાન છે, પણ તેના અસ્તિત્વને જ્ઞાનની અપેક્ષા નથી" એ બાપાન્તર જોડું છે. એને બદલે, "એનું અસ્તિત્વ એ એનું જ્ઞાન જ છે, જોયત્વ નથી" અથવા રા. શુકલના જ યોગ્ય શબ્દો રાખીએ તો "તેનું

અસ્તિત્વ એ તેનું જ્ઞાન જ છે, એવત્વ નથી.” અથવા તો બે છે સાદી બાપા વાપરવી હોય તો “એનું અસ્તિત્વ એ તેનું જાણવાપણું છે, જણાવાપણું નથી.” એમ કરવું જોઈએ. “જ” કારના સ્થાનમાં ખાસ બૂલ છે, અને તે અભિપ્રેત અર્થને બહુ જ ખદલી નાંખે છે.

(૩) “અધ્યાસ”ના લક્ષણનું બાપાન્તર બહુ સંભાળથી થવું જોઈએ, કારણ કે લક્ષણ એ સાધારણ મદત્તની બાજત નથી. “અધ્યાસ” એટલે પ્રથમ, જોયેલી કોઈ પણ ચીજ પોતે જોળખી કાઢવી પણ તે ચીજ કોઈ બીજી રથજે જીવે છે એમ પોતાના મન અથવા સ્મરણમાં દ્રષ્ટવું તે.” આ વાક્યમાં “જોળખી કાઢવી” કહેતાં એ વસ્તુની વાસ્તવિકતા પ્રતીત થાય છે. પણ એ કરતાં પણ મોટી ખામી એ છે કે “જોળખવી” એ શબ્દનો અને “દ્રષ્ટવું” ની સાથે સ્પષ્ટ સમજ સમજાવે જોઈએ. જીવો, મૂળમાં પણ એમ જ છે:—“...This transference consists in imagining in one's mind or memory that one recognises something seen before, but that one sees it somewhere else” અર્થાત્ (જોળખવું + જીવે છે એમ દ્રષ્ટવું) નહિ, પણ [(જોળખે છે + જીવે છે) × દ્રષ્ટવું]. જરા આ દ્વિ-માંથી પોરા કાઢવા જેવું કદાચ લાગશે, પણ વેદાન્તમાં “અધ્યાસ” એવા પદાર્થના લક્ષણમાં કોઈ પણ પ્રકારના ભ્રમનો સંભવ રહેવો ન જોઈએ. વળી અને જે સૂચનાઓ કરવામાં આવે છે તે નવી આવૃત્તિ માટે જ છે.

(૪) “નાયમાત્મા પ્રવચ્ચેનન લભ્યો.”...પ્રત્યક્ષ શ્રુતિની છેલ્લી પંક્તિમાં પ્રો. એક્સમ્પ્લર “તસ્યૈષ આત્મા વૃણુતે તન્નું સ્વામ્” પાઠ લે છે...વિવૃણુતે...” નહિ. અને તેથી કુટનોટમાં આ પહેલો પાઠ જ આપવો જોઈતો હતો. શંકરાચાર્ય આગળ “વિવૃણુતે” પાઠ હતો અને તેથી તે “પ્રકાશયતિ” એમ અર્થ કરે છે. પણ અમને ખાસ આશ્ચર્ય લાગે છે તે એ કે “The self chooses him as his own” નું “આત્મા તેને પોતાના પુત્ર તરીકે પસંદ કરે છે” એ બાપાન્તર કવું! મૂલ સ્તોત્રમાં “તન્નું” છે, “તન્નૂજ” નથી; એટલે પ્રોફેસર પણ “his own” શબ્દથી “પોતાના તરીકે” એમ જ કહેવા છાંટે છે “પોતાના પુત્ર તરીકે” એમ નહિ.

(૫) “Active and personal Lord” નું બાપાન્તર “ચંચલ અને દેહી ઇશ્વર” એ પ્રમાણે કરવું વિચિત્ર છે. “Active” શબ્દ માટે “કર્તા”, “પ્રવૃત્તિ-માન” એવો એકાદ શબ્દ પસંદ કરવો જોઈતો હતો, અને અમે નથી ધારતા કે આ શબ્દોમાં “ચંચલ” શબ્દ જેટલી સાદર્ષ ન હોય. વળી “Personal Lord” “દેહી ઇશ્વર” કહેવામાં બૂલ એ છે કે “Personal” શબ્દના અર્થમાં દેહિત્વ અવશ્ય રીતે સમાવેલું નથી. ક્રિષ્ણબેનિદિમાં ‘Personal God’ નો સ્વીકાર છે એમ કહેવાય છે, ત્યાં શું ઇશ્વર “દેહી” છે એમ અર્થ છે? “સત્યજ્ઞ પુરુષ-ઇશ્વર” કહેવાથી બહુ તાત્પર્ય આવી શકશે.

(૬) “Subject; with the Vedantists, is not a logical but a metaphysical term.” નું બાપાન્તર આ પ્રમાણે જોવામાં આવે છે: “વેદાંતીઓએ વિષયી શબ્દ નૈયાયિક પારિભાષિક શબ્દ તરીકે નહીં, પણ તત્ત્વવિદ્યાના પારિભાષિક શબ્દ

તરીકે વાપર્યો છે.” અત્રે સ્વાભાવિક ભ્રાન્તિ થવા સંભવ છે કે જાણે આપણાં ન્યાય અને વેદાન્ત શાસ્ત્રોની પરિભાષા વિષે અત્રે ખોટાનું હોય. પરંતુ તેમ નથી જે આપણાં ન્યાય શાસ્ત્ર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તે વિષે આ વાત જ નથી. માટે આ બાબત કુટનોટ નાખી સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે; અથવા ‘logical’ ને માટે ‘હેતુવિધાના’ વા ‘શબ્દાર્થવિધાના’ એવો શબ્દ વાપરવો ઠીક છે.

(૭) પૃ. ૯૦ માં અગ્રેષ્ઠ ‘Sinlesness’ અને સંસ્કૃત ‘અપહતપાપ્મા’ (પાપ નહિ હોવાપણું) ને માટે ‘અમોઘત્વ’ શબ્દ વાપર્યો છે. ‘અમોઘ’ શબ્દનો આવો અર્થ થતો જ નથી. ‘અનધ’ શબ્દ સાથે ગુચ્છવાગમાથી આ ભ્રમ થયો જણાય છે. પૃ ૯૩ મેં પણ આવો જ દોષ છે.

આશા છે કે હાલ અદ્ય દેખાતી સૂચનાઓ પણ નવી આવૃત્તિ સમયે તેા અદ્ય નહિ જ ગણાય.

૨. પ્રાચીન ભારત (ભાગ ૧ લો.)—આ પુસ્તક રમેશચન્દ્ર દત્તકૃત “Ancient India” ના પહેલા ભાગનું ભાષાન્તર છે; જે રા. લક્ષ્મીશંકર મોરારજી ભટ્ટ. ખી. એ એમણે કરેલું છે. અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી છપાઇ પ્રસિદ્ધ થયુ છે. શાહી છાપ ખેરાળ છે; ભાષાન્તર સાફ છે; સરલ તેમજ શુદ્ધ છે. મૂળ ગ્રંથની મહત્તા એવી સુપ્રસિદ્ધ છે કે આ ભાષાન્તર કેવું ઉપયોગી થશે એ વિષે કાંઈ કહેવાનું રહેતું નથી પરંતુ એ પ્રસિદ્ધ કારણથી મહત્તાના જ અમને દિલગીરી થાય છે કે આવો અર્થ ગુજરાતી વાચકવર્ગ આગળ મૂકવા આજસુધી ઉપક્રમ થયો નહિ. આટલા વિલંબ પછી જ્યારે આ ગ્રંથ પ્રમિદ્ધ થયો ત્યારે એમાં એક બાબત વધારવાની જરૂર હતી. અત્રે સ્વીકારેલો સમયનિર્ણય કેટલાક ગ્રંથો માટે, ખોટો કરતો જાય છે તે, તથા જ્યાં એ નિર્ણય ખોટો માનવા જેટલું જોઈએ તેવું હજી કાંઈ સિદ્ધ થયું નથી ત્યાં પણ કેવી કેવી નવી શોધોથી અસલનો સિદ્ધાન્ત કેવો પુનઃવિચારવાયોગ્ય થઈ પડ્યો છે. એ વાત નીચે કુટનોટમાં દર્શાવવામાં આવી હોત તો આ ગ્રંથની ઉપયોગિતામાં એકાદ બહુ વૃદ્ધિ થાત. અને અમે ભાષાન્તરકારને તથા ગુ. ૫૦ સોસાયટીને આ પુસ્તકની ખીજી આવૃત્તિ સમયે તેમજ આ ગ્રંથના ખી. જ ભાગો રચાય તે વખતે આ બાબત ઉપર ધ્યાન દેવા વિનંતિ કરીએ છીએ. ભાષાન્તરકારે અમુક સમયનિર્ણય ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય આપવો એમ અમારું કહેતું નથી. પણ ઉભય પક્ષની દલીલો દર્શાવવાની જરૂર છે. કારણ ગુજરાતીમાં આવા લેખો ટુંકામાં પણ સંપૂર્ણ રૂપે બહુ રચાવાનો પ્રસંગ થોડાજ હોય છે.

૩. કર્મ અને સંન્યાસ અને કર્તવ્ય વિચાર—આ નામનું એક લઘુ પુસ્તક મહા-કલપત્રના વ્યવસ્થાપકે “વિવેચન” નિમિત્ત અમને મોકલ્યું છે, અને તે ઉપકાર સાથે અમે સ્વીકારીએ છીએ. “કર્તવ્યવિચાર” એક ન્હાનું ભાષણ છે, જેમાં શ્રીવૃંદાચાર્યે સ્થાપેલા “શ્રીશ્રેયઃસાધકવર્ગને” ગુરુના પરલોકનિવાસ પછી પોતાના કર્તવ્ય પ્રતિ પ્રોત્સાહન કરવામાં આવેલું છે, અને એ પ્રોત્સાહનને અંતે “પરિપુસહ યુદ્ધાર્યે પ્રોત્સાહક

* ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી. કિંમત ૦-૧૨-૦ ભાષાન્તર કર્તા રા. રા. લક્ષ્મી-શંકર મોરારજી ભટ્ટ ખી. એ.

સંઝાએપટલું ” નામનું એક ગાનવીર-રસથી ભરપૂર, એક ઉત્તમ પદ છે. “કર્મ અને સંન્યાસ ” માં કર્મ અને સંન્યાસના સ્વરૂપનો વિચાર છે. આ વિચાર સુપરિશુદ્ધ અને શાસ્ત્રીય મર્યાદાને અનુસરતો હોવાથી, તથા અમને સર્વાંશે આલ્લ હોવાથી એમાં સંદેશ-દર્શના “ વિવેચન ” રૂપી અવલોકનનો અવકાશ જ નથી, જેથી એ લેખના વિષયપ્રતિ અમારા વાચકોનું લક્ષ એમનું એટલું જ અમારું આ સ્થળે કર્તવ્ય રહે છે. સાર ઉપયોગી હોવાથી જરા છુટથી નીચે આપીશું, અને વિશેષ સ્પષ્ટીકરણોએ ક્વચિત્ ક્વચિત્ જે શબ્દો લખીશું:—

(૧) “કર્મ અને સંન્યાસ બાજુ લક્ષણના આધારે વિરોધી પદાર્થરૂપે સામાન્ય પ્રેક્ષકમાં ગણાય છે, પણ બનેલા પરણામી ફલપ્રતિ લક્ષ સખતાં એ અવિરોધી સમજાય છે. ”

(૨) “કર્મયોગનું રહસ્ય શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે શ્વાભિસંધિના અભાવમાં છે...અને “ કર્મ ”—શબ્દ વિસ્તૃત અર્થમાં વાપર્યો છે, એટલે સંધ્યાવંદનાદિ કર્મો ઉપરાંત વ્યવહારમાં વ્યક્તિનાં તેમ સમાજનાં ક્ષિત્યપ્રયોગક કર્મોનો પણ એમાં સમાવેશ છે. ” [“ કર્મ ”—શબ્દના અર્થનો આ વિસ્તાર વાળખી રીતે કરવામાં આવ્યો છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં સંધ્યાવંદનાદિ કર્મોનો જ નહિ, પણ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્રનાં શાસ્ત્ર-અને-ગતિ-મિદ્ધ સર્વ કર્મોનો પ્રસંગ છે એ વિચારતા આ અર્થની યોગ્યતા સમજીશો.]

(૩) “વિવિધિયા (અદ્વિતીય બ્રહ્મતત્ત્વને જાણવાની આતુર ઇચ્છા)ની ઉત્પત્તિ કરવી તથા વિધાની સામગ્રી મેળવી આપવી એ કર્મયોગનું પ્રયોજન છે. ” પરંતુ આ પ્રયોજન વિસરી જવામાંથી કેવો અનર્થ ઉત્પન્ન થાય છે એ વાત સખત પણ ઘણે ભાગે કબૂલ કરવા જ પડે એવા શબ્દોમાં લેખક આ રીતે જણાવે છે:—“ ઉદાહરણ તરીકે આપું આયુષ્ સરકારની નોકરીમાં વ્યતીત કરી પેન્શન લઈધર આગળ આવેલા અધિકારીઓ નોકરીના સમયમાં ધર્મ તથા બ્રહ્મ સખંધી કાંઈ પણ વિચાર કરવાનો અભ્યાસ પાડેલો નહિ હોવાથી બુદ્ધિ ધર્મવિચારે અથવા બ્રહ્મવિચારમાં વૃદ્ધાવરયાથી પ્રવેશ કરી શકતી નથી ત્યારે સાંજ સવાર માળાનાં વરેડાં તાણે છે, અને કયામાં ઓખાં ખાતા દિનરાત્રિને વ્યતીત કરે છે. જ્વરાદિથી શરીર પીડિત હોય તો પણ સ્નાનાદિ ક્રિયાઓ પ્રત્યવાયના બનથી આગ્રહપૂર્વક કરે છે. શરીર આખરે વધારે રોગગ્રસ્ત થઈ આટલે છે ત્યારે નથી શારીરિક્રિયા થતી તેમ નથી માનસક્રિયા થતી, અને વ્યાધિનું જ માત્ર નિદિધ્યાસન થાય છે. ”

(૪) “કર્મયોગનો ઉપયોગ વિવિધિયામાં જ આવી અટકતો નથી પણ સાક્ષાત્ વિધાની ઉત્પત્તિમાં પણ તેનો ઉપકાર છે. પરંતુ વિવિધિયા અને વિધા એ એ અલગથાનો એક એટલો જ છે કે વિવિધિયાની ઉત્પત્તિ પર્યંત પ્રવૃત્તિપ્રધાન ધર્મના સેવનની જરૂર છે, અને ત્યાર પછી શંભદ્ભાદિ નિવૃત્તિપ્રધાન ધર્મની જરૂર છે; ” પરંતુ ઉભયમાં ધર્માચરણ-કર્મયોગ-તો છે જ. [અને એટલું સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે અમુક કાલ પર્યંત કેવલ પ્રવૃત્તિપ્રધાન ધર્મ અને ત્યાર પછી કેવલ નિવૃત્તિપ્રધાન ધર્મ એવો કેમ યુક્તિસહ નથી. પ્રવૃત્તિ પછી નિવૃત્તિ એવો સામાન્ય સ્વરૂપનો કેમ છે ખરો, પણ અમુક બિન્દુએ આવતાં ઉભયનું મિશ્રણ થતું આવે છે અને તદ્દનુસાર ધર્માચરણમાં ફેર પડતો જાય છે. આ વાત લેખકને અભિપ્રેત નથી એમ સૂચવવાનું અમારું તાત્પર્ય નથી, પણ કેટલાક અંશસંમંજુ લોકો પ્રવૃત્તિ

અને નિવૃત્તિના ધર્મ વચ્ચે એવો આત્યન્તિક ભેદ પાડે છે કે એમના મતમાં જ્યાંસુધી પ્રવૃત્તિમાં રહેવાય ત્યાં સુધી નિવૃત્તિપ્રધાન વેદાન્તાદિશાસ્ત્રની વાત કરવી પણ અતુચત ગણાય છે. એવા જનોનું આ વસ્તુ ઉપર અમે લક્ષ ખેંચવા માગીએ છીએ.]

(૫) “આશ્રમધર્મને જ કર્મયોગ ગણી વિવિધિયાનો પ્રયોગક ગણવો એ બૂલ છે.” કેમકે વાચકની આદિ વિધવા સાધ્વીઓએ પણ બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું, અને સર્વનાદિ આશ્રમવિહીન મહાયોગીઓનું પણ શાસ્ત્રમાં સ્મરણ છે. વર્ણાશ્રમધર્મ માત્ર ચિત્તમસ્ત-શુદ્ધયે જ ઉપયોગી છે. “બ્રહ્મવિદ્યાનાં દ્વાર સર્વને ઉઘાડાં છે.” માત્ર “દ્વારમાં પ્રવેશ થતાં પહેલાં સધળી શારીરમાનસ શુદ્ધિની પ્રાપ્તિ થયેલી હોવી જોઈએ.” [સામાન્ય નિયમ અને એની મર્યાદા ઉભયનો અત્રે સારો સ્વીકાર છે. “બ્રહ્મવિદ્યાનાં દ્વાર સર્વને ઉઘાડાં છે.” એ વચનનો ઉદારભાવ ખરેખર સ્તુત્ય છે.]

(૬) સંન્યાસયોગ એક રીતે આન્તર એટલે અરોપદેહાભિમાનના ત્યાગરૂપી અને બ્રાહ્મ એટલે દેહાભિમાન ઉપરાંત ગૃહમિત્રપુત્રકલત્રાદિ અરોપ મમકારારૂપ પદાર્થોના અને એ રીતે સર્વકર્મના-ત્યાગરૂપી એમ બે પ્રકારનો છે. અને તેનો હેતુશ્રુત વૈરાગ્ય પણ “જ્ઞાનોપાયભૂત” (અપર) અને “જ્ઞાનગર્ભ” (પર) એમ બે જાતનો છે.

(૭) “આંતર સંન્યાસ યોગનો અનુષ્ઠ માત્રને અધિકાર છે, પણ યોગ્યતા પ્રાપ્ત થઈ હોય તો. વિવિધિયાસંન્યાસનો બ્રાહ્મણને યોગ્યતા પ્રાપ્ત થતાં અધિકાર છે, અને વિદ્વત્સંન્યાસનો યોગ્યતાવાળી ત્રૈવિંશિક પ્રજ્ઞને અધિકાર છે. આશ્રમાતીત અવસ્થા ભોગવવાનો સર્વને અધિકાર છે, પણ સિદ્ધદશાનાં લક્ષણ પ્રકટ થયાં હોય તો.” “પ્રવૃત્તિ જ બૂધણ છે જેનું એવા ક્ષત્રિયે અથવા વૈશ્યે વિવિધિયા અર્થે ગૃહત્યાગ સેવવાની ઇચ્છા ધરવી જોઈએ નહિ, કેમકે એ ઇચ્છા જનતાના હિતની વિધાતક છે અને તેમના અર્થે અને દીનત્વને જ મસ્તવનારી છે. માટે પ્રજ્ઞના પ્રવૃત્તિધર્મના સ્તંભરૂપ ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય વર્ગે શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ ધર્મવડે વિવિધિયા સંપાદન કરી વિદ્યાતપ્તિ પર્યંત ગૃહસ્થાશ્રમને ત્યજવો ઘટતો નથી. વિદ્યાસંપન્ન થયા પછી તેઓ પ્રવૃત્તિ કરતાં અધિક જનમંડલનું સુખ સાધનાર હોવાથી બહે અનુકૂલતા હોય તો વિદ્વત્સંન્યાસ સ્વીકારે. બ્રાહ્મણની સ્થિતિ આથી વિલક્ષણ છે. સત્ત્વપ્રધાન તેમનાં અંતઃકરણ હોવાથી તેઓ ક્રિયા કરતાં વિચારવડે જનમંડલનું હિત વધારે સાધી શકે તેમ છે. તેથી અંતઃકરણની નિતાન્ત નિર્મલતા તથા વિદ્યેષનો આત્મતાભાવ તેમને પ્રાપ્ત થાય તો કુટુંબિઓની સંમતિ લઈ વિદ્યાપ્રાપ્તિઅર્થે વિવિધિયાસંન્યાસ સ્વીકારવાનો તેમને શાસ્ત્રે અધિકાર આપ્યો છે. વળી ગુણે કરીને જ બ્રાહ્મણ હોય તેને જ આ છુટ છે. નીતિધર્મથી બ્રાહ્મણ હોય તેણે વ્યવહાર ધર્મને કદાપિ લજવાનો નથી.” [અત્રે પણ સામાન્ય નિયમ અને એનો અપવાદ ઘડવામાં જનહિત ઉપર શાસ્ત્ર પક્ષે તાઓએ લક્ષ રાખી તે સાથે અનુષ્ઠ માત્રની આધ્યાત્મિક જરૂરીઆતો પૂરી પડે એ માટે પણ અવકાશ રાખ્યો છે.]

(૮) “આન્તર સંન્યાસ-વક્ત્રું જ્ઞાનોપાયભૂત વૈરાગ્ય ખીજ છે, શમદમાદિ ધર્મો યોગક સામગ્રી છે, શ્રવણ મનન તથા નિદિધ્યાસન શાખાપ્રશાખાઓ છે, બ્રહ્મતત્ત્વનું દૃઢ પરોક્ષ જ્ઞાન પદ્ધતિ છે, અપરોક્ષ બ્રહ્માત્માનુભવ અને તત્સહિત પર વૈરાગ્ય પુષ્પ છે, અને નિર-

નિશય શાન્તિ ફલ છે. એ વૃક્ષ ધણું કામલ છે, અને જ્યારે એનું ફલ અમૂલ્ય છે ત્યારે તેને ઉછેરવાનું સંકટ પણ અતુલ છે. કામલ વૃક્ષને જોઈએ તે કરતાં અધિક જલ અથવા તાપ લાગે તો વિનાશ પામે છે તેમ આ આન્તર સંન્યાસયોગ પણ શમદમાદિ પોષક સામગ્રીમાં ભગાર પણ ખામી પડે તો વિલય પામે છે.” [આટલો જ પેરેગ્રાફ વાચકને મૂળ લેખ તરફ પ્રેરવા બસ છે.]

(૯) સંન્યાસયોગ જે ધણી જ સાવધાનતાથી તેમ ચાતુરીથી સાધવાનો છે, તેની સિદ્ધિમાં “દીર્ઘકાલ” “નૈરન્તર્ય” અને અહ્યર્થ, શ્રદ્ધા, દમ, દાન અને દયાયુક્ત “સત્કાર”-અલંકૃત અભ્યાસની અપેક્ષા છે.

(૧૦) “ધણાઓ એમ માનેછે કે વિશિષ્ટ સદ્ગુરુશ્રીની પ્રાપ્તિ થઈ જોડેલે અભ્યાસની આવશ્યકતા નથી. પણ પુરુષાર્થનો અનાદર કરનાર અને માત્ર વાણીથીજ ગુરુશ્રીની કૃપા ઉપર આધાર રાખનાર પુરુષોની મતિ મંદ સમજવી ” “શ્રી સદ્ગુરુના શિષ્ય છીએ એમ કહેવાના પણ કોને દકછે કે જે પોતાના નિર્મલ પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત કરેલી ગાન આદિ દૈવી મામતો વડે આ શ્રી સદ્ગુરુના સમર્પણમાં નહિ આવેલા મનુષ્યોમાં શ્રી સદ્ગુરુ સંબંધી ઉચ્ચતમ આજ્ઞાપ્રાપ્ત પ્રકટ કરાવી શકે.”

[આ ઉપદેશ વાચી અમને અત્યંત સતોષ થાયછે, ગુરુનો પ્રકૃત વિષયમાં ઉપયોગ છે એ અમે આ પત્રમાં અનેક વાર સ્વીકારી ચૂક્યા છીએ, પણ તેજ સાથે ગુરુકૃપા ઉપર સર્વથા આધાર રાખવાનો અર્થ નથી; પરમાત્માને જૂઠી ગુરુને વળગી રહેનાર કે ગુરુનેજ પરમાત્મા માની જેસનાર પુરુષ તો દ્રવ્ય સ્વપ્ન સાધન છે સાધ્ય (સુખ) નથી એ (વસતી નર્થ દ્રવ્યનેજ સાધ્ય માનનાર કૃપણુ જોવો છે, -એ ઉપર પણ અમે વારંવાર ભાર મૂકતા આત્મા છીએ. વળી સદ્ગુરુ કોણુ ગણાઈ શકે એ બાબત ઉપર પણ અમે અમારા વાચકનું ધ્યાન ખેંચું છે. જ્યને એજ વસ્તુ કટલોક અથો એક અન્ય મંડળમાં આવ્ય ગણાતી જોઈને અમને સ્વાભાવિક રીતે આનંદ થાયછે. સાધક તરફથી પ્રયત્નની આવશ્યકતા આ “કર્મ અને સંન્યાસ”ના લેખમાં કર્તાએ અનેક રીતે દર્શાવી છે, તેમાંની એક દલીલ અમે અત્રે સ્પષ્ટ કરી મુકીશું. લેખક કહેછે કે ગુરુશ્રી પ્રતિ “અનન્યશરણુતાનો અર્થજ એ છે કે પરમ પ્રેમારપદ શ્રી ઇષ્ટવ્યતિરિક્ત કોઈ પણ પદાર્થજ નથી. અને આ હું પણ તેનોજ વિલાસ માન છું એ પ્રકારનો અર્પણિત અનુભવ.” અમે આ વાક્યના “અનુભવ” શબ્દ ઉપર સવિશેષ ભાર મુકીશું અને એનો સાક્ષાત્—અપરોક્ષ—અનુભવ એમ અર્થ કરીશું. હવે સાધકની ‘આ હું પણ તેનોજ વિલાસ માન છું’ એવી ગુરુસાથે તન્મયતા—માદ્યનિક નહિ પણ વાર્તાવિક તન્મયતા—અપરોક્ષ રીતે ક્યારે અનુભવાય ? જ્યારે ગુરુરૂપ થવાય ત્યારેજ. અને ગુરુ સદા સ્વરૂપનિષ્ઠ જ છે એમ ખરી શ્રદ્ધા હોય તો ગુરુરૂપ થવું એનો અર્થ સ્વ-સ્વરૂપનિષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરવી એ જ થાય છે.]

(૧૧) આ ચાલ તે અભ્યાસ—“રાજસતામસવૃત્તિભ્યઃ યથેલા ચિત્તસત્ત્વની સાર્વત્રિકવૃત્તિપ્રવાહરૂપા એકાગ્રતા અર્થે નિયમાદિ સાધનોનું ઉત્સાહપૂર્વક “અનુશાન કરવું તે; જેથી ચિત્તની પ્રશાન્તવાદિતા સિદ્ધ થાયછે.” [આ અભ્યાસનું સ્વરૂપ કેવળ Contemplative (ધ્યાનાત્મક અર્થાત્ આન્તર અનુભવરૂપી) જ ગણવું ન જોઈએ

કિન્તુ તે ઉપરાંત Active (પ્રવૃત્ત્યાત્મક, અર્થાત્ બાહ્ય અનુભવમાં પ્રતીત થતું એવું) પણ સ્વીકારાવું જોઈએ. એટલી વાત સ્પષ્ટતાની ખાતર અત્રે ઉમેરવાની જરૂર છે.]

(૧૨) સંન્યાસયોગ અભ્યાસના સ્વરૂપને લઈ ત્રિવિધ બને છે. (૧) સમાધિયોગ જે ક્રિયાયોગ પણ કહેવાય છે, (૨) 'જ્ઞાનયોગ,' (૩) 'ભક્તિયોગ'... "જો કે ચેતનના સ્વરૂપને નિહાળવું એ ક્રિયાયોગનો ઉદ્દેશ છે, સત્યસ્તુને શોધવી એ જ્ઞાનયોગનું પ્રયોજન છે, આનન્દસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવી એ ભક્તિયોગનું રહસ્ય છે તોપણ પ્રત્યેક માર્ગની પ્રાપ્તિ જુદી ઉપર રિયત થયેલો પુરુષ સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ બ્રહ્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરવા સમર્થ થાય છે.

"પ્રત્યેક યોગનું પરિણામી ફલ એક હોવાથી કોઈ કોઈથી ઉત્કૃષ્ટ અથવા નિકૃષ્ટ નથી પણ અધિકાર ભેદથી તે તે યોગનાં સાધનોમાં ભેદ છે."

[પરંતુ આ સર્વ માર્ગ સર્વથા એક એકથી ભિન્ન નથી. એમના ઉચ્ચ સ્વરૂપમાં સર્વેની "પરિણામી ફલ" દૃષ્ટિથી જ નહિ પણ સ્વરૂપમાં પણ એક રીતે એકતા છે. નિકૃષ્ટ અર્થમાં એમાંથી કોઈની પણ એકલા રહી સ્પષ્ટ રીતે સાધ્ય સિદ્ધ કરવાની શક્તિ નથી.]

(૧૩) "આ મંન્યાસયોગનું સાક્ષાત્ સાધ્ય વિદ્યા છે, અને પરંપરાએ સાધ્ય કૈવલ્ય છે." [આ કૈવલ્ય તે યોગશાસ્ત્રે ઉપદેશોના પ્રકૃતિથી પુરુષનો વિયોગ માત્ર નહિ, પણ કેવલ બ્રહ્મ સાથે સ્વરૂપાપત્તિ, અને વધારે એકસ ગીતે કહીએ તો સ્વરૂપસ્મૃતિ-સ્વરૂપાનુભવ.]

આટલો સવિરતર સાર આ લેખની ઉત્કૃષ્ટતા જોતાં અચોગ્ય નથી.

હેવટે અમારે કહેવું જોઈએ કે આ લેખ અમારા ભિન્ન અને કિંચિત્કાલ અમારા શિષ્યત્વને પ્રાપ્ત થએલા એક વિદ્વાન ગ્રંથગુરુ લેખકને હાથે રચાયેલો છે, અને યદ્યપિ આ અભ્યાસનું સર્વ માન પ્રથમ એમની પોતાની સુચિન્તિ અને પછી જે મંડળમાં એમણે પ્રવેશ કર્યો છે તેમના ગુરુને ઘટે છે, તથાપિ એમના પ્રતિ મમકારથી અમારું હૃદય ભરાય તો એ સ્વાભાવિક છે. અને આવા ભાવથી આ સહૃદિત મારે અમે એમને ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

કવિતા અને સંગીત.

(મળેલું.) *

(અનુસંધાન ગત વર્ષના જૂન-પૃષ્ઠ ૨૦૩-થી)

કવિતા અને મંગીત એ બે વચ્ચેના આ વિલક્ષણ સંબંધનું સ્વરૂપ તથા ઇતિહાસ તપાસવા પછી હવે એ સંબંધનું મૂળ આપણે સોધિયે. સામાન્ય રીતે સર્વ રસિક કલાઓમાં એક સર્વ સાધારણ અંશ છે, જેથી કરીને એ સર્વકલાઓ રસિકતાના સામાન્ય વર્ગમાં આવી સકે છે અવ્યવની સમપ્રમાણતા, અર્થાત્ અંગ વચ્ચે, -ઉપાદાનભૂત, અંશ વચ્ચે-પર-પર સમતોલતા, એ આ સર્વસાધારણ અંશ છે; અર્થાત્, સૌન્દર્ય.* કદાચ કોઈને એમ સંશય થશે કે મન્ય અને ઉન્નત એ અંશોનો સમાવેશ કરવો રહી જાય છે. પરંતુ જ્યાંક

* લખનાર—રા. રા. નરસિંહરાવ ભોજાનાથ

* સૌન્દર્યના તત્ત્વનું અન્વેષણ કેટલાક ચિન્તકોએ કરેલું છે જેમના સિદ્ધાન્તથી આ મત વખતે વિરૂદ્ધ લાગશે. "Philosophy of the Beautiful" એ નામના ઉત્તમ

ત્રીજું અવશેષન કરિયે. પ્રાચીન વિદ્વાનોએ સમીપમાં sublimе (ઉત્ત) અને beautiful (સુંદર) એ બે જ તત્ત્વ સ્વીકાર્યાં છે પરંતુ મ્હારી અલ્પમતિ પ્રમાણે grand (મહા) sublimе (ઉત્ત) અને beautiful (સુંદર) એ ત્રણ તત્ત્વ ગણવાં જોઈએ. બ-
બના દર્શનથી હૃદયમાં ગંભીર, ભયાનક નહિ પણ ભયાનકના સમસ્વરૂપ આદરયુક્ત, ભાવ
ઉત્પન્ન થાય છે. સુંદરના દર્શનથી આનન્દ પગેર પ્રદુલ્ભભાવ વિકસે છે. ઉત્તતના દર્શનનું પ-
રિણામ ભવ્ય અને સુંદર એ બંનેના પરિણામભાથી કાંઈક કાંઈક અંશ લઇને ત્રીજા
પ્રકારનું જ બને છે. ઉત્તતના સ્વરૂપમાં કાંઈક અંશ ભવ્યનો અને કાંઈક અંશ સુંદરનો
એમ મિશ્ર થાય છે; સુંદરના અશથી ભવ્યની ઉત્કૃષ્ટતાને કોમળ સ્વરૂપ મળે છે, અને
ભવ્યના અંશને લીધે સુંદરના લલિત અને મૃદુભાગને ગંભીર છાયા મળે છે. આમ
બંનેના અંશ મિશ્ર થાય છે, છતાં પોતાની સ્વતન્ત્ર અસર અને શક્તિને લીધે
ઉત્ત એ ત્રીજું ભિન્ન જ તત્ત્વ સ્વીકારવું યોગ્ય છે. આ રીતે ભવ્ય, ઉત્ત અને સુંદર
એમ ત્રણ ભિન્ન ભિન્ન તત્ત્વો છે ખરાં, અને સર્વ રસિકકલાઓ એ તત્ત્વોના ઉપર પોતાની

પુરતકમાં આ વિષયની સખળ તથા સૂક્ષ્મ ચર્ચા થયેલી છે, તે ઉપરથી ફલિત સાર એમ કાઢી
સકાય છે કે—સૌન્દર્યના તત્ત્વ માટે મુખ્ય બે સિદ્ધાન્ત છે, (૧) Neo-Platonic Philo-
sophy એ સ્વીકારેલા Idealism (ભાવનાવાદ)નો, અને (૨) Arist ile ની શાળાએ
સ્વીકારેલા Materialism (જડવાદ) નો. આ જડવાદ પ્રમાણે સૌન્દર્યનું મૂળ Symmetry
(સમપ્રમાણ્યતા માં છે. ભાવનાવાદને મતે એ મૂળ જડસ્વરૂપની પાર રહેનાર કોઈ સૂક્ષ્મ ભા-
વનામય તત્ત્વના અનુપ્રાણનમાં છે. Jovaffroy નામનો ચિન્તક આ બંને મતનું નિરીક્ષણ
કરીને સૌન્દર્યનું લક્ષણ હેતું સ્થાપે છે કે જેથી એ બંને સિદ્ધાન્ત સુધ્ધિત રીતે મિશ્ર થાય.
The expression of the invisible by the natural signs which man-
ifest it (અદૃશ્ય તત્ત્વનું હોને પ્રગટ કરવાને માટે સ્વાભાવિક રીતે સમર્થ ચિન્હો-
થી પ્રદર્શન) એમ સૌન્દર્યનું લક્ષણ એ આપે છે “Philosophy of the Beautiful”-
ના ખીજા ખંડમાં Prof. Knight પણ સૌન્દર્યનાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ કાંઈક હેતુ જ આપે છે,
કે—જે Aristotle ના જડવાદી સિદ્ધાન્ત અને Neo-Platonist ના પ્રતિનિધિભૂત
Plotinus ના ભાવનાવાદી સિદ્ધાન્તના મધ્યવર્તિ સસનો સ્વીકાર કરે છે. પરંતુ આપણે
જોવાનું એ છે કે અદૃશ્ય ભાના જગતનું દર્શન કરાવવાનું સામર્થ્ય જડચિન્હોમાં શા કા-
રણથી આવે છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર symmetry (સમપ્રમાણ્યતા) માં જ અર્થે આવશે.
ચિત્રકળામાં, શિલ્પકળામાં, નૃત્યકળામાં, તેમ જ કવિતા અને સંગીતની કળામાં, સૌન્દર્યની
ઉત્પત્તિનું સાધન આ રીતે અવયવની સમપ્રમાણ્યતામાં જ જણાશે. સવિસ્તર ચર્ચા આ
સંકુચિત ટીપમાં કરવી અશક્ય છે અને મૂળ ચર્ચામાં દાખલ કરવી કાંઈક વિષયાન્તરતા
ઉત્પન્ન કરે એમ છે. માટે આ વિષય ઉપર વધારે જણવાની ઇચ્છા રાખનારને Prof.
Knight કૃત “Philosophy of the Beautiful” નામનું પુસ્તક—હોમાં ખાસ કરીને
પ્રથમખંડના પૃષ્ઠ ૩૨, ૧૧૨, તથા ૧૧૪-૧૧૬, તેમ જ ખીજા ખંડના પ્રકરણ ૪ તથા
૫-જોવાની ભલામણ કરવી આવશ્યક છે.

પ્રજ્ઞાતિ ચતાવે છે એ પણ ખરું, પરંતુ રસિકકનાનું ક્યાપણુ શેમા છે તે જોવા જમણું તો જણાશે કે કનાવિધાનના સૌન્દર્યથી ઉત્પન્ન થતા આનન્દમા સર્વ કનાનું મૂળ છે અને સામાન્ય વસ્તુચિત્તિમા ગમે તેમ હો, પરંતુ રસિકકનાના વિષયો તરીકે ભવ્ય, ઉન્નત અને સુંદર, એ તરવો જે વખતે વપરાય છે—કનાનો વ્યાપાર એ તરવો ઉપર જે વખતે ચાલે છે—તે વખતે તો એ તરવો તરવોમા અતર્ગૂહ રહેતો અશ—રસનિષ્પાદક અશ—સૌન્દર્યનો જ હોય છે ઉલ્લસણ તરીકે ભવ્યતાનું કોઈ મૂર્ત સ્વરૂપ હોયે એ સ્વરૂપ ફક્ત ભવન જ હોય તો માત્ર ભવ અથવા આશ્ચર્ય અને આદરના ભાવથી મિશ્રિત ભવ ઉત્પન્ન થાય અને રસિકકનાનો વિષય યન્નાને અયોગ્ય થાય, જેમકે વાસ્તવિક યુદ્ધ, ધરતીકંપ, વગેરે પણ એ જ વિષયો રસિકકનાનો વર્ણનવિષય થતા વાત જ હોમાનો સૌન્દર્યનો અશ બહાર પડે છે, અથવા રસિકકના પોતાના ધટનાયાતુર્યથી, અર્થાત્ symmetry* (સમપ્રમાણ્યતા) વગેરેથી હોમા એ અશ આરોપે છે મમ્મટે રસના સ્વરૂપનું અન્વેષણ કરતા અભિનવ-

* Music in Sound એ નામના એક ન્હાના પુસ્તકની ઉપોદ્ધાતમા ડૉ. જે. સ્ટેનર લખે છે કે-સંગીત તે કવિત્વ છે અને તેનું કારણ એક એમ બતાવે છે કે કવિત્વની પેઠે સંગીતમા પણ રચના અને આકારમા પ્રમાણ્યના સૌન્દર્યનું તત્ત્વ આવે છે પરંતુ વધારે તપાસતા જણાશે કે આ તત્ત્વ સઘળી રસિક કલાઓમા આવશ્યક રીતે વ્યાપ્ત છે.

‘છદ અને પ્રાસ’ એ વિષયના ‘જ્ઞાનસુધા’ મા ના લખાણમાં (જન્યુઆરી, ૧૮૯૬ ના અંકને પૃ ૧૮ મે) મુદ્રિત લખે છે—“સૌન્દર્યનું નિર્માણ અવયવોના પરસ્પર અંતર, અનુક્રમ, પ્રમાણ્ય અને આન્દોલન એ ચાર અશથી થાય છે ” આ વાત ખરી હશે, પરંતુ આ ચાર અશ તે કનાના જોડા મૂળ સંધી જતા નથી એ અશનો આધાર પણ સમપ્રમાણ્યતા (symmetry) ઉપર છે ઉદા—અંતર, એ અશ સમપ્રમાણ્યતા વિના નકામો જ છે કેમકે એક અંતર અને ખીજા અંતર વચ્ચેના પ્રમાણ્ય ઉપર જ સૌન્દર્યનો આધાર છે કપાળની વચ્ચે ચાલતો ના કરતા જોયે કરવાથી ક્ષતિ થવાનું કારણ કપાળની ઉપરની રેખા અને નીચેની ભમરો વાળી રેખા એ બેનાથી ચાલનાના અંતરમા પ્રમાણ્યનો ભગ, એ જ છે એટલે એક અંતર નહિ પણ વધારે અંતરોના પરસ્પર સબન્ધનું તત્ત્વ આવડતું જોઈએ આન્દોલનના અગત્ય સ્વરૂપ જ સમપ્રમાણ્યતા અતર્ગૂહીત કરે છે તરંગનું ચઢતું, ઢોંચકાતું જોયે જતું, વગેરેને પ્રતિરૂપ પડવાની, નીચે જવાની, વગેરે ગતિયો બંને તરફ જ પૂર્ણ આન્દોલનનું સ્વરૂપ બંધાય અને આ પ્રતિરૂપતામા જ સમપ્રમાણ્યતા અવશ્ય રીતે સમાર્પિત થાય છે જેટલે જોયે ઢોંચકો ગયો હોય તેટલે જ અંતરે ખીજા બાજુ ન જતા અવયવ અટકો પડે તો ઉઘાડો રિલેવ થતોનો માટે સૌ દર્શનું તત્ત્વ સમપ્રમાણ્યતા, તે આન્દોલનમા પણ અંતર્ભૂત છે મુદ્રિત પોને જ પૃષ્ઠ ૧૭ મે કહે છે કે—“તે આન્દોલન કેવળ તે અનિયમિત નહિ પરંતુ અનુક્રમ અંતરે અનુક્રમમા તેની ગતિ હોય છે ” આ વચનમા જ સમપ્રમાણ્યતાનો સ્વીકાર થઈ જાય છે હાવી જ રીતે અનુક્રમ અને પ્રમાણ્ય, એ અશમા પણ તપાસ કરતા સમપ્રમાણ્યતાનો અશ અદરનો તત્ત્વરૂપે જણાઈ આવશે સમપ્રમાણ્યતા, એ શબ્દની રહામે વખતે વાંધો લેવામા આવે કે, હમેશા માપ અથવા તોલના સરખા

શ્રદ્ધાચાર્યનો મત સ્વીકાર્યો છે તેમાં પણ પરીક્ષાનું ધોરણ આં પ્રકારનું જ રાખ્યું છે. એ પરીક્ષા કાંઈક આ રીતે કરે છે. રામ સીતાનો શૃંગાર કાવ્ય નાટકમાં બેતાં આપણને રામ સીતા તરફનો પૂજ્યભાવ સ્મરણમાં આણતાં લઘ્વગદ્યક વૃત્તિ ઉત્પન્ન થવી જોઈએ તે કેમ નથી થતી? અથવા બીજું ઉદાહરણ લખ્યે તો, વડસંવર્થ કવિયે પોતાની પત્ની વિશે:—

“She was a phantom of delight,

When first she gleamed upon my sight”

ક્યાંક કાવ્ય રચ્યું છે, તે એના પુત્રાદિકને વાંચતાં લઘ્વગદ્ય વૃત્તિ ઉત્પન્ન થા માટે ન થવી જોઈએ! હોતો હતર એજ છે કે—એ પ્રસંગોમાં પ્રગટ થયેલા ભાવ વગેરે તે પુજ્ય પુરુષો જોડે કાષ્ઠપણ રીતે સમજ નથી. આપણે એ ભાવ અનુભવિયે છિયે તે તેમના કરીને નહિ, તેમ જ આપણા, એમ કરીને પણ નહિ, કેમકે એમ હોયતો તો આપણને પોતાને વાસ્તવિક જીવનમાં અનુભવ થતા ભાવ જેવા ભાવ ઉત્પન્ન થાય, પણ તેમ પણ નથી. પોતાના પણ નહિ, પોતાથી ભિન્નના પણ નહિ. છતાં આપણામાં સંસ્કારરૂપે રહેલા ભાવને બળે કાષ્ઠક સામાન્યરૂપે ભાવનામય (ideal) સ્વરૂપના ભાવ તરીકે અનુભવતાં જે નિર્વિકલ્પ આનન્દ અનુભવાયછે તે જ રસનિષ્પત્તિનું સ્વરૂપ. આ ધોરણને ઝાંધે જ સૌન્દર્ય, ભવાનક, વગેરે રસોમાં પણ કોષ, ભય, વગેરે આવેતો લૌકિક અનુભવ ન થતાં એક પ્રકારના આનન્દનો જ અનુભવ થાયછે. આમ મનમટનું સ્વોકારકું રસસ્વરૂપ છે. અને માટે જ સૌન્દર્યનું તત્ત્વ રસિકકલાને સંજન્યે તો સર્વ પદાર્થમાં વ્યાપ્ત છે. રસમીમાંસાને સંજન્યે રચેલા પુસ્તકને “Philosophy of the Beautiful” એમ નામ પ્રા. નામટ આવેછે, તે પણ સચવેછે કે—રસિકકલાનું પરતમ નિદાન સૌન્દર્યના તત્ત્વમાં જ છે. એ તત્ત્વ પદાર્થોમાં અન્તર્ગત છે કે કવિ અથવા બીજા કલાવિધાયક પોતાના અન્તરમાથી

પણા ઉપર જ સૌન્દર્યનો આધાર નથી, વખતે કાંઈ અંગની એકલી સ્વતન્ત્ર સ્થિતિને લીધે પણ સૌન્દર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, જેમકે—એકાદ વાળની લટ કપાળ ઉપર છુટી રમતી હોય, અથવા વાંકી સૈંધી પાડી હોય, ત્યારે પણ સૌન્દર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. પરંતુ તપાસ કરતાં જણાયે કે આ રીતની અંગની સ્થિતિને રહામો જવાજ આપનાર સમતોલ રાખનાર કાષ્ઠક બીજા બાજુનો અવયવ હોવો જ જોઈએ. સમપ્રમાણતા, એ શબ્દ કરતાં સંવાદ, એ નામ symmetry નો અંશ જણાવવાને માટે વધારે યોગ્ય લાગે છે. સંવાદ (harmony, consistency, correspondence,) એ અંશ સર્વ રસિક કલાઓમાં તત્ત્વભૂત આ રીતે થાય છે. પરંતુ સંવાદનો સામાન્ય રીતે અર્થ harmony સ્વરૂપ સંવાદ, એમ હોવાને લીધે symmetry ને પ્રસંગે રૂપકદ્વારા લાક્ષણિક ઉપયોગ કરવામાં ભ્રમ થવાનો ભય રહે છે. સમપ્રમાણતાને આલોકારિક રીતે સંગીત કહેવા જતાં વાસ્તવિક સંગીત જ એ હોય, એમ ભ્રમ કરીને મકરન્દ પણ પૃષ્ઠ ૧૯ મે લખે છે, કે—“પરંતુ આવી ન્યૂદી કલા ન બની હોય ત્યારે પણ કાવ્ય, ચિત્ર વગેરે મૂર્તિ રચનારી કલાઓમાં સૌન્દર્યના વાદક તરીકે સંગીત અંગભૂત હોય છે.” આ ઠેકાણે સંગીતનો અર્થ આપણે સંગીતના ન્યૂદા ન્યૂદા બેદભોયા—સ્વરસંગીત, વગેરે—તેમાંનો એકે બેદ નહિ પરંતુ માત્ર સંવાદ—સમપ્રમાણતા, એટલો જ લાક્ષણિક અર્થ છે.

તે પદ્યો ઉપર તેહું પ્રતિબિંબ પાડે છે, એ જૂદો અને ગહન વિષય છે. પરંતુ એટલું તો કહેવું જોઈએ કે—“The light that never was on sea or land. The poet's consecration and the dream” એ વચનમાં સત્યનું એકદેશી સ્વરૂપ જ છે. જે જ્યોતિ ભૂમિ ઉપર અથવા સાગર ઉપર કદી પણ વસ્તુસ્થિતિમાં હોતો નથી તે કવિ પોતાની તરફથી પોતાની કલ્પનાની સ્વમંદિરમાંથી બાહ્યપદ્યો ઉપર આરોપે છે, એમ કહેવાની મતલબ એમ નથી કે—બાહ્ય જગતમાં સૌન્દર્યનું તત્ત્વ અન્તર્ગત છે જ નહિ. કવિ જે સ્વરૂપે એ તત્ત્વ પોતાની શક્તિથી જોઈ શકે છે, તે સામાન્ય રીતે પ્રસન્ન જણાતું નથી, અને કવિ પોતાની કલાના જાદુથી એ તત્ત્વ બાહ્ય જગતમાંથી કાઢીને જ પાછું તે તે જગત ઉપર વિશેષ ચમત્કારથી પાથરે છે, એમ જ આશય છે. માટે સૌન્દર્યનું તત્ત્વ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે, એ નિઃસંશય છે. અને સૌન્દર્ય તે દિવ્યતાનું બીજું સ્વરૂપ છે. આ રીતે જોતાં જેમ અન્ય કલાવિધાયકની તેમ જ કવિની દૃષ્ટિ સ્થળે સ્થળે સૌન્દર્ય દેખે એટલે દિવ્યતા પણ દેખે જ.

અપૂર્ણ.

કેળવણી.

(અભિવિદ્યાસંબંધ)

(મજેલું)

ધિએસોફિસ્ટિક સોસાયટીના મન્ડિઅન સેક્શનના વાર્ષિક મહોત્સવને પ્રસંગે જે સમાજ શ્રી કાશીસેત્રમાં મળી હતી તેમાં, મિસ સિલિઅન એડમરે (લાં સ્થપાએલી હિંદુકોલેજના સંબંધમાં) અભિવિદ્યાના સિદ્ધાન્તાનુસાર કેળવણી કેવી હોવી જોઈએ તે વિષે એક ભાષણ આપ્યું હતું. એ ભાષણમાં દર્શાવેલા વિચાર એટલાબધા બવહારોપયોગી છે કે તે સર્વ કોઈએ જાણવા જોઈએ. એ ભાષણનો સાર અહીં આપ્યો છે.

જે પ્રકારની કેળવણી આજ અહીં આપાય છે તે બહુ અસતોષકારક છે; કારણ કે તેમાં કેળવણીનો ખરો અર્થ જ ખરાબર સમજાયો નથી. માટે કેળવણી કેવી હોય તો સારું, એ વિચાર કરવાનું પ્રાથમિક છે.

પ્રથમ તો એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે જે કેળવણી ગુરુદ્વારા મળે છે તે કરતાં જે આપણે જાતે મેળવી લઈએ છીએ તે જ બહુ અગત્યની છે. આપણું જીવન જ આત્મવિકાસના મહાનક્રમનું એક પગથિયું છે. આપણામાં જેઓ પ્રજ્ઞ ઉન્નત છે તેઓએ તો પોતાની કેળવણીનો પ્રકાર અને તેની દિશા નક્કી કરી મૂક્યાં હોય છે; એ નિર્ણયભાગમાં ફરકાર કરવો એ ધૈર્ય મુશ્કેલ છે. સામાન્યતઃ અશક્ય છે. છતાં જે સ્થિતિમાં આજ આપણે છીએ તેમાં રહી એવા ઉત્કટ પ્રયત્ન યર્ષ શકે ખરા કે જેને પરિણામે ભવિષ્યમાં આજના કરતાં સારા પ્રસંગો મળી શકે. જે મનુષ્યવર્ગ હજી બાલ્ય અને યૌવન દશામાં છે તેમનો આ માર્ગ નિર્ણયિત થયો નથી, એટલે યોગ્ય પદ્ધતિ મદદ કરવાથી તેમને એવા પ્રકારની કેળવણી આપી શકાય કે જેથી કેળવણી લેવાના જે જે પ્રસંગો આવે તે સર્વનો તેઓ, યોગ્ય રીતે, અને લેવાય તેટલો લાભ લઈ શકે, આમ કરી શકવા માટે, કેળ-

વણીના જે ઉત્તમોત્તમ પ્રકારની બહુ જ અપેક્ષા છે, તે પ્રકાર શો છે, તે બરાબર સમજાવવો જોઈએ; અર્થાત્ કેળવણીની ઉચ્ચ ભાવના કેવી હોઈ શકે તે જાણવું જોઈએ,

કેળવણી શા માટે લેવી જોઈએ ? એનો ઉદ્દેશ શો છે ? ધણે સ્વર્ગ એવો વિચાર પ્રચલિત છે કે કેળવણી એ દ્રવ્ય મેળવવાનું એક સાધન છે. આ વિચાર બહુ બરેશો છે એ વાત ધણાને જણાયા છતાં, ધણા દેશોમાં, અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને મનુષ્યના સામાન્ય વર્ગમાં તો, કેળવણીનો ઉદ્દેશ આજ એ જ મનાય છે. સત્ય છે કે ઉપજીવિકાને અર્થે દ્રવ્ય મેળવવું અગત્યનું છે, અને તે કેળવણી પામેલા મનુષ્યને સહજ પ્રાપ્ત થાય છે છતાં કેળવણીનો મૂલ ઉદ્દેશ કંઈ એ નથી. બહુ તો દ્રવ્યોપાર્જન એ કેળવણીના ઉદ્દેશોને કનિષ્ઠ પ્રકારનો ઉદ્દેશ હોઈ શકે.

કેળવણીના બધા ઉદ્દેશોમાં બે મુખ્ય છે, એક તો એકે, આ જન્મનાં પ્રાપ્ત કર્તવ્ય મથારિય ત કરાય, જે જે ધર્મો જાળવવાના આવે તે તે જાળવવા માટે જે શક્તિની જરૂર છે તે બધી મળે; અને બીજો એક, એથી ચારિત્ર્ય એવું યોગ્યત્વ, આપણામાં એવા એવ સંસ્કારોનો સમ્રઢ થાય કે, હવે પછીના જન્મોમાં શ્રેષ્ઠતર કાર્ય કરવાનાં પ્રાપ્ત થાય. જન સેવારૂપ, મનુષ્યજનનો જે મહાન-ઉદ્દેશ, પરાર્થપરાયણતા, બ્રાહ્મબ્યંતર શુદ્ધિ, સ્વાર્પણ અને આત્મશક્તિઓનો પ્રાદુર્ભાવ, એ સર્વથી સિદ્ધ થાયછે તે વિષે અહીં વિસ્તાર કરવાનું કંઈ અગત્ય નથી. એ મહાન ઉદ્દેશ એક ઉચ્ચભાવનારૂપે આપણી માનસિક દૃષ્ટિ સમીપ સ્થાપિત કરી રાખવો જોઈએ. એટલું જ કહેવું અહીં જરૂરનું છે. એમ કંઈથી, દરેક કાર્યમાં આપણને જે અને જેટલું પ્રોત્સાહન મળે છે તેવું અને તેટલું બીજા કશાથી મળતું નથી હવે કેળવણીના જે બે ઉદ્દેશ અહીં મુખ્ય કલા છે તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવા તે જોઈએ એ ઉદ્દેશ સત્ય છે એમ માનવા માટે પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવાની જરૂર છે; કારણ કે એ બે ઉદ્દેશોનો મૂલ પાયો જ પુનર્જન્મ છે. પુનર્જન્મ માન્ય રાખ્યા વિના પણ એ જ કાર્ય યર્થ શકે ખરૂં પણ તેમ કરવું બહુ દુર્લભ યર્થ પડે છે. આપણી સ્થિતિ શું છે, આ પણામાં કયા કયા ગુણો છે, આપણામાં કઈ કઈ શક્તિઓ છે અને તે કેવી અને કેટલી છે, એ તો પુનર્જન્મ માન્યા વિના પણ, કેટલેક અંશે જાણી શકાય છે. પણ એટલું જ જાણવું બસ નથી. કારણ કે એ અપૂર્ણ વિચારને અતુસરી આગળ ચાલતાં આપણે અધવચ જ અટકી પડીએ છીએ; ઉત્તિનો વિચાર આગળ ચલાવતાં અમુક હદ સુધી પહોંચી ત્યાં જ અટકી પડાય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે એક જ જન્મમાં જે કંઈ કરી શકાય છે તે બહુ યોગ્ય છે. અને તે યોગ્ય પણ કરી શકવા માટે જે યોગ્ય પ્રસંગો આવવા જોઈએ તે તેથી પણ યોગ્ય મળી શકે છે. આ બધો વિચાર કરતાં ઉત્તિની આશા બંધ થઈ જાય છે અને આપણે સ્તબ્ધ બની રહીએ છીએ. વળી પુનર્જન્મ ન સ્વીકારીએ તો બ્રાહ્મકોઈ કેલવણી કેમ શરૂ કરવી એ પણ બહુ ગૂંચવણ બરેલું લાગે છે. કેટલાક વિદ્વાનોનો એવો મત છે કે, બ્રાહ્મકોનાં મન એક દેરા કામળ નેવાં છે; અર્થાત્ જેમ એક દેરા કામળપર જે લખવું હોય તે લખી શકાય છે તેમ બ્રાહ્મકોના મનપર જે સસ્કાર પાડવા હોય તે પાડી શકાય છે, પણ આમ માનવાના જેવી મોટી ભૂલ બીજી કોઈ બાગ્યે જ હશે. કેટલાક અતુભવી વિદ્વાનો જેઓ પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારતા નથી તેઓને પણ, પોતાના અતુભવપરથી જ માન્ય એટલું તો સ્વીકારવાની જરૂર પડે છે કે, દરેક બ્રાહ્મકના મનનું સ્વાભાવિક અધારણ જ એટલું

હોય છે કે, દરેક બાલકને એ તેના સ્વભાવને અનુસરીને જ કેળવી શકાય તે બાલક ને જ શિખવવું હોય તે શિખવી શકાય એ મન અનુભવ વિશ્લેષ છે અર્થાત્ બાલકોનાં મન જ નથી જ એવાં હોય છે કે તેમાં અમુક આચાર વિચારના જ સંસ્કાર થઈ શકે.

પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તાનુસાર વિચાર કરતાં બાલકના મનનું સ્વરૂપ એવું જણાય છે, કે તેને એક અપૂર્ણ પુસ્તકની ઉપમા આપી શકાય. જેમ અપૂર્ણ પુસ્તકના કોરાં પાનામાં જે લખવું હોય તે લખાય એમ નથી, પણ તેનાં લાં સુધીનાં છેદાં પ્રકરણનો વિચાર કરી, તથા આખા પુસ્તકનો સમય વિચાર કરી તેનું અનુસંધાન જાળવી આગળનો જેમ લખાવેો જોઈએ, તેમજ બાલકના પૂર્વ જન્મ સંસ્કાર બરાબર સમજી તેના વલણને અનુસાર નવા સંસ્કાર પાડવાથી જ તેની ઉન્નતિ થાય છે. કેળવણીની ખરી પદ્ધતિ એ જ છે.

એક મનુષ્યના મનુષ્યજીવનમાં તેને અનેક જન્મો લેવા પડે છે. મનુષ્યજીવનરૂપી એ ઇતિહાસના, એ દરેક જન્મ, જુદાં જુદાં પ્રકરણ છે. આજના મનુષ્યોની સ્થિતિ એવી છે કે, આ જન્મ, એ ઇતિહાસનું કોઈ મધ્ય પ્રકરણ છે. તાત્પર્ય કે, દરેક બાલકના ધર્મા જન્મો થઈ ગયા હોય છે અને હવે પછી પણ ધર્મા જન્મ થશે હવે પછી થતાના દરેક જન્મનું એક એક પ્રકરણ લખાવવું બાકી હોય છે મનુષ્ય જીવનની સ્વરૂપરેખા આલેખાયેલી હોય છે, છતાં તેમાં દરેક સ્થાનમાં રંગ પૂરવાના બાકી હોય છે. એ રંગો બરાબર પૂરાય તેટલા માટે મૂળરૂપ રેખાપર બરાબર ધ્યાન આપવું જોઈએ. અર્થાત્ દરેક જીવના જૂત બાવિનો વિચાર કરવો જરૂરનો છે. આગળ પાછળ જોયા વિના આજ શું કરવું તે યથાર્થ સમજાય નહિ.

આ પ્રમાણે જુદા જુદાં બાલકોના પૂર્વજન્મસંસ્કાર કહેવાય છે તે જાણી લેવું બહુ અવશ્યનું છે પણ એટલા માટે કાંઈ તેમના પૂર્વજન્મોની મધ્યગા ખીના જાણવાની જરૂર નથી. શિક્ષક પૂર્ણપ્રજ્ઞ હોવો જોઈએ એ અવશ્ય જરૂર નથી ઘણા માણસોમાં તો એ શક્તિ જ હોતી નથી; પણ જેમનામાં એ શક્તિ હોય છે તેમને પણ એ બધા વિસ્તારની કાંઈ જરૂર નથી. પૂર્વજન્મના જે સંસ્કાર જાણવાની આવશ્યકતા છે તે તો એ બાલકોના ચારિત્ર્યપરથી જ જાણી શકાય છે. દરેક બાલકમાં બાલપણથી જ કેવી કેવી વૃત્તિઓ ઉડે છે, કેવી શક્તિના અંકુરો રહેલા છે. તેમનામાં કેવાં લક્ષણો આગળ પડી આવે છે, તે બરાબર તપાસવું હોય તો તેમના પૂર્વસંસ્કાર, જરૂર જેટલા સમજી શકાય છે એ સમજાવાથી કેવા પ્રકારના અનુભવથી એ બાલકોની ઉન્નતિ થઈ શકે એ વાતનો પણ નિશ્ચય થઈ શકે છે. એમાંના શુભ સંસ્કારનું પોષણ અને અશુભનો ઉચ્છેદ કરવાનું પણ બની શકે છે. આ બધું કરી શકવા માટે બાલકોની એકાદારા તેમના પૂર્વસંસ્કાર સમજી લેવા એ બહુ જ અગત્યનું છે.

કેળવણીની જે પદ્ધતિ આજ ચાલે છે તેમાં પૂર્વસંસ્કારનું આનું અવલોકન કરવું બહુ દુર્લભ છે. જ્યાં એક જ વર્ગમાં ૮૦-૧૦૦ બાલકો હોય ત્યાં તો એ અશક્ય જ છે. પણ જ્યાં વર્ગ નંદાનો હોય ત્યાં એમ કરવું સહેલું પડે છે.+

+ આપરથી સહજ સમજાશે કે એક જ શિક્ષક એક કે વધારે બાલકોને પહેલેથી છેલ્લે

મનુષ્યની ઉત્પત્તિ કેમ કરવી, એ વાતનો નિર્ણય કરવા માટે મનુષ્યનું બંધારણ કેવું છે તે જાણવાની બહુ જરૂર છે અહીં આપણે એ વિષે વિસ્તાર કરવાની કોઈ જરૂર નથી. અહીં તો એટલું જ જાણવાની જરૂર છે કે મનુષ્યનો વિચાર કરતાં મુખ્ય બે વાતપર ધ્યાન આપવાનું છે. એકતો એ કે ઈશ્વરનો જે અંશ જીવ લોકમાં જીવ રૂપે રહ્યો છે તે અંશ મનુષ્યમાં જીવાત્મા રૂપે રહ્યો છે; અને બીજું કે કે એ આત્માને કેટલીક ઉપાધિઓ છે, જેણે કરી તે સર્વ બ્યવહાર કરી શકે છે. વળી એ ઉપાધિઓ પણ સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, માનસિક અને કારણ એમ ચાર પ્રકારની છે. એ ચાર ઉપાધિઓમાંની પહેલી ત્રણ નાશવંત છે, દરેક જન્મમાં નવી ઉપજે છે, અને કારણ ઉપાધિ મનુષ્યના આખા જીવનપર્યંત, અને કે જન્મોમાં, એકની એક જ રહે છે. સામાન્ય વર્ગના મનુષ્યમાં કારણદેહ હજી જોઈએ તેટલો ખીસેલો નથી. હવે એ જીવાત્મા અને તેની ઉપાધિઓનો પરસ્પર સંબંધ એવો છે કે, જેવી ઉપાધિ હોય તેવો જીવાત્મા હોય છે, અને જેવી જીવાત્માની શક્તિ હોય તે પ્રમાણે તેની ઉપાધિ હોય છે. આ પ્રમાણે એ બેને પરસ્પર બહુ ઘાડો સંબંધ છે. સારે, કેળવણીની પદ્ધતિ એવી હોવી જોઈએ કે તેથી આ ઉપાધિઓ એવી થતી જાય, એમની શુદ્ધિ એવી થતી જાય કે તેથી આત્મા તે દ્વારા વિશેષ વિશેષ સ્ફુરતી શકે; એમ યર્ષ કારણદેહ દૃઢ થતો જાય અને પોષાય; અને આત્માની જે શક્તિઓ યોગ્ય ઉપાધિને અભાવે તિરોભૂત રહેલી હોય તે આતિભૂત થતી ચાલે. કારણદેહની દૃઢતા કરી તેનો વિકાસ કેમ કરવો એ હાલ, આ સંબંધે વિચારવાની જરૂર નથી. કારણ કે, એ વિનાની બીજી ઉપાધિઓનો વિચાર કરતાં જણાશે કે, તેમના વિકાસથી જ, જરૂર નેટલો કારણદેહનો વિકાસ પણ યર્ષજ રહે છે. વળી આત્માની તિરોભૂત શક્તિઓને આતિભૂત કેમ કરવી એ વિષય પણ જૂઠું પાડી વિચારવાની અહીં જરૂર નથી; કારણ કે ઉપાધિઓની શુદ્ધિ અને એ શક્તિઓનો પ્રાદુર્ભાવ, એ બેને એવો ઘાડો સંબંધ છે કે એકમાંથી બીજું સ્વાભાવિક રીતે જ ફેરે છે.

ઉપાધિઓને શુદ્ધ કરવા સંબંધે મુખ્ય બે વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. એકતો એ કે એ ઉપાધિઓ કેવા પરમાણુઓથી પોષાય છે; અને બીજું એ કે એ ઉપાધિઓનો સહવાસ કેવો છે અને હોવો જોઈએ. એટલુંતો સર્વમાન્ય છે કે, કાર્ય, કામનાઓ, અને વિચારો આદિ જેને ક્રિયા જેને લોકપર થાય છે તે સર્વ પરમાણુઓના સ્ફુરણથી થાય છે. અમુક ઉપાધિઓને એ સ્ફુરણ થાય તે તે ઉપાધિની શુદ્ધિ અશુદ્ધિના પ્રમાણમાં ઉત્તમ, મધ્યમ, કે કનિષ્ઠ પ્રકારની હોય છે. વળી બાહ્ય સંસ્થામાં થતાં આવાં સ્ફુરણની ક્રિયા મનુષ્યની ઉપાધિપર ફરીફરીને થતી રહે છે. એને પરિણામે જે ઉપાધિપર એક એવી ક્રિયા ફરીફરીને થતી હોય તે ઉપાધિમાં તે ક્રિયા સ્વતઃ થવા માંડે છે. એકવાર આવું સ્વતઃ સ્ફુરણ થયા માંડ્યું કે પછી તે ફરી ફરીને પણ થાય છે અને અને તે ક્રિયા કરવાની તેને ટેવ પડી જાય છે. ઉપાધિમાત્રનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તેનાપર જે ક્રિયા થાય

સુધીશીખવે એવી અનુકૂલતા હોય તો તેથી કેટલા બધા લાભ યર્ષ શકે એમ છે. પૂર્વે આર્યાવર્તમાં ગુરુશિષ્યનો જે સંબંધ હતો, તથા કેલવણીની જે પદ્ધતિ હતી તે શ્રેષ્ઠ જ હતી. એ વાત હવે જરાજર સમજાય છે. ખાનગી ભણાવવાની આવી જ કાંઈ પદ્ધતિ યુરોપમાં હાલમાં પણ છે.

તેની અસર તેને થાય; અને પછી તેવી જ ક્રિયા તેમાં થાય; એકવાર એમ થયું કે તે ઉપાધિ તેવીને તેવી ક્રિયા બહારથી ક્રિયા થવા વિનાજ, પોતાની મેળે જ કરે છે. આ પ્રમાણે અમુક અમુક ક્રિયાધિને અમુક ક્રિયા કરવાની ટેવ પાડી શકાય છે.

આટલા માટે બાળકોના ખાનપાન માટે પણ બહુ સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે. કારણ કે જેમ એ ખાનપાન એવાં જોઈએ કે, જેથી દેહને જોઈએ તેટલું પોષણ મળે તેમ જ તે એવાં પણ હોવાં જોઈએ કે જેથી શરીરમાં અશુદ્ધ પરમાણુઓનો સંઘર્ષ પણ ન થાય. એ ઉપરાંત બાળકોને યોગ્ય કસરત કરાવવાની પણ બહુ જરૂર છે. આ બધી વાત બાલકલવણી સંબંધે બહુ અગત્યની છે. જુદા જુદા ખાનપાનની અસર શરીરપર કેવી થાયછે, અને અંગ કસરતથી શરીરના રીનાયુઓ કેવી રીતે પ્રુષ્ઠ થાય છે. એ બે વાતથી જેઓ અણુજાણુ છે તેઓ શિક્ષક થવાને લાયક જ નથી. સમ્ર છે કે ખાનપાન અને અંગ ક રત એ બેક એક પ્રકારનાં સાધન માત્ર છે; એ પોતે જ સ્વતઃ કાંઈ બહુ ઉપયોગનાં નથી. છતાં આપણા ઉદ્દેશનાં સાધન રૂપે તો એ બેક બહુ ઉપયોગનાં છે. જે કારીગરી પોતાના ઓરને કટાવા દે છે તે જેમ બેવકૂફ ગણાય છે તેમ જો બાલકના શરીરને નબળાં અને અશુદ્ધ થવા દઈએ તો આપણે પણ બેવકૂફ જ કહેવાઈએ. (અપૂર્ણ.)

વિચારમાલા.

૧. પ્રશ્ન:—વેદાન્તે મોક્ષ દશા પ્રાપ્ત થતા કેવલદુઃખની નિવૃત્તિ જ નહિ, પણ સુખનો આવિર્ભાવ પણ માન્યો છે. પણ એવા સુખનો અનુભવ આત્માને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા છતાં પણ નથી થતો એનું શું કારણ? મારો પ્રશ્ન એ છે કે જો આત્મ જ્ઞાનના આરોપવાળો પુરુષ આરોપથી મુક્ત થતાં અનુભવે છે તેવો વેદાન્તજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા છતાં અનુભવતો નથી એનું શું કારણ? દુઃખ મિથ્યા છે એટલો નિશ્ચય થતાં દુઃખની નિવૃત્તિનો અનુભવ થાય છે, પણ આત્મજ્ઞનો નથી થતો એ સંબંધી આ પ્રશ્ન છે.

[મળેલું.]

ઉત્તર:—ખરેખર, આ શંકા કટલાકને થતી હશે ખરી. પરંતુ આપના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મારે બે ચાર બાંધતો કહેવાની છે, જેમાંની એક સુદર્શનમાં એક વખત ચર્ચેલી ફરીથી ચર્ચવી પડશે. એટલું પિષ્ટપેપણુ માફ કરશો.

(૧) આપ કહો છો એમ થવાનું એક મુખ્ય કારણ એ છે કે ધણીવાર ‘બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા’ એ પ્રસિદ્ધ સૂત્રનો પૂર્વાર્ધ વીસરી જવાય છે. જગત્તુ મિથ્યાત્વ ધ્વજના સસત્ત્વ-સહવર્તમાન છે એ વાત ઉપર લક્ષ રહેતું જોઈએ, જે નથી રહેતું. શું જગત્ નથી, એટલે જગત્ નથી એટલું જ? એમ હોય તો તો શન્યવાદ આવે. અને ખરૂં પૂછાવો તો આપણા ધણા ખરા વેદાન્તી કહેવાતા જનો ખરા અબ્યાસને અમાવે વસ્તુતઃ શન્યવાદી જ હોય છે. આ એમની મોટી ભ્રાંતિ છે. બહારથી સત્ત્વિચ્છેદાનન્દ-સાગરના ઊર્મિઓથી જગત્ વ્યાપ્ત છે એ ઊર્મિઓ શિવાય અન્ય કાંઈ પણ વસ્તુ જ નથી-આટલું સ્મરણમાં રહે તો આ ભ્રમ ન થાય.

(૨) આ વિસ્મરણ થવાનું અને આ ભ્રમ થવાનું એક પીઠું કારણ છે. જેમ ચી-
કણા વાસણને જલ સ્પર્શ કરી શકતું નથી, તેમ જ્યાં સુધી હૃદયપાત્ર મલિનવાસનારૂપી
કાળી અને ચીકણી મળીથી લેખાએલું છે, ત્યાંસુધી જ્ઞાનગાનરૂપી અશ્રુતજળ વસ્તુતઃ એને સ્પર્શ
કરી શકશે નહિ. અને એ સ્પર્શ થયા વિના, તમે જાણો છો જ કે, આનન્દ કેમ અનુભવાય ?
*તદ્યથા, પ્રિયયા સ્ત્રિયા સંપરિવૃક્તો નવાહ્યાં કિંચન વેદ નાન્તરમેવમેવાયં પુરુષઃ
પ્રાક્ષેનાત્મના સંપરિવૃક્તો નવાહ્યાં કિંચન વેદ નાન્તરમ્' એ શ્રુતિના 'સંપરિવૃક્ત
(=સારી રીતે ચોતરફથી આલિંગાએલો)' શબ્દમાં બહુ અર્થ છે પણ તમે પૂછશો કે
આ મલિનવાસના કેમ જાય ?' એનો ઉત્તર કે:—

(૩) + 'દૈવી સંપત્' ની વૃદ્ધિ કરવાથી. આપણામાં એક ભ્રમ ચાલતો ધણીવાર
નજરે પડે છે તે એ છે કે 'ચિત્તવૃત્તિનિરોધ' તે 'યોગ' 'ધ્યાન,' ઈત્યાદિ નામે
આપી એને મલિનવાસનાક્ષયનું મુખ્ય સાધન માનવામાં આવે છે, 'યોગચિત્તવૃત્તિ-
નિરોધઃ' ઇત્યાદિ સૂત્ર રચનારનો આશય આપણા પ્રાદૃત લોકો માને છે તે કરતા જૂદો
જ છે, અને એનો વાસ્તવિક અર્થ મ્હારે ગ્રાહ્ય છે. પણ તે દર્શાવવાનો અત્રે પ્રસંગ નથી.
માટે હમણાં તો હું એમ જ કહીશ કે "ચિત્તવૃત્તિના નિરોધથી મલિનવાસનાનો ક્ષય
થાયછે" એ કહેવું એ સંપૂર્ણ સત્ય નથી મલિનવાસનાનો ખરેખરો ક્ષય તદ્દિશેથી શુભવાસના અને
શુભવાસનામાંથી ઉત્પન્ન થતા સદચાર (સતકર્મો) થી થાયછે. માટે જ શ્રીકૃષ્ણે ભગવદ્ગીતામાં
પ્રવૃત્તિ ઉપદેશી છે, અને "આસુરી સંપત્" ની રદામે, એનો અભાવ ન મૂકતાં, દૈવીસં-
પત્" એવા નામથી બાવાત્મક મન વાણી અને ક્રિયાના ધર્મોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. સારાશ
કે મલિનભાવનો વેગ હૃદયમાંથી દૂર કરવા માટે ખરૂં સાધન શુભ કર્મો છે. અને કર્મોની

* અર્થ:—જેમ પુરુષ એની પ્રિયા જ્યારે એને સારી રીતે અને ચોતરફથી આલિંગ-
ન કરે છે ત્યારે એ જાણ કે આન્તર કાર્ષ (વેદ) જાણતો નથી, તેમ પરમાત્માથી સારી
રીતે અને ચોતરફથી આલિંગિત થતાં આત્મા જાણ કે આન્તર કાર્ષ પણ જાણતો નથી

+શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ક્ષાત્ર ઉપસ્થિત ન હોય માટે ઉતારો આપીશું. આપાન્તરની જ-
ર પડે એવું નથી.

અભયં સત્ત્વસંયુદ્ધિ જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ ।

દાનં દમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥

અર્હિસા સત્યમક્રોધસ્ત્યાગઃ શાન્તિરપૈશુનમ્ ।

દયા ભૂતેષ્વલોલુપ્ત્વં માર્દવં હોરચાપલમ્ ॥

તેજઃ ક્ષમા ધૃતિઃ શૌચમદ્રોહો નાતિમાનિતા ।

ભવન્તિ સંપદં દૈવીમભિજાતસ્ય ભારત ॥

[ભગવદ્ગીતા.]

હૃદય ઉપર અને હૃદયની કમો ઉપર એમ પરસ્પર અસર થઈ, આખરે મનુષ્યનું મમગ્ર સ્વરૂપ વિશુદ્ધ બને છે. એવી વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં, બ્રહ્મદર્શન અને બ્રહ્મદર્શનનો નિરતિશય આનંદ સહજ છે.

(૪) આપણે તો હવે સાધનના સેવન વિના જ માત્ર વેદાન્તપ્રક્રિયાના ગ્રન્થો વાંચીને જ પરમાત્માને પહોંચી જવાની આશા રાખીએ છીએ! અરે! આપણા જેવાને પણ અસારે જ પરમાર્નંદની પ્રાપ્તિ થઈ જાય એમ હોય તો પછી વેદાન્ત માટે શો વિચાર બાંધવો? મૂઢતે તો એવા તત્ત્વદર્શનની મહત્તા વિષે તેમ જ. યથાર્થતા વિષે બહુ-શંકા રહે રાત્રિએ અપરિમિત ગગનમંડળ ઉપર દૃષ્ટિ નાંખો, અને કોઈકવાર ક્ષણભર શાન્તિથી ધ્યાનયોગ કરી તમારા હૃદયમાં કેવા કેવા મહાન પદાર્થોનું અસ્તિત્વ અનુભવાય છે એ વિચારમાં લો, અને પછી કહો કે એ સર્વેનો ખુલાસો તમે આ ને આ જન્મમાં કરી નાંખવાને સમર્થ છો? એમ હોત તો શ્રીકૃષ્ણ આ વિષયને બહુ જ ગાંભીર્ય અર્પી,

‘યતતામપિ સિદ્ધાનાં કશ્ચિન્માં વેત્તિ તત્ત્વતઃ ।’

(યત્ન કર્યા છતાં સિદ્ધામાંથી પણ મને તત્ત્વતઃ કોઈક જ જાણે છે.)

x x x x x

‘વદૂનાં જન્મનામન્તે જ્ઞાનવાન્ માં પ્રપદ્યતે ॥

(બહુ બહુ જન્મોને અંતે જ્ઞાનવાન્ મને પામે છે.)

x x x x x

એમ કહેત જ નહિ. સારે ખરી વાત તો એ છે કે પરમાત્મપ્રાપ્તિ માટે શાસ્ત્રે બતાવેલાં યમનિયમશમદમાદિપદ્ધતિ વગેરે સાધનનો અભ્યાસ અવશ્ય કરવો જોઈએ. જુવો! બૃહદારણ્યક શ્રુતિમાં સાધનનો નિર્દેશ:—“તસ્માદેવાંચિચ્છાન્તો દાન્ત ઉપરતસ્તિતિષ્ઠુઃ સમાહિતો મૃત્વાઽઽત્મન્યેવાઽઽત્માનં પશ્યતિ સર્વમાત્માનં પશ્યતિ નૈનં પાપ્મા તરાતિ સર્વં પાપ્માનં તરાતિ નૈનં પાપ્માતપાતિ સર્વં પાપ્માનં તપાતિ વિપાપો વિરજોઽ વિચિકિત્સો બ્રાહ્મણો ભવતિ” (માટે જે શમ દમ ઉપરતિ તિતિક્ષા અને સમાધાન પ્રાપ્ત કરી અમ જાણે છે, તે આત્મામાં આત્મા-પરમાત્મા—જુવે છે, અને સર્વને આત્મ-(સ્વસ્વરૂપભૂત પરમાત્મ-)—રૂપ જુવે છે એને પાપ જીતતું નથી એ સર્વ પાપને જીતે છે, એને પાપ બાળતું નથી, એ સર્વ પાપને બાળે છે પાપ, રજ, અને શંકાથી મુક્ત થઈ એ ખરો બ્રાહ્મણ થાય છે). વળી ખીજ શ્રુતિમાં “દક્ષારચય” એટલે દમ, દાન, અને દયાની કર્તવ્યતા બતાવી છે. કેટલેક સ્થળે તપ અને શ્રદ્ધાની, અને વળી ખીજે સ્થળે સત્ય અહિંસા બ્રહ્મચર્ય આદિ ધર્મો ઉપદેશ્યા છે. આપના દૃષ્ટાન્તમાંથી પણ સાધનની કર્તવ્યતા બહુ સારી રીતે દર્શિત થાય છે. ‘હું મુક્ત છું’ એટલી કલ્પનાથી આરોપીને આનંદ આવતો નથી, પણ બ્યારે એ વસ્તુતઃ મુક્ત કરે છે સાર જ. એ જ રીતે આપણે વાસ્તવિક મુક્તિ સાધનદ્વારા અપરોક્ષગ્ધાનવિષય કરવાની છે, ‘હું મુક્ત છું, હું મુક્ત

છું ? એમ જુદા જુદા કરવાથી કાંઈ જ લાભ નથી; તથા દુઃખની નિવૃત્તિ પણ માત્ર દુઃખ મિથ્યા છે એમ કહીને કરવાની નથી, પણ હૃદયગુહામાં “અલખ” જગાવીને કરવાની છે—અને આ “અલખ” જગાવવા માટે નીતિ (સત્કર્મ), જ્ઞાન, ધ્યાન, પ્રેમ આદિ અનેક સાધનો છે, જેમાંનું એક પણ નિરવધિ આનંદ ઉપજાવી શકે છે, તો પછી સર્વ એકત્ર થાય હાં શું કહેવું ! આ સર્વ સાધનો મારે બહુ કહેવાનું છે પરંતુ એ તો વળી કાંઈ બીજે પ્રસંગે ખાસ લેખ દ્વારા કહીશ. આપણે તો દમણમાં એટલો જ વિચાર કરવાનો હતો કે—

વેદાન્તનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા છતાં આનંદ કેમ નથી આવતો ? મારે યથામતિ ઉત્તર એટલો છે કે (૧) અધિકારપૂર્વક સાધનસેવન વિના દૈવીસંપત્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી; (૨) દૈવીસંપત્તિ વિના મહિન વાસનાનો ક્ષય થતો નથી; (૩) એ ક્ષય થયા વિના અહમ્કાર બંધ છે, બંધ તો શું પણ ઉત્પન્ન જ થતું નથી; અને (૪) અહમ્કાર વિના કેવલ જગતનું મિથ્યાત્વ અનુભવતું એ તો શૂન્યવાદનો આચાર છે, અને વધારે ચોક્કસ રીતે બોલીએ તો ખરી રીતે એમાં મિથ્યાત્વ અનુભવાતું જ નથી, કારણ કે જગતનું મિથ્યાત્વ તે અહમ્કાર સંસારને લાગે જ અર્થવાળું અને છે તે વિના તો મિથ્યાત્વ અનુભવતું એટલે ક્ષણવાર આંખો મીચવી કે ઊંઘી જવું—જે અવસ્થા વસ્તુતઃ અધિકારની છે, પ્રકાશની નથી. માટે વેદાન્તના અનુભવનો મૂળ પાંચો સદાચાર ઉપર છે, અને એ માર્ગે આપણા બન્ધુઓ જેમ જેમ ચાલતા જશે તેમ તેમ ખરા વેદાન્તજ્ઞાનની સમીપ અવાતું જશે. હાલ કેટલાક વેદાન્તીઓમાં જે સમજણ દેખાય છે તે અસત્ય શોકજનક છે.

તત્ત્વી.

મિત્રને શ્રાદ્ધાજ્ઞાસિ.

(મળેલું.) *

તુઠી તુઠીરે ત્રિપુટી તુઠી ગઈ,
બધી બાધી સંકલના વિખૂટી થઈ. તુઠી તુઠી રે:-
અલક્ષિત ધરના ધરિ રહિ જીવને અતિ વિરમયતા બાધી,
એક નહિ એ તુઠી તથાપિ ત્રીજી અધર લટકાતી રહી. તુઠી ૧
કારણ, કમ, વિધિ, શક્તિ સંપન્ન એ બલિહારી ભારી,
ન્યાય છુટી અન્યાય થયે આ, દુનિયાં અગ્રાણીએ ગરક થઈ. તુઠી ૨
બાલ-મણિ-મોહનની ત્રિપુટી અવલ નવાઈ સુઠાઈ,
જે આધારે જગત હતું તેની રિયતિપરે આશંકા થઈ. તુઠી ૩
અવનારીતણી કૃતિ અવિનાશી જ્ઞાનતણી એ મધી,
લોક ગણે લય માની રૂપાન્તર એવી પ્રતીતિ દિલ જામી ગઈ. તુઠી ૪
જલધટ માથ સમી કૃતિ જગની, ઉઘટ સુલટ પલટાઈ,
આદિ પછી અંત, અતે આદિ, આશા અમર દિલ છાઈ રહી. તુઠી ૫

* આ મળતાં પહેલાં આગલાં ફોર્મ છપાઈ ગયાં હતાં માટે એને પાછળ મૂક્યું છે. આ માસમાં જ આ પ્રસિદ્ધ કરવાનું આયિલ રપજ છે. છેલ્લી અર્ધ પંક્તિને મોટા અક્ષરે છપાવવાની અને છૂટ લીધી છે.

તત્ત્વી.

(૨) આ પ્રકારની વિકારદ્વારા અક્ષરની ઉપાસના અન્ય સ્થળે પણ જોવામાં આવે છે. જુવો: “પતં હોવં વહુવૃચ્ચા” ઇલાદિ ઐતરેયારણ્યકની શ્રુતિ, જેમાં ‘ઉકય’ ‘અગ્નિ’ અને ‘મહાવ્રત’ માં અક્ષરની ઉપાસનાનું કથન છે.

આ અક્ષરનો જ જ્યોતિર્વાક્યમાં પરમર્શ થઈ ઉપાસનાન્તરનો વિધિ છે.

૧. કેટલાકના મતમાં—

‘ગાયત્રી’—શબ્દવડે સાક્ષાત્ અક્ષરનું કથન છે, અને ‘છન્દ’ અર્થનો ત્રિલકુલ સ્પર્શ પણ નથી. ગાયત્રી અને અક્ષર ઉભય ચતુષ્પાદહોવાથી આ અર્થ બને છે. આમ સંખ્યાસામાન્યને સીધે અર્થાન્તરમાં પ્રયોગ થતો ‘સૈવા ચિરાટ્’ ઇલાદિ સ્થળે જોવામાં આવે છે.]

ભૂતાદિપાદવ્યપદેશોપપત્તેશ્ચૈવમ્ ॥ ૧ । ૧ । ૨૬ ॥

ભૂતાદિપાદનું કથન પણ ઉપપન્ન થાય છે; માટે એમ.

વળી આ કારણથી પણ સ્વીકારવું જોઈએ કે પૂર્વવાક્યમાં અક્ષર પ્રકૃત છે; ભૂતાદિ-ક્રનો પાદરૂપે વ્યપદેશ (કથન) છે માટે. ભૂત પૃથ્વી શરીર અને હૃદયનો નિર્દેશ કરીને કહે છે: “સૈવા ચતુષ્પદા પદ્મવિધા ગાયત્રી” (તે એ ચાર પાદવાળી પદ્મપ્રકારની ગાયત્રી.) અક્ષરનો આશ્રય ન કરતાં, કેવલ છન્દના ભૂતાદિ પાદ સંબંધતા નથી. વળી અક્ષરનો આશ્રય ન કરવામાં આવે તો તાવાનસ્ય (=એવડો આનો) એ ઋચાનો સંબંધ પણ ન થઈ શકે. આ ઋચા સ્વરસે કરીને અક્ષરનું જ અભિધાન કરે છે; કારણ, “પાદોસ્ય સર્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ” (= સર્વ ભૂત એનો એક પાદ છે; એના ત્રણ અમૃતરૂપ પાદ ઘુમેકમાં છે).” એ પ્રકારે દર્શાવેલું સર્વાત્મત્વ (અક્ષરમાં જ) ઉપપન્ન થાય છે. પુરુષસૂક્તમાં પણ આ ઋચા અક્ષરવિષયક જ આત્માત છે; અને સ્મૃતિ પણ અક્ષરની એ-વંશપતા (એ પ્રકારે ભૂતાદિરૂપી પાદાદિભત્તા) દર્શાવે છે. “વિષ્ટમ્યાહામિદં કૃત્સ્તમેકાં-શોન સ્થિતો જગત્” (= આ અખિલ જગતને એક અંશવડે જ હું સ્તંભાવી-સેડી-એઠો છું.)”. એ પ્રમાણે વળી “યદ્વૈતદ્વ્રહ્મ (= જે તે અક્ષર)” એમ પણ નિર્દેશ છે. આ રીતે યતાં મુખ્યાર્થ ઉપપન્ન થાય છે, અને “વચ્ચ વ્રહ્મપુરુષાઃ” (= પાંચ અક્ષરપુરુષ)” “હૃદયસુપિષુ વ્રહ્મપુરુષઃ (હૃદય હિરોમાં અક્ષરપુરુષ)” એ શ્રુતિ પણ અક્ષરસંબંધિતા વિવક્ષિત હોય તો જ સંબંધે છે. માટે પૂર્વવાક્યમાં અક્ષર પ્રકૃત છે. એ જ અક્ષરની પુરોહસ-બંધે કરીને જ્યોતિર્વાક્યમાં પ્રસંગિતા થઈ પરમર્શ થાય છે એમ સ્થિત થયું.

[સારસંગ્રહ.

“સૈવા ચતુષ્પદા પદ્ધવિધા ગાયત્રી” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં જૂતાદિકનું પાદરૂપે કથન છે—જે વાત બ્રહ્મ અર્થ કરતાં જ સંગત થાય છે. “તાવાનસ્ય...પાદોસ્ય સર્વા-મૂતાનિ...” એ ઋક્-મંત્ર પણ બ્રહ્મના જ પાદરૂપે સર્વ જૂતોનું વર્ણન કરે છે. સ્મૃતિ પણ એમ જ કહે છે. અને અન્ય શ્રુતિઓ પણ એ રીતે જ ઉપપત્તિ થઈ શકે છે.]

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ १ । २ । २७ ॥

ઉપદેશભેદ--છે માટે નહિ; કારણ કે, ઉભય હોઇને પણ વિરોધ નથી.

વળી જે એમ કહ્યું કે—પૂર્વ રથજે “ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ (= ... ઘુલોકમાં...)” એમ સપ્તમી વિભક્તિએ કરીને ઘુલોકનો આધારરૂપે ઉપદેશ છે, અને અહીંઆં તો “યદતઃ પરો દિવો ડ્યોતિઃ” (= આ ઘુલોકથી પર જે જ્યોતિ છે”) એમ પંચમી વિભક્તિવડે ઘુલોકનો મર્યાદારૂપે ઉપદેશ છે, માટે ઉપદેશનો ભેદ હોવાથી એનું (પૂર્વરથજેકત બ્રહ્મનું) અન્ને પ્રસન્નિગ્ધાન થતું નથી. એ ઉપર કહેવાનું કે—આ દોષ આવતો નથી. ‘ઉભય-સ્મિન્નપ્યવિરોધાત્’—કારણ કે ઉભયના હોવા છતાં પણ વિરોધ નથી; ઉભયના એટલે સપ્તમ્યન્ત અને પંચમ્યન્ત ઉપદેશના હોવા છતાં પણ પ્રસન્નિગ્ધાન (તે જ આ એમ ઓળખાણ) માં વિરોધ આવતો નથી જેમ લોકમાં વૃક્ષના અગ્રભાગ સાથે સંબંધ એવો રથેન (ગાજપક્ષી) વૃક્ષને; અગ્રે રથેન અને વૃક્ષના અગ્રથી પરતઃ (પેઢીપાસ) રથેન એમ બંને રીતે ઉપદેશાતો જોવામાં આવે છે, તેમ ઘુલોકમાં હોઇને જ ઘુલોકથી પર પણ બ્રહ્મ ઉપદેશાય છે.

ખીજે, કહે છે:—જેમ લોકમાં વૃક્ષાગ્રની સાથે, સંબંધરહિત, રથેન પણ વૃક્ષાગ્રે રથેન અને વૃક્ષાગ્રથી પરતઃ રથેન, ઉપદેશાતો જોવામાં આવે છે, તેમ ઘુલોકથી પર હોવા છતાં પણ બ્રહ્મ, ઘુલોકમાં એમ, ઉપદેશાય છે.

માટે પૂર્વનિર્દિષ્ટ બ્રહ્મનું અન્ને પ્રસન્નિગ્ધાન છે. તેથી પરબ્રહ્મ જ ‘ડ્યોતિઃ’-શબ્દથી કથાય છે એમ સિદ્ધ થયું.

સારસંગ્રહ.

પૂર્વપક્ષ:—ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ (દુલોકમાં) “ત્યાં સમગ્રી વિભક્તિવડે દુલોક હતું આધાર રૂપે વર્ણન છે, અને પ્રકૃતમાં તે “યદતઃ પરો દિવઃ (દુલોકથી પર) એમ પંચમીવડે દુલોકનું મર્યાદા રૂપે કથન છે. હવે જે આધાર છે તે મર્યાદા ન હોઈ શકે—અર્થાત્ જે દુલોકમાં છે, તે દુલોકથી પર ન હોઈ શકે, માટે “ત્રિપાદસ્યા...” મા જેની વાત છે તેની “યદતઃ પરો દિવો જ્યોતિઃ.” એ પ્રકૃત સ્થળે નથી માટે જ્યોતિઃ એટલે બ્રહ્મ નહિ.

ઉત્તરપક્ષ:—જે “...માં” હોય તે “થી પર” પણ હોય. જુલો, આપણે કહીએ જ છીએ કે સ્થેન (બાળપક્ષી) વૃક્ષને અગ્રે છે અને એથી પર પણ છે માટે અને ઉક્તિ વચ્ચે કોઈ પણ તરેહનો વિરોધ નથી અત્રે અવાન્તર મતભેદ એટલો છે કે કેટલાકના મતમાં બ્રહ્મ દુલોકમાં હોઈ એથી પર પણ કહેવાય છે, અન્યના મતમાં દુલોકથી પર હોઈને દુલોકમાં પણ કહેવાય છે.]

પ્રાણસ્થાનુગમાત્ । ૧ । ૩ । ૨૮ ॥

(‘પ્રાણ’—શબ્દનો બ્રહ્મ અર્થ છે કેમકે એ રીતે

અનુગમ થાય છે.)

કૌપીતકિ-શ્ચુલ્લભોપનિપદ્ધમાં “પ્રતર્દનો હ વૈ દૈવોદાસિરિન્દ્રસ્ય પ્રિયં ધામોપ-જગામ યુદ્ધેન ચ પૌરુષેણ ચ (=દિવોદાસનો પુત્ર પ્રતર્દન યુદ્ધ અને પૌરુષવડે ઇન્દ્રના પ્રિય ધામ પામે ગયો.)” છત્પાદિ ઇન્દ્ર-પ્રતર્દનની આખ્યાયિકા આત્માત છે. એમાં “સહો-વાચ પ્રાણોસ્મિ પ્રજાત્મા તં મામાયુરમૃતમિત્યુપાસ્વ (= હું પ્રજાત્મા પ્રાણ છું, એમને અમૃત આપુધ્વરૂપે ઉપાસ)” એવી મુતિ છે. સારપછી પણ “અથ સ્વલુ પ્રાણ પવ પ્રજાત્મેદં શરીરં પરિગૃહ્યોત્થાપયતિ (=અરેખર પ્રજાત્મા પ્રાણ જ આ શરીરને પક-

ડીને ઉભું કરે છે), ” અને “ન વાચં વિજિજ્ઞાસીત વચ્કારં વિદ્યાત્ (= વાચાની વિજિજ્ઞાસા ન કરવી, વચ્કારને જાણવો)” ઇત્યાદિ શ્રુતિ છે. છેવટે પણ “સ ય પ્રા-
ણ ઇવ પ્રણાત્માઽઽનન્દોઽજરોઽમૃતઃ (= તે એ પ્રાણ જ પ્રણાત્મા, આનન્દ, અજર, અમર)” ઇત્યાદિ છે. તે રથને સંશય થાય છે કે અને ‘પ્રાણ’—શબ્દવડે વાયુમાત્રનું જ અધિધાન છે, કે દેવતામાત્રનું, કે જીવનું, કે પરબ્રહ્મનું? કદાચ કોઈ કહેશે કે ‘પ્રાણ’—શબ્દથી બ્રહ્મપરતા “અત્ત ઇવ પ્રાણઃ” એ સૂત્રમાં વર્ણવી છે, અને અહોંમાં પણ “આનન્દોઽજરોઽમૃતઃ (=આનન્દ, અજર, અમર)” ઇત્યાદિ બ્રહ્મલિંગ છે. ત્યારે અને ફરીથી સંશય શી રીતે સંભવે? અમે કહીએ છીએ કે અનેક લિંગનું દર્શન છે માટે. અને ફક્ત બ્રહ્મના લિંગ જ મળે છે એમ નથી. અન્યનાં પણ છે. જેમકે, “મામેવ વિ-
જાનોહિ (= મને જ વિજન)” એવું ઇન્દ્રનું વચન છે તે દેવતામાત્રનું લિંગ છે; “આ શરીરને પકડીને ઉભું કરે છે.” એ પ્રાણનું લિંગ છે; “વાચાની વિજિજ્ઞાસા કરવી નહિ, પણ વચ્કારને જ જાણવો” ઇત્યાદિ જીવનું લિંગ છે માટે સંશય સંભવે છે. ત્યાં ‘પ્રાણ’ એટલે વાયુ એમ પ્રસિદ્ધિથી પ્રાપ્ત થતા, કહેવાનું કે ‘પ્રાણ’—શબ્દવડે બ્રહ્મ સમજવું. કારણ? “તથાનુગમાત્”—એવો અનુગમ છે માટે. આ રીતે વાક્યને પૌર્વાપર્યથી સારી રીતે તપાસતા, પદના અર્થોનો સમન્વય (અનુગમ) બ્રહ્મપ્રતિષાદનવિષયે જ્ઞેવામાં આવે છે. ઉપક્રમના પણ બ્યારે ઇન્દ્રે પ્રતર્દનને કહ્યું ‘વર ભાગ’ ત્યારે પ્રતર્દને પરમપુરુષાર્થરૂપી વરનો ઉપલેખ કર્યો: “ત્વમેવ મે વૃણીષ્ય ચં ત્વં મનુષ્યાય હિતતમં મન્યસે (= તમે જ મારે માટે વરદાન પસંદ કરી લો—જે વરદાન મનુષ્ય માટે તમે હિતમાં હિત માનતા હો તે)”. તે (પ્રતર્દન) ને હિતમા હિત તરીકે ઉપદિશ્યમાન પ્રાણ (તેનો અર્થ) પરમાત્મા કેમ ન હોય? કેમકે, પરમાત્મ-જ્ઞાન શિવાય અન્યત્ર હિત-તમની પ્રાપ્તિ નથી એમ “૭ તં-
મેવ વિદિત્વાતિમૃત્યુમોતિ નાન્ય. પન્થા વિદ્યતેઽયનાય (=તેને જ જાણીને અતિ-
શ્રદ્ધા પામે છે, ગતિ—મુક્તિ—માટે અન્ય માર્ગ નથી)” ઇત્યાદિ શ્રુતિયકી સિદ્ધ છે. તેમ જ “સ યો માં વેદ ન હૃ વૈ તસ્ય કેનચન કર્મણા લોકો મીયતે ન સ્તેયેન ન સૂળહત્યયા (=જે મને જાણે છે તેનો લોક કોઈપણ કર્મથી વિનાશ પામતો નથી; ચોરીથી નહિ, અને જીલૂહત્યાથી પણ નહિ)” ઇત્યાદિ પણ બ્રહ્મ સેતાં જ ઘટે છે, કેમકે “ક્ષી-
યન્તે વાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્દષ્ટે પરાચરે (=એ પરાવરનું દર્શન થતાં એનાં કર્મો ક્ષય પામે છે)” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મવિજ્ઞાન વડે સર્વ કર્મોનો ક્ષય પ્રસિદ્ધ છે. પ્રણાત્મત્વ પણ બ્રહ્મપક્ષમાં જ ઉપપન્ન થાય છે; કેમકે અચેતન વાયુનું પ્રણાત્મત્વ સંભવતું નથી. તેમ જ ઉપસંહારમાં પણ “આનન્દોઽજરોઽમૃતઃ (આનન્દ, અજર, અમર)” એમ જો આનન્દત્વાદિ છે તે બ્રહ્મ શિવાય અન્યત્ર કીક સંભવતાં નથી. “સ ન સાધુના કર્મણા મૃયાન્મવાતિ નો યવાસાધુના કર્મણા કનીયાનેપ હોવ સાધુ કર્મ કારયતિ તં યમેભ્યો લોકેભ્ય ઉક્તિનીયતે । ઇપઽ યવા સાધુ કર્મ કારયતિ તં યમેભ્યો લો-

કેમ્યોડધો નિનીપતે (=એ સાધુ કર્મવડે અધિક થતો નથી, અને અસાધુ કર્મ કરીને નહાતો થતો નથી. એ જ તેને સાધુ કર્મ કરાવે છે, જેને એ આ લોકો યકી ઉપર લઈ જવા ઇચ્છે છે; અને એ જ એને અસાધુ કર્મ કરાવે છે, જેને એ આ લોકથી નીચે લઈ જવા ઇચ્છે છે)". તથા " ૧૫૫ લોકોધિપતિરેષ લોકેશઃ (=એ લોકોધિપતિ છે, લોકેશ છે)". એ સર્વનો અનુગમ પરબ્રહ્મનો આશ્રય કરતાં યર્ધ શકે છે, મુખ્ય પ્રાણુ લેતાં યર્ધ શકતો નથી. માટે 'પ્રાણ' એટલે બ્રહ્મ.

[સારસંબંધ.

ઇન્દ્રપ્રતર્દનનીઆખ્યાયિકા (કૌષીઁ ઉપ૦) માં "સ હોવાચ પ્રાણોડસ્મિ..." ઇત્યાદિ અનેક સ્થળે 'પ્રાણ'—શબ્દનો પ્રયોગ છે, જેના અર્થપરત્વે અત્રે વિચાર કરવાનો છે. 'અત્ત ઇવ પ્રાણઃ' એ સૂત્રવડે છાન્દોગ્યોપનિષદમાં આવેલા 'પ્રાણ'—શબ્દના અર્થનો નિર્ણય યર્ધ ગયો હતો. પણ અત્રે અનેક લિંગ હોવાથી અનેક મંશય ઉત્પન્ન થતાં, વિશેષ વિચારની અપેક્ષા છે. સંશય આ પ્રકારે છે—અત્રે 'પ્રાણ' એટલે બ્રહ્મ ? કે ઇન્દ્ર પોતે "મને વિગ્નણુ" એમ કહી પ્રાણુ વર્ણવે છે માટે 'પ્રાણ' એટલે ઇન્દ્રરૂપ દેવતાત્મા ? કે "આ શરીરને પકડીને ઉઠાડે છે" એમ કહેલું હોવાથી પ્રાણ એટલે મુખ્ય (વાયુરૂપ) પ્રાણુ ? કે "વક્તાને ગળણુવો" એમ વક્તાનું વચન હોવાથી 'પ્રાણ' એટલે જીવ ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કે—'પ્રાણ' એટલે બ્રહ્મ જ. કારણ કે પૂર્વાપર વાક્યો તપાસતાં એ અર્થ જ અન્ધ બેસે છે. પૂર્વાપર વાક્યોમાં બ્રહ્મ અર્થના અનેક લિંગો છે, અને તે આ પ્રમાણે:—

- (૧) 'મનુષ્યને હિતમાં હિત ('મનુષ્યાયહિતતમમ્) તમે માનતા હો તે આપો' એના જવાબમાં પ્રાણ તું નિરૂપણુ છે, અને અન્ય શ્રુતિઓથી એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે 'હિતમાં હિત' તે બ્રહ્મજ્ઞાન જ છે
- (૨) આ 'પ્રાણ' ના જ્ઞાનથી સર્વકર્મક્ષય દર્શાવ્યો છે—જે વાત બ્રહ્મજ્ઞાન સંબંધે જ શ્રુતિસ્મૃતિઓ પ્રતિપાદન કરે છે.
- (૩) આ 'પ્રાણ' તું પ્રજ્ઞાત્મત્વ કહેલું છે, જે ચેતન બ્રહ્મ વિશે સંભવે છે, અચેતન વાયુમાં સંભવતું નથી.
- (૪) 'આનન્દ, અજર, અમર' એ શબ્દો પણ આ 'પ્રાણ' તે 'બ્રહ્મ' જ એમ બતાવે છે.
- (૫) 'સર્વકર્મકારયિતા' 'લોકોધિપતિ,' 'લોકેશ,' એ વિશેષણો પણ 'પ્રાણ' નો બ્રહ્મ અર્થ જ સિદ્ધ કરે છે.

ન વક્તુરાત્મોપદેશાદિતિ चेदध्यात्मसंबन्धभूमा
ह्यस्मिन् ॥ ३ । १ । २९ ॥

પક્ષાતો આત્મોપદેશ છે માટે, એમ ન કહેવું; કારણ કે
અધ્યાત્મ-સંબંધનું આમાં બાહુલ્ય છે.

‘પ્રાણ’ તે બ્રહ્મ એમ ને કહ્યું તે ઉપર આક્ષેપ કરવામાં આવે છે. ‘પ્રાણ’ એટલે
પર બ્રહ્મ નહિ કેમ? ‘વક્તુરાત્મોપદેશાત્’—વક્તાનો આત્મોપદેશ છે માટે. વક્તા, ઇન્દ્ર
નામનો અમુક શરીરી દેવતાવિરોધ, તે પોતાના આત્માને “મામેવ વિજાનીહિ (=મને
જ જાણ્યું)” એમ ઉપદ્રમ કરીને “પ્રાણોઽસ્મિ પ્રજ્ઞાત્મા (=હું પ્રજ્ઞાત્મા પ્રાણ્યું છું)”
એમ અહંકારવાદવડે પોતાના આત્માને પ્રતિદંનપ્રતિ વણ્યું છે તે જ વક્તાના આત્મારૂપે
ઉપદેશનો, પ્રાણ બ્રહ્મ કેમ હોઈ શકે? કારણ, બ્રહ્મનું વક્તૃત્વ મંબવતુ નથી. “અથા
ગમતાઃ (વાગ્મરહિત, મનરહિત...)” ઇત્યાદિ શ્રુતિ છે તેમ જ શરીરસંબંધી, બ્રહ્મમાં
ન સંભવે એવા, ધર્મોવડે એણે પોતાના આત્માની સ્તુતિ કરી હતી.—“ત્રિશોર્ષોણ ત્વા-
પ્સમહનમરુન્મુલાન્યતીશાલાવૃકેભ્યઃ. પ્રાયચ્છમ્ (ત્રિશોર્ષા ત્વાપ્સુને મેં માર્યો છે;
વેદાન્તબ્રહ્મિષ્ણુ યતિઓને શાલાવૃક—વન્યશ્વાત—ને આપી દીધા છે)” ઇત્યાદિ વાક્યો
વડે, બ્રહ્મવચ્ચના કારણથી ઇન્દ્રમાં પ્રાણ્યત્વ ઘટે છે, કેમકે “પ્રાણો વૈ વલમ્ (=પ્રાણ્ય એ
બલ છે)” એમ વિજ્ઞાન થાય છે ઇન્દ્ર બલની દેવતા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે ને કોઈ બલ-
પ્રકૃતિ છે તે ઇન્દ્રનું જ કર્મ છે એમ કહે છે પ્રજ્ઞાત્મત્વ પણ અપ્રતિહતગાનત્વને સીધે
દેવતાત્મામાં સંભવે છે દેવતા અપ્રતિહત ગાન છે એમ કહે છે અને એમ દેવતાત્માના
ઉપદેશનો નિશ્ચય થતા, હિતતત્ત્વવાદિવચનો યથાસંભવ દેવતાત્મવિષયક જ યોજવામાં
માટે વક્તા—ઇન્દ્ર—નો આત્મોપદેશ હોવાથી “પ્રાણ” એટલે બ્રહ્મ નહિ એમ આક્ષેપ કરીને
રહામું સમાધાન કરવામાં આવે છે:—“અધ્યાત્મસંવન્ધમૂમા હ્યસ્મિન્”—આમાં અ-
ધ્યાત્મ-સંબંધનું બાહુલ્ય છે, અધ્યાત્મ સંવન્ધ એટલે પ્રલગ્નાત્મ-સંબંધ; તેનો મૂમા
એટલે બાહુલ્ય આ અધ્યાયમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. ‘ન્યાં સુધી આ શરીરમાં પ્રાણ્ય વસે
છે ત્યાં સુધી આયુષ્ય છે’ એ રીતે પ્રલગ્ન-ભૂત એવા પ્રજ્ઞાત્મા પ્રાણ્ય આયુષ્યના આપવા-
સેવામાં સ્વાતન્ત્ર્ય બતાવે છે, પરશ્વીન (પ્રલગ્નાત્માથી ઉવટા) એના દેવતા-વિરોધનું નહિ;
તેમ જ ‘પ્રાણ્ય હોય તો ત્રિઃશ્રેયસ’ એ રીતે અધ્યાત્મ (પ્રલગ્નાત્મ)ભૂત જ એવો ઇન્દ્ર-
માત્રય પ્રાણ્ય દર્શાવે છે. તથા “પ્રાણ યવ પ્રજ્ઞાત્મા શરીરં પરિગૃહ્યોત્થાપયતિ
(=પ્રજ્ઞાત્મા પ્રાણ્ય જ શરીરને પકડીને ઉઠું કરે છે)” એમ છે. “વાદ્ની વિનિગામા ન
કરવી, વક્તાને જાણવો” એમ ઉપદ્રમ કરીને, “તદ્વથા રથસ્યારેણ નૈમિરાર્પિતા
નામાચરા અર્પિતા યવમેવૈતા મૂતમાત્રા. પ્રજ્ઞામાત્રાસ્વાર્પિતાઃ પ્રજ્ઞામાત્રાઃ
પ્રાણેઽર્પિતાઃ સ ય પ્રાણ યવ પ્રજ્ઞાત્માઽઽનન્દોઽજરોઽમૃતઃ”(એમ ૨૫ના આરામાં

નેમિ-પરદું-રહે છે અને નાભિમાં આરા રહેવા છે, એ જ રીતે આ ભૂતમાત્રાઓ પ્રણા-
માત્રાઓમાં રહેલી છે, અને પ્રણામાત્રાઓ પ્રાણમાં રહેલી છે, આ પ્રાણ તે જ પ્ર-
ણાત્મા, આનન્દ, અજર, અમર છે.)” એ રીતે વિષય-ઇન્દ્રિયરૂપી આરાતી નાભિરૂપ એવા
પ્રણાત્માનો જ ઉપસંહાર કરે છે “સ મ આત્મેતિ વિદ્યાન્ (=તે મહારો આત્મા છે એમ
જાણું)” એ પ્રકારનો ઉપસંહાર પ્રણાત્મા લેતાં ઠીક યાય છે, પરાચીન (પ્રણા-
ત્માથી વિપરીત) ને લેતાં નહિ. અને “અયમાત્મા બ્રહ્મ સર્વાનુમૂઃ (=આ આત્મા
સર્વાનુમૂઃ એવું બ્રહ્મ)” એમ ખીજી શ્રુતિ છે.

માટે અધ્યાત્મ-(પ્રણાત્મ-) સંબંધનું બાહ્ય હોવાથી આ બ્રહ્મનો જ ઉપદેશ
છે, દેવતાત્માનો નથી.

‘સારે વક્તાનો આત્મોપદેશ છે ને કેમ ?

સારસંબંધ.

પૂર્વપક્ષ:—

‘પ્રાણ’ તે ઇન્દ્રદેવતા.

- (૧) ‘ મને જ જાણુ ’ હું પ્રાણ છું એમ અહું-શબ્દવડે ઇન્દ્ર ‘પ્રાણ’
નો નિર્દેશ કરે છે
- (૨) અત્રે જે ‘ વક્તૃત્વ ’ આવે છે તે પણ ‘અવાગમના:’ (વાણી
રહિત, મનરહિત...) બ્રહ્મમાં સંભવતું નથી.
- (૩) શરીરસંબંધી અને બ્રહ્મમાં ન સંભવતા ધર્મોતું કથન છે.
શુવો: “ત્રિશીર્ષાણં.....”(મં ત્રિશીર્ષા ત્વાષ્ટ્રને માથો છે)ઈત્યાદિ.
- (૪) પ્રાણ બલ છે એમ કહેવાય છે, અને ઇન્દ્ર પણ બલ-દેવતા
ગણાય છે.
- (૫) ‘ અપ્રતિકૃત જ્ઞાન ’ અને ‘હિતતમત્ત્વ’ એ વાયુરૂપ પ્રાણમાં અ-
સંગત છે, પણ ઇન્દ્રરૂપી દેવતાત્મામાં તો ઉપપન્ન છે.

ઉત્તરપક્ષ:—

- અધ્યાત્મ-સંબંધનું બાહ્ય છે; અર્થાત્ પ્રણાત્મ-સંબંધ બહુ જોવામાં
આવે છે. હવે બ્રહ્મ જ પ્રણાત્મભૂત છે, દેવતાવિશેષ નહિ; દેવતાવિશેષ
તો પરાચીન (પ્રણાથી ઉત્કૃં) છે. શુવો: “પ્રાણ ઇવ પ્રણાત્મા.....” “ન
વાચ્ચં...વક્તારં વિદ્યાન્” “તદ્યથા રચસ્યારેણુ...” “સ મ આત્મા”
ઈત્યાદિ શ્રુતિઓ. માટે ‘પ્રાણ’ એટલે દેવતાવિશેષ (ઇન્દ્ર) નહિ, પણ બ્રહ્મ.]

શાસ્ત્રદ્વાત્પદસો વામદેવવત્ ॥ ૧. ૧. ૩૦ ॥

(વક્તાનો આત્મરૂપે) ઉપદેશ તો શાસ્ત્રદ્વિએ કરીને છે: વામદેવની માફક.

ઈન્દ્ર નામની દેવતાત્મા, 'હું જ પરબ્રહ્મ છું' એમ યથાશક્તિ પોતાના આત્માને આર્પણ કરીને પરમાત્મ-રૂપે જોતો, ઉપદેશ દે છે 'મને જ વિગ્નણ', જેમ 'આ'ને 'એ' રૂપે જોતા અપિ વામદેવે 'હું મનુ યથો, સૂર્ય યથો' એમ અનુભવ્યું તેમશ્રુતિ છે કે "તદ્યો યો દેવાનાં પ્રત્યબુદ્ધ્યત સ ણ્વ તદમવત્ (=દેવોમાંથી જેને જેને એણે જાણ્યો તે તે દેવ એ યથો) વળી જે એમ કહ્યું કે 'મને જ વિગ્નણ' એમ કહીને ત્વાષ્ટ્રવધાદિશ્ચ શરીરધર્મવડે ઈન્દ્રે પોતાની સ્તુતિ કરી એનો પરિહાર આપવો જોઈએ. એ વિષે કહેવાનું કે:—હું આવા કર્મવાળો છું માટે મને વિગ્નણ એમ વિરોધભૂત ઈન્દ્રની સ્તુત્યે ત્વાષ્ટ્રવધાદિનો ઉપન્યાસ નથી. ત્યારે શી રીતે છે? વિગ્નણની સ્તુત્યે છે. કારણ ત્વાષ્ટ્રવધાદિ સાદસોનો ઉપન્યાસ કરીને પછીથી *તસ્ય મે તજ્જ લોમ ન મીયતે સ યો માં ઘેદ ન હ વૈ તસ્ય કેન ચ કર્મણા લોકો મીયતે (= હાં માફ રેવાડુ પણ ક્ષીણ થતું નથી. જે મને જાણે છે તેનો લોક કોઈ પણ કર્મથી ક્ષય પામતો નથી) "ઈત્યાદિએકરીને વિગ્નણની સ્તુતિનું અનુસન્ધાન કરે છે. ઉક્ત એ યામ છે કે આવાં દૂર કર્મો કર્યા છતાં પણ બ્રહ્મભૂત એવો જે હું તેનું રેવાડુ પણ મૈાશ પામતું નથી, અને તેથી અન્ય પણ જે કોઈ મને જાણે છે તેનો લોક કોઈ પણ કર્મવડે નષ્ટ થતો નથી. વિરોધ તો 'હું પ્રચાત્મા પ્રાણુ છું, એમ વક્તૃ-માણુ બ્રહ્મ જ છે. માટે આ પ્રજ્ઞા—વાક્ય છે.

૫

સાર સંબંધ.

૧. વક્તા—ઈન્દ્ર—'મને જ વિગ્નણ' એમ કહે છે તે ઉપરથી એવો પૂર્વપક્ષ યથો હતો કે અત્રે 'પ્રાણ'—શબ્દથી ઈન્દ્ર (દેવતાત્મા) સમજવો, તેનો ઉત્તર કે—

'મને' શબ્દથી દેવતાત્માનો નિર્દેશ કરવાનું તાત્પર્ય નથી. પણ શાસ્ત્રીય અને આર્ષ દ્વિવડે ઈન્દ્ર પોતાના આત્માને પરમાત્મારૂપે જુવે છે, અને તેથી 'મને જ વિગ્નણ' એટલે હું જે પરમાત્મ-સ્વરૂપ છું તેને વિગ્નણ એમ અત્રે સમજવાનું છે. આ રીતે જ વામદેવ અપિ પોતાને મનુરૂપે તથા સૂર્યરૂપે જુવે છે. "તદ્યો, યો...મનુરમવં સૂર્યચ્ચ"

૨. અત્રે ત્વાષ્ટ્રવધાદિ શરીર-ધર્મનો નિર્દેશ છે, જે બ્રહ્મમાં અસંગત છે, માટે 'પ્રાણ'—શબ્દથી ઈન્દ્ર (દેવતાત્મા) સમજવો એમ પૂર્વપક્ષી તરફથી કહેવામાં આવ્યું હતું એનો ઉત્તર કે—

૨૧. પર વસ્તુએ, અક્ષળ યુરોપની, યુક્તિથી આર્યભંડાર ફેરો;
તું બેસો. બૃહ પથ, રાજવંશી પરે, મુખ્ય છે દેશનું માન મોરો,
ધર તણાં છોકરાં, ધંદી ચાટે અને, પર પ્રતિ તું ઉદાર કૃપાલુ;
ભાગ્ય અવરોષને, ધૂલિમાં રોલતા, દીન છે કાઠરોરે દીવાલું.

આપણ વેગથી, ઉગરતુ હોય તો, બ્રાન્તિની વાન્તિ, વેલી જ કરને;
સાક્ષરાગા થકી, સ્વપ્રતિગા થકી, પરપદ્યો નહિ હસ્ત ધરને,
ગૌનાથા ગુણ ગણી ગૃહ વિષે પાલને, ગવ્યથી તતું મને ભવ્ય બનને;
વેદવેદાન્તનું યુગલ નિત્યે વહે, ઊક ! પ્રવૃત્તિ અબ્રાન્ત ધડને

આનન્દનન્દન.

પુસ્તક

સ્વર્ગગીત.*

(મગલુ.)

“ દુહિતાઓ ને રૂસેલમની, મારે માટે મા રડો !

“ મારે માટે માં રડો:

“ મારે માટે મા રડો:

“ માં રડો: મા રડો: મા રડો

“ મારે માટે મા રડો !

“ પથ પોતાને માટે તમારા

“ અચ્ચાને માટે તમારા:

“ રડો: રડો: રડો:

“ મારે માટે મા રડો ! ”

કાન્ત.

* આ ગીત બાઇબલ (લુક-પ્રકરણ ૨૩. વાક્ય ૨૮.) ના ક્રાઇસ્ટના શબ્દોમાંથી
છે એ મહાત્માનું હૃદય ભક્તિ અને કર્મયોગથી બરપૂર હતું, અને યદ્યપિ વિચારમાં
તેક પ્રભુનો જીવાત્મા-પરમાત્માનો દ્વિતવાદ એ ઝોળંગી શક્યો નહતો તથાપિ આત્મા-
એનાં જેવાં અદ્વિતજીવન જગતમા બહુ જ વિરલ થયાં છે. એ શ્રદ્ધા, એ દૃઢતા, એ
એ શાન્તિ, એ લાગ, એ ક્ષમા-નું દર્શન ચતા કયા વેદાન્તીને-ખરા અર્થના વેદા-
ન્દ-આનન્દ અને માન ઉપજ્યા વિના રહેશે ? સ્વર્ગસ્થ મણિલાલ કહે છે તેમ “અભેદ-
ના કિરણો એક અમુક સ્થાને જ પ્રકાશે કે પ્રકારયા છે એવો કાંઈ નિયમ નથી; ચોડો
પ્રકારા સર્વત્ર પહોંચ્યો છે.” બાઇબલનાં વચનો ગીતામાં આવ્યાં છે કે ગીતાનાં

વિચારમાલા.

(અનુસંધાન પૃ. ૨૪ થી)

૨. પ્રશ્ન—આપ વેદાન્તના સાક્ષાત્કાર માટે સદાચારની આવશ્યકતા ઉપર આટલો બધો ભાર મૂકો છો, અને અને તો એક પ્રસિદ્ધ વેદાન્ત અન્યમાં વાંચીએ છીએ કે

“ નિષ્કૃત્યે પયિ વિચરતાં કો વિધિઃ કો નિષેધઃ ”

‘ =પણુ ગુણથી પર એવા માર્ગમાં વિચરનારાઓને વિધિ શો અને નિષેધ શો ?’
આ વિરોધ શી રીતે દાળવો ?

ઉત્તર—ખરી વાત છે કે વેદાન્તનિરૂપણમાં હું નીતિ ઉપર બહુ ભાર મૂકું છું આરંભથી જ હું આગ્રહપૂર્વક કહેતો આવ્યો છું કે અદ્વૈતવેદાન્ત એ ખરી ધાર્મિકતાનું રહસ્ય છે, અને નીતિનો એ વિશાળ અને પરમ ગંભીર પાયો છે આ બે સત્યો જ વાચક આગળ સાગોપાગ રીતે પ્રકાશિત કરી શકાય તો એ યોગ્ય છે ? આપ જાણતા જ હશે બાઇબલમાં ગયા છે એ પ્રશ્નને નિ સાર ગણી એ ઠીક જ કહે છે કે “જ્યાં અભેદનું દર્શન હોય ત્યાં એ આજ્ઞ લાગે છે.” પરમાર્થવિષય દેશકાલાદિ ઉપાધિથી પર હોવાને લીધે, એ ઉપાધિથી ચતા ભેદ વેદાન્તીને લાગ્ય છે, એમ અમારો સિદ્ધાન્ત હોવાથી આ ગીતને અત્રે સ્થાન આપવું યોગ્ય છે

પ્રકૃતગીતના મૂળનો પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે—જીસસ કાઇરસ્ટને વધરતંબ રફ લઈ જવામાં આવે છે, તે વખતે અમખ્ય સ્ત્રીપુરુષો એની પાછળ જામ અને શોકાદગાર કરી મૂકે છે પોતાને માટે અન્ય કાઇપણ દુખ કરે એ જીસસથી ચર્ચ શમ્ભુ નથી પોતાના કરતા અન્ય અને એમના બચ્ચાઓ એને વધારે વહાવા છે, અને એમને માટે દુખ થવું એને વધારે ઉચિત લાગે છે “ પણ પોતાને માટે તમારાં બચ્ચાને માટે તમારાં રડો રડો રડો.” એમ કહેવામાં જીસસનું તાત્પર્ય બાઇબલના ટીકાકારોએ વિવિધ રીતે દર્શાવ્યું છે કેટલાક કહે છે એનો એમ અર્થ છે કે ‘જ્યારે મારા જેવા, સર્વથા નિર્દોષને આવી શિક્ષા થાય છે, સારે કાષ્ઠક કાષ્ઠક દોષવાળાઓ માટે તો શું કહેવું’ બીજો અર્થ એમ લેવામાં આવે છે કે ‘હાલ આ પાપીઓ આત્મ આચરણ કરે છે, પણ જ્યારે એમના પાપનો પ્યાલો પૂરેપૂરો ભરાશે ત્યારે તો આ કરતાં પણ અધિક કરતા થશે.’ મને લાગે છે કે ઐતિહાસિક અર્થ બાળ્યુપર મૂકી આધ્યાત્મિક અર્થ લેતાં—તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે—કાઇરસ્ટને ઉત્તર જીવનમાં જગતનો કડવો અનુભવ થતો આવતો હતો અને ખાતરી થતી હતી કે દુખ વિના પ્રભુનું દાર પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી, અને આ વિચારનું પ્રાબલ્ય એનામાં એટલું બધું થઈ ગયું હતું કે પ્રભુના ભંકતો માટે હજી જગતમાં બહુ બહુ દુખો ભર્યા છે એ પોતાનો નિશ્ચય એના અનુયાયીઓને એણે દર્શાવે કરાવતો, અને એ જ અર્થનો પ્રકૃત

કે 'સુદર્શનમાં આ દૃષ્ટિબિન્દુ કોઈ નવીન નથી. બ્રહ્મ મણિભાષ્યે 'અબેદ' અને 'પ્રેમ' શબ્દો એટલા માટે જ પ્રચલિત કર્યા હતા.

આપના પ્રશ્નનો ઉત્તર આ રીતે છે:—

(૧) પ્રાચીન સમયમાં વેદાન્તનો અભ્યાસ માંડતાં પહેલાં સદાચારનું અસ્તિત્વ માની લેવામાં આવતું હતું. એટલું જ નહિ પણ—ખીજું—વર્ણાશ્રમની, વ્યવસ્થા સદાચારની સિદ્ધિ માટે એવી ઉપયોગી થતી કે એટલી, વ્યવસ્થાને યથાર્થિયતરીતે તોમે થતાં એવા આત્મા યોડા જ રહેતા કે જેનામાં સદાચાર તરફ રુચિ ન હોય એવા દીર્ઘ અને શ્રદ્ધાપુરઃસર ક્ષેત્રના નીતિના પરિચય પછી એ નીતિ કેવી આવશ્યક છે એ મુમુક્ષુને કહેવાની જરૂર જ પડતી નહિ. માત્ર સમજાવવાનું એટલું જ રહેતું કે શાસ્ત્રે ઉપદેશોના પ્રવૃત્તિવક્ષણ ધર્મને અંગે એણે આજ પર્વન્ત અધિહોત્રાદિ જે ક્રમો કર્યા છે તે હવે પછી નિરર્થક છે કેમકે હવે એણે જે માર્ગમાં પ્રવેશ કરવાનો છે તે મોક્ષનો છે, જ્ઞાનનો છે, એટલે નિવૃત્તિધર્મનું એમાં પ્રાધાન્ય છે. એવા મુમુક્ષુને ઉત્તર ઉપદેશ કર્યા છતાં પણ આજ સુધી શ્રદ્ધાથી જે જે ક્રમો એણે કર્યા છે તે ઉપર સ્વાભાવિક રીતે એનું મન ચોટી રહે છે અને તે ખમેડના માટે જ શાસ્ત્ર કહે છે:—

“ નિષ્કૃણ્ણ્યે પથિ વિચરતાં કો વિધિઃ કો નિપેધઃ ”

આમ વિધિ નિષેધનો અભાવ બોધનામાં જ્ઞાનમાર્ગનો આશય સદાચારણી વ્યવસ્થા લેખી નાખવાનો નથી, પણ અમુક પ્રકારનો આચાર-કર્મકાંડાદિ સક્રમ ક્રિયામાત્ર—હવે પછી નિરર્થક છે એટલું જ સમજાવવાનો છે.

(૨) ખીજું—જ્ઞાની માટે એમ કહેનામાં આવે છે કે “હત્વાપિ સ હિમાન્ લોકાન્ ન હન્તિ ન નિવચ્યતે—અર્થાત્ ‘ત્રણ લોકને હણીને પણ એ હણતો નથી અને બંધાતો નથી.’ આમ કહેનામાં મુખ્ય તાત્પર્ય તો જ્ઞાનનું* માહાત્મ્ય પ્રદર્શિત કરવાનું છે. આવા

* નીચેના ઉત્તારાની છેલ્લી પંક્તિમાં દર્શાવેલું જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય જુવો; જેમાં અતિશયોક્તિ નો છે જ—

“The ordinary virtue, the ordinary judgments that a thing is good or bad, are the result of custom, “and diametrically ‘op- posed to *philosophic* or *selfconscious* virtue...In common parlance men are called brave even if they fight from fear. Genuine vir- tue, on the other hand, coincides with the , consciousness of its reasons to such an extent that *such knowledge*, as Socrates had already taught, *ennobles even wickedness*, while its absence spoils the highest virtue.”

Eidmann's History of Philosophy Vol. I p. 100 (Plato).

તાત્પર્ય—લોકોમાં રૂઢિનો આચાર એ સદાચાર કહેવાય છે. બધથી લઢનારને પણ લોકો બહાદુર કહેશે, પણ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિયા એ બહાદુર નથી; સમજીને લઢનાર પુરુષ જ બહાદુર છે. ખરે સદાચાર જ્ઞાન(તત્ત્વવિચાર) વિના અંબવતો નથી. જ્ઞાનસંહર્ષતમાન માપમાં પણ ઉચ્ચતા આવે છે, અને ઉત્તમોત્તમ સદૃશ્ય પણ જ્ઞાન વિના ખગડી જાય છે.

અતિપ્રશંસાનાં પાઠ્ય વગર, જ્ઞાનથી વિદૂર અને કર્મયોગનું રહસ્ય ન જાણનાર એવા અર્જુનને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી યથોક્ત કર્મ આચરવા તરફ અભિરુચિ અને ઉત્સાહ કેમ થાત ? અર્જુન જેવો રાજ્યાદિ ભોગ ઉપર તિરસ્કાર દૃષ્ટિથી જોતો પુરુષ “તથુ લોકને હણવા”-રૂપી પાપાચરણમાં ઉતરે એ તો અશક્ય જ હતું અને તેથી જ આવો ઉદ્ધામ ઉપદેશ છે. પરંતુ આ ઉપરાંત ઝીણી દૃષ્ટિથી સમજના જેવી અત્રે એક ખીણ બાબત પણ છે, અને તે એ કે-જ્ઞાની “હણીને પણ હણતો નથી,” અને તેથી જ “બન્ધાતો નથી.” અર્થાત્ સામાન્ય સ્વરૂપમાં તો ‘હનન’ની જોડે ‘બન્ધન’ વળગેલું જ છે. જે હણતો નથી એટલે કે ‘હનન’માં જે પાપ-અંશ રહેલો છે તે જ્ઞેતામાં આવતો નથી, તે જ બન્ધાતો નથી. એ પાપ-અંશ શો ? અધર્મરૂપ હોતું તે. હનન સર્વને માટે વિદિત-ધર્મ-નથી. અમુકને માટે જ છે, અને તે અમુક સ્થલપ્રસંગપરવે જ છે, તે શિવાય અન્યત્ર એ અધર્મ છે. આ મર્યાદા સફારણુ છે. અને આ રીતે જોતા, જેણે ધર્મનું તત્ત્વ જાણ્યું છે તે અમુક કાર્ય સાફ અમુક ખોટું એવો યાદચ્છિક ભેદ મમજતો જ નથી; એ તો સર્વ કર્મને એક અમુક *સાર્વજનિક નિયમની કસોટીયા જ તપાસે છે, અને એમ તપાસતાં એને જે યોગ્ય લાગે છે તે દરવાખા એ બાધ મણતો નથી. અર્થાત્ દયા દામા આદિ શુભોત્તમ સારા ખોટા નથી, એમનું સારા ખોટાપણુ બીજેથી આવે છે, એ સર્વની પાછળ રહેલું જે સારા ખોટાનું તત્ત્વ તેમથી આવે છે એ તરફને લઇને એકનું એક જ કાર્ય અમુક દેશ, કાલ, પ્રસંગ, કર્તા માટે સાફ ચાલે છે; અન્ય માટે ખોટું ઠરે છે. એક ઉદાહરણ તરીકે, મોડું રોબર્ટ્સને રશિયા રહાને રણજીત ઉપર ઉબેલો દહોયો, અને લ્યારે ચોતરફ અસંખ્ય શેઠાઓ પોતાના દેશ તરફ કર્તવ્ય કરવાને તત્પર થઇ રહેલા છે તે વખત એને દયા શાંતિ આદિ ભાવોમાં ગળી જતો દૃષ્ટિ આગળ ઉપરિચિત કરો-એટલે તરત તમને ગીતાના ઉપદેશની મદદતા સમજાશે. એ ઉપદેશમાં જે અનેકાનેક અવાન્તર બોધ રહેલા છે તેમની

* “True or scientific knowledge, then, of whatever can be known, must be general knowledge, relating not to individuals primarily, but to the general facts or qualities which individuals exemplify”.

Sidgwick's History of Ethics p 37 (Plato).

તાત્પર્ય—શાસ્ત્રીય જ્ઞાનમાં તે તે વ્યક્તિમાં પ્રકાશનું જે સામાન્ય તત્ત્વ તેનું મહત્ત્વ થાય છે.

“He (Plato) does not recognise an internal diversity among the separate virtues, but assumes an unity of the virtues corresponding to the unity of knowledge.”

Wundt's Ethics p. 276.

તાત્પર્ય—જેમ જ્ઞાન એકાકાર છે તેમ સદૃશ્ય પણ એકાકાર છે—અર્થાત્ સદૃશ્યો

એવી વસ્તુ નથી, માત્ર સદૃશ્ય જ છે. :

એક આ છે કે નીતિને તે તે ક્રિયાઓએ ન અવલોકતાં, તે તે ક્રિયાઓમાં રહેલા નીતિ-તત્ત્વની દૃષ્ટિએ અવલોકવી; અર્થાત્ Moral Philosophy (નીતિતત્ત્વવિચાર) નું કાર ઉઘાડવું.

(૩.) ત્રીજું—આપે ‘ખતાવેલી પંક્તિમાં ‘નિર્લૈગુણ્ય’ શબ્દનો અર્થ સમજવા જવો છે. “નિર્લૈગુણ્યો મવાર્જુન—હે અર્જુન ! તું નિર્લૈગુણ્ય થા” એમ કૃષ્ણ કહે છે. અને પછી કહે છે કે “કાર્યતે હ્યવશઃ કર્મ સર્વઃ પ્રકૃતિજૈર્ગુણૈઃ—સર્વ પ્રાણીભાવ પ્રકૃતિયદી ધર્મેણ તણુ ગુણુવડે અવશ રહી કામ કરે જાયછે.” આમ એક તરફથી “ત્રિગુણુ” નું અનિવાર્ય બંધન, અને બીજી તરફથી “નિર્લૈગુણ્ય” થવાનો ઉપદેશ છે, અને એ બંને-ને સાથે મૂકી એમાંથી અવિરોધ તારવી કાઢવો એ સમગ્ર ગીતાનું એક મુખ્ય તાત્પર્ય છે. અત્રે પ્રથમ તો કર્મ અને જ્ઞાનનો, વા પ્રકૃતિ અને પુરુષનો, સંબંધ સમજવાનો છે. આપણા આત્માનું સ્વરૂપ વિચારીશું તો એમાં બે વિભાગ સમજાશે: એક જડરૂપ, અને એક ચૈતન્યરૂપ. તેમાં જે જડ-અંશ છે તે પ્રકૃતિનો, કર્મનો છે; ચૈતન્ય-અંશ તે બ્રહ્મ (પુરુષ) નો, જ્ઞાનનો છે. હવે આ બે અંશ આ ખડીઆમાં શાહી છે તેમ, અથવા આ દાખડીમાં એક હીરો મૂક્યો હોય તેમ, કે આ સ્થળે દીવો પ્રકાશતો હોય તેમ—એકખી-જની અંદર સંયોગસંબંધે રહેલા નથી: તેમ જ આ ટેબલ જેમ લાકડાનું બનેલું છે તેમ જડનું ચૈતન્ય કે ચૈતન્યનું જડ બનેલું છે એમ પણ નથી; એ બેનો સંબંધ કોષ્ટક વિ-લક્ષણ પ્રકારનો છે. હવે જડ—પ્રકૃતિ—નોસ્વભાવ જે કર્મ તે તો દૂર કરી શકાય એમ નથી, એટલે એમ કરવાનો યત્ન પણ વ્યર્થ છે. પણ ચૈતન્યની શક્તિ એટલી છે કે પોતાના જ્ઞાન-સ્વરૂપનો એના અંતરમાં પ્રકાશ પાડી એ કર્મને ‘natural’ (પ્રકૃતિની) સ્થિતિમાંથી કાઢી ‘Supernatural’ (પ્રકૃતિથી પર) સ્થિતિમાં મૂકી શકે છે, અને આ રીતે એને ‘moral’ અને ‘spiritual’ (નીતિ અને અધ્યાત્મ—) અર્થવાળુ બનાવી શકેછે. આ સ્થિતિ તે “નિર્લૈગુણ્ય”—અવસ્થા: ત્રણ ગુણુના ભાવ અભાવરૂપી અવસ્થા નહિ, પણ ત્રણ ગુણુથી પર અને ત્રણ ગુણુને પોતાના ઉદરમાં સંગૃહી લેનાર એવી અવસ્થા—વિધિનિ-ષેધથી વિરુદ્ધ આચારની અવસ્થા નહિ પણ વિધિનિષેધના પ્રાકૃત બેદને પોતાની અલૌકિક

* આ બે વિભાગ પણ વસ્તુતઃ નથી. ગ્રી. ગ્રીન કહે છે તેમ,—જેમ પ્રાણીના અવધવો યન્ત્રવત્ જોડવાએલા છે પણ તેથી પ્રાણી કોઈ યન્ત્ર નથી, તેમ મનુષ્યને પ્રાણુ-દેહ-છે તથાપિ એ વસ્તુતઃ પ્રાણી નથી પણ સર્વનો સાક્ષી, અને દેશકાલાદિ ઉપાધિથી પર તત્ત્વ છે. “(In strict truth the man who knows, so far from being an animal altogether, is not an animal at all or even in part...He is not an animal, not a link in the chain of natural becoming...an eternal consciousness not existing in time but the condition of there being an order in time, not an object of experience but the condition of their being an intelligent experience.)”

એકતામાં, એના અન્ધકારને પોતાના પ્રકાશમાં, એની જડતાને પોતાના ચેતન્યમાં—
 લાય કરી લેનારી અવસ્થા સારે આ સર્વ વાતને સાર કે—જડને સ્વરૂપાન્તર પમાડનાર
 જે ચિત્—રૂપ પદાર્થ તે જડનો પ્રકાશક સાક્ષી છે જડનો એક ભાગ નથી એમ બ
 તાવી, એના આધાર ઉપર અદ્વૈતસિદ્ધાન્તને અતુલ રીતે તેમ જ તે તે વર્ણના સ્વાભા-
 વિક ગુણોને અને લાખા અનુભવને સદ્માં લઈ શાસ્ત્રોએ જે જે નિયમો ધડ્યા છે તેને
 માન આપી, નીતિનુતરવશાન રચવું, અને સર્વેની આગળ તેમ જ પાછળ—આરભમાં તેમ જ
 અન્તમાં—પરમાત્મારૂપી એવો મહાન્ પ્રકાશ ઝગઝગતો રાખવો કે જેથી
 માર્ગમાં ભૂલા પડવાનો સભવ જ ન ગહે એ ગીતાનો એટલે વેદાન્તને પરમગ-
 બીર અને પરમ રમણીય ઉપદેશ છે, અને આ દૃષ્ટિબિન્દુએ પહોંચતા વિધિનિ
 વેષને શો બાધ આવ્યો ? બાધ ન આવ્યો એટલું જ નહિ પણ પુષ્ટિ મળી, નીતિનું
 તરવશાન રચવા માટે આવશ્યક આધાર મળ્યો

(૪.) “ આગળ તેમ જ પાછળ પરમાત્માનો ઝમઝમતો પ્રકાશ” એ હ્રુદ્ અને અહો
 ‘કિંક નીતિ વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવી આપે છે જે મનુષ્યના નીતિસંબંધી વિચારો આ
 જગતમાં જ સંકટાર્ધ રહે છે, જે આ દૃશ્ય જગત્થી પર નીતિનું ‘પ્રભવ અને પ્રજ્વલ’—
 સ્થાન—પરમા મા—એવો પદાર્થ જ માનતો નથી એ કદાચ પૂર્વજન્મના સંસ્કારને લીધે
 (સ્વાભાવિક વચણને લીધે એમ કહેવું ચોખ્ખું લાગે તો તેમ) નીતિવાળો યદ શકશે પણ
 એ નીતિરચના ખોટા તરવશાન ઉપર ચ્યાએની છે એટલું જ નહિ, પણ એની ચિયરતા
 પણ શકાન્વદ છે ‘કૌલમૂલ જોહિ સરિતા નાહી । ચરાપિ ગયે પુનિ તવહિ
 સુચાહી’ તેવીજ ધર્મરહિત નીતિ છે મનુષ્યના હૃદયમાં કેવા કેવા પ્રસક્ષો—“રક્ત
 ખીજો”—અર્થા છે એની એને પોતાને પણ ખમર હોતી નથી એની
 સાથે યુદ્ધ કરવા માટે પરમાત્માના સાદાચની બહુ અપેક્ષા છે, અને આ સાદાચ મુખવડે
 પ્રાર્થના કરવાથી જ કે દસ્તવડે ઈર્મકાડ કરવાથી જ મળી શકતું નથી, પણ બ્યારે જોડા અં-
 તરમાથી ઉઝળીને, જેમ જળ બહાર કાઢવામાં આવતા, માછલી જળમાં પડતું નાંખે છે તેમ,
 છવાત્મા પરમાત્માને ચરણે જઈ પડે છે, એની છત્છાને પરમાત્માની છત્છા સાથે સંગતિ
 પમાડે છે, પોતે કરે છે તે પરમાત્મા જ કરે છે* એમ—મિથ્યાવાદ તરીકે નહિ પણ વસ્તુત —
 શ્રદ્ધા રાખી સમજે છે, સારે જ એ સાદાચ પ્રાપ્ત થાય છે પરમાત્માનું નીતિસંબંધે
 જે સ્થાન છે તેને લીધે જ નીતિ ધર્મરૂપે ઉત્તર સ્વરૂપાન્તર પામી એમ, લીન થાય છે,
 અને એ વિના એ શુષ્ક તથા નિર્માલ્ય રહે છે

“ I shall never incur the danger of being too proud of
 my own power and ability, for I well know, that but for the
 restraining hand of a higher power what a hideous monster
 would be born in every human bosom.” Goethe.

* જુવો—“It is God that worketh in us to will and to do of
 His good pleasure”

હારે આપના પ્રશ્નનો મારો નમ્ર ઉત્તર એ છે કે:—

(૧) કર્મકાંડનો અનાદર;

(૨) તે તે અવ્યવસ્થિત કાર્યોને સ્થાને સદસતત્ત્વ તત્ત્વ દર્શાવનાર નિયમાનુસારી વ્યવસ્થા;

(૩) આત્માનું પ્રકૃતિથી પર હોવું અને એ અર્થમાં અકર્તૃત્વ;

અને (૪) નીતિને ધર્મની ભૂમિકાએ ચઢતાં એને મળતું અલૌકિક સ્વરૂપાન્તર.

એ ચાર સિદ્ધાન્તનો ઉપદેશ એ જ નિઃશ્વેગુણ્યે પથિ વિચરતાં કો વિધિ: કો નિષેધ: એ વાક્યનું રહસ્ય છે. નીતિવિરુદ્ધ તાત્પર્ય છે એમ જરા પણ સમજવાનું નથી. “ નિઃશ્વેગુણ્ય ”—૩૫ી અદ્વૈતના અપરોક્ષ અનુભવી તેમ જ તત્સમીપમાં વિચરનારા મહાત્માઓ તો પાપી, અધર્મી, ક્રૂર, એકલપેટા હોય એમ સંભવે જ નહિ. એમનું ખરું સ્વરૂપ તો અખાએ વર્ણવ્યું છે, અને તે આપે *વાચ્યું જ હશે:—

“ નિલ રાસ નારાયણ કૃષ્ણ દેખે તે અનંત અપાર;

જિહ્વા જેવો તિહાં તેવો, નારાયણ નરનાર.

મદ્મદ કંઠે ગાતેયકે રોમાંચિત હોયે ગાન;

હર્ષ આંસુ બહુ હેત હૃદય, પ્રેમ કરે તે પાન.

નવનીત સરખું દૃઢ્ય કોમળ, કહ્યું ન જાય હેત,

આંખમાંહે અમૃત ભરિયું, હરિભક્તિ કેરું ક્ષેત્ર. ”

Heine કહે છે: “ It is an error to suppose that this religion, Pantheism, leads men to indifference. On the contrary the consciousness of his divinity will inspire man with enthusiasm for its manifestation, and from this moment will the really noble achievement of true heroism glorify the earth ”.

અર્થાત્ કે આ ધર્મ—અદ્વૈતવાદ—મનુષ્યને કર્તવ્યપ્રતિ એકરકર કરે છે એમ માનવું એ બૂલ છે. ઉલટું—આત્માનો અજ્ઞાતભાવ જાણતાં અજ્ઞાતભાવ પ્રકટ કરવા તરફ એ ઉત્સાહથી પ્રેરાશે અને તે ક્ષણથી ખરા વીરત્વનાં ખરાં ઉમદા પરાક્રમે જગતને તેજસ્વી કરશે. શ્રીમાગવતભગવદ્ગીતાદિમાં “સર્વમૂર્તિહિતે રતા:” એ અર્થની ઉક્તિઓ અનેક છે; અને અવકાશ હોય તો જીવનમુક્તિવિવેકમાં ઉતારેલા આ શ્લોકો વાંચો:—

આર્યતા હૃદયતા મૈત્રી સૌમ્યતા મુક્તતા જ્ઞતા ।

સમાશ્રયન્તિ તં નિત્યમન્તઃપુરમિવાર્જ્જુનાઃ ।

પેશલાચારમધુરં 'સર્વે' વાઙ્મુનિ તં જનાઃ ।

વેણું મધુરનિધ્વાનં વને વનમૃગા ઇવ ॥

(આર્પતા, હૃદયતા, મૈત્રી, સૌમ્યતા, મુક્તતા, ચાનિતા-એ, સર્વે અંતઃપુરમાં સ્ત્રીઓ રહે એમ નિરંતરે એનામાં આશ્રય કરી રહે છે. સુંદર આચારે કરીને મધુર એવા એને સર્વજનો વાંછે છે, એમ વનમાં મધુર વેણુનાદ તરફ વનમૃગો રતેદધી વળે છે તેમ.)

કવિતા અને સંગીત.

(મળેલું.)*

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૭ થી.)

આમ સર્વે રસિકકલામાં સર્વ સાધારણ અશ અવગવની સમપ્રમાણતા અર્થાત્ સાન્દર્ભ્ય એ છે. પરંતુ કવિતા અને સંગીત એ બેમાં એ અંશની સમાનતા વિશેષ બળથી જોવામાં આવેછે. સર્વે રસિક કલાઓનો હૃદય આનન્દ આપવાનો છે. કેમકે સાન્દર્ભ્ય અને આનન્દ એ બેનો સંબન્ધ અન્યોન્ય સાપેક્ષતાનો છે, અવશ્ય કાર્યકારણતાનો છે; બંને એક ખીજાનાં અનુકૂળ બિચ્છ પ્રતિબિચ્છ છે આ રીતે સર્વે રસિકકલામાં સાન્દર્ભ્યનો અંશ સ્વભાવતઃ પ્રવર્તે છે, પણ સંગીત અને કવિતામાં કાંઈક વિશેષ રૂપે પ્રવર્તેછે. હાતું કારણ સોધિયે. ખીજી રસિકકલાઓમાં હોય છે તે કરતાં વિશેષ અંશે કવિતા અને સંગીત એ બંનેમાં બાવોર્મિ બાપાર કરેછે હેમાં સંગીતકલા તે માત્ર બાવોર્મિની જ બાધા છે, એમ અનુભવસિદ્ધ છે. અર્થાત્ શબ્દની સાથે જોડાઈને પણ, અર્થાત્ પ્રયોજિત સંગીતના પ્રસંગમાં પણ, સંગીત તે શબ્દનો અર્થ નથી બતાવતું પરંતુ હેમાં રહેલા બાવનું પ્રદર્શન કરે છે,† બેલાસ હો છે:†—

* રા. રા. નરસિંહગવ બોળાનાય.

†. પાછળ થઈ ગયેલી ચર્ચામાં ફેકફેકાણે પ્રયોજિત સંગીતને કવિતાના અર્થનું નિરૂપણ કરનારું કહેલું છે, તે આ વચનથી કાઢી રીતે વિરુદ્ધ નથી. અર્થ ને કહ્યું છે તે માત્ર શબ્દનો બાધામાં શબ્દાર્થ બતાવવાનું કાર્ય સંગીતનું નથી, એ તાત્પર્યથી જ. અને પાછળની ચર્ચામાં અર્થનિરૂપણનું કાર્ય સંગીતને આપ્યું છે, તે એ વાસ્તવિક શબ્દાર્થની અંદર રહેલા ગૂઢભાવમય રહસ્યના પ્રદર્શનને સંબન્ધે જ છે.

‡. જુવો "Fine Arts" પૃ. ૧૬૫.

“To answer these inquiries, we must recur to our original conclusion—that music is the language of the emotions only. Even when united with words, it does not express their *meaning*, but their sentiment; it keeps up, as it were, a current play of emotion, which may and should correspond with the subjects of which they treat.”

વળી જેમ ભાવોર્મિનું પ્રદર્શન કરવાનું કાર્ય કવિતા અને સંગીત બંને કરે છે તેમ એ બંનેની ઉત્પત્તિ ભાવના સંચલનમાં જ છે. કવિતાને સંબંધે જોઇશું તો હૃદયના ભાવમય સ્ત્રોત વિના હેની ઉત્પત્તિ—ખરી કવિતાની ઉત્પત્તિ સમવતી જ નથી વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યમ્ એ કવિતાના લક્ષણમાં રસનો અશ આવશ્યક છે, અને તે ભાવ સંચલનમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. ઇ. સ. ૧૮૮૮ ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં “કવિતા” એ મથાળાના વિષયમાં મહારાજે પણ કવિતાની ઉત્પત્તિ ચિંતાના અન્તઃસ્ત્રોતમાં સ્વીકારી છે. કાંઈક આ મતને લીધે જ કવિ વર્ણવ્યને આગ્રહ હોવા હતા કે કવિતાની ભાષા તે લૌકિકભાષા—નિલના જીવનવ્યવહારની ભાષા—થી તદ્દન અભિન્ન જ હોવી જોઈએ. એ આગ્રહની સારાસારતા બાબુએ મૂકતાં એટલું તો સિદ્ધ છે કે કવિતાનું નિદાન ભાવોર્મિમાં છે, એ સત્ય સર્વ રીતે સ્વીકારાયેલું છે. સંગીત તરફ જોઈશું તો, સંગીતની ઉત્પત્તિ પણ ભાવસંચલનમાં જ જણાશે. સામાન્ય ઉદાહરણ લેતાં નિલના વ્યવહારમાં પણ મનુષ્યો ભાવસ્ત્રોતનો અનુભવ કરે છે ત્યારે, અર્થાત્ રૂવે છે કે કાંઈ વિશેષ લાગણીથી રહામાને સંબોધે છે કે હેવા હેવા પ્રસંગે ઉદ્ગાર કરે છે ત્યારે, સ્વાભાવિક રીતે જ તેઓ એક જાલનો કાકુસ્વર, એક પ્રકારની સ્વરની વિકૃતિ—કાંઈક સંગીતમય વિકૃતિ—નો ઉપયોગ કરે છે. આપણામાં મરણપ્રસંગે સ્ત્રીઓ રૂવે છે તેમાં પણ મધુરસ્વરનો આશ્રય લેવાય છે. એક કન્યાળીની બ્રાહ્મણ સ્ત્રી વિશે તો એટલે સધી પણ કહેવાય છે કે પોતે રાગ જાણતી હોવાને લીધે મરણનું રુદન કરતાં રહવારે રહવારના રાગમાં રોતી હતી, અને સાંઝે સાઝના રાગમાં આ તો જાણે કાંઈક કૃત્રિમતાનું ઉદાહરણ જાનશે. પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે ભાવસંચલનનું પરિણામ સ્વરની વિકૃતિ અને એ વિકૃતિ તે સંગીતમય વિકૃતિ હોય છે, એ જ્યવહારમાં પણ અનુભવસિદ્ધ છે. “Philosophy of the Beautiful”ના બીજા ખંડમાં સંગીતની ઉત્પત્તિવિશેની ચર્ચામાં હર્મટ સ્પેન્સરનો મત સવિસ્તર બતાવ્યો છે, તેનો સારાશ એ છે કે—પ્રથમ ઉત્પત્તિ માત્ર વાણીની હતી, અને વાણીમાં ભાવોર્મિનો પ્રવેશ થતાં સ્વરવિકૃતિ ઉત્પન્ન થઈને તેનો પણ આગળ ક્રમ વધી સંગીતની ઉત્પત્તિ થઈ. આ મતનું સારાસારપણું ત્રીણીરીતે તપાસવાનું આ સ્થળ નથી. માત્ર એટલું જ ધ્યાનમાં લઈશું તો બસ છે કે મનુષ્યપ્રાણીમાં તો શું, પણ કુતરાં વગેરે જીવિના વિકાસ વિનાનાં પ્રાણીમાં પણ ભાવોર્મિના પરિણામો અર્થહીન, અવ્યક્ત (inarticulate) સ્વરવિકૃતિ જોવામાં આવે છે; તેમ જ અર્થવત્ શબ્દનું પગથિયું વચમાં રાખ્યા શિવાય ભાવોર્મિનો ઉલ્લાસ સંગીતમય સ્વરચર્યામાં થાય છે, એ અનુભવસિદ્ધ છે, આ યાતો વિચારતાં સંગીતની ઉત્પત્તિ વાણીમાંથી થઈ છે, એમ માનતાં વિલજ થશે. પરંતુ સ્પેન્સરનો સિદ્ધાન્ત એટલું તો નિઃસંદેહ બતાવે છે કે—સંગીતનું ઉત્પત્તિસ્થાન ભાવોર્મિમાં જોવામાં આવે છે.

આમ કવિતા અને સંગીત બંનેનું જન્મસ્થાન ભાવોર્મિના સમયસનમાં જણાય છે. ઉપર આપણે જોઈ ગયા છીએ કે કવિતા અને સંગીત ભાવોર્મિનું પ્રદર્શન પણ કરે છે, અર્થાત્ તે કારા રહામાં માણમના હૃદયમાં ભાવોર્મિનું સમયસન પણ કરે છે. આ રીતે ભાવોર્મિ તે કવિતા તથા સંગીતનું કારણ તેમ જ કાર્ય પણ બને છે. ભાવોર્મિનો પ્રવાહ હૃદયની પહાર નીકળવાના પ્રયાસમાં ઝેદ પહે ભાવાને કવિતાના રૂપમાં આપોઆપ મૂકે છે તે ખીજે પહે તે જ પ્રયાસમાં સંગીતને અનુકૂળ સ્વરવિકૃતિનો પણ સ્વીકાર આપોઆપ કરે છે, આ તરબતુ સ્વરૂપ બેલાસે નીચેના શબ્દોમાં ખતાવ્યું છે:—

“Max Müller says of the early poets of the ‘Rig Veda’, that they ‘thought more for themselves than for others. They sought rather in the language to be true to their own thought than to please the imagination of their hearers’ *Prose*, indeed, as the same writer elsewhere remarks, was at that time simply unknown, and it was upon such ancient natural strains of thought that Poetry, as an art was founded. Poetry, arising thus spontaneously, would naturally tend to become rhythmic. The power of sound in aiding expression would be speedily recognised, and its assistance sought in the endeavour to give utterance to the feelings struggling within the breast. Language would be modulated accordingly, and the art of music would arise. Poetry and the tendency to chant or sing on solemn and important occasions, seem from all accounts, to characterise savage and half-civilised tribes very generally.”

આ રીતે ભાવોર્મિનો અંશ કવિતા તથા સંગીતમાં વિશેષ બળમાં બરેસો હોય છે. એનો ખરુ છે કે ખીજી રસિક કલામાં પણ ભાવોર્મિનો અંશ હાજર હોય છે, પરંતુ ચિત્રકળા બાદ કરતા સંગીત અને કવિતામાં જેટલો જો અંશ પ્રબલ હોય છે તેટલો નથી હોતો. તેમ જ ભાવના વિષયવિસ્તારમાં સંગીત કરતાં ચિત્રકળા કવિત્વકળાની વધારે સમીપ જાય છે પરંતુ ખીજી કળાઓની સાથે મરખાવતાં સંગીતકળા, જે બાબતમાં પણ કવિતાની વધારે સમીપ આવે છે બેલાસેનો મત આ બાબતમાં કાંઈક ભૂલો છે ભાવોર્મિના કાર્ય તરીકે તેમ જ કારણ તરીકે સંગીતનો વિસ્તાર બે પ્રકારના જ ભાવમાં આવી રહે છે, (૧) ઉદ્ઘાસ (elation) અને (૨) અવસાદ (depression), એ બે ભાવમાં જ આવી રહે છે, એમ હેનું માનવું છે આ મતમાં ઘણું સત્ય સમાવલું છે તેમાં અંશય નહિં. પરંતુ ખીજી રસિકકલાઓનો ભાવોર્મિ સાથે સંબંધ સરખાવતાં હું ધારું છું કે સંગીતનો સંબંધ વધારે વિસ્તીર્ણ પ્રદેશમાં વ્યાપેલો જણાશે કવિતાની માથે જોડાતાં સંગીતમાં વિશેષ રૂપ ભાવ પ્રગટ કરવાની શક્તિ આવે છે તે અનેકવાર કવિતાના શબ્દાર્થના બળથી

એ વાત બૂલી જવાની નથી, કો પશુ ખરું * તો પશુ સંગીતનો સ્વતન્ત્ર વ્યાપાર ભાવના જે બે વર્ગમાં પ્રવર્તે છે તે બે વર્ગમાં મનુષ્યહૃદયના સર્વ ભાવનો સમાવેશ વિશાળ રીતે થઈ જાય છે

“ મનુષ્યહૃદયમાં અદૃશ્ય કરથી છેડીને,
દૈવ જગાડે હવે ગોકના ઊંડા સુરો રે સોહ;
તે સર્વને મુજ વીણામાં રેડીને,
ગીતધ્વનિ હું મચાવું અદ્ભુત પૂરેપૂરો રે સોહ †”

આ સંગીતની અધિદેવીના વચનમાં ભાવોર્મિના સર્વ પ્રદેશ ઉપર સંગીતનો વ્યાપાર આ દૃષ્ટિબિન્દુથી જ મતાવાયો છે એવાસં પોતે પશુ આ વાત કાઈક અરો સ્વીકારે છે. એ લખે છે—†

‘ Now all emotions are reducible under the two great heads of pleasure and pain. Each of these embraces a great variety of shades of emotion. Intense rapture, joyous excitement, sober pleasure, and simple satisfaction which hardly rises above the level of indifference, are all different degrees of the same order of feeling. Thus the sphere of Music is a very extensive one, although we may consider its powers of expression as limited to the two main phenomena of emotion—elation and depression.”

ભીમરાવના પૃથુતાજ રાસામાં નારદની વીણાને જે ભાવપ્રદેશમાં મિત્ર મિત્રચળે ફરવાની શક્તિ આરોપી છે તે સંગીતકલાની પ્રતિનિધિભૂત વસ્તુ તરીકે જ.

“ તે કહ્યા વસે સ્મિત કરી ફરતી જ વીણા †
કો વાર તે મદ્દ બરી, વર્ણો કાઈ દીના,
કો વાર ભાવ ધરી નાચતી મોર્તી વેરે,
અન્ય ક્ષણે સદય તે યઈ આસુ રેડે +

અને આ સ્તોકમાં મંગીતકલા અને કવિત્વકલાનું એક પ્રકારનું એકમ ધ્વનિત કર્યું છે તે પશુ કવિતા અને સંગીત એ બેમાં ભાવોર્મિસાથે સમન્વિત હોવાને લીધે જ. માત્ર એટલું જ કે ભાવપ્રદેશમાં વિન્તાર કવિતા તથા સંગીતનો સમાન નહિં તો પશુ પાસે પાસે અને સમસ્વરૂપ તો ખરો જ

* ‘ We must not, of course, confound, in such an inquiry, music pure and simple, with music explained and elucidated by words which are intended to accompany it, and the sentiment of which is often mistaken for that of the music itself ’ (Fine Arts, p 18)

† દદયવીણા, *૫ ૩૭ † Fine Arts, p 173

+ ૫૪ ૯, સ્તોક ૪૨

બાવોર્મિના વિસ્તારની જાણતમાં કવિતાની સાથે સામીપ્ય સંગીતકલા કરતા ચિત્ર-કલાનું કાર્કિક વધારે છે એમ આપણે ઉપર જ કહ્યું છે પરંતુ એ બાવોર્મિના બેઝનની સામગ્રી તપાસતા એ સામીપ્યમાં ચિત્રકળા સંગીતકળા કરતાં પછાડી પડે છે સંગીત અને કવિતામાં સૌન્દર્યના અસની પ્રવૃત્તિ બીજી રસિકકલાઓ કરતા વિશેષરૂપે જોડાયેલી હોવાનું બાવોર્મિ સબન્ધી કારણ આપણે ઉપર જોઈ ગયા તે ઉપરાંત બીજી કાળી આ બાવબ્રદર્શનની સામગ્રીમાં જડે છે, બીજી રસિક કલાઓની સામગ્રી કવિતાના કરતા અ-સન્ત બિન્ન છે, તેમ ચિત્રકળાની પણ બિન્ન છે ચિત્રકળાની સામગ્રી રંગ છે, ત્યારે કવિ-તાની સામગ્રી સ્વ (sound) અને અર્થયુક્ત શબ્દ (words) છે. સંગીતની સામગ્રી સ્વ (sound) હોવાને લીધે કવિતાની સાથે સામીપ્ય વધારે આવી સકે છે આ કારણથી જ બીજી કળાઓ કરતા સંગીતકળા, પોતાના નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપ છતાં, વિશિષ્ટ સવિકલ્પ વિચારોની સાથે કવિતાની દ્વારા જોડાયેલ સકે છે તેથી જ બેવાર્મ કહે છે —

“Although Music is in its nature indefinite, it is capable of being attached to definite ideas, and of giving them a force and intensity obtainable by no other means”

એ ખરું કે કવિતામાં અર્થવત શબ્દોચ્ચાર આવે છે ત્હેની અને સંગીતના માધન-ભૂત સ્વ (sound) ની વચ્ચે તફાવત છે પરંતુ કવિતામાં વર્ણધ્વનિ આવવાને લીધે ત્હેની દ્વારા સંગીતના સબન્ધનું પ્રથમ પગથિયું બન્ધાય છે દાના ઉદાહરણો ઉપર આપણે જોઈ ગયા છીએ તેમ વળી કવિતામાના શબ્દોચ્ચાર માન વાતચીતની પેઠે માધુર્યહીન સ્વથી ચલાતા નહિ, તેમ જ એ સ્વમાધુર્યને અનુકૂળ વર્ણસામગ્રી કવિત્વયુક્ત પદ્યમાં ખરી કળાથી રચા-ભાવિક રીતે આવે છે આ વાત ધ્યાનમાં લેતા કવિતા અને સંગીતની સામગ્રીમાં સામ્ય નહિં તો સામીપ્ય તો સવિશેષ છે જ, જેથી કરીને સંગીત કે કવિતાને અતીવ અનુરૂપ અને અનુકૂલ થઈ ત્હેનું ઉપકારક સાધન બનવાની સાથે તત્ત્વભૂત અગ બને છે

અપૂર્ણ

વિલાયતમાં અપંગ શિક્ષણની શરૂઆત.

(અંગેલું x)

‘‘હિન્દુસ્તાન મોટા વિદ્યાળ દેશ છે, પોતાની અસલી વિદ્યતા-સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞા-નને વાસ્તે આંખી દુનિયામાં જાણીતો છે પણ ઘણા કાળ થયા એમાં નિશાળો ખારડતે શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ ચાલી રહી છે, આમ છતાં પણ આ દેશના અપંગને વાસ્તે

આ રાજ્યમાં તેમ અગાડી યઈ ગયેલા રાજ્યોમાં આધળાઓને, માનસિક કેળવણી અથવા ઉદ્યોગની કેળવણી આપવાને કાંઈએ કાંઈ પણ પ્રયત્ન કર્યો નથી જે આવે કાંઈ પણ પ્રયત્ન થયો હશે તો તેની શરૂઆતમાંથી જ અટક્યો જણાય છે

વિનાયત અને યુરોપના અન્ય દેશોમાં લાના અપગોને મદદ કરવાના ધંધા સાધનો સ્થાપેલાં જેવામાં આવે છે. ધરડાં આધળાઓના નિર્વાહ માટે ખોરાક, રહેવા માટે ઘર, અને પહેરવા માટે લૂગડા અપાય છે. સારે આપણા દેશમાં ગરીબ આધળાઓ બીજા માગી તુકારા અને અપમાન વેડી પોતાનો ગુનરો કરે છે. બાળવયના અને જુવાન આધળાઓના શિક્ષણ અર્થે સામાન્ય પ્રાથમિક કેળવણી તેમ જ પંક્તિની કેળવણી આપવાના સાધનો તરીકે નિશાળો ને પાઠશાળાઓ સ્થાપવામાં આવી છે, જ્યાં સામાન્ય કેળવણી લઈ કેટલાક કાલેજોમાં જઈ લા શિક્ષણ લઈ પી એ અને એમ એની પદવી ધારણ કરે છે

ગ્રેટબ્રિટન ને આયર્લેન્ડના જુદા જુદા ભાગની શાળાઓને કોલેજોમાં શિક્ષક તરીકે આ માણસો કામ કરે છે વળી આમાંના કોઈ ઘઈ દેખતા વિદ્યાર્થીઓને વારંતે સ્થપા-એની કોલેજોમાં શિક્ષક તરીકે રાકાયલા છે. ખીજા આવી પદવીઓ મેળવ્યા પછી ધર્મનું શિક્ષણ લે છે અને ધર્મ સંબંધી પરીક્ષાઓમાં પાસ થઈ, પી ડી અને ડી ડી ના માનવતા ઈલક્રમો ધારણ કરે છે. આવા પાદરીઓ ગ્રેટબ્રિટન ને આયર્લેન્ડના જુદા જુદા ભાગમાં ધર્મઉપદેશક તરીકે કામ કરતા જેવામાં આવે છે. આવા ઉપદેશકોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે

કેટલાક આધળાઓ સામાન્ય કેળવણી લઈ પછી કાયદાના અભ્યાસમાં પડે છે. અને મોલોસીટર ને બારિસ્ટર તરીકે પોતાનો ધંધો ચલાવે છે. આપણા દેશમાં પુના ને જલધર શહેરમાં, આધળા માણસ વકોલાત કરવાના દાખલા રૂપે, એક એક આધળો વકીલ જેવામાં આવે છે

આટલી મોટી સંખ્યામાં ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લેન્ડમાં આધળા લોકો શિક્ષક અને ધર્મ ઉપદેશક તરીકે કામ કરતા થયા અને પોતાનો ગુનરો પોતાના માનસિક અને બાહ્ય બળથી પેદા કરતા થયા તેનું માન ડાક્ટર ટામસરોડસ આરમીટજને ઘટે છે. આવે પ્રતાપી પુરુષ કમનસીમતા સંજોગે પોતાની ૩૬ વરસની નાની ઉંમરે આધળો થયો તેણે પોતાની પ્રાથમિક કેળવણી જર્મની અને ફ્રાન્સ દેશમાં મેળવી હતી. પોતાની અઢાર વરસની ઉંમર થતાં તે વિલાયત આવ્યો, અને લડન શહેરની યુનિવર્સિટીમાં તેણે વૈદ્યકતો અભ્યાસ કર્યો. અભ્યાસ કરી ડાક્ટરની પરીક્ષામાં પાસ થઈ તેણે પોતાનો ધંધો તે જ શહેરમાં ચલાવ્યો. ધંધામાં આખર મેળવી અને કાંઈક પૈસા પણ પેદા કર્યા. ૩૬ વર્ષની ઉંમર થતા તેમની બહેન ઓળો ગઈ આવી દુઃખમય સ્થિતિમાં નિરાશાને તાબે ન થતા લડન શહેરમાં વસતા અપગ લોકોની સ્થિતિ જોઈ છે તે જાણવા નિશ્ચય કર્યો, કામ શરૂ કરતા દિન પ્રતિદિન આધળાઓની નિરાધાર સ્થિતિનો ખ્યાલ તેમના મનપર સારી રીતે આવવા લાગ્યો. તેમના જેવામાં આવ્યા કે વીસ હજાર આધળા માણસો એકલા લડન શહેરમાં જ છે (ઈ સ ૧૮૬૮) આ મોટી સંખ્યાના ભરણપોષણનો આધાર દેખતા

ઓને હાથે ચલાવવામાં આવતા : અનક્ષેત્ર પર હતો. આંધળાઓને રહેવાને ધર્મશાળાઓ, અને આશ્રમો' હતાં તેનો વહીવટ પણ દેખતાઓને હાથે જ ચાલતો હતો. આંધળાઓને વારતે નિશાળો પણ કેટલાંક વરસો થયાં રચાવવામાં આવી હતી ને તેનો વહીવટ પણ દેખતાંને હાથે ચાલતો હતો. વળી આવી નિશાળામાં શિક્ષણ પણ દેખતા શિક્ષકો આવતા હતા. વળી દેખતાઓની સમજ પ્રમાણે આંધળાઓને શુ રચતું આવશે તે નહીં યદ્ય દેખતાઓ જેવા અક્ષર વાંચે છે તેવા અક્ષર ઉપસાવી તે અક્ષરોદ્ધારાએ આંધળાઓને શિક્ષણ અપાતું હતું. ટૂંકામાં સાર એ કે આંધળાના સબંધની તમામ બાબતોમાં દેખતા પોતાની મરજી મારફત વહીવટ કરતા પોતે દેખતા હોવાથી દેખતા વહીવટદારો આંધળાઓની અડચણ ન સમજી શકે એ સ્વાભાવિક છે તેમ આંધળા ગરીબ, નિરાધાર, ને અપંગ હોવાથી, તેમ પોતે ધણા ખરા અમણુ હોવાથી પોતાની અડચણો દેખતા વહીવટમંડળ આગળ રજુ ન કરી શકે એ પણ બનવા જવું હતું વળી દેખતાઓની લાગણી આંધળા પ્રત્યે ગમે એટલી તીવ્ર ને જન્ય હોય તેમ છતાં પણ તેઓ આંધળાની ખરી અડચણ ન અટકાવે એ સ્વાભાવિક છે અને તેવું જ લડન શહેરમાં બનતું ડૉક્ટર આરમીટેજે જોયું. ધર્મશાળા, અનક્ષેત્રો, આશ્રમો અને નિશાળોના વહીવટ કરનાર મંડળોમાં એક પણ આંધળો સમાસદ જોવામાં આવતો ન હોતો. દેખતાઓ આંધળાઓને પોતાની જોડે સમાસદ તરીકે જોસાડવાને ખુશી નહોતા. આવી ગોઠવણથી ઉપર વર્ણવેલા કારણોને લીધે પૈસાની ખુબી ખુવારી થવા છતાં આંધળાઓની સ્થિતિ કાર્ષ્ણ્ય પણ રીતે સુધરતી નહોતી. આંધળા બીથારા નિરાધારપણે પોતાની કુખમય જીંદગી ચુગરતા હતા. ઉપર વર્ણવેલી તમામ માહિતગારી મેળવવાથી ડૉક્ટર આરમીટેજના સમજવામાં આવ્યું કે જ્યાં લગી આંધળાઓના હાથમાં નિશાળો આશ્રમો ને અનક્ષેત્રનો વહીવટ આવશે નહિ ત્યાં લગી અપંગની સ્થિતિ સુધરવાની નથી આ નિશ્ચય થતાં તેને દેખતા વહીવટદારો પોતાની સત્તા જોવાને ખુશી નહીં હોવાથી ડૉક્ટર આરમીટેજને દસી કાઢ્યો, ને તેને પગલે પગલે અડચણો નાંખવા લાગ્યા. ડૉક્ટર આરમીટેજ દહતાવાળો ને ખતી હતો. પોતે પોતાના કામમાં મગ્ન રહ્યો, દેશના જુદા જુદા ભાગમાં ફર્યો. વાતોથી, બાથણેથી, ને લખાણથી તેણે પોતાના નિશ્ચયપર લોકોનું લક્ષ જોડવા માડ્યું પણ તેવું કંઈ પણ ફળ આવ્યું નહિ. નિરાશ ન થતાં તે મગ્ન રહ્યો. એટલામાં એના સાંભળવામાં આવ્યું કે ફ્રાન્સ દેશના પારિસ શહેરમાં એક અપંગશાળા છે. આ શાળામાં વપરાતી એપડીઓ ઉપસેલા અક્ષરની નથી. એપડીમાં છાપેલા અક્ષરો નથી પણ આ અક્ષરો ઉપસેલા મીડાના છે. આ સાંભળતાં તે પારિસ ગયો. ને પારિસ જઈ તેણે એલ મહાત્માની મુલાકાત લીધી. આ મહાત્મા પોતાની ચાર વરસની ઉંમરે પોતાના બાપના કારખાનામાં રમતો તે ઘડી એક આંખમાં હથીઆર વાગવાથી એ આંખને સોજે આવ્યાથી તે બન્ને આંખમાં પસરવાથી બન્ને આંખે આંધળો બન્યો હતો. ચાલતી રહી પ્રમાણે દેખતાઓ જેવા અક્ષર વાંચે છે તેવા ઉપસેલા અક્ષર ઉપર તે લેખતાં શીખ્યો. તેના જોવામાં આવ્યું કે આવી તરેહના અક્ષરો આંધળાઓની રૂપરેખાને રચતા આવતા નથી. આથી તેણે એના અગાડી યદ્ય ગયેલા કેટલાક મહાત્માઓની ઉપસેલાં મીડાંની અક્ષરપદ્ધતિમાં ફેરફાર કર્યો. અને ત્રણ ત્રણ ઉપસેલાં મીડાંની બે ઝોળ ગોઠવો. તેમાંનાં એક અથવા વધારે અથવા બધાં મીડાં ઉપસાવી ક્રમ આંકડા,

અને સંજ્ઞાઓ ઉભી કરી. આવા અક્ષરોનાં છપાએલાં પુસ્તકો ઉપર શીખેલા ગમે તે પુસ્તક તેના હાથમાં આવનાં વાંચી શકે છે. ઉપસેલા અક્ષરોપર શીખેલા માણસ ફક્ત વાંચેલું પુસ્તક વાંચી શકે છે. ડાક્ટર આરમીટેન્જ પારીસ આવી આ બધી માહેતગારી મેળવી લીધી અને તે લંડન શહેરમાં પાછો ફર્યો.

લંડન શહેરમાં પાછા ફરી અપંગ આશ્રમો અને શાળાના વહીવટદાર મંડળોને ઉપસેલા મીડાંની બેલ લિપિ વિષે માહિતગારી આપી. વળી જાહેર બાપણોને લખાણોથી પણ બેલ સુધાને તેણે જાહેરમાં મૂકી બેલ લિપિનો પોતાનો અનુભવ જાહેર કરી જણાવ્યું કે આ લિપિ આંધળાઓની આંગળીના ટેરવાને રચ્યતી અને બેસતી છે વાસ્તે તે લિપિદ્વારા અપંગને શિક્ષણ આપવું જોઈએ. જુની રીતે અપાએલું શિક્ષણ નિષ્ફળ નીવડ્યું છે અને એથી આંધળાઓની ગિયતિ સુધરી નથી. વળી તેણે દૃઢપણે જણાવ્યું કે જ્યાંલગી વહીવટદાર મંડળોનો તમામ અખતોઆર આ વહીવટ આંધળાઓને હાથે યથે નહીં લાં લગી આંધળાઓનું બહેતર કોઈ દિવસ થવાનું નથી ગ્રેટ બ્રિટનને આયર્લેન્ડના શ્રીમંત જનરા અને અખીઆરને ચાહનાર વહીવટદાર મંડળોએ તેની આજીજીપર તેનાં સુપ્રયત્નોપર, કંઈ લક્ષ આપ્યું નહીં. આથી ન કટાળતાં તેણે લંડનમાં એક સાત માણસનું અપંગ મંડળ ઉઘું કર્યું. આ મંડળના સભાસદો સામાન્ય કેળવણી પામેલા આંધળાઓ હતા તેમને તેણે બેલ લિપિ સમજાવી, બેલ લિપિની સરસાઈ તેમના સમજવામાં આવી, આ સાત જણાઓએ બે વરસ લગી બેગાં મળી બેસી કેન્ચ બેલ લિપિને ઘોરેજી બાપાને બેસતી આવે એવા રૂપમાં મૂકી. આ વખતે અકસ્માતથી તેની અને અમેરિકાવાળા ડાક્ટર કેમ્બલની મુલાકાત થઈ. ડાક્ટર કેમ્બલ પણ આંધળો હતો. ઇંગ્લાંડમાં અપંગોને શિક્ષણ શી રીતે અપાય છે તે જાણવા તે અમેરિકાથી અહીં આવ્યો હતો. બે મહાત્માની મુલાકાત થતાં બંન્ને જણા અપંગ શિક્ષણપર વાત કરવા લાગ્યા. ડાક્ટર આરમીટેન્જ વિદ્યાવતના અપંગોની સ્થિતિ, વહીવટદારોની વર્તણૂક અને અપંગ શિક્ષણનો ખરો ખ્યાલ ડાક્ટર કેમ્બલને આપ્યો. બેલ લિપિવિષે સમજાવતી આપી ને કહ્યું કે લોકો મારા મામા છે તથાપિ હું નવી પદ્ધતિ પર શિક્ષણ આપવા ઇચ્છું. ડાક્ટર કેમ્બલ બેલ લિપિ સમજ્યો અને શિખ્યો, શીખીને તેણે અમેરિકા પાછા ફરી અમેરિકાના અપંગોને આ ધોરણે શિક્ષણ આપવાની ઇચ્છા ને નિશ્ચય જાહેર કીધો. બહુ આગ્રહથી અમેરિકા જવાનો વિચાર માંડી વાળવા આરમીટેન્જે કેમ્બલને સમજાવ્યું, કેમ્બલે ઇંગ્લાંડમાં રહેવા કમ્પલ કીધું ને આરમીટેન્જને જણાવ્યું કે હું ગરીબ છું ને મારી પાસે તમારી નિશાળ સ્થાપવાની ઇચ્છાને મદદ કરવાને કંઈ પૈસા નથી. જે કંઈ મદદ કરીશ તે ફક્ત મારી જાતથી જ. આ સંબંધતાં જ ડાક્ટર આરમીટેન્જે કહ્યું કે ૩૦ હજાર પૌંડ મારી પાસે છે ને તેમાંના દસ હજાર પૌંડ તમે જે નિશાળ ચલાવવાનું કમ્પલ કરો તો હું નિશાળમાં આપવા ખુશી છું. આવી રીતે ૧૮૭૦ના વરસમાં બે વિદ્યાર્થીની લંડન શહેરમાં નોરમલ કોલેજ ફોર ધ બ્લાઇંડ એટલે અપંગ શાળા ખોલવામાં આવી. પુસ્તકો લખાવા માંડ્યાં ને અસારે એ શાળામાં લગભગ ચારજેં વિદ્યાર્થી શિક્ષણ લેછે. એ નિશાળમાં વાંચન, લેખન, ઇતિહાસ, બૂગોળ નકશા સાથે અંગ્રગણિત, બીજગણિત, બૂમિતિ, પાઘથિક ને અન્ય વિષયોનું શિક્ષણ અ-

અગ્નિ.

(भण्ड)*

(અનુસધાન મતવર્ષ પૃષ્ઠ ૨૫૩ આગસ્ટથી)

आवहः प्रवहश्चैव संवहश्चोद्धहस्तथा ।

विवहाख्यः परिवहः परावह इति क्रमात् ॥

(આપહ, પ્રવહ, સંવહ, ઉદ્વહ, વિવહ, પરિવહ અને પરાવહ, એમ ક્રમસર).

આવડ વાયુ સુવર્ણક કે અતરિક્ષ્ણને કહેયો છે. આચહ્ જોલાવવું. ગ્રહોની ગતિ કરાવનાર વાયુ ગ્રવહ છે, આથી સ્વર્ગેનો વાયુ. પ્રવહ્ ગતિ કરવી. પવનની ગ્રીષ્ઠ ગતિ સંવહ છે સંવહ્ ગતિ કરવી શરીરમાના પોષક રસને ઉપર ગતિ કરાવનાર વાયુ ઉદ્ધ છે. ધાતુ ગતિવાચક છે વિચહ્ ધાતુ ગતિ વાયક છે. આ વાયુ સપ્તર્ષિમાનો વાયુ છે. સપ્તર્ષિ ચક્ર સ્વર્ગેમાંપદ્મઃ પરિવહસ્તથા (છે પરિવહ સપ્તર્ષિ ચક્ર સ્વર્ગે માનો છે) પરિવહ્ વિશેષ વહન કરતુ પરવહ સામે વાયુ છે. વાયુની ગતિ થવી જ્ને-ધ્યે તેથી સામેની બાજુ થાય તે. (અધોવાયુ ૧) સાત લોકના આ સાત વાયુઓ છે. અગ્નિકોષ્ઠનો તે અધિદેવ છે. આપણા શરીરમા મસ્તક ઉત્તર દિશા છે અને હૃદય દક્ષિણ દિશા છે, જમણી બાજુ પૂર્વ અને ડાબી બાજુ પશ્ચિમ છે એ રીતે ગબ્ધતાંઉદરનો જમણો ભાગ અગ્નિકોષ્ઠ કહેવાય છે. હૃદયમા જમણી બાજુએ પિત્તાશય (Biliary gland), અપવા યકૃત ગ્રંથિ (liver) છે. તેમા પિત્ત થાય છે આ પિત્ત અગ્નિરૂપ છે. શરીરમા ત્રણ દેવ હોય છે વાત, પિત્ત અને કફ. વાત (air) વાયુરૂપ છે, અને તે મસ્તક દેવ છે, પિત્ત (bile) ઉષ્ણરૂપ અગ્નિદેવ છે અને કફ (phlegm) જલરૂપ હોઈ પરુષ્ણદેવ છે. આ વાયુ, અગ્નિ અને પરુષ્ણ દેવની ત્રિપુટી છે. પરુષ્ણદેવ જલના દેવ છે, તેા પણ તે જલોત્પાદક વાયુ (hydrogen) રૂપ છે તેથી કફને ઈદ્રિદેવ માનવાનું વિશેષ વાસ્તવિક છે. અગ્નિ, વાયુ અને ઈદ્ર એ ત્રણ દેવો આવી રીતે ક્રમસર પિત્ત, વાત અને કફ રૂપ મનાતાં પિત્ત અગ્નિ છે. પિત્ત પાચનનું કામ કરે છે ને તેમાથી રક્ત બને છે.

નામે રૂઢિયે હૃદયાદયસ્તાદામાશયમાચક્ષતે તદ્રતં સૌરતેજઃ પિત્તં ક્વચિત્
 ચક્ષતે ॥ (નાભિની ઉપર અને હૃદયની નીચે આમાશય છે; તેમાંના સૌર તેજને પિત્ત
 એમ કહે છે), આમ પિત્ત અગ્નિનું રૂપ છે એમ સિદ્ધ જણાય છે. એ પિત્તની મંથિ
 (gall-bladder), આમાશય-ઉપર (abdomen) માં પૂર્વ બાજુએ (જમણી તરફ)
 હોય છે. એટલે કે અગ્નિકોણમાં છે, માટે તેને અગ્નિકોણનો અધિદેવતા કહેલ છે.

આવી રીતે ચારે કાશુના ચાર દેવતાઓ કહેવાય છે:—

इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैऋतो वरुणो मरुत् ।

कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ॥

(ઇન્દ્ર, અગ્નિ, યમ, રુદ્ર, વરુણ, મરુત (વાયુ), કુબેર અને ઇશ, પૂર્વાદિ દિશાઓના ક્રમસર પતિઓ છે).

૭. અગ્નિ કાપ કરે તો તેથી પાંચ પ્રકારના ઉત્પાતો થાય છે. બૃહત્સહિતા (૩૩) માં કહેલું છે કે:—

दिवि भुक्तं शुभं फलानां पततां रूपाणि यानित्यान्मुल्काः । धिष्ण्योल्का-
शानि विद्युत्तारा इतिपंचधा भिन्नाः ॥ उल्का पक्षेण फलं तद्वत् धिष्ण्या शानि
स्त्रिभिः पक्षैः । विद्युद्दहोभिः पङ्क्तिस्तद्वत्तारा विषाचयति ॥ (અર્ધમાંથી શુભ ફલો
ભોગવીને પડતાં જે રૂપો, તે ઉલ્કા; ધિષ્ણ્ય, ઉલ્કા, શાનિ, વિદ્યુત (વીજળી) અને તારા,
એમ પંચ પ્રકારના બેદો છે. ઉલ્કા પક્ષે ફલ, તેની પેઠે ધિષ્ણ્ય અને શાનિ, ત્રણે પક્ષે;
વિદ્યુત (વીજળી) અને દિવસ-છવડે, તેમ તારા ફલ આપે છે). આમાં શુભ કર્મથી મે-
ળવેલ સ્વર્ગના સુખને ભોગવી રહીને જેઓ પાછા પૃથ્વી ઉપર પડે છે—અવતરે છે, તેને
ઉલ્કા કહે છે. ઉલ્કાપાત કહેવાય છે આવે પ્રસંગે સૃષ્ટિમાં ઉત્પાત થાય છે. ઉત્પાત શ-
બ્દનો અર્થ પણ ‘ઉપરથી પડવું’ થાય છે. આ પાંચ પ્રકારના ઉત્પાતો—ઉલ્કા, શાનિ, ધિ-
ષ્ણ્ય, વિદ્યુત અને તારા, છે. ઉલ્કાનો અર્થ ઉપર પ્રમાણે છે. ઉલ્કાપાત થાય ત્યારે આ-
કાશનો વર્ણ રક્ત અગ્નિ જેવો થાય છે, આકાશમાંથી પથ્થર પડે છે (તારા ખરે છે),
તેને જ ઉલ્કાપાત કહે છે.

શાનિ, ગ્રહ છે (Saturn), તેનો વર્ણ તામ્રાકૃતિનો છે. તે સૂર્યનો પુત્ર કહેવાય છે
અને નવે ગ્રહોમાં વિશેષ ઘીડા સ્વભાવનો અને પીડા કરનાર ગ્રહ ગણાય છે, માટે તેને
પણ ઉત્પાતમાં ગણેલ છે.

ધિષ્ણ્ય, શુક્ર ગ્રહ (Venus) છે. શુક્ર દેવોના ગુરુ ગણાય છે અને તેથી તે પણ
પીડાકારક છે, માટે ઉત્પાત છે.

વિદ્યુત, વીજળી અથવા મેઘ ધનુષ્ય. વર્ષાદની ઝડપના આરંભમાં તે આકાશમાં દેખામ
છે, એ પણ ઉત્પાત ગણાય છે.

તારા, સ્થિર તારાઓ ધણીવાર ખરે છે, તે પણ ઉત્પાત છે. આમ પાંચ પ્રકારના
ઉત્પાતો અગ્નિથી થાય છે.

૮. શતપથ બ્રાહ્મણ (૧-૨-૪-૮ થી ૧૨) માં એક વાત એવી છે કે “દેવતાઓ
અને અસુરો વચ્ચે મહત્વનું યુદ્ધ ચાલ્યા કરતું હતું. આમાં દેવતાઓ અસુરોને વારંવાર
હરાવીને કાઢી મૂકતા તેમણે તેઓ પાછા આવ્યા કરતા હતા આથી તેઓ પાછા ન જ
આવે તેવી રીતે તેમને પરાભવ કરવાનો દેવતાઓએ વિચાર કર્યો, તેમાં એમ હતું કે અ-
સુરો જ્યાં સુધી ઉત્તર દિશામાં જઈ શકે છે ત્યાં સુધી તેઓ હાગી શકવાના નથી, માટે

અગ્નિ જે ઉત્તરમાં જઈને વસે તો તેની ગેરહાજરીમાં અસુરોને હરાવીને પાતાલમાં બાંધી તેમને આ પૂરી દેવા ”

આ વાતમાં ઉંડો અર્થ રહેલો છે દેવતાઓ સુર કહેવાય છે અને સુર નહિ તે અસુર છે સદ્વૃત્તિઓ સુર અને અસદ્વૃત્તિઓ અસુર છે આ સદ્વૃત્તિ અસદ્વૃત્તિ, અથવા સુર અને અસુર અથવા દેવ અને દાનવ, અથવા મનની દૈવિ સંપત્તિને આસુરીસપત્તિ, એ બંનેનું યુદ્ધ આલે છે કોઈવાર સદ્વૃત્તિ જય પામે છે તો કોઈવાર અસદ્વૃત્તિથી સદ્વૃત્તિ પરાજય પામે છે મનમાં સત્ અસત્ વિચારોનું આ યુદ્ધ છે સદ્વિચારોએ વિચાર્યું કે અસદ્વિચારોનું બળ ઓછું કરવું, માટે ઉત્તર તરફ હૃદયમાંથી તેમને હાંકી કાઢીને નીચે પાતાલ, ઉદર નીચેના અધો ભાગમાં પૂરી દેવા, અને તેમ કરવામાં અગ્નિ, જે ઉદરમાં છે, તેને ઉત્તરમાં લાવવો આ યોગક્રિયા છે અગ્નિરૂપ કુડલિનીને ઉપર ચલાવવાથી યોગ-સમાધિ-યાય છે, અને ને થવાથી દુષ્ટ વિચારો નાશ પામી જાય છે આ રીતે અગ્નિરૂપ પ્રાણને ઉચ્ચ ગતિ કરાવવારૂપ રૂપ યોગક્રિયાથી અત કરણની શુદ્ધિ થાય, તેજ સદ્વિચારનો જય અને દુવિચારોનો અજય છે આમ અર્થ છે માટે અસુરોને સંહારનાર અને સુરોને જય કરાવનાર અગ્નિ છે

૯ શતપથ બ્રાહ્મણ (૧-૭-૩-૮) માં અગ્નિના નામો નીચે પ્રમાણે આપેલા છે—

શર્વ ભવ પશુપતિ રુદ્ર

વળી એ જ બ્રાહ્મણમાં (૨-૨-૩-૨૩ માં) અગ્નિને ઇંદુમત્, (૨-૫-૩-૨ માં) અનીકવત્, (૨-૬ ૧-૩૦ માં) કન્વવાહન કહેલ છે આ સિવાય તેમાં જ બીજા નામો પણ છે—

૧-૩ અગ્નિ, યજ્ઞ, બ્રાહ્મણ (૩-૨-૧-૫)

૪-વાયુ (૩-૧-૨-૧૩)

૫-વ્રતપતિ (૩-૨-૨-૨૨)

૬-પૂર્વદિગ્પાલ (૩-૧-૩-૧૬)

૭-વસુપતિ (૩-૪-૨-૧)

૮-આંગિરસ (૩-૫-૧-૧૩)

૯-આદિત્ય દત્ત („)

વળી આ સિવાય પણ બીજાં નામો છે—

ધૂમકેતુ, હુતશુક્ર, શુચિ, રોહિતાશ્વ, રાસજિન્દ્ર, તોમરધર, ધૃતાન્ન, ચિત્રમાનુ, ઉર્ધ્વશોમિષ્ઠ, શોચિષ્કેશ, હરિકેશ, હિરણ્યદત્ત, અયોદ્ધ, ઈલાદિ

ઉપર પ્રથમ બતાવેલાં ચાર નામ રુદ્રના છે. રુદ્રને અગ્નિરૂપ ગણી એ નામો અગ્નિનાં કહેલાં છે જર્જર ધાતુ નાશવાચક હોવાથી શર્વ નામ રુદ્રનું છે સ્ ધાતુનો અર્થ ‘યવ’ ધાય છે, તે ઉપરથી વ્યુત્પન્ન મય શબ્દ ઉત્પતિવાચક છે મૃત, કારણ, એમ અર્થો છે શકર અથવા રુદ્ર જ જેમ લય કરે છે તેમ ઉત્પતિ પણ કરે છે, તેથી તેજ મલ કારણ છે, માટે મય નામ પણ તેનું જ છે પશુ શબ્દ જીવવાચક છે ક્ષ ૬

જીવાત્મારૂપ પશુના પતિ શંકર જ છે. વળી યજ્ઞ બલિરૂપ પશુના ગ્રાહક અગ્નિરૂપ પશુ પશુપતિ છે, અને રુદ્ર તથા અગ્નિ એક જ છે. ઉત્પાદક બ્રહ્મા, પાલક વિષ્ણુ અને સંહારક રુદ્ર, એ ત્રિપુટી ક્રમસર ઈંદ્ર, વાયુ અને અગ્નિ કે સૂર્ય છે. આમ રુદ્ર તે જ અગ્નિ હોવાથી આ ચારે રુદ્રનાં નામો અગ્નિનાં કહેલાં છે. રુદ્રનામ તો સ્પષ્ટ જ છે. બીજાં નામો ઈંદુમત્, અનીકવત્ અને કબ્યવાહન છે. ઈંદુ ધાતુ શક્તિ વાચક હોઈ અગ્નિ શક્તિમાન હોવાથી લાગુ થાય છે, તોપણ ઈંદુ શબ્દ ઈંદુ ધાતુપરથી થવાનું ઉચ્ચારિ સત્ર (૧—૧૨) પરથી જણાય છે. એ ધાતુનો અર્થ ‘ભીજવું’ થાય છે, એ ઉપરથી ઈંદુ શબ્દ સોમરસનો વાચક છે. સોમ તે જ પ્રકાશક ચંદ્ર છે આમ ઈંદુ શબ્દ પ્રકાશક ચંદ્ર અને તેને મત્ પ્રત્યય લાગ્યાથી ઈંદુમત્ એટલે ‘ચંદ્રના નેવા પ્રકાશવાળો’ સ્વેત અગ્નિ. અનીકવત્ શબ્દ વૈદિક છે અને તેનો અર્થ “મુખ્ય,” “મૂળ,” એવો થાય છે. અન્ ધાતુ પ્રાણવાચક છે. પ્રાણ, એ જ મુખ્ય કે મૂળ છે, એથી અનીકવત્ પ્રાણાગ્નિ છે. કવ્ય શબ્દનો અર્થ ‘શ્રાદ્ધમાં પિતૃઓને અર્પાયેલો બલિ, યાગ છે, અને હવ્ય શબ્દનો અર્થ ‘યજ્ઞમાં દેવતાઓને અર્પાયેલો બલિ,’ થાય છે. એ બલિ અગ્નિમાં હો-માય છે માટે અગ્નિ હવ્ય અને કબ્યવાહન કહેવાય છે કવ્ ધાતુ બોલવાનો વાચક છે. વાણ્ણીની પ્રવૃત્તિ અગ્નિ જ કરાવે છે, માટે પણ તે કબ્યવાહન-વાણ્ણીને પ્રવતાવનાર છે.

(અપૂર્ણ.)

અન્યાવલોકન.

દિવાનબહાદુર મણિભાઈ જસલાણની શિક્ષણ સંબંધે કેટલીક સૂચનાઓ:—

‘સાક્ષર’તા એટલે સારૂ લખતા વાંચતા આવડતુ કે કેવળ વિદ્વાન હોતુ એટલું જ નથી; વિદ્વાતા ઉપરાંત વિદ્યા ઉપર રુચિ, વિદ્યા કેમ વિસ્તારવી અને સુધારવી એ તરફ અહર્નિશ પ્રયત્ન, અને યથાપ્રસંગ વિદ્યાને ઉત્તેજન-એ સર્વનો એમાં સમાવેશ છે. આવી ‘સાક્ષર’તા સાક્ષારણ્ય પ્રજ્ઞાનમાં વિરલ હોય એમાં તો આશ્ચર્ય નથી, પણ જ્યારે મંત્રીઓમાં પણ એ ક્વચિત્ જ નજર પડે ત્યારે તો એ ખરેખર બહુ જ ખેંદની વાત થાય છે ‘અનક્ષરો મંત્રી’—અનક્ષર મંત્રી-એ પ્રજ્ઞના હૃદયમાં એક શબ્દ ગણાય છે, છતાં આપણા દેશમાં મંત્રીઓમાં અનક્ષરતા એ મામાન્ય નિયમ છે, સાક્ષરતા એ જ અપવાદ છે. આવા અપવાદ ભૂત મન્નિત્વનું ગુજરાતમાં એક અનુપમ ઉદાહરણ દિં ૫૦ મણિભાઈ છે એમ કહેવાની પણ જરૂર રહેતી નથી. માત્ર હાલમાં એ વિચારને આપણા આગળ એમણે અધિક પ્રલક્ષ કર્યો છે માટે જ સ્વાભાવિક રીતે આ બે પ્રશંસા-શબ્દો બોલવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે એમના આ નવીન શેષ માટે એમને ધન્યવાદ આપી એનું અવલોકન આરંભીશું.

અત્રે તેમ જ પાશ્ચિમાત્યેમાં અવલોકનકારનું કર્તવ્ય સામાન્ય રીતે બે પ્રકારનું મનાયું છે એણે અમુક શેષ સારો છે કે ખોટો એ વિષે પોતાનો મત ઉચ્ચારી બેસી રહેવાનું નથી, પણ એ શેષમાં પ્રતિપાદિત વિષયનું વાચકને સારી રીતે જ્ઞાન કરાવવું એ પણ

આવશ્યક છે આમ કરવા જતાં અવલોકન વિસ્તીર્ણ થવાનો સભવ રહે છે, પણ એથી હાનિ નથી, બદલે અનેક લાભ છે એક તો વાચકને મૂળ લેખનો સારો ખ્યાલ આવે છે, એ તરફ પોતે પ્રવર્તવું કે કેમ એ વિષે નિર્ણય કરવામાં એને સાહાય્ય મળે છે, તથા વિષયનું સ્વરૂપ સ્ફુટ કરવામાંથી જ એ એ રીતે એની સારાસારતા પણ એને સમગ્રગર્ભ જાય છે આ બંને અશની સર્વત્ર સમાનપ્રમાણ્યમાં જ જરૂર છે એમ નથી; પણ પુસ્તકના પ્રકાર-સ્વરૂપને અનુસરી ધણીવાર એકને કે બીજાને પ્રાધાન્ય આપવું પડે છે અત્રે જે લેખનું આપણે અવલોકન કરવાનું છે તેમાં બંને અંશ રાખવા પડશે, પણ વિશેષ કરીને વિષયના સ્વરૂપનું દર્શન કરાવવું વધારે આવશ્યક છે, કારણ કે લેખકે એમના સર્વ વિચારો સર્વગ્રાહ્ય થાય એમ ઇચ્છા પ્રથમથી જ રાખી નથી, પણ એ દિશાએ વિચાર કરવા તરફ લોકોનું અને સરકારનું લક્ષ એવું એટલો જ એમનો ઉદ્દેશ છે વળી આ લેખ લખાયો ન હોત તોપણ એ ઉપર વિસ્તારથી વિચાર કરવાની જરૂર હતી, કેમકે વિષયની ઉપયોગિતા એટલી બધી છે કે જનમગ્ધનું સમગ્ર ભવિષ્ય એના ઉપર આધાર રાખે છે એમ કહેવામાં પણ હરકત નથી દિવાન બહાદુર મહિબાબએ પ્રકૃત લેખમાં જે મુખ્ય વિચારો મૂક્યા છે તે સાથે અત્રે અમારી પૂર્ણ સંમતિ દર્શાવીએ છીએ, માત્ર એક બે સ્થળે અમારો યોડાક મતભેદ છે, તે અત્રે છેવટે આપીશું પ્રથમ તો દિવાન બહાદુરના વિચાર જ વાચક આગળ રજૂ કરીએ એમણે વિચારેલી બાબતો ત્રણ છે —

(૧) શિક્ષણના દ્વાર તરીકે અંગ્રેજી ભાષા અને ચાલતી દેશી ભાષા વચ્ચે તફાવત — અને દેશી ભાષાનો હાલ ઉપયોગ થાય છે તે કરતા અધિક ઉપયોગ કરવાની જરૂર

(૨) અંગ્રેજીનું ભાષાશાસ્ત્ર ક્યારથી આરંભવું જોઈએ ? ચાલતી પદ્ધતિ પ્રમાણે આપણા ઇલાકામાં ચાર વર્ષ શુજરાતી નિશાળમાં, ત્રણ અંગ્રેજી-વર્નાક્યુલર (મિડલ-ક્લાસ) સ્કૂલમાં, અને ચાર હાઈસ્કૂલમાં ગાળવામાં આવે છે તેમાં કેટલો ફરકાર થઈ શકે એમ છે ? — નથી જાનને હાનિ ન પહોંચે, અને છતા કાળ હાવ કરતા ઓછો ગાળવો પડે

(૩) પચાસ વર્ષ ઉપર-કંપનીના રાજ્યમાં-કોર્ટ-ઓફ ડિરેક્ટર્સે સાધારણ જનસમૂહની કેળવણી માટે જે યોજના દર્શાવી હતી તેનો સંપૂર્ણ અમલ થયો છે ? આપણી પ્રચલિત દેશીભાષાનો સાહિત્યનું સંવર્ધન થવાની એમણે જેવી આશા રાખી હતી તેવી આશા કાંઈપણ ફલી જતા થઈ છે ? એ યોજનાનો ફલ સુધી સતો ધકારક એમલ નથી થયો, અને એ આશા સિદ્ધ નથી થઈ તો તેમ કરવા માટે શા ઉપાયો સેવા જોઈએ ?

(૧)

પ્રથમ, વિષયના વિચારમાં ચાલતી દેશી ભાષાઓનો અધિક ઉપયોગ દાખલ કરવા દિ. બં મહિબાબ બલામણુ કરે છે, અને પોતાના વિચારની પુષ્ટિમાં દર્શાવે છે કે —

(૧) મિ અંબાલાલ સાકરલાલ, રા બા ગોપાળજી સુરમાઈ, મિ જરિટસતેલમ, મિ. જરિટસ રાનડે, મિ. વાગયે, મિ મોદક, પ્રો. ગજ્જર, રે. ડૉ. મેકીકન,

મરજેન્સપીલ, મર લી વૉનર, અને સર ડોનલ્ડ મૅકિલથાડ આદિ અનેક અંગ્રેજ અને દેશી વિદ્વાનોનો આ જ મત છે

- (૨) આ સુધારો કરવાની જરૂર એટલા માટે છે કે માતૃભાષાદ્વારા અપાતું જ્ઞાન બાળકના મનમાં વધારે સહેલાઈથી અને વધારે સખળ રીતે ઉતરી શકે છે.
- (૩) વળી સરડોનલ્ડ કહે છે તેમ, ઈંગ્લંડમાં પણ જ્યારે લૅટિન અને ગ્રીક માત્ર ભાષા રૂપે જ શીખવવામાં આવે છે અને સામાન્ય શિક્ષણ તો અંગ્રેજી દ્વારા જ અપાય છે તો અત્રે એ નિયમનો અપવાદ પ્રાણવાતું કાંઈ જ કારણ જણાતું નથી
- (૪) અનુભવ પણ એજ કહે છે યોગક વખતથી નોર્થવેસ્ટર્ન પ્રોવિન્સોઝમાં અંગ્રેજીદ્વારા શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ સુધારા તરીકે દાખલ કરવામાં આવી છે, પરંતુ સેન્ટ્રલ પ્રોવિન્સોઝમાં એથી ઉલટો જ પ્રચાર કૃતેહમંદ નીવડ્યો કહેવાય છે. બગાળામાં આ બંને પદ્ધતિઓ અજમાવી જોતા, દેશી ભાષાદ્વારા શિક્ષણની પદ્ધતિ વધારે યોગ્ય નીવડી હોય એમ લાગે છે. જો કે હજી ત્યાં આ વિષય ઉપર સર્વ એકમત થયા નથી, તથાપિ દાકાકેળવણીસમાજ (૧૮૯૧) માં એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો કે પ્રતિદાસ બૂગોળ, ભૂમિતિ આદિ વિષયો દેશી ભાષામાં શીખતાં વખત બચવાનો સંભવ છે, જેનો અંગ્રેજી ભાષા વધારે સારી રીતે શીખવામાં ઉપયોગ કરી શકાય માત્ર આ વિરુદ્ધ એ લોકો એક જ દલીલ ખરી માને છે, અને તે એ કે આથી કેળવણીના કાળમાં એક બે વર્ષ અધિક લાગી જાય. (પરંતુ આ લંબાણ થવાનો જરા પણ બચ નથી એ રા. મ. શ્રિભાઈ આગળ ઉપર બતાવ્યો.)
- (૫) સરકાર તરફથી યદ્યપિ આ પદ્ધતિ ફરજ તરીકે દાખલ કરવામાં આવી નથી, તથાપિ એમના વખતોવખતના ઠરાવોમાં એને અનુમોદન મળ્યું છે માત્ર ૧૮૯૨-૯૭ સુધીના મુનાઈ પ્રવાકાની કેળવણીના અવસોકનમાં આપણા પ્રવાકાના ડાયરેક્ટર તરફથી વિરુદ્ધ મત પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો છે એ મતની તરફેણમાં એવી દલીલ મૂકવામાં આવે છે કે અંગ્રેજી ચોપા ધોરણના છોકરાઓ ઝડપથી અંગ્રેજીમાં ઉત્તર આપે એવી આશા સમજી પ્રન્સેક્ટરો તો કદી રાખશે નહિ, અને ચાલતી પદ્ધતિમાં લાભ એ છે કે વારંવાર એ ભાષામાં બોલવાની ટેવ પડતાં એ વધારે સારી રીતે શીખી શકાય છે; અને કુલ સાત (૪૫૩) વર્ષ સુધી માતૃભાષાદ્વારા જ એને શિક્ષણ મળેલું હોય છે એ થોડું નથી. ઉપર દર્શાવેલાં કારણોથી આ વિચાર પુનઃ વિચારી જોવા વા કૉન્ફરન્સ દ્વારા એનો નિર્ણય કરવા દિવાન બહાદુર બલામણુ કરે છે અને કહે છે કે કેળવણીના વિષયમાં પ્રમાણ-શૂદ્ર પ્રો. બેઇન જોવા વિદ્વાનનું વચન બહુ જ માન પાત્ર ગણાતું જોઈએ કે “ભાષા શીખવવી એવું નામ : જ્ઞાન આપતું નથી...ભૂમિતિ માટે ગ્રીક ભાષા વાપરતાં શીખતાં પહેલાં ભૂમિતિ શીખવી જોઈએ.”

માટે પ્રથમ વિષયમાં રા. મહિલાઈની સૂચનાઓ નીચે પ્રમાણે છે—

- (૧) હાલ જે વિષયો દેશીબાપાદ્વારા શીખવવામાં આવતા નથી, પણ જે શીખવવા માટે અગ્રેજી ચોપડીઓ મુકરર થએલી છે તે અર્થ પ્રથમ દેશી ભાષામાં શીખવવા જોઈએ—જેનું પછીથી જ અગ્રેજી ચોપડીઓ દ્વારા પુનરાવર્તન કરવું ઉચિત છે અગ્રેજી દ્વારા પુન આવર્તન કરવાનું કારણ એટલું કે છેલ્લી પરીક્ષા (મેટ્રિક્યુલેશન) મા ઉત્તર અગ્રેજીમાં દેવાના છે
- (૨) મિડલ સ્કૂલમાં દેશી ભાષાદ્વારા, અને હાઈસ્કૂલમાં અગ્રેજીદ્વારા શિક્ષણ આપવાનો રિવાજ કાયમ રાખવો પણ ઉપર ખતાવેલું અગ્રેજી ટેકસ્ટબુકોદ્વારા જે પુનરાવર્તન કરવાનું છે તે બે, ઘણું કરીને ત્રણ, વર્ષમાં સારી રીતે ચર્ચ શકશે, અને તે હાઈસ્કૂલ માટે રાખવું અને પ્રથમ ચાર વર્ષ મિડલ સ્કૂલ માટે રાખવા—જ્યાં દેશી ભાષાદ્વારા સમસ્ત શિક્ષણ આપવું અર્થાત્ હાલ ચાલે છે તેમ જ એકમાં દેશી ભાષાનો અને અન્યમાં અગ્રેજી ભાષાનો શિક્ષણના સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવો, માત્ર હાલ ત્રણ વર્ષ મિડલમાં અને ચાર હાઈસ્કૂલમાં ગળાય છે—તેને બદલે ચાર અને ત્રણ કરવા—જેથી હાઈસ્કૂલમાં માત્ર પુનરાવર્તન કરવું નાહી રહે
- (૩) દેશી ભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવા માટે દેશી ભાષામાં પુસ્તકો રચાવવા પડશે—જે ચર્ચ શકે એમ છે

(અપૂર્ણ)

એક પ્રશ્ન

(મળેલ)

મે સુદર્શનના તનીની સેવામાં,

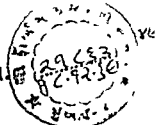
વિ વિ કે

આપના માન પામેલા સુદર્શન ચોપાનીયામાં નીચેનો લેખ પ્રસિદ્ધ કરશો તો આભારમાંથી
૧ મહાત્મા યાચવદય તથા મતુ મહારાજને વિદ્યાનાં જે અતુર્દશ સ્થાન ખતાવ્યા છે તેમાં ૪ વેદ ૧ અંગ તથા ધર્મ શાસ્ત્ર, ન્યાય, મીમાંસા, પુરાણ તથા ૧૪ છે તો હેવટના ત્રણમાં શાનો શાનો અમાવેશ થાય છે તથા તે સ્મૃતિકાર પહેલા ન્યાયમીમાંસાદિના રચનાર થયા છે કે શુ ? કે તેનો પછી સામાન્ય અર્થ અનુક્રમે તર્ક કે આખ્યાયિકા આદિ થાય તે લેવો ? આ બાબત ઘણી તરફથી મિત્ર મિત્ર મત આવે છે તેથી તમિ ન થતા જાહેરમાં આ પ્રશ્ન મૂક્યો છે તો તે માટે તત્ત્વજ્ઞ પડિતોએ ખુલાસો કરવો જોઈએ એવી ધૃતિ છે. પદ્દર્શન પૈકી ન્યાય મીમાંસાના નામ ગણાવ્યા સારે યોગાદિક કેમ ગણાવ્યાં નથી ? તેનો કશામાં અતર્ભાવ થાય છે કે શુ ?

આનો ખુલાસો વિસ્તારથી અને આર્યધર્મના ધર્મશાસ્ત્રાદિમાં આ બાબત સ્પષ્ટ રીતે ને લખ્યું છે તે તમામનો એકમેક સાથે મેળ કરીને આપશે એવી આશા છે.

લી. હૃં ઉં લદ્.

૧ ૩૩ ૧૧૧ ("તન્વીએ તદ્વચ રહેલું" એવી પ્રશ્ન-કર્તાની માગણી છે.)

એમ કહેવાય છે કે, અલ્પજ્ઞાનમાં આગળ વધવા ઈચ્છના જીગ્રસ પુરુષોએ, પ્રથમા-
રંભમાં, આ દુનિયામાંથી મિથ્યા ગર્વ છોડી દેવો જોઈએ. આ દુનિયામાંથી મિથ્યા ગર્વ
છોડી દેવો, એનો અર્થ પોતાની નાત જાત, સગાં સંબંધિઓ, મિત્રો, ઈલાકિનો લાગ
કરવો, અથવા, કાઈ મંડલમાં ભાગ ન લેવો, અથવા, પોતાનું ગુજરાન જેનાથી ચાલતું
હોય તેનો લાગ કરવો, અથવા, માણસ જાતના ધિક્કારનાર થવું, અથવા, ગુફા કે જંગ-
લમાં જવું-કે જ્યાં મનુષ્ય પોતાની દબરો વિકારી લકરીઓમાં આનંદ લે, અને અંતરંગ
રીતે તો, જે જે પદાર્થો લાગ્યા હોય તેની વાંછના રાખે-જે જે વસ્તુઓનો લાગ ક્યો
હોય તેને અંતર મનથી ન લાગેલાની બરોબર ગણે, એમ કરવાનો નથી, તેજ માણસ
દુનિયામાં રહી શકે અને દુનિયાનો ન હોઈ શકે પણ ખરો, તેનું શરીર અને મન દરેક-
જના નિયમિત કામકાજમાં થોડું અથવા વધારે કામે લાગતું હશે, અને તેથી પણ તેની
આધ્યાત્મિક શક્તિઓને વારંવાર કસરત કરવી પડે છે, તે માણસ સારીરિક રીતે, આ
દુનિયામાં હોય, તોપણ આધ્યાત્મિક પક્ષે, દુનિયાથી પાર પણ ઉડી શકે-પોતાની સાર્વત્રિક
પ્રકૃતિઓને ખિલવે.

માણસને તેના સ્થૂળ શરીર શિવાય, અન્ય જે પ્રકારની શક્તિઓ હોય છે: માન-
સિક અને આધ્યાત્મિક; અને તેઓ પરસ્પર અલંત સંબંધ ધરાવે છે. જે તેની માન-
સિક શક્તિઓ ભૌતિક કાર્ય નિમિત્તે હોય, તો તેથી તે સ્વાર્થી અને પ્રકૃતિવશ માણસ
યાય છે, તે માણસ તેની સઘળી શક્તિઓને, એક નાના કેન્દ્રની સાથે એકાગ્ર કરે છે, અને
જેમ જેમ તે શક્તિઓ, એકાગ્ર યાય છે તેમ તેમ, તે કેન્દ્ર નાનું થતું જાય છે, અને તે
માણસ, ક્ષુદ્ર તથા એકલપેટો યાય છે; અને સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વર, કે જેનો તે એક
અલ્પ અલંત સદ્ગત ભાગ છે, તેને જોવાને તે જરાપણ શક્તિવાન યઈ શકતો નથી.

જે તે માણસ તેની આધ્યાત્મિક શક્તિઓને, અપ્રસિદ્ધ દેશનો અનુભવ કરાવવાને
નિરંતર યત્નપરાયણ થતો હોય, અને તે પણ, પોતાની માનસિક શક્તિઓનું પૂર્ણ રીતે
સંવર્ધન અને વિસ્તાર કર્યા શિવાય, અને પોતાની આધ્યાત્મિકતા ઉપર જ પૂર્ણ વિશ્વાસ
રાખવાથી, તો આ અનંત શક્તિમાન ઈશ્વરનાં માનસિક અંદરૂપ રાજ્યોમાં, એક છાયા
માફક ભટક્યાં કરશે, અને આધ્યાત્મિક વસ્તુઓને, તેઓના પૂર્ણ અનુભવ શિવાય જોશે.
આવી રીતિનો મનુષ્ય, અનુભવરહિત, ભ્રમિત તથા સ્વમયી થશે, દ્વિતીય અનુરૂપ દિ-
શામાંથી જુદાને જંધ પાડી, એક જ દિશામાં શીઘ્ર વૃદ્ધિ કરવા મંડી જતું, એ ઉત્કર્ષને નુક-
શાનકારક છે; અને તેથી જ, યોગ્ય રીતે સારાસાર વિચાર કરી, માનસિક અને આધ્યા-
ત્મિક શક્તિઓને, તેઓના યોગ્ય સ્થાનમાં વધવા દેવી, એ અલંત જરૂરનું છે, આથી
સર્વસંગ પરિલાગ કરવો, એનો અર્થ એમ નથી કે, શાસ્ત્ર પ્રતિપાદિત સુક્તિપ્રયુક્તિ-

સઘળા માનસિક અનુભવો એક સામાન્ય મધ્ય બિંદુ અથવા કેન્દ્રમાં મળનારાની માફક એકઠા થઈ જાય છે, અને પછી સ્મરણ શક્તિવડે થોડો વખત મળી ગયેલા રહે છે, અને તેઓ આશય વા સંકલ્પને નામે ઝોળખાય છે. સ્મરણશક્તિ, એ મધ્યબિંદુમાં મળેલા સ્થિતિમાં આકાશ તત્ત્વને લીધે, વિચારજન્ય, શાશ્વત અનુભવોને રાખવાની અને પેદા કરવાની આ પ્રવર્તક શક્તિ છે. જેમ જેમ વખત બદલાયાં જાય છે. તેમ તેમ, જ્ઞાનશક્તિ પણ બદલાતી ચાલે છે. નવા અનુભવો જૂનાનું સ્થાન રોકે છે, અને તેમને એકઠા રાખવાને ઇચ્છાશક્તિ શિથિલ પડે છે, સ્મરણશક્તિ ઝાંખી પાય છે અને બુદ્ધિ તેના કાર્યનું સ્વરૂપ અને રીત બદલે છે. કોઈપણ પુખ્ત હિંમતે પહોંચેલા માણસને તેની યુવાવસ્થાના અનુભવો બાંએ જ કાયમ હશે; આજે તેને અમુક વસ્તુ મારી છે એમ બાંસે છે અને તેને જ માટે કાલે સવારે તેને ખોટો અભિપ્રાય બંધાય છે; આપણા ખરા ખોટાના વિચારો અને આપણા ધર્મ સંબંધી અથવા તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી વિચારો, જે દેશમાં આપણે વસતા હોઈએ તેની અને અધિકારી વર્ગ, જે સત્તા ચલાવે છે તેની અંદર પ્રસરેલા વિચારોની દળ પ્રમાણે રંગાયાં જાય છે. બદલાયાં જાય છે ઇચ્છાશક્તિ જન્મે છે, વધે છે, ફેરફારથી કાંસે છે, અને યથાપિ આ નિયમ, અતહદ રીતે અટકાવાય કે વધારાય નહિ, તોપણ સ્થૂલ શરીરના જેવો કંઈપણ વિષય હોવો જોઈએ, અને મનને કોઈપણ પ્રકારની સ્થાયી મનતા સંભવે નહીં.

હવે આપણે મનુષ્યનામાં હિંમતત્ત્વ નિરાકાર આત્મા અને બુદ્ધિ વિશે વિચાર કરીએ. કેટલાકમાં બુદ્ધિ જન્મથી જ હોય છે અને કેટલાકને તો તેની હયાતીનું એ બાન નથી હોતું. માટે જ્યાં સુધી તે મનના હિંમત પ્રદેશોની સાથે સંબંધમાં આવીને સર્વ વ્યાપક આત્મા સાથે મળી જાય ત્યાં સુધી, તેને કોઈપણ પ્રકારનું વ્યાપકત્વ છે એમ ધારી શકાય નહીં. આ દેવી તત્ત્વ એક જ છે, તેના બાગ યઈ શકતા નથી અને તે પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં શીશીની માફક ભરી રખાતી નથી. તે, તેમનામાં આકર્ષા લેવાય તેમ નથી, પણ તેમણે તેના સુધી હવે હાવું જોઈએ, અને જેમ જેમ તેઓ હયા ચઢતા જાય છે તેમ તેમ તેઓની આધ્યાત્મિક અને માનસિક શક્તિઓ વધારે વિસ્તૃત થતી જાય છે. અને જેમ જેમ તેઓ તેની સાથે વધારે એકમેક થતા જાય છે, તેમ તેમ તેઓ તેની સાથે અધિકાધિક એકતાર યાય છે, અને આખરે પ્રત્યેક વ્યક્તિમત ચૈતન્ય તેના પૂર્ણ પ્રભાવથી સમગ્ર બ્રહ્માંડને ભેટે છે, અને જેમ તેનામાં સર્વનો સમાવેશ થયેલા છે તેમ તે સર્વમાં વ્યાપી રહે છે.

જો આ વિચાર ખરા હોય તો, આપણને માલમ પડે છે કે, માણસનું અસ્તિત્વ અને હોયોગિતાની હદ, તેના સ્થૂલ શરીરની હદ સાથે જ સંકોચાઈ ગયેલી નથી; પણ તે તો સર્વત્ર વ્યાપી રહેલી છે. તેના કલ્પને અંતે, જેવી રીતે, તે હાલ આત્માના કિરણોથી, તેની તેને આકર્ષવાની શક્તિના પ્રમાણમાં પ્રકાશી રહ્યા હશે, તેવી રીતે, તે ચાલતા બ્રહ્માંડને પ્રકાશિત કરશે. મનુષ્ય અનુભવોનું કેન્દ્ર છે; જેમાં સમસ્ત બ્રહ્માંડના કિરણો તેજ કેન્દ્રાભિમુખ પાય છે. આ કેન્દ્રમાં માણસનું કાર્ય શરૂ થાય છે, અને તે, તેમાં જ બંધાયેલું છે.

કાર્યને જુલથી કારણ છે એમ માની લેવાય છે અને ખોટા જેખાવો ખરા તરીકે તેવી જ રીતે વ્યવહારાય છે. બ્યામોદ, પેદા કરે એવા કારણોને લીધે; પેદા થતા આનંદથી મન મગ્ન મારે છે, અને જો કે તેમની કંઈપણ જરૂર નથી હતી તોપણ, ઇચ્છાઓ પેદા થાય છે. જેવી રીતે, કંઈપણ ગણતરી વિનાની કાળુની છીપપર-સૂર્યના કિરણો પડવાથી, જ્યાં સુધી તે કિરણો તે પર રહે છે ત્યાં સુધી, જુદી જુદી જાતના મેધધનુષ્યના જે રંગો પરા-વર્તન પામે છે, તેવીજ રીતે, પદાર્થાનંદ દુનિયામાંથી પેદા થતાં કિરણો આપણી ઇન્દ્રિયોમા વહીને, તેમની પ્રતિમાનુ આપણા મનરૂપી દર્પણપર, પરાવર્તન કરે છે, અને જાપના, પ્રલોભ, અવિદ્યા, અને વાછનાઓને પેદા કરે છે અને તેને પોતાની સ્મરણ શક્તિના સ્મરણોથી પૂર્ણ કરી નાખે છે

ખરા બ્રહ્મરાનીની આવશ્યક ફરજ એજ છે કે, તેને નિલ અને અનિલ, સલ અને અસલ એઓની વચ્ચેના તફાવત, પૂર્ણ સલતાથી લક્ષમા રહેવો જોઈએ. આ પ્રમાણે કરવામા તેને એકદમ માલમ પડે છે કે, સ્વપ્રતિ પ્યાર મિથ્યા છે. આથી અધિક પણ તેને માલમ પડે છે કે, સ્વ એ નિલ સત્તા નથી અને તેને સધળા પ્રાણીઓને સામાન્ય નહોં એવું અભ્યાસક અસ્તિત્વ નથી: જ્યારે તેનું મન આ વિચાર તરફ પૂર્ણ રીતે ખેંચાય છે, અને જ્યારે તે પોતાના વ્યક્તિસરપરને નિર્મૂલ કરવાને ખુશી હોય છે, ત્યારે જ, તેના પર નિલચાપીછદમીરૂપી અધ્યાત્મ પ્રબોધ વિકાસ છે, અને તેનું અમરત્વ કે જે સર્વ વ્યાપક આત્માનો સૂક્ષ્મ ભાગ છે, તે શરૂ થાય છે.

એક અનુભવી કહે છે કે, જે જે ઉચ્ચ અને દૈવી છે, તેને સાધવાને માટે પ્રાથમિક ફરજ એ જ છે કે, સલનું તેના શુદ્ધ સ્વરૂપથી ગ્રહણ થતું જોઈએ ઉચ્ચ અથવા નીચ અવસ્થામા તત્ત્વ તેનું તે જ હોય છે, એટલું જ નહીં પણ પ્રત્યેક વ્યક્તિગત પણ તેનું તે જ હોય છે, પણ જેમ જેમ તે ચઢવા માટે છે તેમ તેમ દરેક કિરણ, પ્રત્યેક વ્યક્તિને વ્યક્તિસરપર-મનતત્ત્વના ઉચ્ચ તત્ત્વને લીધે વિવિધ રંગ યુક્ત થાય છે. બુદ્ધિ, જેમ જેમ વધારે વિસ્તૃત થાય છે તેમ તેમ તેનો ઘણો ભાગ ઉચ્ચ તત્ત્વ સાથે નિકટ મળધ ધરાવે છે, અને તેને કોઈ અમુક પ્રકારનો રંગ દેછે, પણ જો બુદ્ધિના સવર્ધનમા કોઈપણ પ્રકારનો વિલગ થાય, અથવા તો તેનું એવી રીતે સંવર્ધન થાય કે તે ફક્ત રથૂલ અથવા સ્વાર્થના કાર્ય પરત્વે હોય, તો તેમાથી દૈવી તત્ત્વને મળવાને ઘણી યોદી રહેશે. અને શુદ્ધ તત્ત્વ પણ તેના જ પ્રમાણમા, સ્પષ્ટ રીતે બુદ્ધિબ્રહ્મ તથા શક્તિહોન ચશે, અને કાંતો તે પોતાની પૂર્વ સ્થિતિમા બળી જશે, અથવા દુનિયામા મનતત્ત્વના મિશ્રણને આકર્ષવા, સ્વતઃ જ આવવાની જરૂર પડશે. જેમ જેમ બુદ્ધિ વધારે ખિણે છે અને વિસ્તરે છે તેમ તેમ અધ્યાત્મ સ્થિતિ અને અધ્યાત્મ પુષ્કળીકરણ, વધારે વધારે દૃઢ થાય છે, અને જ્ઞાન અને પ્રેમના દૈવાંશોથી પૂર્ણ તત્ત્વ બ્રહ્મારૂપી અનહદ સમુદ્રમા બહાર નીકળી પડે છે અને નિરંજન નિરાકારને ભેટે છે

શરૂઆતનો અભ્યાસી કે જે આ સવર્ધનની સ્થિતિએ પહોંચ્યો છે, અને જે પોતાના

અકિતસરૂપશ્વરને અદ્ય અગત્યનો ગણે છે, તેના મનમાં સ્વતઃજ કંઈ ફેરફાર શરૂ થાય છે. તે, તેના પોતાતાને તેમ ગણે છે એટલું જ નહીં પણ અન્યમાં પણ તે પ્રતિ તેવી જ દૃષ્ટિથી જુએ છે. મનુષ્ય તેને વિચારનું કેન્દ્ર હોય એમ લાગે છે. અને સમસ્તલોક, તેને અગાધ સમુદ્ર કિનારાપરના અસંખ્ય દેવીના કણો જેવા લાગે છે.

નશિળ, આગર, પ્રેમ, મોજ, શોખ છલાદિ, તેને પાણીના પરપોટા જેટલાં જ અગત્યનાં લાગે છે, અને બાલકોને રમવાનાં આલસોત્પાદક રમકડાં માફક, તેમનો સાગ કરવાને, જરા પણ આનાકાની કરતો નથી. આવો સાગ તે યશ કહેવાય નહીં; કારણ કે પ્રુપ્ત ઉમ્મરનાં યથે બાલકો પણ પોતાનાં બાસ્થાવસ્થાનાં રમકડાંનો ત્યાગ કરે છે, જેમ જેમ તેઓનાં મન વિસ્તરતાં જાય છે, તેમ તેમ તેઓ બહાર બહારે ઉપયોગી થઈ પડે છે, અને જેમ જેમ મનુષ્યનો સાત્ત્વિકાંશ વિસ્તરે છે તેમ તેમ, આસપાસનાં પરિવર્તનો અને પ્રદ (પૃથ્વી) જેનાપર તે વસે છે, તે, એક ઉચ્ચ પર્વત પરથી દેખાતા નાના જળીનના ટુકડા જેવો જ લાગે છે; તેનો ઈશ્વર સંબંધી વિચાર વિસ્તરતો જાય છે અને મદાન સ્વ-રૂપ ધારણ કરે છે.

૫૬ પ્રશ્ન.

(મળેલું).

ૐ તત્સત્

અથ ૫૬ પ્રશ્ન.

સાક્ષી

(૧) કેસે જીવ (૨) ઈશ સો કેસે (૩) કેસે સાક્ષી લહિણ ।

(૪) કેસે વંધ (૫) મુક્ત સો કેસે (૬) વંધ મુક્ત કો કહોણ ॥

શિરોલિખિત છ પ્રશ્નો કોઈ સંશયાત્મા સિધ્ધતા હોય તે સિધ્ધનો પ્રમાણકાર દર કરવામાં સર્વ પ્રકાશની ગરજ સારે એવો એક અન્ય હિન્દુસ્થાની બાપામાં મનોહરદાસજી વિરચિત છે. તેની એક હસ્તલિખિત છાંયું પ્રતિ ઉપરથી મને આ વિષય ગૂંચરાતીમાં આણવાનું મન થયું. અનેક પ્રતિજ્ઞા મળેલી શુદ્ધિ-સંસ્કરણ કરવું એ મારા જેવી સ્થિતિના અને વિધાર્થી જેવા મનુષ્યથી બની શકે એમ નહોતું. એક વખતે મદૂમ શ્રી મણિ-લાલ નુશુભાઈ દિવેદી કે જેમને હું મારા પરમ પૂજ્ય ગુરુ તરીકે માનતો અને તેમની સાથેનો, જનવ્યવહાર પણ તેવી જ રીતે કરતો તેમને જાતે મળી મેં મેળવેલું ધર્મ-વિષયક કેટલુંક સંસ્કૃત સાહિત્ય સાદર કર્યું, જેની સાથે આ બાપા-અન્ય પણ રાખ્યો હતો. સંસ્કૃત પુસ્તકો જોઈ તે સારાં હોવાનું જણાવી તેનો યથાવકાશ સુદર્શનમાં સદુપયોગ કરવા ધારી તે પોતાની પાસે રાખી લીધાં અને આ સાદા અન્યનું બાપાન્તર કરવામાં મારા મરખાએ પડવું ઠીક નહિ અને અન્મત એ વિષય અન્ય પ્રકારે મેં સમજાવેલો જ છે એટલે અ-ભાસ માટે તમારે તેનું બાપાન્તર કરવું હોય તો કરવું એમ મને સૂચવ્યું. સુદર્શનમાં નેને

જગા આપવામાં આવશે એમ જણાવ્યું. ईश्वरेच्छा वलीयसी । તેઓશ્રી તે પુસ્તકો ઉપરથી ભાષામાં કેઈ નવીન બોધ પ્રવર્તા નહું તત્ત્વ ઉમેરે કે હું તેમને હાથે આ ભાષા-
ન્તર સુદર્શનમાં દાખલ 'યતું' જોઈ તે પહેલાં તેઓ નિર્વાણ પામી ગયા છે. તોપણ તેમ-
નાથી સૂચન પામેલો અને 'સંસ્કૃત થયેલો હું તેમના આત્માની ચિરકાલીન શાન્તિમુક્તિ
ધિછી' આ પૂરૂં પ્રશ્ન અન્ય બહાશમયર નવા તન્ત્રીને સ્વાધીન કરું છું.

સેવક.

મથુરભાઈ દુર્લભદાસ.

અન્યકર્તા ગ્રંથારંભે નિર્વિધન ગ્રંથસિદ્ધિ માટે ઈષ્ટ દેવતાનું સ્વરૂપ દર્શાવી—હૃદયમાં તેનું સ્વરૂપચિંતન કરી નમસ્કાર કરે છે.

દૃષ્ટા એક સ્વરૂપ હે જીવેશ્વર નહિ ભેદ

સો સ્વરૂપ હર બંદિ કે, વિગ્ર મવે તજી સ્વેદ. (૧)

અને વળી શુરને પણ ઈષ્ટ દેવતાથી અભેદ માનીને નિર્વિગ્ન ગ્રંથસમાપ્તિ માટે નમસ્કાર કરે છે.

ગુરુ પૂરણ અદ્વૈત હે, દ્વૈત ભેદ નહીં તાહી

તાકું પુની પરણામ કરી, વિગ્ર નાશ સવ જાદિ (૨)

મંગલાચરણ થઈ રહેતાં હવે પ્રશ્ન થાય છે કે આ ગ્રંથ પ્રાકૃતભાષામાં છે. ત્યારે
ના બોધની શ્રુતિતુલ્યતા ક્યાંથી ? તેનું નિરસન કરતા પ્રક્રિયાગ્રંથોની રીતિ અનુસાર
પ્રેક્ષ કરી તેનું સમાધાન કરતાં પૂર્વપક્ષમાં જણાવે છે કે પ્રાકૃતવાણીએ કરીને જે વર્ણોશુ-
ત આ બોધ, શ્રુતિ અર્થાત્ વેદના બોધ સમાન કેમ કહેવાય ? હવે તેના સમાધાનમાં પ્ર-
માણ્ય આપી ઉત્તર પક્ષ કરે છે કે બ્રહ્માવિદ્બ્રહ્મૈવ ભવતિ (બ્રહ્મવિત્ બ્રહ્મ જ થાય છે.
બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો બ્રહ્મને જાણનાર બ્રહ્મરૂપ-બ્રહ્મભય જ છે.) માટે બ્રહ્મવેતાની
વાણી તે વેદતુલ્ય છે. એ જ વાર્તા વેદવત્તુ વેદવિદાં પ્રયોગઃ (વેદવેતાનો પ્રયોગ વેદવત્
છે, એ વચનથી સમર્થિત અને સિદ્ધ છે વળી જ્ઞાનીત્વાત્મૈવ મે મતં (જ્ઞાની તે જ હું
એમ માફ મત છે) એથી પણ જ્ઞાનીનાં વચન તે ભગવદુક્તિ સમાન છે. બીજા પ્રકારે,
પણ જ્ઞાનીનાં વચન ઉપનિષદસમાન છે

અક્ષર ત્રીન ઐ કાર, અકાર ઉકાર મકાર હે,

સોહં પ્રણવ ઉચ્ચાર, બ્રહ્માંદ પિંદમે પ્રકટ હે (૩)

સ વ્યંજન કરિ લોપ, ઉત્તે ઓ હૈ સમુક્ષિ લે

હ વ્યંજન પુનિ લોપ, અં અકાર મકાર મિલિ (૪)

મિલે પરસ્પર ત્રીન, ઉકાર અકાર મકાર ઇ

ઐ કાર જો કોન, સોહં પ્રણવ ઉચ્ચાર સવ (૫)

- સોહં શ્વાસ ઉશાસ હે, પુરુષ અસંગ મિલ્યો દેપ
અન્વય સ્વમ્ જાગ્રત્ ફુરે, વિતરેક છુપુપતિ શેપ (૬)
- પરાવાક્ય અવ્યક્ત રહે, વ્યક્ત પદ્યંતિ ઓર
મધ્યમા વાક્ તોજી જવે, વૈશ્વરો ચોથી દોર (૭)
- યહ મહ વૈપરી વાક્, ચાર વેદ ત્રૈકાંડસવ
જીવૈશ્વર સમ ભાપ્ય, તત્ ત્વં-ત્વંતત્ વૈપરી (૮)
- સોહં વ્રહ્મ સમાન, વારુ વૈશ્વરો ઉચ્ચરે
તાત્પર્ય યહ જાણ, અનુભવ શ્રુતિ એક કાહિ (૯)

શબ્દબ્રહ્મ ઊંકાર કે જે પ્રણવ કહેવાય છે તે અકાર, ઉકાર અને મકારમય છે. બ્રહ્માંડમાત્રનો પ્રણવ શબ્દબ્રહ્મ, જેમ ઊંકાર છે તેમ પિંડમા પણ પ્રણવોચ્ચારરૂપ સોહં પ્રકટ છે. બ્રહ્માંડ અને પિંડમા ઐક્ય છે. “પિંડે ને બ્રહ્માંડે” એ ઉક્તિ અહીં પ્રક્રિયાથી સિદ્ધ કરી આપે છે કે સોહં ના સો માથી સ્ વ્યંજનનો લોપ કરતાં ઓ રહે છે તે ઉકાર છે એમ સમજવું (સ+હ=સો એ સંધિ બાકરણદ્વય સુશ્ચિટ છે.) વળી સોહં ના હં માથી હ વ્યંજનનો લોપ કરતાં અં રહે છે તે અકાર અને મ કાર મળીને યયેશે છે. એમ ઉ અ ને મ્ એ ત્રણ પરસ્પર મળીને ઊંકાર યયેશે છે. અને સોહંમાં તે જ અનુસૂત છે. માટે સોહં એ પ્રણવોચ્ચાર જ છે. આપણો શ્વાસોચ્છ્વાસ તે સોહં-મય છે. અને તે અસંગપુરુષ-આત્મા-ને મળેશે સ્પષ્ટ દેખાય છે. એકપાસા જમત્સવમ્માં પણ તે હોય છે અને બીજાપાસા ગાદસુપુતિમા પણ તે હોય છે જ. અન્વય અને વ્યતિરેક બંને રીતે જોતાં જણાય છે કે આત્મા એ સોહં પ્રણવમય જ છે.

વાણીના પરા, પદ્યંતી, મધ્યમા અને વૈષરી, એ જ ચાર પ્રકાર છે તેમાંના વૈષરી નામક પ્રકારમા જ ચારે વેદ અને ત્રણે કાંડાદિનો સમાવેશ છે મહાવાક્ય તત્ત્વમાસિ (તે તું છે) ગત અતિમ રહસ્ય બોધ “તત્ ત્વમ્”—ત્વમ્—તત્” (તે તું છે; તું તે છે) એ વૈષરી છે. જીવેશ્વરની ઉપાધિનો લાગ કરતાં તેનો અબેદ સદાસર્વદા સિદ્ધ છે એ સિદ્ધાન્તબોધક વેદરહસ્ય તત્ત્વમાસિ તે વૈષરી છે એમ જણાવી કહે છે કે એ રીતે મારો જીવ પણ બ્રહ્મસમાન—ઈશ્વરમય-પરમાત્મ સ્વરૂપ—છે અને આ (પદ્મપ્રકાર) વૈષરી વાદ તે ઉચ્ચરે છે. તાત્પર્ય કે અનુભવ અને શ્રુતિ તે એક જ છે. આત્માનુભવ જ શ્રુતિ છે. આટલે સૂધી આ ભાષામંથ વિવેકદ્વય વેદવાક્ય જેવો પ્રમાણુ રૂપ ગણાય કે નહિ તે વિવાદમાં હતરી પ્રસ્તાવ તરીકે સૂચ્યું કે આ મંથ પ્રમાણુરૂપ ગણવા યોગ્ય છે. અને તે પૂર્વોત્તર પક્ષ કરી પ્રક્રિયાથી સિદ્ધ કરી આપ્યું. હવે પ્રાકૃત વાણી વાપરવાની અડચણ ન રહી. એટલે તેવી વાણી વાપરી વક્તા પોતાની ઇચ્છા જણાવે છે.

મનવાચ્છા પૂરણ ર્હ ભાષા કાવિત પ્રકાશ

દુહા સવૈયા ચોપડી કરી શ્વાનકી રાશ

(૧૦)

અને આ ભાષા-અન્યને જે કાંઈ સમજે-સાંશે રીતે અનુભવે—તેનું ફલ જણાવે છે કે:—

સમુદ્ધે મુખ હૈ તાસ, તાસે મોહ અજ્ઞાન તમ

જ્યૌં રવિકે પરકાશ, નાંહિ અંધેરો પાડ્યે (૧૧)

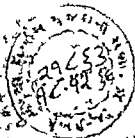
આ અન્ય સમજવાથી સમજનારને મુખ થશે. તેનાં મોહ-અજ્ઞાન, અને અધિકારનો નાશ થશે. સૂર્ય—પ્રકાશ થતાં જેમ અ-ધિકાર રહેવા ખામતો નથી તેમ આ બોધદારના નાનાર્તક પ્રકાશી અજ્ઞાનમોહાધિકાર નષ્ટ કરશે, અને તેમ થતાં મુખ અનુભવાશે, આનન્દ અનુભવાશે.

આ અન્યનો વિષય જે પદ્મપ્રભુનું નિરસન છે તેવા પ્રશ્ન કોને થાય? શું મનુષ્ય માનને એ પ્રશ્નો યઈ એવી આતુરતા પ્રાપ્ત થતી હશે કે જે ગમે લાંબી અને ગમે તે રીતે પણ એનું સમાધાન ન થાય ત્યાં સુધી વિદ્વલ ચિત્ત રહે? ના. તેમ નથી હોતું. એ પ્રશ્નો મુમુક્ષુને જ થવા સંભવે છે. માટે એક દહાન્તવડે મુમુક્ષુનું વર્ણન કરે છે.

તત્ત્વવત્તા સો જાનિયે, તજે અતત સવ દૂર

હંસ નીર જ્યું છાંડિ કે, પીવે જીવન મૂર (૧૨)

ક્ષીરનીર એકઠાં હોય તેમાંથી હંસ માત્ર ક્ષીર પીએ છે અને નીરને ભિન્ન કરી પછી દે છે. હંસની એ પ્રકૃતિ, સાથે સામ્ય હોવાથી મુમુક્ષુ ને પણ હંસ કહેવામાં આવે છે. વળી સંન્યાસીને પણ હંસ કહે છે. ત્યારે સંન્યાસ શું? તે જાણવાની અપેક્ષા હોય છે. સંન્યાસપદ છે તે આશા-નિરાશા બંનેથી રહિત છે; એ ઉપરાંત પણ સંન્યાસ પિપ્પે કંઈ વિશેષ જાણવાની જરૂર છે. સંન્યાસ એ પ્રકારનો છે: (૧) વિદ્વત્સંન્યાસ ૨) વિવિદિપાસંન્યાસ. એમાંનો પ્રથમ જે વિદ્વત્સંન્યાસ તે સ્વાતુભવમય હોવાથી નું સ્વરૂપ યથાર્થ જાણવાની આશા નથી. શબ્દ માત્રે કરી તેનું જે જે વર્ણન કરવામાં આવે તે માત્ર દર્શનામાં ઉતરી શકે પણ તેનું અપરોક્ષ વિજ્ઞાન અનુભવ વિના અને જો માટે એ વિદ્વત્સંન્યાસને પરમહંસપદ કહે છે. અને વળી એ જ વિદ્વત્સંન્યાસ એવા પરમહંસપદનાં વિષ્ણુમકત, રિયતપ્રત, અતિવર્ણાશ્રમી અને બ્રાહ્મણ એટલા વિશેષ છે. બ્રહ્મવિદ્બ્રહ્મૈવ નતુ બ્રહ્મવિદઃ (બ્રહ્મવિત્ તે બ્રહ્મ જ છે) એટલે એ વિશેષભોવશિષ્ઠ પરમહંસપદસ્થ મહાત્મા બ્રહ્મવિત્ છે. મુમુક્ષુએ જાણવું બોધ્યું કે એવા બ્રહ્મવિત્ બ્રહ્મમય બ્રહ્મરૂપ જ છે. હવે દ્વિતીય જે વિવિદિપાસંન્યાસ તે જ મુમુક્ષુતા છે. મુમુક્ષુનું લક્ષણ વિવિદિપા સંન્યાસ છે. ત્યાં શકા થશે કે મુમુક્ષુને સંન્યાસપદસ્થ કેમ ગણાય? તેનું સમાધાન કરે છે કે કદલોક અને પરલોકની આશા, તે આશાનો નાશ, જેણે વિવેક અને વૈરાગ્યવડે કર્યો છે તેવા મુમુક્ષુને જ સંન્યાસી કે હંસ કહીએ છીએ. જેને કમ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થમાંના અતિમ મોક્ષ માત્રની આશા, અને કમ, અર્થ, કામ એ ત્રણેની આશાનો અભાવ, તે જ મુમુક્ષુ ગણાય છે અને તેને જ હંસ કહીએ છીએ.

સુદર્શન

પત્રી. ગ્રેડેસર આનંદશંકર
શ્યામભાઈ મુલં એમ. એ.
એલ એલ બી.

(આવૃત્તિ—એક સુનેદમાર્ગપ્રવાસી સ્વચ્છનિષ્ઠ મણિલાલ નંદુભાઈ).
(ધર્મ-શુદ્ધ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા એને સત્સંબંધી વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” —માગવતમ.

૧૮૮૬

પુસ્તક ૧૫, અંક ૩.] (ભાસિક) [ડીસેમ્બર, ૧૯૦૦

વિષયાનુક્રમ.	પૃષ્ઠ.
૧ સાક્ષીને કપડો	૫૭
૨ કપડો . સગેલો	૫૮
૩ પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ	૬૦
૪ જાત દર અને ગોપીચંદ	૬૧
૫ કેળવણી	૬૫
૬ ગુજરાતી બાપા	૬૮
૭ જીવંતમા અને પરમાત્મા.	૭૨
૮ વિચારમાળા	૭૬
૯ મે-યવલોકન	૮૦
૧૦ વૈષ્ણવવાદ	૮૪
૧૧ જોડે જોડે અને શાંતી-વચ્ચે સંમાનતા !	૮૮

પા અમદાવાદ પ્રિન્ટિંગ પ્રેમ, કંપની લીમીટેડ.

સુદર્શન.

તત્ત્વો
પ્રેક્ષક આનંદશંકર
બાપુભાઈ ધ્રુવ એમ એ
એલ એલ બી

(આદ્ય દ્રષ્ટા—' એક અભેદમાર્ગપ્રવાસી ' અક્ષરનિષ્ઠ મણિલાલ નરસિંહભાઈ)

(ધર્મ-શુદ્ધ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સબધી વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—માગવતમ્

પુસ્તક ૧૫, અંક ૩.] (માસિક) [ડીસેમ્બર, ૧૮૯૯.

સાકીને ઠપકો.

(મળેલું)

ગજલ.

સાકી, જે શરાબ મને દીધો દિલદારને દીધો નહો
સાકી, જે નિશો મુજને ચડ્યો દિલદારનેય ચડ્યો નહો —સાકી, જે

મુજ ચશ્મમા ચરખો ફેરે,
કદમે બદન લથકી પડે,
દિલદાર તો મલક્યા કરે,
નકી ચારને પાયો નહો —સાકી જે શરાબ

આશક અને માશકને,
પાવો એક જામે ને શિરો,
પાવો એક હાથે સાકીએ
ઇનસાફ તે કીધો નહો —સાકી, જે શરાબ

મહારી ગર્દ શરમે બધી,
દિલદાર હુઝમહો હજી,
તારી બની ખાલી શિરી,
પાવાય તે રાખ્યો નહો —સાકી, જે શરાબ

સરખાં બને બને જરા,

ત્યાં તો શરાબીની મળ,

ઉલટી કરી તે તો સળ;

નયને સનમ ખેલો નહોં.—સાકી, ને શરાબ૦

મુજ ખુન આ કુદી રહે,

દિલદારનું યંદું બને,

મુજને ચડે ત્યાં, ઉતરે;

કોઈ મળ આવી નહોં.—સાકી, ને શરાબ૦

આ રાત ઘેલી વસતી,

માથકના ધનકારની,

ત્યાં બેવફૂરી તે કરી;

મુજ ભમ કાં કૂટણ નહોં.—સાકી, ને શરાબ૦

ના રાશની માલે ચડી,

જરોં ના લખે સુરખી પડી,

ઘેરી બની ના આંખડી;

દિલ યારનું ભમ્યું નહોં.—સાકી, ને શરાબ૦

આ ધોર ચાર જ રાતના,

કઈ વાયદા વીત્યે મળ્યા,

કઈ હોંશયી જીમરે જડ્યા;

તેની કદર મુને નહોં.—સાકી, ને શરાબ૦

ના ખેંચ આશક તો કરે,

માથકને પાવે પડે,

ના સાકીએ ખીચે ઘટે;

તે કામદો પાળ્યો નહોં.—સાકી, ને શરાબ૦

જોઈ સનમને રૂબરૂ,

ઘેલો હતો પૂરોજ હું,

પાયો ફરી, પીતોય હું;

પણ ચારને પાયો નહોં.—સાકી, ને શરાબ૦

આ વાય ફરૂ તણી હવા,

મુજ રાત વીતી મુક્તમાં,

દિલદાર આ લેઠે જવા;

જો મેં જીવન મોલો નહોં.—સાકી, ને શરાબ૦

જો આવશે કાઠી સનમ,
તો લાવશે આંહી કદમ,
તું રાખજે-ભાઈ-રદમ;

ગદલત ઘટે આવી નહીં.—સાકી, જે સરાખ૦

કલાપી.

“ક્યમ ના મોહું તે મુજ પ્રિયા સંગે જો.”

(મળેલું.) *

(ઓધવજી સદેશો—એ રાગ.)

ચળક ચળક રહી શી આકાશે તારલી,
હાસ્ય કરતિ નિર્મળ મુખડે ઘેલી જો,
વેંત અંતરે ચંદા પાસે જો ઉભી,
સ્પર્શ અડપલું કરવા જાયે પેલી જો

૧

ખડકાઈ ઝીણી શી સઘળી વાદળી,
નદિ રેલ સમ આછી સઘળે જોયમ જો;
સંધ્યા પશુ જળ પીવા મંદાકિનિનું,
લટકે નાચંતિ ઉર ધારી જોમ જો.

૨

સંધ્યા, ચંદા, તારલી ને વળિ વાદળિ,
જેલ કરતાં હર્ય ધરી નિજ મુખ જો;
જન કો જગમાં એવો જન્મ્યો જો હશે,
જોતાં આ નવ ઉપજો તેને સુખ જો ?

૩

અદિ જનમડળમા શોષતાં નિર્મળા,
મળવી મુશ્કેલ તમ સમ સઘળી નારિ જો;
પશુ મુજ હૃદયે છબિલિ એક વસી રહી,
તે તમ સદગુણ સમ શોભંતિ સારિ જો.

૪

તારલીની પેટે ઉત્કૃષ્ણલ છે છતાં,
હઠાપણને ગાંભિર્ય ધરે તે હૃદયે જો,

કલંકે વિણ ચંદાસમ તેતું મુખડું, ૧ ૩ ૧
શાન્તિ અભિમય પ્રેમળ કરણ હેર જો. ૧ ૧ ૫

સધ્ધા રંગ સમી છે અસ્થિર, આખડી,
પણ સ્થિર તેમાં પ્રીતિ કંઈ જોર જો;
વાદળ પેઠે નૂતન વસ્ત્રો તે ધરે,
પણ તે સધળું જનવા પિયુષિતચોર જો. ૬

તારલીને આંખોમાં ચમકાવે ખરી,
સંધ્યા, ચંદ્ર ને નિજ મુખના રંગે જો;
વાદળ પેઠે નર હૃદય તે ધારતી,
ક્યમ ના મોહુ તે મુજ પ્રિયાસંગ જો. ૭

પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ.

(મળેલું)

વંશસ્થ વૃત્ત.

વિશાળ કર્મત્રય કેરું ચિત્ર છે, વૃથા કયા માનન શ્રેય સત્ર છે,
પ્રબોધ જોતો જનને પવિત્ર છે, અસાર સસાર વિષે સુમિત્ર છે.

અનન્ત જન્મે બહુ કર્મ જો કર્યાં, અપાર ભંડાર વિષેજ તે ભર્યાં;
પ્રમાણુ તે સચિત નામ પામતાં, દહાખ્ય પ્રારબ્ધ તહીંથી તો ચતાં.

ન તે વિના ભોગ કદા વિરામતાં, પ્રતિક્રિયા નિષ્કળ, છાંડ કામ્યતા,
તથાપિ ખીળા ઉભયાશ તે તણા, પ્રયત્નમાર્ગે ક્રિયમાણુનાં ધણા.

ફળાર્થે ઉત્સાહ મહો અને કરી, વિશુદ્ધિ નિષ્પન્ન થશે શ્રમે કરી,
અનેક છે અન્ય પ્રસંગ તે વિના, સ્વતંત્ર જોમાં ક્રિયમાણુ આપણા.

અહો ! કહો એ ક્રિયમાણુ કોણને, સ્વતંત્ર મુચ્છા કૃતિ આ તનૂ અને,
ભલો ફલંતી હરની ઉપાસના, કરો ક્રિયા, જો મહો મારુ વાસના.

અતકર્મ શક્તિ ક્રિયમાણુની બહો શનૈઃપિ અંતે ફલદાયિની શૃણો,
પ્રપંચપક્ષે અવબોધકારિણી, સ્વરૂપક્ષે ભવ નીરતારણી;

પ્રમાણ તેને પરમોપકારિણી, સુખણ તેને સ્વસ્વરૂપસારિણી,
મહી શુભેચ્છા વિમળા ક્રિયા કરી, બનો જનો રે કટિબદ્ધ કેસરી

* આનંદનંદન.

જલંદર અને ગોપીચંદ.

એક સવાદ

(મળેલું)

જલંદર—વાવના પગથીઆ પર રી ભાજવડા પડ્યો છે !

ગોપીચંદ—એક આશ્ચર્ય છે, મહારાજ !

જલંદર—અનંત મળના યોગી ! તને આશ્ચર્ય હજી શાનું છે ? સમુદ્રને પી જનાર અગ
સ્ત્યને સમુદ્રમાં હજી શાનું આશ્ચર્ય રહ્યું છે ?

ગોપીચંદ—ગુરુદેવ, અગણિત કાળથી ન અનુભવેલું તેવું કાંઈક અહીં છે અચળામાં
આને જગ બધાતું નથી વસ્ત્રમાં પાણી ભરવા મથતા ઘેનાને લોખંડ હસતા
ચાલ્યા જાય છે

જલંદર—અને તું મિત્ર પણ યઈ ગએયો દેખાય છે !

ગોપીચંદ—મહારાજ, વસ્ત્રમાંથી જેમ જલ વહી જાય છે તેમ મહારા આત્મામાંથી યોગ-
બલ પણ વહી જતું જણાયડે મને ખેદ પણ થાય છે

જલંદર—મિત્ર, જમાન આને અર્ધજ રહી જશે આને આ વાવ પાસેની કદબકુજમાં
ડેરી જશું તારા ખેદ દૂર કરીશું અને અનખ અહીંજ જગાવીશું

ગોપીચંદ—કૃપા • ગુરુદેવ !

જલંદર—ભારે તું અહીં આવ જગ મમાધિસ્થ થા અને આરામ લે

ગોપીચંદ—ગુરુદેવ, સમાધિ આને આવશે નહિ, તે આનંદનાદ લોપ થઈ ગયો છે યોગ
બનમાં આપની કૃપા શિવાય મહારી પાસે બીજું કાંઈ જ નથી

જલંદર—એટલુંબધું શું છે ગોપીચંદ ? અહીં આવ, મેટા !

(ગોપીચંદ જલંદર પાસે જઈ બેસે છે)

તારાં અંગેઅગમાં કરુણાની હબ્બા વ્યાપી ગઈ છે, નેત્ર આર્દ્રતાથી ગળી પડે છે,
મ્હો લેવાઈ ગયું છે, તાત-તને શું થયું છે ? તું કાંઈ મિત્રને મળ્યો ? અનંત
કાળના યોગી, તારો કયો મિત્ર આ વીતેલા અગણિત કાળમાં કાળને હજી
રમીડી રહ્યો છે ? તારે કયું સળધી તને ફરી રાજ્ય ભોગવવા હજી
બોલાવી રહ્યું છે ?

ગોપીચંદ—એ કાઠ મિત્ર નહિ—મહારાજ, પણ વેરી મને સાદ કરે છે. હજુ યોગ્ય
 તે મને એવી જવા માગે છે. હું તેને દૂર કરવા મથુ છું પણ તે અસહ્ય નથી
 જલદર—તું અનંતતા મેળવી શકો તેમ તે પણ કાઠ અનંતતા મેળવી શકેલ મહાત્મ
 છે. બેટા, એમાં સામ્ય છે તો તિરસ્કારી કાઠે છે કેમ ? જે હોય તેને. ઉપાડી
 લે અને હૃદયથી મેળવી લે. હજુ સુધી ટકી રહેલ એવું એ—તાર. મિત્ર હોય
 કે સબંધી હોય કે એક ભાવના માત્ર હોય—જે હોય તેને તારા આત્મામાં
 સમાવી દે. એ તને હાનિ કરી શકશે નહિ જે બહુ ટકે છે તે બહુ
 સાદું હોય છે

ગોપીચંદ—એ તો જડમૂળથી કાપી બાળી નાખવા જેવી વાંચના, કૃપાલુ; બહુ ટકી
 માટે બેહી કાઠી નાખવા જેવી અને તે પણ આપના નિલના બોધથી જ.
 જલદર—કાઠ ફિકર નહિ—બેટા, તે વાંચના હોય તો તેને પણ જરા વાર તો હૃદયથી
 ચાંપી લે તારા જેવાને કાઈ જ ડર નથી વાંચનાને પણ ન્યાય આપવો. સ-
 વને ન્યાય આપવો જે બહુ ટકી રહે છે તે બહુ ઉપયોગી હોઈ છે
 ગોપીચંદ—પણ—કૃપાલુ, એ વાંચના યોર જેવી અમર છે અને તેની ખાક કરવામાં
 આવે નહિ લાંસુથી તે વગર વપોદે અને ખાશામાં પણ વધતી જાય તેવી
 છે અને તો આજ લાગે છે કે યુરાધ પણ અમર છે

જલદર—નહિ, નહિ, બેટા. જે ઉપયોગી છે તે જ કાળના મહાન ઘસારામાં ટકી શકે છે
 યુરાધ તો ક્ષણે ક્ષણે મૃત્યુને વશ જ છે તુ તારી ભાવનાને યુરી કઢી છોડી નહિ

ગોપીચંદ—મહારાજ આજે નિલથી કાઈ ઉલટું જ કહેતા હોય એમ મને અસાનીને બાસે છે

જલદર—હા, તને એમ જ લાગશે જે કહેવાની જરૂર ન હતી તે મેં કહ્યું ન હતું પણ
 આજે છેવટ કહેવાનું તે કહી લેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, તને હુમ્મ દે છે ને બોલે
 ભોગવી લે કહેવાનું તો એટલું જ કે તુ નિરતરતા સુખમાં આવ.

ગોપીચંદ—કૃપાલુ, આપ આજા કરાછો તે હવે મહારાથી શી રીતે બની શકશે ? યો-
 ગમાં આવી ભોગમાં પડવાનું હવે કેમ બનશે ?

જલદર—જે અસાગસુધી રહ્યું તે જ સર્વ બનાવી દેશે યોગને અને ભોગને હવે સરખા
 બેટા શીખ, બાપુ, અને તુ છેક જ ગળા ગયો છું તેને માટે ખીજું શું રહ્યું
 યોગપર તારી પ્રીતિને માટે તને ધન્ય છે પણ તારી આંખમાંથી અશ્રુ નીચે
 નથી પડતાં તે શિવાય ખીજું બધું જ ધર્મ ગમ્ય છે તુ દલ છે તો ભોગમાં
 પણ દલ રહેજે.

ગોપીચંદ—શરદેવ, યોગને અને ભોગને સરખા કેમ ગણું ? અનંતકાળની શાન્તિ હવે
 અસારે કેમ ખોઈ નાખ્યું ?

જલદર—અનંત કાળની શાન્તિ—બેટા, ખોવાતી નથી. ખોવાય છે તો મળી ન હતી
 અખંડિત શાન્તિ શું તેનું દર્શન તો હવે યુગે અને તે ભોગમાંથી જ, તને હાલ
 યોગમાંથી તો કદિ નહિ

ગોપીચંદ—આટલા કાળની અસગતાથી ન બની શક્ય તે હવે સંગમાં પડતાં કેમ
 મળી આવશે—મહારાજ ?

જલંદર—એહા, તું હજી સુધી ન સમજ્યો કે શાન્તિ સંગ કે અસંગ, ભોગ કે યોગ—
એવા કોઈ પદાર્થમાં નથી પણ શાન્તિ વિવેકમાં છે.

ગોપીચંદ—સસ : ગુરદેવ.

જલંદર—અને વિવેકથી ભોગ ભોગવાય તો યોગની અપેક્ષા નથી. વિવેકના પ્રકાશમાં
ભોગ પણ યોગ જ છે.

ગોપીચંદ—સસ : ગુરદેવ; પરંતુ ભોગમાં વિવેક મલિન થાય છે માટે જ લોકો યોગને
નિર્મલ અને પુણ્ય ગણે છે, નિર્મલ ગણે છે.

જલંદર—પણ—માઈ, ભોગ કરતાં યોગ ઓછા બપવાળો નથી. દૂધ બગડે છે સારી રીતે
બને છે. યોગ તૂટી પડે છે ત્યારે બહુ દુઃખ થાય છે. પક્ષ થયા પહેલાં ર-
લને તોડી સેતાં તે કરમાઈ જાય પણ ખટારા છોડતું નથી.

ગોપીચંદ—સસ : ગુરદેવ.

જલંદર—જરા વિચાર કર. તારી માતા મેનાવતીનાં અશ્રુમાં નાહીને તું અહીં આવ્યો
તે સમય યાદ કર. પછી તે બલાત્કાર કેટલો વિષમ છે તે તારી અભ્યારની
સ્થિતિથી જોઈ લે. અનંતકાળમાં એક વખત પાછો ફરી આવ. રાજ્ય અને
પૈભવ તારી પ્રકૃતિ હતી. વિરાગ મેનાવતીએ અપાવ્યો. પ્રભુએ આપ્યું હતું
તેવું મેનાવતી ક્યાંથી અપાવી શકે ?

ગોપીચંદ—સસ : ગુરદેવ.

જલંદર—મેં મેનાવતીને કહ્યું હતું કે “ઉતાવળની જરૂર નથી. ગોપીચંદ અમર નથી
પણ ગોપીચંદનો આત્મા અમર છે ” પણ તે પુત્રના લાવણ્યમય શરીરને
અમરત્વ ઇચ્છતી હતી.

ગોપીચંદ—અને તે ઇચ્છતી હતી તે આપની કૃપાથી પ્રાપ્ત પણ કરી શકી.

જલંદર—ખરું, તે ઇચ્છતી હતી તે તો બન્યું પણ હું ઇચ્છતો હતો તે નહિ.

ગોપીચંદ—આપ શું ઇચ્છતા હતા ? અમરત્વથી પણ વિશેષ હિત એ કયું ?

જલંદર—હું ઇચ્છતો હતો તે “ શાન્તિ. ” અને તને માર્ગમાં સર્વની પેઠે આરામ મળે
એ પણ ન ઇચ્છવા જેવું ન હતું. વિસામા લેતાં ચાલતું એ સાફ છે. તારી
પ્રકૃતિમાં ચાલતાં તને આરામ મળત અને ધીરે ધીરે આ પણ મળી રહેત.
અમરત્વ અને શાન્તિ સાથે મળવાં જોઈએ.

ગોપીચંદ—પણ ગુરદેવ, આપે આપેલું પાત્ર હું ક્યાં પી શક્યો હોત ?

જલંદર—તને ખરી જરૂર હોત ત્યારે જલંદર મળી રહેત. વિશ્વ જલંદર જેવાં અણુથી
બરેલું પડ્યું છે. તારી પ્રકૃતિ જ તેને શોધી લેત. જલંદર પણ એક કાળે માતાને
ધાવતો હતો અને બાલક પેઠે રડતો હતો. આટલો જદ્દ તે બ્યાં પોપણ મળે
સાંચી લેતો લેતો જ થયો છે. પ્રભુએ પોપણમાં કોઈ સ્થાને વિષ નથી નાંખ્યું
તેથી જ તે આવડો થયો છે. તારી પ્રકૃતિને બ્યાં પોપણ મળે સાંતું જ, મને
મળે છે સાંતું રહીશ. કામધેનુ સર્વ સ્થાને સમાન વર્ષા રહી છે, જે જેવું
દેહ છે તેને તેવું તે દઈ રહી છે.

ગોપીચંદ—પણ ગુરદેવ—ભગવાં વજ્રમાં ટેવાઈ ગયેલાને રાજ્યની સોનેરી હવે ખુંબરો નહિ.

જલંદર—હાલ તો નહિ જ ખુંબરો. ખુંબરો ત્યારે ફેંકી દેને. ઇચ્છા છે તો તેને પણ ધારણ

કરી છે. ઇચ્છા છે તો આ ઝોળી પણ ફર નથી; જ્યારે ઇચ્છા થશે ત્યારે મળી જશે. ખેડા, ખુશીથી એક ફેરો ફરી આવ. મેનાવતી અસાર સુધી હોત તો ને પણ તને એમ જ કહેત.

ગોપીચંદ—પણ મહારાજ-કાલ્ય અમરત્વ અને શાંતિ બંને જાય તેવો ભય લાગે છે.

જલંદર—યોગી ! રાજા ! વેપારી યા નહિ. ભોગ કરતાં ભય વધારે હાનિ કરે છે. પ્રકૃતિમાં
111 : એક રસ ન બને ત્યાં સુધી અમરત્વ શા બપતું ? છતાં અમર પચાસો આવ્યા પછી તુ મરણશીલ ભાવોમાં કેટલું જીવી શકશે ? જેમ અભારે તારે યોગથી જતું પડે છે તેમ જ કાંઈ કાળે તારે યોગમાં પાછું આવવું પડશે.

ગોપીચંદ—ગુરુદેવ, આપ જોને દિલ કહેશે તો આનંદથી કરીશ. પરંતુ પેલી વીતેલી વખતમાં પડી આપના દર્શન ક્યારે મેળવીશ તે સુજતું નથી.

જલંદર—અને એવો ભય પણ શામાટે ? વખત તું અહીં પણ શુ નથી દેખતો ? નિર્ભય ન થવાય ત્યાં સુધી-યોગી-ભયમાં રહે, પણ ભયને નિર્ભયતા કહી છેતરાવું ઠીક નથી. વિવેકથી પ્રકૃતિને વશ જવામાં ભય નથી. ભય પ્રકૃતિનું ખુન કરવામાં છે. તને રાજ્યમાં ભય નહિ લાગે.

ગોપીચંદ—ગુરુદેવ-ખીજે કોઈ માર્ગ નથી ?

જલંદર—પહેલો જ માર્ગ સારો મળે તો ખીજની પૃચ્છા શા માટે કરવી ? અને ખીજે માર્ગ નથી જ. તને તે એકની એક વાત કાણે કાણે ખુન્માં કરશે. તને એ કંપવા દેશે નહિ. યોગી, અનંતતામાં આવ્યા પછી હઝારે હઝાર વર્ષે પણ એક ખટક યાય તે દુનિયામાં તો કાણે કાણે ચપાની બરાબર છે.

ગોપીચંદ—ગુરુદેવ, જ્યાં જ્યાં દૃષ્ટિ ઉઘાડશે ત્યાં જોઈશ. પડું તો ઉદ્ધારવા તત્પર રહેજો.

જલંદર—નહિ-ખેડા-પડીશ નહિ. જે તને ખેંચી શકે છે તેને તારા જેવું જ માની તે જો-જ્યની સાથે ખેલ કર. તેના પગમાં માથું અને હૃદય ધર અને તારા આત્માને તું પોતે સાચવજો કે તારા ગુરુને સોપતો જજો. પછી તું નિર્ભય રહી ભોગ ભોગવજો.

ગોપીચંદ—સલ-ગુરુદેવ, અને જાન આવ્યું. આપની આજ્ઞા પ્રમાણે કરીશ અને દૃઢ રહીશ. પણ-મહારાજ-કાલ્યકર્માં દયાદિ ગયું તે હવે કેમ ઉચું થશે ? એ-બહાલાં માનવીઓ ગયાં અને તેની નિશાનીઓ પણ ગઈ. રહી છે માત્ર આ એક ખળમળી ગયેલી વાવ અને હજી કાંઈ સ્પષ્ટ દેખાઈ શકે તેવી એક રહી છે તે કાળે ધર્મેષ્વરી હતી તેની આ આ રસમય મૂર્તિ.

જલંદર—અને ખેડા-સૌથી પ્રબલ આ તારી ભાવના હજી હતી તેવીને તેવી જ રહી છે. અન્ય સર્વને જીવનમય એ બતાવી શકશે. પ્રભુને સાથે રાખજો. મિત્ર બહેલો જા અને બહેલો આવજો.

ગોપીચંદ—(માથું, મુકાવીને અશ્રુસહિત) આગા-કૃપાલુ.

જલંદર—દૃઢ થા. (માથાપર હાથ ફેરવીને) આખો ખીચ. આંખ ઉઘાડીને તારી ભાવનાને તું જોજો. એ જ માતા, એ જ પત્ની, એ જ વૈભવ દયાત છે. તમ થજો. પછી એક પ્રભાતે સુષને ઉઠતો હશે ત્યારે આવ્યું ભાર્યું હજું તે ગયું ભાસશે;

અને એ જ જલંદર અને એ જ ઝોળી ખાકના ખીજના પાસે તૈયાર ખાં. હશે કલાપી.

કેળવણી.

(અભિવિદ્યાસંભત.)

(મળેલું)*

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૧ થી)

આપણા સક્ષમદેહના બધારણનો સર્વ આધાર આપણો વિચાર મનોભાવ અને કામ-નાઓ ઉપર છે. તેથી એ બધાં જે કનિષ્ઠ પ્રકારનાં હોય તો સક્ષમદેહ પણ કનિષ્ઠ પ્રકારનો જ થાય. એમ ન થાય માટે આત્મનિઘ્ર કરવાની ટેવ બહુ જરૂરની છે. આ વાત માથાપે તેમ જ શિક્ષકોએ બાલકોના મનપર બહુ ઠસાવવી જોઈએ. આત્મનિઘ્રની ટેવ પાડવી, આત્મનિઘ્ર કરતાં શીખવવું, એ બહુ અઘરું છે. અહાં જે મહોટી અડચણ નડે છે તે એ છે કે આપણે જાતે જ હજી આત્મનિઘ્ર પૂરેપૂરો કરી શકતા નથી જે કામ ન કરવાનો બાલકોને બોધ આપીએ છીએ તે જ કામ, આપણે જાતે જ, ધણીવાર કરીએ છીએ. આપણા મનોભાવ અને આપણી કામનાઓને આપણે પોતે કેટલી બધીવાર તાબે થઈ જ-મ્મએ છીએ તે, અને બાલકો જેઓ પોતાના દેહનો ઉપયોગ કરતા તરત જ શીખતાં હોય છે તેમને આત્મનિઘ્ર કરવો કેટલો બધો અઘરો પડે, એ બે વાતો જે લક્ષમાં રહેતો, બાલકોને જૂલ કરતાં જોઈ તેમનાપર જે ચીડ આપણને ચડે છે અને તેથી આપણે જે બહાવરા બની જઈએ છીએ તે કેટલું જૂલ મરેલું છે તે સહજ મમળશે.

બાલકોને આત્મનિઘ્ર કરતાં શીખવવા માટે આપણે પોતે તે નેમને કરી બતાવવો જોઈએ. એ ઉપરાંત એમ ન કરવાથી બાલકને જાતે કેટલું દુઃખ થાય છે તે પણ તેને તેના પોતાના અનુભવપરથી સમજવી, અનુભવ સિદ્ધ કરાવવું જોઈએ. આત્મનિઘ્ર કરવાની ટેવ બહુ નહાન પણથી જ પડવી જોઈએ. દરરોજની સાધારણ વાતમાંથી દૃષ્ટાન્ત આપી, આત્મનિઘ્ર વિના કેવાં માડાં પરિણામ બાલકોને અનુભવવાં પડે છે તે પણ વખતે વખત સમજાવતા જવું જોઈએ. આવું અગત્યનું શિક્ષણ મલકી જ ન આપતાં, આત્મનિઘ્ર ન કરવાની ટેવ ઈમી જા્ય છે પછી જ ધણાં મા બાપ એ ટેવ પાડવાને પ્રયત્ન કરે છે, અને જ્યારે તેની કાંઈ પણ અસર થતી નથી એવું દેખે છે ત્યારે તેઓ દુઃખી થાય છે અને આશ્ચર્ય પામે છે કે, આમ કેમ થાય છે. એક બાઈનો છોકરો બહુ મિઝજી હતો. તેની એ ખોડ સુધારવા માટે તેને કાંઈ શિક્ષા કરવી એ બાઈને ગમતી નહિ; તેથી તે કરતી શું કે જ્યારે તેના છોકરાનો મિઝસ જા્ય ત્યારે તેને એકલો મૂકી. પોતે આંધી પાછી થઈ જા્ય. જ્યારે તે પાછો ઠેકાણે આવે ત્યારે તેની પાસે જઈ તે કહે કે “કેમ મહારા વહાલા, મિઝસ બોવાથી તને શું ફલ થયું? કંઈ જ નહિ; ઉઘડું એટલું તને દુઃખ થયું.” આ પ્રમાણે મળેલો બોધ એકદમ જૂલી જવાતો નથી; અને એમ કરતાં કરતાં જ એવો પણ વખત આવે કે જ્યારે વિચાર, કામનાઓ, રાગદ્વેષ વિગેરેની તેનાપર શું અસર થાય છે એ બધું પણ સમજવાની તેનામાં શક્તિ આવે.

બાલકોના સહવાસ કેવા હોવા જોઈએ, એ હવે જોઈશું. તેઓ જે વાતાવરણમાં રહે તે એવું હોવું જોઈએ કે તેમાં સ્થૂલ, માનસિક, કે નૈતિક અણુદિનો સ્પર્શ પણ હોવો જોઈએ નહિ. હવા જેમ ચોખ્ખી જોઈએ તેમ જ તેઓ નકારા આચારવિચારના સબંધમાં

ન આવે એવી પણ બહુ સંભાળ રાખવી જોઈએ. જે આપણા ઘરમાં જ દયા, કામ, અ-
હિંસા, પ્રેમ, સલા, અને ધાર્મિકતામય આચાર પળાતા હોય તો આપણા ઘરની હવા જ
એવી થાય છે કે તેના સંબંધમાં આવનાર સર્વ શાંતિ અનુભવે પૂર્વે જોયો પોતાનું જી-
વન ધાર્મિક બનાવવાની ઈચ્છા રાખતા તેઓ ઋષિઓના આશ્રમમાં જઈ રહેતા. એમ
કરવાનું મુખ્ય કારણ એ જ હતું કે ઋષિઓના સહવાસથી તેમના શુદ્ધ વાતાવરણને લાભ
મળે. શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવું એ જ કાંઈ તેમને મુખ્ય ઉદ્દેશ નહોતો. હાં જઈ તેઓ ઋ-
ષિઓની સેવામાં જ તત્પર રહેતા. એમાં જ તકોન રહેવાનું પરિણામ એ થતું કે તેમને
પોતાને જ એમ લાગ્યા વિના રહેતું નહિ કે પોતે શુદ્ધ થતા નાં છે. આજના હિંદુસ્થા-
નમાં આવા પ્રસંગ બહુ મળે એમ નથી; છતાં એ પૂર્વેની અસર હજી સર્વાંશે નિર્મૂલ થઈ
નથી. આજ એવા પ્રસંગ બહુ મળી શકતા નથી ત્યારે આપણે આપણા ઘરને જ એવા
શુદ્ધ સંસ્કારમય બનાવવું જોઈએ આપણે પોતે આપણા આચારવિચારપર ધ્યાન આ-
પીએ તો ઘરની હવા જ એવી થશે કે તેમાં રહેતાં બાલકો પણ તેવા જ શુદ્ધ આચાર વિ-
ચાર પાળતાં થશે એમ થયાં કરવાથી જ્યારે એ બાલકો એશુદ્ધ આચાર વિચારના સંસ-
ગમાં આવે ત્યારે પણ તેથી નિર્લેપ રહી શકે છે. કારણ કે તેમનાં શરીરોના પરમાણુને
એક વખત શુદ્ધ આચાર વિચારના સંસ્કારોને અનુસાર સ્ફુરવાની ટેવ પડ્યાથી, કદી અ-
શુદ્ધિના સંબંધમાં પણ આવે છતાં તેની અમર તેમના પર થઈ શકતી નથી. આવી કેટલ
વણી આપવાનો મૂલ્ય ધર્મ તો બાલકોનાં માથાપતો છે. જેઓ સમજે છે કે બાલ્યાવસ્થામાં
જીવની સ્ફુરણ બહુ જોઈ થાય છે, અને એ સમય તો માત્ર તે જીવની નવી ઉપાધિઓને
જીવની વૃત્તિને અનુસાર સ્ફુરતાં શીખવવાનો છે, નેઓ તો સમજી શકશે કે એવે સમયે
બાલકોને કેટલવણી આપવાનો જ યોગ્ય તેમનાં માથાપતે શિર છે તે કટક્તો મોટા છે.
પોતાનાં બાલકોના દેહોને કેળવવાનું મુખ્ય કામ માથાપતું જ છે; તેમાં તે બાલકોની પોતાની
તે ઉપાધિમાં રહેલા જીવની બહુ સહાય મળતી નથી.

ઉપાધિની આ કેળવણી શાળામાં પણ ચાલુ જ રહે છે; એટલે હાં પણ આચાર વિ-
ચાર શુદ્ધ હોવાની બહુ જરૂર છે ખરું જેમાં તો એ કેલવણી આપ્યા એક જન્મ પર્યંત
ચાલુ જ રહે છે. જુદી જુદી શાલાઓમાં બહુતાં બાલકો વચ્ચે કેના દેખીતા સામાન્ય બેઠ હોય
છે તેથી એ વિષયનો કાંઈપણ અનુભવવાળા દરેક મનુષ્ય જાણે છે. કેટલીક શાળાના વિ-
દ્યાર્થીઓમાં આસન, બેપરવા, જૂક, કે એવીજ ખોટા કાંઈ જોડ જોશમાં આવે છે. જ્યાં
આવી જોડ જોશમાં આવે છે હાં મુખ્યત્વે કરીને તે જોડ બાલકની નથી પણ તેમના શિ-
ક્ષકની છે. જે શિક્ષકની નીતિ બહુ ઉચ્ચ પ્રકારની હોય છે, જે શિક્ષક પોતાનું કાર્ય ખરા
અતઃકરણથી કરે છે, જે શિક્ષકની કર્તવ્યતાવના બહુ શ્રેષ્ઠ પ્રકારની હોય છે, અને જે
શિક્ષક એમ માને છે કે બાલકોની ઉમતિ કરવારૂ જનસેવા બજાવવાનું પોતે એક સા-
ધન છે, તે પોતાની શાલાપર એવી જ શ્રેષ્ઠ બાવનાની છાપ પાડ્યા વિના બાગ્યે જ રહે.
શિક્ષકની ઉચ્ચ બાવનાની અસર તેની આસપાસનાં બાલકોને થાય છે. એ અસર પ્રથમ
તો એ બાલકોમાંનાં જે જેને થાય છે અને તેમની અસર પાછી બોળાં બાલકોને થા-
ય છે આનું પરિણામ પોતે પામ છે કે, દરેક વિદ્યાર્થી એમ જ ધારે છે કે, શાલામાં જે
શ્રેષ્ઠ બાવનાને અનુભવે તેમ જો ના થઈ શકે તો તેમાં તેમને મોટાટી નામોશી છે.
પરમાણુઓના સ્ફુરણના નિર્મૂલ જેઓ જાણે છે, તેઓ સહજ જ સમજી શકશે કે

અસર કેવી રીતે થાય છે. જે શાળામાં વિદ્યાર્થીને રહેવાની સોંપ હોય છે ત્યાં આવી અસર વિશેષ થાય છે; કારણ કે ત્યાં બાલકો ગુરુના સહવાસમાં વિશેષ આવે છે. શાળા અને તે પ્રકારની હોય; પણ ત્યાં જરૂરતું એટલું જ છે કે, શિક્ષકોના આચાર વિચાર શુદ્ધ હોવા જોઈએ, તેમની કર્તવ્યબુદ્ધિ જાગૃત રહેવી જોઈએ, તેઓ પોતા ધર્મપરાયણ હોવા જોઈએ, અને બાલકો પ્રત્યે તેમને પ્રીતિ હોવી જોઈએ.

સૂક્ષ્મ દેહને વિષે આટલો વિચાર કીધા પછી હવે માનસ દેહને કેવી રીતે કેળવવો તેનો વિચાર કરીશું. આત્મનિગ્રહના જે અનુદાનથી બાલકો અને મનુષ્યો પોતાના રાગ દ્વેષાદિને અંકુશમાં રાખતાં શીખ્યા છે તેજ વડે હવે મનને અંકુશમાં રાખવાનું છે. અહીં ચિત્તની એકાગ્રતા કરવા પર બહુ ધ્યાન આપવાનું છે. એ ઘણું દુર્ઘટ છે; પણ ધીમે ધીમે યોગ્ય માર્ગ લેતાં એ દુર્ઘટતા ઝાઝી થાય છે. વળી બાલકની શક્તિ જોઈ તે પ્રમાણે તેમની પાસે કામ લેતાં એ એમ કરવું બહુ અઘરું પડતું નથી. જેમકે, એક જ વિષય એક વખતે થોડીવાર શિખવવો, પણ તે શીખતાં સુધી, તેટલી થોડીવાર, તેજ વિષય પર ધ્યાન રહે એમ કરવાથી ચિત્તની એકાગ્રતાની ટેવ પડશે. વળી વિષયને રસવાળો કરી પ્રિય લાગે એવા સ્વરૂપમાં તેમની આગળ મૂકાય તો એ કાર્ય વધારે સહેલુ થાય છે.

ચિત્તની એકાગ્રતા થાય એવી યોજના કીધા પછી મનની જુદી જુદી શક્તિઓનો વિકાસ કરવાનો છે. મનની જે શક્તિઓ વિશેષ કરીને કેલવવાની જરૂર છે તે આ ત્રણ છે; સ્મરણશક્તિ, અવલોકન શક્તિ, અને તર્કશક્તિ. અહીંની શાલાઓમાં સ્મરણશક્તિ પર બહુ યોગ્ય નંખાતો હોય એમ લાગે છે. અવલોકનશક્તિ અને તર્કશક્તિને કેલવતાં જ સ્મરણ શક્તિનો જરૂર નેટલો વિકાસ થઈ રહે છે, એટલે એને કેળવવા ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર નથી. એ બે મુખ્ય શક્તિઓ સંબંધે એવું જોવામાં આવે છે કે, ક્યાંતો જ્ઞાનના અભાવને લીધે કે ક્યાંતો મહેનત ઝાઝી કરવાના હેતુથી, ઘણા શિક્ષકો શિક્ષણ પદ્ધતિ એવી રાખે છે કે તેથી બાલકની શક્તિઓ કેલવવાને બદલે તેમના મન પર યાદ રાખવાની વાતનો એટલોજયો યોગ્ય થઈ પડે છે કે એ શક્તિઓ છેક દબાઈ જાય છે. તાત્પર્ય કે મનમાં રહેલી શક્તિઓ ખીણવવા કરતાં બહારની વાતો તેમનાં મનમાં ધુસારવાની સંભાળ વધારે રખાય છે.

ગણિત એ વિષય એવો છે કે તેમાં એ બેઠ શક્તિઓ બહુ કેળવાય છે. એક દૃષ્ટાન્ત લોધાથી આ વાત વધારે સ્પષ્ટ થશે. જે બાલકો ગણિતના મહાનત્વો શીખ્યા હોય છે અને પછી સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર અને ભાગાકાર પૂરા કર્યા હોય છે તેમને તેથી આગળ ચલાવવા માટે ઘણા શિક્ષકો પ્રથમ તો ગણિતના નિયમો શીખવે છે, અને તે કેમ લાગુ પાડવા તે બતાવે છે. અમુક હિસાબ ગણવા માટે એક એક પદ આગળ કેમ ચાલવું તે પણ તેમને સમજાવાય છે; અને એ દરેક પદ કેમ લીધું તેનું કારણ પણ તેમનાં મન પર ઠસાવાય છે. આટલું કર્યા પછી તેવી જ પ્રકારના હિસાબો ગણાવી એ નિયમ તેમનાં મન પર દૃઢ રીતે એમ કરે છે. પછી એવાજ દાખલા વિદ્યાર્થીને પોતાની મેળે જ ગણવા માટે અપાય છે. આ પદ્ધતિવડે વિદ્યાર્થીની અવલોકન અને તર્ક એ બે શક્તિ કેળવાય છે ખરી પણ એ કેલવણી બહારથી મળે છે, એથી વિદ્યાર્થીની પોતાની આંતર-શક્તિ બહુ સતેજ ચલી નથી.

(મળેલું) *

૨૪. આંખાવાડિયુ—(શાળાપત્ર, પુ. ૭૭, અ. ૩, પૃ. ૭૮)—આ શબ્દ આમ્નવાટિકં એ ઉપરથી શાળાપત્ર કાઢે છે, પરંતુ આમ્નવાટી અથવા આમ્નવાટિકા, એ ઓસિંગના શબ્દો શાળાપત્રે આપેલા છે, તેનો વારતાપિક છે, પણ વાટિકં, હાલો નપુંસકલિંગનો શબ્દ તો જાણ્યો નથી વધારે સબબ તો એમ જણાય છે કે આમ્નવાટી અથવા આમ્નવાટિકા ઉપરથી 'આંખાવાડી', એમ ગુજરાતી શબ્દ બન્યા પછી ગુજરાતીમાં જ નવો પ્રત્યય લાગી 'આંખાવાડિયુ', એ શબ્દ બનેલો અમરાઈ શબ્દ સુરત તરફ વપરાય છે, એમ શાળાપત્રે જણાવ્યો છે, તેમ મરાઠીમાં પણ એ શબ્દ વપરાય છે.

૨૫ આસમાન—(શાળાપત્ર પુ ૩૭, અં. ૩, પૃ ૨૭૯)—આ શબ્દ સંસ્કૃત અશ્મન્, ઝંદ અશ્મન્ ઉપરથી કાઢવામા આવ્યો છે. આ વિશે મી પાલનજી બરબોરજી દેસાઈ તથા શાળાપત્રે જતાવેલી કલ્પના એ છે કે—આકાશ પથ્થરનું બનેલું છે, એમ અન્ય માનતા હતા, પરંતુ અશ્મન્નો મૂળ વૈદિક અર્થ (અશ્=ખાતુ અથવા વ્યાપતું ઉપરથી) 'ખાતુ', 'પ્રસરતુ' શાળાપત્રે જતાવ્યો છે, તે ઉપરથી તેા મ્હને વધારે સંભવિત કલ્પના તેા એ સૂત્રે છે કે—પ્રસરતું, સર્વ રથગે વ્યાપેલું—આકાશ હોવાથી અશ્મન્નો મૂળ અર્થ 'આકાશ', એમ દશે, અને આકાશ જોડે વર્ણના સામ્યને લીધે એ શબ્દનો અર્થ પાછળથી 'પથ્થર', એમ બન્યો હોય, અને આકાશ પથ્થરનું બનેલું છે, એ કલ્પના પાછલા સમયમાં, એટલે મૂળનો અર્થ જતો રહી અશ્મન્નો અર્થ પથ્થર થયા પછીના સમયમાં ઉદ્ભવ પામી દશે

૨૧. પૂછવું—(શાખાપત્ર, પુ. ૩૭, અ ૪, પૃ ૧૦૭-૧૦૮) આ શબ્દ પ્રપંચક
ધાતુ ઉપરથી શાખાપત્રે કાઢ્યો છે, એ અસંભવિત નો નથી જણાતું, પરંતુ હેમચંદ્રે આ
આનત કહ્યું છે તે પણ સાથે મૂકવું યોગ્ય છે. હેમચંદ્રે પોતાના વ્યાકરણના આક્રમા અ-
ધ્યાયના ચોથા પાદમાં સંસ્કૃત ધાતુઓના પ્રાકૃત આદેશો આપેલા છે, તે તપાસતાં સ્પષ્ટ
જણાય છે કે હેમાંના ધણાખરા આદેશ દેશી ભાષામાંના ધાતુઓ છે, અને કેટલાક સં-
સ્કૃત ઉપરથી જ વિકાર પામેલા છે. ઉદાહરણ—કથ્ (કહેવું), એ ધાતુના અનેક આ-
દેશોમાં સંઘડ, ચોહ્લડ, ચવડ, વગેરે છે. આ આ દેશી ધાતુ જ હોવા જોઈયે, એ સ્પષ્ટ
છે. (સંઘ ઉપરથી મસાડી સાંગળે, ચોહ્લડ ઉપરથી ગુજરાતી 'ખોલે', ચવ્ ઉપરથી
મિન્ધી જવ્ થયા છે). ગ્રથ્ ધાતુનો મંટુ આદેશ કહ્યો છે, તે સ્પષ્ટ રીતે સંસ્કૃત ઉપરથી
જ વિકાર છે. કેટલેક સ્થળે હાવા આદેશો, તે જ ધાતુના કરીને આપ્યા છે તેથી બિન
કાર્ષ બીજા ધાતુના પણ વિકાર હોય છે. એ પ્રમાણે મૂઝ ધાતુના ૮-૪-૧૦૫મા સૂત્રમાં

નવ આદેશ આપ્યા છે તેમાંનો પુઞ્જ આદેશ પ્રમુખ છે. ધાતુ ઉપરથી હોય તો નાઈ નયો. તેમ જ પુઞ્જ, તે જો ન દેશ્ય ધાતુ હોય તો તે પણ અસંબંધિત નથી. પુસ્ત, પુસ્ત, એ બે આદેશ પણ આપ્યા છે, (જે ઉપરથી મરાઠી પુસ્તળે થયું છે), તે પુઞ્જના આગળ વધીને વિશેષ વિકાર પામેલાં રૂપ રૂપ રીતે છે, (છકાર અને સકારનો સંબંધ પ્રસિદ્ધ છે). આ ઉપરથી એમ અનુમાન થઈ સકે કે હેમચન્દ્રના કાળમાં પ્રાકૃત ભાષાના શબ્દોના વિકારની શ્રેણીનાં અનેક પગથિયાં થઈ ચૂક્યાં હતાં અને વખતે બધાએ વિકાર સામટા વપરાતા હશે, અથવા કોઈ પ્રચારમાંથી લુપ્ત થયા હશે અને કોઈરહ્યા હશે. એ જ મૃજ્ ધાતુનો વળી બીજો આદેશ લુઙ્ઙ આપ્યો છે, જે ઉપરથી ગુજરાતી 'લું' ધાતુ થયો છે, વળી બીજો આદેશ લુઙ્ઙ આપ્યો છે, ગુજરાતી 'લૂખું.' આ લુઙ્ઙ ધાતુ મૂળ સંસ્કૃતમાં પણ જણાય છે.

૨૭. વીજળી—(શાળાપત્ર, પુ. ૪૭, અં. ૪, પ. ૧૦૮)—હેમચન્દ્રે પણ વિજ્ઞુલા, એમ પ્રાકૃત રૂપ આપ્યું છે. (૮-૨-૧૭૩) “વીજળી નામની છોકરીને લાગમાં વીજ્ઞુ કહીને બોલાવે છે.” આ રીતે વિજ્ઞુ શબ્દ ઉપરથી થયેલા પ્રાકૃત વિજ્ઞુ શબ્દને સંબંધે શાળાપત્ર કહે છે; પણ જરાક તપાસતાં જણાશે કે એ છોકરીના નામનું ટુંકું રૂપ પ્રાકૃત વિજ્ઞુ ઉપરથી સાક્ષાત્ નથી આવતું, પરંતુ ‘વીજળી,’ એ નામ પડ્યા પછી ટુંકાવીને ‘વીજ્ઞુ’ બને છે; જેમ ‘સાંકળી’નું ‘સાંક,’ ‘ગોદાવરી’નું ‘ગોદ,’ વગેરે બને છે તેમ. આ બીજા શબ્દોનાં પ્રાકૃતમાં કે કારાન્ત પ્રતિરૂપ નથી જ.

૨૮. પીજું—(શાળાપત્ર, પુ. ૩૭, અં. ૪, પ. ૧૦૮)—સંસ્કૃત પીતં, પ્રાકૃત પીઝં—પીઝલં, હામાં તેમ જ ઉપર કહેલા ‘વીજળી,’ શબ્દમાં લ પ્રત્યય લઘુતાવાચક છે, એમ શાળાપત્રે કહ્યું છે, પરંતુ રૂપ છે કે હામાં લઘુત્વનો અર્થ કાંઈ પણ ઉમેરાતો નથી. મ્હોટી વીજળી, તે વિજ્ઞુ—વીજ અને ન્હાની તે વિજ્ઞુલા—વિજ્ઞુલો—વીજળી, એમ કાંઈ નથી; એને ‘પીજું,’ એ વિશેષણમાં તો મ્હોટું પીજું તે પીઝં અને ન્હાનું પીજું તે પીઝલં, એમ કહેતાં જ અર્થહીનતા આવે છે. ખરું એતાં આ શબ્દોમાં લ પ્રત્યય માત્ર સ્વાર્થે જ, એટલે મૂળ શબ્દના અર્થમાં જ, અથવા બીજી રીતે કહીએ તો અર્થ હીન આવે છે. ‘આંધળો,’ એ શબ્દોમાં પણ એ પ્રમાણે જ છે. હેમચન્દ્રે પણ ઉપરના પાંચમાં સ્ત્રવેલા સૂત્રની જૂથિમાં લ પ્રત્યય વિજ્ઞુ, પત્ર, પીત અને અન્ન, એ શબ્દોની પછી સ્વાર્થે આવે છે, એમ જ કહેલું છે.

૨૯. (શાળાપત્ર, પુ. ૪૭, અં. ૪, પ. ૧૦૮-૧૦૯)—ફાંસ, ફાંસો, ફાંસી—આ ત્રણે શબ્દ સંસ્કૃત સ્પર્શ, પ્રાકૃત ફાંસ, એ ઉપરથી શાળાપત્ર કાઢે છે; પણ ‘ફાંસ’નો અર્થ ‘ઝીણો કાંટો’; અને ‘ફાંસો,’ ‘ફાંસી,’ હોતાં અર્થ એવી તદ્દન ભિન્ન અને સ્પર્શના અર્થથી અતિશય છોટા હોવાથી આ બધા શબ્દોની એક જ વ્યુત્પત્તિ મ્હને સંબંધિત લાગતી નથી. માત્ર અક્ષરના સામ્યથી આ ત્રણે જમ થયો લાગે છે. ‘ફાંસ,’ એ શબ્દ સ્પર્શ—ફાંસ—ઉપરથી બનેલો સંબંધિત લાગે છે, અને ‘ફાંસો,’ ‘ફાંસી,’ એ શબ્દ સંસ્કૃત પાશ, પ્રાકૃત પાસો, એ ઉપરથી બનેલો હોવાનો સંભવ વધારે છે. પાશ=બંધન, એ અર્થ પણ ‘ફાંસો’ના અર્થને ઘણે જ સમીપ છે અને પ્રાકૃતમાં પ કારનો ફ કાર ન

યથા છતાં, તેમ જ અનુસ્વાર ન ઉમેરાય છતાં, પાછળથી ગુજરાતીમાં આવતાં હેવા ફર-
કાર ધણીવાર થયેલા જણાય છે, એટલે પાસોનું ફાંસો યવામાં કોઈ તરફનો અસંભવ
પણ નથી. પ નો ફ, ઘણા શિવાયના ખીલ શબ્દોમાં પ્રાકૃતમાં પણ થાય છે. પાટયતિ
-પાદેહ, પનસઃ—ફણસો, વગેરે. (સિદ્ધ હેમચન્દ્ર, ૮—૧—૨૩૨ જુવો,)*

૩૦. મ્હારો, ત્હારો; અમ્હારો, તમ્હારો—(આજાપત્ર, પુ. ૩૭, અં. ૫, પૃ. ૧૪૫
થી ૧૫૦)—આ રૂપનો ઇતિહાસ જોતાં તે છઠ્ઠી વિભક્તિનાં રૂપ નથી, પણ સંજ્ઞાની
વિશેષણ છે, એમ આજાપત્ર યથાર્થ કહે છે; પણ એથી પણ આગળ વધીને કહી સારી
કે—ગુજરાતીમાં સર્વત્ર છઠ્ઠી વિભક્તિ, તે વિભક્તિ નથી, પણ સંજ્ઞાની વિશેષણ છે.
એમ ઉપર સખેલા રૂપો કેર પ્રત્યય લાગીને સિદ્ધ થયાં છે તેમ નો, ની, તું—તણ
એ સંજ્ઞાના વાયક પ્રત્યય ઉપરથી આવેલા હોવા જોઈએ. સંવાન્ધનઃકેરતણી, એમ કેર
અને તણ, બંને સાથે જ પ્રત્યયો હેમચન્દ્રે બતાવ્યા છે. તણો, તણી, તણું; તેમ જ કેરો
કેરી, કેરું, એમ દાલ પણ ગુજરાતીમાં પદમાં પછીને માટે પ્રત્યય વપરાય છે. કેરું,
તણું અને તું, એ ત્રણે શબ્દોની, તેમ જ હું અને તું, એ સર્વનામનાં પછીનાં રૂપોની
રિચાત આ રીતે વિશેષણ જેવી જ છે. અને પછી માટે બીજો કોઈપણ પ્રત્યય ગુજરાતી
ભાષામાં છે નહિ. તો ગુજરાતીમાં પછીના પ્રત્યય જ નથી, એમ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે, અને
તેને બદલે ઉપર કહ્યા હોવા સંજ્ઞાના વાયક વિશેષણના રૂપ વપરાય છે એમ કહેવું પડશે.
પરંતુ આ રીતે પછી વિભક્તિને સમૂળગી ગુજરાતી ભાષામાંથી કાઢી મૂકવી, એ વાજબી
છે કે નહિ, એ વિચારવાની વાત છે. મરાઠીમાં પણ છઠ્ઠી વિભક્તિનાં રૂપ વિકારી વિશે-
ષણ જેવાં જ બને છે. મ્હારું—ત્હારું—ને માટે માહું, તુહું, એ રૂપ શિવાય બાકી બધાં
સર્વનામ તેમ જ નામને પછી માટે જે પ્રત્યય લાગે છે. આમચું, તુમચું, ત્યાચું, ત્યાંચું
તીચું, તોંચું, દેવાચું, વગેરે; અને એ સર્વને જાતવચન પરત્વે વિશેષણ જેવા જ વિ-
કાર થાય છે. માહ્યા, માહી, માહે, માહ્યા, માહ્યાં; તેમજ ંચા, ંચે, ંચી ંચ્યાં
ંચીં, આ ચ પ્રત્યયનુ મૂળ સિદ્ધ હેમચન્દ્ર, ૮—૨—૧૪૯ મા સૂત્રમાં જડે છે. (યુષ્મદ્સ્મ-
દૌઙ્ગયચયઃ) એ સૂત્રને આધારે યુષ્મદ્ અને અત્મદ્, એ બે સર્વનામને ‘તહેતું આ’,
એ અર્થમાં ષઘ્ય, હેવા પ્રત્યય લાગી તુમ્હેચય, અમ્હેચય (ત્હમારું, હમારું) એમ
રૂપ થાય છે. આ ઉપરથી તુમ્હેચું, અમ્હેચું, એમ રૂપ યઈ, આ બે સર્વનામ કરતાં આ-
ગળ વધીને સર્વત્ર જે પ્રત્યય મરાઠીમાં લાગુ થયો હશે. (પ્રાચીન ગુજરાતીમાં આ ચ
પ્રત્યય પછીમાં જોવામાં આવ્યો છે, એમ મરહુમ શ. હ. હ. ધ્રુવે બતાવેલું છે. સિન્ધીમાં
પછી માટે જ પ્રત્યય—જો, જી, વગેરે, તે પણ આ ચ પ્રત્યય ઉપરથી જ આવ્યો હશે.
ચમરનો જકાર થવાનો નિયમ સુપ્રસિદ્ધ છે). રકત તુહું, માહું, હેમાં પછી માટે ક્રિયો

* આ રીતે પ્રાકૃતમાંથી આગળ વધી ગુજરાતીમાં આવતાં પણ ક્વચિત્ પ કારનો
ફ કાર થતો જણાય છે. સં. પૂર્ણકલં, પ્રા. પોર્ણકલં (સિ. હે. ૮—૧—૧૭૦,)
અ. કૌશળી.

પ્રત્યય આવ્યો, તે સોધવાનું છે. હું ધારું છું કે, જેમ તુહ+^{*}કેરં મહ+^{*}કેરં (તુહારં, મહારં), એ રૂપમાં તુહમ, એ પછીનાં રૂપને સંબંધવાચક પ્રત્યય લાગ્યો છે, તેમ જ તુજ્ઞ, મુજ્ઞ,† એમ અપભ્રંશમાં પછીના એકવચનનાં રૂપ વિકલ્પે થાય છે, તેને આ પૃચ્છ્ય પ્રત્યય લાગીને અન્તે તુજ્ઞચેં, મુજ્ઞચેં, એમ રૂપોની અવાન્તર સ્થિતિ થતાં અન્તે સ્વ-નો લોપ થઈ અને અન્તનો ણ મળી નર્ધ તુજ્ઞેં, માજ્ઞેં, એ રૂપ પ્રલિપ્ત થયાં હશે આ કારણથી જ આ બે શબ્દોમાં પણ વિકારી વિશેષણનું સ્વરૂપ રહેલું છે. સિન્ધીમાં પણ ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે જ પ્રત્યયનું મૂળ હોવાને લીધે પછી વિભક્તિનાં રૂપ, તે વિકારી વિશેષણ જેવાં જ છે. આમ એક દર વિચાર કરતા મહને જણાય છે કે પછી વિભક્તિને વિભક્તિયોના પ્રદેશમાંથી તદ્દન હાંકી કાઢવાને બદલે હેમાં શામેલ ગણી હેતું આ વિકારી વિશેષણ જેવું ખાસ સ્વરૂપ સ્વીકારીને નોંધવું, એ જ બસ થશે. બીજી વિભક્તિયોની પેઠે પછી વિભક્તિ (વિકારી વિશેષણ જેવા રૂપ ન થાય, ત્યાં પણ—સંસ્કૃત વગેરે ભાષાઓમાં પણ ક્રિયા જોડે સંબંધ ન રાખવાને લીધે કારક વિભક્તિઓમાં અન્તર્ગત નથી થતી, છતાં તે 'ભાષાઓમાં પણ વિભક્તિઓના વર્ગમાં દાખલ છે. તેમ જ તે ભાષાઓમાં પણ પછીનો સંબંધવાચક અર્થ જ પદ્યન્ત રૂપને લેના સંબંધી શબ્દનું એક રીતે વિશેષણ જ બનાવે છે. આ સર્વે કારણોને લીધે ગુજરાતીમાં પછીનાં રૂપો ફક્ત લિંગ વચનનાં રૂપાન્તર પામે છે, તેટલા જ કારણથી લેના વિભક્તિમાં સમાવેશ ન કરવો, એ વાજબી જણાતું નથી.

મહારો, તહારો—વગેરે શબ્દોમાં હ કાર લખવો જોઈયે, તે શાળાપત્રે સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યું છે (પૃષ્ઠ ૧૫૦), અને અન્તની પક્તિઓમાં જોડણી વિશે જ તત્ત્વો (ચાલતો હચ્ચાર અને બ્યુત્પત્તિ) તથા તે તત્ત્વોના સંબંધ શાળાપત્રે સ્વીકાર્યા છે, તે જોઈ મહને એક જાણતો આનન્દ થાય છે; કેમકે આજથી ઇસ વર્ષ ઉપર એ જ તત્ત્વોની હીમાયત મ્હેં કરી હતી અને જો કે તેથી આરંભમાં કાંઈક ખળખળાટ ઉત્પન્ન થયો હતો અને પછી વળી એ હીમાયત અરણ્યરુદિત થવાનો ભય જણાતો હતો, તો પણ કાલક્રમે શિષ્ટ લખાણોમાં એ તત્ત્વોના આચારથી ધીમે ધીમે સ્વીકાર થતો નર્ધ અન્તે શાળાપત્ર જેવા જવાબદારીવાળા માસિકમાં એ તત્ત્વો સ્પષ્ટપણે વિચારમાં તેમ આચારમાં સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે.

માત્ર વિશેષ ધ્યાન એટલું જ જોઈયું છું કે 'અમહારો' 'તમહારો,' એમ શાળાપત્ર લખે છે, લેને બદલે 'હમારો,' 'તહારો,' એમ રૂપ સ્વીકારાય તો વધારે ઉચિત. 'હમે,' એ રૂપ શાળાપત્ર પોતે વાપરે છે, 'અમહે' નથી વાપરવામાં આવતું, તે જ ન્યાય અદ્ધિયાં પણ લાગુ પાડવાનો છે. હ કારનું વળણ આરંભ તરફ જવાનું છે, એ મહારો જોડણીના પ્રસ્તાવના પૃષ્ઠ ૧૭-૨૨ માં સવિસ્તર બતાવ્યું છે.

(અપૂર્ણ.)

* પૃષ્ઠ ૧૪૭ મેં યુષ્માકંસંબન્ધિતં ધનં, ર્દંકુલંતત્વ સંબન્ધનમ્, એ વાક્યોમાં સંબન્ધિ, એમ લખવાને બદલે સંબન્ધનમ્ લખાઈ જવામાં થયેલો હસ્તદોષ સદૃશ બતાવું છું.

† સિદ્ધ હેમચન્દ્ર, ૮-૪-૩૭૨ તથા ૮-૪-૩૭૬, એ સૂત્રો જુવો.

જીવાત્મા અને પરમાત્મા.

(આનન્દસાગર અને કરુણાપ્રસાદનામક બે આર્ય બ્રહ્મસ્થાનાં
પરસ્પર આત્મત્રેયસ્કર તારક પ્રશ્ન.)

અને

અતિમ સમાધાન.

(મગ્ધુ)

આનન્દસાગર—ઈશ્વરને કેવે રૂપે અને કેવા વિશેષજીવાળો માનો છો ?

કરુણાપ્રસાદ—તે સર્વ શાન્તિમાન, સર્વ વ્યાપક, અજ, અજર, અમર, અવિનાશી અને

આનન્દરૂપ પરમાત્મા છે

આ.૦—એવાં વિશેષજીવુક્ત મહાસ્વરૂપની પ્રાપ્તિને અર્થે તેણે કંઈ સુક્રિયા વા પુણ્યવર્તુ

અનુદાન કર્યું હતું ?

ક.૦—ના. એનો સ્વતઃસિદ્ધ મૂળર્થો એવા જ છે. એમ હોવામા કાંઈ સુક્રિયા વા પુણ્યની

આવશ્યકતા નથી

આ.૦—જીવને કેવે રૂપે અને કેવા વિશેષજીવાળો માનો છો ?

ક.૦—તે અપ ગમ્ભિરમાન પરિછિન્ન, જન્મવાન, જરાનાન, મર્ત્ય, નાશવાન, અને દુઃખ-

રૂપ છે

આ.૦—એવા વિશેષજીવુક્ત તુચ્છ સ્વરૂપના આવિર્ભાવ માટે તેણે કંઈ દુષ્ક્રિયા વા પાપા-

ચરણ કર્યું હતું ?

ક.૦—ના ?

.૧૦—સારે ઈશ્વર અને જીવના સ્વરૂપ મગધે આતુ વૈષમ્ય કેમ ?

ક.૦—કારણ જીવ અને જગત્ ઈશ્વરના રચિત કાર્ય છે

આ.૦—જો જીવોને રમકડાની પેઠે અનાત્મા બનાવીને તેણે આ જગદ્રમના કરી હોય તો

પછી પાપ પુણ્ય માટે જીવોપ્રતિ ઈશ્વરની લેશ પણ પ્રદબ્ધતા રહેતી તેથી, અને

તે એક મોટા રમતીયાળ ગણાય

ક.૦—ના તેણે જીવોને આત્મરૂપ બનાવ્યા છે, અને પાપ પુણ્ય માટે જીવો પ્રતિ ઈશ્વરની

પ્રદબ્ધતા પૂર્ણપણે છે

આ.૦—સારે તો ઈશ્વર એક બહુજ અકુશળ કાર્યકાર ગણાવો જોઈએ. કારણ જીવો જરા-

વંત, મર્ત્ય, નાશવત અને દુઃખરૂપ છે એમ તમે માનો છો અને તેવા ઈશ્વર

તેમને સરભ્યા છે

ક.૦—ના, ઈશ્વર જીવોના આત્માનો કર્તા નથી. તેતો માત્ર તેમનાં શરીરોનો કર્તા છે અને

શર ઈશ્વરના નિયમોને આધીન છે. જીવોનો આત્મા સ્વતઃ છે.

આ.૦—સારે તો જીવોના આત્માને પણ અજ, અજર, અમર, અવિનાશી અને

માનવામાં શો બાધ છે ? એમ હોવામા કંઈ સુક્રિયા વા પુણ્યની આવશ્ય-

નથી, એમ આપે પૂર્વેજ કહ્યું છે પરમાત્માની પેઠે (જીવોનો) આત્મા પણ

અજર, અમર, અવિનાશી અને આનન્દરૂપ એમ સ્વતઃ સિદ્ધપણે કા નહિ હોય

ક૦—હીક. પણ ઈશ્વર તો સર્વ શક્તિમાન છે.

આ૦—એ સર્વશક્તિમત્વના સ્વરૂપને વિચારો તે આ સૃષ્ટિ, અથવા જેને જગત કહે છે તે સખ'ધીની છે, વા ખીજી કંઈ?

ક૦—તે જ.

આ૦—અને એ જગતના સ્વરૂપને વિચારો તે અસ્થિર, વિઘટ, તથા રોગ જરા અને કાળને આધીન હોઇને નાશવત્ છે તેમા તાપકારિણી તથા હોઇને તેના નિવારણાર્થે જળાદિ છે, કુખકારિણી બૂખ હોઇને તેની શાન્તિને અર્થે અન્નફળાદિ છે, ઇત્યાદિ એ તો પ્રથમ કાષેલા જ મળને દૂર કરવાને માર્ગની જેનું છે એમા વિશેષ લાભપ્રદ શું છે ? એ મંત્રે સર્વશક્તિ તેના ધારણ કરનારના મહિમામા જાય છે ખરી ?

ક૦—ના. પણ ઈશ્વર તો સર્વવ્યાપક છે

આ૦—પૂર્વે દ્રશ્યોંચુ તેમ બહુદોષાન્વિત એવું આ જગત એ તુચ્છ વ્યાપ્ત છે તે વિષયે વ્યાપકતા હોવી, એ કંઈ મહિમાનું કારણ છે ? પ્રત્યુત જે જગત સસ દોષ તો એ વ્યાપકતા દ્વપણરૂપ ઠરત

ક૦—વાર, પણ એ જગત અથવા સૃષ્ટિ શું દરો ?

આ૦—સૃષ્ટિ એ ઈશ્વરકૃત કલ્પનાનો સમુદ છે, જેને કારણભૂત ઈશ્વરની સમૃદ્ધિ ઉપાધિ છે

ક૦—તારે જીવકૃત કલ્પના એ શું છે ?

આ૦—તે જીવસૃષ્ટિ છે, જેને કારણભૂત જીવની વ્યથિ ઉપાધિ છે

ક૦—સાર એ ઉપાધિ ઈશ્વરના મહિમાનું કારણ નહિ પણ તારે તેનો મહિમા શામાં છે ?

આ૦—ઈશ્વરનો મહિમા તેની અમૃત મહાકાળરૂપતા, જ્ઞાનધન ચૈતન્યરૂપતા, અને અતુ-
પમ આનંદરૂપતા એટલે—પરમાત્મરૂપતામા છે અને જીવનો મહિમા એવા જ વિશેષણયુક્ત તેની આત્મરૂપતામા છે

ક૦—એ સત્-ચિત્-આનન્દ-રૂપતા પરમાત્મા અને આત્માના ત્રણ ગુણો છે ?

આ૦—નહિ. પરમાત્મા અને તેમજ આત્મા નિર્ગુણ છે શબ્દગૌરવે કરીને ત્રણ, પણ અર્થ લાધવે કરી એકજ આનન્દરૂપતા એ તેનું સ્વરૂપ જ છે

ક૦—હીક. પણ પરમાત્મા અને આત્મા એક ખીખીથી ભિન્ન તો ખરા ?

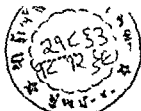
આ૦—તુચ્છ એવી ઉપાધિના બેદેકરી તેમને ભિન્ન ગણવામા આપના કયા અર્થની સિદ્ધિ છે ? વાસ્તવમા અને ગરૂપત તો તેઓ એક જ છે

ક૦—સાધુ-સાધ્વિ આનન્દસાગર મહાશય ! આપના નિર્મેળ વિજ્ઞાનતરંગમા અવગાહન કરીને હું કૃતકૃત્ય થયો. આપે કરુણા કરી જે આત્મિક ભોજનપાનનો પ્રસાદ મને આજે પ્રદાન કર્યો છે તે શ્રીજ્ઞાનમુદ્રાકાવ્યગત આ વર્ણુરચનામા વર્ણુલી પ્રતિભા છે —

શાદૂલવિકીડિત શ્વત.

જે ખાધાપીધી બૂખ કે નવ રહે, તૃપ્ત્યા ન પાનાન્તરે,
ભાગે છે યમક્રિકરા સભય થે, પાછાજ રથાનાન્તરે

આનન્દનન્દન.

વિચારમાલા.

૩. પ્રશ્ન—હજી પ્રશ્નના ઉત્તરમાથી એક ખીન્ને પ્રશ્ન ઉદભવે છે, પરંતુ એ ઉપર આવતા પહેલા અન્યપ્રસંગોપાત એક પ્રશ્ન પૂછીશ ગયા સપ્ટેમ્બર માસના “નાઇટીન્ય સેન્યરિપત્રમા” “The future of the Christian Religion” એટલે “ક્રિસ્તિયન ધર્મનું ભવિષ્ય” એવા મથાળાનો એક લેખ છે. આપે એ વાચ્યો હશે ? એ ઉપરથી આપણા ધર્મની વર્તમાન સ્થિતિ વિષે કાંઈ સૂચન મળે છે ?

ઉત્તર—હા, એ લેખ મારા વાચવામા આવ્યો છે. એમા લેખક તથા વાત દર્શાવે છે—

(૧) સુધરેલી નબળોમા ‘પોપરી’—એટલે રોમથી પોપાત ક્રિસ્ચિયનિટીનું સ્વરૂપ—આગળ માગ કરી શકતુ નથી

(૨) પ્રત્યેક પ્રોટેસ્ટન્ટ સુધારકતા ને ને ખાસ સિદ્ધાન્તો હતો, તેનો હવે દિનપરદિન વધારે લોકો થકી લાગ થતો આવે છે

(૩) પ્રોટેસ્ટન્ટ ક્રિસ્ચિયનોનુ પશુ કથોલિક સમુદાય તરફ વલણ રપટ રીતે વધતુ જાય છે અને કર્મકાંડ ઉપર એમનો પ્રેમ ચોખ્ખી રીતે સમજાય છે

આ તથા ઉક્તિઓને મળતી—તથાપિ કાઠોક ફેરફારવાળી—આપણી વર્તમાન ધર્મસ્થિતિ પરત્વે પશુ, ખીલ તથા ઉક્તિઓ રચી શકાય—

(૧) કેળવણીની વૃદ્ધિ સાથે આપણામાથી બ્રાહ્મણોનો આપણા ઉપરનો અધિકાર ઘટતો આવે છે

(૨) શકર, બુદ્ધ, જીન, વલ્લભ આદિ ધર્મપ્રવર્તકોના પરસ્પર વિરોધમાથી જન્મેલા ધર્મસંબધી વિચારો ક્રમે ક્રમે ક્ષીણ થતા જાય છે, તેમ જ, આપણા સુધા રાવાળાઓએ આપણા પુરાણો વિષે, કેટલેક અંશે વર્ણ્યાશ્રમવ્યવસ્થા વિષે, તથા બ્રાહ્મણોના હેતુ વિષે ને ને ખાસ વિચારો પ્રચલિત કર્યા હતા તેનો પશુ અનિષ્ઠ ભાગ ધીમે ધીમે લગતો જાય છે.

(૩) કેળવણીના વગમા પશુ કર્મકાંડ તરફ પ્રેમ ચોખ્ખી રીતે વધતો આવે છે. પરંતુ આ વિષયમા પાશ્ચિમી ધર્મસ્થિતિ સાથે અત્રે સર્વ પ્રકારે મળતાપણું નથી

(૩અ) અત્રે યોડી તેમ જ ઘણી કેળવણી પામેલો કેટલેક વર્ગ તો ધર્મ તરફ તદ્દન બેદરકાર છે, અને એમની તો અત્રે વાત જ નથી

(૩બ) અધુરી કેળવણીવાળા વર્ગનો કેટલેક ભાગ—જેને ધર્મ તરફ રુચિ છે તે—કર્મકાંડમાં ગુપ્ત રહે છે, અને જ્ઞાનનુ અભિમાન ને કદાચ ધરાવે છે તો તે ફક્ત નામનું જ

(૩ક) અધિક કેળવણી પામેલા ધર્મ ઉપર આદરવાળા વર્ગના એ વિભાગ છે કેટલાક કર્મકાંડ ઉપર અરુચિ જ દર્શાવે છે, અને કેટલાક જ્ઞાનને મુખ્ય ગણી કર્મ હયા સનાઆદિ વસ્તુઓને જ્ઞાનના આવિર્ભાવના પ્રલક્ષરમાનરૂપ અને સાધનરૂપ માને છે.

આ વર્તમાન* સ્થિતિ સારી છે કે ખોટી એ વિષે આપનો પ્રશ્ન નથી, માત્ર એ સ્થિતિ શી છે એટલું જ જોવાનું મુખ્ય પ્રશ્ન તત્ત્વ તથાપિ આ પ્રત્યેક ઉપર કાંઈક કાંઈક હેતુ એ તદ્દન અધ્યાસગિક, કે આપણી વિચારમાળામાં અધિક પડતુ નહિ ગણાય.

* આ સ્થિતિનું પણ કેટલેક ભાગે તો હજી જાખ પ્રમાત જ થયું છે

(૧) કેળવણીની વૃદ્ધિ સાથે આઠણોનો અધિકાર ઘટતો આવે છે. પણ આપ પ્રશ્ન કરશો કે એથી લાભ છે કે હાનિ ? એનો ઉત્તર કે—જે સ્વાભાવિક છે, જે યત્ન જોઈએ, તે જ થાય છે; એટલે વિશ્વગતિ જે હમેશાં સત્પરિણામ તરફ જ વળતી હોય તે આથી જોશક લાભ જ થવો જોઈએ. જેમ જૂનાં પાંદડાં ખરી નવા પાંદડાં આવતાં, વૃક્ષ સુવાન બલવત્તર અને સુશોભિત બને છે તેમજ અન્ધકાર આલસ્ય આદિ તમોગુણથી જન-સમાજનો જે જે ભાગ વ્યાપ્ત હોય તે તે ધીમે ધીમે ખરી જમ્મ નવા ભાગ માટે માર્ગ કરી આપે એ સ્વાભાવિક છે. જનસમાજ એક વૃક્ષ સમાન છે, એમાં કોષ્ટપણ ભાગ હમેશ માટે લુપ્ત થાય એમ તો બનતું જ નથી, માત્ર જીર્ણ ભાગને રચાને નવીન ભાગ આવે છે એટલું જ આ જ રીતે જેમ જેમ નિર્જીવ થએલો આઠણુવર્ગ અસ્ત થતો જશે તેમ તેમ એવું સ્થાન ધાર્મિકતાથી સુક્ત અને કૌલેજ આદિ સાધનોવડે વિદ્યાસંપન્ન થએલા પુરુષોથી પૂરાશે, કારણ, એજ ભવિષ્યના આઠણો છે, અને એ જ “બ્રહ્મ”ના ખરા સ્વરૂપનો વિચાર તીવ્ર જિજ્ઞાસાથી, શુદ્ધ પ્રેમથી, અને વિશાળ બુદ્ધિથી કરવા સમર્થ થશે. હાલના ગ્રેયુએટો તેવા છે એમ કહેવાનો આશય નથી પણ વિદ્યાનું સ્થાન જે પાછળના વખતના હિન્દુસ્થાનમાંથી ઘણું ભાગે લુપ્ત જેવું થઈ ગયું હતું તેનો પુનરુદ્ધિ દેવે પુનિવર્સિટિઓમાં થવા સંભવ છે એટલુંજ મ્હાર તાત્પર્ય છે. એક ગ્રેયુએટતરીકે એ વર્ગ માટે હું અભિમાન કરું છું એમ જરાપણ મનમાં લાભ્યા વિના, મ્હારા વિચારની સ્વતંત્ર સારાસારતા તપાસજો. આઠણો વિષે મને અનાદર છે એમ ન સમજશો. પ્રાચીન માટે મને અતીવમાન અને પૂજ્યબુદ્ધિ છે, મ્હારા પ્રતિક્ષણના એ ગુરુઓ છે, મ્હારું હૃદય એમને હાથે જ ધડાય એમા હું મ્હારું શુભાચ્છ મમજી છું વર્તમાન આઠણો માટે મને દયા છે, એમાના કેટલાકમા હું બહુ પવિત્રતા અને શાંતિ જોઉં છું, અને તેથી તેવાને માટે, એમની વિદ્યાહીનતા છતાં પણ, મને માન રહે છે. પરંતુ ઘણો ભાગ તો વર્ણચતુષ્ટયમાંથી એક પણ પ્રકારની વૃત્તિ વિનાનો અને તેથી શૂદ્ર કરતાં પણ અધમ થઈ ગયો છે એમ કપુલ કર્યા વિના નહિ ચાલે આમા એમનો દોષ નથી. વિદ્યા એ ‘art of peace.’ (શાંતિસમયની કલા) છે—જેનો પાછળના વખતના હિન્દુસ્થાનમાં સંભવ નહોતો, જનસમૂહને એનો ખપ જણાયો નહોતો, અને તેથી ઘણાખરા આઠણોમાં એની છત પણ નહોતી; છતાં પ્રમાણમાં એમણે મદ્દ ગ્વાન સાચવી રાખ્યું છે. પરંતુ જે હાલના અનુપમ શાંતિના સમયમાં પણ એઓ પોતાનું કર્તવ્ય કરવા જાગે નહિ, તો પછી એમને માટે દયા પણ ક્યાં સુધી રહેશે ? આઠણોમાં આઠણુત્વ નહિ હોય તો એમનો ઉચ્છેદ થશે જ, અને થવો જ જોઈએ, કોરથું જમનો નિયન્તા પરમદેવ છે, અસુર નથી, અને જે અસત્ છે, સ્વસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ છે એ લાંબીવાર ટકી શકતું નથી એવી વિશ્વવ્યવસ્થા છે. સર્વનો ઉપક્રમ સત્સ્વરૂપ તરફ જ હોય

એ વેદાન્તસિદ્ધાન્તને અનુસરીને છે, અને બ્રાહ્મણો ખરા બ્રાહ્મણ થાય નહિ તો હુમ થાય એમ ઇચ્છવામાં આપણે વેદાન્તસિદ્ધાન્તનો જ નય ઇચ્છીએ છીએ.

(૨) શંકર બુદ્ધ આદિના વિગ્રહમાંથી જન્મ પામેલા વિચારો ક્ષીણ થતા નય એમાં બહુ લાભ છે. એટલું ખુબ યાદ રાખવાનું છે કે જગતમાં મહાત્મારૂપે સ્થપાયેલા કોઈ પણ પુરુષ રહામે એના પ્રતિપક્ષીઓ તરફથી જેવું અને જેટલું કહેવામાં આવે છે તેવું અને તેટલું ખોટું કદી વસ્તુતઃ હોતું નથી. તે સાથે વળી, જ્યારે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિન્દુથી એમનાં કાર્યો અવલોકાય છે સારે તો બને પક્ષો તે તે કાળને એવા અનુરૂપ દેખાય છે કે ઘણુંકરી સર્વ વિરોધ એ રીતે જ શાન્ત થઈ નય છે. બુદ્ધ ઈશ્વરના તેમ જ આત્માના અસ્તિત્વની અવગણના કરી; સત્ત્વ વિરુદ્ધ કરી એ પણ ખરૂં. પણ ઈશ્વરને નામે તથા આત્માના અમરત્વને મિથે અનેક પાપો થતાં, જેનો ઉચ્છેદ કરવાના પ્રયત્નમાં બુદ્ધ એ બે તરવાની અવગણના કરતાં પણ આંચકા ન ખાધો, પરંતુ એ જ અવગણના, સત્ત્વવિરુદ્ધ હોવાથી, વખત જતાં કેવી અનિષ્ટ નીપજે છે એ જ્યારે બ્રાહ્મમતના પાછળના ઇતિહાસથી સિદ્ધ થયું સારે શંકર જેવા મહાત્માના પ્રહારોનો પ્રસંગ આવ્યો. શંકરનું જ્ઞાન અનધિકારી અને અણુસમગ્ર હૃદયમાં ફેરું શુષ્ક થઈ નય છે એનો અનુભવ થતાં, રામાનુજ વલ્લભાચાર્ય આદિને ભક્તિમાર્ગમાં સાર સમજાયો— ઇલાદિ. અત્રે વિવક્ષિત એટલું છે ધર્મ તત્ત્વજ્ઞાન આદિ, મનુષ્યઆત્માને લગતા સઘળા વિષયો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અવરય વિલોકવા જોઈએ, અને એ દૃષ્ટિમાં જ પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનું અંતર્ગત રહસ્ય સ્પુટ થઈ આવે છે.

વળી, ધર્મ પરત્વે આપણા ‘સુધારાવાળાઓ’એ પ્રાચીન ભાવનાઓનું સ્વરૂપ ખોટી રીતે સમજી કેટલાક વિચારો ચલાવ્યા હતા જેમાં ત્રય મુખ્ય હતા: પુરાણરહામે, બ્રાહ્મણોરહામે, અને મર્તિપૂત્ર રહામેના આસ્તેષો. પુરાણોનું ભૂગોળખગોળ-વર્ણન ભ્રાન્તિમય છે એમ માનીએ પણ તેથી એના ઉત્તમોત્તમ ધર્મસંબંધી વિચારો ઉપર અનાદર શા માટે થવો જોઈએ? ભાગવત સજી ઉપનિષદો તરફ વળવું— એમ કરવાનું શું કારણ? અને ઉપનિષદો ઉપર બહુ જ આદર છે, પણ ભાગવત-તાદિ પુરાણોને હલકાં ગણવાનું કાંઈપણ કારણ સમજાતું નથી. ઉપનિષદોનાં જ મત્યો પુરાણોમાં કેવી અલૌકિક કાવ્ય પ્રતિભાનાં ચિત્રો બન્યાં છે! ઉપનિષદ સૂત્રોનાં એ કેવાં રહસ્યપ્રદર્શિ બાળ્યો છે! કદાચ તમને એમાં બ્રાહ્મણોની સત્તા બહુ બ્યાપી ગએલી જણાશે. પણ એ સત્તા માટે એમની યોગ્યતા પણ કેવી હતી!

* ‘મનુષ્યઆત્માને લગતા’ એમ કહેવામાં ખાસ તાત્પર્ય છે; તે એ કે ‘રસાયન વિદ્યા’ આગળ કેવી હતી, કોમિયામાંથી એ શી રીતે ઉદ્ભવી, એવા પ્રશ્નોથી ‘આક્રિસ-જન’ અને ‘હાઇડ્રોજન’ નામના વાયુ મળી જળ થાય છે એ વસ્તુ સ્થિતિ ઉપર બહુ અ-જવાબુ પડતું નથી. પણ ધર્મ તત્ત્વજ્ઞાન આદિ કેવી રીતે વિકસે છે એ વિચારમાંથી ધર્મના સ્વરૂપ વિષે બહુ બોધ મળે છે.

આપણા ઇતિહાસમાં બ્રાહ્મણોએ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાનું જ કામ કર્યું છે એ આક્ષેપ અત્યંત જ્ઞાન્તિયુક્ત લાગે છે. આ સંબંધમાં છેલ્લી સોશિયલ કોન્ફ-
રન્સને પ્રસંગે મિ. જસ્ટિસ રાનડેનું બાધણુ પુનઃ પુનઃ વાંચવા જેવું હતું. એમાં
'બ્રાહ્મણ-સિવિલિઝેશન'ની સારી પ્રશંસા હતી. પરંતુ એટલું સ્મરણમાં રાખવાનું
છે કે બ્રાહ્મણોમાં પણ યોડો ક્યારે ઉપજી થયો નહોતો, અને એમણે રચેલાં
સર્વ પુરાણો અને પ્રત્યેકના પ્રત્યેક શબ્દો માનવા જેવા છે એમ નથી. સંસ્કૃત
એટલું શાસ્ત્ર તેમ પુરાણ એટલા વહેમ એ ઉભય ભ્રમ જતા રહી, જ્યારે બુદ્ધિ
યોગ્ય કેળવણી પામી ઉદારતાથી તેમ જ વિવેકથી સારાસાર અશ વિશોકતાં
શીખશે તારે જ સહ સમગ્રશે. પરંતુ આ માટે એ વાતની જરૂર છે: પ્રાચીન
વસ્તુ માટે માન અને પ્રેમ; સ્વબુદ્ધિ ઉપર વિશ્વાસ અને એનો યોગ્ય ઉપયોગ.

(૩) કેળવાએલા વર્ગમાં કર્મકાંડ તરફ પ્રેમ વધતો આવે એટલાથી હાનિ નથી. પણ
એ પ્રેમના પ્રકાર ઉપર લાભહાનિનો બહુ આધાર છે અને એ બાબત કેટલોક
વિવેક રાખવાની જરૂર છે, જે આગળ ઉપર સ્પષ્ટ થશે

(૩અ) કેળવણી પામેલો કેટલોક વર્ગ ધર્મ તરફ તદ્દન બેદરકાર રહે છે એ થોડા
શોકની વાત છે? ધર્મ ઉપર મનુષ્યની અસંખ્ય પ્રવૃત્તિઓનો આધાર નથી? અને
જ્યારે કેળવાએલા જનો જ એ વસ્તુ ઉપર રુચિ લાવી એને પોતાના
હાથમાં નહિ લે, તો સ્વાભાવિક જ છે કે પામર જનસમૂહ વર્તમાનધર્મ-
સ્થિતિથી અન્ધકૂપમાં પડ્યો રહેશે ધર્મ તરફ અનાદર રાખી ધર્મ એવો પદાર્થ
જ જગતમાંથી કાઢી નાખવો એમ એમને પ્રયત્ન દર્શો તો એ વ્યર્થ છે. વસ્તુતઃ
તો એમનો ધર્મથી વિરુદ્ધ વા તરફ એક પણ પ્રકારનો પ્રયત્ન જ દેખાતો
નથી, અને આ વિષયમાં એમને એમની જવાબદારીનું બાન જ થયું હોય એમ
લાગતું નથી. પશ્ચિમ પ્રજાઓમાં પાદરીઓ પોતે ધણી ઉચ્ચ કેળવણી પામેલા
હોય છે એટલે ત્યાં અન્ય વિદ્વાનોની ધર્મ તરફ અરુચિ એટલી હાનિકારક
નીવડતી નથી.

૩બ) પૂર્વ નેટલોજ—અને કેટલીક રીતે એ કરતાં પણ વધારે—નુકશાનકારક વર્ગ
અધુરી કેળવણી પામેલાઓનો છે, જેઓ કર્મકાંડને જ મર્વસ્વ ગણે છે, અને
'અભેદ' 'પ્રેમ' 'અદ્વૈત' આદિ જ્ઞાનના શબ્દોને વગર સમજે ઉપાડી લઈ ગમે
ત્યાં એનો ઉપયોગ કરે છે, જેઓ પોતાનું વાસ્તવિક અજ્ઞાન એ મહાન
શબ્દોના રગથી ઢાંકે છે, અને બુદ્ધિનો શ્રમ લેતાં કંટાળી 'હૃદય'વાદનો
જોટો આડંબર કરે છે, જેઓ તર્ક ઉપર આક્ષેપ કરી અન્ધતાને શરણે
પડી 'શ્રદ્ધા'નું પવિત્ર નામ વગોવે છે, અને 'નવીનો,' 'સુધારાવાળાઓ,'
'જડવાદીઓ' આદિ શબ્દો વ્યવહરમાં પોતાના જ્ઞાનની પરિસીમા માને
છે! જેમ સ્વ. મણિલાલ નહોતા તેમ, હું પોતે પણ 'નવીન'
નથી, 'સુધારાવાળો' નથી, 'જડવાદી' નથી; છતાં પુછું છું કે જેઓ

ઉપર આ રીતે આલેખ અને 'નિન્દા' કરવામાં આવે છે એમના ખ્યાલમાં કોઈ જ કહેવા જેવું નથી ? મૂર્તિપૂજા એ પાપ છે એમ માનવામાં ક્ષિત્તિએનિહિતું અકારણ અનુકરણ કરવામાં આવે છે--કેમકે વસ્તુતઃ પરમાત્મા શિવાય અન્ય કોઈ વસ્તુ ભણ જ શકાતી નથી, અને ભક્તિ યર્થ એટલે એ પરમાત્માની જ યર્થ એ નક્કી છે. તથાપિ વિચારો કે મૂર્તિપૂજા કરી એટલે મને તેટલા પાપો યર્થ શકે એવો પ્રચાર આપણામાં ધણે સ્થળે દોહામાં આવતો નથી ? આવે છે જ તો પછી કર્મકાંડથી અધિક્ક જ્ઞાનનું અને કર્તવ્યબુદ્ધિનું દ્વાર ઉઘાડવા જે જે પ્રયત્ન થાય તે તે લાભકારક જ છે એમ કહેવામાં શુ ખોટું ? જનમંડળના હૃદયમાં ઉત્તર્યા વિના, અને ધર્મવૃત્તિનાં વિવિધ સ્વરૂપો ધ્યાનમાં લીધા વિના જેટલા પ્રયત્નો થાય તેટલા નિષ્ફળ નીવડે એ સ્વાભાવિક છે, અને એટલા કારણથી જ સારા હૃદયથી પ્રવર્ત્યા છતાં પણ 'મુ-ધારાવાળા'ઓનો શ્રમ વ્યર્થ નીવડ્યો હોય એમ મને લાગે છે. તમે કહેશો કે કર્મકાંડમાં પ્રાણુવિનિમયના બહુ બહુ અર્થો રહ્યા છે અને તેથી કર્મકાંડની મહત્તા છે પરંતુ આના જવાબમાં હું એટલું જ કહીશ કે, 'પ્રાણુવિનિમય'ને 'ધર્મ' સાથે શી લેના-દેવા છે ? 'પ્રાણુવિનિમય'-'યોગ'--આદિ નામે ઝાળખાતી સારીરિક કસરત તે 'ધર્મ'--આત્મા પરમાત્માના સંબંધના અર્થમાં 'ધર્મ'--કેમ કહેવાયાં હું કર્મકાંડનું સ્વરૂપ 'પ્રાણુવિનિમય' એટલે-'યોગ'રૂપે માનવા કરતાં 'જ્ઞાન'રૂપે સમજવું ઉચિત ધારૂ છું. અને મનુષ્યજીવનનો ખરો હેતુ 'યોગ'થી નહિ પણ 'જ્ઞાન'થી સંધામ છે એ સંકેશચાર્મનો સિદ્ધાન્ત પરમસત્ય લાગે છે આ વર્ગને મેં અધુરી કેળવણીવાળો એટલા માટે કહ્યો છે કે વસ્તુતઃ તમે તપાસ કરશો તો તમને એમ જ જણાશે કે આવા વિચારવાળા ધણા ખરા જનોની કેળવણી--અગ્રેજી તેમ જ સંસ્કૃત--અત્યંત અદ્ય હોય છે. 'યિઓસોફી'નો હૃદય સર્વ પ્રકારે, અને એના સિદ્ધાન્તો કેટલેક ભાગે, મઢને ગ્રાણ છે, પણ 'યિઓસોફિસ્ટો'નો ધણો વર્ગ તો સંસ્કૃત ભાષાના સાક્ષાત્ જ્ઞાન વગરનો અથવા અદ્યજ્ઞાનવાળો હોય એમ લાગે છે. અને તેથી એમનું સ્થાન આ (૩૪) વર્ગમાં છે. 'યિઓસોફી' જ્ઞાનવિરુદ્ધ છે કે યિઓસોફિસ્ટોમાંના કેટલાક વિદ્વાન નથી એમ મારું કહેવું જ નથી.

(૩૬) કેળવણી પામેલા વર્ગના મેં એ વિભાગ ગણાવ્યાઃ એક કર્મકાંડથી તદ્દન વિરુદ્ધ, અને ખીજો કર્મકાંડદ્વારા અને કર્મકાંડમાં ખરી ધાર્મિક સ્થિતિને અનુભવનારો. પૂર્વોક્ત વિભાગ ધણુંકરી એના ખરા ધાર્મિક બાવને લીધે જ કર્મકાંડથી વિરુદ્ધ પડે છે, પરંતુ એમ કરવામાં અસાચાર થતો હોય એમ મને તો લાગે છે. સર્વથા કર્મકાંડથી રત્ન કોઈ પણ ધર્મ નથી. ધર્મની ધણી શક્તિ કર્મકાંડદ્વારા પડવ થાય છે. માત્ર, એમાં કેટલીક સાદાર્થ અને કેટલીક ભવ્યતા આવશ્યક છે. સાદાર્થ પ્રાપ્ત કરવાનો એક માર્ગ એ છે કે કર્મની સાથે જ ભક્તિ ઉપાસના અને જ્ઞાનનો પણ આશ્રય કરવો--જેથી 'કર્મભાગ સ્વતઃ' ઝોછો ઘતો આવશે, અને જ્ઞાન શુદ્ધ અને નિર્બલ ન થઈ પડે એટલો કર્મનો

જોષ્ઠો ભાગ જ રહેશે. કોઈ કોઈ વાર ભવ્યકર્મો પણ આચરવાં ઠીક છે. સાધારણ પ્રજાના આચારમાં કર્મકાંડની સાદાઈ, તેમજ કેટલેક મહાન પ્રસંગે અને રાજદિગ્ગે કરવાના યજ્ઞદિગ્ધર્મો ભવ્યતા—ઉત્તમથી લક્ષિત આપણી પ્રાચીન ધર્મયોજના છે, અને એમાં મનુષ્યહૃદયના ઘણા સંક્રમનિરીક્ષણપૂર્વક વ્યવસ્થા થઈ હોય એમ લાગે છે.

હવે સારે વર્તમાન ધર્મસ્થિતિ પરત્વે ધર્મ પ્રતિ અનાદરનો પક્ષ બાદ કરતાં થા જનમંડલમાં ત્રણ વિચાર ચાલે છે:—

(૧) 'પ્રાચીનો'નો,

(૨) 'નવીનો'નો,

(૩) ઇતિહાસદૃષ્ટિથી, વિશાળ અવલોકનથી, અને મનુષ્યસ્વભાવના બન્ધારણને વિચાર કરી, વસ્તુસ્થિતિ સ્વીકારનારાઓનો.

આ ત્રીજો વિચાર પ્રચલિત કરવાનો ઉપક્રમ સુદર્શનના આદ્ય દ્રશ્યએ કર્યો છે—અને એ વિચારને એની અસંખ્ય શાખાપ્રશાખાઓમાં દૃષ્ટિગોચર કરવો એ એના ખરા અનુયાયીઓનું કર્તવ્ય છે. આ પ્રસંગ લઈ અત્રે એટલું કહેવું જોઈએ કે:—અમુક લેખમાં 'સુધારા' વિરુદ્ધ કેટલું છે, 'અભેદ' કે 'પ્રેમ' કે 'અદ્વૈત' શબ્દ એમાં કેટલીવાર આવ્યો છે એ ૨૫૦ મહિલાલના સિદ્ધાન્તના અનુસરણની ખરી કસોટી નથી. એ મહાન આત્મા સલાનુયાયી હતો, એને સત્ય 'પ્રાચીનો' તેમ જ 'નવીનો' ઉત્તમમાંથી સમાન રીતે ગ્રાહ્ય હતાં. 'પન્થ'—'સંપ્રદાય' વિરુદ્ધ એના જેટલો ઉદ્ઘોષ થોડાએ કર્યો હશે; છતાં સ્વ. મહિલાલના શબ્દોની પાછળ પ્રકાશના આત્મમંત્રે પોતામાં ઉતારવાને બદલે એમના શબ્દોને રાત્રિદિવસ ગોખનારા અને એ રીતે 'પન્થ'ની વૃત્તિને ઉત્તેજ વસ્તુતઃ મહિલાલના સિદ્ધાન્તનો વિધાત કરનારા એમના અનુયાયી હોવાનું અભિમાન રાખે છે! મહિલાલ 'અદ્વૈતવાદી' હતા; પણ એમનો 'અદ્વૈતવાદ' માત્ર ઉચ્ચારમાં જ નહતો: અનેક ભેદમાં અભેદ વિશોકવો, અભેદ સમજવો, સમજાવવો, અને છેવટે હૃદયમાં લઈ કૃતિમાં ઉતારવો એ જ ખરા અર્થમાં અદ્વૈતવાદનું અનુસરણ છે, અને એ અર્થમાં અદ્વૈતવાદ જેટલો અનુસારો તેટલું જ આદ્યદ્રશ્યના સિદ્ધાન્તનું ખરું અનુસરણ થયું ગણાયો. મહિલાલ "ચૈતન્યવાદી" હતા; અને વિકાસ, અભિવૃદ્ધિ એ જો ચૈતન્યનો ધર્મ છે તો એમનો સિદ્ધાન્ત પણ જડવડ પડી ન રહેતાં વિકાસ પામે, એમાં અધિકતા ગ્રાસ થાય, એનાં છર્ણુ પશુવ ખરી પડી નવીન પશુવ આવે એમાં જ એની ખરી શોભા છે, એમાં જ એનું વાસ્તવિક તાદાત્મ્ય—ભેદમાં અભેદ—સમવાવાનો સંભવ છે.

"Be doers of the word and not hearers only deceiving your own selves".

"The letter killeth but the spirit giveth life".

અન્યાવલોકન.

દિવાનુ બહાદુર મહિસાઈ જસલાઈની શિક્ષણ સખન્ધે કેટલીક અવ-
નાઓ:—(અનુસંધાન ગત અક્ષ પૃષ્ઠ ૪૮ થી).

(૨.)

દ્વિતીય પ્રશ્નનો વિચાર કરતા, દિં બં મહિસાઈ જસલાઈ છે કે અંગ્રેજીનું ભાષા-
જ્ઞાન હાલ આરંભાય છે તે કરતાં બે વર્ષ મોડું આરંભવું જોઈએ, અને આ વિચારના સ-
મર્થનમાં અને ચાલતી પદ્ધતિ વિરુદ્ધ નીચે પ્રમાણે કારણો બતાવે છે:—

(૧) અંગ્રેજી ભાષાજ્ઞાનનું ચલુતર ચાલતી દેશી ભાષાના જોઈએ તેવા મજબૂત જ્ઞાન
ઉપર રચવાતું નથી એ મોટી ખામી છે. સરમુથુ સ્વામી ઝૈયર, ખાં બં
મજી શહાબુદ્દિન, ડૉ. મેકિન્નન આદિના એ જ મત છે, અને આ છેલ્લા વિદ્વાન
નો જોડે સુધી કહે છે કે “ચાલતી દેશી ભાષાની સારી કેલવણીવાળો એક
છોકરો હાઈસ્કૂલના બે બે ધોરણો એક વર્ષમાં કરી શકતો, અને એણે મેટ્રિક્યુ-
લેશનની પરીક્ષા ચોથે નબરે પામ કરી” મદ્રાસની કુંભકોણ કૌલેજવાળા મિ.
હેન્સમેનનો પણ એવો જ મત છે કે આવો છોકરો ત્રણ ચાર વર્ષમાં મેટ્રિક થઈ શકે.

(૨) પોતાની માતૃભાષાનું વ્યાકરણ શીખવામાટે પણ પુષ્પ ન મળી શકાય એવી
ઘમ્મરે પરભાષાનું વ્યાકરણ આરંભાય છે.

(૩) આ-દસ અગીઆર વર્ષની—વયે છોકરાઓનું સામાન્ય જ્ઞાન તેમ જ એમનીબુદ્ધિ
જોડેલી અપરિપક્વ હોય છે કે તેઓને અંગ્રેજી જેવી પરભાષા શીખવવા મત
કરવો એ જૂઠું છે

(૪) પરિણામ એ આવ્યું છે કે ચાલતી પદ્ધતિ છોકરાઓને હાઈસ્કૂલ છોડતાં પહેલાં
જોઈએ તેનું માતૃભાષાનું જ્ઞાન આપી શકતી નથી—અને આમ થવાથી કેળ
વણીનો ખરો હેશ, જે ૧૮૫૪ માં કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર્સે એમની દૃષ્ટિ આગળ

રખ્યો હતો તે હેશ, સફલ થઈ શકતો નથી. લૉર્ડ મેકાલે, સર ચાર્લ્સ ટ્રેવે-
લ્મન, સરજાર્જલક્ઝર આદિ પુરોષોએ વારંવાર આ લક્ષ્ય તરફ આપણું ધ્યાન
જોડ્યું છે, અને માતૃભાષાની ખાસ ખુબીઓ તરફ આપણા ઝેડપુએટનો જે
અનાદર દેખાય છે તે ખાતે ડૉ. મેકિન્નન, મિ. રાનડે, જોહ્ન વગેરે વિદ્વાનોનો અ-
સંતોષ સુપ્રસિદ્ધ છે. મિ. પીલ તો આ અનાદરને ‘સ્વદેશાભિમાનની’ ખામી કહે છે.

(૫) પગી દેશી ભાષાનું જ્ઞાન અપૂર્ણ રહે છે જોડે જ નહિ, પણ એ જ ખામીને
પરિણામે અંગ્રેજી ભાષા પણ જોઈએ તેવી આવડતી નથી. અંગ્રેજી ભાષા-
જ્ઞાનથી અપૂર્ણતા માટે મિ. બર્ડવુડ, સર આલ્ફ્રેડ કૉર્સ, તથા આર્થર એલિંગહામ કૉ-
લેજના પ્રિન્સિપાલો વગેરે પણ ખેદ જણાવે છે.

સમગ્ર વિચાર કરી દ્વિતીય પ્રશ્નના ઉત્તરમાં દિ૦ બ૦ મણિલાલ નીચેની યોજના અજમાવવા સૂચવે છે —

- (૧) અંગ્રેજી ભાષાગ્રાન્ત હાવના કરતા બે વર્ષ મોડું આરમ્ભ, અને
- (૨) એ બે વર્ષમાં અંગ્રેજી ભાષાગ્રાન્તને બદલે માતૃભાષાદ્વારા વિષયશિક્ષણ દાખલ કરવું,
- (૩) પરંતુ એ બે વર્ષનો અભ્યાસ મિડલસ્કૂલમાં એટલે અંગ્રેજી ભણેના શિક્ષકો પાસે જ ચલે જોઈએ—કારણ એમનું ગ્રાન્ત વધારે વિસ્તૃત હોવાનો સંભવ છે અર્થાત્ ગુજરાતી સ્કૂલોના વર્ષો હાલ છે તેમ જ રાખવા, મિડલ અને હાઈસ્કૂલના વર્ષોમાં પ્રથમ પ્રશ્નના વિચારમાં ખતાવ્યો છે તેટલો જ ફેરફાર કરવો
- (૪) ગુજરાતી અક્ષરજ્ઞાનથી માઠી મૅટ્રિક્યુલેશન પસાર કરતા સુધી હાલ સાધારણ રીતે આપણા ઇલાકામાં ૧૧ વર્ષ જાય છે, અન્ય ઇલાકાઓમાં ૯—૧૦ જાય છે. એજ્યુકેશન કમિશને આપણા ઇલાકાના ધોરણો વધારે કઠણ ગણ્યા છે એ ખરું, તથાપિ આ પ્રશ્ન 'કોન્ફરન્સ' કરીને વિચારવા જોવો છે.

તૃતીય પ્રશ્નના વિચારમાં દિ૦ બ૦ નીચેના અર્થતું લખે છે.—

- (૧) અંગ્રેજી ભાષાગ્રાન્તનું આપણા વ્યવહારમાં બહુ પ્રયોજન છે, એટલું જ નહિ, પણ એક વિશાળ અને ઉમદા સાહિત્યના બહાર તરીકે તેમ જ યુરોપીય વિચારરૂપી એક મહાન દુનિયાના દ્વાર તરીકે પણ એની બહુ ઉપયોગિતા છે 'હાયર એડ્યુકેશન' એટલે ઉત્તમ ભૂમિકાની જે કેળવણી કોલેજોમાં અપાય છે એ હિન્દુસ્તાનના હિત માટે અત્યંત આવશ્યક છે, અને એમાં હજી સુધી જે કાંઈ થયું છે તે થોડું જ થયું છે. તથાપિ કોર્ટવૉર્થ ડિરેક્ટરે જેળવણીમાં જે કોકોપયોગિતાનો ઉદ્દેશ રાખ્યો હતો તે સિદ્ધ કરવા માટે દેશી ભાષાદ્વારા અપાતા શિક્ષણનો અર્થાત્ પ્રાથમિક શિક્ષણનો વિસ્તાર કરવાની પણ બહુ જરૂર છે. સાધારણ જનસમૂહને હમેશા ઉપયોગમાં આવે એવું ગ્રાન્ત વિસ્તારવાની સચના ડૉ.વોલ્કર, સર જૉન રૅટ્ચી, સર જેમ્સ પીલ, સર રેમંડ વેર, ખા. બા. કાજી શાહચુદ્દિન વગેરે વિદ્વાનોએ કરી છે તથા સરકારના ઠરાવોમાં પણ આ ખામત ઉપર વારંવાર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, અને એડ્યુકેશન કમિશન તરફથી પણ પ્રાથમિક કેળવણીને સવિશેષ રીતે મદદ આપવાની સરકારને બલામંજી કરવામાં આવી હતી. ૪૦ સ. ૧૮૮૬માં મુખ્યાર્થ ગવ્ડમેન્ટે "ટેકનિકલ એડ્યુકેશન" કેને કહેવું તથા એમાંથી ફલસિદ્ધિની આશા અંગ્રે કટલી રાખવી એ બતાવી, ખેતી વાડી, રસિકકસા, અને અન્ય હુન્નરો એમ ત્રિવિધ વિભાગમાં આ વિષય વિશે લાખી ચર્ચા કરી હતી. ખેતીવાડી માટે પૂતાની 'કોલેજ ઓફ સાયન્સ'માં જે કેળવણી અપાય છે તેમાં જોઈતો સુધારો કરવા તથા હાઈસ્કૂલોમાં એ વિષય વધારવા નિશ્ચય કર્યો હતો; રસિકકસાની અભિવૃદ્ધિ માટે સર જમરોદ

છજીભાઈ રકૂલ ઔદ્યોગમાં સેવાની તથા અન્ય હુમરો હિન્દુસ્થાનમાં પ્રચલિત કરવા માટે એક 'ટેકનોલોજિકલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ' સ્થાપવાની ઇચ્છા બતાવી હતી પરંતુ આ ઠરાવ હજી બહુ જ અદ્યે પ્રમાણમાં અમલમાં આવેલો જણાય છે.

(૨) ચાલતી દેશી બાપામા આ માટે જોઈતું સાહિત્ય નથી એમ ધણી વાર વાધો ઉઠાવવામાં આવે છે પરંતુ ખરૂં જોતાં આ વાધો એ જ પ્રકૃત પદ્ધતિ સ્થાપનારો હોય છે. સાહિત્ય નથી માટે જ એને ઉત્પન્ન કરવાનો યત્ન કરવો જોઈએ, અને અમુક બાપાનું વિશેષ શિક્ષણ એ જ એના સાહિત્યને વિસ્તારવાનું સાધન છે. 'ખપ પ્રમાણે છત' એ નિયમ પ્રમાણે કમે કમે એવું સાહિત્ય ઉત્પન્ન પણ થશે. અંગ્રેજી બાપાનું સાહિત્ય પ્રથમ એવી જ દ્રશ્ય અવસ્થામાં હતું, અને જ રીતે લેટિન ગ્રીક આદિથી પોષણ મળતાં ધીમે ધીમે એનો વિસ્તાર થયો એ જ રીતે અંગ્રેજી મસ્કૂત આદિની મદદથી આપણી ચાલુ દેશી ભાષાઓ પણ ખીલશે એમ દૃઢ વિશ્વાસ ગંધવાને સંપૂર્ણ કારણ છે. મુબાઈ સ્માલકોઝ કોર્ટના ચીફ જડજ મિ હાઈ અંગ્રેજી અને દેશી ભાષાઓ વચ્ચે સમાનતાનું નિરૂપણ કરીને આ વાત એક બાપણમાં બહુ સારી રીતે દર્શાવી હતી.

(૩) ઉપરની એટલે દેશીભાષાના સાહિત્યની ખોટ પૂરી પાડવા માટે શા ઉપાયો લેવા? એક સાધન એ છે 'દક્ષિણા ફેલોશિપ' હાલ જેમ બર્થપ્રાય થઈ પડી છે તેમ થવા ન દેતાં એનો જે મૂળ ઉદ્દેશ હતો તે સફલ થાય એમ યત્ન કરવો. મિ વામન આબાજી મોદદકે બતાવ્યું છે તેમ હાવડ સાહેબે દક્ષિણા ફેલોશિપ વર્તમાન દેશી ભાષાનું સાહિત્ય કેળવવા માટે જ સ્થાપી હતી, અને એવો નિયમ હતો કે દક્ષિણા ફેલોએ પૂના કોલેજમાં બાપણો આપવા ઉપરાંત વર્ષ દિવસમાં એક પુસ્તક લખવું, બીજું સાધન, ડૉ. મેકીકને બતાવેલું, અત્રે ઈંગ્લેન્ડની 'યુનિવર્સિટી એકરેડેન્શન સ્કીમ'ને મળતી યોજના કરવાનું છે—એટલે કે જેઓ યુનિવર્સિટીની કેળવણી લેવા અસમર્થ છે તેમને સરળ ભાષામાં તે તે વિષયો ઉપર વિદ્વાનો તરફથી યુનિવર્સિટીને અગે બાપણો મળવાં જોઈએ. ત્રીજું સાધન, મિ. વાળા બતાવે છે તેમ, વનોડયુલર યુનિવર્સિટી સ્થાપવાનું છે. ચોથું, એનો એક સ્વતંત્ર વિષય યુનિવર્સિટીમાં સ્વીકારવાનું છે, જે 'સૂચના લૉર્ડરેની' હતી, અને જે વિષે મદ્રાસ યુનિવર્સિટીમાં રીતસર ચિચાર ચાલે છે. આ સર્વે વા એમાંથી જે જે યોગ્ય લાગે તે તે ઉપાયો યોજવાનું કામ કૉનફરન્સથી નક્કી કરવાનું છે. શા. લોપથોગી પુસ્તકો સ્થાપવામાં દ્રબની જરૂર પડશે જ. પણ આ કાર્ય બ્રિટિશ અને દેશી શાળાઓ ઉભયને લાભકારક હોવાથી દેશી શાળાઓ પણ એમાં દ્રબની મદદ આપશે, અને આપવી જોઈએ. હાલ પણ કેટલાંક શાળાઓ તરફથી એવી મદદ લેવાઈને મળે છે—પરંતુ ઉક્ત હેતુ નિર્ણયિત થતાં, એ વધારે રીતસર આપશે.

આ પ્રમાણે દિ૦ મણિભાઈની સૂચનાઓ છે. આવાં સ્વતઃસિદ્ધ સત્યો ઉપર અમારે એડ્યુકેશનની 'ધિઅરીઓ' લાવી વિશેષ વિવેચન કરવું એ મિથ્યા પાંડિસ પ્રદર્શન કરવા જેવું છે. એમણે વિચારેલા પ્રશ્નો ઉપર જેમણે કાંઈ પણ શાન્ત વિચાર ક્યો દર્શો તેઓ ભાગ્યે જ એમની સાથે, ઘણે અંશે મળ્યા વિના રહેશે. (૧) માતૃભાષાદ્વારા અપાએલું જ્ઞાન જ હોડકાંઓના હૃદયમાં જોઈએ તેવું ઉતરી શકે છે એ સર્વ દેશમાં સ્વીકારાતા સત્યનું ઉદ્દાહરણ આજ પર્વત કેમ થયું દર્શો એ જ બધાને તો આશ્ચર્યની વાત લાગશે. શિક્ષણશાસ્ત્ર યોગ વખતથી જ પ્રકાશ તથા બળ પામ્યું છે, અને પહેલાં પદાર્થજ્ઞાન કરતાં પદ્ધતિ તરફ અર્થાત્ વિષયજ્ઞાન કરતાં અંગ્રેજીનું ભાષા-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા તરફ સરકારી નોકરીઓ મેળવવાના ઉદ્દેશથી લોકનું વધારે લક્ષ્ય હતું, આ મે કારણોથી વર્તમાન પદ્ધતિ ચાલી હોય એમ જણાય છે. પરંતુ એ પદ્ધતિ બહુલવાનો સમય હવે સ્પષ્ટ રીતે આવી ચૂક્યો છે, અને આશા રહે છે કે આ બાબત ઉપર દિ૦ બ૦ મણિભાઈના આ લેખને પરિણામે યોગ્ય ફેરફાર કરવામાં આવશે આપણા કાયદેકદર આદિ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન એમ કહે છે કે અંગ્રેજી ચોપા ધોરણમાં પણ વરતુનઃ રિવાજ તો માતૃ-ભાષાદ્વારા જ શિક્ષણ આપવાનો છે. એના ઉત્તરમાં સદજ કહી શકાશે કે જે વાત આચારમાં સ્વીકારાય છે તે જ વિચારમાં સ્વીકારાય તો અધિક લાભ થવા મંભવ છે—અર્થાત્, રથાપેલા નિયમના ઉદ્દાહરણે એ રિવાજ ચાલે છે તે કરતાં એ રિવાજને જ નિયમરૂપે સ્વીકારવાથી શિક્ષકો આ કાર્ય તરફ, એટલે માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવા તરફ, વધારે સારી રીતે પ્રવર્તશે. (૨) અંગ્રેજીનું ભાષાજ્ઞાન કેટલી ઉમ્મરે આરંભવું એ ખીન્ન પ્રશ્નના સંબંધમાં અમે દિલ્હીર ડિએ કે અમારો મત દિ૦ બ૦ ની સાથે સંપૂર્ણ રીતે મળતો આવતો નથી.* પરભાષાનું જ્ઞાન માતૃભાષાના જ્ઞાન ઉપર રચાયું જોઈએ એ ખરી વાત છે, પરંતુ સાત વર્ષમાં હાલ જેટલું જ્ઞાન અપાય છે તેટલું જ જ્ઞાન આપવાનું કાયમ રાખવું હોય—અને કાયમ રાખવું એમ દિ૦ બ૦ ની ઇચ્છા જણાય છે—તો અંગ્રેજી ભાષાજ્ઞાન જે વર્ષ દૂર ખસેડવાની સાથે એ જે વર્ષમાં માતૃભાષાદ્વારા કેટલુંક વિષયજ્ઞાન હાખલ કરવું પડશે, એટલે અમે ધારીએ છીએ કે પરિણામ એ આવશે કે જે વિષયો હાલ વધારે મોટી વયે શીખવાય છે તે ન્હાની ઉમ્મરે શીખવાશે, અને એ વિષયો કડિન હોવાથી એનું મદલ્ય કરવા માટે ખુદ્ધિ પરિપક્વ નહિ થઈ હોય એમ બધ રહે છે. પરંતુ આ બાબત દિ૦ બ૦ મણિભાઈ સૂચવે છે તેમ એક 'કોન્ફરન્સ' મેળવી વિચાર કરવાની, અને ચાલતી ધોરણોનાં પૂર્ણ સ્વતન્ત્રતાથી ન્યાં ન્યાં ફેરફાર કરવો ઉચિત લાગે ત્યાં ત્યાં તે કરવાની જરૂર છે. હાલ અપાતા જ્ઞાનમાં કેટલુંક તદ્દન નિરુપયોગી હશે તે કાઢી નાંખવામાં પણ સહાય થવો ન જોઈએ. (૩) દિ૦ બ૦ મણિભાઈએ વિચારેલો ત્રીજો પ્રશ્ન સૌથી વધારે અગત્યનો છે, અને અમને અત્યંત આનન્દ થાય છે કે એમાં એમની સાથે અમે અક્ષરશઃ મળીએ છીએ. આ વિષયનું નિરૂપણ એમણે બહુ વિસ્તાર સાથે, અનેક વિદ્વાનોનાં પ્રમાણ ટાપી, અને દેશાભિમાનથી ભરેલા હૃદયપૂર્વક કર્યું છે અને અમને નિશ્ચય છે કે લૉર્ડ કર્ઝનની વાઇસરૉયલ્ટિમાં આ વિ-

* I do not think that as a rule it would be desirable to defer the study of English to so late a point, but there can be no doubt that its use as a medium of instruction should be deferred in regard to several subjects.
Dr. Mackichan.

પપ ઉપર પુષ્કલ લક્ષ દેવામાં આવશે. ચાલુ દેશી ભાષાની અભિવૃદ્ધિ, અને વેપાર, હુમર ખેતીવાડીના જ્ઞાનનો કેળવણીમાં પ્રવેશ, એ બે પ્રકૃત પ્રશ્નો વિભાગ છે—અને આ બંને વિભાગપરતે લોર્ડે કંઞનું વલણુ રપટ રીતે દિ. ૫૦ ની સચનાને અતુસરતું છે. ‘ઇન્ડિઆગવર્કમેન્ટ’ના કેળવણી સંબંધી હમણું જ થોડા વખત ઉપર પ્રસિદ્ધ થએલા ઠરાવમાં પ્રચલિત દેશીભાષાને ઉત્તેજન આપવા લોકલ ગવર્કમેન્ટને બહુ આગ્રહ કર્યો છે, અને અમે આ લખીએ છીએ તેવામાં જ એક અત્યંત હર્ષની વાત એ પ્રસિદ્ધ થઈ છે કે મિ. ટાટાની “યુનિવર્સિટી ઓફ રિસર્ચ” ને ઇન્ડિઆગવર્કમેન્ટ તરફથી અતુમોદન, ઉત્તેજન, અને સર્વ પ્રકારની સગવડ કરી આપવાને વચન આપવામાં આવ્યું છે આ સર્વ દિવાન બહાદુરના લેખનું પરિણામ છે એમ જોકે કહી શકાતું નથી, તથાપિ એમના લેખની પ્રસિદ્ધિ, પછી થોડા જ મમયમાં એમાં દર્શાવેલા વિચારો અમલમાં આવવાનો આરંભ થઈ જાય એ એમને થોડા સંતોષની વાત ન હોવી જોઈએ.

દિવાન બહાદુર મણિભાઈએ સ્ત્રીકેળવણી ઉપર, અને શિક્ષણમાં વર્તમાન દેશી ભાષાના સ્થાન ઉપર, એમ બે લેખો પ્રસિદ્ધ કરીને સ્વદેશહિત-ચિન્તકોને એમના કાર્યમાં અતુભ સાહાય્ય આપ્યું છે, અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે તેઓ રાજકીય અને ધાર્મિક વિષયોમાં એવા જ ખીજ બે લેખ પ્રસિદ્ધ કરીને જનહિતના આધારભૂત ચાર પાદ સંપૂર્ણ કરી આપશે એમના લેખોની ખામ ઉપયોગિતા એમણે કરેલા અનેક માનનીય મતોના મંચદમાં છે—અને અમે જો ખીજ બે લેખોની માગણી કરીએ તેમાં પણ અમે એવો જ સંયદ-સુભાષિતાવલિ-ધૃત્તીએ છીએ અમે કેટલેક ગ્રંથો એમ કહેવાતું સામળ્યું છે કે આ લેખમાં નવીન કાંઈ નથી ! ઘણાંક મતો નવીન હોતાં નથી, માટે જ સત્ય હોય છે. અનેક વિદ્વાનોએ એક જ મત પ્રદર્શિત કર્યો છે, માટે જ એ મત શીઘ્ર આચારમાં આવવો જોઈએ એમ દિવાન બહાદુરનો આગ્રહ છે વર્નાક્યુલર મોસાઇટીઓ, વર્નાક્યુલર પત્રોના તન્ત્રીઓ, તથા વર્નાક્યુલરના પ્રનિષ્ઠિત વિદ્વાનો અને લેખકો—સર્વ તરફથી એક અવાજે દિવાન બહાદુરને પુષ્ટિ મળવી જોઈએ કેમકે એમ યથા વિના ત્વરિત ફલસિદ્ધિ થવી કઠિન છે.*

રા. “આનન્દનન્દન” ની પ્રતિજ્ઞા સંબંધી મળેલાં ચર્ચાપત્રો.

(૧)

મહેરવાન ‘સુદર્શન’ના તંત્રી

સાહેબ.

વિ. વિ. ‘આનન્દનન્દન’ ની પરભાષાના શબ્દોની પ્રતિજ્ઞાનો અર્થ હું એમ સ-

૪ આ વિષયમાં એમનો અભ્યાસ છે કે કેમ એ અમારા જાણવામાં નથી.

૫ અત્રે અમે એટલું ઉમેરવાની છૂટ લઈશું કે વર્નાક્યુલરના પ્રકૃત પ્રશ્ને યુનિવર્સિટીના ‘વર્નાક્યુલર પ્રશ્નો’ પૃથક્ રાખવા માટે કેટલાંક કારણો છે, તથાપિ આ સુધારા કરતાં કોલેજમાં વર્નાક્યુલર દાખલ કરવાનો સુધારો જરા પણ ઓછા મહત્વનો નથી—એટલું જ નહિ, પણ વર્નાક્યુલર માહિત્ય ખીલવવા માટે તો તેમ કરવાની અધિક આવશ્યકતા છે એમાં મંચય નથી.

મગ્ધુ ક્રે કારસી, અરેળી, અંગ્રેજી, પોર્ટુગીઝ, ફ્રેંચ વગેરે કાષ્ઠપથ્ય દિન્દુસ્તાન બહારની બાળાના શબ્દો પોતાની કૃતિમાં નથી આવતા. તો હેમના નોંહેઅર માસના મુદ્રણમાં આવેલા કાવ્યમાં નીચે પ્રમાણે બે શબ્દો હેમની પ્રતિજ્ઞા તોડાવનારા જણાય છે એમ ધાર્શ્નું:—

(૧) સાયુ—આ શબ્દ સંસ્કૃતમાંથી આવ્યો જાણ્યો નથી. ફ્રેંચ પણ બાગ્યે હતો. ફ્રેંચ કે પોર્ટુગીઝમાંથી આવ્યાનો સંભવ લાગે છે તે સોધ કર્યાથી જણાયો.

(૨) લાલ—આ શબ્દ તો કારસી છે, અને ધર્મકરીને આરબો ઉપરથી કારસીમાં આવ્યો છે. આ શબ્દ માટે સંસ્કૃત કોશમાંથી મોઢી કાઢવાનાં કાંઈં અર્થ જરો એમ લાગે છે. એ માદ રાખતુ કે પરમાપાનો શબ્દ હોઈને સંસ્કૃતમાં પણ પછીના વખતમાં દાખલ થયો હોય તો તે સંસ્કૃત ગણાય નહિ. નહિંતો એ રીતે તો પછી, કલેક્ટર, ઇનસાફ, મુસાફરી—એ શબ્દો અંગ્રેજી કારસી નહિં પણ મુજરાતી છે એમ કહેવાને પણ બાધ નહિ રહે આનન્દનન્દનની પ્રતિજ્ઞામાં કાષ્ઠપથ્ય સાર હોય તો પરમાપામાંથી સ્વીકારાયલા શબ્દ પણ લાભ્ય હોવા જોઈએ—હેમને મતે.

નાસિક }
તા ૬-૧૧-૯૯ }

એન વિનંતિ

લિ. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

(૨)

“મુદ્રણ”ના તંત્રો

સાહેબ.

વિ. વિ. ‘આનન્દનન્દન’ ના પંથમાં ‘લાલ’ તથા ‘સાયુ’ એ શબ્દો હેમની પ્રતિજ્ઞાનુક છે તે વિશે મ્હેં મોકલેલા પત્રની પૂરવણીમાં રા. જીવાભાઈ લીમાભાઈ મહેતા બી એ એલ્ફિન્સ્ટન હાઇસ્કૂલના આસિસ્ટન્ટ માસ્ટરે મ્હેને આપેલી નીચેની માંહિતી મદત્તની ધારી ઉમેરેછું આ ગ્રંથને એ મિત્રનો ઉપકાર પણ પ્રસિદ્ધ રીતે માનવો એ કર્તવ્ય છે:—

(૧.) ‘લાલ’—આ શબ્દ બે રીતે લખાય છે લામ, અલિફ, લામ; અને લામ, ઐન, લામ; એ કારસી શબ્દ છે. જેનો પ્રથમ અર્થ ‘માણેક’ છે અને પછી અર્થ ‘રાત્ર’ છે. અલિફવાળા લાલ’ શબ્દનો અર્થ ‘રાત્ર’ તેમ જ ‘મગ્ધ’ થાય છે

(૨.) 'સાબુ'—આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અને ભાષામાંથી કદાચ છે. આપણી ભાષામાં કિયે માર્ગે એ શબ્દ આવ્યો તે કહી સકાતું નથી. * લેટિન—Sapo=અગ્નિજી Sapo=ચૂન Sebum=tallow ઉપરથી થયેલો. ફ્રેંચ Savon; અને અરબી 'સાબૂન' (સોપન અભિક્ષ+ખેન+વાવ+નૂન)—છે.

હિંદુઓની સર્વથી પ્રથમ આ શબ્દનો ઉપયોગ કરતો જણાય છે. પોરબીઆઇ શહેરનાં પ્રાચીન ખડેરમાંથી સાબૂનાં કારખાનાં નીકળેલા જણાયાં છે. આપણા દેશમાં શી રીતે ઉત્પત્તિ થઈ તે કહી સકાતું નથી.

આ ઉપરથી દુરામહાદીન સુઝ વાચકની ખાતરી થશે કે ખંને શબ્દો દારસી, અરબી વગેરે સંસ્કૃતપૂજકોને અમઘાવનારી ભાષામાંથી આવ્યાં છે.

નરસિંહરાવ લોખાનાથ.

નાસિક જિલ્લો.

તા. ૨૬-૧૧-૯૯.

(૩)

રા. રા. સુદર્શનના તંત્રીની સેવામાં

મુ. અમદાવાદ

વિ. વિ કે આપની દ્વારા પ્રગટતા માસિક સુદર્શનના ૧૮૯૬ના નવેમ્બરના અંકમાં રા આનન્દનન્દનની કવિતામાં નીચે પ્રમાણે દારસી શબ્દો છે.

દારસી અથવા અરબી શબ્દો.

(૧) રંજ—ક્રિયાપદ રંજિતનું Imperative રૂપ 'રંજ' છે. રંજ=દિલગીરી—ફઃખ—(દારસી)

(૨) સાબુ—સાબૂન શબ્દ (જેની જોડણી રવાદ, અગ્નિ, બે, વાવ, નૂન, છે)નું અપભ્રંશ છે 'સાબૂન'—સાબુ (અરબી)

(૩) લાલ—શબ્દ 'લાલ' (જેની જોડણી લામ, અલેક, લામ છે)છે. 'લાલ'—રક્ત (દારસી) સૂચના—આ શબ્દ 'લાલ' (જેની જોડણી લામ, આધન, લામ, છે ને જેનો અર્થ માણેક, એક જાતનું ગુલાબનું ફૂલ, પ્રવાલ, જ્યોત્સ્વિતાદિ થાય છે). નથી. આ 'લાલ' પણ દારસી શબ્દ છે

(૪) પણ—દારસી શબ્દ 'પન' (પેનન)નું અપભ્રંશ છે.

* 'સાબુ' એ રૂપ અરબી 'સાબૂન' ને વિશેષ મળતું આવે છે; તેમ જ કપડાં વસુજમાં ઉપોગ માણૂનો બહારા લોકોનો પ્રસિદ્ધ છે, વગેરે કારણથી અટકળ માય છે કે અરબીમાંથી 'સાબુ' શબ્દ ગુજરાતીમાં આવ્યો હશે ફ્રેંચ શબ્દનો ઉચ્ચાર પણ 'સાબુ' છે.

(૫) દીવાલું—ગુજરાતી દેવું (Debt) માંથી નીકળ્યો છે. દેવું (Debt) દેવું (To give) માંથી નીકળ્યો છે. દેવું (To give) 'દે' માંથી નીકળ્યો છે આ શબ્દ 'દે' કારસી ક્રિયાપદ 'દાદન' (આપવું) તું Imperative રૂપ છે.

નીચેના શબ્દો કારસી, અગર અરબીમાંથી નીકળ્યા હશે એમ સંભવ છે.

(૧) કુંજ—સંસ્કૃત શબ્દ કુંજનો અર્થ વિહાર વાટિકા, વિશ્રાન્તિગૃહ, ઈત્યાદિ છે. 'કુંજ' શબ્દનો ઉદ્ભાવ દંકક સુખના વિચાર જોડે જોડાયેલો છે, માટે "કસેશના કુંજમાં" માંનો શબ્દ 'કુંજ' સંસ્કૃત હોય એમ સંભવતું નથી. કારસી શબ્દ કુંજનો અર્થ કાણુ-ખુણો થાય છે કસેશના કુંજમાં હોઈ છે માટે કસેશમાંથી નીકળતાં ઘણી જ મુસીબત પડે.

(૨) આવ—કારસી ક્રિયાપદ 'આમદન' (આવવું) ના Imperative રૂપ 'આપ'નું અપભ્રંશ હશે.

(૩) તું—કારસી ખીજા પુરુષના સર્વનામ 'તું'નું રૂપ છે એમ લાગે છે.

(૪) વેલી—ગુજરાતી 'વહેલું' 'કારસી' 'વહેલું'માંથી નીકળ્યો છે.

કારસી શબ્દ (હિન્દુસ્થાનીમાં થઈને)

(૧) બનજો—હિન્દુસ્થાની શબ્દ ક્રિયાપદ. "બનના" અથવા નામ "બનાવ" માંથી ગુજરાતીમાં આવ્યું છે. હિન્દુસ્થાની શબ્દ "બનના" કારસી ક્રિયાપદ બુદ્ધ (બનવું-થવું) ના Imperative રૂપ 'બવ' ઉપરથી નીકળ્યું છે.

સંચના—હિન્દુસ્થાની એટલે ખડી ઉરદુ ભાષા.

એજ, તરફી માફ કરશે.

લી.

સેવક

ચમનલાલ આદીતરામના

સાહ્યંગ દંડવત્ પ્રણામ.

આ શિવાય ખીન પણ કંટાળે મરો અમારા ઉપર આત્મા છે, નેનો અમે નીચે સાર આપીએ છીએ —

ખેલ—ખેલે (મિ યાકુબ શુભમહમુદ મુ લાઠી) ।

લાલ, રોટી, સાથુ, (રા પોપટભાઈ અંબાશકર. જામનગર)

લાલ, દીવાલુ, સાથુ. (રા ઉન્નમશી માનસગ)

અમારે જણાવવું જોઈએ કે રા. આનન્દનન્દનનો શબ્દ “સાથુ” નહિ પણ “સાણુ” હતો—જે અમલદારી બૂલ માટે અમે અમારી જવાબદારી સ્વીકારીએ છીએ બૂલ સહન થઈ જાય એવી છે એ રા આનન્દનન્દનની પક્તિ વાંચતા જણાશે ઉપરના શબ્દો માટે રા આનન્દનન્દનનો શો ઉત્તર છે એ જણાવવા પછી અમે અમારો અભિપ્રાય દર્શાવીશું

તન્મી.

મૂર્ખ અને જ્ઞાની વચ્ચે સમાનતા. !

આપણામા એક માધારણુ લોકાક્રિત છે કે મૂર્ખ અને જ્ઞાની બંને સમાન છે. આ વિચાર સમજવા જેવો છે

- ૧ અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ દેહથી અતિરિક્ત ‘આત્મા’ એવો પદાર્થ જ નથી જ્ઞાનનો ઉદય થતા, સમગ્રય છે કે દેહ જે દૃશ્ય છે તે દ્રશ્ય—એટલે ‘આત્મા’—ન હોઈ શકે આ રીતે જડ અને ચિત્તનું દ્વિત સમજવું એ આરભના અવિવેકરૂપ અદ્વિત જ્ઞાન કરતાં વધતી રિયતી છે સાર પછીની સ્થિતિમા સમગ્રય છે કે જડ એવો વસ્તુત પદાર્થ જ નથી આ રીતે અદ્વિતમાંથી દ્વિત અને દ્વિતમાંથી પુન અદ્વિત એમ જ્ઞાનનો ક્રમ છે
- ૨ પરમાત્માના સમન્વેષમા પણ આ રીતે જ છે અજ્ઞાની મનુષ્ય જગત્થી, પર કોઈ પદાર્થનું અસ્તિત્વ સમજતો જ નથી જ્ઞાનોદય થતા જગત્ યકી પર પદાર્થનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવામા આવે છે, પરંતુ જગત્મા એનો અનુભવ થતો નથી જ્ઞાનની છેવટની દશામા જગત્ પણ પરમાત્મરૂપ બનેછે આ રીતે “માત્ર જગત્” એવું અદ્વિત, વળી “જગત્ અને પરમાત્મા” એવું દ્વિત, છેવટે “જગત્ પણ પરમાત્મા” એવું અદ્વિત એમ ક્રમ થાય છે
- ૩ કર્મ એ મનુષ્યનો આભાવિક ધર્મ છે, તે પછી જ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થતા, કર્મની નિર યંકતા સમગ્રય છે, જ્ઞાનની પરિપકવ દશામા ‘કર્મ’મા પણ ‘અકર્મ’ સમજતા આવડે છે અર્થાત્ પ્રથમ અવિદ્યાજન્ય પ્રવૃત્તિ, પછી જ્ઞાનજન્ય નિવૃત્તિ અને છેવટે પરમજ્ઞાન-જન્ય પ્રવૃત્તિ, એમ પ્રવૃત્તિ પછી નિવૃત્તિ, અને નિવૃત્તિ પછી પુન પ્રવૃત્તિ એમ ક્રમ ઉપજે છે.
- ૪ જ્ઞાનશ્રવ્ય ભક્તિની દશામા મનુષ્ય પરમાત્માને પ્રલક્ષ-મૂર્તિ વગેરેમાં-અનુભવે છે, જ્ઞાનોદય થતા પરમાત્માનું નિરાકારત્વ સમજાઈ જોડુ સામીધ્ય ધરી જાય છે; પુન જ્ઞાનની અરમાવસ્થામાં અપરોક્ષતા પ્રાપ્ત થાય છે આ રીતે અપરોક્ષ, પરોક્ષ, અને પુન અપરોક્ષ જ્ઞાન એમ ક્રમ છે

ધર્માદિ x x x x x x x x x x x x x x x x x x

Reg. No B-190

सुदर्शन

त-ली
प्रेम-सुर आनंददाकर
पापुभाई भुव. भैम
भैम भैम भी.

(आद्य द्रष्टा—) एक अभेदमार्गप्रवासी प्रह्लानिष्ठ गणिनाल नखुभाई,
(धर्म-वृद्ध-साहित्य-धतिद्वारादि विद्या अने तत्त्वबंधी विचार.)

“सत्यं परं धीमहि”—भार्गवतम्

पुस्तक १५. अंक ४.] (भासिक) [ज्ञानेश्वरी, १८००.

विषयानुक्रम.	पृष्ठ
१ नवीन धर्म...	८८
२ सनभेनी शोध.	८९
३ जडावाने.	९१
४ असह्यपनां स्वस्वपातद.	९२
५ केशवपुत्र	९३
६ विता अने संगीत.	९७
७ अर्थ	१००
८ उपाधार्त अथवा अरता तारा.	१०५
९ मनुष्य अथवा देव	११३
१० आदिता देहादु सुनियत.	११८

अमदावाद,

श्री अमदावाद सुनिधन प्रिन्टिंग प्रेस, कंपनी लीमिटेड

પુસ્તકોની પહોંચ.

નીચેનાં પુસ્તકોની પહોંચ આમે ઉપહાર સાથે સ્વીકારીએ છીએ. રથસંકેત સાથે છે એ આ આંક ઉપરથી જ સમજીએ. પરંતુ યોગ્યતાએ આ સહાયતા તરીકે મંદિરનું કર્તવ્ય છે, અને હવે હું મુક્તમાં આ સર્વ લેખોનું અવલોકન આપવાની આમે આશા રાખીએ છીએ.

૧ પ્રાચીન આર્યાવર્ત.

૨ ધર્મોચ્ચારનું હકું.

૩ એક દેવીના આમલતાનું.

૪ જુલિયસ સીઝર.

૫ શ્રી પરમપદભોષિતી.

૬ ચન્દ્રાનના.

૭ મુન્દરી અથવા મેવાડીઆઓની મહત્તા.

૮ વૈદેહીવિજય.

૯ સુમનચન્દ્ર.

૧૦ સ્વર્ગ અને નરક.

૧૧ વિચારસાગર (ગુજરાતી ભાષાનું) તથા વેદાન્તવિચાર.

૧૨ સદુપદેશશ્રેણી. આંક ૨૨ નો.

૧૩ ધરતું રસાયન.

મુદ્રાઓ.

પૃ. ૬૧ મે રાં કાન્ત નો કાળમાં 'કાળી' ને ઠેકાણે 'કાળ્યો' સાંચવું.

સર્યાપત્ર.

૩. આનન્દનન્દન તરફથી જણાવ આવી ગયે છે, કે આવતા આંકમાં પ્રસિદ્ધ

સ્મરિત બહાર પડશે.

શ્રી સૂર્યકાન્ત

અથવા

નિજવિચારસંક્ષેપ.

રચનાર,

આનન્દનન્દન.

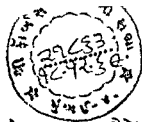
An Epitome of Self-Philosophy

BY

ANANDA-NANDANA.

જમને જોઇએ તેમને ગુજરાત બનાઇયુવર સોસાયટીમાંથી મળે

ઉપહાર—૩૧. ૦૧.

સુદર્શન.

તન્ત્રી.
પ્રેમિસર આનંદશંકર
બાપુભાઈ ધ્રુવ એમ એ
એલ એલ બી

(આદ્ય દ્રશ્ય—એક અબેદમાર્ગપ્રવાસી 'અક્ષનિષ્ઠ મણિલાલ નામુભાઈ').

(ધર્મ—શુદ્ધ—સાહિત્ય—ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—માગવતમ્.

પુસ્તક ૧૫. અંક ૪.] (માસિક) [જાનેવારી, ૧૯૦૦.

નવીન વર્ષ.

(મળેલ)

તોટક.

કમળે ભમરો ધરિ પ્રેમ ધરે,
શશિ નિરખિ કુંમુદન્મુખ હસે,
નદિ સિન્ધુ ભણી વહતી મતતે,
ધરણે પ્રિતિ તે સમ રોજ તમે ૧

કદિ આશ્રત વાદળ શિર પેડે,
કદિ મિત્ર વિયોગનુ દુઃખ નડે;
કદિ સંપત જાય બધીય ભલે,
પણ સત્ય સદા ધરણે દ્વેદ્યે ૨

લહરી કદિ રિમત કરતિ ઝીણી,
શુભ ભર્મિ અહિ મધુરી નહીંતી;
રિમત તેજ તમે દ્વેદ્યે ભરણે,
ચિરકાલ સદા સુખમા ફરણે. ૩

નવસો ફલડાનો સુવાસ ગહી,
પ્રસરે જ્યમ વાયુ વસંત મહી;
ત્યમ નિતિ તણીજ સુગંધ લઈ,
સુખિ રો' જન ગંડળ માંહો ફરી. ૪

અંબાલાલ માણેકલાલ.

સનમની શોધ.

(મળેલ)

ગઝલ.

પેદા થયો છું દુઢવા તુને—સનમ !
ઉંમર ગુઝારી દુઢતા તુને—સનમ !
છે દુશ્મનો લાખો લુલાવા રાહને,
દુશ્મન બનાવી યાર અબળ્યો—સનમ !

ગફલતમહો હું, ઝાલિઓ કાબીલ એ,
બૂદાઇ યારોની, મળ એને—સનમ !
જે રાહદારીમા હમેને લૂટતું
ઉનેદ બર આવે નહીં એની—સનમ !

તારી મદદ કોને હશે, માલુમ નહીં,
શુ યારના દુશ્મનસહે યારી ? સનમ !
પાવે નમાઝે જૂકતાં તારે કદમ
આડા ફરે છે જે ખુદાઓ એ—સનમ !

છોં દમખદમ અંજર રમે તારૂં દિલે,
કાફર તણું કાતીલ જેઁવી લે—સનમ !
તુ માફ કરે—દિવદાર—દેવાદાર છું,
છે માફ દેવાદારને મહારા—સનમ !

કાઇ નઝરખશી થવી લાઝિમ તને,
ગુઝરાનનો ટુકડો ઘટે દેવો—સનમ !
પેદા થઇને ના સુખી તારી હિના,
પેદા થયોછું મોતમાં બહો—સનમ !

શાને કસેછે સુફત આ લાગ્યારને ?
દાવો સુનાનો છે હમારો ના—સનમ !
પથર બની પેદા થયોછું પહાડમાં,
છું આહનારો એપ છુટી છું—સનમ !

વ્હાલાંને.

(ગજલું.)

વ્હાલાં—હર જાગ્રાને પાળે,
યોગાંને ગાળે ને રહાળે;
ગાતાંને, રહાતાંને રહાળે,
રહાળે વ્હાલાં વ્હાલાંને.

વ્હાલાંમાંથી વ્હાલા આવે,
વ્હાલું તે દેવાને લાવે;
વ્હાલું લઈ વ્હાલું સૌ દેશે,
વ્હાલા—વ્હાલાને

જાગ્રાં તો એ જાશે છોડી,
રેખાળી કરજો ના ચોડી;
દેશતું દેશે સૌ છોડી,
એ તો—વ્હાલાં—વ્હાલાંને.

જમાંથી ને તે પોતે તે,
વ્હાલાનાં વ્હાલાંઓ ને છે,
એવાને દેયામાં લેજો,
વ્હાલાં—વ્હાલાંને.

કલ્યાણી.

એક પ્રાર્થના.

(ગજલું.)

(અંજની ગીતનો રાહ.)

જૂએ ને બાપર ના બાબો:
તરસે ને આમવ ના બૂબો
છોડી ને, સેવક સ્વામીનો—
શબ્દ સુણી આબો:

હાવાં તવ બાપર છે લીધો:
દેવોનો દ્રાક્ષાસવ પીધો
કુનિયાએ છે અળગો કીધો:
સ્વામી, સાચવજો !

અલક્ષ્યનાં સ્વરૂપાનંદ.

(મળેલું.)

ઘોર નિશાના આ અધકારે,
પ્રકટ થયો દિવ્ય જ્યોતિ શો મન ?
શોકની છાયા ઉપર રમતો,
આ પરમાનંદ પ્રકાશ શો મન ?

રામે રામે રહ્યો ઉમરાઘ,
હૃદય અપૂર્વ અનન્ય શો મન ?
ભેદ અનેક અભેદ સમાયા,
સર્વમયતા સુરંગ શો મન ?

વ્યક્ત અવ્યક્તપણે દરસાયો,
એક અનેકનો ભેદ શો મન ?
હું એ આત્મા, વિશ્વે આત્મા,
આત્મા સકલ વિલાસ શો મન ?

જડ ચેતન્ય પાપાણ્ય પ્રાણી,
નામ રૂપનો તે મોહ શો મન ?
મિથ્યા જગતે જ્ઞાન પ્રતીતિ,
વ્યવહારે પુરુષાર્થ શો મન ?

શાંતિ સમાધાન પામી વિરામો,
જ્ઞાનરૂપતાનો લોભ શો મન ?
ઉત્તમ સ્થાન આ અર્હાંત પમાયું,
જન્માન્તરનો કહે બધ શો મન ?

ઉત્પત્તિને સ્થિતિ લય એકે,
અનન્યે અન્યનો શોધ શો મન ?
એકજ લક્ષ્યથી યત્ન કરતા,
જાગી રહ્યો આ અલક્ષ્ય શો મન ?

મન વાણીની પ્હોચે ગતિ ના,
હૃદય ગ્રહે આનંદ શો મન ?
જાણે અનુભવી જ્ઞાની સુધા એ,
અન્યને તે સ્વાદ શો મન ?

કેળવણી, (અલ્પવિદ્યાસંમત.) (મજેલું.)

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૬૭ થી.)

પણ એ ઊપરાંત વળી બીજી એક પદ્ધતિ પણ છે. એથી વિદ્યાર્થીની આંતરશક્તિ બહુ સતેજ થાય છે. એ પ્રમાણે શિખવવા કાંઈ પણ નિયમો આગળથી સમજાવી રાખવામાં આવતા નથી. બ્યારે કોઈ નવો હિસાબ ગણવામાં આવે છે ત્યારે સામાન્ય મૂલ નિયમોને અનુસાર તે ગણવાનું કહેવામાં આવે છે, અને તે ગણવામાં શિક્ષક પોતાના વર્ગને કાંઈ કાંઈ મદદ કરતો ચાલે છે. વળી એ નવો હિસાબ ગણવામાં જો કોઈ નવા જ શબ્દો વાપરવાની જરૂર પડે છે તો શબ્દો શિક્ષક પ્રથમથી જ પોતાના વર્ગને સમજાવી મૂકે છે. એમ કર્યા પછી શિક્ષક પોતે જ તે હિસાબ ગણે છે. આંકડા પોતે માંડે છે પણ શરૂઆત કેમ કરવી, આગળ કેમ ચાલવું, અને તે શામાટે વિગેરેના સવાલ પોતાની વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને પૂછી પૂછી, તે દાખલો તેમની જ પાસે ગણાવે છે, અમુક પદ શામાટે છે તે મૂક્યું, આદિ બધા જવાબ વિદ્યાર્થીઓને જ આપવા પડે છે. આથી અવસોકન શક્તિ અને તર્ક શક્તિ એ બેકતો વિકાસ થવાનો બહુ અવકાશ મળે છે. આ પ્રદ્ધતિ પ્રમાણે શિખવવાને વખત બહુ જોઇએ છીએ અને થ્રમ જરા વિરોધ લેવો પડે છે એ ખરું છે પણ એમ ને મમળાય છે તે ફરી જૂલાતું નથી. આમ કરતાં કરતાં વિદ્યાર્થી બ્યારે પોતાની મેળે જ તેવા હિસાબ કરી શકે એવી સ્થિતિમાં આવે છે, કે તરત જ ને નિયમને આધારે તે દાખલો ચાલે છે તે નિયમ પણ તેમને સમજાય છે. જો એ નિયમ એમ તેમનાથી પોતાની મેળે જ ન મમળાય તો સડજ મદદ વરે તેઓ તે તરત સમજી શકે છે. આમ થયા પછી તેઓ એવા બીજા હિસાબ જરા ટુંકી રીતે કરી શકશે. નવા નિયમ આવી રીતે શીખવવાથી જે શીખવાયલું હોય છે તેનો ઉપયોગ કરતાં શીખાય છે અને સિદ્ધાન્ત-પૂર્વક અનુમાન કરવાની શક્તિ પણ વિરોધ ખીલે છે.

આ બીજી પદ્ધતિમાં શિક્ષકને જરા તરદી વિરોધ લેવી પડે છે, અને તેને પોતાના વિષયપર જરા વિરોધ ધ્યાન આપવું પડે છે તેમ જ વિદ્યાર્થીઓપર પણ વધારે નજર રાખવી પડે છે એ વાત ખરી છે; પણ પહેલી પદ્ધતિવડે સ્મરણશક્તિ જ વિરોધ કેળવાય છે અને આ બીજીવડે અવસોકનશક્તિ અને તર્કશક્તિ ને બહુ ઉપયોગની શક્તિઓ છે તે વિરોધ કેળવાઈ તેમાંથી જ સ્મરણશક્તિ પણ જરૂર નેટલી કેળવાઈ રહે છે.

શિક્ષણ અને કેલવણી એ બેમા બહુ મહોટો ભેદ છે. આપણા મનમાંથી કાંઈ બીજાનાં મનમાં ઉતારવું-મૂકવું તે શિક્ષણ અને ને શક્તિઓ બાલકના મનમાં હોય તેને ઉદ્દોષિત કરી યોગ્ય માર્ગે દોરવો તેનું નામ કેલવણી. એ તો સસ જ છે કે કેલવણી આપતાં પણ આપણામાંથી કાંઈક બાલકના મનમાં જીતારવું જ પડે છે. પણ જ્યાં કરી બાલકના મનની સ્વાભાવિક શક્તિ ઘણે અંશે કેળવાય તે ખરી કેલવણી છે. આ કેળવાયથી શક્તિઓ બાલકને જન્મોજન્મ ઉપયોગમાં આવે છે; પણ જે કાંઈ તેઓ માત્ર યાદ જ રાખે છે તે કાંઈ એવી રીતે ઉપયોગમાં આવતું નથી. આટલા માટે શિક્ષણ કરતાં કેલવણી બહુ ઉપયોગની છે શિક્ષણનો જે બાગ મનને કેળવાવવામાં ઉપયોગી થઈ પડતો

નથી તે અનિલ છે, જન્મોજન્મના ઉપયોગમાં આવતો નથી,

કેલવણી આપવામાં જે શિક્ષણપદ્ધતિ વાપરવી જરૂરની છે તેનો વિચાર કરતાં પરીક્ષણ પદ્ધતિનો પણ વિચાર કરવાની જરૂર છે. કારણ કે શિક્ષણ અને પરીક્ષા એ બેને બહુ ઘાડો સંબંધ છે. આજના શિક્ષણનો પ્રકાર એવો છે કે તેથી શિક્ષક અને સિધ્ધ બે બેને બહુ હાનિ થાય છે. પરીક્ષણ પદ્ધતિ સુધાર્યા વિના કેલવણીનો પ્રકાર સુધરી શકે નહિ. જેમ શિક્ષણના બે ક્રમ છે તેમ પરીક્ષાના પણ બે ક્રમ છે; અને પરીક્ષા માટે તૈયાર કરવાના પણ બે ક્રમ છે. આજના શિક્ષણમાં જે ખામી છે તેની જવાબદારી ધણે અંશે પરીક્ષકોને મારે છે. ધણી પરીક્ષકો પોતાનો ધર્મ જ સમજતા નથી; અને જેઓ એ સમજતા હશે તેઓ એ ધર્મ બરાબર બજાવવા માટે જરૂર જેટલી તરફી લેવાને રાજી નથી. પરીક્ષકો સવાલ જ એવા પૂછે છે કે જેની માત્ર રમરણ ચક્તો સારી હોય નેનાથી જ તેના જવાબ આપી શકાય; એથી પુસ્તકોના ઉપલક્ષ અભ્યાસ કર્યો હોય તો પણ સહેલથી પાસ થઇ શકાય છે. જ્યાં સુધી પરીક્ષણપદ્ધતિ આવી રહે ત્યાં સુધી સાધારણ શિક્ષક વગર ચાલુ શિક્ષણપદ્ધતિ સુધારે એવી આશા રખાય જ નહિ. હાલમાં તેમને જોવાનું એટલું જ છે કે ચાલુ પરીક્ષણપદ્ધતિ પ્રમાણે લેવાતી પરીક્ષામાં તેમના વર્ગનું પરિણામ કેટલા ટકા ઉતરે છે; જે સારી સંખ્યા પાસ ન થાય તો તેમની નોકરીને તુકસાન લાગે. સારે વધારે શ્રમ લઇ પરિણામે અપયશ કાણુ લે ? આવી રીતનું પરીક્ષણ કેલવણીની ચાલુ પદ્ધતિનું એક મહોટું ફળ છે. એટલું છતાં, સારે ભાગ્યે કેટલાક એવા પરીક્ષકો છે કે જેઓની પરીક્ષણપદ્ધતિ જૂદી જ છે. નેઓ એવા સવાલ પૂછે છે કે તેથી વિદ્યાર્થીઓની તર્કશક્તિ-વિચારણા શક્તિ કેટલી કેળવાઇ છે તે સમજાય; કારણ કે એવા સવાલના જવાબ દેવામાં વાંચેલા પુસ્તકના જ્ઞાન હોવા ઉપરાંત

... કેટલીક શક્તિઓ ખીસેલી હોવાની જરૂર છે; કારણ કે વાંચેલાં પુસ્તકનાં જુદાં જુદાં પ્રકરણો અથવા વિષયોનું અનુસંધાન કરી શકવાની શક્તિની એમાં વિશેષ જરૂર પડે છે. આવી પરીક્ષામાં માત્ર પોપટીયા જ્ઞાનવાળા ભાગ્યે જ પાસ થઇ શકે; કારણ કે આવી પરીક્ષામાં પાસ થવા માટે માત્ર શિક્ષણ જ નહિ પણ કેલવણી લીધેલી હોવાની પણ જરૂર છે.

જે પદ્ધતિ આજ ચાલે છે તે સુધારવાના બે રસ્તા છે; એક તો કેલવણીનો ખરો ઉદ્દેશ્ય શું છે તે શિક્ષકોને પોતાને જ સમજવાની જરૂર છે. એ માટે કાંઇ ખાસ ટ્રેઇનિંગ કોલેજ ઊઠાડવાની જરૂર નથી. દરેક મહોટા ગેલેરમાં એક એક એવા શિક્ષક મળી આવે કે જેઓ કેલવણીનો ખરો ઉદ્દેશ્ય સમજી તે ક્રમ પાર પાડવો તે પણ શીખવી શકે. જ્યાં જ્યાં આવા શિક્ષકો મળી આવે ત્યાં શિક્ષકોનું એક મંડલ સ્થાપી તેમાં શિક્ષણપદ્ધતિ-ઓની ચર્ચાદ્વારા ચાલુ પદ્ધતિ સુધારી શકાય એમ છે. જેઓ ઊપર ખતાવેલી કેલવણી પ્રધાન શિક્ષણપદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલશે તેમને જણાયા વિના રહેશે નહિ કે એ પદ્ધતિ તેને પોતાને પણ લાભકારક છે. કારણ કે એ પ્રમાણે કેળવાયેલા શિષ્યો ઉપર ખતાવેલી બેમાંથી કોઇ પણ પ્રકારની પરીક્ષા માટે યોગ્ય રીતે તૈયાર થાય છે; અને માત્ર શિક્ષણ જ આખ્યાયી ઉપર કહેલી પહેલા પ્રકારની જ. પરીક્ષામાં પાસ થઇ ગયે છે.

ખીજો માર્ગ એ છે કે પરીક્ષા કેવા પ્રકારની હોવી જોઇએ તે માટે પ્રસિદ્ધ ચર્ચા કરી લોકમતને, ઉત્તમ પ્રકારની પરીક્ષાના પક્ષમાં લઇ લેવો જોઇએ, આની અસર પરીક્ષકો તેમ જ શિક્ષકો બે ઉપર થયા વિના રહેશે નહિ. વળી ધણી શિક્ષકો જ પરીક્ષક નીભાય છે એટલે શિક્ષકોની પદ્ધતિ સુધાર્યાથી પરીક્ષણની પદ્ધતિ પણ સુધરશે.

આપરથી સમજશે કે, આચારમાં તેમ જ વિચારમાં પણ, શિક્ષક જેમ શ્રેષ્ઠ તેમ તેનું કાર્ય પણ ઉત્તમ થવાનું. શિક્ષકોની નિમણૂક કરવામાં બહુ સંભાળ રાખવી જોઈએ. શિક્ષકોમાં માત્ર જ્ઞાન, અનુભવ અને શક્તિ હોય એટલું જ બસ નથી; પણ એ ઉપરાંત તેઓ કર્તવ્યનિષ્ઠ, સદાચારી, પોતાના કાર્યની મહત્તા જાણનાર, અને પોતાનું કાર્ય પ્રેમપૂર્વક કરનાર પણ હોવાની આવશ્યકતા છે.

ધર્મસંબંધી કેલવણીને પણ ઉપર બતાવેલા વિચાર જ લાગુ પડે છે. આપણા પોતાના આચાર વિચારના દૃષ્ટાન્ત વડે, બાલકોમાં શુદ્ધ આચાર વિચાર પ્રેરવા જોઈએ. પણ એટલું જ માત્ર બસ નથી. દરેક બાલકે પોતાના ધર્મનાં મૂલ્યતત્ત્વો જાણીને તે સમજવાં એ બહુ જ આવશ્યક છે. હિંદુસ્થાનમાં આજ પણ કેટલાક પાશ્ચાલ કેલવણીની કેવલ વિરુદ્ધ હોય એમ લાગે છે; કારણ કે પાશ્ચાલ કેલવણીનો જે પ્રકાર અહીં દાખલ થયો છે તેથી માત્ર ઐહિક વિષયની કેલવણી મળે છે. આજ પૂર્વ અને પશ્ચિમ દેશો વચ્ચેના સંબંધ એવો ઘાટો થયો છે કે તેથી પાશ્ચાલ કેલવણી વિના ચાલી શકે એમ નથી. તેથી કરીને યોગ્ય એ જ છે કે ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રકારની પાશ્ચાલ કેલવણીની સાથે જ પૂર્વના ધર્મોનું શિક્ષણ પણ આપવું એમ કરી શકવા માટે આપણે પોતે જ જાણાઓ કાઢવી જોઈએ અને તેમાં આપણા ધર્મ-પાળે એવા શિક્ષકોને જ રાખવા. તાત્પર્ય કે એવી શાળાના શિક્ષકો હિંદુ ધર્મ પરાયણ હોવા જોઈએ તેમ જ તેમણે પાશ્ચાલ કેલવણી પણ બહુ ઉચ્ચ પ્રકારની લીધેલી હોવી જોઈએ.

હિંદુસ્થાનમાં ધર્મ સંબંધી કેલવણી આપવામાં પ્રથમ તો એ જ આવશ્યક છે હિંદુ ધર્મમાં જે બધી ક્રિયાઓ છે અને તેમાં જે જે ગૂઢ સંજ્ઞાઓ વપરાય છે તે બરાબર સમજાવવાં જોઈએ. કારણ કે અહીંના દરેક ધર્મમાં એનો ઉપયોગ વિશેષ થએલો જણાય છે. એનું કારણ એમ સમજાય છે કે હિંદુઓ સારી પેઠે સમજે છે કે, બાવનાગમ્ય વસ્તુનું ચિંતન કરતાં પૂર્વે દૃષ્ય પદાર્થનું ચિંતન કરવું જેમ સહેલું છે તેમ બહુ ઉપયોગી છે. જ્યાં સુધી નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના ન થઈ શકે ત્યાં સુધી સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરવી જ જોઈએ. હિંદુ ધર્મમાં પ્રતિમા ઉપાસના જે બહુ જોવામાં આવે છે તેનું કારણ એ જ છે. મૂર્તિઓની ઉપાસના અને તેના સંબંધીની ક્રિયાઓ એ સર્વ નિર્ગુણ ઉપાસનાનાં સાધન છે, અંગ છે. આ મૂર્તિઓ અને ક્રિયાઓ બાલકો જુએ છે પણ તેમનો ખરો અર્થ તેઓ સમજતાં નથી; તેથી જ્યારે કોઈ પરધર્મી એ સર્વને હસે છે કે વખોડે છે ત્યારે તેઓને મ્હો વિકાસી જોયાં કરવું પડે છે, અને તેના યોગ્ય ઉત્તર તેમનાથી વળાતો નથી. મૂર્તિ, ક્રિયા, અને પ્રતીક એ સર્વેનો ચર્ચા જે તેઓ સમજે અને એ બધું શું સચવે છે તે જાણે તો તેમની પોતાના ધર્મપરની શ્રદ્ધા શિથિલ થતી જાય છે અને નાસ્તિકતાનો ઉદ્ભવ જ સંભવે નહિ. કાલે ગંગા નદીપર દુર્ગા પૂજની સમાપ્તિની ક્રિયા થતી જોઈ તેમાં જોઈ કે દુર્ગા માતાની મૂર્તિ જલમાં પધરાવ્યા પછી એક પાંજરામાંનાં બે પક્ષીને ઉરાડી મૂક્યાં હતાં. આ શું સચવે છે ? એ જ કે શરીર સંબંધ છૂટતાં જીવનો નાશ ન થતાં માત્ર શરીરનો જ નાશ થાય છે. અહીં પક્ષીઓ જીવતા રૂપ છે અને મૂર્તિ દેહની સચક છે. આ ક્રિયાનો માત્ર આ એક જ અર્થ છે એમ નહિ. એથી પણ વધારે ગમ્ભીર અર્થો છે અને તે કેટલાક સારી પેઠે સમજે પણ છે. છતાં જો બાલકો આવા આવા મૂળ અર્થો પણ જાણે તેઓને નિંદકોની સમક્ષ નીચું જોવાનું નહિ રહે; અને કાંઈક અર્થ જાણ્યા પછી વિશેષ અર્થ જાણે.

કવિતા અને સંગીત.

(મળેલું *)

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૩૮ થી)

આ રીતે કવિતા અને સંગીત એ બેનો આપાર વિષય તેમ જ કેટલેક અંશે સાધન સમાન છતાં જને કળાઓના ખાસ કાર્ય તથા વિષય સ્પષ્ટ રીતે જુદાં જુદાં છે. આ નિયમ સર્વ રસિક કળાઓને લાગુ પડે છે અને તેને જ આધારે દરેક કળાને સ્વતન્ત્ર અસ્તિત્વનો હક મળે છે. પોતાના ખાસ સ્વરૂપ તેમ જ માધનસામગ્રીને લીધે એક રસિકકળા જે કાર્ય સંપાદન કરી સકે તે બીજી રસિકકળા તેટલી સારી રીતે ન કરી સકે. માટે જ તેનું સ્વતન્ત્ર અસ્તિત્વ ઉદાહરણ તરીકે મનુષ્યના હૃદયમાં ભાવોભિનો માગર મૂર્ત વિચારના આકારમાં ઠરી જતાં પહેલાં એ ઊર્મિયોનું પ્રદર્શન અવ્યક્ત, શબ્દાર્થથી મુક્ત માત્ર સ્વ-ધ્વનિની દ્વારા સારી રીતે થઈ સકે છે.† આ કાર્ય સિદ્ધ કરવાની યોગ્યતા ખાસ રીતે સંગીતકલામાં છે. ભાવોભિનો સાગર વિચારના રૂપમાં ઠરી જાય છે ત્યારે જે શક્તિ અર્ધ-વાળા શબ્દથી વિમુક્ત શુદ્ધ સંગીતમાં નથી તે શક્તિને બળે કવિતા એ ભાવપ્રદર્શન કરી સકે છે, અને તે કરવામાં આન્દોલનમાં ગોઠવાયેલી અર્ધવાળા શબ્દોની વાણીને, સંગીત અને રંગની સામગ્રીમાં ઝળોળાયેલા છતાં વિશિષ્ટ અર્થને મૂર્તિ આપનારા શબ્દોને સાધન-રૂપે વાપરે છે. આમ છે છતાં દરેક રસિકકલા બીજી રસિકકલાના રાજ્યમાં યોડું ધણુ આ-ક્રમણ કરી સકે છે, અને જેમ એ કળાઓ એક બીજાની વધારે પાસે પાસે હોય છે તેમ એ આક્રમણ વધારે સરલતાથી અને સપૂર્ણતાથી થઈ સકે છે.‡ અને આપણે જોઈએ

* લખનાર—રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

† આ કારણથી, સંગીતની ઉત્પત્તિ ભાષાની પછી છે એમ હુબર્ટ સ્પેન્સરનો મત, ઉપર ચર્ચામાં બતાવ્યો છે તે કાંઈક ખોટો જણાય છે.

‡ આ વિચારો Encyclopædia Britannica માંના Music વિશેના લખાણ-માંથી નીચે ઊતારેલા ભાગને આધારે લીધા છે:—'Every art has its special function, has a certain work which it can do better than any one of its sister arts. Hence, its right of existence. For instance, before the 'sea of emotion' within the soul has become 'curdled into thoughts' it can be expressed in inarticulate tone. Hence, among the fine arts, Music is specially adopted for rendering it. When this 'sea of emotion' has curdled into thoughts, articulate language rhythmically arranged—words steeped in music and colour, but at the same time embodying ideas—can do what no mere wordless music is able to achieve in giving it expression. Yet, every art can in some degree invade the domain of her sisters, and the nearer these sisters stand to each other, the more easily and completely can this invasion be accomplished.'

તેમ કવિતા અને સંગીત, એ બે કળાઓ સર્વ કરતા વધારે અન્યોન્ય સમીપ છે, અને તેથી એ બેનો સંયોગ વિશેષ નિકટ થઈ શકે છે.

આ રીતે એક કળાનું બીજી કળાના પ્રદેશમાં આક્રમણ સરળ થવામાં સાધનની સરપતા મુખ્ય કારણ બને છે. ચિત્રકળા કવિતાનું સાધન જે શબ્દ, તેનો ઉપયોગ કદી પણ કરી ન શકે, એટલું જ નહિ પણ તેનું સ્વચ્છ પછાત બાળે કરી શકે ત્યારે કવિતા યદ્યપિ ચિત્રકળાનું સાધન જે રંગ, તેનો ઉપયોગ કરવાને અશક્તિમાન હોતા, પોતાની word-painting (શબ્દાલેખન)ની શક્તિથી ગંગની સ્વચ્છ કરી શકે છે. બે ઉદાહરણ બસ થશે —

' Beyond the shadow of the ship

I watch'd the water-snakes

They moved in tracks of shining white,

And when they reared, the bluish light

Fell off in hoary flakes-

Within the shadow of the ship

I watch'd their rich attire

Blue, glossy green, and velvet black,

They coil'd and swam, and every track

Was a flash of golden fire'

(Coleridge, "Ancient Marner ")

" મદ મદ મગીર વહે તરુ કુંજમાં બહુ મ્હાલતો,
ગિરિગબ્દરે અચકાઈ મીઠા રાગ મૃદુ આલાપતો,
હરે જલમાં ચાલતી વાકી સુકી લમકાઈને,
એકાગ્રતાથી મળી મળી તટપર પડે મીઠે રવે,
તાન દે તે ગાનને તરુવર ઝુકે બહુ ઝુંડમાં,
દે માન તે શુભ ગાનને વળી ધવલ પુષ્પ વધાવતા,
બોમ તરુ તટ વિશ્વ, સધળું નામતુ પ્રતિબિંબમાં,
જાયા મુણે ગિરિપર ગ્યા બધું ગુણ ગંભીરતાપૂર્વક *"

હામા ત્રીજી, ચોથી, સાતમી અને આઠમી, એ પંક્તિઓમાં શબ્દાલેખનની શક્તિનો કંઈ અદ્ભુત કળાથી ઉપયોગ થયો છે તે તરત જણાશે. આ શબ્દાલેખનની કળા વિશે બેલાર્મની ચર્ચા † તરફ લક્ષ બેઝી આગળ ચાલિયે કવિતા અને ચિત્રકળામાં સાધન વચ્ચે વિશેષ છેદ હોના છતાં આટલો પર પ્રદેશમાં પ્રવેશ થઈ શકે છે, તો સંગીત જોડે સાધનની સરપતા વિશેષ હોવાને લીધે વધારે સફળ રીતે આક્રમણ થઈ શકે, હેમાં નવાઈ નહિ. માટે જ શબ્દાલેખનની શક્તિ કરતા પણ વધારે સખલ શક્તિથી કવિતા પોતાની શબ્દસંગીત (Word-music) ની શક્તિથી સંગીતની-સ્વરસંગીતની-સ્વચ્છ કરી શકે છે તેના ઉદાહરણ આપણે આરમ્ભમાં જોઈ ગયા છીએ ‡ તે સ્થળે ઉપરના 'કાન્તા' માં-

* શ. મહિપાલ કૃત 'કાન્તા', અંક ૨, પ્રવેશ ૪, દરિગીત ૨૩-૨૪ .

† Fine Arts pp 303-307.

‡ "સુદર્શન" ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૮ ના માસના અંકમાં પૃષ્ઠ ૧૧૪-૧૧૫ જુવો.

ના હરિગીતની પ્રથમ એ પંક્તિયોનું આ સ્વરૂપ જોયું હતું. એ હરિગીતમાંની ખીજી પંક્તિ-
યોમાં પણ શબ્દાલેખનની સાથે શબ્દસંગીતની શક્તિ પણ વિલક્ષણ કલાથી સંકીર્ણ થયેલી
જણાય છે. એકાદ એ વધારે ઉદાહરણ આપવાં અનુચિત નહિં ગણાય. પાછળ એકવાર
જોઇ ગયેલા ઉદાહરણમાંથી એક એ ભાગ ફરી લખ્યે:—

“ આ શાં અણગણ તારાવૃન્દે, દીપે શ્યામ નિશામાં,
સદ્દ હળિ મળિ જતાં સાથ રે, દીપે શ્યામ નિશામાં;

* * * * *

પશુ પંખી જોલે નહિ ને, જોલે ન જળ રચળ કાંઈ,
મૃત અમૃત નિદ્રાએ ઘેરું, તમરુ તમતમ કરતું આદિં રે. દીપે.

આ ઉદાહરણમાં “ શ્યામનિશામા ” એ શબ્દોમાંની શબ્દસંગીતની શક્તિ શબ્દાલે-
ખન શક્તિ સાથે કેવી મિશ્ર થઇ છે તે એકવાર આપણે જોઇ ગયા છીએ.* “ તમરુ ”
તમતમ કરતું આદિ” એ વચનમાંના શબ્દસંગીત તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચવાનું છે. એથી
વધારે, આ ખીજી કડીના પ્રથમના ત્રણ ચતુર્થાશ ભાગમાં એક પ્રકારની વિલક્ષણ શબ્દ-
સ્વરચના વડે સ્વધ્વનિ (Sonant) નો અભાવ સૂચિત થાય છે. શબ્દવડે શબ્દાભાવની
સચના કરવાની કળાનું આ સ્વરૂપ અપૂર્વ અને મનન કરવા લાયક છે.

“ વહિ જતાં ઝરણાં શ્રમને હરે,
નિરખતા રચના નયનો ઠરે;
મધુર શબ્દ વિહંગ બધા કરે;
રસિકનાં હૃદયો રમથી ભરે.” x

રા. મણિશંકર ભટ્ટના ‘ વસન્તવિજય ’ કાવ્યમાંના આ દ્રુતવિલમ્બિત શબ્દસંગીતનું
સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ બતાવે છે ઝરણાંનો નાદ શબ્દોક્ત ન છતાં ધ્વનિત હોઇને પ્રથમ પંક્તિના
શબ્દ સંગીતથી શ્રવણ ઉપર પડતો જણાય છે. તેમ જ પક્ષીઓનું ગાન ત્રીજી પંક્તિમાં
શબ્દોક્ત છતાં દોષ નથી આવતો. ત્હેનું કારણ એ પંક્તિમાંની સાદી પણ રસિક
સ્વરચનામાં જણારો.

“ ધીમે ધીમે છટાથી કુસુમરજ લઇ ડોલતો વાયુ વાય,
ઓપાસે વર્ષાઓથી પરિમલ પ્રસરે, નેત્રને તૃપ્તિ થાય,
ખેશીને કાળુ જાણે ક્યંદિ પરભૃતિકા ગાન સ્વર્ગીય ગાય,
ગાળી નાંખે હલાવી રસિક હૃદયને,—વૃત્તિથી દાખ જાય.” †

એ જ કાવ્યમાંના આ સ્તંભરના ઉત્તારાર્દમાં કોકિલાના ગાનની દ્રાવક અસર વર્ણવવાની
સાથે જ કોકિલાના ગાનનું મૃદુલ પ્રવાહમાં વહેતું સ્વરૂપ શબ્દસંગીતથી જ ગન્ધારું છે.

* સુદર્શન, ૧૮૯૯ જીન. ૫૪ ૨૦૧ જીવો.

x બુદ્ધિપ્રકાશ, ઇ. સ. ૧૮૯૦ ના જન્યુઆરીના અંકમાં પૃષ્ઠ ૯૦ મે શ્લોક ૩૨ જીવો.

† બુદ્ધિપ્રકાશ, ઇ. સ. ૧૮૯૦ ના જન્યુઆરીના અંકમાં પૃષ્ઠ ૧૦ મે શ્લોક ૩૭મો જીવો.

“ અરુણ તરુણ આ ઉદય થયો સદ્ ગંગો સતા લોક,
આગસ તજી શુભ સુગતવસ્ત્ર સર્જિ હરખે મુકવો શોક,
સૂર્ય ઉદય આ ભાસે.

* * * * *
આ અવસર આકાશ સ્વચ્છ સંપૂર્ણ સ્વભાવે શાન્ત,
મધુર વાયુ નદિયો નિર્મળ પન મોહન કામ વસંત,
નિરાશા નિન્દ્ય નકામી.

લીમરાવની ‘લાવણ્યમયી’ માંની આ બે કડીઓ સાંભળી ત્હેમાંની આ છેલ્લી કડીમાં એક જાણતું અપૂર્વ શબ્દસંગીત યોગ્યોત છે, જેથી કરીને આકાશનો સ્વચ્છ બૂરો રંગ ધ્વનિત થઇ શબ્દાલેખનની કળા કાંઈક શબ્દસંગીતમાર્થી જ પ્રસવવાની સાથે, પ્રભાત-કાળના મન્દ પવન તેમ જ નદીના જળાનું મન્દગત કાંઈક ઉક્ત કાંઈક અતુક્ત રહી ધ્વનિત થાયછે એટલું જ નહિ પણ એકદમ વાતાવરણમાં કાંઈ અનુપમ વસન્ત-સમયનું ઉદ્ઘાસ-મય છતાં શાન્ત ગાન વ્યાપી રહ્યું છે ત્હેનો અંકાર પણ આ શબ્દસંગીતથી ઉપરિચિત થાય છે.

અપૂર્ણ

અગ્નિ.

(મળેલું *)

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૪૫ થી.)

પ્રથમ નામ અગ્નિ છે. આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ઉપર જતાવી છે, તે પ્રમાણે ઉપર ગતિ કરાવનાર-અગ્નિ-છે.

અગ્નિ પોતે જ યમરૂપ છે એ તો સ્પષ્ટ જ છે. ચઝૂ ધાતુ ભજન વાચક છે. યજ્ઞ ભજન છે ભજન એટલે જ્ઞ અભ્યાસના અર્થમાં છે પણ સામાન્ય સેવા ન સમજવી. ભજવું, સેવવું, એટલે તે તે વસ્તુમાં જ મનન-રટણ-રાખવું, ઉપયોગ કરવો, અભ્યાસ રાખવો, એમ અર્થ છે. ૧૨૧૨ શાસ્ત્રદિવસ વાંચ્યા કરે તેને પુસ્તકનો ભક્ત કહેવાય, અને પછી તે પુસ્તકમાર્થી જો જ્ઞાન મળે, તે તેની ભક્તિનું ફલ છે. આમ ચઝૂ ધાતુનો બહોળો અર્થ સેવાનો છે. ભજનિયાં કે કીર્તનાદિ પણ તેમાં આવે અર્થ.

અગ્નિનું ત્રીજું નામ આદ્ય છે. આદ્ય (વેદ) ને જાણે તે આદ્ય છે. વેદ વાણીરૂપ હોવાથી આદ્ય તેનો પ્રવર્તક અગ્નિ છે. વાણીનો પ્રવર્તક 'અગ્નિ' તે આદ્ય છે.

અગ્નિ વાણીનો પ્રવર્તક હોવાથી વાણીરૂપ તે છે. વાણીનું નામ જ વાચ છે. વ્રતાદિ સર્વ કર્મો અગ્નિમય જ છે, માટે અગ્નિને વ્રતપતિ કહેલ છે. પૂર્વ દિશામાં ઉદરમાં પત્ત રહેલ છે તે અગ્નિ છે, એમ પૂર્વે કહેલું છે, માટે તે પૂર્વ દિશાનો પાલક પણ છે. વસુપતિ એવું અગ્નિનું નામ છે. વસુ શબ્દ લક્ષ્મીવાચક છે, એ પરથી તે સંપત્તિવાચક છે. સર્વ સંપત્તિ દેનાર સર્વ સહકર્મમય અગ્નિ જ છે, માટે તેને વસુ-પતિ કહેલ છે. અંગિરસનો પુત્ર અંગિરસ—બૃહસ્પતિ. અંગિરસ શબ્દ પણ અગ્નિના ધાતુપરથી થયો છે. એતરેય આદ્ય પ્રમાણે અંગિરસ શબ્દ અંગારા માંથી થયો છે. એ અંગારા આસંસ્તંગિરસોડમવન્ (જે અગારા હતા તે અંગિરસ થયા) અંગારા નામ મંગલમંદ (Mars) નું છે તથા તેનો અર્થ 'રક્તરંગ' થાય છે. અગ્નિનો રક્તરંગ, તે તેનો પિતા છે. મંગલનો ગ્રહ પણ રક્તરંગ અને ઉજ્જ્વળ પ્રકૃતિવાળો પણ છે, માટે તે અગ્નિનો પિતા છે.

નિશ્ચિપામ્યહમગ્ને ત્વાં ત્વમગ્નિઃ પ્રથમો ભવ ।

મવિષ્યાર્મ દ્વિતીયોઽં પ્રજાપત્યક એવ ચ ॥

મહાભારતમાં અગ્નિએ તપ કરવા માડ્યું હારે અંગિરસ પોતે અગ્નિ અગ્નિ-અગ્નિ અને તેનાથી તેજમાં વધી ગયો, એ જોઈને અગ્નિ તે ઋષિ (અંગિરસ) પાસે આવીને ઉપર પ્રમાણે બોલ્યો છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે :—(હે અગ્નિ, તને હું સ્થાપુ છું, તું પ્રથમ અગ્નિ થયે; અને પછીને પ્રજાપતિથી હું થઈશ). આ અગ્નિના વચનના ઉત્તરમાં અગિરસે કહ્યું છે કે:—

કુરુ પુણ્યં પ્રજાસર્ગ ભવાગ્નિસ્તિપિરાપહઃ ।

માં ચ દેવ કુરુષ્વાગ્ને પ્રથમં પુત્રમંજસા ॥

(પુણ્યરૂપ પ્રજોત્પત્તિ કર, અધિકારનો નાશ કરનાર અગ્નિ થા; અને હે દેવ અગ્નિ, પ્રથમ પુત્ર મારો થા).

આ સાંભળીને વેદ જાણનાર અગ્નિએ તેમ કહ્યું (હિતિશ્રુત્વાંગિરસો વાક્યં જાત-વેદાસ્તથાકરોત્).

અંગિરસ આદ્યાના દશ માનસ પુત્રમાંનો એક છે, તેને કર્દમ પ્રજાપતિની પુત્રી, શ્રદ્ધાથી બૃહસ્પતિ, ઉત્તમ અને સંવર્ત, એમ ત્રણ પુત્રો, અને કુહ, સિનીવાલી, રાક્ષ અને અનુભતિ, એમ ચાર પુત્રીઓ થઈ. આવી રીતે બૃહસ્પતિ (Jupiter) પણ અગ્નિની પેઠે મંગલ (Mars) અથવા અંગિરસનો પુત્ર છે.

પ્રજા અંગિરા અગ્નિ રૂપજ છે, તેને મારે કહેલું છે કે:—

શિવોભવ પ્રજામ્બો માનુષીભ્યસ્ત્વમેગિરઃ ।

અંગિરોભિઃઋષિભિઃસપાદિતત્વાત્ અંગસૌષ્ઠ્વાદ્વા અંગિરા અગ્નિરૂપઃ ॥

(હે અંગિરસ્, માનુષિ પ્રજાઓનો શિવ-કલ્યાણ કરનારો થા; અંગિરા ઋષિઓથી સંપાદન થતાં અંગસૌંદર્યથી અંગિરા અગ્નિરૂપ છે)

આવી રીતે અગ્નિનું નામ અંગિરસ્ છે. મુખ્ય અને સર્વ દેવોનું પ્રલક્ષરૂપ સૂર્ય આદિય છે. આદિય શબ્દ અદિતિના પુત્ર મર્વ દેવતાઓનો વાચક છે. અગ્નિ દેવતાઓ અને મનુષ્યો વચ્ચે સંબંધ કરાવનાર, તથા એક ખીતની વાતો પહોંચાડનાર છે, તેથી તેને આદિય-દેવતાઓ-નો દૂત કહેલ છે

હોમેલ બલિને ખાય છે માટે હુતજુષ નામ પડેલું છે; ધુન્વાગ્રણી શરીરવાળો હોવાથી ધૂમકેતુ કહેલ છે, ધાવન કરનાર હોવાથી ગુમિ (પવિત્ર) કહેલ છે; રોહિત એટલે રક્તવર્ણ અને અશ્વ-ધોડો, અગ્નિના રથના ધોડા રક્ત રંગના છે એમ ઉપર કહેવાઈ ગયું છે, માટે અગ્નિને રોહિતાશ્વ કહેલ છે. અગ્નિને સાત જીબ હોય છે તેથી તેનું નામ સાપ્તજિવ્હ છે. એ સાત જીબોના નામ આ પ્રમાણે છે—

કરાલી ધૂમિની શ્વેતા લોહિતા નીલલોહિતા ।

સુવર્ણા પદ્મરાગાચ જિવ્હાઃ સપ્ત વિભાવસોઃ ॥

(કરાલી, ધૂમિની, શ્વેતા, લોહિતા, નીલલોહિતા, સુવર્ણ, અને પદ્મરાગા, સાત જિવ્હા વિભાવસુતી છે) આમાં વિભાવસુ નામ અગ્નિનું છે. વિમા તેજ, અને વસ્તુ સંપત્તિ, એ ઉપરથી 'સપતિનુ તેજ' તે વિભાવસુ છે. આ માત જીબો, તે અગ્નિના માત જીવનના તણખા છે બાળી નાખનારી ભયંકર કરાલી છે, ધુન્વાગ્રે ધૂમિની છે, શ્વેતરંગની શ્વેતા, રાતારંગની લોહિતા, કાળા રાતા રંગની નીલલોહિતા, સુવર્ણના જેવી સુવર્ણ અને પદ્મરાગ (પોખરાગ) ના જેવી પદ્મરાગા છે. આ પ્રમાણે અગ્નિની જવાલાઓના જુદા જુદા રંગો ઉપરથી નામ પડેલા છે અને તે તેની જીબો કલ્પાઈ છે. તોમર એટલે બારી, સાકડી-ગદા, તેને ધારણ કરનાર માટે તોમરધર કહેલ છે.

ધીથી પુટ થાય છે માટે ધૂતાગ્ર છે; હાનુ સૂર્યનું નામ છે. બા-પ્રકાશ અને ચિત્ર ગોભાપમાન ગોભાપમાન. પ્રકાશવાળો તે ચિત્રમાનુ છે. શોચિસ્-તણખો. અગ્નિનો તણખો ઊર્ધ્વ-જિયો બધ છે માટે ઊર્ધ્વશોચિસ્ કહેલ છે. એ તણખાને જ કેશનું રૂપ આપી શોચિષ્કેશ નામ પાડેલું છે. એ તણખામાં વખને લીલો રંગ દેખાય છે માટે હુરિકેશ કહેલ છે, કેમકે હુરિ લીલા રંગને કહે છે. હુરણ્ય સુવર્ણને કહે છે. અગ્નિથી દમ્બકાદના કાપમા સુવર્ણ જેવા રાતા ચળકે છે તેને અગ્નિના દાંતનું રૂપ આપી હુરણ્યદંત કહેલ છે. અમ્યસ્ એટલે લોહું. લોહાના જેવી જેની ગડો છે એને અમ્યોદ્ધુ કહે છે.

૯. રાવપય બ્રાહ્મણમાં (૨-૧૦-૩-૧૮) અગ્નિને પ્રજાપતિ અને પ્રજાપતિને વર્ષ (Year) કહેલ છે, તથા (૨-૧૦-૩-૧૯ માં) અગ્નિદોષમાં એક વર્ષમાં ૫૭૬૦૦ અ-

જમત્રો ભણાય છે, એમ કહેલું છે. વળી એ જ બ્રાહ્મણમાં અગ્નિ વિષે તે સર્વ દેવમય હોવાનું પણ કહેલું છે.

અગ્નિને પ્રથમ સજગાવવામાં આવે અને હજી તે પ્રકટ ન થયો હોય પણ માત્ર ધૂમ નીસરવા માંડે છે, સારે તે અગ્નિને રુદ્ર કહેવાય છે. (૨-૩-૨-૨૮).

પછી તેમાંથી જરા વિશેષ બ્લાસા નીસરવા માંડે છે, તેને ચરુણ કહેવાય છે. (૨-૩-૨-૧૦).

પછી જ્યારે સંપૂર્ણ પ્રકટ થઇને ભડકે બળવા માંડે છે, સારે તેને હંદ્ર કહે છે. (૨-૩-૨-૧૧).

આટલે સુધી અગ્નિની વૃદ્ધિ છે. પછી ક્ષય થવા માંડે છે. એટલે કે તાપ ધીમે પડી જાય છે અને આગ પામીને પડી જાય છે, સારે તેને મિત્ર કહેવાય છે. (૨-૩-૨-૧૨).

પછી જ્યારે બળી રહી માત્ર રહેલા અંગારા જ અત્યંત પ્રકાશ કરતા રહે છે, તેને દ્રહ્મા કહેવાય છે (૨-૩-૨-૧૩).

પ્રજાપતિ અગ્નિ છે પ્રજા એટલે ઉત્પત્તિ, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અગ્નિથી જ થાય છે. અગ્નિમાં વિસ્તારનો ગુણ છે તેથી કોઇપણ પદાર્થને તપાવવામાં આવે છે સારે તે પદાર્થના પરમાણુઓ વૃદ્ધિ પામીને પદાર્થનું કદ મોટું થાય છે. આ નિયમાનુસાર સૃષ્ટિના પરમાણુઓ તમ બની વૃદ્ધિ પામી સૃષ્ટિ બની છે. શાસ્ત્રમાં ઉત્પત્તિ વર્ણનમાં દેવો તપ કરી સૃષ્ટિ રચે છે, એમ કહેલું છે, તેનો અર્થ દેવો, એટલે તત્ત્વો, તપ કરે છે એટલે તમ બને છે, તેમાં અગ્નિ વધે છે, એટલે તત્ત્વો વિશેષ સ્થૂલ બનતાં જાય છે અને સૃષ્ટિ બને છે. આટલે અગ્નિથી સૃષ્ટિ રચાવાથી અગ્નિને પ્રજાપતિ કહેલ છે તે વાસ્તવિક જ છે.

અગ્નિ પ્રજાપતિ છે અને પ્રજાપતિ વર્ષ છે, એટલે અગ્નિ વર્ષ છે. વર્ષ શબ્દ વીર્ય, બલ કે ઉત્પત્તિ વાચક છે, અને ઉત્પત્તિ વાચકતાએ તે પ્રજાપતિ છે. વૃષ્ ધાતુનો અર્થ “ઉત્પાદક શક્તિમાન” થાય છે. આમ વર્ષ, પ્રજાપતિ અને અગ્નિની એકતા છે. વળી વીર્યંધી અગ્નિથી ઉત્પત્તિ સંભવતાં પણ ઉત્પાદક પ્રજાપતિ વીર્યાગ્નિ છે. એક વર્ષમાં ૫૭૬૦૦ મંત્ર જપ થાય સારે એક દિવસના ૧૬૦ થાય છે.

અગ્નિને રુદ્ર, વરુણ, ઈંદ્ર તથા મિત્ર અને બ્રહ્મા કહેલ છે. આમાં પાંચ દેવો જે મુખ્ય છે તેજ અગ્નિને કહેલ છે. જેમ જેમ તપની વૃદ્ધિ થાય તેમ તેમ આ રૂપો થાય છે. પ્રથમ ધૂમ નીસરે તેને રુદ્રનું રૂપ આપી રુદ્ર નામ પાડ્યું, પછી વધુ સજગી દિ-શાઓમાં વ્યાપવા લાગ્યું તેને આજરણ વાચક વરુણ નામ આપ્યું, પછી અસંત પ્રકાશનો તાપ થતાં પ્રકાશવાચક ઈંદ્ર નામ આપ્યું. આ પ્રમાણે વૃદ્ધિ પામી રહ્યા પછી અગ્નિનું પ્રથમ રૂપ થયું તેને પ્રકાશક મિત્રનું નામ આપ્યું અને છેવટે વિસ્તારવાચક બ્રહ્માનું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

૧૦. જલ સ્ત્રી છે અને અગ્નિ તેનો પુરુષ છે, (શતપથ. ૨-૧-૧-૪) અને તેમના સંગમથી સુવર્ણની ઉત્પત્તિ છે. (શત. ૨-૧-૧-૫). ચંદ્ર ગાય છે અને ગાય અમ છે (શત. ૨-૨-૪-૧૩). ગાય અગ્નિની સ્ત્રી છે, તેમનાથી દૂધ ઉત્પન્ન થાય છે

(શત. ૨-૩-૧-૧૫). પ્રજાપતિએ અગ્નિને ઉત્પન્ન કરેલ છે, અને તે અગ્નિ સર્વ દેવોનું મૂળ તથા ઉત્પાદક છે. (૨-૫-૧-૮). અગ્નિ જ રૂપ છે (૨-૫-૪-૩) તથા તે જ અવિનાશી છે (૨-૨-૨-૧૦). અગ્નિ વૈશ્વાનર છે (૧-૪-૧-૧૦), અને વૈશ્વાનર પ્રાણ છે, અને પ્રાણ જીવન છે (૪-૨-૪-૪). પ્રાણ વહન કરનાર અગ્નિ છે તેથી તેને ધવમાન કહે છે; ધાવન કરનાર હોવાથી અગ્નિને પાવક કહે છે; અને પ્રમાણ કરે છે તેથી તે શુચિ કહેવાય છે (શત. ૨-૨-૧-૧ થી ૮).

શ્રી પુરુષની પ્રકૃતિ કે સ્વભાવ બને છે. માણસ હમેશાં પ્રકૃતિ કે સ્વભાવને જ આધીન હોય છે. આધીનતા એટલે જેની પાસે મન નિર્બંધ બની જાય છે, અને દ્રવી જાય છે. આવી રીતે મનને દ્રવરૂપ કરી નાખે છે તેથી અગ્નિને દ્રવરૂપ કરનાર જલ છે. જલ મળવાથી અગ્નિની દાહકાદિ શક્તિ ક્ષીણ બની જાય છે; કદાચ આવી ભાવનાથી જલને અગ્નિની શ્રી કરપેલ લાગે છે. અગ્નિ અને જલના મંથનથી સુવર્ણની ઉત્પત્તિ કહેલી છે. અગ્નિમાં જલ મળવાથી તેા કોપસો કાળો થાય છે, પરંતુ એવી રીતે જલતત્ત્વનું ગિત્રણ અગ્નિ તત્ત્વમા થાય કે તેથી અગ્નિનું અગ્નિત્વ કે વર્ણ બદલાય નહિ ત્યારે તે સુવર્ણ કહેવાય છે આમ કોઈ રસાયણી ક્રિયાથી બનતું હોય તેા અસંભવિત નથી જણાતું, કેમકે સુવર્ણનો વર્ણ અગ્નિ જોવો જ છે. સુવર્ણ તેા જમીનમાંની ખાણોમાંથી મળે છે, પરંતુ જમીનની સપાટીની અદરના કોઈ રસાયણી પ્રયોગોથી આમ બનતું હોય તેા શક્ય જણાય છે!

યજુ ને ગાય અને ગાયને અન્ન કહેવ છે ઉત્પત્તિરૂપ યજુને ગાયનું રૂપ આપેલું છે. ગાય પૃથ્વીવાચક છે અને પૃથ્વીને સમગ્ર વિશ્વવાચક લેતાં વિશ્વરૂપ યજુ જ એ ગાય છે. વિશ્વનાં તત્ત્વોરૂપ ગાય જ અન્ન છે, કેમકે એ વિશ્વનાં તત્ત્વો એ તત્ત્વોથી જ વૃદ્ધિ પામે છે, માટે તત્ત્વો જ તત્ત્વનું અન્ન છે, અને તે અગ્નિથી તત્ત્વો તત્ત્વ બને ત્યારે તત્ત્વ પોષાય છે, માટે તત્ત્વોનું તત્ત્વ બનતુ, તે જ અન્નપ્રાશન છે આમ જોતાં અગ્નિ આપનો પતિ પણ કરી શકે છે. અગ્નિ અને ગાયરૂપ વિશ્વ તત્ત્વોમાંથી દૂધ ઉત્પન્ન થાય છે. એ દૂધ પુષ્ટિકારક અન્ન જ છે. પ્રજાપતિ (બ્રહ્મા) થી અગ્નિની ઉત્પત્તિ છે. બ્રહ્મા અંતઃકરણ વાચક છે અને અગ્નિ વાયુ કે પ્રાણ વાચક છે. અંતઃકરણથી જ વાયુ કે પ્રાણની પ્રકૃતિ છે, માટે પ્રજાપતિનો પુત્ર છે. અગ્નિરસ્ પણ પ્રજાપતિ દ્વારા અને તેનો પુત્ર અગ્નિ છે, એમ પૂર્વે કહેવાઈ ગયું છે. આમ હોવાથી જ સર્વ દેવોનું મૂળ તથા ઉત્પાદક અગ્નિ જ છે, એ પણ ઉપર કહેવાઈ ગયું છે. વિશ્વના અનાદિ કારણરૂપ બ્રહ્માનું રૂપ અગ્નિ જ છે, એમ સૂર્યને પ્રસન્ન બ્રહ્મ કહીને ઉપર બતાવેલું છે; અને તેટલા માટે જ અગ્નિ અવિનાશી છે, એ પણ કહેલું જ છે. અગ્નિ જ વિશ્વમાં આત્મારૂપ હોવાથી તેને વૈશ્વાનર કહેવો છે. વૈશ્વાનર (સૂર્ય) વિશ્વના પ્રાણરૂપ છે, ને એ પ્રાણ જ જીવનરૂપ છે. ધવમાનાદિ ત્રણ અગ્નિ વિશે પ્રથમ કહેલું જ છે. આવી રીતે અગ્નિનું સર્વમયત્વ બતાવેલું છે.

ઉદ્ધાપાત અથવા ખરતા તારા.

(મજલુ.)*

ઉદ્ધા અથવા ખરતા તારા-શુ છે શાના બનેલા છે અને શા કારણથી પડે છે એ વિષેનું કાંઈપણ જ્ઞાન અસલના સોકોને હોય એવું જણાતું નથી. જે પ્રજામાં જ્યોતિઃશાસ્ત્રનો અભ્યાસ થયો આગળ વધેલો હતો તેવા સોકોના શાસ્ત્રોમાં પણ એ વિષેનું કાંઈપણ વર્ણન જોવામાં આવતું નથી. આર્ય પ્રજામાં જ્યોતિઃશાસ્ત્ર ધણી ઉંચી સ્થિતિએ પહોંચ્યું હતું એ વાત નિર્વિવાદ છે કારણ કે એ જાળતની કેટલીક સૂચનાઓ દુનીઆના સહથી જુનામાં જુના ધર્મપુસ્તક ઋગ્વેદમાં પણ જોવામાં આવે છે અને એવી સૂચના હોય એ કાંઈ નવાઈ જેવું નથી, કારણ-જ્યોતિષને અભ્યાસ કરવો એ પણ એક ધર્મ સંબંધી કામ જેવું જ હતું. આપણા સોકોને જ્યારે જ્યારે કોઈપણ ધાર્મિક ક્રિયા-જેવી કે જાતિ-સંસ્કાર વિવાદવિધિ અથવા શ્રાદ્ધવિધિ-કરવી હોય છે ત્યારે કરેલ જખતે મહ અને નક્ષત્રની સ્થિતિ જાણવી જોઈએ છે, અને એ સ્થિતિ જાણવાને જ્યોતિષજ્ઞ જ્ઞાન આવશ્યક છે, અને આ આવશ્યકતાને લીધે જ જ્યોતિષ સંબંધી આર્ય પ્રજાનું જ્ઞાન ધણી ઉંચી સ્થિતિએ પહોંચેલું માલમ પડે છે. પણ તે સોકોએ જે કાંઈ એ જાળતનું જ્ઞાન મેળવ્યું છે તે માત્ર સૂર્ય ચંદ્ર, અને સૂર્યની આસપાસ ફરતા મહો સંબંધીનું છે કારણ તે સોકોનું એવું માનવું હતું (અને હજી પણ કેટલાકનું એવું માનવું છે) કે પૃથ્વી અને પૃથ્વી પર વસતા પ્રાણી અને વનસ્પતિની સારીરિક સ્થિતિ ઉપર સૂર્ય વીગેરે નવ મહોની સારી અથવા ખાડી અસર થાય છે. ખીજા મહ અને તારાઓ પૃથ્વીથી ધણે અંતરે હોવાને લીધે કાંઈ ઝાઝી અસર કરી શકતા નથી અને આમ તેઓનું માનવું હોવાને લીધે તેઓએ માત્ર સૂર્ય, ચંદ્ર, બુધ, શુક્ર, મંગળ, ગુરુ, શનિશ્વર, રાહુ અને કેતુની ગતિ અને તે ગતિને લીધે થતા સ્થાન ક્રમ ઉપર વિશેષ ભક્ષ આપ્યું હોય એમ માન્ય પડે છે. અગરને આ નવ 'જ્યોતિર્ગણ' (heavenly bodies) ને મહની સાધારણ રીતે સંજ્ઞા આપાય છે તોપણ સૂર્યની દેખીતી ગતિનું અર્ક કારણ પૃથ્વીનું ફરવું છે એમ સોકો જાણતા નહોતા એમ આપણે કહી શકીએ નહીં. કારણ કે એ જાળતની કાંઈક સૂચના આર્યજાતના જ્યોતિષજ્ઞ અંધમાં કરેલી જોવામાં આવે છે. (મોનિયરવિલયમ્સ કૃત 'ઇન્ડિઅન વિઝ્યુઅલ' જુવો). જણા રાહુ અને કેતુ એવા બે મહના અસ્તિત્વ વિષે હજી આપણે કાંઈ જાણતા નથી અને એવા કોઈ મહ નથી એમ પણ કહેવાને બાધ નથી તો એ બે મહો શી રીતે આવ્યા એ શંકા થાય. પણ તે થવાનું કાંઈ કારણ નથી, કારણ આપણા જ્યોતિષીઓ પણ એ બેને 'ભાયાશ્વ' એ નામથી જ જાણે છે. અને તેથી સિદ્ધ થાય છે કે એ બે કોઈ અસુક આકાશમાં ફરતા મહ છે એમ તે સોકોનું પણ માનવું નહોતું. આપણા જ્યોતિષીઓ પ્રમાણે એ બે મહ હમેશ સામસામા હોય છે, અને એ બંનેની સરખી ગતિ છે, અને બંને એક રાશિમાં ફક્ત દોઢ વર્ષ જ રહે છે, એટલે આશરે અઢાર વર્ષે પાછા પોતાને અસલ ઠેકાણે આવે છે. આટલી વાત જો ધ્યાનમાં રાખીશું તો માલમ પડશે કે આ બે મહ

તે ક્રાંતિવૃત્ત-રવિમાર્ગ-જે બે બિંદુમાં ચંદ્રમાર્ગને છેદે છે તે બે બિંદુઓ છે જેને અંગ્રેજીમાં 'Nodes' કહે છે. આ નવ ગ્રહની ગતિ સિવાય પણ જ્યોતિષર્તુ ખીન્નું ધણું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. પણ ધૂમ્રકેતુ અને ખરતા તારા વિશે કાંઈપણ તરેહનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન હોય એવું માલમ પડતું નથી. ધૂમ્રકેતુ અને ઉલ્કાપાતથી સાધારણ રીતે ધ્યાન ખેંચાય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી પણ જેવી રીતે મહોના સખધમાં જેટલું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન મેળવ્યું તેટલું અથવા તેના દશમા ભાગ જેટલું પણ જ્ઞાન મેળવ્યું હોય અથવા મેળવના પ્રયત્ન કર્યો હોય એ વિશે આપણી પાસે કાંઈ પુરાવો નથી. અને પ્રયત્ન નથી કર્યો તેનું કારણ દૂર શોધવા જવું પડે એમ નથી. ધૂમ્રકેતુ એક વાર દેખાય છે તે પાછો ફરીથી દેખાવો જ જોઈએ એવું નક્કી નથી. અને જો પાછો દેખાય છે તો તે ઘણે લાંબે વખતે દેખાય છે. આમ હોવાને લીધે તેની ગતિ નક્કી કરવી એ ઘણું મુશ્કેલ છે અને હાલમાં પણ જેનાં માર્ગ અને ગતિ નક્કી થયેલા છે એવા ધૂમ્રકેતુ ઘણા જૂન છે. ઇ. સ. ની સાદ્ગ્યાતથી તે આજ સુધીમાં આશરે સાતસો ધૂમ્રકેતુઓ જોવામાં આવેલા છે પણ તેમાંના સોમા ભાગના પણ માર્ગ અને ગતિ નક્કી થઈ શક્યાં નથી. અને કેટલાકને વિશે તો હજી એટલી પણ શકા રહે છે કે તે પાછા દેખાશે કે નહીં, કારણ ધૂમ્રકેતુ બે પ્રકારના હોય છે. કેટલાકનો માર્ગ (Parabolic) હોય છે અને કેટલાકનો માર્ગ અંડવૃત્ત (Elliptical) હોય છે. પહેલા વર્ગના કેતુઓ માત્ર એક વાર સૂર્યની ધણીજ નજીકમાં આવે છે અને પછી તે જાય છે તે પાછા આવી શકતા નથી. પણ એટલામા જો કાંઈ મોટો ગ્રહ તેની પાસે આવી જાય છે તો તેથી તેની ગતિ બદલાઈ અંડવૃત્ત થઈ જાય છે અને પાછો આવે છે. ખીન્ન પ્રકારમાં બે વર્ગ છે. કેટલાકનો માર્ગ -હસ્વ (Short Ellipse) અંડવૃત્ત હોય છે અને કેટલાકનો લંબ અંડવૃત્ત (Elongated Ellipse) હોય છે. આમાંના પહેલા વર્ગનાને ફરીતે પાછા આવતાં વાર લાગતી નથી પણ ખીન્ન વર્ગનાને પાછા આવતાં હજારો વર્ષ થાય છે. આવી જુદી જુદી તરેહની ગતિ હોવાને લીધે તેનો ધૂમ્રકેતુ બે ઘણો વખત જોવામાં આવ્યો નહોતો હોય તો તેના માર્ગ અને ગતિ આપણે કાંઈપણ નિશ્ચયપણે કહી શકીએ નહીં જ્યારે આપણી આંજો આવી સ્થિતિ છે તો તે વખતે કે જ્યારે તે લોકો પાસે કાંઈપણ તરેહનાં દુરબીન વિગેરે શોધ કરવાને સાધનો નહોતાં તે વખતે તે લોકોને એ વિશે કાંઈ પણ જ્ઞાન નહોતું હોય એમાં કાંઈપણ આશ્ચર્ય જોવું નથી. આશ્ચર્ય તો એ છે કે વગર યંત્રે આકાશમાંના કુશોડો તારાઓમાંથી આટલા ગ્રહો શોધી કાઢ્યા અને તેની ગતિ વિગેરે નક્કી કરી; અને એથી પણ વધારે આશ્ચર્યની વાત રાહુ કેતુની ગતિ (Nodes) નક્કી કરી એ છે. તે છતાં પણ આટલું તો કહેવું જોઈએ કે કેટલાક ધૂમ્રકેતુ (જવા કે, Halley's Comet, Encke's Comet) કે જે ટુંકી ટુંકી મુદતે પાછા દેખાય છે તે વિશે પણ કાંઈ સચના નથી એ વિચિત્ર છે. ખરતા તારાનાં પણ માર્ગ અને ગતિ કેતુ જેવાં જ છે અને જે એકને લાગુ પડે છે તે ખીન્નને પણ તે જ પ્રમાણે લાગુ પડે છે.

ખરતા તારાને તારો એ નામ આપવું એ અસંગત છે કારણ ખરું જોતાં એ તારો નથી. તારો એ એક અતિશય સ્પષ્ટ પદાર્થ છે અને તેનું પ્રમાણ ઘણું જ મોટું હોય છે. સૂર્ય તે પણ એક તારો છે પણ તે સહસ્રો નાનામાં નાનો તારો છે અને એ રીતે જ જણાય છે કે તારો એ કાંઈ ઘણી મોટી વસ્તુ છે, જ્યાં તે તેના પાસે ઘણા

લાંબા અંતરને લીધે ધણા નાના દેખાય છે. કેટલાક તારાઓનું અંતર તો એટલું લાંબું છે કે અજવાળાનું એક કિરણ ને એક સેકન્ડે એક લાખને હયાશી હજાર માઇલ જેટલું અંતર કાપે છે તેને તે તારાથી નીકળી આપણી પૃથ્વીપર આવતાં વીશ હજાર વર્ષ જેમ્મ છે! અને આવે એક પદાર્થ ને પડે તો પૃથ્વીની શો અવસ્થા થાય તે સ્હેજ કલ્પી શકાય. પણ તે કોઈ દકાડો પડતા નથી. પણ ને પડે છે અને જેને આપણે ખરતા તારા કહીએ છીએ તે તો ધણા સૂક્ષ્મ હોય છે અને તેનું વજન એક ગ્રેનથી તે આશરે પચાસ હજાર જેટલું હોય છે. તે આવા સૂક્ષ્મ છે માટે જ તે પડે છે. હવે સવાલ એવો ઉઠશે કે ને તે આટલા નાના છે અને તે તારા નથી તો તે આટલા બધા પ્રકાશવાળા કેમ હોય છે? આ પ્રશ્નનો જવાબ ઉજ્જ્વલતાના સ્વભાવ વિષેના હાલના સ્વીકારાયલા વાદ પરથી તરત મળી શકે છે. જ્યારે કોઈ પણ પદાર્થ અતિમાન હોય છે ત્યારે તેનામાં ક્રિયા કરવાની શક્તિ (Energy) હોય છે અને જ્યારે એ ગતિમાન પદાર્થ સાથે અથડાય છે અને તેની ગતિ બંધ પડે છે ત્યારે તે શક્તિનું ઉજ્જ્વલારૂપે રૂપાન્તર થાય છે. આપણી પૃથ્વીની આમપાસ કેટલાક માઇક્રો મુઠ્ઠી જેવે વાતાવરણ છે અને જ્યારે ખરતા તારા એ વાતાવરણ જેડે અથડાય છે ત્યારે તેના વાતાવરણની સાથેના ધર્મણુથી તેની ચલનશક્તિનું ઉજ્જ્વલતામાં રૂપાન્તર થાય છે. અને જ્યારે એ ઉજ્જ્વલતા ધણી વધી પડે છે ત્યારે તે પ્રકાશ આપવા માંડે છે. ખરતા તારાઓની ગતિ સાધારણ રીતે ધણી વેગવાળી હોય છે અને તેમાંના કેટલાક તો એક સેકન્ડે અઠાર માઇલના વેગવાળા હોય છે. આપણી પૃથ્વી એક સેકન્ડે હવીશ માઇલ ચાલે છે અને જ્યારે એ એની ગતિ મામસામી વિરોધી હોય છે ત્યારે પૃથ્વીની અપેક્ષાથી તારાની ગતિ ૪૪ માઇલની થાય છે એ આટલો બધો વેગ હેવાને લીધે વાતાવરણની સાથે ધર્મણુ યવાથી એટલી બધી તો ઉજ્જ્વલતા પેદા થાય છે કે સોડકેલ્વીનની ગણતરી પ્રમાણે એ ખરતા તારાનું ઉજ્જ્વલમાન ૩૦ થી ૪૦ લાખ ડીગ્રી (અંશ) જેટલું હોય છે. કે જે ઉજ્જ્વલમાન આપણને તો હજી તદન અગત છે આટલી બધી ઉજ્જ્વલતાને લીધે ખરતા તારા અત્યંત પ્રકાશિત હોય છે અને તેનું વજન અને પ્રમાણ ધણું નાનું હોવાને લીધે પૃથ્વીપર પડે તે પ્હેલા તે વાયુરૂપે હવામાં મળી જાય છે: અને ને મોટા પ્રમાણવાળા હોય છે તો પ્રતિઘાત (Resistance) ને લીધે તે પદાર્થ ફાટીને ચૂરચૂરા થઈ જાય છે અને ફાટતી વખતે કોઈવાર વીજળીના જેવો કડાકો પણ થાય છે. અને માત્ર ને ધણા જ મોટા હોય છે તે જ પૃથ્વીપર પડે છે આ ઉપરથી સદજ મ્યાનમાં આવશે કે આપણું વાતાવરણ આપણને એક રીતે નહીં પણ ધણી રીતે ઉપયોગી છે. ને એ નહીં હોત તો આવા ખરતા તારાથી આપણને શું નુકસાન થાત એ કલ્પવું પણ મુશ્કેલ છે. કારણ કેલ વિશ્વવિદ્યાલય (University) ના મહાન પ્રોફેસર ન્યુટનની ગણતરી પ્રમાણે એક રાત્રિમાં લાખો ખરતા તારા આપણા વાતાવરણ સાથે અથડાય છે!

આ ખરતા તારા જે પ્રકારના છે. એક સૂર્યની આમપાસ ફરે છે અને તેથી નિષ્ક્રિય વખતે પૃથ્વીની પાસે આવે છે અને બીજા સૂર્યની આસપાસ ફરતા નથી પણ તેઓ વિશ્વમાં રખડતા રખડતા પૃથ્વીની છેક પાસે આવી જવાને લીધે આપણા વાતાવરણમાં પૃથ્વીના આકર્ષણથી ગુચ્ચવાઈ જાય છે અને આખરે ઉપર કલા પ્રમાણે નાશ પામે છે. જે સૂર્યની આસપાસ ફરે છે તેના પણ જુદા જુદા સમય હોય છે અને એવાં જુદાં હમેશાં

સાથે કર્યાં કરે છે. એવાં ધણાં ઝુમખાં છે પણ તેમાંનાં માત્ર ચાર સિવાય બાકીનાં ધણાં અગલનાં નથી. જે અગલના ચાર સમૂહ છે તે: (૧) એન્ડોમીડ, (૨) પરસીડ, (૩) લાઈરીડ, (૪) લીઓનીડ, એ નામથી ઓળખાય છે.

આ ચાર સમૂહ વિષે વિવેચન કરતાં પહેલાં એ ચાર સમૂહ શી રીતે ઉત્પન્ન થયા અને ક્યાંથી આવ્યા એ વિષે વિચાર દરવો અગલનો છે.

ઈ. સ. ૧૮૨૬ માં બેલા નામના એક આરટ્ટીઆ દેશના જ્યોતિષીએ એક ધૂમકેતુ શોધી કાઢ્યો અને તેણે ગણતરી કરી નક્કી કીધું કે એ કેતુનો પરિવર્તન કાળ (Time of Revolution) આશરે સાડા છ વર્ષનો છે, અર્થાત્ એ કેતુને સૂર્યની આસપાસ ફરતાં સાડા-છ વર્ષ લાગે છે. આ ગણતરી ઉપરથી એ કેતુ પાછો સને ૧૮૩૨ માં પાછો દેખાશે એમ આશા રાખવામાં આવતી હતી. પણ ઇ. સ. ૧૮૩૨ અને ૧૮૩૯ માં પૃથ્વીની સ્થિતિ એવી હતી કે જોયો ફરીને એ કેતુ જોઈ શકાય નહોતો અને તેથી ઇ. સ. ૧૮૪૫ માં એ કેતુ જોવાને સાર તૈયારી કરવામાં આવી. તે વર્ષમાં ધારવા પ્રમાણે તે ગણતરી કરેલે વખતે દેખાયો અને જ્યારે તે પહેલો જોવામાં આવ્યો ત્યારે તો એક સાધારણ ધૂમકેતુ જેવો જ હતો અને તે સિવાય કાંઈ પણ વિશેષતા જણાઈ નહોતી. પણ થોડા દિવસ પછી એટલે ઇ. સ. ૧૮૪૬ ના જાન્યુઆરી મહિનામાં જોયું તો તેના બે ભાગ પડેલા માસમ પડ્યા. તે બે ભાગના પ્રકારમાં ધણો જ ફેર હતો, અને તેની માથે તે એક બીજા વચ્ચે ઘણું અંતર પડી ગયલું જણાયું. પહેલવહેલાં તો એ બે ભાગ ન્હાના મ્હોટા હતા પણ ધીમે ધીમે ન્હાનો ભાગ મ્હોટો થવા લાગ્યો અને આખરે તે પોતાના જોડોઆ જોડો જણાયો. પાછો કેમ બદલાવા માંડ્યો, એટલે કે જે પહેલાં ન્હાનો હતો તે પાછો ન્હાનો થવા માંડ્યો અને માર્ય મહિનામાં તો તે તદ્દન અદૃશ્ય થઈ ગયો, અગર જે બીજો ભાગ પૃથ્વીના લોકોને એક મહિના વધારે દેખાયો; અને પછી તે પણ અદૃશ્ય થઈ ગયો. આવા અદ્ભુત અને કોઈ દહાડો નહીં અનેકા બતાવેને લીધે એ કેતુના પાછા આવવાની વાત સઘળા જ્યોતિર્વિદો ધણી આતુરતાથી જોતા હતા. તેનો પુનરાગમનનો કાળ ઇ. સ. ૧૮૫૨ હતો અને તે વખતે તે દેખાયો પણ ખરો, પણ આ વખતે પણ પાછું જોડું દેખાયું, અને ૧૮૪૬ કરતાં આ વખતે તે બેનો અંતર ઘણો વધી ગયો હતો અને એક જ્યોતિર્વિદની ગણતરી પ્રમાણે એ અંતર આશરે ૨૦૦૦૦૦ માઇલ જેટલું હતું. આ જોડું પાછું તે વર્ષના સપ્ટેમ્બરમાં અદૃશ્ય થઈ ગયું અને ઈ. સ. ૧૮૫૪ માં તે પાછો જણાશે એ વાત જોઈને ખર્જોળ વેતા-ઓ બેડા. આ વખતે પણ ઇ. સ. ૧૮૩૨ અને ઇ. સ. ૧૮૩૯ ની જે પૃથ્વીની સ્થિતિ એવી હતી કે તે જોઈ શકાયો નહોતો. ઇ. સ. ૧૮૬૫ માં પણ તે જણાયો નહોતો અને આ વખતે એમ ધારવામાં આવ્યું કે પૃથ્વીથી તે ધણે અંતરે હોવાથી આમ થયું. પણ ઇ. સ. ૧૮૭૨ ના સપ્ટેમ્બર માં તો સઘળા વાને અતુલ્લસતા હતી, અને તેથી તે દેખાશે એમ નક્કી હતું. પણ ધણી આશ્ચર્યની વાત છે કે તે વર્ષમાં પણ તેનાં દર્શન કોઈને થયાં નહોં. જે નક્ષત્રમાં એ દેખાવાનો હતો તે જ નક્ષત્રમાં આપણી પૃથ્વી આશરે બે મહિના પછી જ પ્લોટી અને જ્યારે ત્યાં પૃથ્વી આવી તે વખતે એટલે ઇ. સ. ૧૮૭૨ ના નવેમ્બર તા. ૧૭ મીએ એક બારે ઉદ્ઘાપાત થયો; અને અગરજો એ ઉદ્ઘાપાતનો પ્રકાશ

અદુ તેજસ્વી મહોતો તો પણ તે એક પછી એક એટલી ઝડપથી અને એટલી મ્હોટી સંખ્યામાં પડ્યા હતા કે એક સાધારણ મનુષ્યનું પણ ધ્યાન ખેંચાયા વગર રહે નહીં. સાર-પછી હજુ પણ એ કેટુ દેખાયો નથી પણ તેને બદલે દર વર્ષે નવેખરની તા. ૨૭ મી-એ થોડો ધણો ઉલ્કાપાત થાય છે. બેલાના ધૂમ્રકેતુનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણેનો છે. અને હવે એ ઉપરથી આપણે શા સિદ્ધાંત કાઢી શકીએ તેનો વિચાર કરવો જરૂરનો છે. ૧૮૧૧ માં એક ધૂમ્રકેતુ દેખાય છે અને એનો એ જ પાછો ૧૮૪૫માં દેખાય છે. બે મહિના પછી તેના બે ભાગ થાય છે. ૧૮૫૨ માં પાછા બે ભાગ દેખાય છે, પણ આ વખતે તે ધણે લાંબે અંતરે દેખાય છે. અને ૧૮૭૨ માં એ ધૂમ્રકેતુ અથવા તેનાં બે ભાગ દેખાવાને બદલે તેજ જગ્યાથી ઉલ્કાપાત થાય છે. આ ઉપરથી આપણે માત્ર એક જ નિર્ણય પર આવી શકીએ અને તે એ જ કે કાંઈ સ્વાભાવિક પણ અસાર સુધી અજ્ઞાત કારણને લીધે એ ધૂમ્રકેતુમાં કાંઈક અસાધારણ ક્ષોભ થયો. તે ક્ષોભના બળે તેના બે ટુકડા થયા અને તેજ બળને લીધે તે બે ટુકડાના પણ બીજા નાના નાના ટુકડાઓ યજ્ઞજ્વાળાથી તે દેખાતો બંધ થયો. આ ટુકડાઓની ધૂમ્રકેતુ તરીકેની ગતિ અને આ બળથી પ્રાપ્ત થયેલી ગતિ એ બે ગતિના યોગથી ફલિત થતી ગતિ (resultant motion) ને લીધે દરેક ટુકડા જુદા જુદા વેગથી ગતિમાન થયો, અને તેથી એ ટુકડા એક ઢેકાણે હોવાને બદલે અસલના ધૂમ્રકેતુના માર્ગના જુદા જુદા ભાગમાં વહેંચાઈ ગયા. આવા ટુકડાઓ ન્યારે સાડા ૭ વર્ષે ખરતા ખરતા પૃથ્વી પાસે આવે છે ત્યારે બારે ઉલ્કાપાત થાય છે, તે છતાં પણ બીજા ટુકડાઓ ધૂમ્રકેતુના માર્ગમાં બધે પથરાઈ ગયલા હોય છે તેથી દર વર્ષે પણ થોડા થોડા તા. ૨૭ મી નવેખરે પડતા જોવામાં આવે છે. બે બધા ટુકડા એક જ ગતિથી ચલન કરતા હોત તો આવો ઉલ્કાપાત હમેશાં દર સાડા ૭ વર્ષે જ થાત. પણ એક ઢેકાણે નહીં હોવાને લીધે ન્યારે ન્યારે પૃથ્વી એક વર્ષ પછી અમુક જગ્યાએ આવે છે તે વખતે અને તે જગ્યાએ આ ટુકડા થોડા ધણા હોય છે અને તેથી દર વર્ષે તે જ તારીખે ઉલ્કાપાત થાય છે. જેમ વખત જાય છે તેમ એ ટુકડા વધારે વધારે પથરાતા જાય છે અને તેથી દર વખતે ઉલ્કાપાતનું જોર નરમ થતું જોવામાં આવે છે.

આવી રીતે બેલાના ધૂમ્રકેતુનો નાશ થયો, અને નાશ થયા પછી આવી રીતે ઉલ્કાપાત થાય છે એ ઉપરથી એવું માનવામાં આવે છે કે દરેક ઉલ્કાપાતનું આ જ કારણ હોવું જોઈએ. એટલે કે દરેક ખરતો તારો એ કોઈ મોટા ધૂમ્રકેતુનો ભાગ છે.

(૧) ઉપર કહેલા ચાર સમૂહમાંનો પહેલો જ એન્ડ્રોમીડ સમૂહ છે તે જ આ બેલાના ધૂમ્રકેતુના ટુકડાનો બનેલો છે. એને એન્ડ્રોમીડ એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે કારણ એ ખરતા તારાઓ એન્ડ્રોમીડા નામના નક્ષત્રમાંના એક અમુક બિંદુમાંથી પૃથ્વી તરફ આવતા હોય એમ જણાય છે અને એ બિંદુને નિર્ગમનબિંદુ (Radiant) એ નામ આપવામાં આવ્યું છે. ખરું જોતા એ બધા તારાઓ સમાતર રેખામાં પડે છે પણ દૃગ્-દોષ ધર્મ (Perspective) ને લીધે જ જાણે તે એક બિંદુમાંથી નિકળતા હોય એમ આપણને ભાસ થાય છે. આ તારાઓ બેલાના કેતુના માર્ગમાં સર્વે ઢેકાણે ઝોળા વત્તા હોવાને લીધે દરવર્ષે તા. ૨૭ મી નવેખરે ખરતા જોવામાં આવે છે.

(૧) બીજો સમૂહ જે પરસીડના નામથી ઝોળખાય છે તેમાંથી ખરતા તારા પર-સીઅસ નામના નક્ષત્રમાંના એક ખિંદુમાંથી નીકળતા હોય એમ બાસે છે અને એ તારાઓ દરેક વર્ષે તા. ૯-૧૦-૧૧ મી ઑગસ્ટની રાત્રિએ પડતા માલમ પડે છે. આ ખરતા તારાઓ એટલા બધા વીખરાઈ ગયલા છે કે એ ઉદ્ધાપાત પણ દર વર્ષે જોવામાં આવે છે. આ ખરતા તારાઓનો માર્ગ નક્કી કરવામાં આવ્યો છે, અને તેપરથી એમ પણ નક્કી થયું છે કે એ તારાઓનો માર્ગ અને સને ૧૮૬૩ ના ત્રીજા ધૂમ્રકેતુનો માર્ગ એક જ છે. આથી કરીને આપણે ખરતા તારાના મૂળ વિષે જે અનુમાન કર્યું છે તેને પુષ્ટિ મળે છે અને આ ખરતા તારા એક વખતે આ કેતુના કોઈ ભાગના ટુકડા થઈ જવાથી જન્મ પામ્યા હોય એમ પણ માનવાને કારણ મળે છે.

(૩) ત્રીજા સમૂહને લાઈર્ડીડ કહે છે કારણ કે તેમાંના તારા લાઇરા નામના નક્ષત્ર-માંથી નીકળતા દેખાય છે. અને એમાંના તારા દર વર્ષે એપ્રિલ મહિનાની તા. ૧૬ મી અથવા ૨૦ મી એ પડતા જણાય છે. આ સમૂહનો માર્ગ અને સને ૧૮૬૧ ના પહેલા ધૂમ્રકેતુનો માર્ગ એક જ છે અને તેથી આ સમૂહ પણ એ કેતુનો ભાગ હોય એમ લાગે છે.

(૪) ચોથા સમૂહને લીઓનિડ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. અને આ ચારે સમૂહમાં આ સમૂહ જ ઘણો અગત્યનો છે, કારણ જ્યારે એમાંથી તારા ખરે છે ત્યારે ખરેખર એક જોવા લાયક દેખાવ થઈ રહે છે. એમાંથી ખરતા તારા ઘણા જ પ્રકારવાળા હોય છે અને એવડી મોટી સંખ્યામાં એકીવખતે પડે છે કે જોનારને તે વખતે ત્રાસ ઉત્પન્ન થયા સિવાય રહેતો નથી. જ્યારે જ્યારે આ ઉદ્ધાપાત લોકોના જોવામાં આવ્યા છે ત્યારે ત્યારે પૃથ્વીનો પ્રલયકાળ આવ્યો છે એવી જ લાગણી લોકોના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ છે એમ ઐતિહાસિક ઇતિહાસ ઉપરથી માલમ પડે છે દષ્ટાંત તરીકે, ૫૯૯ ના વર્ષમાં અરબસ્તાનમાં આવો એક ઉદ્ધાપાત થયો હતો અને તે કાળના ઇતિહાસમાં ત્યારે પ્રમાણે તેનું વર્ણન જોવામાં આવે છે.

“ મોહરમને છેલ્લે દિવસે તારાઓ આમ તેમ દરેક દિશામાં તીડના ટોળાંની પેઠે ફોડવા લાગ્યા અને એવી રીતે છેક સવાર થતા સુધી એ ઉદ્ધાપાત ચાલુ રહ્યો. લોકો બારે ગભરાટમાં પડી ગયા અને ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. આવો દેખાવ ફક્ત ઈશ્વરના દૂત (Messenger of God) નો જન્મ થયો તે વખતે થયો હતો અને તે સિવાય કોઈ પણ દહાડે જોવામાં આવ્યો નહોતો. વિ. ”

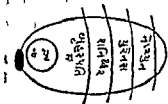
ઈ. સ. ૧૮૩૨માં જ્યારે આ જ સમૂહના તારા તા. ૧૧ મી નવેમ્બરે ખરવા માંડ્યા ત્યારે વીએન નદીના નવા પુલનો પાથો નાખવામાં રોકાયેલા મજૂરોને તે જોઈને પ-હેલવહેલાં તો કાંઈ ગમન પડી. પણ થોડા વખત પછી એ રંગમેરંગી મોઢા જગ્યામાં પડવા માંડ્યા ત્યારે તો તે ગભરાયા અને પોતાનું કામ છોડી પોતાના ઘર તરફ દોડવા માંડ્યું અને દોડતા દોડતા ખૂબ પાડવા લાગ્યા કે દુનીઆનો અંત આવ્યો છે.

ઈ. સ. ૧૮૩૩ માં એટલે બીજો જ વર્ષે પાછા પડવા ત્યારે તે અમેરિકામાં દેખાયા અને જેવી રીતે આરબ લોકોને તથા ઉપરના મજૂરોને ગભરાટ ઉત્પન્ન થયો હતો તે જ પ્રમાણે ત્યાંના હિન્દુઓને પણ બધ ઉત્પન્ન થયો. આવો બધ ઉત્પન્ન કરનાર અને હિન્દુઓ ભરેલો તેનો દેખાવ જ તેની અગત્યતાનું મૂળ કારણ છે.

જેમ એન્ડ્રોમીડ, પરસીડ અને લાઇરીડ, એન્ડ્રોમીડા, પર્સિઅસ અને લાઇરા નક્ષત્રમાંથી પડતા દેખાય છે તેમ લીઓનિડ “લીઓ”માંથી પડતા દેખાય છે, અને તેથી તેઓ લીઓનિડ કહેવાય છે. ઉપલા ત્રણ નક્ષત્રના આપણામાં નામ નથી પણ “લીઓ” જોને આપણે સિંહરાશિ કહીએ છીએ તે છે. અને તેથી લીઓનિડને સિંહસ્થની સંજ્ઞા આપીશું. આ સિંહસ્થ તારા વિષે ખરેખરી શોધ સને ૧૮૭૩ થી શરૂ થઈ એમ કહીએ તો ચાહે, કારણ કે અગર જો પ્રો. હુમ્બોલ્ટે સને ૧૭૯૯ ની તા. ૧૪મી નવેમ્બરે એવો ઉલ્કાપાત જોયો હતો તોપણ એ વિષે તેણે પોતાની નિરીક્ષા વધારે વખત જારી નહીં રાખવાથી એ તેનું ખરું કારણ અને નેનો સૂર્યની આસપાસ ફરી રહેવાનો ખરો વખત નક્કી કરી શક્યો નહીં. પણ ઇ. સ. ૧૮૭૭ પ્રો. એલ્બર્સે એ વિષેની ગણતરી કરી નક્કી કર્યું કે તે ૩૪ વર્ષમાં સૂર્યની આસપાસ એક વખત ફરી રહે છે અને તેથી તે પાંચ ઇ. સ. ૧૮૬૭-માં દેખાશે એમ ભવિષ્ય બાખ્યું. ત્યાર પછી એ બાબતમાં ચેલ્ડ વિદ્યાસયના પ્રો. ન્યુટને એ વિષયપર ઘણું લક્ષ આપ્યું અને તે એવા નિશ્ચયપર આવ્યો કે આ સમૂહ ૩૩૬ વર્ષે પૃથ્વીની પાસે આવે છે, અને એ સમૂહનો માર્ગ પૃથ્વીના માર્ગને છેદે છે, અને એ છેદ બિંદુ આગળ પૃથ્વી જ્યારે આવે છે ત્યારે જો એ સમૂહ ત્યાં હોય છે તો ઉલ્કાપાત થાય છે, અને એવો સંયોગ ૬૨ ૩૩-૩૪ વર્ષે બને છે. ત્યારપછી એ બાબતમાં જ શોધો થઈ છે તેમાંની મુખ્ય શોધ એ છે કે આ સમૂહ જો માર્ગમાં ગતિ કરે છે તે જ માર્ગમાં એક ફરખીનદસ્થ (Telescopic) કેતુ ગતિ કરે છે. આપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જેમ બેલાના ધૂમ્રકેતુના કટકાથી એન્ડ્રોમીડ જન્મ પામ્યા છે તેમ આ સિંહસ્થ પણ આ કેતુના એક મોટા ભાગના નાશ થવાથી ઉત્પન્ન થયા છે અને આથી આપણે ઉલ્કાપાતના મૂળ વિષે જે સિદ્ધાંત કહ્યો તેને વિશેષ પુષ્ટિ મળે છે.

ઉપર કહેલા ત્રણ સમૂહમાં અને આ સિંહસ્થ સમૂહમાં આટલો ભેદ છે કે ઉપલા ત્રણ સમૂહમાંથી ઉલ્કાપાત દરવર્ષે થાય છે પણ સિંહસ્થ ઉલ્કાપાત ૩૩ વર્ષે જ થાય છે અને તેનું કારણ એટલું જ છે કે બીજા સમૂહના કટકા સાથે ફરતા નથી પણ સધળે ઠેકાણે વીખરાઈ ગયા. સુવાથી દરેક વખતે જ્યારે પૃથ્વી અમુક અમુક વખતે આકાશના તે ભાગમાં આવે છે ત્યારે એ સમૂહમાંથી કોઈ કોઈ પણ ત્યાં આવી પહોંચેલા હોય છે, પણ સિંહસ્થનો સમૂહ સાથે ફરતો હોવાથી તે સમગ્ર સમૂહ છેલ્લા બિંદુ પાસે ૩૩ વર્ષે સાથે આવે છે અને તેથી એ ઉલ્કાપાત ૩૩ વર્ષે જ થઈ શકે છે, પણ જ્યારે તે ઉલ્કાપાત થાય છે,

ત્યારે એકદમ સામટો મોટો જમ્મો પડવાથી દેખાવ અદ્ભુત થાય છે-ધણી વખતે એ ઉલ્કાપાત જે ત્રણ વરસ સુધી પણ થાય છે અને તેનું પણ આજ કારણ છે. સમૂહ ધણી મોટો હોય છે અને ગતિ ધણી ખીરો છે તેથી જ્યારે પૃથ્વી (ક) બિંદુ આગળ હોય છે ત્યારે એ સમૂહના અગ્ર ભાગ (ખ) આગળનો ભાગ પડીશ્ચકે છે. બીજે વર્ષે જ્યારે પૃથ્વી

ખુલાસો—ફ. (અંકાકાર આકૃતિ) = ૬ (ક) આગળ આવે છે ત્યારે સમૂહનો મધ્ય ભાગ
હકાનો ગતિમાર્ગ. (ખ) આગળ આવેલો હોય છે અને તેથી ત્યાંથી

૨. ફ. (ચક્રાકાર આકૃતિ) = ૫- ઉદ્ધાપાત થાય છે અને ત્રીજે વર્ષે તેનો અંત ભાગ
સ્વીનો પરિક્રમણમાર્ગ.

૫ = પૃથ્વી.

૭. (રાહીથી ભરેલો ભાગ) = ઉદ્ધાપાત થાય છે. આને સીધે કેટલીકવાર બે ત્રણ
ઉદ્ધાસમૂહ. વર્ષ સુધી પણ ઉદ્ધાપાત જારી રહે છે.

૬ } કેમવાર, પૃથ્વીની ગતિના છેલ્લો સિંદર્ય ઉદ્ધાપાત ઈ. સ. ૧૮૬૬ માં
અને ઉદ્ધાની ગતિના મા- યુરોપમાં જોવામાં આવ્યો હતો અને ઈ.સ ૧૮૬૭માં
ખ. } ગર્મા રહામરહામાં અને અમેરિકામાં થયો હતો. અને આપણે ઉપર કહી
પાસેમાં પાસેના બિન્દુઓ.

આખ્યા તે નિયમ પ્રમાણે એટલે દર તેત્રીસ વર્ષે અને તેની આસપાસના એક બે વર્ષમાં તે
પડવાની ગણતરી પ્રમાણે ગયે વર્ષે રહેજ ઉદ્ધાપાત થયો હતો અને તે વખતે હુરવાર્ડ માં ૮૦૦
તારા પડ્યાની ગણતરી કરવામાં આવી હતી. અને તેથી આ વર્ષે પણ તા. ૧૩ મી નવેમ્બર
અથવા તેની આસપાસના એક બે દિવસમાં તે પડશે એવી આશા રખાતી અને તેને જોવા
સાર ખગોળવેત્તાઓએ સર્વે ઠેકાણે ભારે તૈયારી કરી હતી. પણ કાંઈક કારણસર તે ઉદ્ધાપાત
હોણુ થયો નહીં. સધળા તૈયારીઓ નિષ્ફળ ગઈ અને સર્વે નિરાશ થઈ ગયા. આવતે વર્ષે
એ જ તારીખે પાછા દેખાશે એવી આશા રહે છે અને જો આવતે વર્ષે પણ ઉદ્ધાપાત નહીં
થાય તો હવે ફરીથી કોઇવાર પણ દેખાશે કે નહીં તે વિષે પણ ધણી શક રહે છે.

(૧) આવા ઉદ્ધાપાતની નિરીક્ષા કરવાથી બે બાબત નક્કી થાય છે. એક તો એ તા-
રાઓનું નિર્ગમનબિંદુ અને બીજું. આપણા વાતાવરણની ઊંચાઈ. નિર્ગમનબિંદુ નક્કી
કરવાને સાર ઉદ્ધાપાતના ફોટોગ્રાફ લેવામાં આવે છે, અને વાતાવરણની ઊંચાઈ નક્કી ક-
રવાને બે નિરીક્ષકો કેટલેક અંતરે રહી નિરીક્ષા કરે છે અને તે ઉપરથી 'પેરેલેક્સ' નક્કી
કરી ઊંચાઈ નક્કી કરે છે. અત્યાર સુધી વાતાવરણની ઊંચાઈ ૪૫ માઇલ જેટલી મનાતી પણ
ઉદ્ધાપાતની નિરીક્ષાપરથી નક્કી થાય છે કે તે આશરે ૨૦૦ માઇલ સુધી છે, કારણ કે
અગર જો ધણુખરા તારા ૭૫ માઇલની ઊંચાઈએ જ પ્રકાશિત થાય છે તોપણ કેટલાક
તારાઓ ૨૦૦ માઇલની ઊંચાઈએ પ્રકાશિત થયલા જોવામાં આવ્યા છે.

(૨) આ વર્ષે સિંદર્ય સમૂહ કેમ ગુમ થઈ ગયો તેનું સુખ્ય કારણ એમ જણાવ-
વામાં આવે છે કે ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં તે સમૂહ શનિશ્વરની અને ઈ. સ. ૧૮૯૮ માં
બુદ્ધરપતિની ધણીજ નજદીકમાં આવી ગયો હતો અને તે બેના આકર્ષણથી એણે પોતાનો
મૂળ માર્ગ બદલ્યો છે અને તેને સીધે જ છેદનબિંદુપર દર ૩૩ વર્ષે એ સમૂહ આવતો
તે બિંદુપર નહીં આવતાં તેની ગતિ કાંઈ જુદી તરેહની જ થઈ ગઈ છે. એ સિવાય બીજું
કારણ એ છે કે હાલમાં એક નવો મહા શોધી કાઢ્યો છે જેને ઈરિસ કહે છે અને તેના
આકર્ષણથી પણ એના માર્ગમાં કાંઈક ફેરફાર થયો હોય એમ મનાય છે. આ બે કક્ષત ક-
ક્ષપનાઓ છે અને એ કક્ષપના ખરી છે કે ખોટી તે નક્કી કરવાને આપણે એક વર્ષની
વાટ જોઈશું.

ૐ

મનુષ્ય એ જ દેવ.

અથવા

માનવદિવ્યતાનું આનન્દપ્રભાત.

(મળેલું)*

વપાત્કતુના એક ઉત્સાહવર્ધિ પ્રભાતે આનન્દસાગર અને કરુણાપ્રસાદનામક બે આર્ય મૃકરથો ચરણુવ્યાયામાર્યે રાજનગરના ઉપવનમા ગતા હવા.

ચરણુક્રિયાશ્રાન્ત, શીતલવનપવનલુપ્ધ, તેઓ સાષ્ટ્રમતિતીરની ધવલ વાલુકાના સૌંદર્ય આકર્ષાણને જૂમિને પવિત્રામન માની લાં બેઠા

અનન્તર પ્રસન્નમાનસ એવા આનન્દસાગરની ભદ્રા મુદ્રાથી ઉત્તેજિત થઈ કરુણાપ્રસાદ તેમની પ્રતિ આ પ્રમાણે ધ્વાન્તનિવારક પ્રશ્નો કરવા લાગ્યા.

ક૦ આજે અહુણા મારી પ્રકૃતિ ઉત્સાહવતી વર્તે છે તે કિમ્મલિકા હશે ?

આ૦ તે અગ્નિમલિકા છે. અમિનવ વનપવને કરીને હૃદયથંત્રદ્વારા તમારા શરીરમાં રુધિરાભિસરણુ સર્વાડંગ સમ્યક્ પ્રકારે થાય છે. તમારાં તતુમન વિષે કોઈ પણ જાતના કથેશનો અહુણા અમાર છે. અને તમારી ત્રિવિધ અંતાપકારિણી બાવનાઓ ત્રિસ્મૃતિના પટમાં સંક્રાન્તા થઈને અહુણા અતુદ્ભુતા જેવી છે તેનો એ પરિણામ છે. વળી તમારી નિસ પ્રલયરૂપા મતરાત્રિની નિદ્રા એની જનની છે. પૂર્વ જાગૃતિના દુઃખાનુભવથી શ્રાન્ત થયેલું તમારું અગ્નિ, નિદ્રારૂપા વિશ્રાન્તિને પામીને પુનઃ સજીવન થતાં, તમારે અર્થે ઉત્સાહને અર્પે છે.

સમદિઅગ્નિ, દીર્ઘકાલાવસ્થિત પ્રલયે કરી વિશ્રાન્તિને પામીને પુનઃ સજીવન થાય છે; તદ્વત્.

ક૦ સમ્યક્. પણ અહુણા મારી જ્ઞાતિમાં આનન્દપ્રવર્તે છે તે કિમ્મલિકા હશે ? મને લાગે છે જે સુલુ સુલુ શબ્દના મંત્રુલ રવે કરી શબ્દાયમાના એવી આ સરિતાના નિર્મળ અને ધવલ જલપ્રવાહને નિરીક્ષીને; નાનારંગિ પક્ષીઓના મધુર અને સગીતમય કલ્લોલ શૃણીને; તેમજ અનન્ત રશ્મિવાન સૂર્યની ઉદયકળાનો વૈભવ વિલોકીને મને આહ્વાદ

* લખનાર—રા. આનન્દનન્દન. પ્રતિગા આ અંકમાં ઉપર જણાવેલું ગદ્ય છે, તેમાં સંસ્કૃત કોષમાં ન દાખલ થયેલો એવો અન્ય કોઈ ક્ષારસી-અરખી-શબ્દ ને કોઈ દેખાડશે તેમાંથી એ શબ્દ પ્રથમ દેખાડનાર ગૃહસ્થને એક શબ્દ માટે એક સુદર્શન એક વર્ષ પર્યંત અને અધિક શબ્દ માટે એક સુદર્શન બે વર્ષ પર્યંત બેટ આપવામાં આવશે.

નો સ્વર મને અદ્ય સ્વરૂપ કહ્યું પડતો તે, જાણે, સ્વરસ્વતી વીણા લેધને ગાન કરતી હોય એમ જણાતું. સારાશમાં સાક્ષાત્ કંદર્પપત્નીની ઉપભાવતી એ ઉચ્ચકુલાભિજાતા સુવતિની પ્રાપ્તિના નાદમાં હું નિઃસ્વરૂપને વિરમરતો. પણ હું નરંકને એ રતન ફૂલજ, એમ જાણી, ભક્ષમનોરથ વિચરતો. એવામાં મારી માતામહી પંચત્વને પામ્યા અને અન્યાન્ય દૈદિત્રોની અપેક્ષાએ રૂપવાન તથા બુદ્ધિમાન ગણી મને જ પંચ, લક્ષ રૌપ્ય મુદ્રાનો સ્વામી સ્થાપી ગયાં. એ સમાચાર શણૂકાં જ મને જે મહદ્ આનન્દ થયો છે તે વાણીથી વર્ણવાને હું અશક્ત છું.

તદનન્તર, મને ધની અને સુંદર યુવાન માનીને એ કન્યાના માતૃપિતાએ તેનો મારી મંજો સંમંથ કરી અમારા લગ્નનો સમારંભ કર્યો. લગ્નમાં મંજુલ વાદ્ય વાગતાં તે સ્વર્ગના દુર્લભિ કરતાં હું અધિક મગજનો લોકોનો સમાજ મળે તે હું દેવો કરતાં અધિકતર માનતો. અને જે દિને હું એ હાથ કન્યાને પરણી પત્ની કરી મરે મંદિરે લાવ્યો, તે દિનના અનુપમ આનન્દ પણ વાણીએ કરી કહેવાને હું અશક્ત છું.

આજે તે પ્રચુરચન અને મનોરમા પત્ની પણ વિદ્યમાન જ છે. પણ તે ઉભયે મને શેષ પણ આનન્દ અર્પનાં નથી. પણ સારે તેઓ તદ્દિરુદ્ધ શું અર્પે છે તે, જેમને વિષે મેં પૂર્વે અતિ ઉચ્ચ અભિપ્રાય બાધ્યો હતા અને જેનું તદ્દનુસારિણી ભાષામાં મેં આપની પાસે વર્ણન કર્યું; માટે લગ્ન પામીને પ્રચ્છન્ન ગણાતું. વળી મારી વાસનાઓ અને સિંધવાનંદના વર્તુલમાંથી નીકળી તેમણે વિદ્યાનંદવર્તુલમાં પ્રવેશ કર્યો છે પણ આપ મહા શયની કૃપાએ કરી આ તુચ્છ સૃષ્ટિમાં “જે જે સૃષ્ટા તે તે દુઃસ્વરૂપ” માટે એકવત્ત મર્વ એવો અનુભવનો નિષ્કર્ષ પામીને તે જલથી પણ હું મુક્ત થઈશ. હું મારા પૂર્વાનુભવોથી જાતનિશ્ચય થતો જાઉં છું અને મને લાગે છે જે પરમ્ય શોક્તંતુ છે, અને અમારમા જ આનંદરૂપ છે.

આજે સાધુ માધુ અહો ! દેવોને પ્રિય એવા નરપુંગવ ! તમારો નિશ્ચય સમીચીન છે; અને તે કદવાણને અર્પવાવાળો છે.

મૃગા એવી આ સૃષ્ટિમાં અસાનગ્રથોદ્ભવ વિવિધ વામનાઓનું જળ અતીવ દુસ્તર છે. તદપિ તમારા જે નિશ્ચયથી અભ્યાસમગ્ન તમે તે જાળને પણ બેઠો.

સહસ્રેભ્યઃ સહસ્રેભ્યઃ । કશ્ચિદુત્થાય વર્ચિવાન્ ॥

મિનાત્તિ વાસનાજાલં । કેસરી પંજરં યથા ॥

ક્ર૦ આપના અનુમદથી તેમ થશે.

આઠ અસ્તુ સારે આજની પ્રભાતચર્યાથી તમને દુઃખનું સ્વરૂપ અને પદાર્થોની દુઃખરૂપના તથા આનન્દનું સ્વરૂપ અને આત્માની આનન્દરૂપતા અનુભવગમ્ય થયાં.

ક્ર૦ નિઃમંથણ પણ ત્રણ અવસ્થાયુક્ત આ દેહવ્યાદિ સમસ્ત પ્રપંચ શું છે? યદપિ આપે ‘આત્મા અને પરમાત્મા’ વિષયક ગર્ભ વેળાના સંવાદમાં મને કહ્યું હતું જે તે આત્મા અને પરમાત્માની તુચ્છ એવી ઉપાધિનું કાર્ય છે, તદપિ પુનરપિ કૃપા કરી એ તદ્વિષયક વિશેષ અનુશાસન કરો.

આઠ અસ્થિર, વિકારવત્ અને અમુદ્ગ; અનિશ્ચ, દશ્ય, અને અગ્ન એવા પ્રપંચના, પરથીજ જન્માય છે તે તે મૃત્યુ છે. એ પ્રપંચરૂપ નાનાત્વ નથી પોતાને જાણતું.

અને નયિ તમને જાણતું. પણ તમે તેને જાણો. જે જેને જાણે તે તેયિ ભિન્ન. તેમ પ્રપંચથી ભિન્ન તમે આત્મા છો. સમસ્ત પ્રપંચ તમારી કલ્પના માત્ર છે. જે દેવપાત્ર છે ત્યારે જાણે છે, અને પશ્ચાત્ શાંત થાય છે તે મૃપા છે; અસદૃષ છે; વસ્તુતઃ નયિ જ. પણ તમે આત્મા સદૃષ છો.

ક૦ મમ્મક પછી ત્યારે મને દુઃખ કેમ થાય છે (૧) કિમ થાય છે? અને અને (૨) તે ગમતું કિમ નયિ ?

આ૦ (૧) જે નયિ તમે, અને તમારાં એવા મિથ્યા દેહત્રયાદિને સાત માની તેમાં તમારું કલ્પિત તાદાત્મ્ય થાય છે.

(૨) તમને દુઃખ ગમતું કિમ નયિ તેનું કારણ તમે મૂળ પરમ સુખરૂપ છો. એ વિષે વિશેષ આજ્ઞના પ્રસંગમાં અતઃપર વક્ષમાણુ છે.

ક૦ કૃપા, અને એવે હું સમ્યક્ પ્રકારે સમજ્યો જે દેહત્રયાદિ જે જે કંઈ મને જાણે છે તે સર્વ અસદૃષ મૃપા છે, જેને કારણજૂતા મૃપા એવી મારી વ્યથિ ઉપાધિ છે. હું સ્વયં સાત્ય સદૃષ છું.

આ૦ માધુ વ્યથિ અને સમથિ ઉપાધિ જેને કારણજૂતા છે એવો આ મમસ્ત પ્રપંચ અનદૃષ છે અને તમે જ કેવળ સદૃષ છો એ સદા, વિશેષ દેહવયા તમારા અંતઃશક્તિનું અર્પૂર્ણ ઉદ્ધાટન કરુછું સાવધાન શૃણુને તેની સમીક્ષા કરો.

ક૦ કૃપા.

આ૦ એ કીડકંદુકનો એક જ કાળે એક જ અંગેથી ન્યૂનાધિક વેગે પ્રસ્રેપ કર્યો હોય; ત્યાં નિયત સ્થળે તેઓ ઉભયે સમકાળે વા એક ખીજ પછી પૂર્વોત્તર આવશે ?

ક૦ પૂર્વોત્તર જે ન્યૂન વેગવાન છે તે અધિક વેગવાન કરતાં ઉત્તરકાળે, વિસ્રમ્ભે, આવશે.

આ૦ એતદ્વિપયક વિમગ્નના યોગમ્ભાર્યે એ ન્યૂન વેગવાનને “મંદ” મંદા અર્પો, અને અધિક વેગવાનને “તીવ્ર” સંજ્ઞા અર્પો અને ધારો જે મંદ, “તીવ્ર” કરતાં નિયત અંગે પાચ પળ વિવમ્ભે આવ્યો. ત્યાં વિસ્રમ્ભ એ શાનો પરિણામ છે ?

ક૦ ન્યૂન વેગનો

આ૦ સમ્યક્ પણ વેગના સ્વરૂપની વ્યાખ્યા કરો જે તેને કેવળ ગત્યાત્મક કહો તો તેને અંગે, ન્યૂન અને અધિક એવું વૈપર્ય મંભવે નહિ અને જે તેને કેવળ સ્થિત્યાત્મક કહો તો કંદુકની ધાવનક્રિયા જ સમવે નહિ

ક૦ વેગ, સ્થિતિ-ગતિ ઉભયાત્મક છે.

આ૦ સમ્યક્ પણ વિસ્રમ્ભ એ વેગના કયા અંશને લીધે છે ?

ક૦ સ્થિત્યાત્મક અંશને લીધે.

આ૦ યથાર્થ. પણ મંદની પાંચ પળ પર્વન્તની સ્થિતિ તેના ધાવનમાર્ગમાં કાઈ એક જ સ્થળે એકીવાર જ જોવામા આવે છે ?

ક૦ ના તેની સ્થિતિ અખિલ માર્ગમાં સ્થળે સ્થળે ક્રમશઃ હશે.

આ૦ એન જ. પણ એ અવલોકન અતિ સદૃષ છે. એટલે મંદ આપણને માત્ર ધાવન કરતો જ જણાય છે. પરન્તુ મંદની ધાવનક્રિયાના વેગની અંદરજ તેની સ્થિરતા-અક્રિયતા-સ્થિતિ છે. પણ તે સ્થિતિ ગતિકાળે નયિ. અને ગતિ, સ્થિતિકાળે નયિ. કારણ જે સ્થિતિ અને ગતિ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મિભણી છે.

ક૦ સમ્યક્.

અગામ જંગમીઓ એકઠા મળી કટલીક વખત પધરા માટી કાંકરાઓ કરે છે, તેના બદલે બરત માટે સરકારમાંથી બરજ કરી બે અરકાનીઓ (પોલીસ સીપાઇઓ) સાથે લઈ જવા પડે છે. તો દરેક સખી હોંદુ સદ્ગૃહસ્થની ફરજ છે કે આ આફ્રિકામાં વસનારા પોતાના મતી ભાઈઓએ, તન મન, અને ધનથી મદદ કરવી, અને આ મિના હોંદુસ્થાનમાં હોંદુ શેડીઓએને બરાબર સમજાવવામાં આવે તો એક જ માણસ (રમશાન) સોનાપુર બંધાવી આવે.

(૨) રીડીંગરૂમ અને લાઇબ્રેરી—(શરૂ કરવાને લગભગ રૂ. ૨૦૦ નો ખર્ચ,)

(૪) હોંદુ કેવાસય—(લગભગ રૂ. ૨૦૦૦) નો ખર્ચ.) મીડીંગમાં એવો કરાર થયો હતો કે જે કોઈ ગૃહસ્થ સદરહુ કાર્યોના ઉમા કરેલ ફડમાં રૂ. ૧૦૦ ની રકમ બરાવશે તેને યુનીઅનના “ લાઈફ મેમ્બર ” અને રૂ. ૨૦૦ ની રકમ બરાવશે તેને “ પેટ્રન ” તરીકે લેખમાં નોંધાવશે. રૂ. ૩૦૦) તથા વધારે બરનારનાં નામ પથ્થરપર કોતરાવી ધર્મશાળાના બહાર ભોંગમા રાખવામાં આવશે. વધારે હકીકત આફ્રિકા હોંદુ યુનીઅનના સેક્રેટરીને પુછવાથી મેળવવામાં આવશે.

મેનેજીંગ કમીટી ધર્મશાળા તથા રમશાન આ બે કામમાંથી પ્રથમ કયું કામ શરૂ કરવું એ બાબતના ઠરાવપર હજી આવી નથી, કમીટી ફડની રાહ જુએ છે.

દરેક હોંદુને આ કામમાં પોતાથી તથા લાગતા વળગતાથી બનીશકે તેમ વધારે મદદ કરી સાફ કામ બજાવવાને વીનવવામાં આવે છે.

ફડમાં બરાએલી રકમ પોસ્ટલ મનીઓર્ડરથી શેડ ત્રીકમદાસ કલ્યાણજી (શેડ રવજી વીશરામની પેટીના મુખ્ય) તેના પર મોકલાવી આપવી. બીજા કેટલાક ઠરાવો પાસ કરવામાં આવે છે જેમાંનો મુખ્ય ફડને વધારવા આમતનો છે. અને જેમ બને તેમ જલદી કામ શરૂ કરવું.

મોમ્મામાંમાં વસેલા હોંદુઓની પહેલી જ મીડીંગના રૂ. ૭૩૫ સાતસો પાંત્રીશની રકમ બરાઈ હતી અને હજી વધશે એવી આશા છે.

મેનેજીંગ કમીટીમાંથી કેટલાક મેમ્બરોને ફડમાં પૈસા બરાવવી તથા બસએલ પૈસા એકઠા કરવા મામ ઉર નીમવામાં આવ્યા છે. ક્યેકરોને (ફડમાં પૈસા એકઠા કરનારને) જે પૈસા વસત કરે તે બદલ કાચી રીસીટ (પહેલે આપનાનું સચવવામાં આવ્યું છે. અને બ્યારે ટ્રેઝરર સદરહુ રકમ “ હોંદુ યુનીઅન ” ના ચોપડામાં જમાં કરશે ત્યારે પછી રીસીટ (પહેલે) ટ્રેઝરરની સહી સાથેની આપવામાં આવશે.

લી.

લી K. N. Divedi.

ઓનરરી સેક્રેટરી.

“ આફ્રિકા હોંદુ યુનીઅન ”

સોનાપુર

Girishanker Manishanker
of Surat. Chitra Bangla Girish
Reg. No B. 196

સુદર્શન.

તન્ત્રી.
પ્રેક્ષક આનંદશંકર
બાપુભાઈ કુવ. એમ. એ
એલ એલ. બી.

(આથ દ્રશ્ય—એક અબેદમાર્ગપ્રવાસી 'અહાનિષ્ઠ મણિલાલ નજીભાઈ')

(ધમ-ગૃહ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમાહિ” —નાગવત્સવ.

પુસ્તક ૧૫. અંક ૫.] (માસિક.) [ફેબ્રુઆરી, ૧૯૦૦.

સનમને.

(અલેક્ષ.)

ગજલ.

ચારી શુલાભી-શું કંઈ તારી ? મનમ !
ગાલે યુમું કે પ્હાનીએ તુને ? સનમ !
તું આવતા ચમ્મે ઝગર મ્હારે મરે,
જાતાં મગર શું શું કરી રોક ? મનમ !
તું ઈશ્ક છે યા મ્હેરબાની યા રહમ ?
હસતાં ઝરે મોતી લખે તે શું સનમ !
મેદી કદમની જોઈ તું પૂરી કદી !
આવી ન આવી એમ શું યાતી ? સનમ !

તારી સવારી ફેલતી ક્યાં ક્યાં ફરે ?
તેનો બનું ભમરો જાતી શું શું ? સનમ !
જાણે વીદાઈ યુદ્ધમાં. છૂપી રહી !
તાકાત ના દીધરમાં રહેતી ! સનમ !

છે સ્ત્રીનો રોષ કે તુંને નહીં ?
તો 'આવ કાં ? કાં એલ ના આવી ? સનમ !
જોઈ તને આંખો નકામી આ બધે,
ફાડી દઈ પૂરી તને આંખે ? સનમ !

મન મુકે
મન મુકે

હોયે મન મુકે તુંને એકે ખુલે નહી, નહીં એકે
કોને બિછાને તું સદા પોઢે ? સનમ !
આપું જીગર તોએ ન તું લાં શું તને ?
માલેક આલમના ઝગરની તું; સનમ !

તુંને કહું હું યાર તો ગુસ્સે નહીં !
તોએ હસે છે દૂરની દૂરે ! સનમ !
તુંને કહું ખાવિદ તો રીઝે નહીં !
લાંએ હસે તું દૂરની દૂરે ! સનમ !

યારી કંઈ તારી ? કંઈ યા ના ? સનમ !
કોઇ ખુવારીથી કંઈ યા ના ? સનમ !
છે મોઝ તુંને કે નહીં દિલદારની ?
તુંને નઝર આ દિલ કંઈ યા ના ? સનમ !

કોઇ દિવાનો મસ્ત હો લાચાર હો—
તેને રળ દરગાહમાં યા ના ? સનમ !
મ્હારે ઠકોરે દાર ખુલે કે નહીં,
તારી પુકાર શેરિયે યા ના ? સનમ !

છે શોખ મિજમાનો ફકીરોનો ન યા ?
કે ઝિદ કંઈ દરવાનથી યા ના ? સનમ !
તકલીફની પરવા ન ખોવા આવતાં,
હાથે મગર તું પાયછે યા ના ? સનમ !

લાખો અવાહીરો જહાં તુંને ધરે,
રાની કંઈ લાં ચલ રઝૂયા ના ? સનમ !
ન્યા લાખ ચશ્મે ચૂમતાં તારા કદમ
લાં બેઠવા દોડું તેને યા ના ? સનમ !

બેલ્યાકતી ને બેવફૂરી યારની,
લાં તું શરાબીમાં બળે યા ના ? સનમ !
શાહી ફકોરીથી બળી જાણી નહીં,
દિલ તોય આહો, આહવું યા ના ? સનમ !
બેઈ તને ચશ્મે ઝરેછે ખૂન તે,
તારી હિનામાં રેડવું યા ના ? સનમ !
તું છે બધું, હું કાંઈએ છું ના મગર
મારી કંઈ તારી ? કંઈ યા ના ? સનમ !

ઇંગ્લિશ કવિ આર્થર હુ કલકની એક કવિતાનો તરજુમ્મો.

(મળેલ)

(વિષમ હરિગીત છંદ.)

૧.

જ્ઞાન જલર વિષે એ સ્થિર નાવસાહેલી હતી,
પણ વાયુ જળ્યો રાત્રિમાં, વાતો રહ્યો રાત્રી બધી,
તિમિરમાં પથે જતા સાહેલિયો એ મન લહે,
સાથે જ છીએ ઉભય, એક જ ઊર્મિ અમ નીચે વહે
પણ વિનોદ્ય થાય જ્યાં, નહિ એમ્મેક જણાય ત્યાં,
કઈ યોજનો સાહેલિયોની મધ્યમા લગાય ત્યાં

૨.

એ જ માફક-પણ કયા સ્તેહી યુગલ આત્મા તણી
ક્યવી જ શાને, અતિ પુરાતન દિનોજની જેમની,
સ્વદય કાલ તણા વિયોગ પછી મળ્યા એ જ્યાંહરે,
એથે હડી ગયલી જ જળણી સ્તબ્ધ હૃદયે સાહરે
તિમિરમા રહડ વિરાયાં કઈ સિધુઓ તિમિરે તયાં,
એ તિમિર ભેદાતા પ્રકારો નેત્ર વિષ પીતા કયાં !

૩.

દોષ નહિં એમ્મે તણે એ, અમર ઇન્દ્રિય પણ નહીં,
રે કલ્પનામા પણ નહીં જે આવુ બની આવે સહી !
વગવુ પાછુ, અર્થ ટેવુ ! વધો, ખેડોની સફર,
મરદાનોં નાવો ! જ્યોતિમા, વળિ જેહ દીસે છે તિમિર,
તે વિષે, બવયાનમા, સુખશાતિ, ધોર વૃદ્ધાનમાં,
છે ધ્રુવ અનન્ય જ રહ્યા નાવો, અડગ એના ધ્યાનમાં

૪.

રે મહુત ! રે સિધુઓ ! સયોગ એ જૂના તણી,
કૃત્રિમી તમારે ઉર વિશાળે કદિ હવે નાવે ધડી
તદ્વપિ એ એ આત્મનાવો એક જલર વાછતાં,
વિચર ભલે જૂદી દિશા પણ એક લક્ષ્ય જ સાધતા
તરિ તરી બવસાગરે, સકેલી રહડ જ્યાં નાગરે,
રે મહુત મિધુશાયિ ! જેળવ ત્યાં ઉભય વુ આખરે !

સેહેની.

કવિનિશા વિષે કામદેવ પ્રતિ ઉક્તિ.

દ્રુતવિલમ્બિત વૃત્ત.

(મળેલું)

હૃદય સુન્દર મન્દિર છે જહા, મતત શમ્ભુ ઉમા નિવસે તહાં;
કથ તુ મન્મથ વાનર રે વડા ! કિમ કરે તવ કન્દર ત્યાં કહા ?
સ્મર ન કાં ચિર આપની આપણ, સ્મર અનડગ થયો શિવથી સદા,
નહિ જ નન્દિત કો પર દારમાં, પરમ નિન્દિત મો પરિદારમાં.

રજનિરડગ વિમોહ વિદ્યારણે, તવ કલકનિ રેખ નિવારને;
રતિ ધરે હુરમા ચિરતારણે, રતિ વિના ભટકે રતિ ખારણે,
ઝડપ વસન્ત, નિગ્મે દયકાળને, ગુણ સમુત્પત્તિથી ઝટ ભાલને,
સુખદ સુંદરી મંગ ન માનને, સુખદ આત્મિક સડગ વિગ્નનને.

કમલ કોમળ પલ્લવ છડને, પતિત પાવન પલ્લવ વંદને;
પવનમદ સુગંધપિ મદને, નિભર શીલ મહા નિધિ મણ્ડને,
દિમદ ચદન ચદન ધારને, દિમદ ચદનુ વાક્ય વિચારને;
મદન ! મધ ન મડગલ માનને, પરમ આત્મિક મધ પ્રમાણને.

મકરવાહન મીન જ કુદરને, કર સુવાહન ભદ્ર મુકુન્દને;
પતિત પાથિવ પુષ્પ વિચારને, ધનુષ ચેતન મૃગપત્ર ધારને,
શરણ શમ્ભુતણ અહી દાલને, યદિ અનડગ વહી મન મારને;
અન આન્ય તુ આત્મવિચારણે, જનમખંધન માર ન મારને.

અમાનન્દનન્દન.

૫૮ પ્રશ્ન.

(મળેલું).

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૬ થી).

કેમકે ત્વં પદ વાચ્ય મુમુક્ષુ જીવને જ જિજ્ઞાસા સંભવે છે, અને મોક્ષ-ભાગી પણ તે જ
છે એટલે ઉપદેશ પણ તેને જ સંભવે. માટે જ મુમુક્ષને ઉદ્દેશી ત્વંકારથી ઉપદેશ છે કે:—

ન ત્વં વિપ્રાદિકો વર્ણો નાશ્રમી નાક્ષગોચરઃ ।

અસંગોમિ નિરાકારો વિશ્વસાક્ષી સુખી ભવ ॥

(૫ વિપ્રાદિક વર્ણ કે આશ્રમી નથી પણ અસંગ, નિરાકાર અને ઇન્દ્રિયાતીત છે,
માટે હે વિશ્વસાક્ષી તારા એ કપને સ્મરી—તેના અનુભવથી સ્વરૂપરથ થઈ—સુખી થા.)
એ ઉપદેશમા સર્વ શ્રુતિ સમુદ્યાદિનું તાત્પર્ય. હાથિમાનના લાગ કરી બ્રહ્માભિમાન
મદણ કરવું એ જ મુમુક્ષુનું લક્ષણ.

*પ્રતિગા—“ સમૃત કોપમા ન દાખલ થએલો એવો કોઈ કારસી અરબ્બી શબ્દ
જે દેખાડો તેમાંથી એ શબ્દ પ્રથમ દેખાડનાર ગૃહસ્થને એક શબ્દ માટે એક સુદર્શન
એક વર્ષ પર્વત અને એક કરતાં અધિક શબ્દ માટે એક સુદર્શન એ વર્ષ પર્વત એટલા
આત્મા આવશે —આનન્દનન્દન.

હંસ મુમુક્ષો જ્ઞાન, ત્યાગે નીર અનાત્મા
આત્મ-દુઃખ કરિ પાન, પરમ હંસ નૃપતિ તવે (૧૩)

મુમુક્ષુ હંસ અનાત્મનીર લાગે છે, આત્મ દુઃખ પીએ છે.

હંસ ચુંચ તુરસી વસે ભેદ કરે પીણ નીર
પંછી ઔર અભેદ કરિ પીવત રુચિ રુચિ નીર (૧૪)

હંસ પક્ષીની ચંચુમાં એક પ્રકારની ખટાશ હોય છે તે વડે ક્ષીર નીરને ભિન્ન કરે છે. અન્ય પક્ષીની ચંચુમાં તેવી ખટાશ નહિ હોવાથી ક્ષીર નીરને ભિન્ન કરી શકતાં નથી, તે એકઠાં મળેલાં જ પીએ છે, પરન્તુ હંસ પક્ષી અને અન્ય પક્ષીઓમાં તો ભેદ સ્પષ્ટ દેખાય છે. મુમુક્ષુ અને અન્ય માણસોમાં તેવો પ્રત્યક્ષ ભેદ નથી. મુમુક્ષુ અને મુમુક્ષુતા રહિત બન્ને નર દેહ જ છે. તેમના બાહ્ય સ્વરૂપમાં કંઈ અંતર નથી. અને એમ જમારે દેખીતો ભેદ નથી સારે જિજ્ઞાસા-અજિજ્ઞાસાનો જે ભેદ તે શાથી જણાય? જે કાઈ કહે કે નર દેહમાં વર્ણાશ્રમ-ભેદ દેખીતો છે તો ઉત્તર કે એ વર્ણાશ્રમ ભેદ તે મુમુક્ષુ કે અમુમુક્ષુના ભેદરૂપ નથી. કેમકે મોક્ષ જિજ્ઞાસા વર્ણને લાઇ સંભવતો હોય તો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણ છે તેમના બ્રાહ્મણાદિ વર્ણને જિજ્ઞાસા હોય તો તે તે વર્ણનાં બધાં જ માણસોને હોવી જોઈએ. પણ તેવો નિયમ નથી, તેમ જ બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ કે સંન્યાસીમાત્રને પણ જિજ્ઞાસા હોય એવો નિયમ નથી. માટે જિજ્ઞાસા અજિજ્ઞાસા એટલે મુમુક્ષુતાનો આધાર વર્ણ કે આશ્રમ પર તો નથી જ. શ્રીમુખે ભગવાન કૃષ્ણ પરમાત્મા ગીતાના સાતમ અધ્યાયમાં કહે છે કે—

“મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ કશ્ચિદતતિ સિદ્ધયે હનરો મનુષ્યમાંથી કાંઈ જ સિદ્ધિને માટે યત્ન કરે છે” એમા મોક્ષની ઈચ્છા તો મનુષ્ય માત્રને કહી પણ મુમુક્ષુતો પ્રયત્નશીલ જિજ્ઞાસુ જ ગણાય. વળી ગીતામાંજ કહ્યું છે કે—

“ચાતુર્વર્ણ્ય મયાસૃષ્ટં ગુણકર્મ વિભાગશઃ

શુદ્ધકર્મવિભાગશઃ ચાતુર્વર્ણ્ય મેં સર્જ્યું છે,” અને વળી કહ્યું છે કે—

“સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેઽપિ યાંતિ પરાં ગતિં”

વળી પાપયોનિયમ આદિ વચન વડે પણ પક્ષી નાગાદિ સર્વ આવી જાય છે. એટલે વર્ણાશ્રમભેદ મોક્ષનો બાધક નથી. મોક્ષાધિકારી ત્વં પદોપસક્ષિત જીવ જ છે. પૂર્વ સંસ્કારવશાત્ સાધનચતુષ્ટય સપન્ન મનુષ્ય માત્ર, કે દેવતિર્યગ્દેહધારી કાઇપણ હો, પણ તેવા સાધન સપન્નને જ મોક્ષની જિજ્ઞાસા હોય છે કે યાય છે.

પણ અત્ર આશંકા યશે કે સાધનચતુષ્ટય તે શું? અને તે સાધન સંપન્નતા ક્યાંથી (શાથી) પ્રાપ્ત થય?

ઉત્તર—પોતાના વર્ણાશ્રમના નિષ્કામ ધર્મો વડે, નિષ્કામ તથાદિ ઇન્દ્રિયનિમ્નદ વડે, અને દરિની નિષ્કામ ઉપાસના વડે એ સાધન-ચતુષ્ટયની પ્રાપ્તિ સંસ્કારવશાત્ યાય છે. તે માટે ગીતાગત ભગવદ્વચનનું પ્રમાણ કે—

અનેકજન્મમંસિદ્ધઃ તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ।

યદુનાં જન્મનામન્તે જ્ઞાનવાન્માં પ્રપદ્યતે ॥

અનેક જન્મની મંસિદ્ધિથી પરાગતને પામે છે. જ્ઞાનવાન અને બહુ જન્મનાં પ્રપન્ન થાય છે.

હવે ચાર સાધનનાં નામ. (૧) વૈરાગ્ય, (૨) વિવેક, (૩) ષટ્સંપત્તિ (શમ, દમ, ઉપરમ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા, સમાધાન), (૪) મુમુક્ષુતા અર્થાત્ મોક્ષની ઇચ્છા.

વૈરાગ્ય નામક પ્રથમ સાધનનું કારણ, સ્વરૂપ, અને ફલ જણાવે છે—વૈરાગ્યનું કારણ કોષદષ્ટિ. કોષ ત્રણ પ્રકારના—(૧) અતિશયિતા, (૨) અનિશ્ચયતા, (૩) નિષેડતા.

મનુષ્યાનંદથી માંડી ઉત્તરોત્તર જ્ઞાતલોક પર્યન્ત વિષયાનન્દની શતગુણ શતગુણ અતિશયિતા, એ પુણ્યના તારતમ્યથી છે. એટલે પુણ્યભોગ યદ્ય રહેતાં ક્ષીણતા આવે છે. અને તેથી કાર્ષ પણ ભોગ કોષપણ વિષયાનન્દ નિશ્ચ રહેતો નથી, અસ્થિર અને અનિશ્ચ છે, પુણ્યભોગ યતાં કર્મફલે તે નાશ પામે છે એટલે નાશવંત છે. ભોગ્યપદાર્થ માત્ર આ ત્રણ કોષોવાળા છે એવી દ્રાઢતો હૃદયમાં ઉદય યતા વૈરાગ્ય ઉપજે કે સર્વનો લાગ કહે. લાગ એ વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ છે. લાગવૃત્તિ કરે સારે જ મુમુક્ષુ વૈરાગ્યનું ફલ પામે એટલે ભોગની પ્રાપ્તિ અપ્રાપ્તિની દીનતા મરી જાય એ પ્રમાણે પ્રથમ સાધન વૈરાગ્ય મમજની પછી—વિવેક નામક દ્વિતીય સાધન મમજવે છે કે—જે આત્માના આનન્દવદે જ્ઞાતલોક પર્યન્તનો આનન્દ દેખાય છે જ્ઞાતલોક પર્યન્તના આનન્દનો જે લોકતા અને માપક છે. તે આત્મા જ મલ છે એ આત્મા શિવાય બીજું સર્વ અમલ છે મુમુક્ષુને એવા પ્રકારનો જે નિશ્ચય ઉપજે છે તેને વિવેક કહે છે.

હવે તૃતીયસાધન શમાદિષ્ટસંપત્તિ સમજાવે છે કે મુમુક્ષુને વૈરાગ્યવિવેક અંકુશ હ પજેલી જે મોક્ષવાસના તે જ ન્યારે અંતઃકરણમાં સર્વદા જથ્થાત્ રહે; ખીજા વાસનામાત્રનું શમન યદ્ય જાય; એ મોક્ષવાસનાનું પ્રાગલ્ભ્ય વધી ખીજા બધી વાસનાઓનો ન્યારે લીન-ભાવ કરી નાખે; જેમ દિવસે નક્ષત્રાદિ છતા તેનો ગચ્છિ રહિના પ્રકાશમાં તેમનો પ્રકાશ લીન યદ્ય રહે છે તેમ મોક્ષવાસનાના પ્રકાશમાં વાસના—માત્ર લીન યદ્ય જાય સારે તેને શમ કહે છે. દ્રુમ અર્થાત્ ઇન્દ્રિયમન, ઇન્દ્રિય દશ છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને પાંચકર્મેન્દ્રિય. મુમુક્ષુને શમ અંતઃકરણ પ્રાપ્ત થયો છે અથવા મુમુક્ષુનું અંતઃકરણ શમ પ્રાપ્ત થયું છે એટલે જ્ઞાનેન્દ્રિયોની વિષયવાસના શાન્ત યદ્ય છે, શમી ગઈ છે, અને એમ વિષયવાસના નહિ રહેવાથી અભિલાષ રહ્યો નહિ એટલે કર્મેન્દ્રિય કે જે ચલ છે તે પણ અચલ યદ્ય. એમ મર્વજ કર્મેન્દ્રિયો અચલ રહે અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો વિષયાસક્ત ન યતા અંતઃકરણની મોક્ષવૃત્તિને અધીન રહે તેને દમ કહે છે. ઉપરમ અથવા ઉપરતિ,—ઇન્દ્રિયોની મોક્ષમાવનામાં દૃઢ સંકલ્પવૃત્તિ રહે તે ઉપરતિ. મન અને ઇન્દ્રિય અને પોતપોતાના વિષયોને લગ્ન-તેનાથી ઉલટી, મોક્ષવિષયમાં દૃઢ રહે. સંકલ્પમાત્ર મોક્ષવિષય જ યાય, તેને ઉપરતિ કહે છે.

તિતિક્ષા—મુમુક્ષુ મોક્ષપ્રાપ્તિના પ્રયત્નમાં રત હોય પણ તેમાં અન્તરામ આવતા હોય, કાર્ષ તેનું માનાપમાન કરતું હોય, કાર્ષ કાર્ષ પખત શીતોષ્ણાદિ વેદમાં પડે, કાર્ષ કાર્ષ શુભિન મળ્યા આવે, એવાં એવાં અનેક સ્તુષ દુઃખાદિ દૃઢ ઉપજ આવે, તોપણ તેને આગમાપાથી જાણી નિર્મોહથી, નિર્માત્સર્યથી, ઉપેક્ષાથી, શાન્તચિત્તે, અકલુષિન હૃદયે, યથાકાલ નિવેદિત સદા છે તેને તિતિક્ષા કહે છે.

શ્રદ્ધા—શુન-ઈશ્વરની એકતા એ જ મહાવાક્યનો અર્ખંડ અર્થ છે તે મહાવાક્યના અર્થ ઉપર તથા વેદાન્ત માર્ગના જે યથાર્થ અનુભવી વક્તા હોય તે વક્તા ઉપર અતિ

વિશ્વાસ કરે કે વાક્ય અને આ વક્તા તે જ સત્ય છે. ખીજા બધા પંચશાસ્ત્રના વક્તા અને પંચશાસ્ત્ર સર્વ અસત્ય છે એમ માને અને વળી મહાવાક્યને જેઓ ભેદમાં લગાડે છે અર્થાત્ મહાવાક્યથી ભેદ સિદ્ધ થતો કહે છે તેમને પણ જુદા જાણે અને તેઓ મિથ્યા બકે છે એ નિશ્ચય કરે તથા મહાવાક્ય, અવાન્તરવાક્ય, સવિકલ્પવાક્ય, પ્રકૃતિવાક્યને નિર્વિકલ્પવાક્ય એટલાં વેદાન્ત વાક્યો પર વિશ્વાસ અર્થાત્ અશ્વાન્તતા અનુભવે તેને શ્રદ્ધા કહે છે.

સમાધાન:—મુમુક્ષુનું સમાધાન માત્ર એક મોક્ષ-પ્રાપ્તિમાં જ છે, અન્ય કંઈ વસ્તુ-પદાર્થમાં તેનું સમાધાન નથી.

શંકા:—મુમુક્ષુનું સમાધાન મોક્ષમાં, મોક્ષ સર્વ શાસ્ત્રને મતે માનવાનો, તે મોક્ષમાં મુમુક્ષુનું સમાધાન (યાય) છે કિંવા નહિ તે શું સમજાય ?

ઉત્તર:—ખીજાં શાસ્ત્રોનું મત મોક્ષમાં સમાધાન માનવાનું નથી. એક વેદાન્ત શાસ્ત્રના મતે જ મોક્ષ માન્ય છે અને તેમાં જ સમાધાન છે કેમકે આત્મા અને બ્રહ્મની એકતા, એ વેદાન્ત મનનો મોક્ષ છે. અને ખીજા મતવાળાઓનો મોક્ષ તો અનાત્મ વિષે છે માટે સાબ્ય છે. હવે ખીજાં શાસ્ત્રોનો મોક્ષ બતાવવો જોઈએ.

નૈત્યાયિક:—એકવીશ પ્રકારના દુઃખની નિવૃત્તિ યાય સારે મોક્ષ યાય. એ એકવીશ દુઃખની ગણના આ પ્રકારે—છ ઈન્દ્રિયનાં છ, છ વિષયના છ, છ બુદ્ધિનાં છ, દેહનું એક, અને બે સુખ દુઃખ એ એકવીશ દુઃખ આત્માને ન વ્યાપે સારે આત્મામોક્ષ પામે પણ એ મત માનવા યોગ્ય નથી. કેમકે આત્મા એક જ્ઞાનશુભુતે લઇને બ્યારે પૂર્વકર્મ મનને પ્રેરે સારે મન અને આત્માનો સંયોગ યાય. સારે જ્ઞાન ઉપજે. એ જ્ઞાન શુભી આત્મા—કર્મ અને મનના મળ્યાવિના આત્માજડ. અને આત્મા ઇચ્છાદિક નવશુભને લીધે છે. (બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ અને સસ્કાર એ નવ શુભ ગણાય છે.) માટે પાપપુણ્યનો કર્તા અને સુખ દુઃખનો ભોક્તા વિભુ પરિણામી સાવચવી એટલે કર્તા ભોક્તા જડો વિભુ: એ ચાર વિશેષણ યુક્ત આત્મા મોક્ષ કાલે જડ, માટે એ વેદાન્તને મતે અપ્રમાણ.

માટે મુમુક્ષુએ વેદાન્તશ્રવણ કરવું, તેનું મનન કરવું, નિદિધ્યાસન કરવું પણ નૈત્યાયિક મતની પ્રમા કરવી નહિ. તેમજ વૈશેષિક ને પણ પ્રમાણવો નહિ. કેમકે તે પણ આત્માને “ કર્તા ભોક્તા જડો વિભુ: ” એમજ માને છે. નૈત્યાયિક અને વૈશેષિક મળતા છે એ બંને મતનું મોક્ષ સિદ્ધાન્ત એકંય વાળું છે.

મીમાંસક મતમાં પ્રભાકર નૈત્યાયિક અને વૈશેષિક સાથે આત્માના વિશેષણોમાં મળતો છે. પણ તેના મતે મોક્ષમાં ભેદ છે, પ્રભાકર કર્મદ્વારા જીવનો મોક્ષ માને છે. પ્રભાકરનું મત એમ છે કે જીવને બ્રહ્મતા (ધટ્ટી) નથી. ઉપચારમાત્ર બ્રહ્મતા છે. જેમ અભગલ સ્તનને અર્થાત્ બકરીના ગળાના આંચળને સ્તન કહીએ છીએ તે ઉપચારમાત્ર છે. તેમ જીવની બ્રહ્મતાઉપચારમાત્ર છે. મોક્ષ સર્વથી તેનું મત એમ છે કે જીવ કર્મકર્તાકરે અને દેવતા બ્યારે પ્રસન્નયાય સારે તે જીવને સુખ આપે છે. અનેક સુખ—ભોગની સામગ્રી આપે છે. બ્યારે પુણ્ય શીલુ યાય સારે જીવ મૃત્યુ લોકમાં પાછો આવે. માટે તે કહે છે કે કર્મ કરિએ તો પુણ્ય પ્રાપ્તિ યાય: અને તેથી સ્વર્ગ સુખથી વિયોગ થવા પામે નહિ, કેમકે પહેલાં ત્યાં દુઃખનો તો અભાવ જ છે અને એ સુખ પ્રાપ્તિ વિષે તો જાણીએ છીએ. દુઃખ આવશે

તેના મુખ જાતું રહેશે માટે તેના ઉપાયરૂપ કર્મ કર્યા કરવા કે દુઃખ આવવા પામે જ નહિ. અને પ્રભાકર એને જ મોક્ષ માને છે. આત્મા વિષે મોક્ષ કર્મજન્ય માને છે માટે એ અપ્રમાણ્ય. હવે સાંખ્ય અને પાતંજલના મતનો મોક્ષ:—સાંખ્ય શાસ્ત્ર કહે છે કે જોવીરા તત્ત્વ માયાનાં જાણવાં અને પૃથ્વીશક્તિ તત્ત્વ પુરુષ, તે પુરુષ એ ચોથીરો તત્ત્વથી અસંગ છે. એ જ્ઞાન એને થાય તે મુક્ત

અને પાતંજલ જે પુરુષના પંચકલેશની નિવૃત્તિ થાય તેને મુક્ત કહે છે. જ્યારે નિરાધભૂમિકા વિષે ચિત્ત લીન થાય ત્યારે આત્માની મુક્તિ માને છે.

ચાર્વાક મત:—શરીરનો પાત થયે મુક્ત

ચાગમ મત:—મોક્ષ ચાર પ્રકારનો. ૧ સાસોક્ય, ૨ સાશ્વત્, ૩ સામીપ્યને, ૪ સાહિં. સાસોક્ય તે વિષયુ લોકમા ગમન સાશ્વત્ તે ચતુર્થજ રૂપ, સામીપ્ય તે નિઃકલ્પતિત્ત્વ, અને સાહિં તે ઐશ્વર્ય પ્રાપ્તિ પણ ત્રણ વસ્તુ રહિત. એ ત્રણ વસ્તુ આ પ્રમાણે: એક તો માયાપતિ ન કહેવાય. બીજું કૌસ્તુભશિષ્ટ નહિ, અને ત્રીજું મુચ્છાજન નહિ.

ઉપર જણાવી ગયેલા સર્વ મતોમા મોક્ષની પ્રાપ્તિ જે એ અભિધાયવડે મુમુક્ષુએ વિવેક, વૈરાગ્ય, શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા, સમાધાન અને મુમુક્ષુતાવડે વેદાન્તના મતનો મોક્ષ જે સમારદુઃખની નિવૃત્તિ અને પરમાનન્દની પ્રાપ્તિરૂપ છે એજ મોક્ષ વિષય છે એવા અતિમ નિશ્ચયરૂપ તીવ્ર અને દૃઢ બુદ્ધિનો મઠ, બુદ્ધિનું સ્થાયી, બુદ્ધિમાં સારી રીતે અવધારણુ, તેને સમાધાન કહે છે.

વિવેક, વૈરાગ્ય અને પદસપત્તિરૂપ ત્રણ સાધન વડે મોક્ષની દૃઢ યથેચ્છા ઇચ્છા તેજ ચોથું સાધન દલીજતા મુમુક્ષુતા, એ સાધન આતુર્યપૂર્ણ અર્થાત્ સાધન સંપન્ન હોય તેજ જિજ્ઞાસુ હોઈ શકે કારણ કે એ માધનો જિજ્ઞાસાનું કારણ છે. માટે સાધન સંપન્ન હોય તેજ અધિકારી, એમાના એકપણ માધનની ન્યૂનતાવાળા તે અનધિકારી આ અધિકારી અનધિકારી એ બેદ જ નર દેહમા છે બીજી કંઈ બેદ નથી. તેજ કહે છે. આ શુદ્ધ મુમુક્ષુતાની દશા કહી

જે સાધન કરિ સિદ્ધ હે ચિત્ત સ્થિર હે જાસ

મોક્ષહી કારણ પુનઃ રહે કરે વિચાર પ્રકાશ (૧૫)

વિચાર કરેસે મુક્તિ હૈ વિન વિચાર નહિ કોઈ

સો વિચાર ક્યો પાડે સત્ત સમાગમ હોઈ (૧૬)

મોક્ષકાજ સંતહી મિલે તિહું ઇચ્છાકૌ છોરિ

શુદ્ધ મુમુક્ષો જાનસો વિધિ મરજાદાતોરિ (૧૭)

કર્મ વિધિમર્યાદાવિદિત કરવું જોઈએ પણ નિષ્કામ કર્મો કરી પ્રથમથી જ શુદ્ધ હૃદય થઈ આવ્યો છે, વર્ણાશ્રમ (ધર્મ), ધન તૃષ્ણા (અર્થ), જગતમાંના ભોગોની અભિલાષા (કામ); અર્થાત્ ચતુર પુરુષાર્થોના આદિમ ત્રણ પદાર્થો તેનાથી એ નિરાશ થયો છે અર્થાત્ એને તેમાં કંઈ આશા-પ્રાપ્ત્યવતા રહી નથી. માટે હવે એ મુમુક્ષુને કંઈ કર્મજન્યતા રહી નથી. માત્ર જાણવું જ પાડી કહ્યું. અર્થાત્ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ-સામ્યદાનદે સ્વરૂપ સ્થિતિ-તેજ કર્મજન્ય થયું. એટલે તેને વિધિ મર્યાદા કંઈ રહ્યું નહિ. હવે જે જ્ઞાનીના અગ્નિ ધર્મને આત્મતત્ત્વ સમગ્રય તેજ જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ દેખાડે છે. અને સાચે મુમુક્ષુનું સ્વરૂપ પણ દેખાડે છે. ત્રણ અનધિકારીનું સ્વરૂપ પણ દેખાડે છે. (અપૂર્ણ.)

ગુજરાતી ભાષા.

(મેળેક્ષ)*

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૭૧ થી.)

૩૧. દુષ્પિયાં—(શાળાપત્ર, પુ ૩૭, અં ૭, પૃષ્ઠ ૨૦૨-૨૦૩)—આ શબ્દને ‘દુ-
ષ્પિયાં,’ એમ પણ વિકલ્પે લખવો ઇષ્ટ ગણવામાં આવે છે, પરંતુ આ ‘શબ્દમાં ભાર
(accent) ફેરવે ન હોવાને લીધે ઉચ્ચાર ફરકે, એમ નહિ’ પણ ફરકે, એમ યાચે.
સામાન્ય રીતે હાવી આખતમાં કસોટી એ જ ત્રાપરવાની છે કે ફેરફાર, ફેરવો, ફેરવે, એ ફેર
કાર ઉપર ભાર આવીને ઉચ્ચાર થતો હોય, તો જ એ રૂપ લખાય, નહિ તો ફરકે, ફરવો
ફરવું, એમ લખવું જોઈએ; જેમકે ‘ઓઓ,’ પણ ‘ઓપડિયો.’

૩૨. ઇ—(શાળાપત્ર, પુ ૩૭, અં ૭, પૃ ૨૦૩-૨૦૪)—

ઇ (=પણ) આ અવ્યય સંસ્કૃત હિ ઉપરથી હ કારનો લોપ થતાં પ્રાચીન ગુ-
જરાતીમાં હ થયેલા ઉપરથી આવ્યો છે, એ શાળાપત્રે સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. આમ હ કારનો
લોપ થવો અસાધારણ નથી. ઉદાહરણ—ગુજરાતીમાજ—‘કાઈ ચિન્તા નહિ,’ એ અર્થમાં
‘અરો,’ એમ શબ્દ વપરાય છે, તે ‘હરો,’ એ હોવાનું ભવિષ્યકાળના રૂપ ઉપરથી
કાંઈક અર્થાન્વર પામી થયેલો જણાય છે અને તેમાં હ કારનો લોપ થયો છે

સંસ્કૃત.

પ્રાકૃત.

ગુજરાતી.

તીક્ષ્ણં.

તિષ્ણં.

તીક્ષ્ણ.

વિન્દલં.

વિન્દલં.

વીલ.

નાયઃ

નાહુલો.

નાવલો.

યૂથિકા.

જૂથિકા.

જૂથ.

વગેરેમાં હ કારનો લોપ થયો છે. ‘બીલો,’ એમ પણ વિકલ્પે કેટલાક જિલ્લાઓમાં
બોલાય છે.

આ ઇ અવ્યય અકારાન્ત શબ્દ પછી આવતા આગલા શબ્દ ભેગો ભેગવી દેવો,
એ ભૂમ્ય છે, એમ શાળાપત્ર કહે છે. ‘નોકરે નાઠો,’ ‘ચારે માણસ આવ્યાં,’ એ ખોટું છે
અને ‘નોકર એ નાઠો,’ ‘ચાર એ માણસ આવ્યાં,’ એમ લખવું જોઈએ, એમ શાળા-
પત્ર આગ્રહ રાખે છે, પરંતુ સદગ્ન અવસોહન કર્યાથી જણાશે કે હાલે કેટલાંક ઇ કાર છૂટો
ખોલાતો જ નથી—ખોલી સકાતો જ નથી. છૂટો ખોલવો, એ ભૌતિક નિયમોથી અશક્ય
(Physically impossible) છે. ઇ—અવ્યય છે માટે જૂથો શબ્દ છે અને પ્રત્યય
નથી, તે કારણથી જગી ન જાય, એમ શાળાપત્ર માને છે. પરંતુ, જે કે ગુજરાતીમાં સા-
માન્યરીતે શબ્દ અને શબ્દ વચ્ચે સંધિ થતો નથી, તોપણ વિરલ પ્રસંગે હેવો સંધિ
થાય છે, અને ઉપરનું ઉદાહરણ, તે હેવો જ એક પ્રસંગ છે. પદમાં ‘ન+આવ્યો’—ને ઠે-

* લખનાર—શ. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

+ લ પ્રત્યય લાગીને આ રૂપ થયું છે.

છાણે ‘નાઓ,’ ‘નન્આણી’ ને ઠેકાણે ‘નાણી,’ એમ સન્ધિવાળા પ્રયોગ ધણીવાર થાય છે. ‘ચારેક,’ ‘પાંચેક’ વગેરે શબ્દોમાં પણ ‘ચાર’+‘એક,’ ‘પાંચ’+‘એક,’ એમ મૂળ શબ્દો હોઈ આ પ્રકારનો સન્ધિ થાય છે. દળપતકાબ્દ ૫૪ ર૧૫, કાલમ ૨, પંક્તિ ૧૧ માં ‘એકાદ’ (= આશરે એક), જે સંસ્કૃત ઇકાદિ (= ઇક+આદિ) એ બહુવ્રીહિ ઉપરથી બન્યો છે તેને બદલે ‘એક આદ’ એમ ઉચ્ચારણમાં અશક્ય રૂપ લખાયું છે. કદી એમ કહેવામાં આવે કે ઉપરનો ઉદાહરણોમાં શબ્દના છેડાનો અ કાર શાન્ત હોવાને લીધે ઇ કાર બળી ગયા જેવો સમજાવાનો બમ માત્ર થાય છે, તો ઉત્તર એ છે કે વસ્તુતઃ જ કાર શાન્ત છે જ નહિ અને શાન્ત અકાર સ્વીકાર્યો તો તો શાન્ત અકાર એટલે અર્થાત્ જ હુમ અકાર અને તેથી કરીને ઇ કારનો બળી જવારૂપ સન્ધિ, એ ઇટાપત્તિ આવશે, અને ખરેખરે એમાં શાન્ત અકાર છે જ નહિ ‘મગન આઓ,’ એ વાક્યનો ઉચ્ચાર કરતાં ‘આઓ’—નો ‘આ’ પૂર્વના નકારમાળા અકારથી છુટો જ યોગી સકાય છે, અને બળી જતો નથી. આ ઉદાહરણ ઉપરથી ફક્ત યતુ અનુમાન રખાઈ જ છે.

ઇ, આ સર્વનામ—સંસ્કૃત ઇતત્, ઇય; પ્રાકૃત ઇસો, ઇસ, પ્રાચીન ગુજરાતી ઇહ, આ ક્રમથી ઉત્પન્ન થયેલું શાળાપત્રે બતાવ્યું છે. શબ્દના સ્વરૂપ બોતા આ વ્યુત્પત્તિમાં કાઈ બાધો જણાતો નથી, પરંતુ અર્થ તપાસતાં મોટી સુરકેલી નડે છે. ગુજરાતીમાં ઇનો અર્થ ‘પેહ’ એમ દૂરરૂપ પદાર્થને ઉદ્દેશીને છે, અને સંસ્કૃત ઇતત્નો અર્થ ‘આ’ એમ સમીપરૂપ પદાર્થને ઉદ્દેશનારો છે હાલો અર્થવિપર્યય થવો અશક્ય નથી, છતાં એકદમ આ સુરકેલીને નજીવી ગણી કાઢીને માત્ર બાહ્યસ્વરૂપભાસે વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારતાં કાંઈક વિચાર કરવાની જરૂર છે, વિશેષે કરીને સર્વનામો ગુજરાતીમાં આવતાં વિલક્ષણ ઉચ્ચલપાચલને વશ થયેલા જણાય છે ‘જે’, ‘તે’, એ સર્વનામનાં રૂપ ગુજરાતીમાં એકવચન અને બહુવચન—મનેમા વપરાય છે, તે સંસ્કૃત યત્ તત્ ઉપરથી આવતાં, પ્રાકૃતમાં જો, તે, એ રૂપ, માત્ર પ્રથમાનાં બહુવચનમાં જ ધારણ કરે છે ઇતદ્-નું અપભ્રંશમાં ઇહ રૂપ થાય છે, તે માત્ર પ્રથમા અને દ્વિતીયાના એકવચનમાં સ્ત્રીલિંગમાં જ, પુર્ણિંગમાં તો ઇહો. અને હેને અર્થ સમીપરૂપદર્શી (આ), દૂરરૂપદર્શી (એ, તે) નહિ. વળી અદસ્ (=ને) એ સર્વનામનું પ્રાકૃતમાં જોદ્ રૂપ થાય છે, પરંતુ માત્ર પ્રથમા અને દ્વિતીયાના બહુવચનમાં આ ઉપરથી દિન્દી જો (=તે), એ સર્વનામ બન્યું હશે, અને આ ઠેકાણે અર્થનો પણ બાધો આવતો નથી. સિદ્ધ હેમચન્દ્રના ૮-૪-૩૬૫ માં સ્ત્રમાં રૂદ્મ્ (=આ) એ સર્વનામનો અર્થ, એમ આદેશ થતો જણાવ્યો છે, તે ઉપરથી તો વખતે ‘આ’, એ સર્વનામ ગુજરાતીમાં નહિ આવ્યું હોય ?

૩૩. યોદ્—(શાળાપત્ર, પ્ર, ૩૭, અં. ૮, પૃ. ૨૩૫-૩૬) આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સ્વપુટ ઉપરથી શાળાપત્રે કાઢે છે, પરંતુ કાઈક સંદેહની માથે સ્તોક ઉપરથી પણ

* ઉદાહરણ તરીકે સંસ્કૃત કદુનો અર્થ ‘તીખું’ છે અને તિક્તનો અર્થ ‘કડવું’, છતાં ગુજરાતીમાં એ શબ્દો ઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલા ‘કડવું’ અને ‘તીખું,’ એ શબ્દોના અર્થ અસ્પષ્ટ હોઈ છે.

‘યોડું’ શબ્દ બન્ને હોય, એ સંભવ પણ શાળાપત્રે બતાવ્યો છે. આ બંને શબ્દો સરખાવતા સંભવ અને પ્રમાણનો વધારે ઓક સ્તોકના લાભમાં જ નય છે. સ્થપુટનો અર્થ—સંક્રાયાયક્ષ્, ‘વાંડું,’ ‘વગેડું,’ એમ છે, તો તે ઉપરથી ‘યોડા’ નો અર્થ બદલાઈ જ-ધને બનવો અસમ્ભવિત છે. અને સ્તોક, હેનો અર્થ તો ‘યોડું,’ એ જ છે વગી સ્થપુટ ઉપરથી પ્રાકૃતમાં થયેલ, એમ થયેલું છે, તો ગુજરાતીમાં આવતા, અડ હોવાને લીધે, યોમાં તો ઓઢાર ખોળા ઉચ્ચારનો થાય, સાંકડા ઉચ્ચારનો નહિ, અર્થાત્ ‘યોડું,’ એમ ન થાય અને સ્તોક ઉપરથી પ્રાકૃત થોઝ (સ્તોકકંતું થોઝડ) થવાને લીધે યોમાં પ્રાકૃતમાંજ ઓઢાર છે તેથી ‘યોડું’માંનો ઓઢાર ખોળો ન રહેતાં સાંકડો રહેજે. (ઓઢારના એ ઉચ્ચારનું આ બીજા જોડણીના મ્હારા પુસ્તકના ૫૪ ઉપથી ઉદાહરણ છે), આ કારણથી પણ સ્થપુટ કરતાં સ્તોક ઉપરથી ‘યોડું’ બન્ને હોવાનો સંભવ વધારે છે. સિદ્ધ હેમચન્દ્રના ૮—૨—૪૫ તથા ૮—૨—૧૨૫, એ બે સૂત્રો તથા તેની વૃત્તિયો જોવાથી સ્તોકનું થોઝ થાય છે, એ સાબીત થશે.

૩૪. ઝીણું—(શાળાપત્ર, પુ. ૩૭, અ. ૮, ૫. ૨૩૬)—આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ક્ષીણ ઉપરથી શાળાપત્રે વિક્રમોર્વશીય નાટકમાંના ઉદાહરણ ઉપરથી અટકળી છે, તેને સિદ્ધ હેમચન્દ્રના ૮—૨—૭૫ સૂત્રથી ટેકા મળે છે એ સૂત્રમાં કયું છે કે-ક્ષનો રૂ થાય છે અને કવચિત્ છ અથવા છ થાય છે. હેનાં ઉદાહરણોમાં ક્ષીણ, એમ ઉદાહરણ આ પેલું છે. દેશી નામમાલ (કારિકા ૧૧૨) માં પણ ક્ષીણ શબ્દ આપ્યો છે અને ટીકામાં તેને માટે સંસ્કૃત શબ્દ ક્ષીણ આપેલો છે

૩૫ બળતું—ઝાળ. (શાળાપત્ર, પુ. ૩૭, અ. ૮, ૫. ૨૩૬—૨૩૭) આ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ શાળાપત્રે બતાવી છે, તેમાં એક બે વિશેષ ચર્ચા ઉમેરે છે. જવાલા ઉપરથી ‘ઝાળ’ શબ્દ બનતાં જમાં હકાર ઉમેરાઈ બળી બર્ધ જાકાર થયો છે, તે ફક્ત એ જ ઉદાહરણ નથી. પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં આવતાં કેટલાએક શબ્દોમાં હકાર ઉમેરાય છે (અને તે સમીપના વ્યંજન જોડે સંકીર્ણ થઈ નય છે) તેનાં ઉદાહરણો:—

સંસ્કૃત.	પ્રાકૃત.	અપભ્રંશ.	ગુજરાતી.
સકલં	સગલં	સધળું.
કૌલ:	કૌલો	ખીસો.
અઘાપિ	અઝાવિ	હજી.
પ્રાપ્તં	પત્તં	ખોલું, ખોલ્યું.*

વગેરે. ‘ઝાળ,’ જેમાં તો જ થવાનું વિશેષ પ્રયોજન છે. ‘જાળ,’ એમ રહેત. તો ‘માછલાં પકડવાની જાળ,’ એ અર્થના શબ્દ સાથે ભ્રમ થાત

ગુજરાતીમાં આવતાં જ્વલ્લમાંના જનો લોપ થાય છે અને મરાઠી તથા દિન્દીમાં આવતાં ચનો લોપ થાય છે (તેથી ગુજરાતીમાં ‘બળતું’ અને મરાઠી જલ્લળ તથા દિન્દી ‘જલ્લના’ થાય છે). તેનું મળ મિદ્ધ હેમચન્દ્રના ૮—૨—૭૫માં સૂત્રમાં ચનારનો

* માત્ર આ ઠેકાણે હકાર સંકીર્ણ ન થતાં સંશ્લિષ્ટ રહે છે, અર્થાત્ ક નહિ થતાં પ, હ, જોડેલ રહેલ છે.

લોપ કહ્યો છે, ને લોપના વિલક્ષણ સ્વરૂપમાં છે, અને તહેને સમાન ઉદાહરણ આ ગણે અર્વાચીન ભાષાઓમાં દ્વાર અને દ્વિ, એ શબ્દોના પ્રતિરૂપ મળે છે. હેમચન્દ્રે કહ્યું છે કે દ્વિ વગેરે સયુક્તાક્ષરને પ્રમગે વચાર અથવા ત્હેની સાથે જોડાયતા ખીન્ન અક્ષરનો લોપ, એમ બનેતો પ્રસંગ આવે, ત્હારે ભાષામાં યદ્યદર્શન, અર્થાત્ જોવો શબ્દ પ્રચલિત હોય ત્હેવો લોપ જોઈ લેવો, ત્હેમાં કવચિત્ પર્યાયથી એટલે વારાક્ષરતી પણ લોપ યામ છે, જેમકે દ્વારં નુ વાર, તેમજ વારં જકારનો લોપ (સયુક્તમાંનો પ્રથમ હોય ત્હારે) કાષ્ઠ સૂત્રમાં બતાવ્યો નથી, તેથી જણાય છે કે જ્વલ્લતુ 'બલ' પાછળના વખતમાં થયું હશે આ શબ્દને સમાન ઉદાહરણો સાથે સાથે જણાવા માટે નીચે ઠાંક્યા છે:—

મંરૂત.	પ્રાકૃત	ગુજરાતી.	મરાઠી	હિન્દી
જ્વાલ	જલ	ખળવું	જલળો	જલના.
દ્વિ	બે	દોન	દો.
દ્વાર	{ વાર } { વાર }	બાર(ણ)	વાર

(અપૂર્ણ)

“ મૈત્ર્યાદિ ભાવના.”

[“ શ્લોકાર્થેન પ્રવક્ષ્યામિ યદુક્તં ગ્રન્થકોટિભિઃ ।
પરોપકારઃ પુણ્યાય પાપાય પરપીડનમ્ ॥ ”]

યોગવાસિષ્ઠ શમામણ્યમાં વસિષ્ઠ મુનિ ઉપદેશે છે —

મન્ધો હિ વાસનાવન્ધો મોક્ષઃ સ્પાદાસનાક્ષયઃ ।

વાસનાસ્ત્વ પરિત્યજ્ય મોક્ષાર્થિત્વમપિ ત્યજ ॥

માનસીર્વાસના પૂર્વ ત્યક્ત્વા વિષયવાસનાઃ ।

મૈત્ર્યાદિભાવનાનામ્ત્રીર્ગૃહાણામલવાસનાઃ ॥

તા અપ્યન્તઃ પરિત્યજ્ય તાભિર્વ્યવહરન્નપિ ।

અન્તઃ શાન્તતમસ્નેહો મય ચિન્માત્રવાસનઃ ॥

તામપ્યન્તઃ પરિત્યજ્ય મનોબુદ્ધિસમન્વિતામ્ ।

શ્લેષે સ્થિરમમાધાનો યેન ત્યજસિ તં ત્યજ ॥

જેનો સ્પર્શ આ પ્રકારે છે —

“વાસનાથી ધ્યેયો બન્ધ તે બન્ધ, અને વાસનાનો કાય તે મોક્ષ તું વાસનાને સજી દે, અને એ સાગમાં સાધાતૂત જે મોક્ષની ઇચ્છા તેને પણ પાછળથી સજી દે. પ્રથમ *વિષયવાસના સજ, અને પછી**માનસવાસના સજ. આ મલિન વાસનાઓનો સાગ કરી, મૈત્ર્યાદિ ભાવના નામની જે; નિર્મળ-પવિત્ર-વાસનાઓ છે એનું ગ્રહણ કર. પણ એટલેથી અટકવાનું નથી. એ કરતાં આગળ જઈ, એ નિર્મળ વાસનાનો પણ અંતરમાંથી સાગ કરી,—અંતરમાંથી, બહારથી નહિ, કેમકે બહાર તો મૈત્ર્યાદિ ભાવનાથી થતો બ-વહાર કાયમ રાખવો ઉચિત છે—આસક્તિરહિત થઈ, +ચિન્માત્રવાસનાનું ગ્રહણ કરવું. પરંતુ આ દશા પણ પૂર્ણતાની નથી. એને પણ અંતરમાંથી સજી, એ કરતાં પણ એક ભૂમિકા આગળ વધવાની જરૂર છે. એમ વધતાં પરમાત્મરૂપી જે અવશેષ—પર વસ્તુ—તે આવી ઉભી રહે છે, અને એની સમતામાં સ્થિર વશી જવું એ પરમ દશા છે એ દશા પ્રાપ્ત થતા, એ દશાનું જે સાધન તે હવે નિરર્થક હોવાથી સજી દેવાનું છે. સજી દેવાનો યત્ન કરવાની પણ જરૂર રહેશે નહિ; પરમ દશા ખરેખર પ્રાપ્ત થઈ હશે તો એ સ્વયં ખરી પડશે”

હવેના ઉપદેશમાં દર્શાવેલો સાધનક્રમ આ રીતનો છે—

- (૧) બાહ્ય મલિનવાસનાનો સાગ.
- (૨) આન્તર મલિનવાસનાનો સાગ.
- (૩) નિર્મળ વાસનાનું-મૈત્ર્યાદિ ભાવનાઓનું—ગ્રહણ.
- (૪) વિચાર અને વિવેકરૂપી જ્ઞાનદશામાં એનો લય.
- (૫) વિવેક-જ્ઞાન-નો પરમાત્મસાક્ષાત્કારમાં એટલે ‘સમ’ અને ‘શેષ’ (પર) પદાર્થના વિજ્ઞાનમાં લય—સ્થિર સમાધિ.

હવે આ પાંચ ભૂમિકાઓમાં મધ્ય ભૂમિકા “મૈત્ર્યાદિ ભાવના” ની છે, જેની એક બાજુએ બાહ્ય અને આન્તર વૈરાગ્ય, અને બીજી બાજુએ અપર અને પર જ્ઞાન રહેલા છે, આ પાંચેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા જતાં બહુ વિસ્તાર થઈ જાય, માટે એમાંથી માત્ર એક જ ભૂમિકા આજના વ્યાખ્યાન માટે લઈશું, અને તે ત્રીજી ભૂમિકા; કારણ કે એ સર્વનું નાભિરયાન છે, અને દેહલીદીપક*ન્યાયે બંને તરફ પ્રકાશ પાડી શકે છે; એક

* લોક-શાસ્ત્ર-અને દેહ-વાસના તે વિષયવાસના; દંબદર્પાદિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં વર્ણવેલી ‘આસુરી સંપત્તિ’ તે માનસવાસના. અથવા, બીજી રીતે—શબ્દસ્પર્શરસગન્ધરૂપી વિષયોના ભોગકાલમાં ઉત્પન્ન થતા સંસ્કાર તે વિષયવાસના; અને એ વિષયો પ્રતિ કામનાના કાલમાં ઉત્પન્ન થતા સંસ્કાર તે માનસવાસના. સામાન્ય રીતે એકને બાહ્ય વાસના અને બીજીને આન્તરવાસના કહી શકાય.

+ ચિન્માત્ર વાસના એટલે મનબુદ્ધિરૂપી ચૈતન્યના વિચાર વિવેક ઇલાદિ જ્ઞાનાત્મક આધાર,—જેવડે અમુક કાર્ય ઉચિત છે, અમુક નથી, એવી વિવેકદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને મૈત્ર્યાદિ ભાવનાનો આધાર અન્ધ પ્રેરણા, અન્ધ આવેશ (Blind impulses) મટી જ્ઞાનસ્પર્શ (Rational Insight) બને છે.

x ઉમરા ઉપર મૂકેલા દીવાની માફક.

પહેલાં તો તાકદ્દ જોવી જોઈએ. અને એ ધંધો સારી રીતે શીખવા માટે અને પછીથી મલાવવા માટે, જોઈતાં ગુણો અને સાહિત્ય એનામાં છે કે નહિ એની ખાતરી કરવી જોઈએ. પરદેશ જઈને એ જગડનાર નથી, અને સર્વ જ્ઞાન સંપાદન કરી લાવી સારી રીતે ઘેર આપશે એવી તજ્જવીજ કરવી જોઈએ. આ અને આવી બીજી તપાસ પણ કરવી જોઈએ—જેમકે છોકરાઓને જે ઠેકાણે શિક્ષણ લેવા મોકલવાના છે ત્યાં શિક્ષણ કેટલું અને કેવા પ્રકારનું મળે છે, ક્યાં શાસ્ત્ર વા ધંધો સારા શીખવાય છે, એમાંથી કિંચો ધંધો આપણે જોઈએ છે વા આપણા છોકરાને આવડે એવો છે, એમાં કાળ તથા દ્રવ્યવ્યય કેટલો છે ઇત્યાદિ. તાત્પર્ય કે અવરિયત રીતિએ આરંભ થવો જોઈએ. જાપાની લોકોએ પચીસ વર્ષ પહેલાં યુરોપથી અર્વાચીન કલાકૌશલ્યનું જ્ઞાન પોતાના દેશમાં આણ્યું, તે આ રીતિએ જ. પહેલાં ક્યો ધંધો કઢાવવો છે તે તક્કો કરી બંડોળ તૈયાર કરવું; પછી યોગ્ય માણસો તૈયાર કરી એમને ખર્ચ આપી એ ધંધો શીખવા માટે જર્મની કિંવા ફ્રાન્સ મોકલવાં, અને તેમણે બે ત્રણ વર્ષમાં સર્વ જ્ઞાન સંપાદન કરી યંત્ર વગેરે સામગ્રી સુદ્ધાં પાછા આવવું અને તામડતોળ કારખાનાનું કામ શરૂ કરવું—આ પ્રમાણે પાંચતકમાં દીવાલગીની પેટીથી માંડી દારૂગોળો બનાવવો અને મોટા લઢાઈના ઝાઝ બાધવાં ત્યાં સુધીની સંકડો કળાઓ જાપાની લોકોએ શીખી લીધી.

અહીંથી વિદ્યાર્જન માટે જાપાન જનારા વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી ત્યાં બે સંસ્થાઓ છે:— એક ટોકિયો શહેરની રૉયલ યુનિવર્સિટી (‘ગાદશાહી વિશ્વવિદ્યાલય’*) અને બીજી એપી ઉતરતા દરજ્જાની ટોકિયોની ‘હાયર કમર્સિયલ સ્કૂલ’ એટલે વરિષ્ઠ પ્રતિની વ્યાપારી શિક્ષણની શાળા, અને ઠેકાણે શીખવવાના વિષય લગભગ એના એ જ છે, પરંતુ શિક્ષણપદ્ધતિ બૂરી છે. વિશ્વવિદ્યાલયમાં સર્વ વિષયનું પૂરેપૂરું અને સોપાનતિક—‘ગિઅરિ’સદવર્તમાન— એટલે ચોખ્ખું તાત્વિક અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. તેમ શિક્ષણ પણ ઈંગ્રિજ કિંવા ફ્રેંચ ભાષામાં આપવામાં આવે છે. તેથી ત્યાં આપણા જેવા પરદેશીઓને ઠીક પડે છે. બીજી શાળામાં, શિક્ષણ પૂરેપૂરું સાધનત હોતું નથી, પણ બધારે ઉપયુક્ત (પ્રેક્ટિકલ) હોય છે—અર્થાત્ પ્રત્યેક શાસ્ત્ર વા કલાની જરૂર જેટલી ઉપપત્તિ—‘ગિઅરિ’—સમજાવી, હસ્તકૌશલ્ય વધારવા ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવામાં આવે છે. શિક્ષણ જાપાની ભાષામાં અપાય છે તેથી પરદેશીઓને પ્રથમ અડચણ પડે છે, પણ તે ત્રણ ચાર મહિનામાં દૂર થઈ શકે છે. વિશિષ્ટ—અમુક—ધંધો શીખના ઈચ્છનારને આ બીજી શાળા જ વધારે ઉપયોગી પડે એ ઉગ્રાંતું છે. વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ થવા માટે ધણી શરતો છે. એક પ્રવેશ પરીક્ષા છે, અને શિવાય મર્ટિફિકેટો અને બે જામીન જોઈએ છે, પણ આપણે ત્યાંના સાધારણ પ્રતિના એન્યુએટને અડચણ પડવાની નહિ એમ લાગે છે. વ્યાપારી શાળામાં મર્ટિફિકેશન કિંવા સ્કૂલ કાઉનસેલ બસ છે. વિશ્વવિદ્યાલયમાં જનારાઓને પ્રવેશપરીક્ષાના બે ‘એન,’ અને દર મહિનાના અઢી ‘એન’ શી પડે છે. એક ‘એન’ એટલે મુઠારે રૂપીઓ નવ આના. શિવાય, યુનિવર્સિટીના ‘રેસિડન્સ ફર્લોર્સ’ (યુનિવર્સિટીના આ-

* યુનિવર્સિટી માટે આ શબ્દ બરાબર નથી એમાં ‘વિશ્વ’નો નાંદ પણ ‘એકત્રતા’.

વિચાર રહેલો છે પરંતુ આ અહુજ ૩૬ થઈ ગયેલો હોવાથી અત્રે રાખ્યો છે.

અમમાં વસતિ) માટે દર મહિને ખર્ચ પ્રત્યેકને આશરે ' તેર એન' એટલે આઠાવીસ' રૂ-
પીઆ આવે છે. વર્ષારંભ ૧૧મી સપ્ટેમ્બરે થઇ, ૧૦મી જુલાઈએ વાર્ષિક પરીક્ષા થઇ, પાઠ-
શાળા બંધ થાય છે. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ માટે સ્ટેન્ડરશિયો પ્રુજેક્શ છે, અને વળી જો
યોગ્ય શિક્ષારસ હોય તો કરન્ટ રકમ દર મહિને આપી છેવટે એ વિદ્યાર્થી નોકરીએ વ-
ળાયો એટલે એના પગારમાંથી તે રકમ વાજ માયે, હફતાઓ કરી, ભરી વેવાની ચમ-
ત્કારી ગોઠવણ છે. ટોકિઓ વિશ્વવિદ્યાલયની રચના જર્મનપદ્ધતિને અનુમારે છે; એટલે
કે, અહીંયાં પ્રમાણે એ એક માત્ર પરીક્ષા લેવાની જ સ્વતંત્ર સરથા નથી, પણ પાંચ છ
પાઠશાળાઓનો સમૂહ છે. એ પાઠશાળાઓ, કાયદાની (Law), વૈદ્ય (Medicine)-
ની, શિલ્પશાસ્ત્ર (Engineering) ની, સાહિત્ય શાસ્ત્ર (Literature) ની, ભૌતિક
શાસ્ત્ર (Science) ની, અને કૃષિશાસ્ત્ર (Agriculture) ની એમ છ છે.
શિવાય યુનિવર્સિટી હોલ, એટલે કોલેજમાં શિક્ષણ પૂરૂ થયા પછી કોઈપણ એકાદ વિષય-
માં નવીન શોધ કરવા ઇચ્છનારાઓ માટે એક જૂદી શાખા, ક્રાટેની છે. ઉપરની પાઠશા-
ળામાંથી પામ થનારાઓને અન્વયક (વિષયસૂચક) પદવી (ડિગ્રી) આપવામાં આવેછે.
પ્રત્યેક શાળામાં એક અધ્યક્ષ (પ્રિન્સિપાલ), દમ પંદર પ્રોફેસર, અને શિવાય પાંચ છ
એથી ઉતરતા વર્ગના શિક્ષકો નીમેલા હોય છે. તેઓ ઘણાખરા જાપાની હોય છે; કવચિત્
યુરોપિયન પણ હોય છે; છ પાઠશાળા મળીને ૧૮૬ પ્રોફેસર અને શિક્ષકો છે, તેમાંના
પંદરેક યુરોપિયન છે પ્રત્યેક પાઠશાળામાં શિક્ષણક્રમ ત્રણ વર્ષનો છે, માત્ર વૈદ્યમાં ચાર
વર્ષ લાગે છે કાયદાના શિક્ષણક્રમમાં બે પેટાભેદ છે, એક શુદ્ધ કાયદો અને બીજો પોલિ-
ટિકલ અથવા રાજ્યનીતિ; એમાંથી ગમે તે શાખા વિદ્યાર્થીએ લેવી. શુદ્ધ કાયદાની શા-
ખામાં સ્પેશના કાયદા ઉપરાત રોમ, ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ અને જર્મનીના કાયદાનું જ્ઞાન આપ-
વામાં આવે છે. પોલિટિકલ ઉર્ફે રાજ્યનીતિની શાખામાં રાજ્યવ્યવસ્થા, અર્થશાસ્ત્ર, જમા-
બંદી, આંકડાશાસ્ત્ર, રાજ્યનીતિ અને તેનો ઇતિહાસ, સમાજશાસ્ત્ર અને શિવાય કાયદો
એટલાનું જ્ઞાન અપાય છે. વૈદ્યકની પાઠશાળાની બે શાખા છે; 'મેડિસિન' અથવા ઔષધો-
પચાર શાસ્ત્ર અને 'ફાર્મસી' અથવા ઔષધ તૈયાર કરવાની ક્રિયા, જેમાંની બીજીનો તો
હિંદુસ્થાનમાં સમૂળગો અભાવ જ છે, કારણ કે સર્વ ઔષધો વિચાનથી તૈયાર થઇનેજ
અને આવે છે. પહેલી શાખામાં અર્કાઓના કરતા કેટલાક અધિક વિષય છે; પરંતુ એને
અત્રે નિર્દેશ કરવાની જરૂર નથી વૈદ્યકી પાઠશાળા સાથે કેટલીક લેમેરેટર-ચંન્દ્રશાળા
અને બે ઇસ્પતાળો જોડેલી છે, અને તે શિવાય સોયણ અને દાર્ઘ તૈયાર કરવા માટે બે
વર્ષ છે. ત્રીજી એટલે શિલ્પશાસ્ત્રની પાઠશાળામાં નવ શાખાઓ છે, અને તે પ્રત્યેકમાં શિ-
ક્ષણ ક્રમ ત્રણ વર્ષનો છે. આ નવ શાખાઓ અનુક્રમે આ પ્રમાણે: (૧) સાદું શિલ્પશાસ્ત્ર
(Civil Engineering), (૨) યાંત્રિક શિલ્પશાસ્ત્ર (Mechanical Engineering),
(૩) નૌકાબંધન (Naval Engineering), (૪) શસ્ત્રનિષ્પત્તિ (Technology of Arms),
(૫) વિદ્યુત-શિલ્પ (Electrical Engineering), (૬) પ્રાસાદરચના (Architecture)
(૭) ધ્વજાપયોગી રસાયનશાસ્ત્ર (Applied Chemistry), (૮) અસ્ત્ર-
શાસ્ત્ર (Technology of Explosives), અને ખનિજ શાસ્ત્ર (Mining and
Minerology). આ પ્રમાણે છે. આ પ્રત્યેક શાખાનો સવિસ્તરે વિષયક્રમ આ રથે

આપવો, અશક્ય છે. પ્રત્યેક વિષયની કોઈ પણ મહત્ત્વની બાજુ રહી નથી એટલું કહેવું ખસ છે આ નવ શાખાના અને પુનાની સાયન્સ કૉલેજના શિક્ષણક્રમની તુલના કરી એતાં એ બે વચ્ચેનું અંતર સહજ કદપનામાં આવી શકે એવું છે. આમાની પહેલી બે શાખાનું જ કોઈક જ્ઞાન, પણ તે બહુ જ અપૂર્ણ, હિંદુસ્થાનમાં મળી શકે છે પાચમી અને સાતમી શાખાની જરૂર સર્વત્ર લાગે છે, પણ સામગ્રી નથી એટલે શિક્ષણની સોઈ પણ નથી. નવ-મીની આપણને હજી પણ જરૂર લાગતી નથી, અને ત્રીજી ચોથી અને આઠમી વિષે તો વાત જ નથી. આ પાઠશાળાની સાથે કેટલીક યન્ત્રશાળા (લેબોરેટરિ) અને સાત પદાર્થ-સંગ્રહાલય (મ્યુઝિયમ) છે. તેમાં જુદા જુદા વિષયમાં ઉપયોગી સર્વ યન્ત્રો, નમુના નકસા વગેરે ઘસ્ટુ મૂકેલી હોય છે શિવાય, દેશમાં કાવે ત્યા જઈ શિક્ષકની દેખરેખ નીચે એકાદ શોધ ક્રિયા કામ કરવાની વિધાયોગો માટે મોઈ કરેલી છે ચોથી એટલે સાહિત્યશાસ્ત્રની પાઠશાળામાં નવ શાખા છે. તેમાં (૧) તત્ત્વજ્ઞાન, (૨) જાપાની બાષા વિષય, (૩) ચીની બાષા વિષય, (૪) જાપાની ઇતિહાસ, (૫) સામાન્ય ઇતિહાસ, (૬) તુલનાત્મક શાસ્ત્રશાસ્ત્ર, (૭) ઉગ્રજીવ બાષા વિષય (૮) ફ્રેંચ બાષા વિષય, અને (૯) જર્મન બાષાવિષય—એ પ્ર-માણે છે. એ બધા વિષયોનો આપણે વિશેષ ઉપયોગ નથી એટલે વધારે ખુલાસો કરવાનું કારણ નથી. પાચમી શાસ્ત્રપાઠશાળામાં સાત શાખા છે તેમાં (૧) ગણિત, (૨) જ્યો-તિષ, (૩) પદાર્થવિજ્ઞાન, (૪) રસાયનશાસ્ત્ર, (૫) પ્રાણિશાસ્ત્ર, (૬) વનરપતિશાસ્ત્ર, અને (૭) ભૂગર્ભશાસ્ત્ર છે એ પ્રત્યેકમાં શિક્ષણક્રમ ત્રણ વખતો છે આપણે ત્યાં આ સર્વ શા-સ્ત્રોનો મુખ્યત્વે ‘B. Sc.’ની પરીક્ષામાં કરવામાં આવ્યો છે. એટલે અહીંઆના પદવીધરાતું જ્ઞાન ઉપરકેપરતું હોય એમાં નવાઈ નથી આ પાઠશાળાની સાથે કેટલાક સંગ્રહાલયો, (મ્યુઝિયમ), યન્ત્રશાળા (લેબોરેટરિ), બે વેધશાળા (અલ્ટ્રાવેલરિ), અને એક બાગ જોડેલાં છે. કૃષિશાસ્ત્રની પાઠશાળામાં ચાર શાખા છે (૧) કૃષિકર્મ, (૨) રસાયન, (૩) વનસંરક્ષણ અને (૪) પશુવૈદ્ય. આ પ્રત્યેકમાં ઉપપતિ (યિઅરિ)નું પૂર્ણ જ્ઞાન આપી, પ્રલક્ષ કલા શીખવવાની ગોઠવણ કરેલી છે આ ઉપરાંત, જેમને બહુ ઉપપતિ જોઈતી નથી અને કૃષિકલાની જ વિશેષ જરૂર છે, તેમને માટે ખીજી નિરાળી ત્રણ શાખાઓ જોડેલી છે આ પાઠશાળા સાથે કેટલાક સંગ્રહાલય, યન્ત્રશાળા, ઇરિપતાલ અને બાગ જોડેલાં છે, પાઠશાળામાં શિક્ષણ પૂર થયા પછી, કોઈને એકાદ વિષયમાં વિશેષ પ્રાવીણ્ય મેળવવું હોય ક્રિયા નવીન શોધ કરવો હોય તો તેમને માટે ‘યુનિવર્સિટી હોલ’ નામની સ્વતન્ત્રશાળા છે. ત્યાં પ્રમુખની પરવાનગીથી પાચ વર્ષ, કોઈ પણ ધી આખ્યા વગર, રહેવા દેવામાં આવે છે, અને એ પાઠશાળાના ઉપકરણોનો ઉપયોગ કરવા છૂટ છે. અત્રે વિદ્યાર્થી જે કામ કરે તેના ઉપર પ્રોફેસરોની સખ દેખરેખ રહે છે, અને હેવટની પરીક્ષા લઈ સર્ટિફિકેટ આપવામાં આવે છે, આ પ્રમાણે ટોકિયો વિશ્વવિદ્યાલયની રચના છે. લાયબ્રેરી વાચનાલયની (રીડિંગરૂમ), મહા, અગ કસરત, બોટિંગ ક્લબ વગેરે ઉપાંગો પણ છે જ અને વરેમાં બે વખત સર્વ પ્રકારની રમતોનો મોટો મેળાવડો થાય છે. તાત્પર્ય, ટોકિયો યુનિવર્સિટિ નરા અલ્પવયની છે, પણ સર્વ અંગમાં એવી તો પરિપૂર્ણ છે કે એનું વર્ણન પણ મનો-ર લાગે છે. હિન્દુસ્થાનમાં પાંચ યુનિવર્સિટિઓ છે, પરંતુ તેમને વિશ્વવિદ્યાલય કહેવા કરતાં, એ પરીક્ષાયત્ર ક્રિયા હોદ્દાએને બલેલામૂર્ખ અને નિઃસત્ત્વ બનાવવાના ચરણા

છે એમ કહેવું વધારે શોભશે. અત્રે બહુનારાઓનું સ્વદેશી વિદ્યાર્જનના કરતાં ગમે તેમ કરી એકાદ છાપ મેળવી લઈ પાંચ પચાસ રૂપીઆ મેળવવા ઉપર વધારે રહે છે.

આ શાળાની સ્થાપના ૧૮૭૫ ની સાલમાં યામ્બાકાઈન્ટ મોરી નામના ગૃહસ્થે કરી, ત્યાર પછી દસ વર્ષે એ સરકારના તાબામાં ગઈ અને એની શાખા વધતી ચાલી. શાળાની વ્યવસ્થા આંક અનુભવી વ્યાપારી લોકની કૌસલ કરી તેમના હાથમાં મુકવામાં આવી છે. એક ડાયરેક્ટર, ૧૮ પ્રોફેસર અને બીજા ૨૬ શિક્ષકો શાળામાં છે તેઓ ધણાખરા જાપાની જ છે પ્રધાનક્રમ ત્રણ વર્ષ, ધંધાશિક્ષણ એક વર્ષ અને પૂર્વક્રમ એક વર્ષ-મળી પાંચ વર્ષનો શિક્ષણક્રમ છે. પરંતુ એમાંથી એક દોઢ વર્ષ કમી થઈ શકે છે. અને કોઈને એકાદ બીજે જ ધધો શીખવાનો હોય તો તેને તેટલો જ શીખવાની પરવાનગી મળે છે. માત્ર સ્કૉલરશિપો વગેરે મળવાની નહિ. પૂર્વક્રમમાં વ્યાપારીનીતિ, જાપાની લેખનવાચન, સાધારણ ગણિત હિસાબ, ધંધા માટે જોઈતું પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયનશાસ્ત્ર, ઈંગ્રેજી ભાષા અને ફ્રેંચ વગેરે બીજી એકાદ ભાષા, અને કસરત, એટલા વિષયો છે. પ્રવેશપરીક્ષા લખને નામ દાખલ કરે છે, તેમાં એ જામીન આપવા પડે છે. વાર્ષિક શ્રી પૂર્વક્રમમાં વીસ 'એન' એટલે સુધારે પચીસ રૂપીઆ અને પછી પચીસ 'એન' એટલે આડત્રીશ રૂપીઆ પડે છે. પૂર્વક્રમમાં ધંધાશિક્ષણ માટે જોઈતું પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયનશાસ્ત્ર એ બે વિષયનો જ અર્દ્ધાંશની જગ્યા વિદ્યાર્થિઓને વિશેષ ઉપયોગ છે. મુખ્ય ત્રણ વર્ષના ક્રમમાં વ્યાપારી પત્રવ્યવહાર, વ્યાપારી ગણિત સાગોપાંગ, ઈંગ્રેજી ભાષા અને વક્રત્વ, ફ્રેંચ, જર્મન, ઇટાલિયન, સ્પેનિશ, આઈર્લેન્ડ, અને કોરિયન, એમાંની એક ભાષા, યંત્રશાસ્ત્ર, વ્યાપારના પદાર્થની ઉત્પત્તિ તથા તેમના ઉપયોગ શુદ્ધ ધર્મ કૃતિ વર્ગીકરણ વગેરેની પૂર્ણ માહિતી, વ્યાપારી અને ઔદ્યોગિક ભૂવર્ણન, સ્વદેશ અને પરદેશનો વ્યાપારી અને ઔદ્યોગિક ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, આંકડાશાસ્ત્ર, નાણાવ્યવસ્થા વ્યાપારી અને ઇતર કાયદા, તથા વ્યાપારશાસ્ત્ર-એ વિષયો શીખવવામાં આવે છે. તે ઘણુંખડું પહેલાં બે વર્ષમાં શીખવાઈ જઈ, ત્રીજા વર્ષમાં હોકાઓને વ્યાપારનું પ્રસક્ત શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, એટલે કે એક મોટા ઓરડામાં નાના પ્રકારની ટુકોનો, પેટી, આડતી, ખંદર વગેરે વ્યાપારના કાલ્પનિક સ્થાન કરીને તેમાં બાળકો પાસે મનમનના મર્વ વ્યવહાર કરાવી લેવામાં આવે છે. આ રીતે વિદ્યાર્થી તૈયાર થયો એટલે એને તરત જ કોઈક પણ ઠેકાણે સરકારી કિંવા શાહુકારી નોકરી મળે છે; અને જોઈએ તો સ્વતન્ત્ર ધંધો કરવાને પણ એ લાયક થાય છે. ધંધાશિક્ષણનો એટલે બીજો એક વર્ષનો ક્રમ કલો તેમાં ઉપરના બધા વિષયો અધિક શીખવામાં આવે છે; સ્તિવાય, બેંકિંગ (સરાફી કામ), રેલવે, શિપિંગ (વહાણ) અને વીમાકામ એની માહિતી આપવામાં આવે છે, આ શાળાની સાથે પરદેશી ભાષા શીખવવાની એક શાળા જોડાએલી છે, તેમાં ઉપર કહેલી ભાષા શીખવવાની સોઈ કરેલી છે. શાળાની સાથે જોડાએલું એક મોટું પદાર્થસંગ્રહાલય છે. તેમાં અનેક પ્રકારના વ્યાપારી અને ખેતીસંબંધી ચીજોના નમુના વગેરે મૂકેલા છે.

આવી શાળા આપણે ભાંડે રચવાવાળી, એ કેટલી ઉપયોગી થઈ પડશે એ કહેવાની જરૂર નથી. પણ એ સારો દહાડો આવતાં સુધી, આપણા હોકાઓ જાપાન જઈ ભાંડે વ્યાપારીશાળાઓમાં રહી અત્રે ન મળી શકે એવી વિદ્યા પોતાને દેશ લઈ આવે તો ખુબ ફાયદો થાય. શુક્રાર્થ પાસે, વિદ્યા સંપાદન કરવા માટે કચે કેટલી મુશીબતો

સહન કરી હતી એ મનમાં લાવીને અહીંથી પરદેશ જઈ સાંતી નવી વિદ્યા અને કલા શીખી આવવાની જરૂર છે અને આપણી તરફ મંડળી આદિથી જ નિર્મુક્ત અને નિઃસરવ ન થઈ ગઈ હોત તો તો એ અશક્ય છે એમ પણ નથી. ઔદ્યોગિક ઉત્પત્તિ કરવા માટે કેવળ કામળ ઉપર સમાજો સ્થાપવી, અથવા તો કારાં ભાપણો આપવાં એ કામતું નથી. આરંભમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે સવિસ્તર અને વિશ્વસનીય માહિતી મેળવી પદ્ધતિવાર પ્રયત્ન થશે તો જ આપણો કંઈક પણ તરવાનો ઉપાય છે હિન્દુસ્થાનની પ્રજાનું દારિદ્ર્ય એટલા બપોટાથી વધતું આવે છે કે આપણા પછીનાઓ માટે ધનોત્પાદનનો નવીન માર્ગ જ શોધી કાઢવામાં નહિ આવે તો થોડાંક વર્ષોમાં લોકોની શી સ્થિતિ થશે એની કલ્પના પણ કરી શકાતી નથી. આપણો તરવાનો ઉપાય આપણે જ શોધી કાઢવાનો છે. ‘સ્વાવલંબન’ એ મંત્રનો પાઠ ધ્યાન વિના આપણી કાંઈ પણ પ્રકારે ઉત્પત્તિ થનાર નથી. આટલી અમારી લોકના અમણીઓ આગળ સૂચના છે.

[કેસરી-પત્ર ઉપરથી.]

મનુષ્ય એ જ દેવ

અથવા

માનવહિંચતારું આનન્દપ્રભાત.

(મળેલ)*

(અનુસધાન ગત અક પૃષ્ઠ ૧૧૮ થી)

ક૦ સમ્યક્, પણ શબ્દરૂપરૂપરસાત્મિકા અથવા સાંભળવાની, રૂપરૂપવાની, જોવાની સ્વાદ લેવાની અને સુંઘવાની ક્રિયાઓ, જે પચ્ચાનેદ્રિયદ્વારા થાય છે તેને ભવિષ્યભૂતરૂપા કેમ કહે છે ?

આ૦ એનો તમને નિશ્ચયપણે અહર્નિશ અનુભવ છે જ. પણ તે રૂપરૂપ સમજાવીને દર્શાવવા, આપણે તેનો સાંભળવાની ક્રિયાથી આરંભ કરીએ “અહો દેવોને પ્રિય એવા નરપુંગવ ! તમે તે સાવધાન શૃણો” — એ વાક્યમાં “અહો ! દેવોને પ્રિય એવા નરપુંગવ” એ વચનો, ભવિષ્યમાં યદ્યપિ ભૂતકાળમાં ગયા અને “તમે તે સાવધાન શૃણો” એ વચનો અજ્ઞ સાંભળવાનાં રહે છે તેની મધ્યસંધિમાં ચૈતન્ય આત્મા એવા તમે એકાકી નિર્વિકલ્પ, સત્, વર્તમાનરૂપે વિરાજો છો એ પ્રમાણે શ્રવણાત્મિકાદિ પ્રત્યેક ક્રિયા ભવિષ્યભૂતરૂપા છે. અને તમે તેના જ્ઞાતા સત્ત્વર્તમાન છો. જે વર્તમાન હોય તેને જ અસ્તિત્વ છે, અને તેને જ સદૃપતા છે અર્થાત્ તેને જ “ છે ” એમ કહેવું ઉચિત છે ખીજા કથાને “ છે ” એમ કહેવું ઉચિત નથી. ભવિષ્યભૂતરૂપ એવા તે સર્વને અસ્તિત્વ જ નથી.

ક૦ જ્ય ! જ્ય ! કૃપાળુ મહાશય ! મંગળપ્રદ એવો આપનો અપૂર્વ જ્ઞાનોદ્દગાર શૃણીને મને અતીવ આહ્વાદ થયો.

આ૦ — એમ સાંભળવાની ક્રિયા વિષે કહ્યું તેમ જ રૂપરૂપવાની જોવાની સ્વાદ લેવાની કે સુંઘવાની એ ચારે ક્રિયાઓ વિષે સમજવું, એટલું જ નહિ પણ આ અખિલ વિશ્વ કે જે જ નહિ પણ ભવિષ્યભૂતરૂપ એવું તમારું કલ્પન માત્ર છે તેને વિષે પણ એમ જ

સમજવું. મેં તમને અહુષ્ટા કહ્યો માત્ર “છે” એમ કહ્યું તે કેવળ આપણા પરસ્પરના બાપણના નિર્વાહ અર્થે કહ્યું. ખરું જોતાં ભવિષ્યભૂત એવા આ અખિલ વિશ્વને અને તેમા કશાને “છે” એમ કહેવાય જ નહિ વર્તમાનને જ માત્ર “છે” કહેવાય તે તમારા વિના ખીજું કશું નથી અદ્યાધ્યાત્મિકાકરણમહાભાષ્યના કર્તા ભગવાન પતંજલિ મુનિને આ અખિલ વિશ્વમાં આત્મા વિના ખીજું કશું વર્તમાન જોવામા આવ્યું નહિ. તેથી વર્તમાનકાળની વ્યાખ્યા, માત્ર નિર્વાહઅર્થે તેમણે એવી કરી જે જોજનના આરબકાળથી તેની સમાપ્તિ પ-
યંતનો જે કાળ તેને વર્તમાનકાળ કહેવો

ક્રમ યથાર્થ. અવે રૂપ અથવા જોવાની ક્રિયા વિષે હું આપના સુખારવિન્દથી શ્રવણ કરવા ઇચ્છું છું.

આમ સાધુ ઘટપટાદિ જે જે પદાર્થ તમે જુઓ છો, અર્થાત્ જે જે પદાર્થની કલ્પના તમે કરો છો તે ભવિષ્યમા થઇને ભૂતકાળમા ગય છે. તેના જ્ઞાતા એવા તમે વર્તમાનમાં એકાકી, સદૃષ, અક્રિય—રિચતરપ—નિર્વિન્દ્ય શાન્તિરૂપ—છો જે સમયે નથી તે પદાર્થો જોવાની ક્રિયા એટલે કલ્પના, અને નથી તે પદાર્થ પોતે પણ

ક્રમ હું વર્તમાન, રિચતરપ, અક્રિય છું વર્તમાન સમયે પદાર્થોને જોવાની ક્રિયા—કલ્પના—હું નથી કરતો. પણ શું તેથી પદાર્થ પણ નાશી ગય છે ખરા ?

આમ મેં પૂર્વે તમને કહ્યું તેમ પદાર્થો કેવળ તમારી ભવિષ્યભૂતરૂપા કલ્પના માત્ર છે. વસ્તુતઃ તેઓ નથી જ. સારે નાશી ગય કાણ ?

ક્રમ એમ કેમ ? મને તો જણાય છે જે તેઓ જે સ્થળે આપણે જોઇએ છીએ ત્યાં એ સ્થિર છે અને પછી પણ ત્યાં પડ્યા જ રહે છે

આમ નહિ પદાર્થને તમે રિચ જુઓ છો તે ભવિષ્યભૂતરૂપ તેમને કલ્પીને, તમારી તેમને જોવાની અનેકા આવૃત્તિ માત્ર છે વળી તેઓ પડ્યા રહે છે એમ કલ્પીને તમે તેમને અહુષ્ટાથી જ જોવા લાગો છો એટલે પડ્યા રહેશે એવો નિયત આવે છે

જો તમે પદાર્થને કલ્પવાની આવૃત્તિ બંધ કરી શકો તો પદાર્થો અતઃપર તમને બાંસે નહિ, પણ તમે તેમને કલ્પવાની આવૃત્તિ બંધ કરી શકવાની પ્રકૃતિવાળા નથી તેથી અતઃપર ભવિષ્યભૂતરૂપે તે ત્યાં તમને નવીન બાંસશે

ક્રમ અતઃપર જે બાંસશે તે મૂળ કલ્પનાની નવી આવૃત્તિ કેમ ગણાય ? હું એક ઘટ ઉપર ચિન્હ કરું. પછી નેને એજ સ્થળે સચિન્હ જોઈ સારે મને સમગ્ગય જ જે તે મારી કલ્પનાની નવી આવૃત્તિ નથી

આમ તમે ઘટ ઉપર જે ચિન્હ કરશો તે પણ તમારી કલ્પના જ છે તેથી અતઃપર જે ઘટ તમને દેખાશે તે નવી આવૃત્તિવાળો, તે ચિન્હની પણ નવી આવૃત્તિ સાથે દેખાશે

ક્રમ સમ્યક્, પણ બીજો કોઇ પુરુષ મારા જણ્યા વિના એક ઘટ મનાવે અને તે અકસ્માત્ મારા જોવામા આવે તે પ્રસંગમા તો એ ઘટ કંઈ મારી કલ્પના ગણાય નહિ

આમ શા માટે નહિ ? જેમ એક વટવૃક્ષના બીજમાં તે અખિલ વટવૃક્ષ સંપૂર્ણ પણે સંક્રાન્ત છે. તદ્વત્ તમારી પ્રકૃતિમા, તમારા સકળ વિશ્વની સંપૂર્ણ રસરૂપતા. સૂક્ષ્મપણે સંક્રાન્ત છે. એ રસરૂપતાના સંગ્રહ દ્વિવિધ છે—એક વિરમૃતકલિત, અને બીજા અવિ-
રમૃત રસાભિમુખ. કોઈ પુરુષે તમારા જણ્યા વિના ઘટની કૃતિ કરી છે અને તે તમે જુઓ

હો એવો જ્યાં તમને ભાસ થાય, ત્યાં વિરૂદ્ધત્વસિત સંસ્કારે કરીને તેમ થાય છે. પણ કલ્પના તમારી જ છે. અંતઃકરણપંચ, ચાર્ત્રેન્દ્રિયપંચ અને કર્મેન્દ્રિયપંચકારા જે જગદાભાસ તમે જુઓ છો અને જાણો છો તે અનુભૂત કહેલા તમારા દ્વિવિધ સંસ્કારે કરીને થાય છે. અને તે તમારું આત્મચિત્ર-આત્મપ્રતિરૂપતા માત્ર-જે પણ અવે આપણે એ દર્શનાનુસાસનવિધાના કદિનતર ભાગમાં આપિએ છીએ. પ્રગતુતમાં આપણને એટલું જ કામ છે જે આ જગત તમારું કલ્પિત છે, શ્રુતા છે. અને તમે સ્વયં સત્ય સદૃષ્ય છો એ વાત તમને દૃઢ હૃદયપારક પાય.

ક૦ આ જગત મારું કલ્પિત છે, શ્રુતા છે. અને હું સ્વયં સત્ય, સદૃષ્ય છું, એ વાત આપની રૂપાંતરી અને સમ્યક્ પ્રકારે અનુભવગમ્યા થઈ.

આ૦ જેમ તમે સદૃષ્ય છો તેમ જ ચિદ્રૂપ પણ છો એ વાતો યદ્યપિ તમારી સદૃષ્યતા અને આનંદરૂપતાને અંગે વિના કહે તમે સમ્યક્ પ્રકારે જાણી જ. તથાપિ તમારા તદ્વિષયક આહ્વાદબળક વિચારનારો તેનું વિશેષ કથન કરું છું. પંચકર્મેન્દ્રિય, પંચગાનેન્દ્રિય, પંચગ્રાણ અને મન બુદ્ધિ મણી જે આ શરીરમાં સતત રત્તવ છે, તેમને તમે જાણો છો તેઓ, જડ હોઇને પરસ્પરને ક્રિયા તમને જાણતા નથી. તેઓ તમારાં કલ્પિત-ભવિષ્ય જૂનરૂપથી શ્રુતા છે તમે તેમના રનામિ તેથી ચૈતન્ય વર્તમાન ચિદ્રૂપ છો. દૃશ્ય એવો એ મમાજ તથા મનના તમે દૃશ્ય સાક્ષી-અથવા મનઃસાક્ષી-છો.

ક૦ સમ્યક્ અવે હું જાતનિશ્ચય થયો જે હું સદૃષ્ય ચિદ્રૂપ અને આનંદરૂપ છું એ કલ્યાણરૂપ પ્રબોધ મારા પરમ તારણુરૂં કારણ છે.

આ૦ આધુ તમારા એતદ્વિષયક પ્રબોધની શક્તિને અર્થે કેટલાક પદોનું ઉચ્ચારણ કરું છું. તમે અવધાનપૂર્વક ગૃણીને તમારા અંતઃશક્તિઓને વિશાળ કરો

॥ માયા માયાકાર્યં સર્વં મહદાદિ દેહપર્યન્તમ્ ।

અસદિદમનાત્મકત્વં વિદ્ધિ પરમરીચિકાકલ્પમ્ ॥ ૧ ॥

* (૧) મહતત્ત્વથી આરંભી દેહપર્યન્ત સર્વ માયાનુ કાર્ય છે, માયા છે, અસત્ છે, અનાત્મભૂત છે અને તેથી મહત્ત્વમિની મુગ્ધતાથી ભ્રમી છે (૨) જે પોતે સર્વ પદાર્થોને જાણે છે, જેને કોઈ પદાર્થ જાણતો નથી જે બુદ્ધ્યાદિને ચૈતન્ય અર્થે છે, જેને બુદ્ધ્યાદિ ચૈતન્ય અર્થે સહનો નથી. (૩) જે અનંતરત્ત્વમાં પુરાણ પુરુષ છે. તિરનંતર તથા અખંડ આનંદના અનુભવ રૂપ છે, સત્ એકરૂપ છે, અને જ્ઞાનમાત્ર છે. વાણી, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ એ એની ગ્રેહણથી જ ચાલે છે. (૪) સત્ત્વગુણમય આ બુદ્ધિરૂપ મુદ્દામાં અચ્છાદિત પ્રકારમાત્ર આકાર છે અને તે આકારમાં પોતાના પ્રકારથી જ સકલ વિશ્વને પ્રકાશિતો એવો આત્મા સૂર્યવત્ જહ્નુ જ પ્રકાશી. (૫) મન તથા અહકારના વિકારોને અને દેહ ઇન્દ્રિય તથા પ્રાણોએ કરેલી ક્રિયાઓને જાણનાર અને જેમ લોકોને અગ્નિ અનુસરે છે તેમ તેઓને અનુસરતો આત્મા પોતે કોઈ ક્રિયા કરતો નથી અને કોઈ વિકાર પણ પામતો નથી. (૬) પ્રકૃતિ વિદ્યુતિથી ભિન્ન, શુદ્ધભિન્નસ્વ-ભાવ, આ સદસત્ અચેત્ જગતને પ્રકાશ આપતો, નિર્વિશેષ એ પરમાત્મા 'હું હું' એવી રીતે બુદ્ધિમાં સાક્ષીરૂપે નમદાદિ અવસ્થામાં સાક્ષાત્ પ્રકાશી છે. (૭) પાંચ દેહો જેવી પાંચ ઇન્દ્રિયોએ વિષયરૂપી ધૂતળી ધારાથી પ્રવેશ કરાવે, અને ધણી વાસનારૂપી કાષ્ઠોથી પ્રત્ન-લિપ્ત થતો મનરૂપી અગ્નિ આ પ્રપંચ ચલાવે છે (૮) અત્યંત વૈશગ્ધવાળાને જ સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે, અમાધિવાળાને જ દૃઢ બોધ થાય છે. દૃઢબોધ વાળાને જ બંધનમાંથી મુક્તિ થાય છે. અને મુક્તિને જ નિત્ય મુખને અનુભવ થાય છે (૯) તે શિષ્ય ! તું નિમમિત્ત કરેલા મનથી કુદિનું સ્વરૂપ જાણ કરીને એ આત્મા હું હું એમ સાક્ષાત્ તારા અંતઃકરણમાં જાણ, જન્મ તથા મરણરૂપી તરંગોવાળા અપાર સેમારૂપ સમુદ્રને તર અને પ્રવેશવે, રહીને દુઃખ થા (૧૦) વાણીના મનમાં, મનને બુદ્ધિમાં, બુદ્ધિને બુદ્ધિમાં સાક્ષીમાં, અને તે સાક્ષીને નિર્વિકલ્પ પૂર્ણત્વામાં લઈ કરીને પરમ શાંતિ પામ.

યઃ પश्यતિ સ્વયં સર્વં યં ન પश्यતિ કથન ।

યથેતયતિ બુદ્ધ્યાદિ ન તદ્યં ચેતયત્યયમ્ ॥ ૨ ॥

एपोन्तरात्मा पुरुषः पुराणो निरन्तराखण्डसुखानुभूति ।

सदेकरूपः प्रतिबोधमात्रो येनेपिता वागसवश्चरन्ति ॥ ३ ॥

अत्रैव सत्त्वात्मनि धीगुहायामव्याकृताकाश उपत्पकाशः ।

आकाश उच्चै रविवत्प्रकाशते स्वतेजसा विश्वमिदं प्रकाशयन् ॥ ४ ॥

ज्ञाता मनोऽहंकृतिविक्रियाणां देहेन्द्रियमाणकृतक्रियाणाम् ।

अयोश्चिच्चाननुवर्त्तमानो न चेष्टते नो विकरोति किंचन ॥ ५ ॥

प्रकृतिवિકृतिभिन्नः शुद्धबोधस्वभावः

सदસદિદમશેષં ભાસયન્નિર્વિશેષઃ ।

विलसति परमात्मा जाग्रदादिष्ववस्था—

સ્વહમહમિતિ સાક્ષાત્સાક્ષિરૂપેણ બુદ્ધેઃ ॥ ૬ ॥

पञ्चेन्द्रियैः पञ्चभिरेव होतृभिः प्रचीयमानो विषयाज्यधारया ।

जाज्वल्यमानો बहुવાસનેન્ધ્યનૈર્મનોમયાગ્નિર્વહતિ પ્રપશ્ચમ્ ॥ ૭ ॥

अत्यन्तवैराग्यवत समाधिः समाहितस्यैव दृढःप्रबोधः ।

પ્રશુદ્ધતત્ત્વસ્યહિ બન્ધમુક્તિર્મુક્તાત્મનો નિત્યસુખાનુભૂતિઃ ॥ ૮ ॥

नियमितमनसा मुं त्वं स्वमात्मानमात्म—

ન્યયમહમિતિ સાક્ષાદ્વિદ્ધિ બુદ્ધિપ્રસાદાન્ ।

जनिमरणतरङ्गापारसंसारसिन्धु

પ્રતર ભવ કૃતાર્થો બ્રહ્મરૂપેણ નંસ્થઃ ॥ ૯ ॥

वाचं नियच्छात्मनि त नियच्छ बुद्धौ धियं यच्छ च बुद्धिसाक्षिणि ।

તં ચાપિ પૂર્ણાત્મનિ નિર્વિકલ્પે વિલાપ્ય શાન્તિ પરમાં મજસ્વ ॥ ૧૦ ॥

કં ૧૪૫ । ૧૪૫ । મહાશય । એ સગીતરત્નાકરશ્ચ પદો શૃણુને અને તેને અર્થ

જાણીને અને આતીવ આહ્યાદ થયો

આ૦ આત્મેત્તતિ-સ્વરૂપોત્તતિ—ની આ નાની અરખી વાર્તા નથિ. અને એ પ્રભોધ

નિરન્તરમનનપૂર્વક તમને હૃદયાહુકિત-સ્વકીય-યાય તો તે કઈ અહ્ય સહામની પ્રાપ્તિ

નહિ કેમ જે તમારી સર્વ મહતી કામનાઓમા-અને સક્ષેપમાં કહિયે તો તમારા સર્વા-

ર્થમાં આનન્દ વિના ખીએ કાઈ અર્થ છે ખરો ?

કં ના પશુ હુ સ્વર્ગાધિપતિ દેવ હોજી તો માફ !

આ૦ અને તેમા પશુ આનન્દ વિના ખીજ કયા અર્થની આશા છે ?

કં એની જ.

આં સારે તમારા મર્વે ગોણુ ગોણુ અર્થોમાં આનન્દ એ જ મુખ્યાર્થ-અર્થાર્થ-છે; એ સસને હૃદયારૂઢ કરી, પછી જીવો પણ તાત ! તમે કહ્યું ને હું દેવ છોડી તો મારું, તે દેવ એટલે શું ?

કં દેવ, સદ્રૂપ ચિદ્રૂપ આનન્દરૂપ પરમાત્મા છે

આં અને તમારે સ્વરૂપ કેવું છે ?

કં તે સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપ અને આનન્દરૂપ આત્મા છે.

આં ને સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપ, આનન્દરૂપ હોય તે વસ્તુતાઃ અમર, અમર, અમર, અ-
વિનાશી પણ હોય ને ને ! તમા સદ્રૂપતા, ચિદ્રૂપતા, અને આનન્દરૂપતા અને નહિ.

કં વચાર્થ

આં પણ તમે દેવસ્વરૂપનું પૂણું નિરૂપણ કરો

કં તે અમર, અમર, અમર, અવિનાશિ-આનન્દરૂપ પરમાત્મા છે

આં અને તમારા આત્મા-સ્વસ્વરૂપનું-પૂણું નિરૂપણ કરો

કં તે અમર, અમર, અમર, અવિનાશિ-આનન્દરૂપ આત્મા છે.

આં માધુ અવે સ્વરૂપસદાણે સાદૃશ્યવાળા એ પરમાત્મા અને આત્મા તે એક જ છે વા બિન બિન ! ને બિન કહે તો તેમને બિન કરનાર કયું તત્ત્વ છે ?

કં તેમને બિન કરનાર કોઈએ તત્ત્વ જણાવું નહિ તેમનું વૈસાદૃશ્ય નહિ જ.

આં સારે તેઓ એક જ અને તમે પણ દેવ જ છો.

કં નિ સદૃશ મહાશય ! આપની કૃપાજલાજલિએ સજીવન થઈને હું જાણે કોઈ સ્વર્ગમાં ખેટો છોડી એમ જણાય છે

આં પણ આવે નવ વાગવાનો મમય થયો અને આવે તમને કુધા લાગી દરો

કં નહિ મહાશય, આપના વાગમૃતપાન પાસે મને બીજા કશાની જરૂર નહિ તથાપિ અનુજા ને યશ્ચ કયું તેનું વિશેષ મનન કરવા આપણે ધૈર જાણું. અને સંધ્યા-
કાળે પાંચ વાગતે પુનઃ આ જ સ્થળે આવિશ્ય

રા. રા. આનન્દનન્દનની પ્રતિજ્ઞા.

રા. રા. સુદર્શનના તાંત્રી ચોખ્ખા—

નિ રાજનગર.

મહાશય !

માસિકમુકુટભણિ શ્રી સુદર્શનના પુસ્તક ૧૫ અક ૩ જામાં રા. રા. નરસિંહરાવ જોગાનાથને નામે જે ચર્ચાપત્ર આવ્યું છે તે ઉપરિ અમારું હત્તર, નેઓની તથા તમારા વાચકજનની જાણને અર્થ માવકાર પ્રકટ કરવા કૃપા કરશે.

અમારા પદ વિને (અને અવેધી ગદ્ય વિરે પણ) ને પ્રતિજ્ઞા આપે પ્રસિદ્ધ કરી છે તેમાં " પરમાપાનો અન્ય કોઈ કારની અરખી શબ્દ ને દેખાડશે તેને એક શબ્દ માટે એક ' સુદર્શન ' એક વર્ષ પર્યન્ત બેઠા આપવામા આપનો ઇલાકિ લખ્યું છે તેટલા પરથી રા રા નરસિંહરાવ જોગાનાથ દ્વારસી, અગ્રેજી, પોર્ટુગીઝ ફ્રેન્ચાદિનો તેમાં સમા-

વેશ કરે તે સમીચીન નથી. તથાપિ તે વિષે અમે વિવાદ કરવા માગતા નથી. કેમજે અમારે તે પણ ઈષ્ટ છે. તદ્વિષે તે કંઈ અમારી પ્રતિજ્ઞાનો ભાગ ન મળજવો.

સાધુ:—આવો શબ્દ અમારી કૃતિમાં છે જ નહિ. મૂલંનાસ્તિ કુતઃશાયાઃ । એટલે તેને અર્થે કંઈ વિવાદ ન જ હોય. પણ તેઓએ લેશ પણ વિશેષ વિચાર કર્યો હોત જો જ્યાં અન્સાનુપ્રાસમાં ‘સુતરાણુ’ શબ્દ છે ત્યાં ‘સાધુ’ શબ્દ જ ન મંબવે, તો તેઓ અર્થ થ મથી વંચી જાત. એ સમગ્ર કાવ્ય વાંચી જતા જ જણાશે જે કોઈપણ સ્થળે અમે અન્સાનુપ્રાસનો અનાદર નથી કર્યો. તો આ એક પ્રસંગમાં શા માટે કર્યો હોય ? પણ ‘સાધુ’માનો ‘હુ’ વાચન પ્રમાણથી જટ ‘હ્યુ’ જેવો ભાસે એવો સંભવ છે. અને તેથી લેખકની જૂલ થઈ છે.

લાલ:—આ શબ્દ તેઓ અરબીમાંથી ફારસીમાં આવ્યો એમ કહે છે. પણ મૂળ અરબીમાં પણ તે ક્યાંથી આવ્યો એ જ્યારે સુનિશ્ચિત થશે ત્યારે મોટું આશ્ચર્ય થશે! તદ્વિષે પ્રકૃતમાં તો અમે તેને ફારસી ગણી, તેના દેખાડનાર આકાશીને બેટ અર્પના તત્ત્રી આપપ્રતિ વિનંતિ લખી મોકલી છે. લાલ શબ્દ વિષે સચ્ચવતા તેઓ કંઈક પ્રસંગોપાત્ત પણ બીજી વિષયાન્તરમાં પડી લખે છે. એ પંક્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

“એ યાદ રાખવું કે પરમાપાનો શબ્દ હોઈને મંરૂતમાં પણ પછીના વખતમાં દાખલ થયો હોય તો તે સંસ્કૃત ગણાય નહિ, નહિતો એ રીતે તો પછી કલેક્ટર, ઈન-સાફ, મુસાફરી—એ શબ્દો અંગ્રેજી ફારસી નહિ પણ ગુજરાતી છે એમ કહેવાને પણ બાધ નથી. આનન્દનન્દનની પ્રતિજ્ઞામાં કંઈપણ સાર હોય તો પરમાપામાંથી સ્વીકારાયલા શબ્દ પણ લાજ્ય હોવા જોઈએ. હેમને મતે.”

અત્ર આ પ્રસંગોપાત્ત છે જે પરમાપાનો શબ્દ હોઈને પાછળના સમયમાં તે સંસ્કૃતમાં પ્રવિષ્ટ થયો હોય તે અમારે મતે લાજ્ય હોવો જોઈએ.

પણ એવા કયા શબ્દો છે જે મૂળ પરમાપાના હોઈને પાછળથી સંસ્કૃતમાં પ્રવિષ્ટ થઈ સંસ્કૃત ગણાયા છે તે કૃપા કરી તેઓ સંખ્યાબદ્ધ દેખાડો ? અમારું માનવું તો આમ છે જે નિયમરૂપે એટલે મોટી સંખ્યામાં તેવા કોઈ શબ્દો મંરૂતમાં ગયા જ નથી. પણ અમારા એ અભિપ્રાયને તેઓ યથાવત્ ખપડી શકશે તો તેઓ પ્રસન્ન થાય એ પ્રમાણે અમારી પ્રતિજ્ઞાનુ સ્વરૂપ ધરીશું.

અમારી પ્રતિજ્ઞામાં કંઈ સાર હોય તો, એમ લખીને તેઓ વિષયાન્તરમાં પડે છે તે અકાંડ તાંડવ અને નિરુપયોગી છે.

અમારી પ્રતિજ્ઞામાં કંઈ તો શું પણ બહુજ સાર છે; અથવા કંઈએ નથી; તે વાર્તા અહુણા અમે ચર્ચાનો વિષય કરવા માગતા નથી. જે દરે તે આગળ જણાશે. કાચા ફળ ખાવાની અભિરુચિ રોગી કિંવા બાળક વિના બીજને નથી હોતી.

આટલું લખ્યાથી રા. રા. જીવાભાઈ બીમાબાહત્ર સાહાય્યથી લખેલું તેમનું બીજું ચર્ચાપત્ર પણ ઉત્તરિત થશે. પણ તેમની નિમ્નલિખિતા પંક્તિઓ * એક સ્વદેશવત્સલ કુલીન અને ગંભીર ગૃહસ્થે લખવી ન જાણે તેવી છે. ત્યાં એમને પ્રભાદ કેમ થયો દરો તે સમજવું નથી.

* “આ ઉપરથી દુરામહલીન મુગ વાચકની ખાતરી થશે કે બંને શબ્દો ફારસી વગેરે સંસ્કૃત પૂજકોને અબડાવનારી ‘ભાષા’માંથી આવ્યા છે.”

શું શ્રીમતી આર્યબાપા અને આર્યરક્તાનું વર્ણસાકર્ષ્ય આનંદ નથી ?

એ ગમેતેમ હો, પણ વાયકવર્ગની સેવાયે જે ઉત્પાદ તેમણે દર્શાવ્યો છે તે ધન્ય વાદને પાત્ર છે અને જે તેઓ વાગ્યુદ્ધનો શોભા રાખ્યા વિના કેવળ શબ્દશાસ્ત્રનેજ વળગી રહી સ્થાયિ ઉત્પાદ રાખશે તો વિશેષ ધન્યવાદને પાત્ર થશે અને અમે પણ તે મનો આભાર માનીશું

રાજનગર, સવત્ ૧૯૫૫ માર્ગશિર્ષ વદિ ૨.

આનન્દનન્દન.

‘ આ સળધમા આપણા રસિદ્ધ વિદ્વાન રા રા કૃષ્ણલાલ ઝવેરી-જેમનો ફારસી અભ્યાસ અતિ હિત્તમ છે-એમનો આભારાય અમે મગાવ્યો હતો તે નીચે પ્રકાર ફરીએ છીએ —

તન્ત્રી.

રા. રા. સુદર્શનના તન્ત્રી જોગ,-

“ આનન્દનન્દન ” શી દુરામહી રતિચાનાના પવ તથા તે વિરોધા ચર્ચાપત્રો સળધે આપે મદારા અભિનાય પૂજાવતા તેના જવામમા લખનાનું કે એ પ્રતિચાની સારાસારતા વિશે બે મત હોય શકે જ નહિ જે સૌજ એરી રતિચા લે તો તો ભાષાની વૃદ્ધિ થા વજ નહિ કે ધારણ કે આવી ગમતો તો રા આનન્દનન્દન ” માત્ર પોતાના મગજને કમરત આપવા ખાતર જ કરતા હશે

એમના પવમા એમની પ્રતિચાને બાધકતા માત્ર એક જ શબ્દ છે, અને તે લાલ છે લાલ અસવ ફારસી ભાષાનો શબ્દ છે અને ફારસી મારફતે તે અરબીમાં પણ ગયો છે, તેમજ હિંદુસ્તાની એટલે કે બાષામા પણ તેજ દ્વારા આવ્યો છે માત્ર અરબી ભાષામા હોય નોડણીમા સહેજ ફેરફાર થયો છે અરબી ભાષા જાણનારા ઇરાનીઓને પણ હાનમા જેમ સસ્તુ જાણનારા મુગરાતીઓને થઈ ગયું છે તેમ થઈ ગયું હતું. તનન ૧-ખરેખરા-ફારસી શબ્દોને વર્ણ્ય ગણી જેમ મને તમ હોને શાઓપ એટલે અરબીનું ૩૫ આપસા તેઓ વચ્ચા ઉત્સુક હતા, અને તેથી અમલ ફારસી અ-લ્લા “ અલેદ ” ની જગાએ તેઓએ એ રામ્દને અરબીનું ૩૫ આપવા “ અમ્દન ’, અલ્લા હાખ્ય કરી દીધેતો ‘ લાલ ’ નો અથ રાગુ થાય છે માર્કે, ઓઝ, વગેરે અર્થો મગ અર્થ નથી

આ મિગય જોગે એક મ્હેન્દ બાષાનો શબ્દ એમની કૃતિમા દેખાતો નથી, એ જાણી “ આનન્દનન્દન ” ને સતોય થશે “ સાખુ ” અરબી શબ્દ છે, પણ “ સાગુ ” ને ખત “ માખુ ” હપાય છે, માટે એ હપનારની ખૂસ છે “ દીવાણુ, ” “ પણ, ” “ કુજ, ” “ આવ, ” વગેરેને પરભાષાના શબ્દો સામ્યેજ કહેવાય. હિંદુસ્તાનીમા વપરાતા ફરસાક શબ્દો આપના એ ચર્ચાપત્રીએ આપી હેનુ ફારસી મૂળ શોધવા માગ્યું છે પણ તેઓ જોટતો સસ્તુ જોડે લખાય રાખે છે, તેટલો જ ફારસી જોડે રાખે છે, માટે તેમના વાપરથી “ આનન્દનન્દન ” નું કાવ્ય અમરશર્મ ગએલું ગણાય નહિ.

મુખ્ય,

તા ૧૦ ડીસેમ્બર ૧૯૮૯ } લા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

હોવે તે, તહેમા સુ ? વિરાદ યશ તેા દૂર મૂકીને
હૉંવી, પામે મૃત્યુ જગમહિ વળી જોવડુ ખરે:—

જશે તે નિશ્ચે આ ધુળ મહિ બળી ન્યાયો ઉપજ્યો,
અને સભારીને નહિં કહોં રુવે પૃથ્વીપર કો,
અને તહેને કોઈ નહિ નહિં દિયે માન કહોંયે,
સ્તુતિગાનો કોઈ નહિ નહિ કદી ગાય હરખે

(મહાડ)

('મહારી કૂમા તહારે ઓઢણે.....'એ ચાલ)

મહારી ગરવી ઓ ગુજરાત રે,
શોભે રુડોં રસાળ !

રમ્ય લોલા તરુ કેરી ભૂમિ હે
મધુરી આરુ વિશાળ,

જનુનિ ! કોડે લાડ કરીને

ગછરે તું કવિ-ગાળ,

મહારી ગરવી ઓ ગુજરાત ૬

નદી તળાવોથી પૂર્ણ ભૂમિ રે,

દીનની લેતી સંભાળ,

બહાલી મહારી તું પિતૃ-ભૂમિ હે

સુખ દેતી સહ કાળ,

મહારી ગરવી ઓ ગુજરાત ૭

વતસલભાવે ગુથાયા પ્રેમે,

હ. છ. ભૂમિ રસાળ !

તે દહમધ નહિં છોડોં સકે રે,

મનુજનો હરત કો કાળ,

મહારી ગરવી ઓ ગુજરાત ૮

ભિંમર.

આનંદદેપ હરિ.

(મહેલ.) ।

હરિગીત હંદ.

આનંદદેશન તણોં જ હરમાં વ્યાપોં રહોં છે રગરગે,
આરા, ધન છાપી રજો છે નેહ નમના મંડળે,
મનમથુર દેખીને લલગી સુધા વર્ષા મહાય છે,
સંયોગ ધનનો ન્યાં થયોં ત્યાં મથુરવલ સુધાય છે.

ગુણતાન માન ખે માનમાં નવ ખાનખાનને ધમ્મતો,
માધુરી મુર્તિ ગુણુમાને નેદરસમાં વહોં જતો;
રનેહોદધિથી પ્રગટિયા આનંદરૂપ ધનશ્યામ તો,
મનહર છબી દર્શન યતાં આ જગતમોહને જીતતો. ૨

કહેણી રહેણી એક નથીં લ્યાં પ્રેમની વાનો કરી ?
પ્રેમ નહીં પણ વહેમમાં સર્વે રહ્યા છે એ પ્રતી.
પોતાતણુ વળગ્યું અતિ લા નેહ તો નવ રૂહે વસી,
ધિઃકાર છૂટ્યો જગતનો ત્યાં આધિ વ્યાધિ સહુ ખસી. ૩

ઉપાધિ પણ ત્યાં નવ ટકે, જ્યાં પ્રેમ ઉર પ્રકટાયછે,
શત્રુ મિત્રનું જ્ઞાન ખસતાં પેઢી જગ દર્શાય છે.
રથૂળ સૂક્ષ્મ કારણુ વિષે, હરિરસ ધણો છલકાય છે,
મિત્ર આરિ હરિને પરી કરીં હરિતણુ ગુણુ ગાય છે. ૪

લૌકિક અલૌકિક સર્વમાં હરિના વિના સુખ કો કરે,
પ્રલક્ષ દર્શન પણે પણમાં અનુભવ કરે ને વિચરે;
જ્ઞાનઅંધ બની હવે કાં જમણુમા મટકયા કરે,
લમીં લાગી લાલ ગિરિધર ત્યાં સાકળ નવ કરે. ૫

સાંકળ ?

ખતા નહીં જાતી.

(મજેલુ)

ગજલ.

પેદા થયો ખતા મહીઃ ખતા નહીં જાતી,
પેદા કરી તકદીર ના તતખીરથી જાતી—પેદા થયો.
મગર ખતા તકદીરથી—સનમ—સદા તું દર.
આશકતણી તુંથી ન ખતા શું ખસી જાતી !—પેદા થયો.
દિના કરે તુજ કદમની—સનમ—અમનમાં રોજ,
હુથી ગુણે ન ખારતી હારો મગર જાતી—પેદા થયો.
તું કુલથી કાંઠા—સનમ—ચાહે તો કર દર,
તુંને મગર તકલીફ એ આપી નહીં જાતી.—પેદા થયો.
કાફર દિલ આનો કરે—સનમ—લાખ તકસીર,
તારી મગર યાદી વગર ધડી નહીં જાતી.—પેદા થયો.
એ યાદીપર તું—સનમ—કરી રહી છે મ્હેર,
તું આવતી પણુ સુદ્યુમે ગભરાઇને જાતી,—પેદા થયો.

તું ચાહે તો શોર એ કરે ઇશારે. ચૂપ,
 તુંથી મગર રહમ અને શરમ નહીં જાતી.—પેદા થયો.
 મ્હારી નાદાની અને તારી લ્યાકત-યાર—
 તેમાં દિદારની ઘડો લૂટાઇને જાતી.—પેદા થયો.
 ખાર અને આ શોર લાં તું જુરખામાં આવ,
 લાંથી મગર એ શિકલે શુભ જોઇ નહીં જાતી.—પેદા થયો.
 આશક આલમમાં ભર્યું-સનમ-અથે તે ઝૂંદેર,
 ચૂમે ન તું લાં ઝૂંદેરની તારસીર ના જાતી.—પેદા થયો.
 લખે-સનમ-તુજ કરકતા પલ પલ બોસાશન,
 આ બેરજૂ પાણુ શિકલ ના ધરી તને જાતી.—પેદા થયો.
 ખતા કરી બૂલું ખતાં-સનમ-હાઝરો વાર,
 બેઠતાં તુને મગર ના એ ખટક જાતી —પેદા થયો.
 તું તો પારીનો સદા-સનમ-ધરી રહો હાથ,
 આ હાથની રેખા મગર જુરી નહીં જાતી.—પેદા થયો.
 કેમ કહું તુજને ખતા કરવાને મુજ સાફ ?
 આ હાથની એ હાથથી ઘોઇ નહીં જાતી.—પેદા થયો.
 કિરમત જામ શરાખનું બરી શાદોં લા મેંજ—
 કે ચિલ્વનો માશુકની ચીરી નહીં જાતી.—પેદા થયો.
 ના તાકાત મજે-સનમ-ના કિરમત પલટાય,
 કમખ આ જુદાઇ તો ન ક્યામતે જાતી.—પેદા થયો.

કલાપી.

શાને રોવાનું ?

(મજલું.)

જે ખપતું ના તે ખોવાતું,
 ખોવાનાં શાને રોવાનું ?
 લેનારાને જે જોવાનું—

જાણાં ! શાને રોવાનું ?

માગે ને માગે તે લેતા,
 તે એ કાં આંસુમાં રૂહેતા ?
 લેનારાને જેવા રૂહેતા—

જાણાં ! કાં રોતા ?

કલાપી.

કવિતા અને સંગીત.

(મળેલું.) *

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૦૦ થી).

કવિતા અને સંગીત એ બે વચ્ચેના સંબંધનું સ્વરૂપ, ઇતિહાસ, તથા મૂળ આપણે તપાસી ગયા. હવે એ સંબંધનાં પરિણામ સાહિત્ય ઉપર કેવાં થયાં છે, તે જરાક જોઈએ. કવિતાની સંગીતક્ષમતાને સંબંધે બે વર્ગમાં ભાગ પાડીને મૂકીશું; (૧) ગુંજ્ય, અથવા ગુંજનક્ષમ (Chantable), અને (૨) ગેય અથવા સંગીતક્ષમ (Singable). આપણે જોઈએ છે કે અંગ્રેજી સાહિત્યમાં સંગીત અને કવિતાનો વિચ્છેદ થયા છતાં કાંઈક અંશે સંબંધ ટકી રહ્યો છે, તેને પરિણામે એ સાહિત્યમાં કવિતાના બે પરસ્પરથી છૂટા વિભાગ પડી ગયા છે, એક ભાગ શુદ્ધ કાવ્ય (Poetry proper) અને બીજો ભાગ ગેયપદ્ય (Songs). આ બેમાંથી શુદ્ધ કાવ્ય બહુ તો ગુંજ્ય કાવ્યના વર્ગમાં આવી શકશે, જો કે જે પ્રકારે આપણા સાહિત્યનાં પદ્યો ગુંજ્ય હોય છે તે પ્રકારે તો નહિ જ; આપણું ગુંજન સંગીતની વધારે પાસે જાય છે અને પાશ્ચાત્યકાવ્યનું ગુંજન માત્ર મધુરસ્વરનિકૃતિને પગથિયે જ અટકે છે પરંતુ અંગ્રેજી સાહિત્યમાંનાં ગુજ્ય કાવ્ય કદી પણ ગેય બની શકવાનાં નહિ. એ ગેયતા તો Songs-ગેય પદ્ય-ના વિભાગમાં જ નિયન્ત્રિત છે. આ રીતિ એક રીતે અંગ્રેજી કવિતાને નડતર કૃત્ત્વ કરે છે, અને તે નડતર દૂર થવાનો સંભવ જણાતો નથી. એ રીતિને પરિણામે ગેયપદ્યો ગમે એવાં કવિવ્રમણ હોય છતાં તેના રચનારા Composers ના નામથી પ્રસિદ્ધ રહી સંગીતકલાના આચાર્ય તરીકે ગણાય છે, પણ કદી પણ કવિ તરીકે નહિ; તેમ જ કવિ ગમે એવી સંગીતક્ષમ કવિતા રચે તો પણ તેની કૃતિ કવિતાના વર્ગમાં જ રહી કવિને Composer ની પદવી મળતી નથી. આથી કંઈને કવિતા અને સંગીત વચ્ચે અયોગ્ય વિચ્છેદ રહે છે.

આપણા દેશની કવિતામાં સ્થિતિ જુદી રીતની છે; શુદ્ધ કાવ્યનો વર્ગ ગેયતાથી વિમુક્ત નથી.† આ સ્થિતિ પાશ્ચાત્ય કવિતા કરતાં આપણી કવિતાને એક પ્રકારનો લાભ આપે છે, અને કાંઈક તે કારણથી જ આપણી કવિતાનું વર્ણુ રૂપે ભાષાન્તર થઈ શકતું નથી. આ લાભનો ઉપયોગ કરનાર કોઈ શેલી કે કીટ્સ કે શેક્સપીયર આપણામાં ઉત્પન્ન થાય, તો આપણી કવિતામાં વિરલ અને અદ્ભુત ભાવિ શક્તિઓ ભરેલી છે. પરંતુ જેમ આ સ્થિતિમાં લાભ છે તેમ જ તે લાભના પરિણામે જ સંગીતક્ષમતા આપણી કવિતાની એક રીતે નડતર પણ બને છે. એક દૃષ્ટાન્ત આપ્યાથી સમજાશે. રા. મલ્હિસંદર રત્નજી ભટ્ટે પોતાનું એક સંગીતકાવ્ય કેટલાંક વર્ષ ઉપર મદારા ઉપર પત્રદારા વાંચવા માટે મોકલ્યું હતું. મયાળે ‘અંગનીગીત’ એમ લખ્યું હતું. અંગનીગીત તે શું, એ

* લખનાર—રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

† આ વચન નીચે એક ખાસ લક્ષણ બતાવીશું તેથી વિશિષ્ટ ગણવાનું છે. સંસ્કૃત જ્ઞોતો ઘણે ભાગે ગેય નથી હોતાં, માત્ર ગુંજ્ય હોય છે, એ વિશિષ્ટતા અહિં મૂકવાની છે. પરંતુ ઉપર કહી ગયા છિયે તેમ આપણી ગુંજ્યતા તે ગેયતાની વધારે સમીપ છે.

હું જાણુતો નહોતો, તેથી મહેં લખીને પૂછ્યું. ઉત્તરમાં મહેને હેમણે સમજાવ્યું કે કિલોસ-કરના સંગીત શાકુન્તલામાંના એક ગીતની ચાલનું એ નામ છે; પણ તે સાથે હેમણે ઉમેર્યું કે—હું નહોતો જાણુતો કે અંગનીગીતની ચાલ લદમને ખજાર નહિં હોય. જાણુતો હોત તો મહાર્ સંગીત કાવ્ય લદમને મોકલત નહિં. મહાર કાવ્યની લગભગ બધી ખૂખી એ પ્રશ્નની ગેયતામાં સમાવશી છે.

આ હેમનું કહેવું ઘણે અંશે ખરું હતું. હેમનું સંગીતકાવ્ય મહેને વાંચ્યાથી સુન્દર લાગ્યું ખરું, પરંતુ એ ગીતની ચાલ હું જો જાણુતો હોત તો હેમનું સૌન્દર્ય વધારે પૂર્ણ સ્વરૂપે પ્રગટ થાત. આ ઉદાહરણ શું સચવે છે? કહેવાની જરૂર નથી કે સંગીતક્ષમ કાવ્યની ખૂખી હેતી ગેયતા ઉપર મુખ્ય આધાર રાખવાને લીધે ગીતની ચાલ જાણુવા વગર કાવ્યની ખૂખી પણ પૂર્ણ રીતે પ્રગટ થતી નથી. આ રિચિત દૂર કરવાને માટે મુખ્ય ઉપાય બે છે. એક તો એ કે કવિએ પોતાનાં સંગીતકાવ્યો રચવામાં જનસમુદાયમાં પરિચિત હોય, હોવા બાંધા પસંદ કરવા. આ ઉપાયની સફળતાનું પરિણામ આપણા હાલના સાહિત્યમાં ઠેરઠેર જોવામાં આવે છે. દયારામભાઈ વગેરેની ગરબીઓ તથા પદોની પરિચિત સાક્ષીમાં જો જો આધુનિક કવિએ પોતાના સંગીતકાવ્યો રચ્યા છે, હેમના તે કાવ્યો જનસમુદાયમાં પ્રવેશ પામી શક્યાં છે. અને એથી ઉલટું પરિણામ એ થયું છે કે નવી તરેહના બાંધામાં સંગીત-કાવ્યો રચવાના પ્રયત્ન લોકમાં કાવ્યનો પ્રચાર થવાને સળંગ નિષ્ફળ જ ઘણે ભાગે ની-વશા છે. હાલો અપવાદ વિરલ પ્રસંગે જ જોવામાં આવે છે અને તે ખીજા ઉપાયમાં જાણુશે. એ ખીજો ઉપાય એ છે કે લોકમાં પ્રચાર પામી સકે અને પરિચિત થઈ સકે હોવા બાંધા-જો નવા બાંધા ઉત્પન્ન કરવા હોય તો—પસંદ કરવા હાવા બાંધા સફળ રીતે બતાવવાનું મામર્ય ફક્ત નૈસર્ગિક શક્તિવાળા અને મિત્ર, શિષ્ય, વગેરેના વર્ગથી અનુકૂળ રીતે વાંચાવવા પુરોષમાં સંભવે છે. આ જ ને સંયોગની આવશ્યકતા છે; કેમકે જો કોઈ બાંધા લોકપ્રચારમાં આવ્યા તે કોઈ કાળે તો, આરમ્ભમાં દાખલ થયા ત્યારે તો, લોકને અપરિચિત જ હશે. આ મામર્યનું પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાન્ત આપણા રસિક કવિ દયારામભાઈનું છે. પોને રચેલા બાંધાનું લોકપ્રચારમાં ચલણ એ કવિ સફળ રીતે પ્રવર્તાવી શક્યા તે પોતાની નૈસર્ગિક રસિકતાની શક્તિને બળે, તેમ જ પોતાના શિષ્યસંપ્રદાયદ્વારા પોતાનાં ગીતોની ચાલ ચોતરફ લોકોના શ્રવણમાં આણવાને લીધે.*

ઉપર કહ્યું કે આપણી કવિતા સર્વ પ્રસંગે સંગીતક્ષમ છે, પરંતુ એ સામાન્ય વચનને કેટલીક મર્યાદા છે. આપણી કવિતામાં પણ શુભ્ય અને ગેય એમ વિભાગ છે. ગેય કાવ્યોમાં પિંગળના છંદ અને જૂત શિવાય સર્વ કોઈ બાંધાના ગીતોનો સમાવેશ થાય છે. (છંદોની ગેયતા વિશે નીચે હમણું જ જોવાનો પ્રમંગ આવશે.) શુભ્ય કાવ્યોમાં પ્રધાન રીતે પિંગળમાં સ્વીકારાયેલાં અને તે પ્રકારનાં અક્ષરમેળ જૂતોમાં રચાયેલાં પદો, તેમ જ ખીજો

* આ વિભાગમાં બે ઉપાય બતાવ્યા તે ઉપર એક ત્રીજો ઉપાય પણ છે, અને તે જોઈ મદરતનો નથી. ગીતની સુરોની રચના મા-કંડસંપ્રદાયથી આપણામાં આશી આવે છે, હેને બિવિધની પ્રગ્ન ને માધન શિવાય જો સકવા માટે સુરોની ચિહ્નાવચ્ચોની પદ્ધતિ (Notation) પાશ્ચાલ સંગીતમાં છે તે આપ વાપરવી.

અગે માત્રામેળ છન્દો આવે છે. આ ગુંજનતાને ગેયતાના રૂપમાં પસંદાવી સકાય નહિ. એમ કેરવા જતા હાસ્યજનક પરિણામ થાય છે. એક ઉદાહરણ આપ્યાથી જણ્યારો.

“અસ્ત્યુત્તરસ્યાં દિશિ દેવતાત્મા
હિમાલયો નામ નગાધિરાજઃ ।”

આ કુમારસંભવના પ્રથમ શ્લોકનું પૂર્વાર્દ ઉપગતિવૃત્તમાં છે તે ગુંજનનો જ વિષય બની સકે, છતાં એક ગૃહસ્થ એને આ પ્રમાણે બેસાડવા જતા હતા.—

“સગન મુખરા બતલા જ રે”, એ ગીતની દબમાં દબણાં ગાઈ જતાવ્યા પ્રમાણે એ ઉપગતિ પણ ગાવાથી કેવું દસનીય પરિણામ રસિક શ્રવણ ઉપર થાય છે તે અલ્પારે પ્રસક્ષ થયું હશે આ પ્રયત્નમાં ક્ષતિ થવાનું મુખ્ય કારણ શબ્દદ્વયનો ભંગ છે.

“અસ્ત્યુત્તરસ્યાં દિશિ દેવતાત્મા”

આ ચરણમાં ચિહ્ન મૂકેલા સ્વરો ઉપર તાલ વૃત્તના ગુંજનમાં સરસ રીતે આવી સકે છે, તે મચડી નાખીને ગેયતામાં મુક્તતા નીચે પ્રમાણે છિન્નભિન્નતા થાય છે.—

* “અસ્ત્યુત્તરસ્યાંદિશિદેવતાત્મા”

હામાં જણ્યારો કે તાલ સ્ત્યુ, સ્યાં અને ત્મા ઉપર આવતાં ખોટે સ્થળે અર્ધાંત accent બગડે હોવે સ્થળે આવે છે, એટલું જ નહિ પણ જ તથા વે શું છતાં ટૂંકાવવો પડે છે. આ ઉદાહરણના અભિનયથી શ્રોતાઓને સ્પષ્ટ જણાયું હશે કે આ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરનાર ગૃહસ્થનામાં સંગીત વિશે તેમ જ કવિતા વિશે સરખું અગ્નિ હોવું જોઈએ.

ખરું જોતાં અક્ષરમેળ વૃત્તો ઘણું કરીને સર્વદા ગુંજ્ય રહી સકે છે અને ગેયતાનો વિષય બની સકતાં નથી. શિખરિણીવૃત્ત મ્હાડ વગેરે રાગમાં ગાઈ મકાય છે છતાં રચિ-ભંગ થતો નથી. અલ્પારે એ પ્રમાણે ગાઈ જતાવેલ દૃશાન્ત ઉપરથી એ વાત સમજાઈ હશે. તેમ જ એ જ ઉપગતિવૃત્ત પીલુ રાગમાં ગાઈ સકાય છે અને રચિમાં ક્ષતિ થતી નથી, તે “સ્વપ્નો નુ માપા નુ મતિમ્નમો નુ” ઇત્યાદિક શ્લોક દમણા ગાઈ જતાવ્યાથી સ્પષ્ટ થયું હશે. તેમ જ તોટકવૃત્ત તો સોરઠ, ખમાયચ ગિહો, વગેરેમાં સરસતાથી બેસાડી સકાય છે, તે પણ પ્રસક્ષ થયું હશે, છતાં તોટકનું દૃશાન્ત બાદ કરતાં, પીળું વૃત્તોનું

* જે ચીજને આધારે આ ગાન બેસાડ્યું છે તેમાં ત્રિતાલ હોવા છતાં આ ઠેકાણે તાલનાં ચિહ્ન એકતાલની પેઠે સમાન્તર મૂક્યા છે, હેમાં કોઈ બાધ ગણવાનો નથી. કેમકે, ઝૂપા જેવા તાલનાં વિશેષ સ્વરૂપની વાત દૂર રાખતાં, એ સિદ્ધ છે કે સર્વ તાલનો લય એકતાલમાં થાય છે. હેમાં ત્રિતાલમાં આવી તાલ રાખવાનો રીવાજ સ્વૈચ્છિકસંકેત-ને આધારે હોઈ, તે ન ગણિયે તો એકતાલ જેવી જ સમાન્તરતા આવે છે. કપામાં જોઈશું તો તે પણ એકતાલમાં લય પામી સકશે. હરિગીત છન્દો તાલ પિંગળમાં એક તાલના અન્તરથી જ સ્વીકારાયો છે; પણ હેનું બન્ધારણ જોતાં હેમાં કપાનો તાલ સમાયલો જણાશે આ ઉદાહરણ સચક છે.

ગાન ગેયતા અને શુંજ્ઞતાની વચમાં, અને શુંજ્ઞતા કરતાં ગેયતા તરફ વધારે સમીપ રહે છે. તોટકને જેવા જાણ્યું તો હેમાં પણ સંગીતની સામગ્રી-તાન, વગેરે-હમેરવા જતાં જતનું જતનમય સ્વરૂપ લુપ્ત થવાનો ભય રહે છે. શુંજ્ઞન (Chant) અને ગાન (Singing) એ બેમાં સ્વરૂપનો જ ભેદ હોય છે. એ ભેદ સમજવા માટે એ બેના સ્પૂર્ણ લક્ષણ તપાશિયે. (અપૂર્ણ)

આર્યબાલબોધપત્રિકા.

(મળેલ)*

પ્રસ્તાવના.

પ્રિય બાલકો,

આજ કેટલાક મહીના થયા હું તમારા દેશમાં ફરજી. મહારા એ પ્રવાસમાં, તમારા માતાપિતા કેટલાક માથે, તમારા અભ્યાસ અને ધર્મ મળે વાતચિત કરવાના ઘણા પ્રસંગ મને મળ્યા છે. હું ધાર છું કે, તમારામાના ઘણા જાણુ નો જાણુ છે કે, મને તમારા પર કેટલો પ્રેમ છે, અને તમારા ધર્મ પર મને કેટલી અભિરુચિ છે. તેમાં વિશેષ કરી તમારી ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ યોગેશી જેવા મને ખૂબ હોંશ છે આ યોગ માસના આપણા સહવાસથી આપણી વચ્ચે ખૂબ ગાઢ સ્નેહની ગાંઠ બંધાઈ છે. કોઈ પણ એ સ્નેહ-શ્રેયિ તૂટવાનો પ્રસંગ આવે, એ મને નેર ગમતું નથી યોગ જ સમયમાં હું મહારે સ્વદેશ જાણુ સાથી પાછાં આવતાં પહેલાં તમારામાંના ઘણા ખરા તો, વિદ્યાભ્યાસ પૂરા કરી સંસારબંધારમાં ગૂંથાયા હશે, સંસારરૂપી અતુભવની શાલામાં દાખલ થયા હશે, અને તમારે રથાને ખીજ બાલકોએ પોતાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હશે વળી એમ પણ બની શકે કે આપણને આ લોકમાં, ફરી મળવાનો પ્રસંગ પણ ન આવે. પણ જે વાત મેં તમને ઘણે પ્રસંગે કહી છે તે તમને યાદ તો હશે કે, આ લોક ઉપરાંત ખીજ લોક પણ છે; અને તે વળી એવા છે કે જ્યાં અર્ધોના જોડના અંતરાય નડતા નથી; દેશકાલના બાધ સા અહીં જોડલા નથી આપણા વિચારો એમ છે કે તેઓ એક પલમાં આખી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી શકે હું જ્યારે તમારાથી હજારો માઈલ દૂર હોઈશ ત્યારે ત્યાં પણ મને તમારા વિચાર આવશે. અને સાથી એ વિચારો તમારી પ્રત્યે પ્રેરણે પણ મને લાગે છે કે આવો કેવલ માનસિક સંબંધ જ રાખવા કરતા, તે બિપરાંત ખીજ પ્રકારનો સંબંધ પણ રાખવો હોય તો ઠીક. આ તમારા માસિકદ્વારા તમને યથાશક્તિ સહાય કરવા, તમારે દ્વારા તમને મજાની ઈચ્છા થાય છે; તેથી દરમિનિ એ માસિકમાં હું એક પત્ર લખીશ. એ પત્રોમાં તમારા ધર્મના વિચારોમાં શું શું ખુબી છે, અને એ વિચાર પ્રમાણે આચાર કેવા રાખવા જોઈએ, કેવી રીતે ચાલવું જોઈએ, તે બતાવીશ. ધર્મ સંબંધી વિચારોમાં જે ગૂંદ મનાય છે, અને ખીજ વળી જે અતિ પ્રશ્ન-મતુખ્ય પ્રુદ્ધિને અગમ્ય-મનાય છે, અને જે પ્રશ્નો તમે મને ઘણીવાર પૂછ્યા છે તેમનો તો હું અહીં વિચાર જ નહિ કરું. તેમ જ જ્યાં ન જ ચાલે એવા પ્રસંગ વિના, ખીજ કોઈ રીતે, કોઈ અચુક માર્ગ કે સંપ્રદાયનો વિચાર પણ અહીં નહિ આવવા દઈ.

* બાલાન્ટર કંતા.—પાન્ય

† 'આર્યબાલબોધિની' નામના ઈંગ્રેજી માસિકમાં આ પત્રો છપાયા છે.

આમ કરવાનાં એ કારણ છે. એક તો એ કે, એ પ્રશ્નનું મમાધાન કરવા નેટલા જોડા ઊતરવાની જરૂર છે તે માટે જોઈએ તેટલો સમય પણ નથી, તેમ જ પ્રસંગે પણ અનુકૂલ નથી. વળી એ વિષે તમારા જ પંડિતો અને શાસ્ત્રીઓ તરફથી તમને જેટલી સહાય મળી શકે તેટલી મહારાષ્ટ્રી આપી શકાય નહિ આવા ગૂઢ વિચારો અને અતિપ્રશ્નો એક બાજુ પર રહેવા છતાં તો, તે સિવાયના પણ ખીન્ન કેટલાક વિચારો એટલા બધા બ્યવહારોપયોગી છે કે, અગર જે હાલમાં તેમના પર જોઈએ તેટલું ધ્યાન આપવું નથી, છતાં જે તે પર જોઈએ તેટલું ધ્યાન આપીએ તો સમજવા વિના રહેશે નહિ કે તેઓ નિત્ય બ્યવહારમાં બહુ જ ઉપયોગના છે. એક પાશ્ચાત્યદેશસ્થ અને પાશ્ચાત્ય કેલવણી લીધેલી બ્રાહ્મના એ સંબંધી શું વિચારો છે તે જાણવાથી તમને કાંઈક લાભ થશે એમ જાણી લેવાજ વિષયોનો વિચાર હું આ પત્રોમાં કરીશ. મહારા એ વિચાર જાણી લઈ, એ જ ન સંબંધી તમારા ગુરુઓ અને શાસ્ત્રીઓના વિચાર કેવા છે ને જાણી, એ જોને સરખાવી જોતાં એ વિષયો વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજશે. આમ ચવાથી તમારા ધર્મની ટીકા કરનાર પાશ્ચાત્ય અને અત્યલ ટીકાકારોની ટીકા સમજી તેના રહીઆ આપવાનું તમને સુગમ પડશે.

વળી ગૂઢ પ્રશ્નોનો વિચાર અહીં ન કરવાનું જે ખીન્નું કારણ છે તે જરાબર સમજાય એટલા માટે આ નીચેની જે વાર્તા મેં તમને ઘણીવાર કહી છે તે ધ્યાનમાં રાખશો.

એક સમયે કેટલાક યાત્રાલુઓ યાત્રા કરવા નીકળ્યા. જે પવિત્ર ક્ષેત્રની યાત્રાએ તેઓ જવા હતા તે એક પહાડના શિખર ઉપર હતું ત્યાં જવાનો માર્ગ જેમ લાંબો હતો તેમ વિકટ પણ હતો. એ માર્ગનો પહેલો ભાગ તો સપાટ અને સરળ હતો. વળી તેઓએ પોતાની સાથે સારા ભોમિયાઓને રાખ્યા હતા એટલે પોતાના પ્રવાસનો એ પેહેલો ભાગ તો તેમણે બહુ સહેલથી કાપ્યો. રસ્તે જે કાંઈ અડચણ પડતી તો પેલા ભોમિયાઓ તેમને સહાય કરી રસ્તે પાડી આપતા. આ પ્રમાણે કેટલોક માર્ગ કાપ્યા પછી તેઓ પેલા પહાડની તળેટીમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં આવ્યા પછી પેલા ભોમિયાઓએ તે પર્વત તરફ આંગળી કરી કહ્યું, 'જુઓ, આ પર્વતની કોરે થઈને જે રસ્તો જાય છે તે રસ્તે થઈ શિખર પર પહોંચારો; અને પેલું એ પર્વતની ટોચ પર જે ઝાંખું ઝાંખું દેખાય છે તે એ મંદિર છે. એ રસ્તે જતાં જોને કે કેટલાક આડા રસ્તા એવા આવે છે કે તે રસ્તે પડશો તો પાછા અહીંજ આવી રહેશો. વળી ખીન્ન કેટલાક રસ્તાઓ એવા પણ છે કે જે રસ્તે જતાં ટોચ પર પહોંચારો તો ખરું પણ તે બહુ લાંબા અને આડા અવળા છે. પણ જરા ધ્યાન રાખશો તો તમારે જે રસ્તે જવાનું છે તે રસ્તો ભૂલવાનો કાંઈ ભો રહેશે નહિ. કારણ કે એ રસ્તો તરત પરખાઈ આવે એવો છે. એ શિવાયના જે ખીન્ન રસ્તા છે તે કેટલીકવાર નીચા ઊતરતા દેખાય છે અને થોડુંક ચાલ્યા પછી એ રસ્તા સપાટ અને સુગમ પડે એવા પણ ભાસે છે. પણ આ દેખિતી સુગમતાથી તમારે હેતરાવું નહિ; કારણ કે તે માર્ગે જતાં પાછા નીચા આવી રહેવાશે. અને અહીં આવ્યા પછી તમને સમજશે કે એ માર્ગ લેવાથી જે વખત ગયો અને જે શ્રમ લેવો પડ્યો તે બધો મિથ્યા ગયો. જે માર્ગે તમારે જવાનું છે તેનું ચિન્હ એ છે કે ઉપર જ ચઢતો. ચાલ્યો જાય છે. તેથી જ્યારે તમને લાગે કે ઉપર ચઢવાને બદલે નીચાં ઊતરવા છે ત્યારે પાછા અસહ્ય રસ્તા પર પડી જાવો. આટલું ધ્યાનમાં રાખજો. હવે તમને સમજાય છે. કારણ કે હમારે પણ ખીન્નું કાર્ય આટોપવાનું

હે છતાં હમે તમારી તરફ દૃષ્ટિ રાખીશું અને જરૂર નેટલી મદદ મોકલ્યા કરીશું.” આ સાંભળી જનારોએનાં હૃદય બરાબર આવ્યાં, કેમકે, તેમને આ ભોમિયાઓપર ખુબ મમતા હતી અને તેમનાપર તેઓ ખુબ બરોસો રાખતા હતા આથી કરી જેઓ તેમની સાથે અહીં સુધી રહ્યા હતા તેમનાથી જુદા પડવાનું આવ્યું જાણી તેમને ખુબ દુઃખ થયું છતાં ને માંકડો. પણ ઉપર ને ચઢતો ચાલ્યો જતો, માર્ગ એ ભોમિયાઓએ તેમને ખતાવ્યો હતો તે ને માર્ગ પકડી રાખી, આડે અવળે રસ્તે ને પડતાં એ ને માર્ગે રહી ધીમે ધીમે ઉપર ચઢીને ને મદિરે પહોંચવાનો નિશ્ચય કરીને ને, એ ભોમિયાઓ પરનો પોતાનો ગ્રેમ, અને પોતાનાપર અચ્છો તેમનો ઉપકાર ખતાવ્યો, આગળ ચાલતાં થોડે સુધી તો કાંઈ અડચણ પડી નહિ પણ પછી તો તેમના પગ દુખવા લાગ્યા, પગનાં તળીયા સુણ આવ્યા, અને તેમને થાક લાગ્યો તેમનામાના કેટલાક તો જરા વિસામો ખાવા રસ્તાની એક બાજુપર બેઠા, પણ કેટલાકે તો એવો મત ખતાવ્યો કે આના કરતાં તો જરાલાભો પણ વધારે સુગમ માર્ગ લેવો એ ઠીક પડશે એમ કહી તેમનામાના કેટલાક તો આડે માર્ગે ઉતરી આમાના કેટલાક પાછા તરોટીમા ને આવી રહ્યા, અને કેટલાક અનુભવથી ડાહ્યા થઈ પાછા અસલ રસ્તે આવ્યા તે કાંઈ જાણ્યામા નથી ઘણી મુશીબત વેઠ્યા છતાં અંતે મદિર તરફ લઈ જતા માર્ગપર પણ કેટલાક ગયા તે પણ આપણે જાણતા નથી. પણ એટલું તો નિશ્ચય માનવું કે, એ બધાને જોઈતી સહાય મળ્યા વિના રહેશે નહિ, અને અતે એ બધા એ પર્વતના શિખરપરના મદિરમા એમ્ના ઘરો જેઓ આગળ ચાલ્યા તેઓએ થાકી ગયેલા જનારોએને કહ્યું, “અધ્યા બાઈ ! જુઓ, અહીંથી હવે એ મદિરનું બહાર તેજ કાંઈક વિશેષ પ્રકાશનું જણાય છે, અને એ મદિર પોતે પણ વધારે વધારે રપટ જણાવતું જાય છે.” આવો અનુભવ થવાથી તેઓ તો હોશમાને હોશમા આગળ ચાલ્યા, એવી આશાએ કે ત્યાં પહોંચતા ને શ્રમ પડશે તેનો જાણે ત્યાં પહોંચ્યા પછી ને શાંતિ, ને આનંદ અને ને જ્ઞાન અનુભવાશે તેથી વળી રહેશે ચાલતા ચાલતાં તેઓમાથી એકે કહ્યું કે “જુઓ એને માત્ર ગોપુર છે, આકાશમા એ મદિરની છાયા પડે છે તેમાથી મને એ દેખાય છે, અહો ! શું એની બલ્યતા અને સુદરતા!” બીજો એક બોલ્યો “નાના, બાઈ, મને તો છ ને ગોપુર હોય એમ દેખાય છે, તું સાત કહે છે, પણ તું કાંઈ જૂલતો હોઈશ પણ વાર, જો તો ખરો, પેલું એ મદિરના ગર્ભગૃહનું શિખર ! સર્વના તાપમા એ કેવું ચક્રમકે છે ! એ કાંઈ મોને રસેલું હોવું જોઈએ.”

ત્રીજો એક જણ બોલ્યો, “અધ્યા બાઈ ! તું પણ બૂલ્યો અને તો એ શિખર રે-પેરી હોય એમ લાગે છે. વળી તું ધાર્યું કે ગોપુર તો માત્ર પાંચ ને છે.” ક્યાં સુધી તો તેઓ આવી આવી વાતો કરતા આગળ ચાલ્યા. વળી માણસોને સ્વભાવ છે તેમ તેઓ કેટલીકવાર એ વિષે વાદ પણ ચઢતા. તેમાં દરેક જણ પોતાનું કહેવું સાચું અને બીજાનું ખોટું એમ ને કહે. એમાંથી કેટલાક તો એટલા બધા ઊઠળી ગયા કે આગળ ચાલવાનું બંધી ગયા, મદિરનું લક્ષ ખત્રી ગયું, અને માર્ગની એક બાજુપર ને ઉભા રહ્યા, અને વાદ વિવાદ કરવા લાગ્યા; તે એટલે સુધી કે મારામારીપર પણ આવ્યા. પણ આમાં તેઓએ મદોગી જૂલ કરી, કારણ કે રસ્તો ખુલ્લો હતો, મદિર ખુબ સુંદર અને પવિત્ર છે, એટલાથી ને સતોપાઈ જો તેઓ; મુજે મદોગે આગળ ચાલ્યા હોત તો થોડીવાર આગળ ચાલ્યા

પછી તેઓથી એ મંદિર વધારે સ્પષ્ટ દેખી શકાત. પણ માણસ કેટલીકવાર બહુ એવકુ-
ક્ષાઈ કરે છે, અને નિરુપયોગી વાતપર તકરાર કરી પોતાનો અમુક વખત અને શક્તિનો
નષ્ટાભો વ્યય કરે છે.

હવે એમાંના કેટલાક એવા પણ હતા કે જેઓ બધાના કરતાં ઉતાવળથી અને અદ્ધા
રાખી આગળ ચાલતા હતા તેઓ એ બધાથી બહુ આંગળ ચાલી ગયા હતા. પાછું ફરી
જોયું તો તેમણે દીઠું, કે તેમના કેટલાક સાથીઓ રસ્તે અટકી પડ્યા છે. એ જોઈ તેમને
જોઈ તેમને બહુ દયા આવી. તેથી તેઓમાંનો એક, તે પાછળ રહી ગએલા સાથીઓ
તરફ જવાને પાછો ફર્યો, એવા વિચારથી કે તેમને શું થયું છે તે જોવું, અને બની શકે
તો તેમને મદદ કરવી. સાં આંખ્યા પછી જ્યારે તેણે જાણ્યું કે તેઓ વાદ શો કરે છે,
સારે તે બોલ્યો, “અરે બાઈઓ હમે જે તમારાથી આટલા બધા આગળ ગયા છીએ
તેઓ પણ જેનો નિશ્ચય કરી શક્યા નથી તે વિષે તમે શા માટે લડી મરો છો.? એ આ-
પણને દેખાય છે તે જુઠું જ છે એમ કહ્યું છે એટલું જ નહિ પણ તે કેવું છે એ આપણી
કલ્પનાની પણ બહાર છે. એ મંદિરનું સ્વરૂપ કલ્પનાથી વર્ણવી શકાય એમ નથી, તેમને
વિચારથી પણ સમજાય એવું નથી. એ તો કેવવ અવર્ણ્ય અને અચિન્ત્ય છે.” આ સો-
ભળી તેમને કાંઈક ધીરજ આવી. પણ મંદિરનું જે વર્ણન પેલાએ આપ્યું હતું તે તેમનાથી
કાંઈ બરાબર સમજાયું નહિ. એટલામા વળી આગળ ગએલામાંના ખીન્ન બે જણ પણ સાં
આવી પહોંચ્યા. પણ એથી પણ કાંઈ તેમનો ખુલાસો થયો નહિ. કારણ કે એ ત્રણે જણે
તેનું જે વર્ણન આપ્યું તે પણ એક સરખું ન હતું. એ ત્રણ જણ એક જ વાતમાં એક-
મત થયા, અને તે એકે મંદિરે પહોંચ્યા વિના તેના સ્વરૂપનો બરાબર નિર્ણય થઈ શકે
નહિ. અતે આ અઠ જનાણુઓના ત્રણ પક્ષ બધાઈ ગયા, અને તેઓ દરેકે આ ત્રણ-
માંનો એક એક પક્ષ સ્વીકાર્યો. જેને જે કાવ્યો તેમ તે તેણે સ્વીકાર્યો. અને એટલેથી જ
સંતોષ ન પામતાં, અને અહીં જ તે વાત પડતી ન મૂકતાં તેમનો વાદ ઉલટો વધ્યો,
અને તેઓ બહુ ઉત્કેરાઈ ગયા. આ જોઈ તેમના એ ત્રણે ગુરુઓ નિરાશ થઈ પાછા
ચાલ્યા ગયા. આ જ વાદનો નિર્ણય કરવાનાં કાંઈ મારવામાં શેકાઈ ઘણા જનાણુઓ હજી
અધે રસ્તે જ રખાઈ કરે છે. પણ ખીન્ન કેટલાક, મારા ધાર્યા પ્રમાણે ખરો રસ્તો પકડી
આગળ ચાલ્યા ગયા છે. તેમને એટલી શ્રદ્ધા છે કે મંદિરે પહોંચ્યા પછી એ સર્વ નિર્ણય
થઈ રહેશે, અને સાં સુધી આગળ ચાલતાં તે મંદિરની જળતા જે ધીમે ધીમે વિરોધ
સ્પષ્ટ થતી જાય છે તેથી તેઓ સંતોષ પામે છે.”

આ વાત તમે સમજ્યા? એમાં જે ત્રણ પક્ષો કહ્યા છે જેને તમે દ્વૈત, અદ્વૈત, અને
વિશિષ્ટદ્વૈત વાદ કહો છો તે છે. જગત અને પરબ્રહ્મને શો સંબંધ છે, એ અને એના
જેવા ખીન્ન ગૂઢ પ્રશ્નોના નિશ્ચય જ્યારે શ્રી શંકરાચાર્ય, શ્રી રામાનુજાચાર્ય, અને શ્રી મ-
ધ્વાચાર્ય જેવા મહા સમર્થ વિદ્વાનો કરી શક્યા નથી, સારે શું આપણે એવા પ્રશ્નોના
નિશ્ચય આજ કરી શકીશું? નહિ જ. આમ છે તો એ પ્રશ્નોને એક બાજુ પર રહેવા દઈ,
ખીજ જે સમજી શકાય એવી વાત છે તે સમજી, તેને અનુસરીને રહેવું એ શું વધારે
ગાંઠું કામ નથી? મને તો એમાં જ હડાપણુ હોય એમ લાગે છે. આપણા હાલના ઉ-
પયોગને માટે જોઈએ તેટલું જ્ઞાન આપણને મળી ચૂક્યું છે, અને આગળ પણ ખપ લાગે
એટલું છે, તો તેને જ સમજી તેનો જ વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરવા માંડવો એ જ આપણું

કામ છે. આવો નિશ્ચય કરી આપણે પણ એ આગળને આગળ જતા માર્ગે ધીરજ રાખીને ચાલ્યા જવું જોઈએ. જેટલું જ્ઞાન આજ મળ્યું છે તેટલાનો ઉપયોગ થઈ રહેશે, અને વિશેષની જરૂર પડશે એટલે જ શુભેચ્છાઓ આપણી ટાંચપરથી આપણી સંભાળ રાખે છે તેઓ તેટલું આપશે જ, અને એમ કરતાં કરતાં આપણે જાતે જ એ પવિત્રતા શિખરપર પહોંચીશું એટલે પછી બધું અનુભવમિદ્ધ થશે. આ પત્રોમાં તો આ માર્ગના પ્રથમ પગ ધિયાં શું છે તે જ વિષે લખવા ધાર્યું છે.

તમે સર્વે એ માર્ગે ધીરજ રાખી આગળ વધ્યા જાઓ એવી પ્રાર્થના કરનાર

તમારી રત્નેશ્વરી

લિલિઅન એડગર.

વિચારમાલા.

(ચર્ચાપત્ર.)

(મળેલું).

રા. રા. શ્રી સુદર્શનના તંત્રીની સેવામાં:—

વિનંતિ કે—સુદર્શન પત્રમાં વિચારમાળાનું ધોરણ તેના આદ્યદષ્ટાએ જ દાખલ કર્યું હતું; અને તે ધોરણને આપ આશ્રયપૂર્વક વિકસિત કરવાનો પ્રયત્ન કરો છો, તેથી સુદર્શનના પાઠકગણને ઓછો લાભ થશે નહિ, પરંતુ તે વિચારમાળાના વિષય નીચે જ ને જ પ્રશ્નો આવે છે, અને તે તે પ્રશ્નોની જે જે રીતિએ ચર્ચા થાય છે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે—આપણા ગુર્જર વિદ્વાનો તેનો વાસ્તવિક ઉપયોગ સમજતા નથી; અને કદાચ સમજે છે, તો તેને વિકાસવામાં અને વિસ્તારવામાં અત્યંત પ્રમાદ રાખે છે, તે પણ ઓછું ખેડકારક નથી, અને તે જ કારણથી સ્વં મણિમાઇ તે ધોરણ દાખલ કરીને જ વિરામ પામ્યા હોય, એમ જણાય છે. તો પણ જેવા આશ્રય અને મહદ્દયતાથી આપ તે ધોરણ ખિલવવા પ્રયત્ન કરો છો, તેવા જ આશ્રય અને મહદ્દયતાથી મંથા રહેશે, તો તેથી વેહેલે અથવા મોડે તેનો સદુપયોગ થયા વિના રહેશે નહિ, એમ આશા રાખવામાં આવે છે.

અહુણં તો અહુધા પ્રશ્નોનો ઉદ્ભવ આપ તરફથી અથવા કોઈએક વ્યક્તિ તરફથી થાય છે, અને તેનું વિવરણપૂર્વક સમાધાન માત્ર આપને જ કરવું પડે છે, એમ સમજાય છે. તેથી સુદર્શનને શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુસરનારાઓના સર્વે સહયોગી હોવાથી તેઓની હૃદય-ઝાંઝિ ભેદાઈ જાય છે કે નહિ, એવો પ્રશ્ન આપના હૃદયમાં પણ સ્પર્ધા વિના રહેતો નહિ હોય. એવા પ્રસંગમાં ન્યારે કોઈ અતિ ગંભીર પ્રશ્નને ઘોડાએક શબ્દોથી પતાવી દેવામાં આવે, ત્યારે તો તેમાંથી કેટલા અનર્થો થતા હશે, તે પણ કદાચ શકાય તેવું નથી.

ગયા ડિસેમ્બર મામના સુદર્શનમાં આપે દિંદુઓની ધર્મસંબંધી અને સાંસારિક ક્ષિતિના સાંપ્રત વલણ વિષે ચર્ચા કરતાં, બ્રાહ્મણ વર્ગ વિષે જે પ્રશ્ન ચર્ચા છે, તે ચર્ચાના શબ્દોમાં હિંદુઓ જ ભાવ રહી શકે છે તેવાં, તેમાં કઈ દાનિધારક નહોતાં

પરંતુ ધણી ઘોડા શબ્દોમાં આપે આપનો મનોભાવ દર્શાવવા પ્રયત્ન કર્યા છતાં, હિંદુસ્થાનના બિવિધ સંબંધી આર્ય અને અનાર્ય—બન્ને વર્ગના વિદ્વાનોને જે ચિંતા થાય છે, તે જ ચિંતાની હિંદી છાપ તે જ શબ્દોમાં તાદૃશ દીકામાં આવે છે; અને તેથી તે ચર્ચાનું સ્પષ્ટીકરણ થવા વિસ્તારપૂર્વક વિવરણની આવશ્યકતા છે, એમ ધારી આપને જે પરિશ્રમ આપું છું તે ક્ષતિય છે, એમ આપ સ્વીકારશો જ.

આપ એવો પક્ષ મંડલ કરો છો કે—બ્રાહ્મણવર્ગનું “સ્થાન ધાર્મિકતાથી યુક્ત અને કોલેજ આદિ સાધનોવડે વિધાસંપન્ન થએલા પુરુષોથી પૂરાશે;” કારણ કે એ જ ‘બધિ-બ્યના બ્રાહ્મણો છે.” અને એવી સ્થિતિ લાભકારક છે, એવો આપનો સ્પષ્ટ સિદ્ધાન્ત છે. એ પક્ષમાંથી નીચે પ્રમાણે પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાય છે:—

૧ હિંદુઓની વર્ણવ્યવસ્થા જાતિભેદથી યોગ્યએક છે, તે ઈષ્ટ છે કે અનિષ્ટ છે? અનિષ્ટ છે તો પ્રાચીન આર્ય મહર્ષિઓએ તેમ કરવામાં બુલ કરી છે કે શી રીતે?

૨ હિંદુ શિવાયની પ્રજાઓમાં વર્ણવ્યવસ્થા જેવો કંઈ પણ સામાજિક ભેદ છે કે નહિ? અને એવો ભેદ રાખવાનું ધોરણ જાતિ—એટલે જન્મયોગ વિના અન્ય પ્રકારે ધડી શકાય તેવું છે કે નહિ?

૩ વર્ણવ્યવસ્થા તુટતાં હિંદુ પ્રજાના પ્રજાત્યનો નાશ થવાનો સંભવ છે કે નહિ?

આ પ્રશ્નોનું સમાધાન કરતાં, એક દૃષ્ટિબિંદુ નહિ, પણ અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓ લક્ષ્ય થઈ શકે છે. ગાંધી પ્રમાણથી હરકંઈ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરનારાઓ સંસ્કૃત એટલું જાણ સમજતા નથી; પરંતુ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણની જ્યાં એકવાક્યતા હોય, તેને જ પ્રમાણ ગણે છે તે સર્વમા પણ શ્રુતિને જ પ્રધાનપદ આપે છે. અને તેમ કરતાં બન્ને પક્ષવાદીઓ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું “ચાતુર્વર્ણ્યં મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિભાગદઃ ॥”—એ વચનને સ્વપક્ષને પુષ્ટિકારક ધારે છે. તેથી તે વચનનું પણ યાથાર્થ સમજવવાની સંપૂર્ણ આવશ્યકતા છે, જન્મના યોગથી વર્ણુભેદને સ્વીકારનારાઓ ગુણ કર્મ પ્રમાણે જ કૃત કર્મનું ફળ ભોગવવા પુનર્જન્મ થાય છે, અને તેથી તે સર્વ પ્રમંગને અનુરૂપ યોગિમાં જ જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ જ સમજી જાતિભેદ સ્વાભાવિક અને આવશ્યક હોય, એમ માને છે; આરે વિકાસક્રમવાદ (Evolution theory) નો હેતુ પણ તેથી વિરુદ્ધ ન જ હોવો જોઈએ, એમ કહેવું યુક્તિયુક્ત છે. કેમકે વિકાસવાદમાં પણ પૂર્વજ ગુણોની સંક્રાંતિ (Law of Heredity) ના નિયમને અગસનું તત્ત્વ માનેલું છે. વળી આપે પણ “સર્વેનો ઉપક્રમ સત્સ્વરૂપ તરફ જ હોય છે,” “જે સ્વાભાવિક છે, જે થવું જોઈએ, તે જ થાય છે;” ઇલાદિ શબ્દોથી એ વિચારનું સમર્થન કર્યું છે.

વળી જન્મના યોગ વિના હિંદુઓના વર્ણુભેદ જેવો ભેદ સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. માત્ર એટલો જ તફાવત છે કે—તેવી પ્રજાઓમાં સામાજિક ઉન્નતતા અથવા નિષ્કૃષ્ટતાનું વિભાજક સૂત્ર વિત્ત થઈ પડે છે; વિત્તથી નિષ્કૃષ્ટ તે ઉન્નત થઈ શકે છે, અને તેના અભાવથી ઉન્નત નિષ્કૃષ્ટ થઈ શકે છે. એ તો સામાજિક ભેદ યથો. પરંતુ જોને આપણે સુધરેલી પ્રજાઓ કહીએ છીએ—તેઓમાં વર્ણુભેદ કેટલો દૃઢ અને બળવાન છે, તે જરા પણ ગુપ્ત રહ્યું નથી. મનુષ્યના ગુણોની કોસોટી કહિપણ કાઢી શકાતી નથી. કર્મ પ્રકૃતિજન્ય છે.

અને યુનિવર્સિટી જેવી કસોટી કાઢવા પ્રયત્ન કરે છે, તેનાથી સામાજિક જોદની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો કેટલા બધા પાનંથોને આપણે બ્રાહ્મણવર્ગમાં મૂકવા પડે ! તેમ જ ધનધરાના લોભને વચ્ચે, મનુષ્ય રક્તઆવમાં બુદ્ધિબળ દર્શાવનાર બિરમાળોને માટે કંઈક નવીન વર્ગ જ સ્થાપવો પડે.

એ વિગેરે અનેક દૃષ્ટિઓએ અવલોકન કરી, આવા ગંભીર પ્રશ્નોનું વિસ્તાર પૂર્વક સ્પષ્ટીકરણ, જે આપ જેવા વિદ્વાન તેમ જ આર્ય ધર્મના તરફને, યથાર્થ સમજનાર તરફથી થશે, તો અગાનીઓનો બુદ્ધિભેદ છાપખ થતો અટકશે, એમ આશા રહે, છે.

જિજ્ઞાસુ.

(ઉત્તર.)

* * ૧. પ્રથમ તો શ. જિજ્ઞાસુને અમારી 'વિચારમાલા'નો ઉદ્દેશ સમજાવવો પડશે. અમારે કહેવું જોઈએ કે 'સુદર્શનને શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુસરનારા' એ શબ્દો વાંચી અમને અસત્ય ખેદ થાય છે. અમે અમારા પત્ર માટે શ્રદ્ધા માગતા નથી, વિચાર માગીએ છીએ, અને અમારું સર્વને એટલું જ કહેવું છે કે જે જલાશયે આ પત્રના આઘ તન્ત્રીએ પાન કર્યું હતું, અને જ્યાં વર્તમાન તન્ત્રીએ યથાશક્તિ કર્યું છે અને કરે છે ત્યાં સ્વયં આલીને જઈ તૃપ્ત નિવૃત્ત કરવાથી જ લાભ છે. ખરેખર સ્વ. મણિલાલના તેર વર્ષે પર્યન્તના ઉદ્દામ શ્રમ પછી પણ ગુજરાતમાં સ્વતંત્ર વિચાર કરવા તરફ લોકની પ્રવૃત્તિ થઈ ન હોય તો એ બહુ શોકજનક વાર્તા છે. વળી, " સર્વે સંશયોનુ હેન યર્થ...હૃદયગ્રનિય બેદાર્થ જન્ય" સારે જ 'વિચારમાલા' સ્પરિતાર્થ થઈ ગણાય!—એ દૃષ્ટિબિન્દુ પણ અમને અભિમત નથી. અમે તો મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ વિચારી એમ જ માનીએ છીએ કે, શ્રુતિ કહે છે તેમ, "પરાચર" નું દર્શન થાય સારે જ 'હૃદયગ્રનિય બેદાર્થ જન્ય, અને સર્વે સંશયોનુ હેન યાય.' અમે પોતે વિચારહીન જડવત્ પડી રહી સશપાતીત દશા પ્રાપ્ત કર્યાનો દંભ કરવા કરતાં અનેક હૃદયગ્રનિય અને સશયજન્યથી ભરેલું મનુષ્યત્વ સ્વીકારવું જ વધારે પસંદ કરીએ છીએ, અને અમારા વાચકોમાં પણ એ જ માગીએ છીએ. સુદર્શનના તન્ત્રીએ કાંઈ જગતના સંશયનિવારકનું આચાર્યપદ લીધું નથી; એ માત્ર પોતાનો અનુભવ અન્ય આગળ મૂકે છે,* એનો અનુભવ ખીજના અનુભવ સાથે મળે છે કે નહિ એ શાન્તિથી વિચારી જોવા કહે છે, યથાપ્રસંગે કારણો બતાવે છે, અને એ જ રીતે જાણવા માગે છે.

સામાન્ય નિર્બંધમાં જે જાંચા પ્રકારની શૈલી, વિચારપદ્ધતિ અને સુસ્થિતતા સાચવવી પડે છે તેને બદલે કાંઈકાંઈવાર વધારે સરલ, વધારે વાતચિતને મળતી, અને જુદા જુદા અનેક વિષયોને કાંઈક કાંઈક છેડતી એવી તરેહની પદ્ધતિ 'વિચારમાલા' દ્વારા સુદર્શનમાં દાખલ કરવા હવ્વા થઈ છે. કારણ એ પદ્ધતિના લાભ પણ જુદા જ પ્રકારના અને અનેક છે. આમ

* ઉદારદષ્ટ તરીકે—" સંસ્કૃત એટલું શાસ્ત્ર " સમજનારા જનોનો અપણામાં બહુ મોટો વર્ગ છે એવો અમારો અનુભવ છે. શ. જિજ્ઞાસુનો અનુભવ એવો ન હોય તો એનો ઉત્તર એટલો જ છે કે—આપણો અનુભવ મળતો નથી. આ કરતાં અધિક દલોલ અત્રે સંભવતી નથી. પ્રત્યેક વાચકે પોતાની આસપાસ દૃષ્ટિ ફેરવી સત્ય નક્કી કરી લીધું હશે જ.

હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે દીર્ઘકાળના મનનને પરિણામે સિદ્ધ એવાં સત્યો યોગ્યક શબ્દોમાં દર્શાવવાં પડે છે, કારણપ્રદર્શન કાંઈક એક રથને કાંઈક અન્યરથને કરવામાં આવે છે, અને જ્યાં માત્ર હિસાબનો જવાબ જ વાચક આગળ મૂકવામાં આવે છે ત્યાં એની રીત સ્વયં કૃપી લેવા વાચકને ગમિત રીતે વિનંતી થાય છે, જેથી નવીન અભ્યાસકતી વિચારશક્તિ-સ્વયં શ્રમીકરવાથી-કેળવાય છે, અને આ રીતે ‘ગંભીર પ્રશ્નોને યોગ્યએક શબ્દમાં પતાવી દેવામાં’ પણ મહત્વનો હેતુ રહેતો હોય છે. એમ અમારે કહેવું જોઈએ કે સ્વ. મહિલાત્મની ‘અધ્યાત્મ પ્રશ્નમાલા’ના ધોરણથી આ ધોરણ કાંઈક જુદું જ છે. માત્ર બાલાકાર ઉપરથી સામ્ય માની લેવું એ જૂઠું છે.

૨. ખીલ્ડું—ઉપરના પત્રમાં રા. ‘જિજ્ઞાસુ’એ જે સભ્યતાપુરઃસર અને જિજ્ઞાસાના આકારમાં ચર્ચા કરી છે તે માટે એમનો ઉપકાર માની, એમાં ચર્ચેલા વિષયસંબંધે અમે એટલું કહીશું તો ખસ થશે કે—

વર્ણવ્યવસ્થા સર્વથા અનિષ્ટ છે એવો સિદ્ધાન્ત અમને આરોપતાં પહેલાં અમારો લેખ એક કરતાં વધારે વાર વિલોકવા રા. ‘જિજ્ઞાસુ’એ કૃપા કરવી જોઈતી હતી. વળી વર્તમાન સમયના નિર્જીવ ‘વાડાઓ’ના જવાબમાં પણ ‘ઇવોલ્યુશન યિઅરિ’ (=વિકાસક્રમવાદ) નો ભવ્ય નામનો આશ્રય લેનાર ગૃહરથને એ વાદના વિશાળ સાવિસનો અભ્યાસ કરવા, અભ્યાસ કર્યો હોય તો મનન કરવા, અને મનન કર્યું હોય તો શાંતિથી પુનરાવર્તન કરવા અમારી નમ્ર વિનંતિ છે. અમે માનીએ છીએ કે આવા શાન્ત વિચાર માટે રા. ‘જિજ્ઞાસુ’એ તરદી લીધી નથી—લીધી હોત તો અમારે એમને સ્મરણ કરાવવું ન પડત કે ‘ઇવોલ્યુશન યિઅરિ’ ‘પૂર્વજ ગુણોની સંક્રાન્તિ (Law of Heredity)’ના નિયમમાં જ સમાપ્ત થતી નથી. કાંઈપણ અંગ સ્વકાર્ય કર્યા વિના લાંબો વખત પડી રહે તો તે નિર્જીવ યદ્ય વિનાશ પામે છે અને પછી “પૂર્વજ ગુણોની સંક્રાન્તિ”ને પ્રસંગ જ રહેતો નથી એ નિયમ પણ ‘ઇવોલ્યુશન યિઅરિ’નો જ ભાગ છે, અને એને આધારે અમે અમારા બ્રાહ્મણ-ધુઓને સ્વકાર્ય કરવા તરફ પ્રવૃત્ત થવાને ઉદ્દેશ્ય કરીએ છીએ. ખીલ રીતે બોલીએ તો, “પૂર્વજ ગુણોની સંક્રાન્તિ”માં રા. ‘જિજ્ઞાસુ’ના કરતાં વસ્તુતઃ અગતે અધિક શ્રદ્ધા છે માટે જ અમારું કહેવું છે કે વર્તમાન બ્રાહ્મણોમાં વિદ્યા દ્વરે તો ભવિષ્યના બ્રાહ્મણોમાં એ સદજ રીતે આવશે, નહિ હોય તો નહિ આવે. વળી રા. ‘જિજ્ઞાસુ’ને એ પણ સ્મરણમાં હોવું જોઈએ કે જેમ સદજ (inherited) ગુણો સંતતિમાં સંક્રાન્ત થાય છે, તેમજ પ્રાપ્ત (acquired) ગુણો પણ થાય છે, અને તેમ યતાં જ્યાં વિદ્યા લાંબો કાળ વસશે ત્યાં જ ભવિષ્યમાં ખરું બ્રાહ્મણત્વ આવશે એ અમારું વાક્ય ‘ઇવોલ્યુશન યિઅરિ’થી દલીલ કરનાર ગૃહરથને અમારા ન જ હોવું જોઈએ. વળી ગુણોની સદજતા ઉપર ભાર મૂકતાં પહેલાં એક વાત એ પણ લક્ષમાં લેવા જેવી છે કે જેમ જેમ વિકાસક્રમમાં જોયે ચડતા જઈએ છીએ તેમ તેમ સ્વભાવ કરતાં અતુકરણ અને કેળવણીની અસર અધિક દીકરામાં આવે છે અને તેમાં પણ દેહ કરતાં આત્માના ગુણોમાં તો એનો ખડું મોટો ભાગ રહે છે. + અમે દિલ્લીગીર છીએ કે આ સર્વ સત્યું

+ “The lower down we go in the scale of animal intelligence the more seems due to inherited instincts : the higher we go the more is due to imitation and to the training rendered possible by the greater size and complexity of the brain and necessary by the prolongation of infancy.”—*Darwinism and Politics*

૩. ‘જિજ્ઞાસુ’ને વિરમરણ થઇ ગયું છે. પણ આમાં બહુ આશ્ચર્ય જેવું નથી, ‘કારણ સારાસારા લેખકો પણ અર્ધાસમગ્રએલાં ‘સાયન્સ’નાં સત્યોનો વ્યવહારમાં કેવો દુરુપયોગ કરે છે એ સુવિદિત છે.)

‘એક ખીજ, પૂર્વના જેવી જ સુપ્રસિદ્ધ દલીલ એ છે કે ‘જન્મના યોગ વિના હિન્દુઓના વર્ણભેદ જોવો ભેદ સર્વત્ર ‘જોવામાં’ આવે છે.’ ખરી વાત છે પણ એ અન્યત્ર જોવામાં આવેલો વર્ણભેદ ખોટો છે કે સાચો છે? ખોટો છે તો એના અનુકરણથી શો લાભ છે? સાચો છે તો દલીલ ખાતર એમાં પણ કેમ ન’ કહી શકાય કે હાનો ‘વર્ણભેદ, ‘જન્મના યોગ વિના’નો છે માટે જ સાચો છે? અમારો પોતાનો અભિપ્રાય તો એવો છે કે અન્ય પ્રભુઓને જોઇએ તેવું ન પ્રતીત થએલું એવું શાસ્ત્રીય સસપ્રાચીન હિન્દુસ્થાનને જડયું હતું-જે મલ વર્તમાન હિન્દુસ્થાન વાસ્તવિક રીતે જોતાં ખોટું ખેડું છે. “હિન્દુઓની વર્ણવ્યવસ્થા જાતિભેદથી યોગ્યએસ છે” એમાં સ્વતઃ કાંઈ જ અનિષ્ટ નથી, પણ અર્થયુક્ત જાતિભેદ એજ લાભકારક છે, અર્થહીન જાતિભેદથી કાંઈ જ ફાયદો નથી, ઉલટી દાનિ છે ગમે તેવા મનોહર દેહમાં પણ ચૈતન્ય ઉડી ગયા પછી તો દુર્ગન્ધ જ પેદા થાય છે એ સહ અત્રે રમરણમાં લાવવા જેવું છે. વર્તમાન દશા એવી છે કે નહિ એ વિશે જે મત થવાનો તો સંભવજ નથી; તથાપિ ‘કારણ આપ્યા વિના એક ગંભીર પ્રશ્નને યોગ્યએક શબ્દોથી પતાવી દેવામાં આવે છે’ એવા આરોપથી મુક્ત રહેવા માટે અમે (મિસિસ એનિ ઇમેન્ઝેનો અનુભવ પ્રમાણુ તરીકે અત્રે ટાકીએ છીએ. એ કહે છે—

“It is clear and we all know it, however devoted our belief in the Hindu faith may be, that the four castes’ of the old time are not really amongst us to-day. If we test them by the test of the Shastras, if we test them by the test of the Lawgiver, we shall find that they are shams to a very large extent, as much a sham and a farce in the East as the titles of the nobility are a sham and a farce in the West.”*

કોઈ કહી શકશે કે આ બાઇ હિન્દુધર્મ વિરુદ્ધ એક કાણુ વાર પણ મૂલ કરે એમ છે? પ્રસંગોપાત અત્રે એ પણ ઉમેરીશું કે જે વર્ગ ઉપરનો અમારો આક્ષેપ આ

+ આ શબ્દ માટે રા. ‘જિજ્ઞાસુ’ ની અમે ક્ષમા ઈચ્છીએ છીએ. અમે આ આખું વાક્ય ‘ડાવિનિઝમ ઍન્ડ પોલિટિક્સ’ નામના લેખમાંથી લીધું છે—જે મૂળમાં આ પ્રમાણે છે—“It is instructive to notice the way in which half-understood scientific theories are misapplied to practical matters.”

* “હિન્દુધર્મમાં આપણી ગમે તેવી દૃઢ શ્રદ્ધા હોય તોપણ એટલું તો ખુદલું છે અને એ આપણે સર્વ જાણીએ છીએ કે પ્રાચીન સમયનું આતુર્વણ્ય આજ આપણામાં અરેખકું જોતાં નથી જ. આપણે એને શાસ્ત્રોની કસોટીથી તપાસીએ, શાસ્ત્રકાર (મનુ) ની કસોટીથી તપાસીએ, તો જણ્યારી કે તે ઘણું ઘણું ભાગે ઢોંગ જ છે, પશ્ચિમમાં જેમ અમીરાહના કિતાબો ઢોંગ અને ફારસ જ છે તેમ અત્રે વર્ણવ્યવસ્થા પણ ઢોંગ અને ફારસ જ છે.”

અર્ચાનો વિષય યદ્ય પડ્યો છે તે વર્ગ ઉપર જ એ આ અધોગતિના આરંભની જવાબદારી મૂકે છે. એ કહે છે:—

* “ભાઈઓ ! હું તમને કહુ છું—અને મારો તમને મોઝેમોઝો સ્પષ્ટ કહેવાનો હક છે, કારણ પશ્ચિમ દેશમાં જ્યાં તમારા ઉપર આક્ષેપ થાય છે ત્યાં હું તમારો બચાવ કરું છું—કે આ અધઃપાતની શરૂઆત, જે વર્ણ મર્વથી ઉચ્ચ હોવી જોઈએ, પવિત્ર હોવી જોઈએ, જે સર્વથી ઉમદામાં ઉમદા હોવી જોઈએ, સાચી જ થાય છે ”

હવે અમે પૂછીશું કે જો આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ ખરેખર બોલી દેવાનો હક એક પરદેશી બાઈને છે, તો આ દેશને પોતાની માતૃભૂમિ કહી શકનાર એક હૃદયને નથી ?

એક ત્રીજી શકા એવી છે કે “વર્ણવ્યવસ્થા તૂટતાં હિન્દુપ્રજાના પ્રજાત્વનો નાશ પામવા સંભવ છે કે નહિ ?” હિન્દુપ્રજાનું પ્રજાત્વ જો વર્તમાન સમયની નિર્ણય દશામાં જ આવી રહેતું હોય તો ખરેખર બહુ દુર્ભાગ્યની વાત છે, અને અમને તો લાગે છે કે હિન્દુપ્રજા વખતસર સ્વકર્તવ્ય સમજશે નહિ તો એ સ્થિતિ બહુ દૂર પણ નથી. એના પ્રજાત્વની આશા ત્યાં સુધી જ છે કે જ્યાં સુધી એના અદ્ભુત જૂતકાલ માટે એને મમત્વ છે, જ્યાં સુધી સીતા રામ પાડવ દ્રૌપદી કૃષ્ણ અર્જુન આદિ નામો મામળા હિન્દુરુધિર હિન્દને એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી સરખી રીતે ઉઠે છે. પરંતુ આ જૂતકાલને વર્તમાન જેવા ખરેખરી તીવ્ર ઇર્ષ્યાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ જો નહિ થાય, ચાલતી વર્ણદશાથી સત્વર રહેવામાં કર્તવ્યભંગનું જો એને બાન નહિ થાય, તો વિશ્વનિયમાનુસાર અસત્પ્રવૃત્તિનું જે પરિણામ થવું જોઈએ તે યશે જ—કાર્ષક યદ્ય પણ ચૂકવું છે, પણ હજી થતું અટકાવી શકાય એમ છે, અને એ આપણા હાથમાં છે.

પણ, સામાન્ય રીતે પ્રાચીન મહર્ષિઓને ચાલતી દશા ઇષ્ટ હોય એમ માનવું એ તો એમની પવિત્ર કીર્તિને કંઈક આરાપવા જેવું છે તેઓમાના સર્વનાં વિચારોની ‘એકવાક્યતા’ કરવાનું કામ તો જમને માયે લેવા ઇચ્છા હોય તેઓ બલે લે. અમે તો માત્ર એમાંના એક મૂર્ધાન્નિષિત વાક્યનો જ અત્રે ઉપયોગ કરીશું, મનુને શ્લોક સુપ્રસિદ્ધ છે કે

* “I say to you, my brothers—and I have the right to speak to you plainly face to face, for I defend you in the West and there speak in defence of you where I find you attacked—I have a right to say, to you face to face that the beginning of the degradation lies on the caste that ought to be the noblest, that ought to be the highest, that ought to be the purest.”.

+ રા. ‘જિગ્ઞાસુ’ ઇચ્છે છે તેવી ‘એકવાક્યતા’ અમે ચાર શબ્દોમાં જ કરી છંદશું સુમાર્યે અસંખ્ય શ્લોકો ટાંકવાની જરૂર રહેતી નથી. મૂળમાં મનુને શ્લોક અમે મૂક્યો જ છે, અને એની સાથે “યદૈ કિં ચ મનુસ્વદત્તત્તદ્દેવજમ્” એ શ્રુતિ મૂકી લેશે એટલે રા. ‘જિગ્ઞાસુ’ ની ઇચ્છાનુસાર અમારા સિદ્ધાન્તને અનુકૂળ “એકવાક્યતા” થઈ જશે—જો કે અમારે આ સ્થળે કહેવું જોઈએ કે ‘શાસ્ત્ર’ના સંબંધમાં રા. જિગ્ઞાસુએ બતાવેલા વિચાર અમને સંમત નથી.

“યથા દારુમયો હસ્તી યથા ચર્મમયો મૃગઃ ।

યથ વિપ્રાનેધીયાનસ્રયસ્તે નામ વિભ્રતિ ॥”

“જેવો ચામડાનો હાથી,

જેવો લાકડાનો મૃગ,

તેવો વિદ્યા વિનાનો બ્રાહ્મણ—”

અર્થાત્ બ્રાહ્મણ નહિ પણ બ્રાહ્મણાકાર રમકડું,—બ્રાહ્મણાભાસ.

જાતિ ઉપરથી શુલ્કકર્મનું અનુમાન કરવું રા. ‘જિજ્ઞાસુ’ વાંચનારો મૂલ્ય છે. પરંતુ આ અનુમાનનું યાથાર્થ જાતિમાં સર્વ હોય ભાં સુધીજ સંભવે છે એ ભૂલવાનું નથી. જો નિર્જિજ્ઞાસુ કહેવું માન આપવા જેવું છે કે જાતિ ઉપરથી, શુલ્કકર્મનું અનુમાન કરવું તે કરતાં શુલ્કકર્મ ઉપરથી જાતિનું અનુમાન કરવું વધારે યોગ્ય છે. ઉપનિષદમાંનું સાત્યકામ જાણાણનું પ્રખ્યાત આખ્યાન પણ આ પ્રસંગે સ્મરણમાં લેવા જેવું છે.

આ સિદ્ધાન્તો હવે વિચારદશામાંથી આગળ લઈ જઈ આચારદશામાં ઉતારવાનો સમય આવ્યો છે એટલે આ વિષે અધિક વિસ્તાર કરવો અમને અરચિકર લાગે છે, અને અમારે કહેવું જોઈએ કે હજી સુધી પણ વર્તમાન જાતિભેદ નિહાળ અને અનિષ્ટ છે એ સહના સમર્થન માટે “અનેક દૃષ્ટિએ અવસોકન” કરવાની જરૂર રહેતી હોય તો, એ ખરેખર બહુ આશ્ચર્ય અને ખેદની વાત છે. આશા છે કે આટલા જ ટુંકા પણ ઠાંક ઇર્ષ્યક ઉત્તરથી રા. ‘જિજ્ઞાસુ’ને સારી રીતે સંતોષ થશે કે ઉપર ખતાવ્યા પ્રમાણે (૧) અમારા પક્ષમાં જ ‘ધ્રુવોદયુશનચિઅરિ’ નો વાસ્તવિક અને ‘સંપૂર્ણ સ્વીકાર છે, (૨) અન્ય પ્રજાને અગોચર એવું શાસ્ત્રીય તત્ત્વ માત્ર હિન્દુઓને-પણુ’ તે પ્રાચીન હિન્દુઓને જ-વિદિત હતું, અને વર્તમાન ‘નાતમત’ તો લગભગ દુર્ગન્ધમય મૃતશરીર સમાન છે, (૩) હિન્દુપ્રજાનું પ્રજાત્વ જો આના ઉપર જ આધાર રાખતું હોય તો આવી નિહાળ સ્થિતિ મહાડી એમાં જીવન લાવવાની જરૂર છે, (૪) મનુવાક્ય પણ અમારી તરફ છે, અને તેથી રા. જિજ્ઞાસુએ ખતાવેલા ‘એકવાક્યતા’ના ન્યાયે શ્રુતિ પણ અમારી તરફ છે, કારણ શ્રુતિ કહે છે કે “યદ્દૈ કિં ચ મનુસ્વદત્તઙ્ગેપજન્મ”=“જે ઠાંક મનુએ કહ્યું છે તે હિતકારી છે.”

* “Suppose a Brahman Soul—I mean a highly developed, a spiritual Soul is seeking incarnation, and comes to India and searches for a Brahman’s family, and finds the Brahmins ignorant of Sanskrit, of the Vedas and of the real meaning of the Shastras, and finds with them the outer appearance and not the inner reality; and suppose that it finds the inner reality in some other caste or even in some other race? Suppose in a Shudra family it finds men and women who are pious, religious, who lead noble, pure and useful lives, it may well be that the Brahman Soul takes on the outer degradation of the body, preferring the degradation of the physical to the degradation of the spiritual. For what is a real Brahman? A Brahman Soul or a Brahman body?”—સારાંશ:—એમ ધારો કે એક બ્રાહ્મણજીવ અવતરવાનો છે; હિન્દુધર્મમાં સર્વત્ર બ્રાહ્મણોમાં અગાન છે, અને યદ્યપિ વર્ણમાં વા અન્ય પ્રજામાં વિદ્યા છે; હવે કહો કે એ જીવ ક્યા અવતરશે? એ બ્રાહ્મણજીવ પસંદ કરશે કે બ્રાહ્મણજીવ? ખરો બ્રાહ્મણ કોણ? બ્રાહ્મણજીવ કે બ્રાહ્મણજીવ?

રાજ્યનું મૂળ.

(મળેલું. *)

પ્રોફેસર સીલી કહે છે કે “રાજ્યનીતિજ્ઞાન વિનાનો ઇતિહાસ નિષ્ફળ છે, ને ઇતિહાસ વિનાનું રાજ્યનીતિજ્ઞાન નિર્મૂળ છે.” આપણે જુદા જુદા દેશના ઇતિહાસ વાંચીએ છીએ છતાં આપણને ખગર નથી કે રાજ્યનું મૂળ શું? આનું શું કારણ? જવાબમાં આપણે કહેવું પડે છે કે ઇતિહાસકારો તવારીખ નોંધી જાય છે પણ રાજ્યનીતિનો વિચાર કરતા નથી. અમુક દેશનો ઇતિહાસ શરૂ કરતાં પહેલાં તે દેશમાં રાજ્યનો જન્મ કેવી સાંસારિક સ્થિતિમાંથી થયો ને તે કેવી રીતે થયો, રાજ્ય તથા તે અગાઉની સાંસારિક સ્થિતિ વચ્ચે શું તફાવત હતો તેનો ઇતિહાસકારો ધણીવાર વિચાર કરતા નથી. દક્રી કતનું રહેલું સમજવા માટે કદપનાશક્તિ તથા બુદ્ધિ કામે લગાડવાની જરૂર છે. પૂરતી દક્રીકત મળવા છતાં ઇતિહાસકારો આપણને આ વિષય મદદ કરતા નથી એનું કારણ પ્રોફેસર સીલીએ જણાવ્યું તેમ ઇતિહાસ તથા રાજ્યનીતિજ્ઞાન વચ્ચે વિયોગ હોવાથી કેવળ ઐતિહાસિક તવારીખ નિષ્ફળ નીવડે છે એજ છે. સારે શુ આપણે રાજ્યનીતિશાસ્ત્રજ્ઞોની મદદ લેવી? પણ કેટલાએક રાજ્યનીતિશાસ્ત્રજ્ઞો એવા છે કે ઇતિહાસની દરકાર રાખ્યા વગર પોતાનું શાસ્ત્ર પોતાની કદપનાશક્તિમાંથી જ ઉપજાવી કાઢે છે, અને આવા રાજ્યનીતિશાસ્ત્રજ્ઞોની આપણે મદદ લેમશ્યુ તો જરૂર પ્રસ્તુત વિષય ઉપર આપણા વિચારો ઇતિહાસના વિયોગને લીધે નિર્મૂળ નીવડ્યા વિના રહેશે નહિ. માટે જે તત્ત્વવેત્તાઓએ ઇતિહાસ અને રાજ્યનીતિજ્ઞાનનો સંયોગ કર્યો હોય તેમને જ આપણે માન્ય લેખવા, અને તેમનો જ માર્ગ અંદણ કરવો.

રાજ્યનીતિશાસ્ત્રના ખોટા મતોને ખોટા સિદ્ધ કરવા એ કામ થોડું ઉપયોગી નથી. આ વાત સિદ્ધ કરવા માટે પ્રસ્તુત વિષય પ્રથમ પદવી ધરાવે છે. રાજ્ય કેવીરીતે જન્મ પામ્યું તે સવાલના જવાબ ઉપરથી, કેટલાએક રાજ્યનીતિશાસ્ત્રજ્ઞોએ, રાજ્ય કેવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ, રાજ્યસત્તા કેના હાથમાં રહેલી છે, રાજ્યકારોનાર કેવી રીતે ચલાવવો જોઈએ, વિગેરે સવાલોનો નિર્ણય કર્યો છે.

પ્રસ્તુત વિષય ઉપરના ખોટા મતોમાં સામાજિક કારના મતથી રાજ્યો તથા રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર ઉપર જેટલી અસર થઈ છે તેટલી ખીમ કોઈ પણ મતથી નહિ થઈ હોય. આ

* લખનાર—રા. રા. હરજીવન ભગવાનજી શુક્લ. ખી. એ. એલએલ. ખી

૧. જોન રોબર્ટ સીલી (ઇ. સ. ૧૮૩૪-૧૮૯૫) ઈંગ્લિશ યુનિવર્સિટીમાં ઇ. સ. ૧૮૬૯થી તે પોતાના મૃત્યુ સુધી અર્વાચીન ઇતિહાસનો અધ્યાપક હતો.

૨. Introduction to Political Science, p 4. “History without political science has no fruit; Political science without history has no root.”

મતનો પ્રથમ પ્રવર્તનાર અગ્રેજી વિદ્વાન હોબ્સ હતો. કોઈ માણસ રાજ્યની સત્તા વિશે સવાલ ઉઠાવી ન શકે તે માટે રાજ્યના અંગીભૂતો વચ્ચે કરાર થઈ રાજ્ય કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું તેનો તે હેવાલ નીચે મુજબ આપે છે:-કુદરતી રીતે માણસો સરખાં છે; શરીર અગર બુદ્ધિમાં કોઈ એવું બળવાન નથી કે તેને ખીજની ખીજ ન લાગે; અગર એટલું નબળું નથી કે તે ખીજને બચવું કારણ ન થાય. માણસોના ઉપર જે સામાન્ય સત્તા ન મૂકેલી હોય તે તેઓ એક ખીજથી ડર ને એક ખીજને ડરાવે, એટલે કે તેઓ યુદ્ધની સ્થિતિ ભોગવે. પણ આવી સ્થિતિ લાંબા વખત સુધી ટકી રહે તો અસંભવ થઈ પડે. તે સ્થિતિમાં મિલકત, કાયદો તથા ઇનસાફ હોય શકે નહિ. દરેક બધું પોતાની જ સહીસલામતી ગળણવવાનું કરે, અને તે માટે તેને જે મળે તે લેઈ લે, કેમકે પોતાના બચાવ માટે તેને ગમે તે ઉપાય લેવાનો હક છે. સલાહસંપ માટે રસ્તો એટલો જ છે કે તે માટે જોઈલા કુદરતી હકો છોડી દેવા જોઈએ એટલા સૌએ છોડી આપવા. પણ આ ગોઠવણ અંદર અંદરની સમજણથી જ થઈ શકે. પણ સલાહસંપમાં રહેવા માટે માત્ર સમજણ બસ નથી, કેમકે પોતાની મનોવૃત્તિઓ અને લોભને વશ થઈ માણસો એ સમજણ પ્રમાણે વર્તે નહિ ને સમાજને તોડી પાડે. તેમને બચમાં રાખવા માટે તથા સામાન્ય હિત તરફ તેમનાં કૃત્યોને પ્રેરવા માટે સામાન્ય સત્તાની જરૂર છે. આ કામ પાર પાડવા માટે સમાજના મર્વ અંગીભૂતો પોતાના કુદરતી હકો અમુક માણસ અથવા માણસોના સમૂહને સોંપી આપે છે ને તે માણસના અથવા સમૂહમાં તેમની એકઠી કરેલી સત્તા ત્યારબાદ રહે છે, ને તેથી તે રાજ્યાધીશ કહેવાય છે, અને ખીજ સર્વ તેની પ્રજા કહેવાય છે. આ પ્રમાણે રાજ્યાધીશની સત્તા પ્રજાની સમતિથી જ પેદા થાય છે, પણ તે સત્તા તે કેટલે દરજ્જે વાપરી શકે તેની હદ નથી. પ્રજાને રાજ્યના સ્વરૂપમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા નથી, કેમકે તેથી રાજ્યાધીશ તથા એક ખીજ સાથેનો મળ કરાર તૂટી જાય. રાજ્યાધીશની સત્તા કોઈ રીતે જતી રહેતી નથી, કેમકે તેણે કાંઈ કરાર કર્યો નથી. રાજ્યાધીશની વ્યવસ્થા જો કોઈ પ્રજા નાપસંદ કરે તો તે સમાજનો અંગીભૂત મટી જાય છે અને અસહની યુદ્ધ-સ્થિતિમાં પાછો પ્રવેશ કરે છે, અને તે સ્થિતિમાં તેને હરકોઈ માણસ કોઈ પણ હકનું ખડન કર્યા વિના બને તો મારી નાંખી શકે છે. તેવાજ કારણોને લીધે રાજ્યાધીશ જવાબદારી અને સમજથી મુક્ત છે. પોતાનો યુમાસ્તો, તેને આપેલી સત્તાની હદમાં ગમે તે કરે તેની કોઈ માણસથી ફરીઆદ થઈ શકતી નથી. રાજ્યાધીશની રાજ્યસત્તાનાં તમામ કૃત્યો આખી પ્રજાએ અગાઉથી જ મંજૂર કરેલાં છે. રાજ્યસત્તા અમાન્ય તથા અત્યાન્ય છે. રાજ્યાધીશ પોતાની સત્તા પ્રતિનિધિઓને સોંપી શકે પણ તેના લાગ કરી શકે નહિ. હોબ્સ મારી રીતે જાણે છે કે રાજ્યસત્તા એક જ માણસના હાથમાં હોવાની જરૂર નથી. છતાં ઇંગ્લંડમાં રાજ્ય એજ રાજ્યાધીશ છે એમ બતાવવા તે ઝોછો આવુર નથી. તોપણ પોતાના

૧. તે મતનાં ખીજ આપણે ગ્રીક શીવસુદ્ધ રેડેટોના રીપબ્લિક નામના સંવાદમાં આવેલા ટ્રેસિમેક્ટમને બાપણમાં તથા ખીજ ગ્રીક શીવસુદ્ધ એપિડ્યુરસના મતમાં જોઈએ છીએ. હોબ્સ (ઈ. મ. ૧૬૫૩-૧૬૦૦) પણ પોતાના અંધમાં સદરહુ મત અરકુટ રીતે પ્રકટ કરે છે.
૨. હોબ્સ (ઈ. મ. ૧૫૮૮-૧૬૭૫) આર્ટસ ૧લાના વખતમાં તેના મોટા દીકરા આર્મ્સનો શિક્ષક હતો. તે પ્રજાશાસનની વિરુદ્ધ હતો. જ્યારે આર્ટસ ૧ લાના વધ પછી ઇંગ્લંડમાં પ્રજાશાસન થયું ત્યારે તેણે નિડરપણે પોતાના વિચાર પ્રસિદ્ધ કરેલા.

મુખ્ય મંથમાં તેનો આશય રાજ્યસત્તાની વહેંચણુ ન કરી શકાય એમ બતાવવાનો છે, અને તેથી જ તે મિશ્રિત અથવા નિયમિત એકશાસનના મન (mixed or limited monarchy)નું ખંડન કરે છે.

હોબ્સની માફક લોક પણ સામાજિક કરાર ઉપર પોતાના રાજ્યકીય વિચારોનું અવલંબન કરે છે; પણ તેનો ઉદ્દેશ ઇ. સ. ૧૬૮૮ ની ઇંગ્લંડની રાજ્યપરિવૃત્તિ (Revolution)ને યોગ્ય તથા ઇષ્ટ બતાવવાનો હોવાથી તે હોબ્સથી જુદી રીતે કુદરતી અગર પ્રાથમિક સ્થિતિ ઉપજાવી કાઢે છે; ને તે નીચે મુજબ:-સત્તાવાળા સામાન્ય ન્યાયાધીશનેા અભાવ એ જ કુદરતી સ્થિતિનું લક્ષણ છે; પણ તે સ્થિતિમાં માણસો છેક નિયમરહિત નથી. તેઓ બુદ્ધિના નિયમને તાબે હોયછે તે નિયમ આખી ગતુબ્ધજાતને સૂચવે છે કે તમે સૌ સમાન અને સ્વતંત્ર છો, માટે કોઇએ ખીજની હંદગી, તંનકુરસની, સ્વતંત્રતા, અગર મિલકતને નુકસાન પહોંચાડવું નહિ બેઠ્યો. બુદ્ધિનો નિયમ પોતાની દૃષ્ટિ આગળ નહિ રાખવાથી કોઈ માણસ ખીજાઓ ઉપર બલાકાર કરે ને તે નિયમનું રક્ષણ છોડી આપે ત્યારે યુદ્ધની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાયછે, કુદરતી સ્થિતિનાં દરેકને કુદરતના નિયમને અમલમાં મૂકવાની એક સરખી સત્તા છે. દરેક માણસને કુદરતી રીતે પોતાનું સ્વતંત્ર એટલે કે પોતાની હંદગી, સ્વતંત્રતા તથા મિલકત ખીજાઓના હુમલાથી બચાવવાની સત્તા છે એટલું જ નહિ, પણ ખીજાઓએ કુદરતના નિયમનો મંત્ર કયો માટે તેમનેા ઇનમાફ કરવાની તથા તેમને સમ્મ કરવાની સત્તા છે. પણ બ્યારે કુદરતી સત્તા દરેકજણુ છોડી આપે અને સમાજના હાથમાં સોંપે ત્યારે જ રાજ્ય જન્મ પામે, કેમકે સ્વતંત્રનું રક્ષણ કરવાની અને તે માટે સમાજનાં તમામ માણસોના શુન્દાની સમ્મ કરવાની સત્તા વિના રાજ્ય હોઈ શકે નહિ તેમજ ટકી શકે નહિ. આ પ્રમાણે, દરેક જણુ પોતાને હાથે પોતાનો ઇનમાફ કરતો બંધ પડવાથી સમાજ પંચ તરીકે સ્થાપિત થાય છે, અને તેના નિયમો સર્વને સરખી રીતે લાગુ પડેછે ઉપર મુજબ વ્યક્તિઓ વચ્ચેના કરારથી જ રાજ્ય બંધાય છે. રાજ્ય ક્ષયાતીમાં આવ્યા બાદ પાછળથી જે કોઈ તેમાં દાખલ થાય તે મૂળ કરારનો પક્ષકાર થાય છે, કેમકે તેનો તે લાભ સ્વીકારે છે. સ્વતંત્ર એકશાસન રાજ્યકીય સમાજ જ નથી કેમકે સ્વતંત્ર રાજ્ય પોતાની અને પ્રજાની વચ્ચે ફેસફા આપવા માટે “ સત્તાવાળો સામાન્ય ન્યાયાધીશ ” નથી, અને તેટલા માટે પ્રજા સંબધે તે ખરી રીતે કુદરતી સ્થિતિમાં છે. બ્યારે રાજ્યકીય સમાજ બંધાય છે ત્યારે વ્યાવહારિક જરૂરીઆતને લીધે વધુ મતમાં છેવટની સત્તા રાખવી પડેછે. રાજ્યથી પોતાની સત્તા જે હેતુ માટે તેને સ્થાપવામાં આવ્યું છે તે પૂરો પાડવાના કાર્યની બહાર વાપરી શકાય નહિ. માણસોએ પોતાનું તમામ જીવન રાજ્યના તાબામાં મૂક્યું નથી. તેઓએ માત્ર પોતાનાં જીન, માલ તથા સ્વતંત્રતાના રક્ષણ માટે રાજ્ય સ્થાપ્યું છે.

આપણે જોયું કે હોબ્સ મૂળ કરારના મતથી સ્વતંત્ર એક શાસનનો મત સાબીત કરે છે, પણ તે જ કરાર ઉપરથી લોક એમ સાબીત કરેછે કે પરિમિત તથા નિયમિત

૧. જોન લોક (ઇ. સ. ૧૬૩૨—૧૭૦૪) ઇંગ્લંડનો એક અમૂલ્ય શીલસુદ્ધ છે. તેનું વક્ષણ પ્રજાશાસન તરફ હતું. જેમસ રાજ્યના ગાદીએ આવ્યા પહેલાં લોકે હેલાંડમાં હતો. લાંબી તે ઇ. સ. ૧૬૮૮ માં ઇંગ્લંડની રાજ્યપરિવૃત્તિ સમયે વિદ્યમાન કાફલા સાથે સ્વદેશ પાછો આવ્યો.

રાજ્યવ્યવસ્થા એજ કુદરતના નિયમથી થાય છે. 'રૂસોના હાથમાં આ કરારનો મત એવું પરિણામ પામે છે કે હોબ્સ અને લોક બંને જો જીવતા હોત-તો હેરત પામ્યા વિના રહેત નહિ, અને "આ રૂસો શું માંડું લવે છે?" એમ બોલ્યા વિના રહેત નહિ. સામાજિક કરાર ઉપરની રૂસોની ઈમારત બાજુ તરફથી તે મતની અસલતા પ્રતિપાદન કરતી હોય એમ આપણને હાલ લાગ્યા વિના રહે તેમ નથી. રૂસો લોક કરતાં વધારે લોકપ્રિય લેખક છે. અને હોબ્સ કરતાં વધારે સ્વમતાખિનાતી છે. પરિણામ એ આવ્યું કે સામાજિક કરારનો મત સાચી રીતે હમંદ અને નાશવંત રાજ્યકીય કપટરૂપ થઈ પડ્યો.

રૂસોનો મત નીચે મુજબ છે:—માણસો પ્રથમ કુદરતી સ્થિતિમાં હતાં, જ્યાં સુધી તેઓ આ સ્થિતિમાં રહ્યાં ત્યાં સુધી તેઓ સ્વતંત્ર હતાં. પણ કુદરતી હાલતમાં કાયમ રહેવું તેમને મહામારત મુશ્કેલીવાળું થઈ પડ્યું. માણસોએ તેટલા માટે સામાજિક કરાર કર્યો અને તેની રહે રાજ્ય અથવા સમાજની ઉત્પત્તિ થઈ. આ કરાર સર્વાનુમતે મંજૂર થાય ત્યારે જ સાચો કહેવાય. કરાર પૂર્ણ થતાં વેંત દરેક વ્યક્તિ પોતાનું શરીર તથા હક સમાજના હાથમાં સોંપે છે, અને તેથી સમાજ પ્રાથમિક રાજ્યાધીષ્ટ પ્રજા તથા સ્વતંત્ર રાજ્યાધીશ થાય છે. આ રાજ્યાધીશે લોકોમાં સ્વતંત્રતા તથા સમાનતા બળવી રાખવી જોઈએ, કારણ એટલું જ કે એક વ્યક્તિ ખીજને અધીન હોવાથી રાજ્યનું તેટલે અંશે જોર કમી થાય છે, અને સમાનતા વિના સ્વતંત્રતા ટકી શકતી નથી. સામાજિક અધીશ્વર પોતાની સત્તા વહેંચી કે છોડી શકે નહિ, તેમ કાંઈ પ્રતિનિધિને સોંપી શકે નહિ. કારણ- જો તેના આકરો ચલાવે છે. કારોબારમંડળને નિયમમાં રાખવા માટે આખા સમાજની પ્રસંગોપાત્ત સહાયો બરવી, અને તેમાં બે સવાસો મૂકવા, (૧) હાલના કારોબાર-ખાતાનું સ્વરૂપ ચાલુ રાખવા તમારી મરજી છે? (૨) હાલ જે માણસો કારોબાર ચલાવે છે તેઓના હાથમાં કારોબાર રાખવા તમારી મરજી છે? આ નિયમો નાના રાજ્યોને લાગુ પડે છે ખરા, પણ મોટું રાજ્ય હોય તો તેનાં નાનાં નાનાં સ્વતંત્ર સ્વસ્થાનો કરી નાંખવાં, ને તેમને તે નિયમો લાગુ પાડવા.

રૂસોનો કરાર સમાન માણસો વચ્ચે થાય છે. તે માણસો સમાજરૂપે એકત્ર થયા પછી પણ સમાન રહે છે. હોબ્સનો કરાર એક તરફ ધણાં માણસો અને ખીજ તરફ એક અગર અમુક સમૂહ વચ્ચે થાય છે. રૂસોના કરારથી માણસો આખા સમાજને પોતાના હકો સોંપી આપે છે, ને તે જ મત લોકોનો છે; પણ હોબ્સના કરારથી એક અથવા સમૂહને સોંપી આપે છે. હોબ્સ કારોબારી મંડળને અથવા કારોબારકર્તા પુરુષને રાજ્ય તરીકે રચાવે છે. રૂસો સમાજને રાજ્ય તરીકે રચાવે છે. તેના મત પ્રમાણે કારોબારી મંડળ કરારથી ઉદ્ભવતું નથી, પણ તે તો રાજ્યાધીષ્ટ સમાજનું દાસમંડળ છે, ને રાજ્યાધીશ તરીકે સમગ્ર સમાજની તથા પ્રજા તરીકે તેની વ્યક્તિઓની વચ્ચે મધ્ય-સ્થાધિકાર બેગાવે છે.

(અપૂર્ણ).

૧. હવે એક રૂસો (ઇ. સ. ૧૭૧૨-૧૭૭૮) ફ્રાંસ દેશના એક જ્યુરસાદાર લેખક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ઇ. સ. ૧૭૪૯ માં તેણે "સુધારાની જિંદગી નીતિ ઉપર અસર" એ વિષય ઉપર ડિગ્નેનની પાઠશાલા તરફથી ઈનામ મેળવવા માટે નિબંધ લખ્યો. તેમાં તેણે જંગલી સ્થિતિ સુધરેલી સ્થિતિ કરતાં હવ્યતર છે એ પક્ષ લીધો, ઈનામ મેળવ્યું ને તેની સાથે પ્રખ્યાતિ પણ મેળવી. તેનાં લખાણોએ ફ્રાંસ દેશ-અથવા કદીએ તો આખા યુરોપ-ઉપર બહુ અસર કરી છે.

શ્રી ચર્ચાપત્ર

(મળેલું.)

માસિક મુકુટમણિ શ્રી મુદર્શનના તંત્રિયોગ્ય,

નિ. રાજનગર.

મહાશય !

‘કૃષ્ણઆરી’ માસના અઢીમાં રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી લખે છે જે “એમનાં (આનન્દનન્દનનાં) પદોમાં એમની પ્રતિગાને બાધકતા માત્ર એક જ શબ્દ છે અને તે ‘લાલ’ છે. એ સિવાય બીજાને એક એવજ બાધાનો શબ્દ એમની કૃતિમાં નથી એ બાણી આનન્દનન્દન ને સતોષ થશે”

એ ખરેખર જ સતોષપ્રદ છે પણ આપે એમને જે પૂછાવ્યું હશે તેનું એ સંમ્ય-ગુત્તર નથિ દેખાતું. એ પ્રાય ઉત્તરામામ છે. કેમજે આપના પ્રશ્નમાંથી એક લવ લાઇને પછી અમારી પ્રતિગા દુરામહી કિંવા વીરામહી છે તેનો વિવેક કરી તેનું વિશેષણ ધડવાં તેઓ લાગી ગયા છે, જે કાર્ય અપ્રાસંગિક, અને લેખકનો આશય જાણ્યા વિનાનું હોઇને તેમની કિંવા કોઈનીએ સીમા બદિરતુ છે.

અમારા લેખમાં અમુક શબ્દ ફારસી અરબી છે એમ કૅટલાએક આશયે છે. પણ એ શબ્દ ખરેખર તેવો છે વા નહિ, તેનું નિરાકરણ બ્યાં ઇચ્છિત હોય લા. રા. રા. કૃષ્ણલાલનું સરલ અને સ્પષ્ટ કાર્ય એટલું જ છે જે તે શબ્દના સંપૂર્ણ વિગ્ઝાન અર્થે અભિપ્રાય આપવો એના કરતાં જેટલું અધિક તેમણે લખ્યું છે તે સર્વ અસંગત, અને ખંડનીય છે.

રા. રા. કૃષ્ણલાલ વિષે અમને મોટું માન સતે આટલું કહેવું આવશ્યક છે જે તેઓ પોતાની માતામહી સંસ્કૃત બાધાના કરતા ફારસીના અતિ અધિકતર સંસ્કારવાળા છે. માટે સંસ્કૃતનો સંસ્કાર સારી રીતે યયાથીજ અમડાડુ શું અને નહિ અમડાડું શું એ મર્મ તેઓ સમ્યગ્ રીતે જાણુજે.

વળી તેઓ લખે છે જે “(આનન્દનન્દનની) પ્રતિગાની સારાસારતા વિષે જે મત હોઇ શકે જ નહિ. જો સૌ એવી જ પ્રતિગા લે તો તો બાધાની વૃદ્ધિ થાય જ નહિ. હું ધાડું છું કે આવી ગમતો રા. આનન્દનન્દન માત્ર પોતાના મગજને કસરત આપરા ખાતરજ કરતા હશે” લા અમે આટલું જ કહીશું જેજો આ અર્થવિનાનો માત્ર મસ્તિષ્ક-ખેલ છે એવું તેઓ માનતા હોય તો જેમ અમે ફારસી અરબી અને તન્મૂયક શબ્દો વર્જીને પદ્ય ગદ્યાત્મક લેખ કરિયે છિયે તેમ સંસ્કૃત અને તન્મૂયક શબ્દો વર્જીને તેઓ એવી કૃતિ કરી જોય; પછી જણાશે જે તેમની ગુજરાતી ભાષા કૅટલી પરિહાસ્યકરા થાય છે. પણ અમારે એ સંબંધે બોલતાં અન્યથી જ અટકવું પડે છે, કેમજે એ વાતોને અહુણા ચર્ચાનો વિષય નકરવો; એ પણ અમારો પ્રબંધ જ છે. જેનાં કારણો અમને સંગત છે જ તદપિ તે એક ગુમ છે.

રોપમા એમનો ઉપકાર માનીને તંત્રિમહાશય ! આપને તથા એમને મારી’ એટલી વિનતિ છે જે કોઈપણ વાર્તાના સમયમા અકાંડવિવાદ બિગવી, તેના શ્રેયની પરિગણનાને એક પાશ્વે મૂકીને કેવળ મતલથી મચવું અને વિષયાંતરમાં પડવું તે અચતુર છે એ બન્ધુ વાત્સલ્ય નહિ; ન તે દેશવાત્સલ્ય. અને જે કોઈની એવી અભિરુચિ હોય લા અમારા પૂર્ણાભાવ છે.

ઇસલમ્ ! કિમ્ વહુના ઇંગિતજેણુ

આનન્દનન્દન.

ત્રીકાકાર રૂપમકૃષ્ણપંડિતનો મત દાંડી એ મંગળી શાસ્ત્રીજીએ સારો વિચાર ચલાવ્યો છે. બાપાન્તર શુદ્ધ અને સમગ્ર્ય એવું છે, તથા ત્રીકા “નામૂલં લિખ્યતે કિંચિદ્ધાનવેક્ષિત-
મુચ્યતે એ મહિતાયની પ્રતિષ્ઠા સ્મરણમાં રાખીને જાણે રમી હોય એવી છે પ્રત્યેક પ્રકરણને અન્તે “મનન” આપેલું છે એ આ ગ્રન્થની અમે ખાસ ખૂબી ગણીએ છીએ. અને અમારા વેદાન્તપ્રિય વાચકોને આ સમગ્ર ગ્રન્થને જાડુ આદરપૂર્વક સત્કાર આપવા ભલામણ કરીએ છીએ. રા. પ્રહલાદજીભાઈની પારિતોષિકકમિટિના એક મેમ્બર તરીકે અમે અમારો અભિપ્રાય આ બાપાન્તર રચાઈ આવ્યું તેજ વખતે આ પત્રના આજ તન્નીને દર્શાવ્યો હતો, અને આ રચણે અધિક લખવાની જરૂર નથી.

આ બાપાન્તરની રચનાનો મૂળ પ્રસંગ વાચકને યાદ કરાવી, છેવટે અમે સ્વ. મણિલાલના શબ્દોજ અન્તે ઉતારીએ છીએ:—

“રા. પ્રહલાદજીભાઈ દ્વારાંત્રીમાનગૃહસ્થોને અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. એ રીતે જ દેશની અને ભાષાની સેવા થઈ શકે છે.”

અગ્નિ.

(મળેલું) *

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૦૪ થી).

૧૧. જેમ વાયુનો ધર્મ અનુષાદ (સંક્રાંતન) છે, તેમ અગ્નિનો ધર્મ પર્યાસ (પ્રમારણ) છે. પર્યાસ અને અનુષાદ શબ્દોને જદલે ક્રમસર ઓતુ અને પ્રાકૃતતાન શબ્દો કૃષ્ણ ચ-
તુર્વેદમાં વાપરેલા છે. આમ અગ્નિનો ધર્મ વિસ્તારવાચક હોવાનું તો ઉપર કહેવાઈ ગયું છે.

૧૨. દેવતાઓ ઈંદ્રિયવાચક છે, જેમ માનવાના પ્રમાણમાં શતપથ બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે અગ્નિ આદિ દેવોજ ઈંદ્રિયો રૂપ છે:—

અગ્નિ=વાયુ.

મિત્ર=ધાસ.

વરુણ=પ્રજ્ઞાસ.

આદિત્ય=ચક્ષુ.

અગ્નિ વાયુ છે તથા પ્રાણ પણ અગ્નિ છે એમ ઉપર પ્રથમ કહેનાઈ ગયું છે. પ્રાણ, જેમ ધાસ, પ્રજ્ઞાસ છે, તેમજ મિત્ર, વરુણ અને આદિત્યાદિ દેવો પણ અગ્નિ-
જ છે, એમ કહેવાઈ ગયું છે.

૧૩. પાંચ દિશાઓના પતિ પાંચ દેવો છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:—

(અ)—ઉત્તર દેશનો પતિ પર્યારવસ્તિ છે, તેનો અર્થ વાયુ યાય છે, તેથી કુરુ પાંચાલો ઉત્તમ વાણી વદે છે. (શત. ૪-૨-૩-૧૫).

(વ)—પૂર્વ દેશનો પતિ અગ્નિ છે, તેથી યજ્ઞની વેદિમાં ગાર્ગપત્તાગ્નિને પૂર્વ બણી રાખવામાં આવે છે. (શત. ૩-૨-૩-૧૬).

(ક)—દક્ષિણ દેશનો પતિ સોમ છે; સોમની પ્રાપ્તિ યથા પછી તેને દક્ષિણમાં મોકલાય છે, ને તેથીજ સોમ પિતૃઓને પવિત્ર ગણાય છે. (શત. ૩-૨-૩-૧૭).

(ઢ)—પશ્ચિમ દેશનો પતિ સવિતા છે; સવિતાજ સૂર્ય છે, તેથી સૂર્ય પશ્ચિમમાં જાય છે. (શત. ૩-૨-૩-૧૮).

(ફ) — ઉપરના દેશનું આધિપત્ય અદિતિને છે. તે મૃત્યુ છે, તેથી તેના

ઉપર વનસ્પતિ અને વૃક્ષો ઉગે છે (શત. ૩-૨-૩-૧૯)

પૃથ્વા-માર્ગ, અને સ્વસ્તિ-કલ્યાણ. કલ્યાણનો માર્ગ પૃથ્વાસ્વસ્તિ છે. એ માર્ગ યોગનો છે. મુપુમ્બા માર્ગમાં વાયુની ઉદ્દગતિ થાય, તેને જ યોગ કહેવાય છે. એ મુપુમ્બા માર્ગનું પૃથ્વાસ્વસ્તિ છે, અને તે વાયુનો માર્ગ હોવાથી ઉત્તર દેશોના લોકોની વાણી સરસ હોય છે ઉત્તર દેશમાં કુરુ, પાંચાલ કહેલ છે. સ્થાનેશ્વરની દક્ષિણે આવેલા કુરુ નામના પવિત્ર સરોવરની સમીપમાંની જમીન દ્વશદ્વનીની ઉત્તરે સરસ્વતીની દક્ષિણેથી વિસ્તરેલ છે. આ દેશ દિલ્હીની પાસે છે. પંચાલદેશ પણ ગંગા યમુનાની વચ્ચેના દુ-આખને રાજશેખર માને છે. દ્રુપદ રાજના સમયમાં એ દેશ ચર્મણતી (ચીનાય) ના કિનારાથી ઉત્તરમાં ગંગાદ્વાર સુધી હતો. ભગીરથોથી ઉત્તરના ભાગને ઉત્તર પાંચાલ કે અ-દિત્ય કહે છે. અને દક્ષિણ ભાગને દક્ષિણ પાંચાલ કહે છે. હાલની રીતે આ બંને દેશો ભરતપંડમાં ઉત્તરે છે, પરંતુ એતો રથ્યુવાર્થ થયો. સૂક્ષ્મર્થ જુદોજ યરો. કુરુ દેશ હૃદય (heart) છે, તેમાં વાયુની પ્રવૃત્તિ રહેલી છે એ હૃદય છાતીમાં હોવાથી ઉત્તરમાંજ છે. પાંચાલ દેશ હૃદયથી મસ્તક પર્યંતનો મુપુમ્બા માર્ગ છે. એ મુપુમ્બા માર્ગનું સર-સ્વતી નદી છે અને તેની આસપાસ ઈંડા, પિંગાલા ૩૫ ગંગા, યમુના છે.

પૂર્વ દિશાનો પાતિ અગ્નિ છે, એમતો ઉપર બહુવાર કહેવાઈ ગયું છે. દક્ષિણ દેશમાં પાતિ સોમને કહેલ છે. સોમરસનું વહન બંને ભૂની વચ્ચે નાસિકા મૂલમાંના આરા સ્ક-માંથી થાય છે. તે નીચે મુપુમ્બા માર્ગમાં વહે છે અને એ જ સરસ્વતીનું જલ છે આમ સોમરસનું વહન ઉપરથી નીચેના પિતૃલોકમાં જાય છે, ને તે પીતૃ. પિતૃઓ અમૃત ખને છે. વળી એમ, પણ અર્થ છે કે સૂર્ય પ્રાણમાં મૃત્યુ પામનાર સૂર્ય લોકમાં અને ચંદ્ર પ્રાણમાં મૃત્યુ પામનાર ચંદ્ર લોકમાં જાય છે. સૂર્યલોકમાં જનાર છવ પાછો પડતો નથી પણ ચંદ્ર લોકમાંથી પાછો પડે છે. આ પ્રમાણે સોમ વા ચંદ્રની ગતિ નીચી ખતાવી છે ને તે પિતૃ અવસ્થાથી મુક્ત કરી અવતાર આપનાર પણ છે.

પશ્ચિમનો પાતિ સવિતા કે સૂર્યને કહેલ છે. સૂર્યનુંજ ૩૫ અગ્નિ પૂર્વનો દેવ કહેલ છે, આ બે વચ્ચે ઉગતો સૂર્ય પૂર્વનો અને આથમતો સૂર્ય પશ્ચિમનો દેવ છે. જગતને ઉત્પન્ન કરતાં હોવાથી સૂર્યને સૌ ઉત્પન્ન કરવું-ધાતુ વાયક સવિતા નામ આપેલું છે.

આમ ચાર દિશાઓ કહીને પછી ઉપર આકાશની દેવી અદિતિને કહેલી છે. અદિતિ મર્વ દેવોની માતા છે. ન દોષયતે સંહ્યતે વધ્યતે વૃહત્ત્વાત્ (વિસ્તારથી દેવાતી નથી, ખંડાતી નથી ખંધાતી નથી). આ ઉપરથી સ્વત્ર અને વિસ્તાર વાયક એ શબ્દ છે. વિસ્તૃત આકાશમાં આ અધા દેવો-મંદો-રહેલા છે, તેથી તે તેમની માતા છે. ધ્રુવદારણ્યકમાં વળી કહેલું છે કે:-

સ્વત્ત તત્તદન્તુરધિયત, સર્વં વા અત્તીતિ તદદિતેરદિતિત્યં ॥ (જે

જતી થકી તેને આવા માટે રહેલી છે, અથવા સર્વને ખાય છે તે અદિતિનું અ-

) આ સર્વ દિશામાંજ આ સર્વ જગત ઉત્પન્ન તથા લય પામે છે, તે દિશાજ અ-

. શ્રી શંકરાચાર્ય નો વળી કહે છે કે—શબ્દાદીનામદનાદિદિતિઃ । (શબ્દાદિને

નાર અદિતિ). વાણીની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર, અથવા શબ્દની ઉત્પત્તિ આકાશમાં છે, માટે પણ અતંત વિસ્તારવાયક આકાશ જ અદિતિ છે.

૧૪. શતપથ બ્રાહ્મણ (૧૦ . ૬૫૦ ૨૧) માં નીચેના ૧૧ દેવોને બલિદેવો

કહેલા છે, તેમને બલિ અર્પણ કરવાથી બલની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ કહેલું છે.

(૧) અગ્નિ-મસ્તક-દેવોનો ઉત્પાદક-પથુપતિ. (૩-૯-૧-૬)

(૨) સરસ્વતી-વાયુ. (૩-૯-૧-૭).

(૩) સોમ-અન્ન (૩-૯-૧-૧૦).

(૪) પૂષા-ગાય. (૨-૯-૧-૧૦).

(૫) બૃહસ્પતિ-બ્રહ્મ-ઋતિનિઠ. (૩-૯-૧-૧૧).

(૬) વિશ્વેદેવા-સર્વ. (૩-૯-૧-૧૩).

(૭) ઈન્દ્ર-ઈન્દ્રિય-શક્તિ. (૩-૯-૧-૧૪).

(૮) મરુત-ગણ-સમૂહ. (૩-૯-૧-૧૭).

(૯) ઈન્દ્રાગ્નિ-ઈન્દ્ર (ઈન્દ્રિય) અને અગ્નિ (બ્રહ્મ). (૩-૯-૧-૧૯).

(૧૦) સવિતા-દેવોનો ઉત્તેજક. (૩-૯-૧-૨૦).

(૧૧) વરુણ-સર્વપાપમોચક. (૩-૯-૧-૨૧)

અગ્નિ સર્વ દેવોનો દેવ હોવાથી મસ્તકરૂપ તથા ઉત્પાદક અને પથુપતિ છે, એ સર્વ ઉપર કહેવાઈ ગયું છે. સરસ્વતી વાયુ છે એ પણ સ્પષ્ટ જ છે. સોમ પુષ્ટિકારક અન્ન છે, એ પણ કહેવાઈ ગયું છે. પૂષા પોષણ કરનાર અને દૂધ આપનાર ગાય છે. બૃહસ્પતિ બુદ્ધિવાચક હોવાથી બ્રહ્મ-ચક્ર છે. મર્વ દેવોનો સમૂહ વિશ્વદેવા છે. ઈન્દ્રિય ઈન્દ્ર અને તેનું બધું અગ્નિ છે, એ પણ સ્પષ્ટ છે મરુત વાયુ દેવ છે, તે પણ અગ્નિની પેઠે જ છે તેથી તેનો ગણ કે સમૂહ કહેવાય છે. દેવ માત્રને તેજ આપનાર સવિતા છે, અને વરુણ આવરણ રૂપ હોવાથી આવરણ રહિત કરનાર હોઈ પાપમુક્ત કરનાર કહેવ છે.

૧૫. ચોમાસામાં જે મેઘધનુષ્ય દેખાય છે, તે અગ્નિ, સોમ અને વિષ્ણુ બનાવે છે. (શા. ૩-૪-૪-૧૪). તેમા અગ્નિ અગ્નિ બનાવે છે, શશ્ય સોમ બનાવે છે અને કુમ્ભ (બાયું) વિષ્ણુ બનાવે છે. એ ધનુષ્ય વપ છે, અગ્નિ દિવસ છે અને સોમ રાત્રી છે, તથા વિષ્ણુ રાત્રી દિવસ વચ્ચેની સંધ્યા છે આવી રીતે તેઓ વર્ષની ગતિ ફરવે છે. (શા. ૪-૪-૪-૧૫).

અગ્નિ (ઉષ્ણતા), સોમ (શીતલતા) અને વિષ્ણુ (સમશીતોષ્ણતા), આ ત્રણ શક્તિના સંયોગથી વૃષ્ટિ થાય છે, માટે તેનું ચિન્હ આ મેઘધનુષ્ય એ ત્રણ શક્તિવાળું કહેલું છે. અગ્નિ ઉગ્ર હોવાથી ધનુષ્યનો ઉગ્રભાગ અગ્નિ બનાવે છે, અને અગ્નિવાળું શશ્ય સોમ બનાવે છે, તથા તે બેને ધારણ કરનાર બાયું પોષક વિષ્ણુ બનાવે છે.

એ ધનુષ્યને વર્ષ (વૃષ) કહેવ છે. પુરુષ વાયક અગ્નિને દિવસ અને સ્ત્રી વાયક સોમને રાત્રી કહી છે આ દિવસ અને રાત્રી તે પોત્તીટીવ નેત્રીવશક્તિઓ વર્ષની છે અને વીજળીને સાથે સત્ રૂપ વિષ્ણુ છે, માટે તેને સંધ્યા કહેવ છે. આમ કાલરૂપે વર્ષનું કરેલું છે.

૧૬. ગાર્હપત્ય, આહવનીય અને દક્ષિણાગ્નિ, એ ત્રણ પ્રધારના અગ્નિવિશે મનુ-સ્મૃતિ (૨-૨૩૧) માં લખેલું છે, કે:—

પિતાવૈગાર્હપત્યોઽગ્નિર્માતાગ્નિર્દક્ષિણઃસ્મૃતઃ ।

ગુરુરાહવનોયસ્તુસાગ્નિરેતાગરોપસી ॥

(ગાદંપત્ય અગ્નિ પિતા છે, દક્ષિણાગ્નિ માતા છે; આદ્યનીય અગ્નિ ગુરુ છે; એ તથ્ય અગ્નિ છે). આ અગ્નિની દશ જવાલા કહેલી છે:—

(૧) ધૂમ્રા. (૨) અર્ચિસ્ (૩) ઉઘ્મા. (૪) જવલિની. (૫) જવાલિની. (૬) વિસ્ફુલ્ગિની (૭) સુશ્રી. (૮) મુરુપા. (૧૦) કંપિલા. (૧૦) હૃવ્ય કૃવ્યહા.

અગ્નિનું બીજ (વીર્ય) સુવર્ણ છે. (રુદ્રતેજઃ સમુદ્ભૂતં હેમવીજં વિભાવસોઃ).

આમાં અગ્નિને પિતા, માતા અને ગુરુ કહેલ છે. શરીરમાં રહીને ગૃહપાલન કરનાર ગૃહસ્થનો પિતા કહેવાય, પાત્રન કરનાર તથા દુઃખ ન થવા દેનાર શુભેચ્છક માતા કહેવાય અને દેવતાઓનો સંબંધ કરાવી આ લોક પરસોઇનું સુધારી આપનાર ગુરુ કહેવાય. આમ અગ્નિનું મહત્ત્વ છે.

પ્રથમ ધૂમ્ર નીસરે તે ધૂમ્રા, પછી તેજ નીસરે તે અર્ચિસ્, પછી હૃવ્યુતા થાય તે ઉઘ્મા, બળવા માંડે તે જવલિની, વધારે બળ તે જવાલિની, તથ્યબા નીકળે તે વિસ્ફુલ્ગિની, લક્ષ્મી જેવું તેજ મારે તે સુશ્રી, પ્રકાશથી તેજ મારે તે મુરુપા, પછી પાંગળો રંગ થાય તે કંપિલા, અને હૃવ્યકૃવ્યબાનાર તે હૃવ્યકૃવ્યહા છે.

અગ્નિનું વીર્ય સુવર્ણ છે તે પ્રથમ કહેલું છે.

૧૭. અગ્નિનો વર્ણ (Symbol) ર છે. ગાયત્રીનું નામ અગ્નિમુખી છે. ગોબિલ કહે છે કે— ગાયત્ર્યગ્નિમુસાયસ્માત્તસ્માદુત્થાયતાં જપેત્. (ગાયત્રી અગ્નિમુખી છે તેથી હડીને તે જપવી).

૧૮. તૈત્તિરીય સંહિતા (૭-૧-૧-૪, ૫) માં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, અને વૈશ્યરૂપ અગ્નિ, ઈંદ્ર અને વિશ્વેદેવાને ક્રમસર કહેલા છે. આના સંબંધમાં “ સંકેદ યુક્ત આદિ ધો ઈંદ્ર ” નામની માલામાં પ્રસિદ્ધ થએલ શતપથ બ્રાહ્મણના ઉપોદ્ધાતમાં ૫૯ ૧૬ મે લખેલું છે કે:—

“ Agni, the sacrificial fire, and bearer of oblations and caller of the gods, is, like, the priest, the legitimate mediator between God and man. Penetrating brilliance (તેજસ્) and holy lustre (વર્ચસ્સ) are the common attributes of the Brahman; Again Indra, the valiant hero, for ever battling with the dark powers of the sky, is a not less appropriate representative of the knightly order.....The identification of the (વિશ્વ) with the Vishve-Devāh, which ultimately obtained, was probably determined chiefly by etymological considerations ”

(અગ્નિ. યજુર્વેદ, બલિવાદક અને દેવાનો આવાદક, ઋત્વિજની પેઠે દેવ અને મનુષ્ય વચ્ચેનો યોગ્ય મધ્યસ્થ છે. તેજ અને વર્ચસ્સ બ્રાહ્મણના સામાન્ય ગુણો છે, વળી ઈંદ્ર પરાક્રમી વીર આકાશની દુઃસતા સામે નિત્ય લડ્યા કરતો, તે ક્ષાત્રવર્ગનો આક્રોશ વારત્તિક પ્રતનિધિ નથી..... વિશ્વેદેવાની સાથેની વિશ્વની તુલના, જે છેવટે સિદ્ધ થઇ છે, તે ખરેખર વ્યુત્પત્તિઅનુસાર મુખ્ય કરીને હરી છે.)

આ પરમ વારત્તિક જ છે. અગ્નિ સંબંધી સંપૂર્ણ દર્શીકત એ નામના પુરાણમાં છે.

‘હું આવા (ત્યાગ્યવધાદિ) કર્મવાળો છું માટે મને જ જાણ’ એમ ત્યાગ્યવધાદિના વિશેષ- (બ્રહ્મ)-સ્તુત્યર્થે ઉપન્યસ નથી, પણ ત્યાગ્યવધાદિ કર્મ કર્યા છતાં હું (પરમેશ્વરમારપે) નિર્લેપ છું, અને તેથી મને જ જાણ છે તે પણ કર્મ કર્યા છતાં નિર્લેપ રહે છે એમ વિજ્ઞાનસ્તુત્યર્થે આ ઉપન્યાસ છે અર્થાત્ આ શરીર-ધર્મોવાળી સ્તુતિ વિશેષ બ્રહ્મને લાગુ પડતી નથી, પણ ‘કર્મ કર્યા છતાં બ્રહ્મને લેપ નથી’ ઈત્યાદિ વચનોવડે વિજ્ઞાનની મહત્તા પ્રતિપાદન થાય છે. (વિજ્ઞાનનું આ માહાત્મ્ય દર્શાવવામાં એ પણ તતપર્ય સ્પષ્ટ છે કે કર્મરૂપી શરીર-ધર્મ વાસ્તવિક રીતે લેવાના નથી, પણ મિથ્યા ગણવાના છે.)]

जीवमुख्यप्राणलिङ्गाच्चेति चैन्नोपासनात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्

॥ ૧ । ૧ । ૩૧ ॥ (૧૧)

જીવ અને મુખ્ય પ્રાણનાં લિંગ છે માટે (‘પ્રાણ’ એટલે બ્રહ્મ) નહિ એમ ન કહેવું; કારણ—ઉપાસનાનું ત્રૈવિધ્ય થાય છે, (બ્રહ્મ જ) આશ્રિત છે, અને એનો જ યોગ છે.

ને કે અધ્યાત્મ (પ્રજ્ઞાત્મ-) મંબન્ધનું બાહ્ય જોવામાં આવે છે માટે પરાચીન એવા દેવતાત્માનો ઉપદેશ નથી. તથાપિ એ બ્રહ્મવાચક કરતું નથી કેમ ? (‘જીવમુખ્યપ્રાણલિંગાત્’) જીવલિંગ છે, અને મુખ્યપ્રાણલિંગ છે માટે. આ વાક્યમાં જીવનું તો અસન્ત સ્પષ્ટ લિંગ મળે છે: ‘ન વાચં જ્ઞાજ્ઞાસીત વક્તારં વિદ્યાત્ (=વાણીની વિજિજ્ઞાસા ન કરવી, પકતાની કરવી)’ ઇત્યાદિ. અને વાગાદિ કરણથી આપૂત અને કાર્યકરણનો અધ્યક્ષ એવો જીવ તેનું (વિશેષતઃ પ્રતિપાદન થાય છે તેમ જ મુખ્યપ્રાણનું લિંગ પણ છે: “અથ સત્ત્વ પ્રાણ एव प्रज्ञात्मदेवं शरीरं परिगृह्योत्थापयति (=અને પ્રજ્ઞાત્મા પ્રાણ જ આ શરીરને પકડીને ઊંચું કરે છે.)” અને શરીર-ધારણ એ મુખ્યપ્રાણનો ધર્મ છે, કારણ કે પ્રાણસંવાદમાં વાગાદિ પ્રાણનું પ્રકરણ કરીને શ્રુતિ છે કે “તાન્વચ્છિદ્ધ: પ્રાણ ઉવાચ મા મોહમાપચથાહમેવૈતત્પ્રજ્ઞાત્માનં પ્રવિમજ્જૈતદ્વાણમવદ્યમ્ય વિધારયामિ (=એમને પરિછ પ્રાણે કહ્યું-‘મોહમાં પડ્યો નહિ. હું મારી પોતાની જ જાતને પંચધા પ્રવિમજ્જ કરી, આ શરીરને સ્તંભવી ધારણ કરું છું ?)” નેઓનો ‘દ્વં શરીરં’ ને બદલે ‘દ્વં શરીરં’ એવો (દ્વન્-શબ્દના પુલિંગ દ્વિતીયા વિબક્તિનો) પાઠ છે તેઓએ ‘દ્વમ્’ એટલે આ જીવને વા ઈન્દ્રિયઆમને પકડી રાખીને શરીર ઉંચું કરે છે” એમ વ્યાખ્યાન કરવું પ્રજ્ઞાત્મત્વ પણ જીવમા તો ચેતનત્વને લીધે ઉપપન્ન છે, મુખ્યપ્રાણમા પણ ઉપપન્ન છે જ, કારણ કે મુખ્યપ્રાણ પ્રજ્ઞાનાં સાધન-ભૂત ગણાન્તરો (ઈન્દ્રિયો)નો આશ્રય છે વળી જીવ અને મુખ્ય પ્રાણ એમ પ્રાણ-શબ્દને અર્થ લેતા, પ્રાણ અને પ્રજ્ઞાત્માની સહજ્જિતતાએકરિને અભેદનિર્દેશ, અને સ્વરૂપેકરિને ભેદનિર્દેશ

* ગાયસ્પતિમિશ્ર કહે છે કે ‘બ્રહ્મવાક્ય’ ન કરતું નથી’ એમ તાત્પર્ય છે. અર્થાત્, પૂર્વ પક્ષ પ્રમાણે યથાયોગ્ય કેટલુંક જીવવાક્ય કેટલુંક મુખ્યપ્રાણવાક્ય અને કેટલુંક બ્રહ્મવાક્ય છે.

એમ ઉભય રીતે જની શક્ય છે: “યો વૈ પ્રાણઃ સ પ્રજ્ઞા યા વૈ પ્રજ્ઞા સ પ્રાણઃ સહ હોતાવ-
સ્મિન્નશરીરે વસતઃ સહોત્ક્રમતઃ (= ને પ્રાણ છે તે પ્રજ્ઞા છે; ને પ્રજ્ઞા છે તે પ્રાણ છે.
આ બે—પ્રાણ અને પ્રજ્ઞા—માથે જ આ શરીરમાં વસે છે, સાથે જ ઉત્ક્રમણ કરે છે)” એમ
વચન છે. અહિં (એમ પ્રાણ-શબ્દનો અર્થ) લેતાં તો, મેનો મેનાથી ભેદ સંભવે? માટે
અત્રે (પ્રાણ-શબ્દના અર્થગરે) જીવ અને મુખ્ય પ્રાણ એ બેમાંથી એકને* વા બન્નેનો બોધ
યર્થ શકે અહનો નહિ એમ પૂર્વપક્ષ થાય તો ઉત્તર દે—એમ નહિ: કારણ, ઉપાસાત્રૈ-
વિવ્યાત્-ઉપાસનાનું ત્રૈવિધ્ય માટે એમ હોય તો ત્રણ પ્રકારની ઉપાસનાનો પ્રસંગ
આવે: જીવોપાસના, મુખ્ય-પ્રજ્ઞોપાસના, અને અહોપાસના. અને આ એક વાક્યમાં સ્વી-
કારવું ક્ષિત નથી. ઉપક્રમ અને ઉપસહાર કરીને વાક્યની એકતા સમન્વય છે. “મામેવ
વિજાનોહિ (= મને જ જાણ)” એમ ઉપક્રમ કરીને, “પ્રાણોઽસ્મિ પ્રજ્ઞાત્માત
મામાયુરનૃનામિત્યુપાસ્ત્વ (= હું પ્રજ્ઞાત્મા એવો પ્રાણ છું. એ હું તેની જ આયુષ્ય
અમરરૂપે ઉપાસન કર)” એમ કહીને, અને “સ ઇયં પ્રાણ ઇવ પ્રજ્ઞાત્માઽઽનન્દો
ઽઽરોઽમૃતઃ (= તે આ પ્રાણ જ પ્રજ્ઞાત્મા. આનન્દ, અમર, અમર છે.)” એમ એકરૂપ
ઉત્ક્રમ અને ઉપસંહાર નજરે પડે છે. સાં એકાર્થવત્તો આશ્રય કરવો યોગ્ય છે. અને અ-
હમિંગને અન્યપરતયા પરિણામ પમાડી શકતું નથી, કારણ કે દશ ભૂતમાત્રાઓ અને
દશ પ્રત માત્રાઓનું અહિં નિવાય અન્યત્ર અપણું જની શકતું નથી. વળી આશ્રિતત્વાત્-આ-
શ્રય થયો છે માટે: અથાત્—અન્ય રથજે પણ અહિંનિગરશાત પ્રાણ-શબ્દની અહનો
પ્રદર્શ છે માટે વળી દ્વહત્તોગાત—અત્રે એનો યોગ છે માટે: અર્થાત્ અત્રે પણ હિત-
તમતા ઉપન્યાસરૂપ અહિંસિંગને યોગ છે માટે. આ અહનો જ ઉપદેશ છે એમ સમન્વય
છે. ‘આ શરીરને પકડીને ઉભું કરે છે’ એમ ને મુખ્ય ગણનું સિંગ યતાવ્યું એ બેહું
છે. કેમકે, પ્રાણ-વ્યાપાર પણ પરમાત્માને અધીન હોવાથી પરમાત્મામાં એનો ઉપચાર
યર્થ શકે છે શ્રુતિ છે કે “ન પ્રાણેન નાપાનેન મર્ત્યો ઝીવતિ કશ્ચન. | इतरेण तु
जीवन्ति यस्मिन्नेतादुपाधितौ (= પ્રાણે કરીને કે અપાને કરીને કોઇપણ મર્ત્ય જી-
વતો નથી; અન્ય યદી જ જીવે છે—જેમાં આ બન્ને આશ્રય કરી રહ્યા છે.) ” વળી, “વા-
ણીની વિજિગ્મા ન કરવી, પણ વકતાને જાણવો ” ઇત્યાદિ ને જીવલિંગ દર્શાવ્યું તે
પણ અહિંપક્ષનું નિવારણ કરતું નથી. જીવ કોઈ અહિં અલનત બિન્ન નથી, કારણ,
“તત્ત્વમસિ (તે તું છે) ” “અહં બ્રહ્માસ્મિ (= હું અહિં છું) ” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ
છે બુદ્ધ્યાદિઉપાધિકૃત વિશેષને સમને, એ અહિં હોવા છતાં, જીવ કર્તા અને બોક્તા ક-
હેવાય છે એના ઉપાધિકૃત વિશેષને પરિણામ કરતા સ્વરૂપભૂત એવું ને અહિં તે દર્શાવવા
માટે, “વાણીની વિજિગ્મા ન કરવી, વકતાને જાણવો ” ઇત્યાદિ વાક્યપડે પ્રલગાત્મા-
પ્રતિ અભિમુખીકરણાર્થે કરેલા ઉપદેશ વિરુદ્ધ આવતો નથી. અને “યદ્વાચાનમ્યુદિતં
યેન વાગમ્યયતે | तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते (= ને વાણીથી બોલાયું
નથી, તેનાવડે વાણી બોલાય છે તે જ અહિં તું જાણ, ભોકો આ ને ઉપાસે છે તે નહિ) ”
ઇત્યાદિ શ્રુત્યન્તર પણ વચનાદિ ક્રિયામાં વ્યાપ્ત આત્માનું અહિંત દર્શાવે છે. વળી ને એમ
કહ્યું કે “આ બે—પ્રાણ અને (પ્રજ્ઞાત્મા)—આ શરીરમાં સાથે વસે છે, અને સાથે ઉત્ક્રમણ કરે
છે” એમ પ્રાણ અને પ્રજ્ઞાત્માનું (‘જે’ શબ્દ કરીને) ને બેદર્શન છે તે અહિંવાદમાં (અહિં અર્થ
મેતા) ધટતું નથી—એ દોષ આવતો નથી. કારણ, જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બે તક્તિઓનાં આ-

* “બેમાંથી એક” એ કહેવું ઉપક્રમ માત્ર છે, અને “બન્નેનો બોધ યર્થ શકે,
અહનો જ નહિ” એમ પૂર્વપક્ષનું તત્ત્વ છે—વાચસ્પતિગ્રંથ.

અપ્રમુત (ક્રમે કરી) બુદ્ધિ અને પ્રાણ—જે આત્માના ઉપાધિઓ છે—તે વચ્ચે ભેદનિર્દેશ થઈ શકે છે. તેમ આ ઉપાધિદ્વયથી ઉપરિત એવા પ્રત્યક્ષમાત્રાનો સ્વરૂપ કરીને અભેદ છે, માટે “પ્રાણ એ જ પ્રજાત્મા છે” એવું એટીકરણ (અભેદ-વચન) પણ અવિરુદ્ધ છે.

અથવા:—નોપાસાંત્રવિધ્યાદાગ્નિતત્વાદિહ તદ્યોગાત્ એ (મુત્તાશ) નો આ અન્ય અર્થ છે:—અક્ષરાકય પેના છનાં, ‘છરાતગ’ અને ‘મુખ્યપ્રાણસિગ’ ને વિ-
શેષ આવતો નથી, કેમ ? ઉપામાંત્રવિધ્યાત્—ત્રણ પ્રકારની ઉપમના છે માટે, અત્રે ત્રણ પ્રકારની અગ્નિપાસના વિવક્ષિત છે: પ્રાણુધર્મદ્વારા, પ્રજાત્મદ્વારા, સ્વધર્મદ્વારા. સાં આયુરમુતતુપાસ્ત્વડડયુઃ પ્રાણ. (= આયુઃ એ તા અમૃતરૂપે ઉપાસના કર. આયુઃ પ્રાણ છે), “ “ હૃદં શરીરં પાસ્ત્વહોત્થાપયતિ (= આ શરીરને પકડી કબુ કરે છે), “ “ તસ્માદેતદેવોઽથમુપાસીત (= માટે આની જ ઉકથરૂપે ઉપામના કરવી) ” એ પ્રમાણે પ્રાણુધર્મ ઇ. “ અથ યથાસ્યૈ પ્રજાયૈ સર્વાણિ ભૂતાન્યેકોમવન્તિ ત-
દુચ્ચાલ્યાસ્યામ’ (હવે આ પ્રજા માટે—આ પ્રજામા—મર્વ જૂનો કેવા રીને એક યાવ છે તેનું વ્યાખ્યાન કરીયુ) ” એમ ઉપક્રમ કરીને “ વાગેવાસ્વા ઇન્દ્રમદ્દુહત્ તસ્યૈ નામ પરસ્નાત્ પ્રાંતવિહિતા ભૂતમાત્રા. (= વાણીએ આ—પ્રજા—ના એક અંગનું દોહન કર્યું છે. એ—પ્રજા—ના અપરમાગમાં રસમી કરેલી ભૂતમાત્રા પ્રજાદ્વારા વાણીકપર ચઢી વાણીદ્વારા સર્વ નામોને ખરેખર વ્યાપે છે) ” ઇત્યાદિ પ્રજાધર્મે છે. ‘તાવાપ્તા દ-
શૈર ભૂતમાત્રા અધિપશ્નં દશ પ્રજામાત્રા અધિભૂતમ્. યદ્દિ ભૂતમાત્રા ન સ્યુર્ન પ્રજામાત્રાઃ સ્યુઃ. યદ્દિ પ્રજામાત્રા ન સ્યુર્ન ભૂતમાત્રાઃ સ્યુઃ. નહાન્યતરેણ રૂપં કિંચન સિદ્ધે. (નો દેવજ્ઞાતા. તથથા રથસ્વારેપુ નેમિરાપ્તા નામાવરા અ-
ર્પિતા ઇવમેવૈતા ભૂતમાત્રાઃ પ્રજામાત્રાસ્વર્પિતા પ્રજામાત્રા પ્રાણેર્અર્પિતાઃ સ ઇવ પ્રાણ એવ પ્રજાત્મા (= આ *ભૂતમાત્રા અધિપ્રજા—પ્રજામાં—હે; દશx પ્રજામા. અ-
ધિભૂત—ભૂતમાં છે જે ભૂતમાત્રા ન હોય નો પ્રજામાત્રા ન હોય, જે પ્રજામાત્રા ન હોય તો ભૂતમાત્રા ન હોય એમાથી માત્ર એક જ વડે કોષાણુ રૂપ નિદ્ધ યથ શકે નહિ. આ નાના—મિત્ર મિત્ર—નથી તે આ રીને કે જેમ રથના આરામા નેનિ અર્પાએની છે, અને નાભિમાં આરા અર્પાએના છે તેવી જ રીને ભૂતમાત્રા પ્રજામાત્રામાં અર્પાએ તા છે અને પ્ર-
જામાત્રા પ્રાણુમાં અર્પાએની છે. તે આ પ્રાણુ તે જ પ્રજાત્મા) ” ઇત્યાદિ અન્નધર્મે છે માટે અક્ષરની જ ઉપાધિરૂપે કરીત (એટલે પ્રાણુધર્મ અને પ્રજાધર્મ કરીને) તથા સ્વધર્મે કરીને (એટલે અક્ષરધર્મે કરીને) એક ઉપામના ત્રણ પ્રકારની વિવક્ષિત છે અન્યરથને “ મનોમયઃ પ્રાણશરીરઃ (મનામય, પ્રાણશરીર) ” ઇત્યાદિમાં પણ ઉપાધિધર્મે કરીને અક્ષરની ઉપામનાનો આશ્રય છે. અહીંઆં પણ એ જ યોગ્ય છે: કારણ, ઉપક્રમ અને ઉ-
પસંહારવડે વાક્યનું એતર્થતર સમગ્રજ છે તથા પ્રાણુમદ્વારા અને અક્ષરના જિગ્ઞા સમગ્રજ છે. માટે આ અક્ષરાકય છે એમ સિદ્ધ થયું.

સારસંબંધ.

પૂર્વપક્ષ:—પૂર્વમૂત્રમાં બતાવ્યું તેમ બન્ને ‘પ્રાણ’ શબ્દ ઇન્દ્ર- (દેવતાત્મા)—પ્રતિપાદક ન હોય. પણ અપામુખી અને ‘છર’ અને ‘મુખ્યપ્રાણુ વાયુ’ અર્થસૂચક ચિહ્નો—(વિગો છે સા સુધી ‘પ્રાણ’ એટલે ‘અક્ષર’ એમ નિદ્ધ થતું નથી. તે ચિહ્નો આ પ્રમાણે:—

(૧) છર—અર્થસૂચક ચિહ્ન:—“ વજ્રાની નિર્ગત મા કરવી.”

* પાંચ શબ્દાદિ. અને પાંચ પૃથિવ્યાદિ—મામતી.

(૨) મુખ્યપ્રાણ/વાયુ—અર્થસૂચક ચિહ્ન — “.. શરીરને પકડીને, ઉભુ કરે છે.”

(૩) ઉભય - અર્થસૂચક ચિહ્ન — પ્રજ્ઞાતમત્વ જીવઅર્થસૂચકતા તો આની સ્પષ્ટ છે મુખ્યપ્રાણ—અર્થસૂચકતા આ રીતે કે પ્રજ્ઞાના સાધનજૂત હન્દ્રિયાદિ પ્રાણાન્તરોનો મુખ્ય પ્રાણ આશ્રય છે જીવ (પ્રજ્ઞાતમા) અને મુખ્ય પ્રાણ મને એક પણ છે, અને જુદા પણ છે એક સહજનિએકરીને જૂના સ્વરૂપે કરીને, એટલે ઉભય અર્થ સંગત છે ‘બ્રહ્મ’ અર્થ લેતા આ ભેદબેદઉત્તયનિર્દેશ બધ બેસે નહિ.

ઉત્તરપક્ષ—૧ એક રીતે

કારણ —

(૧) ત્રણ પ્રકારની ઉપાસનાનો પ્રસંગ આવે.

પવપક્ષીએ બતાવેલા બે અર્થ ઉપરાંત ત્રીજો બ્રહ્મઅર્થ પણ લીધા વિના ચાલે નહિ એમ “આનન્દ અજગ અમર” શબ્દો જોતાં લાગે છે અને આમ થાય તો જીવોપાસના, મુખ્યપ્રાણોપાસના, અને બ્રહ્મોપાસના, એમ ત્રણે પ્રકારે ઉપાસના કરવાની પ્રાપ્ત થાય—જે એક જ વાક્યમાં અમંગત છે

(૨) અન્ય સ્થળે પણ ગ્રાણ-શબ્દથી ‘બ્રહ્મ’-અર્થનો આશ્રય થાય છે

(૩) અગ્રે—‘બ્રહ્મ’ અર્થસૂચક ચિહ્નનો યોગ છે. એમકે દ્વિતીય તરીકે વર્ણન છે, જે બ્રહ્મ વિના અન્યત્ર ઘટતું નથી

પૂર્વપક્ષના દૂષણોનો ક્રમવાર પરિહાર —

(૧) જીવ—બ્રહ્મનો અત્યન્ત ભેદ નથી. માત્ર જીવાભિમુખ (પ્રલ માત્રા તરફ) દોરી શ્રુતિ બ્રહ્મજ્ઞાન કરાવે છે.

(૨) મુખ્યપ્રાણવ્યાપાર પણ બ્રહ્મને જ અર્ધીન છે

(૩) ‘પ્રાણ એ જ પ્રજ્ઞાતમા છે’ ત્યાં ઉપાધિદ્વારા ભેદ અને અવરૂપત અભેદ નિર્દિષ્ટ છે એટલે ‘બ્રહ્મ’ અર્થ લેતા, ભેદબેદઉત્તય નિર્દેશ બધ બેસે નહિ, એ કહેતું વાસ્તવિક નથી

૨. બીજીરીતે—

કારણ —

(૧) અગ્રે બ્રહ્મની ત્રિવિધ ઉપાસના વિવિક્ષિત છે

(૧) પ્રાણધર્મે, (૨) પ્રજ્ઞાધર્મે, અને (૩) સ્વધર્મે કરીને

(૨) અન્યસ્થળે પણ બ્રહ્મની ઉપાસનાનો આશ્રય કરવો પડે છે.

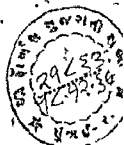
(૩) અગ્રે પણ એ જ યોગ્ય છે

[બીજો સુત્રાર્થ વૃત્તિકારનો છે અને એમાં ભાષ્યકારનું અસ્વાસ્થ્ય છે એમ વાચ્યસ્પતિમિત્ર કહે છે]

હતિ શ્રી ગંડર્ભગવત્પાદવિગચિત શ્રીમત્ શારીરકભીમાંસાભ્યાધ્યાન—

પ્રથમાધ્યાય, પ્રથમ પાદ.

Reg. No 'B' 196

સુદર્શન.

તન્ત્રી.
પ્રોફેસર આનંદશંકર
બાપુભાઈ. કુવ એમ. એ.
એસએલ. બી.

('ધર્મ-શુદ્ધ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)'
(આદ્ય દ્રષ્ટા—' એક અભેન્માર્ગપ્રવાસી ' અલ્પનિષ્ઠ મણિવાલ નરુભોઈ).

“સત્યં પરં ધીમહિ” —માગયતમ્.

પુસ્તક ૧૫. અંક ૭.] (માસિક) [એપ્રિલ ૧૯૦૦.

વિષયાનુક્રમ.	પૃષ્ઠ.
૧ મિત્રમભાષણ.	૧૮૧
૨ ગોશુભાવવાદ	૧૮૨
૩ વિચારભાષા (એક અજવાળી રાત્રિ)	૧૮૩
૪ રાજ્યનું મૂળ.	૧૮૮
૫ કવિતા અને મળીત.	૧૮૨
૬ અર્થચન્દ્રિકા	૧૮૭
૭ અન્યાયવોક્ત	૨૦૩
૮ ઇતિહાસરત્ન મુખ્ય પૃષ્ઠ અને ઉપાદેશ.

અમદાવાદ.

શ્રી અમદાવાદ યુનિયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, કંપની લીમીટેડ

લવાજમ

અગાઉથી મોકલવાનો રિવાજ છે એ વાતનું અમારા મુતમાદકોને સ્મરણ કરો.

ખાલવિલાસ.

(સ્વ. મણિલાલ કૃત.)

ગૃહ વ્યવહાર, ધર્મ સત્તારીચરિત્ર અને જાતવ્યવહારપરતે ખાલકોને અને સંવિશેષે કન્યાઓને ઉપયોગી સાદા નાના નાના વિષયોનો સંગ્રહ ખીજી આવૃત્તિ મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦ ટપાલ અર્થ જૂદું.

શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ.

એક અર્વાચીન મહાત્માનું જીવન તથા વચનામૃત. (પ્રો. મેક્સમુલરના પુસ્તકનું અમારા એક મિત્રે કરેલું ભાષાન્તર) અંધાઇ યોગ વખતમાં બહારે પડ્યો. કિંમત રૂ. ૦.૧૦૦ તન્ની.

ચેતન-વિદ્યા.

(અમેરિકાના મહાન પંડિત પ્રો. લૉડના 'સાધકોશોજી' ઉપર મુંબાઇ યુનિવર્સિટીમાં આપેલાં ભાષણોનું ભાષાન્તર) આ વેદાન્તના અભ્યાસને આત્મન્ત ઉપકારક ગ્રન્થ વિવેચન અને ટીકા સાથે તૈયાર થાય છે. અગાઉથી ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધાવનાર માટે કિંમત રૂ. ૦.૧૦૦ તન્ની.

ત્વરિત બહાર પડશે.

શ્રી સૂર્યકાન્ત

અથવા

નિજવિચારસંક્ષેપ.

રચનાર,—આનન્દનન્દન.

An Epitome of Self-Philosophy

BY

ANANDA-NANDANA.

જમને જોઇએ તેમને ગ્રંથરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાંથી મળશે

ઉપહાર—રૂ. ૦.૧૦

મુદ્રણના ગ્રાહકો માટે રૂ. ૦.૦૦

કાળ—પારિતોષિક.

કાળે આવી ગયાં છે. કર્તાઓને અમે ઉપકાર માનીએ છીએ. અમારા અભિપ્રાય આવતા-માસમાં પ્રકટ કરી શું.

આનન્દનન્દન.

Reg. No. B. 196

સુદર્શન.

તન્ત્રી.
પ્રેસિડેન્ટ આનંદસાહેબ
બાપુભાઈ કૃષ્ણ એમ. એ.
એલ.એલ. બી.

(ધર્મ-શુદ્ધ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

(આદ્ય કથા—'એક અભેદમાર્ગપ્રવાસી' અલ્પનિષ્ઠ મણિલાલ નશુભાઈ).

“સત્યં પરં ધીમહિ” —ભાગવતમ્

પુસ્તક ૧૫. અંક ૭.]

(માસિક.)

[એપ્રિલ ૧૯૦૦.

મિત્રસંભાષણ.

(મહેલ.)

ગઝલ.

હશે શું ભાં કહો મુજને યશે ભાં શું કરો મુજને,
જશું ક્યાં તે કહો મુજને અરેરે હું ન ભણું કાંઈ;

હશે એ કોણુ સેનારો સમાવે ક્યાં કહો ભાઈ,
ન સજો કાંઈ આ શું છે? કહો બહાલા શું છે આ સૌ

ગયેલા ન્યાં હશે ભાં શું રહેલાને પળાવાનું,
જશું ક્યાં હું તમે સૌકો અરેરે જગતમાં છે શું;

હૃદયમાં ધૂન એ લાગી ખરે શું શું શું જોડું છે,
જગત છોડી જશું ન્યારે યશે સૌ સ્પષ્ટતા આની.

(પથ) સરી પડશે છુટી ન્યારે, અકેશ પ્રેમના મણીઓ;
યશે મેળી અરેરે ક્યાં! ખુલાસા પૂર્વના ગાવા.

ગીતિ.

યન યન યન યન નાથે જગનારકના પાત્રે રૂપી છવો,
ન આવનારો ન્યારો નથી? હશે? છે કોણુ કહો કેવો?

રાગ—ઓખાહરણનો.

સર્વે મયા ત્યા આપણુ જશું સાચુ હશે તો બેભારે થશું,
જ્યાં વસે ત્રિલોકનો નાય ઉભારે'શું જોડી મે કાય.
પાપ પુણ્યના ન્યાય છણારો, શુદ્ધ પ્રમાણે શિક્ષા થારો;
જગ્ન છોડી જશું આ જ્યારે, થશે રાહળા આની ત્યારે.
આતો જગદ્ગ્રામી મેળો ભરાએ, કોઈ આવે અને કોઈ જાએ;
મિથ્યા મમત્વને મેરી ઘોને, પુણ્ય પેટલા બાંધી, ઘોને.
'તાંઈ માર ન મનમાં ધારો, એક સારંગીના સર્વ તારો.

“લાલતનય.”

ગોગુણાનુવાદ.

(મહેલું.) *

(સુદરમુખ તુલિતતુ નંદિકેશર—એ માલ.)

ધીમંત તું શ્રીમંત છે, દીન ધેતુ એ,
ગંભીર ગણી ગા ગોગુણ, પ્રગતી વેણુ એ;

કુવ૦

સુદર મુખ, મ ગળી પુષ્પ, નામ જેતું છે,
મંજુલ સ્વર, વંજુલર, કામધેતુ એ,
ત્રેયસ્કર ને સુખકર, કામ તેતું રે
ભદ્રા ! મુદ્રા ! ગૌરી !
પાતન કર, ખંડન હર, મંડન કરી, ખાન એતું રે;

ધીમંત૦

પોષક પય, અમૃતમય, દે જ નિર્મળા,
ભોજન શુધ, સજ્જ તું છુધ, ખીલવી કળા;
મોહતી મન, પોષતી તન, તરવ વિરલા,
ધાતા ! માતા ! પાતા !
ઉત્તમદૃત, ગોરસવત્, અનલુંકય નામ કોતું રે,

ધીમંત૦

* ‘અમા ! મદ્ય અપવા પદ્યમા પલ્લ કારની અરમી છત્યાદિ ભાષાનો એકપણ શબ્દ પ્રથમ કાઢી આપનાર ગુરુસ્થને એક વર્ષ પર્વન્ત અને અધિક કાઢી આપનારને એ વર્ષ પર્વન્ત મુદ્દરોનપત્ર જેટલું આપવામાં આવશે,’ એમ રા. અમરનન્દનનંદનની પ્રતિજ્ઞા છે.

वाराहीवर, उत्तम नर चित्त डोभणा,
 वृक्षवक्ष कुल देा ण कर, काम निर्मणा,
 भगवत्परा, भगवद्दरश, वृत्तदर्भणा,
 नूओ ! नूओ ! नूओ !
 ज्येय शु वीर, ज्येयध धर आगष्टुपर, काम हीछु दे

धीमंत०

मंदिर तव, गौ अशरत्तु, आवी भांरथी !
 भक्षुय थर्को, रक्षुय थर्को, वारो स्वारथी,
 अंतर्जल प्रेरित करी टाण आरति,
 वीरो ! धीरो ! तीरो !

द्विसक डर, करुणा धर, गंभीर करी, गान तेनु दे,

धीमंत०

पंडित जन, भडित जनी, स्नेहभागरा !

पुनितपद, संकटपद, कूरता भर्षा,

अंजनवत् रजित करी राष्ट्रीय वडा,

यत्ने ! मंडी ! जपे,

जय जय करी, त्रास ज हरो, तारुण करी, कामधेनुदे;

धीमंत०

आनन्दनन्दन.

विचारभाषा

(ओक अजवाणी रात्रिः)

[O Moon ! the oldest shades 'mong oldest trees
 Feel palpi a ions when thou lookest in
 O Moon ! old boughs lisp forth a holier din
 The while they feel thine airy fellowship
 Thou dost bless everywhere, with silver lip
 Kissing dead things to life The sleeping kine,
 Couched in thy brightness, dream of fields divine
 Innumerable mountains rise, and I rise,
 Ambitious for the hallowing of thine eyes-
 And yet thy benediction passeth not
 One obscure hiding place, one little spot
 Where pleasure may be sent the nearest ken
 Has thy fair face within its tranquil ken,
 As I from beneath a sheltering ivy leaf
 Takes glimpses of thee, thou art a relief
 To the poor patient oyster, where it sleeps
 Within its pearly house

Keats

વ્યવ્યર્થ—૨ પ્રભો !—જેના રસને વેદ 'સોમ' 'ઈન્દુ' આદિ નામે રૂપે છે—તારી દૃષ્ટિ અંદર પડતા, આ જન્મના અનેક સાસારિક અનુભવો અને લાલસાઓથી અવાઈ ગએલા, અરે ! અમખ્ય જન્મોની માયાજાળથી છવાએલા જર્જરિત, આત્માઓના હૃદયો પણ ઉછળે છે ૨ પ્રભો ! તારો દિવ્ય સમાગમ થતાં, અસત શુદ્ધ અને જીર્ણ થઈ ગએલી આત્મવૃક્ષની શુભવૃત્તિઓ ડાળીઓ પણ પુનઃ ધીમે ધીમે પવિત્ર ધ્વનિ ઉચ્ચારે છે મૃત વસ્તુઓમાં—પરો સિતપન્થ ખોધ બેઠેલા જીવોમાં—પણ તારો શ્વેત સત્યગુણમય શુદ્ધ પ્રકાશ અને પ્રેમમય યુક્ત અલૌકિક ચૈતન્ય પ્રેરે છે આ ઇન્દિયરૂપી ગાયો તારા પ્રેમની ચન્દ્રિકામાં વીંટાએલી ઉપમા પણ—આ સંમાર નિદ્રામાં પણ—દિવ્ય ક્ષેત્રોનાં સ્વપ્નાં અનુભવે છે અસખ્ય મહાત્માઓ રૂપી મિરિચો તારા દૃષ્ટિપાતથી પવિત્ર થયા મોટી મોટી આકાંક્ષા બધા ઉભા રહે છે અને તે છતાં, એ અદ્યમાં અદ્ય માનસશુદ્ધિ, તારો આનંદ સ્ત્રીની શાશ્વત્તે એવી એક ન્દાનામાં ન્દાની જગ્યા, પણ તારી પ્રેમચન્દ્રિકા વિના રહી જતી નથી આ શરીરરૂપી માળામાં રહી પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિરૂપ પાખો ફૂડાવતુ આ આત્મપક્ષી પણ એની શાત દૃષ્ટિવડે તારા મુખનું અવલોકન કરી શકે છે, અને એકાદ પવિત્ર અથરૂં લતાપત્રોના આશ્રય નીચે રહીને તારી જાખી લાઇ શકે છે ભક્તિરૂપી મોતીની છીપમાં ન્દાની આ ખીચારી શાત થઈ પડી રહેલી મનરૂપી માછલી પણ તારી શાંતિ પામે છે]

મઈ કાલે મધ્યામનો હું મ્દારા એક મિત્ર સાથે ખેતરે મા ફરતો હતો પ્રથમ તો, પશ્ચિમ દિગ્મંડળ ને ચિત્રચિત્ર અને ઉમદા ઉમદા રંગોની સમૃદ્ધિ ઉભરાઈ રહી હતી તેના અવલોકનમાં અમારો વખત ગયો

“ મેલી જો ! પશ્ચિમ આકાશ પ્રગળી જાણા ૨ !

ફેવાઈ છે સહુપાસ ઘુનિની માળા ૨ !

અમ અમ સર્ગમયાં સર્વ દિસે રંગરતા ૨ !

હામયમે દાડમકુસુમ ચરીખાં સુદાતા ૨ ! ”

(કુસુમમાલા)

એ પશ્ચિમો યાદ લાવતા લાવતા અમે ચાલીએ છીએ, એટલામાં એ રંગો ધીમે ધીમે જાખા થઈ વિનુમ થતા ગય, અને તેને બદલે કેટલાક તાનઓ અને મોઢો એક પછી એક ઉગતા લાખા છેવટે આખું આકાશ ઋષિતિર્ગંજના તેજથી છવાઈ મધુ શાદનનું દનો એટલે આકાશ ધેરૂં બૂરું હતું અને તારાઓના તેજથી અતિશય અગત્ય હતું આકાશમંડા પણ આડી, દૂધના પ્રવાહ જેવી, વિસ્તરી રહી હતી અને એ સર્વની રમણીયતા પરિપૂર્ણ કવવાને

થોડાક વખતમાં ચન્દ્ર પણ, વાદળાંથી આસપાસ ઘેરાએલો—સૌન્દર્યના પ્રભાવમાં વીંટળાએલો— આકાશનિસરણીએ ચઢ્યો. સમસ્ત સૃષ્ટિએ કાંઈક અસૌકીક જ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.

“ને ચંદ્ર કેરી વિશ્વ વ્યાપી વિભૂતિ રે”

ચન્દ્ર, સફેદ તેજોમય, આકાશસમુદ્રમાં એક નાવડા જેવો તરતો, નક્ષત્રમંડળોમાં યજ્ઞને ચાલ્યો જાય છે; હું પણ એની સામું એકી નજરે જોઈ જોઈ છું; એટલામાં મ્હારા મિત્રે, જાણે મ્હારા હૃદયનો ભાવ સમજી જઈ એ વિરુદ્ધ કાંઈક કહેવા માટે એમની પાસે એક પુસ્તક હતું તેમાંથી નાચેના શબ્દો વાંચ્યા. (વચમાં મારે ઠીકે તેવું જોઈએ કે મારા એ મિત્રને વાંચવાનો ચોખ્ખો અહુ હતો, અને પુસ્તક વગર એ ભાગ્યે જ બહાર નીકળતા. વળી ચન્દ્રના અજવાળાથી વાંચી શકે એવા એમની નેત્રશક્તિ હતી.) પેલા શબ્દો આ પ્રમાણે હતા:—

“ The heavens declare no other glory than that of Hipparchus, Kepler, Newton and the other illustrious astronomers who have interpreted the causal language that is uttered by the masses of matter that occupy space. ”

(આ ખગોલ જો કાંઈનો પણ મહિમા ગાય છે તો તે ‘પરમેશ્વર’ કહેવાતા કલ્પિત પદ્ધતિનો નહિ; પણ હિપર્કમ, કેપ્લર, ન્યૂટન ભાસ્કરાચાર્ય વગેરે પ્રખ્યાત ખગોલશાસ્ત્રીઓનો—કે જેઓ અકાશમાં વિસ્તરી રહેલા જડ પદાર્થોની કાર્યકારણમાત્ર સંબંધી ભાષા સમજી શક્યા) જે ક્ષણે મારું હૃદય બાંધત અને ધ્યાનના રસમાં ડુબેલું હતું તે ક્ષણે આવો તર્ક મને પ્રથમ તો અત્યંત દુઃખકર લાગ્યો. પણ તર્ક અને હૃદય બેમાંથી એકનો પણ અનાદર કરવો મને પસંદ નહોતો, અને બંનેની એકત્રાયતા યદી જોઈએ એવો મ્હારો સિદ્ધાન્ત હોવાથી થોડા જ વખતમાં હું સ્વસ્થ થઈ શક્યો, અને પછી મારા મિત્રને મેં કહ્યું: “ ભાઈ, આ દલીલનો શો અર્થ થયો એ જોઈશું ? આ રીતે તો ત્યારે ‘પ્રિન્સિપિઆ’ એ ન્યૂટનનો મહિમા ન દર્શાવતા, મ્હારો તમારો—‘પ્રિન્સિપિઆ’ વાંચનારાઓનો—મહિમા દર્શાવે છે !! મારે નિશ્ચય રાખો કે પ્રકૃતિજ્ઞેષ્ઠ એના લેખકનો—પરમાત્માનો—મહિમા દર્શાવે છે, ન્યૂટનનો નહિ જ, વળી જેમ ન્યૂટને, શેતે આજણું કરતાં સ્ત્રીઓનો હોઈ, આજણું જગત્ત્વ એમાં સંજો થોડી કાઢ્યાં, તેમ જગતના મહાત્માઓ—ઋષિઓ, જેઓ પરમાત્માની વિભૂતિના ઉત્પલ્લ કરનારા નથી પણ માત્ર વાંચનારા છે અને તેથી ‘ઋષિ’ એટલે દ્રષ્ટા કહેવાય છે—તેઓએ પ્રકૃતિજ્ઞેષ્ઠમાં એ પરમ સત્ત્વો વેદ લખેલો જોયો. આ પરમાત્માથી અતુલ્ય બ્રહ્માંડ એ પુરાણોમાં વર્ણવેલા “ બ્રહ્મા ” છે. એના ચારે મુખમાંથી—ચારે દિશાએ, ચોતરફ—વેદના ધ્વનિ નીકળી રહ્યા છે, જેનું શ્રવણ કરવું એ આપણું પરમ સુખ કર્તવ્ય અને ભાગ્ય છે.” આ ઉત્તરથી મારા મિત્રને તો સંતોષ થયો. પણ તુરત જ પરમાત્માના દર્શન અર્થે ધ્યાનયોગીઓમાંથી ખરી તર્કને એકવાર છૂટ આપવાથી કેવી તર્કપરંપરા ચાલે છે એમ સૂચવતો—મારા મનમાં ખીલે પ્રશ્ન કોનો થયો; “ આ બ્રહ્માંડ પરમાત્માનો મહિમા સૂચવે છે એ તો ખરું. પણ આ વિશાળ બ્રહ્માંડમાં મનુષ્યની શી મહત્તા ? ” અજવાળાનું એક કિરણ જે એક

સેકડે એક લાખ છપાશી દબાર માઇલ જેટલું અંતર કાપેછે તેને કેટલાક તારાથી નીકળી આપણી પૃથ્વી પર આવતાં વીસ દબાર વર્ષ લેછેએ છે । અને હ્યુનિનિઅસ નામનો ખગોલવેતા કહે છે તે ખરું હોય તો કેટલાક તારા, અજવાળું તો હજી આપણા સુધી પહોંચ્યું પણ નથી । તારાઓ અન્ય ખગોલોમાં સૂર્ય-રથાને છે, અને આપણુ આ આખું સૂર્યચક્ર તારા પામે તો પણ વિશ્વતા સત્તાથી સમુદ્રના તટની રેતીનો એક કણ ઓછો થયો એમ સમજવું । । । તો મનુજ તે કાણુ ? પરમાત્માને એવી શી દરકાર ? ” આ વિચાર ખરેખર મને બહુન દુઃખદ થઈ પડત—પણ સુખાચે તે જ ક્ષણે મને અમોછ કવિઓની કેટલીક પંક્તિઓ યાદ આવી.

“Look up to heaven! the industrious sun,
Already half his race hath run
He cannot halt, nor go astray,
But our immortal spirits may.”

“ I am, besides, the only one,
Who can be bright *without* the sun.”

“ જુઓ ! સૂર્ય ચાલ્યા કરે છે : ન એનાથી કબા રહેવય, ન એના માર્ગમાંથી આગ જવાય, પણ આપણો અમર આત્મા બને કરી શકે । ” વળી, “ ક્રકત હું જ એવો છું કે જોનામાં સૂર્યવિના પણ પ્રકાશમય થવાની શક્તિ છે. ” અહો ! કેવા બલ્ય વિચારો ! આથી એક તરફ મને જેમ મારી મદદવા અનુમવાઈ તેમ બીજી તરફ મારી ‘જવાબ દારી’નું મને તીવ્ર આન થયુ. આ વૃત્તિએ મારા હૃદયને આકુળવ્યાકુલ કર્યું : એમાં મને બહુ ગંભીર અર્થ લાગ્યો : વિશ્વત્રીમાથી છુટા પડી ગએના એક તારના જેવી, વા દરિયુના ટાંગામાંથી વિખુટા પડેલા એક બાલદરિયુના જેવી, મને મારી રિપતિ લાગી. છેવટે, પ્રમુદપા વિના કલ્પવાર પણ હું મારું કલ્પ કરવાને મગર્ય નથી એમ મેં નિર્ણય કર્યો. અરનાના સ્વાતન્ત્ર્ય રિતા પાપપુણ્યની જવાબદારી, અને જવાબદારી વિના આસ્તિતા સભવતી નથી એમ કેટલકનું માનવું છે, પણ આ નિદાનત મને અચળ શુદ્ધ અને અતતાના અભિમાનથી ભરસો લાગે છે. હું જો જો કરું છું તે પરમાત્માની પ્રેરણાથી જ કરું છું, હું કરતો નથી પણ પરમાત્મા જ કરે છે, એમ જો શુદ્ધ બાવે માનવામાં આવે તો અનુબહવમાંથી પાપ સમૂહ તારા પાથી પુણ્યવૃત્તિ સ્વાભાવિક અને સરળ રીતે-પ્રુપ્ત-માથી સુમન્ય પ્રસરે છે તેમ-પ્રમરે એમા સંદેહ નથી. પણ આ રીતે એક વખત સમાધાન થયા છતાં “ પ્રભુને તારી શી દરકાર કે તારા હૃદય પર કૃપા કરી તને મ-માર્ગે પ્રેરે ? ” એ પ્રશ્ન પાંજો-પાંજક વિનાશકે-આવી કબો રહ્યો પણ જાણે આટલા શુભ વિચાર કરવાથી સશક્ત બન્યો હોય એમ મારે આત્મા વેગવતા ધરીત બોલી કહેયો. “ શા મારે નાહું ? એ મરંબાપક પ્રેમ ક્યાં નથી !... ખેજો ! હું તારો છું. ” છેવટનું વાક્ય મારા આત્માની ઊંડામાં ઊંડી ખીણમાંથી નીકળ્યું, અને મારા પ્રયત્ન વિના જ મારે મુખેથી નીકળી ગયું. મારા મિત્રે એ સાંભળ્યું અને મને પ્રશ્ન કર્યો : “ આ તમારું શાંકર-અદૈત-વેદાન્ત કે ? ” હું આ વાક્યમાં

રહેશે ગર્ભિત ઉપાસના સમજી ગયો. મેં પણ દહનાથી ઉત્તર આપ્યો:-“ હા. અમારા શંકરાચાર્યે કહ્યું છે:-

“સત્યપિ ભેદાપગમે નાથ તવાહં ન મામકોનસ્ત્વમ્ ।

સામુદ્રો હિ તરન્નઃ કચન સમુદ્રો ન તારન્નઃ ”

(હો પ્રભો ! હું તારો છું; તું મારો-આવિર્ભાવ-નથી. તરંગ સમુદ્ર નો-વિકાર-આવિર્ભાવ, છે. સમુદ્ર તરંગનો-વિકાર, આવિર્ભાવ-નથી.)

આ ઉત્તરે અમને સમુદ્ર નિર્ગુણતા મંત્રવના વિચાર અગળ સરી મૂક્યા. એમાં ઉતરવા જેટલો વખત ન હોતાથી એ ચર્ચા મેં ભવિષ્ય માટે રાખી

આ વખતે ચન્દ્ર આકાશના મધ્ય ભાગે આવ્યો હતો સમસ્ત વિશ્વ એના શ્વેત ઉજ્જવળ પૂરમાં એકરસ બની રેલાતું હતું; પણ મારા અંતરાત્માની ચન્દ્રિકા આગળ આ ચન્દ્રિકા પ્રાતઃકાલની ચન્દ્રિકા જેવી જ ઝાંખી અને શુષ્ક પડતી હતી.

[ઉતરની વિચારમાલા પ્રકૃતિમાં અને પુરુષમાં પરમાત્મદર્શન શી રીતે થઈ શકે છે અને તે કેવા સ્વરૂપમાં થઈ શકે છે એ સૂચવે છે. વાચકે ધ્યાનમાં લીધું જ હશે કે અત્રે સૂચવ્યા પ્રમાણે:-

(૧) પરમાત્મા છે; અને તે પ્રકૃતિ-સૃષ્ટિ-રચીને પછી દૂર નઈ બેઠેલો નથી તેમજ વખતો વખત પ્રકૃતિના કાર્યમાં યથેચ્છ ફેરફાર કરવા વચ્ચે પડે છે એમ પણ નથી. સમસ્ત જગત પરમાત્માનું કાવ્ય છે, એમાં એનું પ્રતિક્ષણે સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે, અને જેમ જેમ એ કાવ્યના અર્થો અનુભવગોચર થતા જાય છે તેમ તેમ એનો દિવ્ય મહિમા પ્રત્યક્ષ થતો આવે છે.

(૨) સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે-પ્રકૃતિ-જડપ્રકૃતિ-એ પરમાત્માની “ અપર ” પ્રકૃતિ છે અને જીવાત્મા એ એની “ પર ” કહેતાં ચઢીઆવી પ્રકૃતિ છે. પણ એ કૃત્ષ્ણતાની સાથે જ જન્મામધારી પણ આવે છે-જે ભાર એ પોતે પોતાની મેગે સહન કરી શકે એમ નથી. સાં પરમાત્માના આશ્રયની જરૂર પડે છે. એ આશ્રય પરમાત્મા બહાર રહીને આપી શકે નહિ. બહાર (વિષયભૂત હોતું એ તો જડ (દ્રવ્ય) તો ધર્મ છે. (હું તમારા આત્માને વિષય કરતો નથી કારણ કે વિષયતા તે એ આત્મત્વથી વિરુદ્ધ છે. હું તો માત્ર તમારા આત્માની બહાર ॥ જાણને જ ધ્યાનગોચન કરું છું; એટલે બહાર, -વિષયભૂત-હોતું એ જડનો ધર્મ છે એ (સદ્ધાન્ત અમાલિત છે.) સારે એ આશ્રય પરમાત્મા આન્તર રહીને જ આપે. અને આન્તર હોતું એ ખરૂં જોતાં આત્મભૂત હોતું એમ છે. જે આત્મભૂત નથી

તે બહાર જ છે આ અર્થમાં પરમાત્મા જીવાત્માનો આત્મા છે,
કે ધણીવાર માની લેવાય છે તેમ જીવાત્માને જ પરમાત્મા.

(૩) આ રીતે મમરત વિશ્વ પ્રકૃતિ અને પુરુષ ઉત્તમાત્મા
માત્માનું-પરમાત્મરૂપ-સિદ્ધ થઈ શકે છે. “પરમાત્માનું” એનો
સ્તવિક અર્થ જ “પરમાત્મા-રૂપ” થાય છે. કારણ કે એનું તે
એનાથી સ્પષ્ટ રમકડા જેવું નથી આ રીતે સમગ્રમાયી નિયુ
સમજી લેવાનું છે. વિશેષ અન્ય પ્રસંગે ।

રાજ્યનું મૂળ.

(મજેલું *)

(અનુસન્ધાન ૫૮ ૧૭૪થી)

આ સામાજિક કરારના મતની રી અમર થઈ તે અહીં દુકામાં દર્શાવતું જોઈએ
કુદરતી હકો એ વાક્ય મદ્દ જુનું છે રોમન ધર્મશાસ્ત્રજ્ઞો (Jurisconsults) ને આ
ધર્મશાસ્ત્રમાં ક્રમે લખાડના તેઓએ પચ્ચ ઝીન દેશના સ્ટેટ્સ ડીપાર્ટમેન્ટ પાસેથી કુદર
તિય ત વિગેરેના વિચારો અદ્યક્ષ કરેલા ક્રાંસ દેશના વહીવટીઓ આ વિચારોને પોતાના
ધર્મામાં પ્રચલિત કર્યા પચ્ચ ધર્મશાસ્ત્રને તેથી લાભ જ થયો કાયદાઓની મૂખાંધરે
ખારીડાઓ તેથી દૂર થઈ, ને કાયદા સાદા થયા ને સુધાર્યા. વળી પરસ્પર-જન-ધર્મશાસ્ત્ર
(Inter-National Law) પચ્ચ તેથીજ જન્મ પામ્યું પચ્ચ ધર્મશાસ્ત્રને બદલે જ્યારે
તે વિચારો રાજ્યનીતિને લગુ પાડવામાં આયા ત્યારે એકદમ વિપરીત પરિણામ આપ્યું.
તે વિચારોએ મનુષ્યને હને કુદરત કરી નાખી, ને તેમને જ લીધે ક્રાંસ દેશની ઈ. સ.
૧૭૮૯ ની રાજ્યપાર્ટીસ સમયે મૂખાંધરે થયા છે. છીસોટ કરીને એક ગિરોડિન
પદ્ધતિ અમલથી પુરુષ કુદરતી હકની પ્રતિમાથી દોરવાઈ જઈ કેવી મૂખાંધરેલી દલીલો
કરે છે એ મારે અહીં જતાવતું જોઈએ તે કહે છે કે મિલકત ચોરી છે, તેની ગેરવ્યવ-
સ્થાનો દોષ મટાડવા માટે ચોરવાનો કુદરતી હક છે વળી તે કહે છે કે સ્વજાતિબદ્ધ
સ્વામાલિક ને યોગ્ય છે, કેમકે જ્યારે કુદરતના રાજ્ય નીચે ઘેટાં લાસનાં જનુઓને છોડી
દેતા નથી, અને વર નથા માણસો ઘેટાંનું બક્ષણ કરે છે ત્યારે આ બધા પ્રાણીઓને
પોતાની જાતિનાં પ્રાણીઓનું બક્ષણ કરવાનો આ માટે કુદરતી હક હોયો નહિ જોઈએ ?
ક્રાંસ દેશની રાજ્યપાર્ટીસની શરવાતમાં જ મનુષ્યના હકોનો જે ખરડો ઘડવામાં આવ્યો
હોયો તેના રૂબાના મતની ધણી અસર જોવામાં આવે છે. તમામ માણસો જન્મથી સ્વતંત્ર
ને સમાન હકદાર છે, ને પ્રજા એજ સામાજિક રાજ્યસભા છે એ વાક્યા તે ખર-
ડાનાં પરમારા રૂસોનાં જ હિનારી લીધેલા છે આ ૧૭૮૯ ના ખરડાથી ક્રાંસ દેશમાં
રાજ્યસુધારાને તથા રાજ્યનીતિને મોટું તુકમાન પડ્યું છે. સામાજિક કરારના મતથી
સમાજ તથા ધર્મશાસ્ત્રની રૂઢિ જાણતમાં જે ઐતિહાસિક રોષ થયો જોઈએ તે યતી

રહેતો નિર્મિત ઉપાસના સમજાય ગયો મેં પણ Democracy) વિના તમામ જાતના શાસનો અયોગ્ય
કરાયો ઉઠ્યું છે —

“સત્યાપિ મેદાપગમે નૌન્મ પામી છે કે ” રાજ્યકર્તા શુભાર્તા તથા વાણીતર
સામુદ્રો હિ તરદ્ગ ના રોઠ છે, પણ પોતાની અતિસમૃદ્ધતાને લીધે પોતાની સત્તા

હોવાથી તેને કહેવાતા રાજ્યકર્તાને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે
(હે પ્રભો ! હું તારો છું, નહીં) આ પ્રતિનિધિપત્તને મત લેશે અરો રૂસોના કારારમતથી યુરોપમાં
સમૃદ્ધ તરમતો-વિદ્યાર્થિયાન તથા રૂશિયા સિવાય તેના તમામ દેશોમાં વધવો ઓછો અનુસાય છે

આ કુતરે ૩ કારારના મતને ખોટો પાડવા માટે બહુ પ્રયાસ લેવાની જરૂર નથી તે
ઉતરવા નેહને સિક પાયા બિનાનો છે એ અગાઉ કહેવામાં આવી મયું છે વ્યક્તિઓના

આ ત્થી આધુનિક જ્ઞાનમાં જ નિર્મિત થાય છે સમાજની જાત્યાવસ્થામાં કારારનો
જ નહોતો, કુટુંબ એ જ સમાજની વ્યક્તિ હતું માણસને કુટુંબની બહાર રથાન

ઉત્કળ જ હતું દરેકનું કર્તવ્ય તેની સાસારિક રિયાતથી નિર્મિત થતું હિંદુસ્થાનમાં હજી પણ
અર્થ જ હતું દરેકનું કર્તવ્ય તેની સાસારિક રિયાતથી નિર્મિત થતું હિંદુસ્થાનમાં હજી પણ

તથા માણસનો ધર્મો ધણે ભાગે અગાઉથી જ મુકરર થયેલો હોય છે

રાજ્ય ઈશ્વરકૃત છે એ માન્યતા હવે આપણે તપાસીએ અનુરમ્તિમાં લખ્યું છે કે—

અરાજકે હિ લોકેઽસ્મિન્ સર્વતો વિદ્રુતે મયાત્ ।

રક્ષાર્થમસ્ય સર્વસ્ય રાજાનમસૃજત્ પ્રભુઃ ॥ ૭. ૩.

ઇન્દ્રાનિલયમાર્કાણામગ્રેશ્વ વરુણસ્ય ચ ।

ચન્દ્રવિત્તેશયોશ્ચૈવ માત્રા નિર્હત્ય શાશ્વતીઃ ॥ ૭. ૪.

યસ્માદેપાં સુરેન્દ્રાણા માત્રાભ્યો નિર્મિતો નૃપઃ ।

તસ્માદભિમવત્યેપ સર્વભૂતાનિ તેજસા ॥ ૭-૬

x x x x x x x x

સોઽગ્નિર્ભવતિ વાયુશ્ચ સોઽર્ક સોમ સ ધર્મરાત્ ।

સ કુવેર સ વરુણ સ મહેન્દ્રઃ પ્રભાવતઃ ॥ ૭ ૭.

વાલોઽપિ નાવમન્તવ્યો મનુષ્ય્ય ઇતિ ભૂમિપઃ ।

મહતી દેવતા હોષા નરરૂપેઽન તિષ્ઠતિ ॥ ૭. ૮.

સ્વર્ગવાસી ઝવેરીતાલમાઈ આ સ્વોકાનું નીચે મુજબ બાપાતર કરે છે —

૭ ૩ ‘કારણ કે રાજાબિનાની પૃથ્વી હતી તે તો આરે પાસ બપને લીધે કપત
માટે આ સર્વ રથાવર જગમ સ્થિતું સંરક્ષણ કરવા સારૂ પ્રભુએ રાજાને સરન્થો’

૭ ૪ ‘ઇન્દ્ર, વરુણ, યમ સર્વ, અગ્નિ, તથા વરુણ, મદ્ર તથા કુબેર એઓમાંથી
યોડો યોડો અસ લેધને ઈશ્વરે રાજા બનાવ્યો.’

૭. ૫. 'અને આ તમામ શ્રેષ્ઠ દેવતાના અશર્માથી રાંભની ઉત્પત્તિ છે એ કારણથી રાંભ બ્રહ્મને વિષે સર્વ પ્રાણીથી ચઢે છે.'

x x x x x x x x

૭. ૭. 'રાંભ અગ્નિ છે; તે સૂર્ય તથા ચંદ્ર બન્ને છે; ધનસાક્ષનો દેવ છે; કુબેર પણ એ જ છે; નરુણ કહો તોપણ એ જ; અને મહેન્દ્ર પણ એ જ.'

૭. ૮. 'રાંભ કદાપિ બાળક હોય તોપણ એક માણસ છે એમ જાણી તેનું અપમાન કરવું નહિ; કારણ એ એક મોહોટી દેવશક્તિ મનુષ્યરૂપે પૃથ્વી ઉપર આવીને રહે છે.'

આવી જ રીતનો મન આપણે યુરોપપ્રદેશમાં પણ જોઈએ છીએ. મહાન્ ચાર્લ્સ તથા તેના પછી ગાદીએ બેસનારાઓ રોમના શહેનશાહ કહેવાતા. તેમનો રાજ્યાભિષેક રોમમાં પોપને દાંધે થતો. આખી દુનિયાં માટે એક ચક્રવર્તી રાજ્ય તથા એક ધર્મ હોવો જોઈએ એવી ઉચ્ચ ભાવના પ્રાચીન રોમન શહેનશાહ તથા ખ્રિસ્તધર્મને લીધે મધ્યકાળમાં બોહાના મનમાં પેદા થઈ હતી ઈશ્વર જેમ મોક્ષપામેશ્વર આત્માઓ ઉપર સ્વર્ગમાં રાજ્ય ચલાવે છે તેમ તેનો પ્રતિનિધિ પોપ પૃથ્વી ઉપર નાશવંત માણસોના આત્મા ઉપર રાજ્ય ચલાવે છે. પણ ઈશ્વર સ્વર્ગ તથા પૃથ્વી બન્નેનો ધણી છે તેટલા માટે તેનો પૃથ્વી ઉપરનો ખીજો પ્રતિનિધિ શહેનશાહ હોવો જોઈએ. આ દુનિયામાં આત્મા શરીર વિના કામ કરી શકતો નથી, અને શરીર માત્ર આત્માના આર્વિભાવનું સાધન છે, તેથી માણસના આત્મા નેમજ શરીરનું નિયમન કરવાની અને તેમની સંભાળ લેવાની જરૂર છે. તેટલા અદ્વિતીય માણસને મોક્ષે પહોંચાડવા સાર આધ્યાત્મિક બાળનમાં ઈશ્વરનો પ્રતિનિધિ પોપ માર્ગદર્શક છે તેમ સાંસારિક બાળતમાં તેમને સાચે રસ્તે લઈ જવા માટે ઈશ્વરના પ્રતિનિધિ તરીકે શહેનશાહની જરૂર છે. તેણે માણસોને તેમના પરસ્પર બળદારમાં એવી નિયમમાં રાખવા કે તેમને મોક્ષ સંપાદન કરવા માટે આધ્યાત્મિક જીવન ગૃહણ કરવું બલેજ ન પડે. પૃથ્વીના રાજ્યાધીશ તરીકે પરમેશ્વર પોતાનું કામ શહેનશાહને પરજો સોપે છે. મધ્યકાળમાં શહેનશાહતનો આ ઐશ્વરી હક બાઈમજમાંથી પણ સાંપીત કેવામાં આવ્યો હતો. આ મતની જ શહેનશાહતને " પવિત્ર રોમન શહેનશાહત " નામ આપવામાં આવ્યું હતું.

આપણા દેશમાં હજી પણ રાંભને શ્રુત્યોકનો પરમેશ્વર કહેવાના આવે છે. 'શ્રુત્યોક' રાંભના ઐશ્વરી હકનો મન જેમ્સ ૧ લાએ બહુ પ્રચલિત કર્યો હતો. ધર્મશુરુઓને હક પણ ઈશ્વરદત્ત છે એ તેનો ખીજો મત હતો. આ મતોને આધારે તે કહેવો કે રાજ્ય પદવી તથા ધર્મશુરુપદવી વારસામાં ઉતરી શકે છે. શ્રુત્યોકમાં પ્રજા તથા રાજ્ય વચ્ચે જે દાસ્તુયુદ્ધ થયું છે તેના ખીજ જેમ્સના આ બે મતમાં સમાયેલાં છે. રાંભના ઐશ્વરી હકને મન, સામાજિક કરારના મત પેટે, ઐતિહાસિક પાયા વિનાનો છે. રાંભને શ્રુત્યોકને ઈશ્વર કહેવો એ માત્ર આલોકારિક વાડપ છે. આ અલંકારને અલંકાર તરીકે સમજવા બદલે તેને વાસ્તવિક રીતે ખરો માની લેવાથી જ ભ્રમ ઉત્પન્ન થયો છે.

રાજ્યના મૂળ વિષે ત્રીજો ખોટો મત હતકથારૂપે કોઈ કોઈ સ્થળે નજરે પડે છે. તે મત પ્રમાણે પ્રથમ કોઈ પેગંબર અથવા ધર્મશાસ્ત્રકાર યર્ષ ગયો, તેણે પ્રજાને કાયદા કાનુનો આપ્યા એટલે રાજ્ય જન્મ પામ્યું. યાહુદી લોકો રાજ્યનો જન્મ મુસા પેગંબરના કાનુનોથી ગણે છે આપણે મનુને આપણા સ્મૃતિકાર અને પ્રથમ ધર્મશાસ્ત્રકાર તરીકે માનીએ છીએ. એથેન્સના લોકો સોલનને પોતાનો આદિ સ્મૃતિકાર માનતા; સ્પાર્ટાના લોકો લાઈકરગસને; રોમ નુમાને, ને ઈંગ્લેંડ એલ્ફ્રેડ આદિને સ્મૃતિકાર ગણે છે, અને મુસલમાનો મહમદ પેગંબરને. પણ ઐતિકામિક દૃષ્ટીએ જોના સ્મૃતિકાર તો રાજ્યની અમુક હદ સુધી વૃદ્ધિ થયા પછી જ નજરે પડે છે. સ્મૃતિકારનો રાજ્ય પછી જન્મ છે, રાજ્યનો તેમની પછી નથી.

સારે ખરી રીતે રાજ્યનો જન્મ કેવી રીતે થયો ? આ સવાલનો નિર્ણય કરવા માટે ત્રણ સ્તરો લેવાની જરૂર છે. પ્રથમ, જે જે લોકો હજી ખરા રાજ્યની સ્થિતિ સુધી પહોંચ્યા નથી તેમનાં બંધારણોનો મુકાબલો કરવો, કે જ્યાં તે લોકો કેવી રીતે રહે છે ને કઈ સ્થિતિમાંથી રાજ્ય વૃદ્ધિ પામે છે તેનો આપણને મામાન્ય ખ્યાલ આવી શકે. સારવાદ, જે પરિણામે આપણને પહેલી પદ્ધતિથી મળ્યા હોય તેનો, પ્રાચીન પ્રજાઓનાં રાજ્ય પહેલાંનાં બંધારણો સાથે મુકાબલો કરવો છેલ્લે, જે મૂળ બંધારણમાંથી આપણે રાજ્યને જન્મ પામેલું માનીએ તે રાજ્ય જન્મ પામ્યા પછી પણ કોઈ પણ સ્વરૂપમાં ટકી રહે છે કે કેમ તેનો તપાસ કરી આપણા પરિણામોને સદૃઢ કરવાં

રાજ્ય વિનાના લોકોમાં પણ કોઈ પણ જાતનું બંધારણ હોય છે. રાજ્ય પહેલાં કેવી કેવી જાતનાં બંધારણો ને તે કયા ક્રમમાં યર્ષ ગયાં એ સવાલમાં કુનરવાની પ્રચુત દક્ષિણ માટે જરૂર નથી. તે માટે તો, રાજ્ય પહેલાંનું બંધારણ કેવું હતું એ જ જોવાનું છે.

ચોડાં જ માણસો રાજ્ય વિનાના છે, ને તેમનામાં રાજ્ય નથી તેનું કારણ એ છે કે જ્યારે તેમનામાં સંભવી શકતું નથી, અગર તેમને નિરુપયોગી છે. પૃથ્વી ઉપરની નહિ ધરેલી જાતોના બે વિભાગ પાડી શકાય: (૧) જંગલી જાતો કે જે ફક્ત જંગલી જાડાં પા જંગલી પશુ ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરે છે, (૨) માન્ય જાતો કે જે જંગલી જાડાં પા પશુ ઉપરાંત, માંસ તથા ફળ માટે પશુઓ પામે છે, અથવા ધાન્ય માટે ખેતી કરે છે. તમામ માન્ય જાતોમાં રાજ્યનું કોઈ પણ જાતનું બંધારણ નજરે પડે છે, અને જંગલી જાતોમાં પણ ચોડાંએક લોકોમાં જ, ને તે પણ વિરુદ્ધ સંયોગોને લીધે જ, રાજ્ય-બંધારણ ઉત્પન્ન થતું નથી.

આલતા સૈકાની શરવાતમાં દક્ષિણ આફ્રિકાની એરેન્જ નદીની દક્ષિણે આવેલા જંગલોમાં છુશમેન નામના જંગલી લોકો બહુતા હતા તેઓ પોતાનું ગુજરાન જંગલના મૂળાંથી જંગલી પશુઓના માંસ ઉપર કરતા. પણ દરેક કુટુંબને પોતા માટે પૂરતો ખોરાક ખવડાવવા માટે પડોશીઓથી દૂર રહેવું પડતું, અને તેથી તેમનામાં રાજ્યનું બંધારણ થતું નહોતું. સિંહલદીપના રાક્ષસો તથા કાલીકોનાં આના ડીગર ઈંડિયન લોકો પણ છુશમેનના જેવી સ્થિતિમાં હતા. ઉત્તર ધ્રુવ પાસેના પ્રદેશમાં એસ્કીમો લોકો રહે છે. તેઓ સીલ વિગેરે દરીઆઈ પ્રાણી પકડીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. તેઓ પોતાના

અપડાં એકખીજની યડમાં બાધી નાનું ગામ વસાવી રહે છે. પણ આમાં માણસોનો સમુદાય યવાથી કુદરત તેમને વધારે લાભ કે તેમ નહિ હોવાથી તેઓએ રાજ્યનું બંધારણ પ્રાપ્ત કર્યું નથી. લોકો ગામ વસાવી રહે છતાં તેમનામાં રાજ્ય ન હોય એવો દાખલો આ એક જ છે. પચાસેક વર્ષ પહેલાં, ઉત્તર અમેરિકાના, હાલ મેનિટોબા નામથી જે પ્રસિદ્ધ છે તે, પ્રદેશમાં રેડ ઈન્ડિયન લોકો રહેતા હતા. તેઓ પાડાઓનો શિકાર કરી ગુજરાન ચલાવતા, અને ખીજ પશુઓના ચાંખડાં પહેરતા. તે ચાંખડાં તેઓ ખીજ વસ્તુઓના સાટામાં વેપારીઓને આપતા. વર્ષના ધણી ભાગમાં દરેક કુટુંબ મરજી પડે ત્યાં એકઠું ભટકતું, પણ વર્ષમાં અમુક વખતે તમામ લોકો મોટા પાડાના શિકારના તહેવાર માટે ભેગા થતા. વળી પડોશમાં રહેતા ખીજ લોકો સામે યુદ્ધ કરવા સાથે તેઓ પ્રસંગોપાત્ત એકઠા મળતા. જ્યારે જ્યારે તેઓ ભેગા થતા ત્યારે ત્યારે તેઓમાં રાજ્ય બંધાતું, જે દરેક જણ તે રાજ્યની સત્તાને વશ રહેતું તે રાજ્યની વ્યવસ્થામાં પોલીસનું બંધારણ પણ ભેગામાં આવતું. જ્યારે યુરોપિયનો ન્યુઝિલેન્ડમાં પ્રથમ ગયા ત્યારે ત્યાં જંગલી અને રવળતિ બક્ષક લોકો હતા, પણ તેઓ એકસાસનના સારી રીતે રચાપિત થયેલા રાજ્ય તાબે રહેતાહતા.

આમ લોકોમાં દરેક કુટુંબને ખીજાથી અલગ રહેવાની જરૂર નથી, તેથી ઉલટું સંખ્યા બધું કુટુંબો એકઠા રહેવાથી અને ભેગાં મળી કામ કરવાથી અસંખ્ય લાભ થાય છે; અને જ્યાં માણસો એકઠા રહે ને ભેગાં રહી કામ કરે ત્યાં રાજ્ય સ્વાભાવિક રીતે જન્મ પામે છે. આર્થ લોકોની પેઠે, જે આમ લોકો અમુક સુકરર કરેલા પ્રદેશમાં રહે છે તેઓ એક નાની સ્વતંત્ર કામ તરીકે એકઠા થાય છે અને પોતાની સ્થિતિને અનુકૂલ પડતું રાજ્યનું સાદું બંધારણ બ્રહ્મ કરે છે ખેતીની શોધથી દોલતમાં અને ઉપયોગી જુગરમાં વધારો થાય છે, તેથી જે લોકોએ ખેતી શોધી કાઢી હોય છે તેઓના રાજ્યની એકદમ વૃદ્ધિ થાય છે. રખડતા અથવા અસ્થિરવાસી લોકોમાં રાજ્ય જન્મ પામી શકે જ નહિ. અમુક પ્રદેશમાં ખાસ કરી પછી જ જુદા જુદા કુટુંબોના ભેગા યવાથી માત્રો વસે છે, ને ગામ વસ્યા પછી જ રાજ્યનો પ્રારંભ થાય છે.

(અપૂર્ણ.)

કવિતા અને સંગીત.

(મળેલું) *

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૬૦ થી)

પદના આન્દોલન અથવા રાજદંત્ર અને છન્દના તાલના બન્ધનમાં પ્રસાદને, અર્થાત્ એ બન્ધનને અનુકૂલ રહીને મધુર સ્વની કૃત્તિથી ગુંજન બને છે, ખીજ રીતે કહિયે તો રાજદંત્રના સ્વાભાવિક ઉચ્ચાર-અર્થાત્ સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણમાં નેહલી માત્રા અને ને વગ્ગન (Accent) આવે તે ઉચ્ચાર-માં મધુર સ્વનું નિર્મિત્ય કર્યાથી ગુંજન ઉત્પન્ન થાય છે. આ ખીજ લક્ષણમાં આપણાં પદ તેમ જ પાશ્ચાત્ય પદના ગુંજનનો સમાવેશ થઈ શકશે. આ લક્ષણ ઉપરથી તથા આપણા પિંગળના છન્દોના સ્વરૂપ ઉપરથી એક પરિચામ સદગ્ર દર્શિત થશે, તે એ કે ગુંજનમાં કાર્મ પણ સ્વરના ગાન કાળનું માપ બે

કરતાં વધારે માત્રાએ નહિં પ્લેઝે. આ સામાન્ય નિયમને ઉપરિત્ત અપવાદ સમજે છે. પણ તે અપવાદપ્રસંગમાં પણ ગુંજનના સામાન્ય સ્વરૂપને હાનિ પ્લેઝેથી નથી. ઉદાહરણ તરીકે—“અનન્ત ! દિકાલ ત્હને ન માપે” એ ઉપેન્દ્રવજ્રના ચરણનું ગુંજન કરતાં ‘અનન્ત’ માંના નકારના અને પ્લુત બનાવીને ઉચ્ચારણ કરવામાં કાંઈક સરસતા ઉલટી વધશે. આ રીતે ત્રિમાત્રિક અથવા કવચિત્ તેથી અધિક માત્રાવાળા ઉચ્ચારણમાં ઉર્દુત વિરલ પ્રસંગે સંભવી સકશે. સામાન્ય રીતે બાકીના બધા સ્વરો પોતપોતાના માપમાં ઉચ્ચારાયલા હોવાને લીધે હાવા અપવાદના પ્રસંગોમાં ગુંજનના સ્વરૂપની ક્ષતિ થતી નથી.

ગાન તે આ પ્રકારના સાંકેતિક સ્વર માત્રાના બંધનથી અનિયંત્રિત રહીને માત્ર કાંઈક સ્વચ્છન્દ પ્રવાહી જણાતા મધુર સ્વથી નિબપ્ત થાય છે. પ્રવાહની સ્વચ્છન્દતાનો આભાસ જ છે એમ કહેવાનું કારણ એક તો એ છે કે—સંગીતશાસ્ત્રમાં સ્વીકારાયલા તાલના યોગ્ય બંધનમાં સારું ગાન સંભવે છે; અને બીજું એ કે—એ તાલના બંધનથી વિમુક્ત દશામાં પણ, તાન વગેરેનો આશ્રય લેવામાં પણ, એક પ્રકારના પ્રમાણમય આન્દોલનનો સયોગ મધુર સ્વ સાથે કરાય, તો જ સુરચિત્તે અતુકૂળ રસિકતા ઉત્પન્ન થવાની. ગુંજન અને ગાન, એ બેના વિષયનું એકબેકમાં આક્રમણ ઘણીવાર સંભવે છે હાનાં ઉદાહરણ ગરબીઓમાં અનેક જણાશે; કેમકે યદ્યપિ ગરબીઓના બંધારણ માટે છન્દ જૂત જવા નિયમ ઘડાયો નથી, તો પણ એ બંધારણમાં માત્રાનું માપ અનતર્ગત છે જ, એ સારી પદ્ય રચનાની કલાવાળા કવિઓની કૃતિમાં તરત જણાઈ આવે છે. અને છતાં ગાનને અતુકૂળ એ કરતાં વધારે માત્રાનો આશ્રય કરનાર મધુર સ્વ ગરબીઓમાં ક્ષતિકર નથી થતો, એટલું જ નહિં પણ અતુકૂળ થાય છે. તેમ જ કેટલાંક સંગીતના જ વિષય તરીકે સ્વીકારાયલાં પદોમાં પણ માત્રાનું પ્રમાણ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે અને આવશ્યક હોય છે. ઉદાહરણ અશ્રુમતીનાટકમાંનું નીચેનું ગીત જુવો:—

“ ગદન કુસુમ કુજમાં જ
મૃદુલ મધુરો બસો વાજે,
વિમરો ત્રાસ લોક લાજ
સજનિ ! આવો આવો રે.

ધારો ચાર નીલ વાસ,
હૃદય પ્રણય કુસુમ રાસ,
દરિણ નેત્ર વિમલ દાસ,
કુંજવને આવો રે.

મન્દ મન્દ ભુંગ ગુંજે,
અધુત કુસુમ કુંજ કુંજે
કુટ્યાં સજની પુન પુન,

બકુલ યુધિ અતિ રે. ”—ઈસાદિ.

આ પદના સખ્દો યોગ્ય જ ફેરફાર સાથે લગભગ મૂળ બંગાળીમાંથી જ લીધેલા છે. હાના બંધારણમાં માત્રાનું માપ સ્પષ્ટ છે અને જે જે સ્થળે દીર્ઘ છતાં લઘુ ઉચ્ચાર કરવા પડે છે તે જ માત્રાના માપની આવશ્યકતા વધારે સમજી રીતે સમજાય છે. ગુંજન અને

ગાન એ બેનાં સ્વરૂપ વચ્ચે આ પ્રમાણે તફાવત છે, હવે વૃત્ત અને છન્દથી બનેલા પદ્યનું સ્વરૂપ તપાસીને આ તફાવતના પ્રકાશમાં પરીક્ષા કરીશું તો ગુંજ્યતા તે ગેયતામાં રૂપાંતર કેમ ન પામી સકે તે કાંઈક સમજી સકાશે. વૃત્ત અને છન્દ એ બંનેનું તત્ત્વ માત્રાતેમ જ તાલમાં છે; વૃત્તમાં (અક્ષરમેળ પદ્યમાં) વિશેષ બન્ધન એ છે કે માત્ર અમુક માત્રાનો સરવાળો જોઈએ એટલું જ નહિં પરંતુ લઘુગુરુ, અર્ધાત્ એકમાત્રિક અને દ્વિમાત્રિક સ્વરો, અમુક નિશ્ચિત અનુક્રમમાં જ આવવા જોઈએ. આ મર્યાદાને લીધે એક જાલનું દૃઢ શબ્દનું બન્ધાય છે. તે ઉપરાંત ઘણે અંશે તાલની મર્યાદા પણ ઉમેરાય છે છન્દમાં (માત્રામેળ પદ્યમાં) કુલ માત્રાનો સરવાળો, એટલું જ બન્ધન હોવાને લીધે કાંઈક શિથિલતાનો સંભવ રહે છે. તેને દૃઢતા આપી પ્રમાણ્યુક્ત આનંદોલન સાધવા માટે તાલની તેમ જ કાંઈ કાંઈ પ્રસંગે બીજી વિશેષ મર્યાદા ઉમેરાય છે. * વૃત્ત તથા છન્દના આ સ્વરૂપને લીધે એ પદ્યના મધુરવ મિશ્રિત હૃદયારણ્યમાં બે કરતા વધારે માત્રાનો આશ્રય યર્ષ શકે નહિં, તેમજ સિદ્ધ થયેલા શબ્દવૃત્તમાં અરુચિકર ભંગ થવા દેવાય નહિં, અને આ બંને પરિણામ ગેયતાનો આશ્રય કરવાથી થવાનો સંભવ છે. સંગીતમાં સ્વીકારેલા તાલને દૂર, મૂઢીને માત્ર તાન વગેરેનો પ્રવેશ કરાવ્યાથી વૃત્ત તથા છન્દની આ પદ્યબન્ધનની મર્યાદા નાશ પામે છે. સંગીતના તાલ સહિત તાન વગેરેને દાખલ કરવા જતાં આ પ્રકારની ક્ષતિ ઉપરાંત વળી વિશેષ ક્ષતિ થવાનો સંભવ છે, અને તેહનું કારણ એ કે છન્દના તાલ અને સંગીતના તાલ ધણીવાર પરસ્પર પ્રતિકૂળ બની જાય છે. ગેયતામાં તાનનું સ્વરૂપ જુદું રાખીએ તો પણ બે કરતાં વધારે માત્રાનો પ્રસંગ ગેયતામાં આવવાનો જ. આ કારણે ને લીધે ગુંજ્ય પદ્ય ગેય બનાવવા જતાં સુરચિના અનેક વિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે.

આમ છે તેથી કરીને માત્રામેળ છન્દ જેવા કાંઈક શિથિલ જણાતા પદ્યબન્ધમાં પણ ગુંજ્યના જ રુચિકર છે; પરંતુ એટલું તો ખરું કે અક્ષરમેળ વૃત્ત કરતાં માત્રામેળ છન્દમાં ગેયતાનો અશ વિશેષ આવી સકશે. એક બે ઉદાહરણ લખ્યે. અશ્રુમતી નાટકના અન્ત ભાગમાં સેલિમ નીચેનો દોહરો બોલે છે:—

“ નવ દેખું હેને હવાં, યર્ષ અંતર્હિત ક્યાંય !

સ્વપ્નું દિહું શું ? કંઈક ગર્ષ ? ક્યાં ? અશ્રુ ક્યાં ? ક્યાં ? ”

આ દોહરો માત્ર ગુંજન કરીને બોલ્યાથી પૂર્ણ રસમયતા નહિ આવે. હમણાં ગાર્ષ બતાવ્યા પ્રમાણે શ્વાહ, સોરઠ, અથવા યમન રાગમાં સારી રીતે અને છન્દના સ્વરૂપને જોખવા વગર એ દોહરો ગાર્ષ સકાય છે એટલું જ નહિ પણ એ દોહરાની યોગ્ય પૂર્વે, “ સ્વી ન દવે કંઈ પ્રેમ ક્યા ” એ ગીત આવેલું હોવાથી તે ગીત બન્ધ થયા પછી પણ રમિક વાતાવરણમાં ભમતા સંગીતધ્વનિની સાથે સંવાદિની રિયતિ રાખવા માટે આ દોહરો ગેયતામાં ઉતારવો એ આવશ્યક છે. ગીતિ છન્દનું બીજું ઉદાહરણ લખ્યે કોણપણ

* ઉદાહરણ તરીકે આવી, ગીતિ, વગેરેમાં બીજા તથા ચોથા ચરણમાં નવમી માત્રા એ લઘુસ્વર આવવો જોઈએ (આમ કવિ હલપનરામે બનાવ્યું છે. તે ઉપરાંત હું ધારું છું કે એ ચરણોમાં દમમી તથા અગિયારમી માત્રા એકઠી એક ગુરુસ્વરમાં આવવી આવશ્યક છે.) આ બન્ધનોનો ઉદ્દેશ પ્રમાણ્યુ તથા શબ્દવૃત્ત અક્ષત રાખવાનો છે.

ગીતિ હ્યો. અશ્રુમતીમાંની આ ગીતિ લખ્યે:—

“સૌન્દર્ય ત્હેનું શું અહા ! લાવણ્ય શું હૃદયેનું ! સરજતા શી !

વાણી મધુરી કહેરી !—હઠવા લાંથી ન જતિ મુજ યાતી.”

પ્રસક્ષ અનુભવથી જણાયુ હશે કે ગીતિમાં ગેયતા અનુકૂળ રીતે આવે છે. એ છન્દનું સ્વરૂપ જ કાંઈક હેતું છે. ખીલ માત્રામેળ છન્દો કરતાં ગીતિમાં સ્વરની પરંપરા લંના-વાલી મામે છે હેતુ હેતુ બંધારણ જ છે. કાંઈક ગીતિના આ સ્વરૂપને લીધે જ ગાનના ધાતુ ઉપરથી જ ગીતિ હેતુ નામ કાંઈ છન્દને નહિ પણ આ છન્દને જ આપવામાં આવ્યું હશે.

ગેય અને ગુજ્ય કાવ્યોના આ પૃથક્ પૃથક્ સ્વરૂપ ઉપરથી એક પરિણામ એ ફક્ત યાય છે કે ગેયકાવ્યમાં જેટલી પ્રયોજિતસંગીતક્ષમતા હોય છે તેટલી ગુજ્યકાવ્યમાં સંભવતી નથી; કેમકે રસનિષ્પત્તિને માટે જેટલે અંશે આવશ્યકતા અને અનુકૂળતા હોય તેટલે અંશે પ્રયોજિત સંગીત તાન વગેરેનો સ્વીકાર કરે છે તેમ કરવામાં શુદ્ધ સંગીતની સામગ્રી યોડીક ઉછીની લેવામાં કાષ્ઠપણ રીતે પ્રયોજિતસંગીતને બાધ નથી. કારણ કે રસ નિષ્પત્તિ કરતી એ જ મુખ્ય હેતુ પ્રયોજિત સંગીતનો છે, અને તે માત્ર સાદા શ્રુતી પરંપરા એકની વાપરવાથી સિદ્ધ થાય એમ નથી તેથી કરીને યોગ્ય મર્યાદામાં અને યોગ્ય પ્રસંગે તાન, મીઠ, ગટકડી, ગમક, વગેરે શુદ્ધસંગીતની સામગ્રીનો સ્વીકાર પ્રયોજિત સંગીત કરે છે.

આ પ્રયોજિતસંગીતક્ષમતા સિદ્ધ કરવાનું એક ગૌણ તથાપિ મધુરતા માટે કાંઈક આવશ્યક સાધન વર્ણસંગીત છે. વર્ણમંગીત એક પ્રકારના સૂક્ષ્મ સૂચકતાના સ્વરૂપે સ્વર-સંગીતની સાથે કવિતાને જોડે છે, એ આપણે ઉપર જોઈ મયા છીએ પરંતુ તે શિરાય પણ વર્ણમંગીત આ કાર્યમાં પોતાની શક્તિ ચાલવી સકે છે. પોતાના માધુર્યના ગુણવત્તે જ વર્ણસંગીત કાંઈ અગમ્ય રીતે સ્વરસંગીત તરફ ગતિ કરે છે, અથવા તો સ્વરસંગીતને મદદ કરનાર સામગ્રીની અનુકૂલના કરી આપે છે. આ સૂક્ષ્મશક્તિનું મૂળ વર્ણમંગીત અને સ્વરસંગીત એ બેમાં સમાનધર્મ રીતે રહેવા ઇન્નિમય તત્ત્વમાં જણાય છે, કેમકે આખર એ બંને ધ્વનિસંગીતના જ વિભાગ છે પરંતુ એ બે વિભાગનો આ સંબંધ એકબીજા તો સૂક્ષ્મ છે કે આ બેવિભાગ વચ્ચે જે સમજાવેલ આપણે ઉપર જોઈ મયા છીએ તે ભેદની સમજાવતામાં કાંઈ પણ ન્યૂનતા આવતી નથી.

પણ વર્ણસંગીતની આ શક્તિ માટે એક અસંત આવશ્યક સંયોગમર્પણ છે. આ શક્તિ સફળ રીતે ચલાવવાને માટે, તેમ જ કવિતાને બૂધણરૂપ મ્વાને માટે, વર્ણમંગીત કર્ણકટુ ના થતું જોઈએ, કર્ણમધુર હોય તો જ ત્હેમાં ઉપર કહેલી શક્તિ આવી સકે અને કવિતાને પણ માધુર્ય આપે. કર્ણકટુ વર્ણસંગીત તે વર્ણમંગીત જ નહિ, એમ કહિયે તો આભે; એ નામમાં જ અન્તવિશેષ આવે છે. ઉદાહરણ જોઈએ:—

“જગભેદે છાની રીતે છાને ભોકે છેતરેને,
છેડે બાંધનું છે તે પાપ છોડનું કેમ છૂટયે;
ફાવે તેમ ફુંદ કરી ફાગલું તું ફૂલ્યો ફરે,
ફંદો લારો ફેલ મંડો ફડ ફડને ફૂટયો.”

કહું કદી કોણાર કયન ન કાન ધરે,
કપટી કુટિલ સાથે કોણ માણુ કુટરો;
ખરેખરો ખેલ આતો ખેલતુ ખાંડાની ધારે,
ખણી મૂળ ખાય કાળ ખાતા ખાતા ખુટરો "

કવિ દલપતરામે પિંગળમાં વર્ણાનુપ્રાસના નમૂના તરીકે આ કવિત આપ્યું છે. વર્ણસંગીત પૂરવું શાબ્દમાં, તે કાવ્યતત્ત્વ બીજા પણ અર્થિ નથી તો વર્ણસંગીત પૂરવું શોમાં ? પરંતુ શાબ્દિક હોય તો પણ હેમા. આ પ્રકારના વર્ણાનુપ્રાસથી કદી પણ વર્ણસંગીત પૂરી સકારો ? અને વળી વર્ણાનુપ્રાસના નમૂના તરીકે મૂકના પદ્યમાં આ પ્રકારનો કહેરા અને કહેરા વર્ણ સમુદાયનો મોટો ભડાર એકઠો કરવામાં કેટલી અયોગ્યતા ! અર્થ તથા રસને અનુકૂળ ભારે ધોપનો વર્ણાનુપ્રાસ કેટલીક વાગ ઇષ્ટ બને છે

" ઘેરાયો ધનધોર મેઘ, ધુરંદ ગાઢા તમાલો, અને

ખીંહો બાળમુકુન્દ આ રમનિયે, જા લોક લે સધિકે ! " *

આ રમ્ય પ્રથમ ચરણમાંનો ગાઢો વર્ણાનુપ્રાસ મેઘધરા અને રયામ તમાલવનની કલ્પનાનો સ્વયં ધર્મ પોષક બને છે પરંતુ પ્રથમદર્શને ભારે ધોપનો વર્ણાનુપ્રાસ જણાતાં છતાં હેમા માધુર્ય સ્પષ્ટ ગીતે સચવાયલું છે આ પદ્યમાં વિશેષ અનુકૂળ વર્ણાનુપ્રાસ પૂરવાના હેતુથી કાર્ષક રા કેશવલાલે ફેરફાર કરીને —

" ધોરબે ધન વૃદ્ધ ધોર, રમની ધોરે, તમાલો ધૂંલો, "

એમ સોપ્રસિદ્ધ આશ્વત્થિમાં મધ્ય છે પરંતુ પ્રથમનો પાઠ આશ્વર્જ માટે કરેલો ખૂંટો આશ્વત્થિમાં છે તે વધારે ઉચિત જણાય છે, અને આ બીજો પાઠ કંચુકદોર થતો રહેજમાં જ બચી જાય છે.

રા. મણિલાલતા કાન્તાનાટકમાંથી એક ઉદાહરણ સમજો —

" દિવસ દિસતો ઝાખો આને, પ્રભાત ન પાધરો;

ધુવડ ધુવડે, વાસો નાસે નહિ રમિથી પરા. "

આ રમિયોમાં પણ ભારે વર્ણાનુપ્રાસ બાબને અનુદય હોઈ મહુરતામાં પણ જાન્યો ધનો નથી કવિ દલપતરામના હિપરના ઉદાહરણમાં આ પ્રકારની ઇષ્ટતા કે માધુર્યકલા પણ જણાતા નથી રા. કેશવલાલ તથા મણિલાલવાળા ઉદાહરણમાં મહુરતા જળવી રખાય છે તેનું બીજા સ્પષ્ટ છે. મદાપ્રાણ વ્યંજનોના બારની રકામે એ જ વ્યંજનો ધોય નહિ પણ અધોય લાવીને, તેમ જ હેવા વ્યંજનો પણ ઉપરાઉપરી ન ખડકતાં યોગ્ય રથાને અનુનાસિક વગેરે મૃદુવર્ણ ગૂંથીને અને સ્વર જોકાર છકાર વગેરે જેવા અનુકૂળ મિશ્રિત કરીને સમતોલતા રાખી છે. મણિલાલવાળા ઉદાહરણમાં 'પ્રભાત ન પાધરો,' હેમાં પકારની કોરતા એ પકારની વિરલતાને લોધે ટળાઈ છે. કવિ દલપતરામના ઉદાહરણમાં મદાપ્રાણ અને અધોય વ્યંજનો ફક્ત વપરાયા છે અને તે પણ ઉપરાઉપરી ખડકાયા છે, અને અસંસ્કૃતાની પૂરેપૂરી ભરતી કરવાને માટે કવિત્વની તદ્દન શુદ્ધતા આવી મળી છે.

(અપૂર્ણ)

અર્થચન્દ્રિકા.

અથવા

ધનોપાર્જનકજાનું વ્યાકરણ, સાંપ્રત ભારતીય ધનોપાર્જનકજાનો
ઇતિહાસ અને ભૂગોળ.

(મળેલું)*

પ્રથમોદ્ધાયાય:

અથ ભારતીયદૈન્યનિરૂપણપ્રારંભ:—

અહો ! વાચકગણ ! પૂર્વે જેમની અધ્યાંગ દેશજનતા પરભોજનિતે પામેલી હતી એવી આપણી આર્થ પ્રજ્ઞ, અહુણ કેટલી દરિદ્રાવસ્થાને પ્રાપ્તા થઈ છે તેની પરિગણનાનું કાર્ય નેટલું ચોચનીય તેટલું જ તે ગતાવસર છે તદ્દપિ કોઈપણ શ્રેયસ્કર કાર્યના આરંભને સમય બાધ કરી શકતો નથી એમ જાણી આ વિષય લખાય છે. જેથી તત્પરત્વે આપનો અંતર્લક્ષ જાગૃત થશે તો તદ્યે પ્રજ્ઞતા થએલી જ્ઞતિ સજ્જા થઈ એવો સતોષ મનાશે.

સ્વપ્રમાદે ફરી જેમ જેમ આપણી ઉત્તતા આર્થદેશજનતાના સાર્વત્રિક શિક્ષણાદિ સાત અંગો વિસ્મરતાં ગયાં, તેમ તેમ ધનોપાર્જનકજાનાપ્રધાન આક્રમું જે વ્યાપાર અંગ, તે પણ વિસ્મરણને આર્થ પ્રજ્ઞ અહુણ કેવળ દરિદ્રા થઈ છે. તે પ્રાયઃ ભૂત્ય ભાવને જ પામીને કુશળ વિદેશી વ્યાપારીઓના પશુરથાને નિયોજાઈ છે; જેના ભોગોપભોગ, પશુઓના ભોગોપભોગો નેટલા જ સંખ્ય રહીને તેમાં પણ તેને કાંઈ પડે છે.

અહો ! અત્યુપયોગિ વ્યાપાર, જેના ઉત્કર્ષપર જ પ્રત્યેક ગૃહસ્થાશ્રમીની શાન્તિના ચારે સ્તંભો અવલમ્બે છે તેની અવગાના એ પરિણામો છે. ભારતવર્ષમા વ્યાપારની અવગા સા-ર્વત્રિકા છે. કેમ જે, પ્રમાણમાં થોડા લોકો વ્યાપારમાં ગુંચાયા હોય તેથી કઈ, એક દેશના વ્યાપાર અંગની સમ્યગ્ રક્ષા થતી નથી. વળી ધનોપાર્જનકજાના એ પ્રધાન ભાગની અવગાથી તે જાના પીળા ભાગો પણ નિર્જીવ થાય જ એ સિદ્ધાન્ત છે. સારે ભારતીય દૈન્ય—અરે દારિદ્ર્ય—ની સમીક્ષા કરી તેનાં કારણોને જાણવાં એ આપણું સર્વોપરિ કર્તવ્ય થાય છે.

એક પાશ્વે સાર્વત્રિક સામાન્ય શિક્ષણનો પ્રાયઃ અભાવ તથા ધનોપાર્જનકજાના સા-નનો અસ્ત અને પીજે પાશ્વે અર્થશાસ્ત્રના નિયમોને ઉલ્લંઘીને, દસ્ત, પાદ, ચક્રુ એને પુદ્ધિ વિનાના બની જઈ પરકૃતિપર રાજવંશીના જેવી આર્થ જનની પ્રીતિ એ ત્રણ ભાર-તીય દારિદ્ર્યનાં ધોરિ કારણો છે.

રાજની વિદેશરિયતિ એ તેનું ચોથું ધોરિ કારણ છે. એ અંતિમ કારણનો પ્રતિકાર રાજ્યકારુણ્યમાં રહેયો છે; જે રાજપ્રસાદે આર્વિર્ભાવ પામતાં, યશે.

પરંતુ પ્રાથમિક ત્રણ કારણોનો પ્રતિકાર આર્થકુલસંભવ ભારતપુત્રોના પોતાના હાથમાં છે, જે તેમના આચાર સહિત વિચારમાં સમાયલો છે. પણ એદરપદ છે જે આ દેશના કૃષિકારોના પુત્રો દૈન્યને લીધે અને કારકના પુત્રો પ્રમાદને લીધે સામાન્ય શિક્ષણ લેતા નથી. અને વળી અતિતર એદરપદ છે જે સેવક અને વ્યાપારીના

પુત્રો સુધે ન ચડે તેવા અનેક પ્રકારના વ્યાકરણ જૂગોળના પાઠો શીખીને આજ કાલ બીખારીપડિત બને છે. જ્યારે ધનોપાર્જનકળામાં તો તેઓ કેવળ મૂર્ખ નેવા રહે છે. એવી તેમની વિષમકૃતિથી તેઓ પોતાના બૂધબુને દ્વારે બનાવી ખંડિતમાન થાય છે. અને દારૂને માટે કોઈ પેદી, ઉદ્યોગગાર, કિંવા રાજગૃહના રંક પ્રાર્થકોમાં વૃદ્ધિ કરી રાગ અને જનમંડળને બારરૂપ થાય છે.

એ પ્રમાણે આ દેશના પુત્રોનો એક મોટો ભાગ શિક્ષણવિના અમણ રહીને નિષ્ફળ કાર્ય કરે છે. એક નાનો ભાગ શિક્ષણ લે છે પણ તે ધનોપાર્જનકળામાં મૂક રહે છે. અને એક ભાગ અર્ધદુઃખ રહીને કોઈ વિચારી યજ્ઞજ્ઞાના મધુર પાત્રમાં વિષ નાખવા જેવું કરે છે અર્થાત્ દેખાદેખી કરી એટલા બધા તો એક જ ઉદ્યોગને વળગે છે જે તેમાંથી પ્રાપ્ત થતા લાભનો સમૂળ નાશ કરી સર્વ જ માથે હાથ દઈ રહે છે.

ભારતપુત્રોનો એ ત્રિવર્ગ પરકૃતિનો ઉપયોગ કરતાં લેશ પણ લંઘવાતો નથી. તે દુરવદૃષ્ટિ ધરાવે આ સમુદાય છે એમ જાણી સાંપ્રતના લાભને જોયછે, પણ તેના પરિણામને વિચારતો નથી. પરંતુ વારતવિક રીતે જોતાં દારિદ્ર્યજનની એ પરકૃતિને સ્પર્શતાં પણ અલસતાથી એમ માનવું જોઈએ.

એના પ્રમાણજન્ય દુર્ધર દારિદ્ર્યને લીધે એક મોટા ખંડ નેવડા આ ભારત દેશમાં એક તો બહુ નગરો જ ઉદ્ભવતા નથી અને અસ્થાવધિ જે નગરો છે તેમાં પણ પૂરતો ઉદ્યોગ નથી. તો લક્ષાવધિ ખીજા ગામડાઓની શી કયા ?

‘શું કરું ? શું ખાઉં ? ક્યાં જાઉં ?’ એમ ત્રિવિધ વિલપનતા લોકોનાં જુદાજુદા સર્વજનમંડળી રહ્યાં છે અને તેમને કોઈ દિશા સૂઝતી નથી.

અહો ! જે સમયમાં હસ્તકળા ખડેરમાં રહીને રુદન કરેછે, અને વ્યાપાર, પરહસ્તે જઈ આપણે આંગણે નહિવત્ થયો છે. જે સમયમાં ત્રોશ કોટિની મદતી વસતિવાળા આપણા દેશનો ત્રેવીશ કોટિ નેટલો સાધારણ વર્ગ અખિલ દિવસમાં માત્ર એક જ વાર, અને તે પણ શાક અને ઘૂત વિના, જમે છે. પાંચ કોટિ મિલ્કુકો બની જામે છે. પોણી બે કોટિ નેટલો મધ્યમ વર્ગ જેમ તેમ નિર્વાહ કરે છે. અને માત્ર પચીસ લાખ નેટલો જ ઉત્તમ વર્ગ કંઈક નિશ્ચિન્ત છે. જ્યાં શ્રીમતી માત્ર અપવાદ રૂપે હોઈને ડાશીતી પ્રકૃતિવાળા છે. અને રાગ છન્દ રીસાઈને ઉપર્યુપરિ દુખાળને પાડે છે, ત્યાં ધનોપાર્જનકળાના વ્યાકરણ અને જૂગોળનું સાર્વજનિક અનુયાયન ઠેઠાં ઉપયોગિ છે અને તેને માટે અવે તો હામોહામ સાળાઓ જ રૂપપાત્રી જોઈએ તે ના પાડવાને કોઈ નિરક્ષર પણ હોલો યરો ખરો ?

દ્વિતીયોધ્યાય:

અથ મનુષ્યજીવન, તેના હેતુ અને સાધનનો પ્રારંભ:—

મનુષ્યજીવનને અનિવાર્યપણે આધારભૂતા એવી તત્ત્વોના પદાર્થો, તેમજ તેની પ્રસન્નતાને અર્થે અન્યાય, પદાર્થો, કિંવા માન, દર્શન, નિવાસ અને વાહનાત્મક ઉપભોગો મેજવવાને જે સર્વસામાન્ય સાધન, તે ધન કહેવાય છે. તે કોડી, ‘બદામ, ત્રાંજી’, રૂપું, સોનું, ચંપનાદિ કોઈ પણ રૂપે પણ તે માત્ર એક સ્વતંત્ર રાગ કિંવા પ્રગ્નસતાક રાગ્યની સમ્મતિથી નિષ્પત્ત થઈને જનસમાજમાં વ્યવહારાય છે.

એક કાળ એવો પણ હતો જ્યારે જનસમાજમાં એકને અન્ન જોઈએ અને બીજાને વસ્ત્ર જોઈતાં હોય ત્યાં અન્નની અપેક્ષાવાળો, અન્નવાળાને વસ્ત્ર દઈને અન્ન લેતો હતો. પણ એવા વ્યવહારમાં સંપૂર્ણપણે સુગમતા ન હોવાથી તે બંધ પડ્યો.

એ પ્રમાણે સર્વસામાન્ય સાધન જે ધન તે મેળવવાને તેના વિનિમયમાં, તેને રથાને તેટલું જ બીજું,—કાંતો શ્રમસિદ્ધ પદાર્થરૂપે અને નહિ તો શ્રમરૂપે જ—કંઈ આપવું પડે છે. એ વ્યવહારમાં પ્રથમ વસ્તુને મૂલ્ય અને બીજાને સેવા કહે છે.

એનો વિપરીત ક્રમ ઇચ્છીને બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો વાંચિત પદાર્થો કિંવા ઉપભોગો મેળવવાને તેના વિનિમયમાં તેને રથાને તેટલા જ મૂલ્યનું ધન આપવું પડે છે.

મૂલ્ય જે છે તે પદાર્થો કિંવા ઉપભોગોની અપેક્ષા અને તેની ઉપસંબંધના પ્રમાણના વિવેક કરીને ન્યૂનાધિકતાને પામે છે. પદાર્થની અપેક્ષા કરતાં તેની ઉપસંબંધ અધિકા હોય છે તો મૂલ્ય ઘટે છે અને તે (ઉપસંબંધ) ન્યૂના હોય છે તો મૂલ્ય વધે છે. એ ઘટેલા કિંવા વધેલા મૂલ્યને ભાવ કહે છે.

ભારે અથવા સાપ્રત રાજનીતિમાં પદાર્થ કિંવા ઉપભોગ પ્રાપ્ત કરવાને ધનના ઉપાર્જનની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. અને તે ધનના ઉપાર્જન માર્ગને વૃત્તિ કહે છે.

વૃત્તિના સમ્યગ્ જ્ઞાનને ધનોપાર્જન કળા કહે છે; જે પચવિધ છે. (૧) દાસ્ય, (૨) દસ્તકૌશલ્યાદિ (૩) પ્રાતનિધ્ય, (૪) કૃષ્યાદિ અને (૫) વ્યાપાર.

સેવા કરીને કિંવા ઉપભોગ દઈને ધન લેવાના પ્રકારાંતર ભેદવિભેદ કરી બહુએક છે. પણ તે સર્વનો ઉપયુક્ત પાંચ મયાળામાં સમાવેશ છે.

વળી એ વિના (૬) દક્ષિણા, (૭) દાયમાગ, (૮) ગ્રણ્યપારિતોષિક અને (૯) દાન; એમ સર્વ મળી ધન પ્રાપ્ત કરવાના નવ દ્વાર છે. તદ્વિરુદ્ધ અવશિષ્ટ દ્વારોને, અદત્તાદાન એટલે ચોરી, લૂટ અને ઘૂતાદિ કહે છે, જે નિંદ્ય ગણાઈને દંડ્ય થાય છે.

આ રાજનીતિમાં ધન, સર્વ સત્તાનું મૂલ્ય હોવાથી તે અતીવ ઇષ્ટ તથા મનોહર છે. તેની અનુપસ્થિતિથી લોકો દુઃખી, હતમાન અને હતતેજ થાય છે. જેને દૈન્ય અથવા દારિદ્ર્ય કહે છે.

દારિદ્ર્ય મનુષ્યજીવનની ક્ષતિ કરે છે. અને તેનો જન્માર્થ સધાતો નથી.

જન્માર્થ દ્વિવિધ છે—ગૌણ અને મુખ્ય.

હું, મારું, અને સ્વદેશીયસમાજ એ ત્રિકની શારીરિકી તથા માનસિકી ક્ષતિની સિદ્ધિને ગૌણ જન્માર્થ કહે છે.

મુખ્ય જન્માર્થ આ લેખનો વિષય ન હોવાથી તેની વ્યાખ્યા તથા વર્ણન અહિં કરવામાં આવતાં નથી.

તૃતીયોધ્યાય:

અથ પચવિધ ધનોપાર્જન કળાના વર્ણનનો પ્રારંભ:

દાસ્ય.

બીજાના લાભ ઉપયોગ અને ઉપભોગને અર્થે શરીર કિંવા મનની સેવાનું પ્રદાન કરવું તેને દાસ્ય કહે છે.

કૃષ્યાદિ.

ખીજના લાભ, ઉપયોગ અને ઉપભોગને અર્થે ક્ષેત્ર કિંવા વાટિકાની ભૂમિને ખેડી પોપીને મુદુલા તથા સરસા બનાવી, તેમાં અનેક ખાદ્ય પદાર્થો, જેમ નાનાવિધ ધાન્ય, કંદ, મૂળ, ફળ, તેમ જ પુષ્પ, રસ, વૃક્ષી અને ઔષધિઓ ઉગાવવાં; (૧).

પહેરવા ઝોઢવા તથા પાથરવાના વસ્ત્રો માટે કાપાસ, શણ, “રીદા” આદિક તંતુગર્ભ ઉગાવવાં; (૨). તેને કૃષિ કહે છે.

તેમ જ પશાદિનું પાલન કરીને ગાં, પટ્ટાદિ ઉત્પન્ન કરવાના કાર્યને કૃષ્યાદિ કહે છે.

વ્યાપાર અથવા વાણિજ્ય.

ખીજના લાભ, ઉપયોગ અને ઉપભોગને અર્થે મૂર્તિમન્ત પદાર્થો, જેમ અન્નધૃતાદિ; કિંવા ભાવરૂપ અમૂર્ત પદાર્થ, જેમ ગાન, દર્શન, નિવાસ અને વાહનથી પ્રાપ્ત થતા ઉપભોગો; તેમ જ ભોગાધિકારપત્રો^૧ સ્વલાભપૂર્વક અમુક યુથ કિંવા સંખ્યામાં અમુક ભાવે આપવાં; અથવા પોતાના લાભ, ઉપભોગને અર્થે તે ખીજ પાસેથી અમુક યુથ કિંવા સંખ્યામાં અમુક ભાગે સ્વલાભની આશાએ લેવાના કાર્યને વ્યાપાર અથવા વાણિજ્ય કહે છે.

એવા વ્યવહારમાં પદાર્થો કિંવા ઉપભોગો લેવાના કાર્યને કંચ કહે છે. અને તે આપવાના કાર્યને વિક્રય કહે છે.

વ્યાપાર દ્વિવિધ છે: વાસ્તવિક અને કાલ્પનિક.

વાસ્તવિક વ્યાપારના વિવિધ આકાર હોય છે તે નીચે પ્રમાણે:—

ખીજના લાભ, ઉપયોગ અને ઉપભોગને અર્થે ખાવાના, પહેરવાના, સાંભળવાના, સુંઘવાના અને જોવાના તેમ જ વાપરવાના અનેક પદાર્થો, જેમ વિવિધ અન્ન, દૂત, તેલ, શર્કરા, ગોળ, લીલી અને સુકી વનસ્પતિઓ, ઔષધિઓ, જાવફળ, જાવંત્રી, એલચી, તજ, તમાલપત્ર, મરી, મરચાં, લવંગ આદિ વસાણાં; રંગો, કાપાસ, ગર્જી, શણ, સોનેરી, રૂપેરી, અને પટ તથા સૂતના વસ્ત્રો, વિધવિધ પાત્રો, છરી, કાતર, સોઈ, હાર, અંગાર, પ્રસ્તર હીરક, માણિક્ય, મૌક્રિક, એટલું જ નહિ પણ હસ્તકૃત અને યંત્રકૃત બહુ એક ઉપયોગિ પદાર્થોને ઉગવાવી, રચાવી, ખોદાવી, કિંવા સિદ્ધ દશામાં લેઇને એક સ્થલ કિંવા સ્થલોમાં સંમિલવા. અને તે તેમને બ્યારે જોઇયે ત્યારે સ્વલાભપૂર્વક નાના મોટા યુથ કિંવા સંખ્યામાં અમુક ભાવે આપવા મોકલાવવા ઇલાદિ. તેમ જ એ જ પ્રમાણે લાભની આશાએ તે ખીજ પાસેથી લેવા મગાવવા ઇલાદિ (૧)

વળી સેતુ બાંધવા, માર્ગ કિંવા લોહમાર્ગ બાંધી આપવા, નિવાસગૃહો રચાવવાં, અને તે સર્વને, પોતાનો લાભ કઢાડી લઇને સિદ્ધ દશામાં ખીજને આપવાં (૨)

ભૂમિ, ક્ષેત્ર, વાટિકા અને નિવાસગૃહોનો ઉપભોગ અમુકાવધિ પર્યન્ત અમુક મૂલ્ય એટલે માત્ર લઇને આપવો (૩)

૧ ભોગાધિકારપત્રો બહુ પ્રકારનાં હોય છે. જે બિલભિલ શેર, લોન, હુડી એ નામે વ્યવહારાય છે. પણ તે પરમાપાના શબ્દો છે. એને સ્થાને આપણે ભાગપત્ર, ઝકણપત્ર ધનાધિકારપત્ર એ શબ્દો ગોળવા જોઇયે.

તથા સ્વધનને વૃદ્ધિએ મુકવું કિંવા પરધનને વૃદ્ધિએ લેવું (૪)

એ સર્વને વ્યાપાર કહે છે.

વ્યાપારમાં કાઈ પણ પદાર્થ કિંવા ઉપભોગાદિ લેવા દેવાના અધનને સ્વીકાર કહે છે સ્વીકાર દ્વિવિધ છે—વાચૂપ અને લેખિત.

વાચૂપ કિંવા લેખિત સ્વીકારમાં અમુક પ્રતિનો પદાર્થ, અમુક યૂથમાં અમુક ભાવે, અમુક સ્થલેથી પૂર્વ ધનપ્રદાન કરીને લેવા કિંવા તે લઇને પછી અવધિએ ધન આપવું તેની જ ખોલી તેને સમય કહે છે.

કેતા વિકેતા એટલે લેનાર વેચનાર વચ્ચે કિંવા વિકેતા કેતા એટલે વેચનાર લેનાર વચ્ચે અમુકાવધિએ, અમુકા પંક્તિ અને જાતિનો પદાર્થ—જેમ ધોવેરાનો ઉત્તમાપંક્તિનો કાર્પાસ—અમુક યૂથમાં અમુક ભાવે લેવાનું કિંવા દેવાનું ઇચ્છાછતે સ્વીકાર થયો હોય ત્યાં તેવી અવધિ થતાં, તેવે ભાવે તેની પંક્તિનો કાર્પાસ, તેટલા યૂથમાં મૂતિમાન લેવો કિંવા દેવો. પણ જો તેમ ન કરે તો તેને માટે પૂર્વ સ્વીકારાયના ભાવની વચ્ચે અને આશ્રતા ભાવની વચ્ચે રહેલા અતર જેટલું ધન, કાર્પાસના યૂથની સંખ્યા સાથે ગુણીને લેવું કિંવા દેવું. એવા પ્રકારની લેવડ દેવડ કિંવા દેવડ લેવડને કાલ્પનિક વ્યાપાર કહે છે.

અમુક પદાર્થ અમુક સ્થાનમાં જેટલા યૂથમાં પ્રતિવર્ષ ઉત્પન્ન થતો હોય તેટલા યૂથની સંખ્યાનો એક તૃતીયાંશ, જે તૃતીયાંશ અને બહુ તો તેટલા યૂથની પૂર્ણ સંખ્યા જેટલી એવી લેવડ દેવડ થાય ત્યાં પર્યન્ત તે કાલ્પનિક વ્યાપારની સીમામાં છે. અને તે વાસ્તવિક વ્યાપારને ઉત્તેજનરૂપ છે.

પણ એ સીમાને ઉલ્લંઘી જઇને બ્યારે તે આગલ વધે છે ત્યારે તે ધૂતના નિન્ધ-પદને પામે છે, પણ ધૂતવત્ રાજદંડને પાત્ર નથી. પણ જો તે લેખિત નહિ પણ વાગ્ રૂપે હોય છે તો ન્યાયમંદિરમાં અધર્મ વ્યવહાર ગણાઈ ત્યાં તત્સબંધિ રાવ સંભલાતી નથી. (અપૂર્ણ.)

અન્યાવલોકન.

“પ્રાચીન આર્યાવર્ત અથવા તેના લોક ધર્માદિ વિષેનો શુદ્ધ મત.”—આ નામનું એક લઘુ પુસ્તક અમારી પાસે વિવેચન માટે આવ્યું છે. લખનાર “એક ખાલાશુ” છે; બરૂચની વેદધર્મ સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું છે, અને કિમત માત્ર બે આના જ છે. અમે ખુશીથી જણાવીએ છીએ કે આ પુસ્તકમાં એના બાલાકાર ઉપરથી લાગે છે તે કરતાં અધિક સત્ત્વ છે. વિષયના સ્વરૂપનો લેખકે લેખના નામ સાથે જ ખુલાસો કર્યો છે, તથાપિ વિશેષ પરિચયાયે અમે એટલું કહીશું કે એમાં બે પ્રકરણ છે. પહેલા પ્રકરણમાં પ્રથમ તો આર્યોના આદિ નિવાસસ્થાન વિષે વિચાર કર્યો છે, અને એમ મત દર્શાવ્યો છે કે “મતુ કહે છે તે પ્રમાણે આર્યોનું મૂળ સ્થળ સરસ્વતીનો જ કિનારો હતું—જ્યાંથી અન્યદેશમાં તેઓ ગયા છે. જેમને વીરોક વર્ષ ઉપર નિવિવાદ સિદ્ધ મનાતો કોકેસસવાદ જ જણવામાં છે તેમને કદાચ ઉપરની ઉક્તિ તદ્દન હસવા જેવી લાગશે પણ “કોન્ટેમ્પેરરિ સાયન્સ સીરીઝ”નો “The Origin of the Aryans” નામનો ગ્રંથ વાંચતાં જણાશે કે પ્રકૃત વિષ-

સવાળમ

અગાઉથી મોકલવાનો રિવાજ છે એ વાતનું અમારા સુવિમાહકોને સ્મરણ કરો જ

વૃત્તિપ્રભાકર.

શ્રી નિશ્વસદામણના અન્યતુ ગુજરાતી ભાષાન્તર-

કિમત રૂ ૨)

ખાલાવિલાસ.

(૨૫ મણિવાલ કૃત)

ગૃહ વ્યવહાર, ધર્મ સનારીચરિત્ર અને જનવ્યવહારપરત્રે ખાલકોને
તેમવિશેરે કન્યાઓને ઉપયોગી સાદા નાના નાના વિષયોનો સંગ્રહ
છે આદ્યતિ મૂલ્ય રૂ ૧-૦-૦ ટપાલ ખર્ચે જઈ

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ.

કિમત રૂ ૦૧૧=

ચેતન વિદ્યા.

કિમત રૂ ૦૧૧

શ્રી સૂર્યકાન્ત.

ઉપહાર-રૂ. ૦૧=

સુદર્શનના આદ્યકો. માટે રૂ. ૦)

ૐ

શ્રી જગદંબા પ્રતિ ઉત્તમ વિધવાની ઉક્તિ.

(મળેલું) *.

શિખરિણી વૃત્ત.

xક્યો કકુવણે સુભગ મુલલાટે ઉર દસી,
વધૂ દિ પ્રાચી એ સકલ શુભ શો ચંદ્રક શશી,
નિહાળીને તેને સુખ વહો કઈ બાલ વિધવા,
ચતુરા તે ચાલી તુરત જગદબાલય જવા ૧

દિશે શોકાકૂલા વદન કરમાઈ પણુ ગયુ,
જગત જાણે તેને વિષમય બધુ આ યઈ ગયુ,
નવાગી હીનાગી દિશતો તનમા મડન વિના,
સુકાર્ધ શુ તાપે લલિત લલિકા કો અનલના ૨

પ્રવેશી મદિરે નમન કરો દેવી વિનવતી,
વ્યથા કહેતા ઉરે વિરહતણી દુખી અતિ થતી;
કહે તે " હે અબે જગતજનની મગલમયી !
અમાગલ્યપ્રાપ્તા કુટિલ કરમે, હું સ્તવો રહી- ૩

તથાપિ ધારૂ છુ મદણુ પણુ સેવા નહિ કરો—
અભદ્રાની મારી, વિનતિ મુજ આ તો ઉર ધરો;
નથી ઇચ્છા હાવે અશુભ તન માઈ ટકવવા,
સુના સંસારે આ અકથ હુખ વેદી વિચરવા. ૪

વિયોગે રવામીને જીવન જ નિરાલંબન થયું,
હવે શા આધારે જીવવું જગમાહે મુજ રહ્યું;
હવે ઇચ્છા એ છે અવનિપરથી મા ! હૃયકી લે,
પતિના આત્મામાં તુરત મુજ આત્મા મિલવો ૫

પછીથી ના નથી કદિય પણુ છૂદું થયું પડે,
કરો અબે ! એવું " નમો નમો કહેને રહી પડે;
વળા બોલો " આત્મા પતિયો મુજ આ બિન જ નથી,
નથી ઇચ્છા તો એ વિદુર વસવાની શરોરથી. " ૬

* રા. "આનન્દનન્દન"ના કાવ્યપારિતોષિક માટે આ કાવ્ય અમને મળ્યું છે.
અમને પોતાને એ માઈ લામવાથી અત્રે પ્રકટ કરીએ છીએ તન્મયી.

x પહેલી બે લીટીમાં પૂર્ણિમાની સધ્યાનું વર્ણન છે. સધ્યાનું સૌભાગ્ય ચિહ્ન જોઈને
વિધવાને દુઃખ ધઈ આવ્યું છે તે નિવેદન કરવા જગદંબા પાસે ગઈ છે. ૧૦૦૬૦ મે ૧૦

હું:ખી બાળાની એ શ્રવણ કરીં સર્વે હું:ખકથા,
અનુકંપા લાવી મુખર્થો પછીં બોલ્યા ગિરિસુતા;
“ કહ્યું લોકે પુત્રી ! અશુભ તન તો એ શુભ જ છે,
ન ચા થેવી ધર્મે ગમ્મ કરતા સૌ મુખ જ છે. ૭
રહે પાળી યાવન્નિવિત વિધવાના ધરમને,
થશે સર્વે સાઈ પતિય મળશે સ્વર્ગભવને; ”
નખી બોલી બાળા “ જનનીં હું:ખ આશુ * દુર કરી,
હગારીને લેજે ” કહ્યો વિચરી આગા શિર ધરી. ૮

જગજીવન ક્યાંજી મોદી.

સખીને પ્રાર્થના.

(મળેલું)

ગઝલ.

રજા આ હંસમાનસને સખી, દાવા દેવી !
વ્યથાઓ રનેહની સૌને સખી, માડી રહેવી !
રહ્યો સાથે બહૂં કીધું જરા કેં મીઠું ગાન :
જવા દેવો ઘટે માલેકની મરજી એવી !
જવાનું જો બધાને એક દિન લા આત્માને,
ઘટે છૂટા થતાં કેં કાલ તો સ્થિરતા લેવી !
સદા સંભારશે એ માનસે પણ રનેહોને.
તૃપા રે'શે સમાગમની તને જોવી લેવી !
બધું તો રાખજે જૂનુંનવું કેં સભારી :
મળી નિજ વાસમા વાતો સખી પડશે ફહેલી !

કાન્ત.

આપની યાદી.

(મળેલું)

ગઝલ.

જ્યાં જ્યાં નજર મ્હારી ઠરે યાદી જરી ત્યાં આપની,
આંસુમહીએ આંખથી યાદી ઝરેછે આપની — જ્યાં
માથુકોના ત્રાલની લાલીમહી લાલી અને
જ્યાં જ્યાં ચમન જ્યાં જ્યાં ગુલો ત્યાં ત્યાં નિશાની આપની — જ્યાં

જોઈ અહીં સાં આવતી દરિયાવની મીઠી લહર—
 તેની ઉપર ચાલી રહી નાજુક સવારી આપની. —જ્યાં
 તારાઉપર તારાતણાં જૂમી રહ્યાં ને જૂમ્યાં—
 તે યાદ આપે આંખને ગેખી ક્યેરી આપની. —જ્યાં
 આ ખૂનને ચરખે અને રાતે હમારી ગોદમાં:
 આ દમ્બદમ બોલી રહી ઝીણી સિતારી આપની. —જ્યાં
 આકાશથી વર્ષાવતા છે ખંજરા દુશ્મન બધા,
 યાદી બનીને દાલ ખેંચાઈ રહી છે આપની. —જ્યાં
 દેખી જુરાઈ ના ડૂંડે હું, શી ફિકર છે પાપની ?
 ધોવા જુરાઈને બધે ગંગા વહે છે આપની. —જ્યાં
 ચાકું સિતમયી હોય જ્યાં ના કોઈ ક્યાંએ આશના:
 તાજી બની સાં સાં ચડે પેલી શરાબી આપની. —જ્યાં
 જ્યાં જ્યાં મિલાવે હાથ યારે સાં મિલાવી હાથને
 એશાનમાં દિલ ઝૂકતું-રૂહેમત ખડી સાં આપની. —જ્યાં
 પ્યારું તજીને પ્યાર કોઈ આદરે છેક્ષી સફર:
 ધોવાઈ યાદી સાં રડાવે છે જુદાઈ આપની. —જ્યાં
 રોડ ન કાં એ રાહમાં ખાકી રહીને એકલો ?
 આશકોના રાહની ને રાહદારી આપની —જ્યાં
 જૂનું નવું જાણું અને રોડ હસુ તે તે બધું
 જૂની નવી ના કાંઈ તાજી એક યાદી આપની. —જ્યાં
 બૂલી જવાતી છે બધી લાખો કિતાબો સામટી,
 જોયું ન જોયું હો બને જો એક યાદી આપની. —જ્યાં
 ફિરમત કરાવે બૂલ તે બૂલો કરી નાખું બધી,
 છે આખરે તો એકલી ને એજ યાદી આપની —જ્યાં

કલાખી.

“ પૂર્ણિમા ” એટલે શું ? પૂર્ણ ચન્દ્ર કે પૂર્ણ મહિનો ?

ગુજરાતશાળાપત્રના ગયા માર્ચના અંકમાં અમારા બે મિત્રો રા. રા. નરસિંહરાવ તથા રા. શાળાપત્રના એડિટર એ બેની વચ્ચે ‘ પૂર્ણિમા ’ શબ્દના અર્થ વિષે કેટલીક ચર્ચા થઈ છે. એ માસિકના ઑક્ટોબર ૧૮૯૯ ના અંકમાં ‘ શુદ્ધ શબ્દપ્રદર્શન ’ એ નામના એક પુસ્તક ઉપર અભિપ્રાય જણાવતાં રા. શાળાપત્રના વિદ્વાન એડિટરે લખ્યું હતું કે “ પૂર્ણિમા = પૂર્ણિમા... સાં સમજાવવું જોઈએ કે દિ-દુસ્તાનના કેટલાક જાગમાં હજી પણ મહિનો પૂર્ણિમા પૂરો થાય છે, અને તેમ જણવાનો રિવાજ પૂર્વે સામાન્ય હતો, તેથી તે દિવસનું નામ ‘ પૂર્ણિમા ’ અથવા ‘ પૂર્ણિમાસી ’ પડ્યું છે. ” આ વાક્ય ઉપર માર્ચના અંકમાં રા. રા. નરસિંહરાવ

ચર્યાપત્ર લખી જણાવે છે કે “ ‘માસ’ ‘માસ’ એ સંસ્કૃત શબ્દનો પ્રાચીન અર્થ ‘ચન્દ્ર’ છે અને લાક્ષણિક (૩૯ લાક્ષણિક) અર્થ ‘મહિનો’ છે મહિના જેટલો કાળનો કડકો માપવાનું સાધન એક પૂર્ણ ચન્દ્ર અને ખીન્ન પૂર્ણ ચન્દ્ર વચ્ચેના સમયમાં આધાર સ્થિતિ અવલોકન કરનારા આપણા પુરાણ પૂર્વજોને સહજ મળ્યું. તેથી એક ચન્દ્ર=એક મહિનો એમ અર્થ થયો. ” આ વિચારની પુષ્ટિમાં એ અંગ્રેજી ‘month’ શબ્દ—જેનો ‘moon’ સાથે સંબંધ છે,—તથા ‘વર્ષ’ (વર્ષા ઉપરથી) ‘શરદ્’ આદિ આપણા શબ્દો—નાં ઉદાહરણો આપે છે, તથા ઉમેરે છે કે “ દર્શપૌર્ણમાસ યજ્ઞ (ઇષ્ટિ) ને છે તે જોતાં પણ જણાશે કે દર્શ તે ચન્દ્રસૂર્યના સંયોગનો સમય હોવાથી તે વખતે કરવાની ઇષ્ટિ અને પૌર્ણમાસ તે પૂર્ણ ચન્દ્રના સમયે કરવાના યગનું નામ છે; મહિનો પૂર્ણ થયો એમ અર્થનો સંપર્ક છે જ નહિ. ” આ ચર્ચાનું પ્રાચીન રિવાજ પરત્વે મહત્ત્વ છે એમ ખતાવી, છેવટે પોતે કહે છે કે “ પૂર્ણિમા શબ્દ ઉપરથી આપે કરેલું ઐતિહાસિક અનુમાન કાઢી શકવું નથી... ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં હાલ પણ પૂન્યમે મહિનો પૂરો થાય છે તે વાત ખરી છે. પણ સાંનાં કેટલાક લોકો એ રિવાજનો આધાર બતાવવાને પૂર્ણિમાસ થાય માટે પૂર્ણિમા એમ અર્થ કરવાની સાથે અર્ધમાસ માટે અમાસ એમ પણ હાસ્ય-જનક વ્યુત્પત્તિ કાઢે છે તે તો ગણતરીમાં જ ના લઈ સકાય. અમા, અમાવસી એ સૂર્યચન્દ્રના સંયોગના અર્થમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. ”

રા. શાળાપત્રના એડિટર આ ચર્ચાપત્ર ઉપર ટીપ લખે છે, અને એમાં એટલું એ સ્વીકારે છે કે “ માસ-માસમાં ચન્દ્ર અને મહિનો એવા બે અર્થ સમાયા છે, બન્ને મૂળના ચન્દ્રના અર્થ ઉપરથી મહિનાનો અર્થ નીકળ્યો લાગે છે. ” પણ સાથે, ઋગ્વેદસંહિતાનાં પહેલાં ચાર મંડળમાંથી ચાર ઉતારા આપીને કહે છે કે “ આ ઉપરથી નક્કી થાય છે કે ઋગ્વેદકાળમાં માસ અને માસ શબ્દોનો મહિનો એવો અર્થ બહુ દૃઢ ધર્મ ચૂક્યો હતો. ” છેવટે, ‘ પૂર્ણિમા ’ શબ્દ ઉપર તારાનાથ તર્કવાચસ્પતિનું વચન ટાંકી લખે છે “...એટલે પૂર્ણિમા, પૂર્ણમાસ, પૂર્ણમાસ, પૌર્ણમાસી, વગેરે શબ્દોમાં ચન્દ્રની કળા પૂર્ણ થવાનો બાવ છે, તેમ જ મહિનો પૂરો થવાનો પણ અર્થ રહેલો છે. ”

આ ચર્ચાનું રા. નરસિંહરાવ કહે છે તેમ એક પ્રાચીન રિવાજ પરત્વે મહત્ત્વ છે એ જોતાં, આ સંબંધી અધિક વિવેચન થાય તો તે વૃથા કાલહોષ કરવા જેવું નહિ ગણાય એમ ધારી એ સંબંધી બે શબ્દો અમે પણ બોલવા માગીએ છીએ. અને આ ચર્ચામાં અમે કાંઈ પણ સંકાય રાખ્યા શિવાય બાગ લઇ શકીશું, બન્ને તેમ કરવામાં અમને વિરોધ ઉત્તેજન મળે છે, કારણ કે એ બંને વિદ્વાનો અમારા મિત્ર છે એટલે વાદવિવાદનાં કેટલાંક અનિષ્ટ પરિણામો નીવડવાનો પ્રકૃત પ્રસંગે જરા પણ ભય નથી. અમે *કાંઈક રા. નરસિંહરાવ જેડે અને કાંઈક રા. શાળાપત્રના એડિટર જેડે મળાએ છીએ :

૧. પૂર્ણિમા એટલે ચન્દ્ર પૂર્ણ થયો—મહિનો પૂર્ણ થયો એમ નહિ.

૨. પ્રાચીનકાળમાં પૂનમીઆ મહિના હતા

૧. (૧) રા. શાળાપત્રના એડિટર કહે છે કે “ ઋગ્વેદકાળમાં માસ અને માસ શબ્દોનો

*પૂનમિયા મહિના પ્રાચીનકાળમાં નહોતા જ એમ એમને આગ્રહ ન હોય તો સંપૂર્ણ અસી.

એમ સિદ્ધ કરવા એમણે યાન દર્શાવે, અને તે બૂલભરેલો છે એમ અમને લાગે છે.

૧.૨. અસલ પૂનમિયા મહિના હશે કે કેમ એ ખીજો પ્રશ્ન છે. નહોતા એમ રા. નરસિંહ-રાવે રપટ રીતે કહ્યું નથી. એમનું ખુલી રીતે તો એટલું જ કહેવું છે કે માત્ર 'પૂર્ણિમા' ચળ્લમાંથી અસલ પૂનમિયા મહિના હતા એવું અનુમાન નીકળતું નથી. તથાપિ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં 'અમાવાસ્યા'ની કેવી હાસ્યજનક વ્યુત્પત્તિ અપાય છે એમ ખતાવવાની સાથે પૂનમિયા મહિનાની પ્રાચીનતા વિરુદ્ધ એમણે કાંઇક સંકાનો ધ્વનિ કર્યો છે. એ સંકા એમને અભિપ્રેત ન હોય તો અમે એ વિદ્વાન સાથે સર્વાંશે મળીએ છીએ, પરંતુ એ તરફ એમનું કાંઇક પણ વલણ હોય તો અમે આશા રાખીએ છીએ કે આટલું વિચારવાથી એ દૂર યશે:— 'આગ્રહાયણી' એવું એક પૂર્ણિમાનું નામ છે, અને પાણિનિના નિયમ પ્રમાણે એ પૂર્ણિમા જે માસમા આવે તે 'આગ્રહાયણિક' કહેવાય છે. 'આગ્રહાયણી' એ નામ સૂચક છે: અગ્રે જેને હાલન કહેતાં વર્ષ છે એવી—અર્થાત્ જેને ખીજો દિવસે વર્ષારંભ થાય છે એવી. પૂર્ણિમાએ માસ પૂરો થતો હોય તો જ આ નામ ઘટે. પરંતુ આ વિરુદ્ધ એક દલીલ સંભવે છે: પ્રથમ નામ આગ્રહાયણ(ણિક)હશે, અને સાર પછી આગ્રહાયણ(ણિક) માસની પૌર્ણમાસી તે આગ્રહાયણી એમ થએલું—અર્થાત્ માસ ઉપરથી પૌર્ણમાસીનું નામ પડ્યું છે, પાણિનિ કહે છે તેમ પૌર્ણમાસી ઉપરથી માસનું નામ નથી. આ દલીલ ઝીણી છે, પણ તૈત્તિરીય સંહિતાના તથા તાણ્ડ્યાદિજ્ઞાના ગ્રંથોના યોગ્ય ઉતારા જેતાં એનું સમાધાન થઈ જશે.

૧૧. "મુર્યં વા ઇતત્સંવત્સરસ્ય યત્ ફલ્ગુનીપૂર્ણમાસો મુર્યત્ એવ સંવત્સરસ્યા દીક્ષન્તે.....મુર્યં વા ઇતત્સંવત્સરસ્ય યચ્ચિત્રાપૂર્ણમાસ..." (તૈત્તિરીય સંહિતા); "મુર્યં વા ઇતત્સંવત્સરસ્ય યત્ ફાલ્ગુની....." (તાણ્ડ્યા આદિજ્ઞા)

આ વિષયમાં અધિક માહિતી મિ તિલકના 'Orion' નામના પુસ્તકમાં તથા માધવના 'કાલમાધવ'મા મળશે આ ખીજા પુસ્તકમાં પુનમિયા મહિના વિષે સવિસ્તર વિચાર કર્યો છે. એક ઠેકાણે સા એક શ્લોક દાખવે છે કે "આદિજ્ઞાનો સૌરમાસ, દક્ષિણનો સાવન માસ, અને વૈશ્યનો ચાન્દ્રમાસ"—જે ઉપરથી કાંઈક એમ અનુમાન કરવાને કારણ મળે છે કે પુનમિયા મહિના પ્રાચીન હશે—આદિજ્ઞાએ જ્યારે જ્યોતિષનું વધારે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન સપાદન કર્યું ત્યારે સૌર માસ આલેશે.

* * * * *

તા. ૬.

પૂર્ણમાસ-પૌર્ણમાસી આદિ નામો પૂર્ણ ચન્દ્ર ઉપરથી પડ્યાં છે એ ખતાવવા માટે અમે અર્ધવેદમાંથી એક બે ઉતારા આપ્યા છે, અને કેટલીક દલીલથી પ્રતિપાદન કર્યું છે કે આ પૂર્ણ મહિનાનો અર્થ ન જ સંભવી શકે. એ પેરેમાફ લખ્યા પછી અર્ધવેદનું ભાષ્ય જેતાં જણાય છે કે સાયણાચાર્ય* પણ પૂર્ણચન્દ્રની તિથિ એમ જ અર્થ કર્યો છે એ આ પ્રમાણે લખે છે:—

* આજ્ઞાપત્રના આધારભૂત તારાનાય એમણે ઉપયોગમાં લીધેલા કાલમાધવ મંથના ને કર્ત્તા મનાય છે તે જ સાયણાચાર્ય આ અર્થ દર્શાવે છે એ પણ જોવા જેવું છે.

‘પૂર્ણા પશ્ચાદુત પૂર્ણા પુરસ્તાદુન્મધ્યતઃ પૌર્ણમાસી જિગાય ’

× × × × × × × × ×

પૂર્ણા પૂર્ણચન્દ્રોપેતા પૌર્ણમાસી.....પૂર્ણઃ સંપૂર્ણો માઞ્ચન્દ્રઃ અસ્મિન્પર્વણીતિ પૌર્ણમાસી તિથિઃ

‘વૃષભં, વાજિનં વયં પૌર્ણમાસં યજામહે ।’

× × × × × × × × ×

પૂર્ણો માઞ્ચન્દ્રઃ અસ્મિન્નિતિ પૂર્ણમા । પ્રજ્ઞાદિત્વાત્ સ્વાર્થિકઃ અણ્ । પૌર્ણ-માસં પર્વ વયં યજામહે ’

અર્થઃ—પૂર્ણા એટલે પૂર્ણચન્દ્રયુક્તા; પૌર્ણમાસી-‘પૂર્ણ’ કહેતાં સંપૂર્ણ છે ‘મા.’ કહેતાં ચન્દ્ર જે પર્વમાં તે પર્વની તિથિનું નામ પૌર્ણમાસી તિથિ.....‘પૂર્ણ’ છે મા=ચન્દ્ર જેમાં તે પૂર્ણમાઃ એ ઉપર સ્વાર્થે અણ્ પ્રત્યય લાગીને પૌર્ણમાસ શબ્દ થયો છે.....”

આર્યપાલબોધપત્રિકા.

(મગધું)†

૧

(અતુસન્ધાન પૃ ૧૬૪ થી)

પ્રિય ખાલકો,

મયા પત્રમાં આપણે જોયું છે કે, પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ, પરબ્રહ્મ અને જગતનો સંબંધ વિગેરે કેટલાક વિષય એવા ગૂઢ છે કે, તે વિષે હાલ વિચાર કરવો અર્થ છે. ઉપતિપદોમાં પણ પરબ્રહ્મને અચિત્ત, અવસ્થા જ કહ્યું છે. કેનોપનિષદમાં પણ કહ્યું છે કેઃ—ત્યાં ચક્ષુ, વાક, મન, કર્મ જઈ શકતું નથી; વિદિત વસ્તુથી (જાણેલી વાતથી) તે જુદું જ છે; અ-વિદિત (નહિ જાણેલી) વસ્તુથી પર છે.× વળી એ જ ઉપનિષદના ખીન્ન ખડમાં કહ્યું છે કેઃ—જે તું એમ જાણતો હોય કે, ‘હું ખરાબર જાણુ છું,’ તો નિશ્ચય માન કે એ તારૂં જ્ઞાન અપૂર્ણ છે બ્રહ્મસ્વરૂપ, દેવસ્વરૂપ, એ બધું તો ભલે જાણતો હોય; તું જો જાણે છે એમ જાણે છે તે તો જાણવાનું હજી બાકી છે. અચાત ચાત થયું છે, ન જાણાય એવું તત્ત્વ જાણાય છે, એવો કુતર્ક કરવા સામે શુર આ પ્રમાણે શિષ્યને ઉપદેશ કરે છે. આ શ્લોકના ભાષ્યમાં શ્રી શંકરાચાર્ય કહે છે કે—મનુષ્યસ્વરૂપે અથવા દેવસ્વરૂપે બ્રહ્મને જાણતાં બ્રહ્મસ્વરૂપ ખરાબર સમજાતું નથી. જે બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે, નિરુપાધિક, નિત્ય છે, અને અદ્વિતીય છે, તેનું સમ્યગ્ જ્ઞાન થઈ શકે નહિ વળી એ જ ઉપનિષદના ત્રીજા શ્લોકમાં કહ્યું

† લખનાર—રા. રા. પાન્ય.

× ન તત્ત્વ ચક્ષુર્ગચ્છતિ ન વાગ્મચ્છતિ નોમનોનવિશ્નોનવિજ્ઞાનીમોયધૈતદનુશિ-પ્યાદન્યદેવતદ્વિદિતાદધો અવિદિતાદધિ ॥

છે કે:—જે એ જાણ્યું માને છે તે એ જાણતા નથી. જેઓ નથી જાણતા તે એમ માને છે તેઓ જ એને જાણે છે.* આ પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, પરબ્રહ્મને વિષે એટલું જ જાણી શકાય છે કે, તે અવિજ્ઞેય છે. જેઓ આટલું પણ જાણતા નથી તેઓ જે કાંઈ જાણવાનું છે તે જાણવાને પણ અધિકારી નથી.

જ્યારે આમ છે ત્યારે ઉપનિષદોમાં ઠેકાણે ઠેકાણે બ્રહ્મનો ઉપદેશ શ્રીધેસો કેમ જોવામાં આવે છે? એટલું જ નહિ પણ બ્રહ્મ અને આત્માનું જ્ઞાન મેળવવું એ જ મનુષ્યકર્તવ્ય કહ્યું છે એનું શું? એક વાત અશક્ય છે એમ કહી, તે જ વાત પાછળ મંડવાનું કહેવું એ એક પ્રકારનો વિનોદ કહેવાય. આવી આવી શંકા સહજ ઊઠે, પણ એકદમ અમુક વિચાર બાંધી પાડતાં જરા વિચાર કરવો જોઈએ. તમે એટલું તો જાણતા હરો, અને ન જાણતા હો તો જાણવાની જરૂર છે કે, ઉપનિષદોનો હેતુ આપણી વિચારશક્તિને પ્રેરિ આપવાનો છે. તેથી એ ઉપનિષદોમાં જે રહસ્ય રહેલું છે તે ખોળી કાઢવા આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ઉપનિષદોમાં જ્યાં જ્યાં બ્રહ્મનો ઉપદેશ આવે છે તે તે વાક્યો ચૂંટી કાઢી, તેમને એકબીજા સાથે મેળવી જોઈએ છીએ ત્યારે જણાય છે કે, બ્રહ્મ એ સંજ્ઞાના એ અર્થ થાય છે. એક તો એક, નિર્ગુણ બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મ; અને બીજો સગુણ બ્રહ્મ-ઈશ્વર. એ સગુણ બ્રહ્મ-ઈશ્વર-અર્થાત્ આપણને અજ્ઞાત છે તદ્દપિ તે સ્વરૂપે અવિજ્ઞેય નથી. આજ આપણને ઈશ્વરનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન બલે ન હોય, પણ એ એનું નથી કે આપણાથી જાણી નજ શકાય, કારણ કે સૃષ્ટિમાં એ જ ઈશ્વરની જે જે વ્યક્તિઓ છે તે દ્વારા તેનું કાંઈક જ્ઞાન તો ચર્ચ શકે છે. એમ કરતાં કરતાં આપણે જેમ જેમ વધારે અધિકાર મેળવતા જઈશું તેમ તેમ તેનું વિશેષ જ્ઞાન થતું જશે. આટલા માટે નિર્ગુણ બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મ-ને, અને સગુણબ્રહ્મ-ઈશ્વર-ને શું સંબંધ છે તેની માયાકૃત હાલ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી; પણ આપણને ઈશ્વર સાથે શું સંબંધ છે તે જાણવાની બહુ જરૂર છે; કારણ કે તે જાણવાથી, આપણા આચાર કેવા રાખવા તે જરાબર સમજી શકાય છે. આ સંબંધે ઉપનિષદોમાં ઘણા સારા સારા શ્લોકો છે; પણ અહીં તો એમાંના ઘોડાકનો જ વિચાર કરીશું. હિંદોગ્યઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે:—તે મનોમય છે, પ્રાણ તેનું શરીર છે, પ્રકાશરૂપ છે, તે સત્યસંકલ્પ છે, તેનો આત્મા (સ્વભાવ) આકાશ છે, સર્વકર્મ, સર્વકામ, સર્વગન્ધ, સર્વરસ, તેનાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. તે આ સર્વ જગત્ રૂપે રહેલો છે. તે કદી વાક્ય ઉચ્ચારતો નથી, તે કદી વિચિત્ર થતો નથી. એ જ હૃદયના અન્તરમાં, જવના દાણાથી પણ ઝીણો, રાઇના કણથી પણ સૂક્ષ્મ, અને ઝીણાંમાં ઝીણાં બીજથી પણ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલો છે. એ હું આત્મા જ છું. એ જ હું હૃદયના અન્તરના વિગેના આત્મા, પૃથ્વીના કરતાં પણ મહોટો, અન્તરિક્ષથી પણ મહાન, સ્વર્ગથી પણ મહોટો, અને સર્વ લોકથી પણ મહોટો છું એ જ હું બ્રહ્મ છું. x વળી તેરમા અંકમાં

* યસ્યામતં તસ્ય મતં મતં યસ્ય ન વેદ સઃ ।

અવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાનતાં વિજ્ઞાતમવિજ્ઞાનતામ ॥ ૩ ॥

x મનોમયઃ પ્રાણશરીરો મારૂપઃ સત્યસંકલ્પ આકાશાત્મા સર્વકર્મા સર્વકામઃ સર્વગન્ધઃ સર્વરસઃ સર્વમિદમભ્યાત્તોઽવાક્યનાદરઃ ॥ ૨ ॥ ઇત્યાદિ.

કહ્યું છે કે:-સ્વર્ગથી પણ પર એવા સ્થાનમાં જે જ્યોતિ દીપે છે, જે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, જે એ પ્રત્યેકથી શ્રેષ્ઠ છે, જે ઉત્તમ અને અનુત્તમ સર્વ લોકને વિષે પણ દીપે છે, તે જ જે જ્યોતિ પુરૂષના અન્તરને વિષે છે તે જ છે. વળી જ્યારે કેટલાક બ્રાહ્મણોએ યાગવલ્ક્યને અંતર્યામીનો બેઠ સમજાવવા પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે તેણે જે ઉત્તર આપ્યો છે તે શ્લોક પણ બહુ સારા છે; બુદ્ધદારણ્યકમાં એ શ્લોક બહુ ઉત્તમ શ્લોકો છે ત્યાં કહ્યું છે કે, જે ભૂતમાત્રમાં છે છતાં ભૂતો તેને જાણતાં નથી, પણ એ ભૂતમાત્ર જેની ઉપાધિ છે, અને અન્તરને વિષે રહ્યો જે ભૂતમાત્રને નિયમમાં રાખે છે તે જ આત્મા એ અન્તર્યામી છે. વળી વિસ્તારથી બતાવ્યું છે કે એ જ આત્મા આખા વિશ્વમાં છે; પૃથ્વી, અન્તરિક્ષ, સૂર્ય ચંદ્ર, તારા-ગણ, અને નક્ષત્ર આદિ સર્વમાં એ આત્મા વ્યાપી રહ્યો છે. વળી મનુષ્યના મનમાં, પ્રાણમાં, અરે દેહના દરેક અંગ અને અવયવમાં પણ એ જ છે કઠોપનિપત્તમાં પણ એ જ કહે છે, કે સર્વ ભૂતોનો અન્તરાત્મા અને વશી એક જ છે, તે જ એક રૂપને બહુધા કરે છે.^૧ એ જ વહ્નીના ૧૦ માં શ્લોકમાં વળી કહ્યું છે કે, સર્વ ભૂતોનો અન્તરાત્મા જે સર્વનો વશી અને એક છે તે રૂપ રૂપ પ્રત્યે જુદો જુદો બાસે છે.^૨ આવા ખીન્ન ઘણા શ્લોક છે પણ વિસ્તારભયથી તે અહીં લખ્યા નથી. આટલા જ શ્લોકો પરથી એટલું તો સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, વસ્તુમાત્રની સત્તા તેમાં રહેલા ઈશ્વરી અંશને લીધે જ છે; અને આપણા અન્તરમાં જે શુભ વૃત્તિઓ થાય છે તે સર્વનો પ્રેરક એ જ છે. એનું સ્વરૂપ જ્યોતિરૂપ છે અને એના સંકલ્પ સહ છે, ત્યારે આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે આપણી આસપાસ જે જે રૂપો છે તે, આપણું પોતાનું રૂપ, આપણું મન અને આપણું ચૈતન્ય એમાંથી કશું અમુક રૂપે ઈશ્વરી અંશ નથી. જેમ રંગીન કાચમાંથી આવતો દીવાનો પ્રકાશ તે કાચના રંગવાળો થાય છે તેમ આત્મ-પ્રકાશ જે આ જુદી જુદી ઉપાધિઓ દ્વારા રૂપે છે તે, તે તે ઉપાધિના રૂપે કરી સ્વરૂપતઃ સમજાતો નથી. આ જ માયા છે. રૂપમાત્રના અન્તરને બેદી તેને જ-આત્માનેજ-એ ઈશ્વરી અંશને જ મેળવી લેવાનો છે. કારણ કે વસ્તુ-માત્રમાં જે નિસ છે, તે તે જ છે. આત્મસાક્ષાત્કારના માર્ગમાં પ્રથમ તો એ સમજવાનું છે આ રૂપો અનિસ છે, માયા છે. રૂપોની આ અનિસતા ધ્યાનવડે સમજાય છે, એમ કેટલાકનો મત છે. પણ એટલું જ બસ હોય એમ મને લાગતું નથી. કઠોપનિપદ્ધતિમાં પણ કહ્યું છે કે આત્મા વેદથી, બુદ્ધિથી, કે વિદ્યાથી પ્રાપ્ત થતો નથી. જોને આત્મા સ્વીકારે છે તેનાથી જ એ સમજાય છે; તેને જ આત્મા સ્વીકારે પણ છે.^૩ આનો અર્થ બહુ ગૂઢ છે. " જોને આત્મા સ્વીકારે છે તે " એટલે શું ? એનો અર્થ મને એમ સમજાય છે કે આપણામાં રહેલા આ અંતર્યામીની પ્રેરણા પ્રમાણે આત્મીયું તો તેથી બ્રહ્માત્મીય અનુભવારો. આ માટે કાંઈ બહુ

* एष म आत्मान्तर्हृदयएतद्ब्रह्मेतमितः.....॥ ४ ॥ प्र ॥ ३॥—खं. १४ ।

अथयदतः परोदिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेषूत्तमेपुलोकेश्वि
दं चावतद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिस्तस्यैवावृष्टिः॥ ७॥ प्र. ३; खं. १३॥

૧ एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ॥ १२॥ वल्ली. ५ ॥

૨ एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो वहिश्च ॥ ૧૦ ॥

૩ नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन,
लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ॥ ૨૨ ॥ ग. १., वल्ली. २.

વાર રહ્યાં જોઈ ઉભા રહેવાની જરૂર નથી; કારણ કે આપણામાં જે ઉચ્ચ અભિલાષાઓ, શ્રેષ્ઠ વિચારો, અને આપણા જીવનને ઉચ્ચતર બનાવવાની જે વૃત્તિઓ હોય છે તે એ આત્મજ્યોતિનાં જ સ્તુરણ છે. ઉપરના શ્લોક પછીના જ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, જો પોતાના દુશ્ચરિતનો ત્યાગ કરતો નથી, જે શાન્ત નથી, સમચિત્તવાળો નથી, જેનું મન રિચર નથી, તેને કદી જ્ઞાન હોય તો પણ, આત્મપ્રાપ્તિ થતી નથી. ત્યારે દુશ્ચરિતનો ત્યાગ અને મનોનિગ્રહ એ દરેક જીવનમાં પ્રાપ્ત કરવાં એ બહુ જરૂરનું છે. આત્મપ્રાપ્તિને માટે મુવડકોપનિષદમાં પણ આવેલો જ વિચાર છે; ત્યાં વિશેષ એ બતાવ્યું છે કે, બલહીન, પ્રમાદી, અને તપસ્વિ ન આદરનારથી એ આત્મા પ્રાપ્ત કરાતો નથી.* આ અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા અહોનિશ પ્રયત્ન કરવા જોઈએ એ શું છે તે પર મનન કરી તે કેમ પ્રાપ્ત કરવા તેનો વિચાર કરવા માંડવો જોઈએ. એ ગુણો કેટલેક અંશે આપણું સ્વધર્મના આચરણદ્વારા અને કેટલેક અંશે સંધ્યાવંદન અને ઉપાસનાદ્વારા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

ઉપાસના સંબંધે વાત કરતા તમારામાંથી કેટલાકે અને કહ્યું છે કે સંધ્યાવંદન કરવાથી ક્ષયદો શું છે તે કાંઈ તેઓ સમજતા નથી. કારણ કે એનો અર્થ તેઓ સમજતા નથી. વળી કેટલાકે એમ પણ કહ્યું હતું કે તેઓ એ ક્રિયા કરે છે, તેના મંત્રોચ્ચાર તો કરે છે, પણ તેમ કરતાં તેઓ શું કરે છે તેનો કાંઈ જ વિચાર, તેમ કરતાં, તેઓ કરતા નથી. આમ કરવું ઠીક નથી. અગર જે કેટલાક કહે છે તેમ ખરું છે કે સમજ્યાવિના અથવા વિચાર કર્યા વિના પણ યગ કરવાથી તેનું કાંઈક શ્રેય મળ્યા વગર રહેતો નથી, તોપણ તેની સાથે જ જે એ ક્રિયા સમજીને અને વિચારયુક્ત થાય તો વિશેષ લાભકારક છે. જોહોબપનિષદમાં કહ્યું છે કે, જે યગ, વિદ્યા, શ્રદ્ધા, અને ઉપનિષદયુક્ત થાય છે તે વીર્યવત્તર છે.† માટે ઉપાસના કરતી વખતે આપણું જ્ઞાન આપણે વાપરવું જોઈએ. સંધ્યાવંદનમાં મુખ્ય ગાયત્રીનો જપ છે, એ ગાયત્રી મંત્રમાં એક શબ્દ એવો છે કે તે મને તો બહુ સચક લાગે છે. એ મત્રના સચિતુર્વરેણ્યં મર્ગો દેવસ્ય એ પદમાં જે સચિતુઃ એ શબ્દ છે તે જ એ શબ્દ છે. સચિતા એટલે એ સૂર્ય એ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતાં અને ઉપરના બધા શ્લોકો યાદ આવે છે, એટલે એ શબ્દ એ બધા શ્લોકોને સંચયતો હોય એમ લાગે છે એ સૂર્ય કાંઈ જે સૂર્યગ્રાહ આપણે સામાન્ય રીતે જોઈએ છીએ તે નથી. દરેક પ્રભાતે સૂર્યને ઈશ્વરનું પ્રતીક માન્યું છે. કારણ કે જેમ ઈશ્વર સર્વનું મૂલ છે તેમ જ જલ્લ તે જ અને સર્વ આધ્યાત્મિક શક્તિઓનું પણ મૂલ છે, તેમ સૂર્ય સૂક્ષ્મ શક્તિમાત્રનું મૂલ છે; અને સૂર્યની પ્રભા અને તેની જ્યોતિ એ ઈશ્વરનાં દિવ્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવે છે. માટે એ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતાં આપણે ઈશ્વરનાં દિવ્ય સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું જોઈએ. વળી આખા વિશ્વમાં ઈશ્વર કેવી રીતે વ્યાપી રહ્યો છે, એનો વિચાર કરતાં આપણું હૃદય ઈશ્વર પ્રતિ પ્રેમથી ઉભરાવવું જોઈએ; અને તેથી જ વળી બીજી બધી વસ્તુ પર પણ પ્રેમ આવેલો જોઈએ, કારણ કે એ સર્વ પણ તેનાં જ રૂપ છે.

‡ નાચિરતો દુશ્ચરિતાન્તા શાન્તો નાસમાહિતઃ । નાશાન્તમાનસો વાપિ પ્રજ્ઞાનેનૈનમાપ્નુયાત્ ॥ ૨૩ ॥

*નાયમાત્મા ચલહીનેન લભ્યો ન ચ પ્રમાદાત્તપસોવાપ્પલિન્નાત્ । પતૈરુપાયૈર્યતંતે યસ્તુ વિદ્વાંસ્તસ્યં આત્મા વિદાતે ગ્રહધામ ॥ ૪ ॥ મુણ્ડક ૩-સ્વં. ૨.

† યદેવ વિદ્યયા કતોતિ શ્રદ્ધયોપનિષદા તદેવ વીર્યવત્તરં ॥ છાં ૧-૧-૧૦

આપણે તેમ જ ખીજી વસ્તુઓ ગણીને જ એક મહાન સમષ્ટિ થાય છે. અને તેની જ આપણે બધા જુદી જુદી વ્યવસ્થા છીએ. તાત્પર્ય કે ખીજી વસ્તુઓથી આપણે જુદા નથી. સંધ્યાવંદન સમયે જો આ વિચારપર મનન થાય તો તેમ ક્યાં પછી, તે દિવસનાં કાર્યો કરતાં પણ એ વૃત્તિ રિચર રહે, અને તેથી જેના જેના સંબંધમાં આપણે આવીએ તો બધાને આપણે આનન્દ આપી શકીએ. વળી એ વિચાર પણ કરવો જોઈએ કે આપણામાં આ ઈશ્વરી અંશ છે તો આપણે જેમ અને તેમ એવું કરવું જોઈએ કે તેનો પ્રકાશ આપણી આસપાસ વિશેષ વિશેષ પડતો થાય. એમ થાય એટલા માટે આપણાં મન, વાણી, અને કર્મ એ સર્વ શુદ્ધ થવાં જોઈએ અહીં આટલી જ સૂચના બસ છે. વિશેષ વિસ્તાર આવતા પત્રમાં થશે. અહીં તો હવે શ્રી વિષ્ણુપુરાણમાંથી આટલો ઉતારો કરી સમાપ્ત કરીશું. ત્યાં કહ્યું છે કે, જેનું હૃદય શુદ્ધ અને પવિત્ર છે, જે મદરહિત છે, શાન્ત છે, સતત પ્રયત્નવાન રહે છે, સાદો છે, જે ભૂતમાત્રને મિત્રદૃષ્ટિથી જુએ છે, જે જીવમાત્રને આત્મવત્ ગણે છે, જે દરેક મનુષ્યપર પ્રેમ અને મમતા રાખે છે, જે પરાયંપરાયણ છે, અને જેણે પ્રભાદતો લાગ કીધો છે તેના હૃદયમાં શ્રી વિષ્ણુનો વાસ છે. આવતા પત્રનો વિચાર કરતાં સુધી આ વિચારનું જ મનન કરવાનો નિશ્ચય કરી આજ તો આટલેથી જ અટકીશું.

સ્નેહાધીન
સિલિઅન એડગર.

એક મુનિનો વૃત્તાંત.

(મગ્ધું) *

૧

મેહેરબાન "મુદર્શન" ના તંત્રી સાહેબ.

આ લેખ આપની આગળ રજુ કરવામાં મારો હેતુ ફક્ત આપણી સંસારી જીવગીતી અંદર મદ્દગુણ તથા ગ્રાનનો વધારો કરી, તેને સુધારી, ડેકાણે લાવી, જોય રચણે મુકવાનો છે; અને જનમંડળને દરકોઈ બાબત ઉપયોગની અથવા આબૂપણુરૂપી હોય તે તેમની સમક્ષ રજુ કરી, તેમને મનગમતો સાર તેમાંથી મહણ કરી, ઉત્તમ રસ્તે દેરવાઈ, સ્વદેશની કીર્તિ દોપાવી આપે એ મારી અભિલાષા છે.

મારા લેખનો આપના કેમળ હરતમાં સ્વીકાર કરતાં આપને સ્વાભાવિકરીતે જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થશે કે હું કોણ છું? મારું નામ શું? મારી જાત શું? હું ક્યાં છું? હું ક્યાં વસું છું? ક્યાં હરું છું? ક્યાં રહું છું? સાક્ષર છું કે નિરક્ષર? ગૃહસ્થ છું કે બ્રહ્મચારી? યતિ છું કે વાનપ્રસ્થ છું? દ્વીદુ છું કે મુમક્ષુમાન? ઈશ્વર છું કે પારસી? યાહદી છું કે 'યુરેશિયન? વૈષ્ણવ છું કે વેદાંતી છું? આસ્તિક છું કે નાસ્તિક?—સ્વભાવે હમ છું કે શાંત? સ્ત્રી છું કે પુરુષ?

* આ લેખ અમારા એક "એલએચ. બી." મિત્ર "એડિસન" ના "રેપેક્ટેટર" નું અનુકરણ કરી લખી મોકલ્યો છે. "રેપેક્ટેટર"ની તરફનું સરળ, રમુજ અને બોધક સાંદિત્ય ગુજરાતીમાં ઉત્પન્ન થવું જોઈએ તંત્રી.

પુરુષ ? રંગે જોઈ છું કે રચામ છું ? વગેરે અનેક પ્રકારના સવાય આપના હૃદયમાં પેદા થશે. આ જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા ખાતર આપને મારી જીંદગીની ટુંક દકોકત જણાવવાની રળ લાઈશ. અને જે મિત્રમંડળમાં હું હરે છું હરે છું તેનો પણ ચોડાધણો એહેવામ આપ સાહેબની રૂબરૂ રજી કરીશ.

હું ગુજરાતના એક મોટા હિંદુ જાગીરદારનો પુત્ર છું. અમારી જાગીર અમને ઠેક મેગલાઈના વખતથી આપી આવે છે. મારા ઘરડાવરડાઓએ મહાપ્રતાપી અકબર બાદશાહને ગુજરાતના ચાલુ રાજ્યને નિમકહરામ યર્ષ ધણી કીમતી મદદ આપી હતી તે ઉપરથી તે ઉદાર દિવના બાદશાહે રાજ્ય યર્ષ મારા વડીલોને મોટી જાગીરો બક્ષી હતી. પરંતુ અમારી પુરેપુરી વફાદારીને વાસ્તે કંઈક શક રહેવાથી ગુજરાતમાં દેખરેખ રાખવાને બાને ગુજરાતમાં જ રહેવાનો દ્રઢ મ કર્યો હતો, અને દિલ્હીના દરબારમાં પણ મુકવાની મનાઈ કરી હતી. અને અમારા કુટુંબમાંથી એક બાઈને પોતાના ખાનગી ખાતામાં મોટો દરજ્જો આપવાનો ડોળ કરી ગુજરાતમાં બાદશાહી અમલનો પુરેપુરો કાબુ બેસે ત્યાં લગી દીલ્હીમાં નજરકેદ રાખ્યો હતો. ઉપર મુજબની વર્તણૂકથી મારા વડીલો “ધોખીનો કુતરો ઘરનો નહીં તેમ ધાટનો નહીં” એ કહેવત પ્રમાણે ગુજરાતમાં તેમ જ દીલ્હીમાં શ્રીમંત અને વગવાળા હોવા છતાં નિંદા તથા અવિશ્વાસને પાત્ર થઈ પડ્યા હતા; પણ ખુશામતથી તથા કાવાદાવાથી સર્વને રાજી કરી પોતાની જાગીરો આખી અણીશુદ્ધ વંશપરંપરા વારસામાં ઉતારવાને શક્તિવાન થયા હતા રાજ્યના ધણા ફેરફારો થયા અને ઉચલવાયલ યર્ષ રંકના રાય, અને રાયના રક યર્ષ ગયા પણ ઈર્દ બદલાય પણ ઈંદ્રાણી ન બદલાય તેમ અમારી શૃંલક્ષ્મી અમને અનુકૂળ યર્ષ અમારી પાસે રહી છે. અને જ્યાં લગી અમારામાં શાંતતા, ખુશામત, ખટપટ, દાવપેચ અને સમયસૂચકતાપણું છે ત્યાં લગી અમારી આબાદીને ધોક્કા પોહોચવાનો નથી એમ મારી પુરેપુરી ખાતરી છે. એટલું જ નહીં પણ દા-લમાં તો એ મર્વ ગુણો અમને ધણા ઉપયોગી થઈ પડ્યા છે. અને અમારા ભાગ્યમાં દિન પ્રતિદિન વધારો થતો જાય છે ગુજરાતમાં અમારો કાબુ કાયમ છે એટલું જ નહીં, પરંતુ ખીજ કેટલાક પરરાજ્યમાં પણ પગપેસારો કરી અમારી સમૃદ્ધિ વધારી અમે અનેક પ્રકારના માનઅકરામો અને ખિતાબો મેળવવાને શક્તિવાન થયા છીએ.

સાહેબ, અમારો આટલો બધો વૈભવ છતાં, અમારામાં માંદોમાંદો કાદપુટ છે. અને અમારે પિત્રાઈઓની ખટપટથી થોડું સોસવું પડ્યું નથી. લાગ આવે છે ત્યારે અમારા પિત્રાઈઓ સલકડી કર્યા પાછી ચુકતા નથી. મારા દાદા દાવપેચ અને ખટપટમાં એમ્મા હોવાથી, અને તેમ બાહોશ અને શરૂ હોવાથી, એ મારા પિત્રાઈ વર્ગને તેમણે નિસ્તેજ કરી નાંખ્યો છે. આગ હોલવાઈ છે પણ ચોડો ઘણો ધુમાડો હજી રહી ગયો છે. મારા પિતાના શાલુપણથી અને શાંતતાથી અમારા પિત્રાઈમાં કાલ ઘણેક દરજ્જે સુન્દેદ જળવાઈ રહીને અને જોયાં મન હતાં તે દર થયાં છે. અને માંદોમાંદોને એખવાસ વધ્યો છે, પરંતુ સહેજ ચિતગારીથી વખને મોટો બલુકો થવાની અમને દેહશત રહે છે.

સાહેબ, જન્મથી મારા કુટુંબજનોએ મારું નામ “મુનિ” પાડ્યું છે. એક અક્ષરથી આવે ત્યાં લગી મારે ખીજે અક્ષર બોલવાની બાધા છે, અને આંખને અજુસારે સરે ત્યાં

લગી જીમ નહીં હલાવવાની મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. પુત્રદર્શનનો લાભ મારા પિતાને ધણો મોટો થયો હતો. મારી બે મોટી બેનો હાલમાં ઈશ્વરકૃપાથી હયાત છે. તેમને મારા પિતા પુત્ર સમાન આહતા અને લાડ લડાવતા પણ મારા દાદા દાદી તથા માતૃશ્રીને કળ પડતી નહીં. મારી દાદીએ તો અનેક પ્રકારની બાધા આપડીઓ રાખી હતી. મારાં માતૃશ્રી ધણાં જ ધર્મચુસ્ત હતાં. દરરોજ પ્રભાતમાં ગીતાનો પાઠ કરવાને અને સંધ્યાકાળે, મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત, યોગવાસિષ્ઠ વગેરે પવિત્ર ધર્મપુસ્તકોની કથા શ્રવણ કરવાનો અને દેવદર્શન કરવાનો તેમનો નિયમ હતો. એકાદશીએ કૃણાહાર, અને જન્માષ્ટમી મહાશિવરાત્રિ રામનવમી વગેરે મોટાં પર્વોને દિવસે કેવળ ઉપવાસ કરી ભગવદ્વાર્તા અને હરિકીર્તનમાં પોતાનો વખત કાઢતાં પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો હજી વા વાયો નોહતો, અને અમારા સર્વ કુટુંબમંડળમાં તેમજ આડોશી પોડોશીમાં, તેમની આ ધર્મશ્રદ્ધાને વાસ્તે અલંત પ્રશંસા થતી હતી. મારા જન્મ થતા પૂર્વે જ માસ પૂર્વે મારાં માતૃશ્રીને સ્વપ્ન આવ્યું હતું કે કોઈ દેવી પુરુષ અમારા કુટુંબમાં પુત્રરૂપે અવતાર ધારણ કરશે અને અમારા કુટુંબની કીર્તિ અવિચળ કરશે. મારા દાદાએ આ સ્વપ્ન ઉપરથી જ્યેમ ઉપેદ્ર ભગવાને અદિતિની કુલે જન્મ લઈ બળિ રાખને છગ્ગી, મહેંદ્રના સુખ સાર તેની રાજ્યસદમી હરી લઈ પાતાળમાં મોકલ્યો હતો, તેમ કોઈ મહાપ્રતાપી કુળદીપક કુળમાં અવતરી મુત્સદીપણે પોતાના બરોબરીયા અથવા ઉચ્ચ દરજ્જાના જાગીરદારોને નિસ્તેજ કરી, તેમની લક્ષ્મી અને ગૌરવ હરી, નિર્માલ્ય બનાવી, પોતાના કુટુંબનો મોજો અને કીર્તિ દુનીયાંની નજરમાં દોહોડાં બમણાં કરશે એવી ધારણા બાંધવા માંડી. મારા પિતા સદરખમીનના હોદ્દા ઉપર હતા. તેઓને એવો ખ્યાલ થઈ આવ્યો કે કોઈ મહારાણીસરકારના અવિધ્યના હાથકાંટના ન્યાયાધીશનો જન્મ તેમને ઘેર થવાનો છે. અને મારાં માતૃશ્રીએ એવી કલ્પના કરવા માંડી કે કોઈ મહાસમર્થ ઋષિ પુત્રરૂપે અવતરી, તેમને કપિલ ભગવાનની માફક બ્રહ્મજ્ઞાનનો બોધ કરાવી, મોક્ષરૂપી અખંડ સુખની પ્રાપ્તિ કરાવશે; આડોશી પોડોશીઓએ તથા રનેદી અને કુટુંબીઓએ મારા પૂજ્ય દાદાની ધારણાને ટેકા આપનારી દલીલો બતાવી, તેમની તે વિષય ઉપરની મનોવૃત્તિને સજડ કરી દીધી હતી.

ઉપરની એક પણ અભિલાષા પરિપૂર્ણ થાય એવા મારામાં ગુણ નથી, એ સાહેબ દ્વં સારીરીતે સમજું છું, અને એ દ્વં કૃણીભૂત કરી શક્યો પણ નથી અને એ બાબતના સર્વના મનોરથો મનમાં જ રહી ગયા છે, ને મેં એક જૂદી જ જીવંતી પસંદ કરી છે. બાળપણમાં મારી ધણી શાંત અને હાવકી વર્તણૂકથી મારે માટે જે જોતી આશાઓ બાંધવામાં આવી હતી તે હવામાં ઉડી ગઈ છે.

મોટો થયો સારે મને નિશાળે મૂક્યો. સાં પણ મેં મારી મુનિવ્રતની ટેવ ચાલુ રાખી હતી. સાહેબ, બોલતું પડે એટલે મરતું પડે. નિશાળની રમતગમતમાં બિલકુલ ભાગ લેવો નહીં. કેવળ અભ્યાસમાં જ ચિત્ત પરોવ્યું હતું. નિશાળમાં મારા શિક્ષકોની પ્રીતિ સંપાદન કરવાને શક્તિવાન થયો હતો, પણ બચપણથી શરીરનું કસરત અને રમત ગમતથી રક્ષણ નહીં કરવાથી મારામાં જોષ્ટએ તેનું શારીરિક બળ હતું નહીં. તેમ જ એવી એક ખુણામાં બેસી રહેવાની ટેવ ઉપરથી મારી તનદુસ્તી ઉપર ધણી જ માઠી અસર થઈ છે એમ હાલમાં મને લાગે છે.

હું મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં પાસ થયો તે વખતે મેટ્રિક્યુલેશનમાં પાસ થવું તે હાલમાં એમ. એ. ની. પરીક્ષામાં પસાર થવા જેટલું ગણાતું હતું. હવે ગામમાં મારી કીર્તિ વધવા લાગી અને એક સમર્થ વિદ્વાનમાં મારી ગણના થવા લાગી.

મૂળથી મારી ધર્મકેળવણીની બાબતમાં મારાં માતૃશ્રીએ ઘણી જ સારી કાળજી રાખી હતી. અને હોદ્દાધર્મ ઉપર મારી આસ્થા દૃઢ બેસાડી દીધી હતી. હું કોલેજમાં ગયો ત્યાં મેં નવું જ કૌતુક દીધું ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ મારી આ ધાર્મિક લાગણીને દસી કાઢતા, અને વખતોવખત મારી પાછળ નિંદા કરતા હતા. પણ હું તો દૃઢ નિશ્ચયથી મારા નિત્ય નિયમોને વળગી રહી, ઈશ્વર પ્રતિ મારી દ્રવ્ય બળવવા ચૂકતો નહોતો. કોલેજમાં પણ મેં મુનિમત ચાલુ જ રાખ્યું હતું કોલેજની ડિમેટીંગ સોસાયટીમાં હું વ્યાખ્યાન સાંભળવા જતો. પણ વાદવિવાદમાં બાગ લેતો નહોતો. કેટલાક ટીપ્પણી વિદ્યાર્થીઓ મારી ધર્મશ્રદ્ધા ઘણી મજબૂત છે એવું જણાવતા, એ કારણથી “ ઈશ્વર છે કે નહીં, ” “ પ્રાર્થનાની શી જરૂર છે, ” “ મૂર્તિપૂજાવિરુદ્ધ કેટલીક દલીલો, ” એવાં બાષણોવખતે મને પ્રમુખસ્થાન ઉપર બેસાડવાની દરખાસ્ત લાવતા, અને મારે તેવે વખતે પ્રમુખસ્થાને બેસવાની જરૂર પડતી તેમનો હેતુ મારી ધર્મની લાગણી ઉશ્કેરી મારા મુનિમતના નિયમનો ભંગ કરાવવાની હતી. પણ તેઓ તેમાં સફળ થયા નહીં એવા પ્રસંગે “ બેસના મોહો આગળ ભાગવત ” વાંચવું નહીં એ કહેવતને અનુસરી વધારે મૌન અપત્યાર કરી, બે ત્રણ ટુંક વાક્યોમાં સભા બરખાસ્ત કરતો.

કોલેજના પુસ્તકાલયનો પૂરેપૂરો લાભ લઈ ઘણાખરા નામાંકિત ગ્રન્થકર્તાઓનાં પુસ્તકો વાંચી નાખ્યાં હતા ખી એ. ની પરીક્ષામાં હું પેહેલા વર્ગમાં પસાર થયો. કોલેજમાં મને ફેલોશિપ આપના માંડી તે લીધી નહીં મારા પિતાનો વિચાર એકએક, ખીનો અભ્યાસ પુરો કરાવવાનો હતો, પણ તે મેં માન્ય કર્યો નહોતો. છેવટે મારા દાદાએ વગ લગાડી કમિશનર સાહેબની મારફત મને મામલતદારની જગ્યા આપવા માંડી તે પણ મેં કબુલ રાખી નહોતો. મારા પિતા તથા દાદાની આશાઓ ઉપર પાણી ફેરવ્યું લક્ષ્મીની મારે શી ખોટ છે ? કોઈપણ પ્રકારના બધન શિવાય વિદ્યાભ્યાસ ચાલુ રાખવો, દેશ પરદેશ મુસાફરી કરવી, દુનરક્ષણ વગેરેથી માહેત થવું, નવી શોધો ચલાવવી, નવા ઉદ્યોગો ઉભા કરવા એ બાબતપર મારું લક્ષ વધારે હતું. આ અરસામાં મારા દાદાનો કાળ થયો અને મેં કોલેજ છોડી. થોડો વખત ઘેર રહી પરદેશ રહ્યું કરવાનો વિચાર થવાથી મેં આખા હોંદુસ્તાનમાં કલકત્તાથી કરાંચી સુધી અને કાશ્મીરથી સેતુબન્ધરામેશ્વર સુધી મુસાફરી કરી. ઈર્ષ્યાકાંક્ષા અને યુરોપમાં પ્રવાસ કરવાનો વિચાર કર્યો પણ તે વખત લોકમત જોઈએ તેવો અત્યુક્ત નહીં હોવાથી, મારા પિતાએ તે વાતને અનુમોદન આપ્યું નહોતો. એથી કરીને મારી કેટલીક નવીન શોધો બાબત જાતમાહેતી મેળવવાની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત થઈ નહોતી અને મનના વિચારો લૌકિક મતની અજ્ઞાનતાને લીધે આગળ વધવા પામ્યા નહોતો.

પાશ્ચાત્ય કેળવણીના પ્રચારથી જુવાન વિદ્યાર્થીઓની વિચારચિંતિ અને વૃત્તિઓ બદલાવા માંડી. મિશનરીઓએ હોદ્દાધર્મ વિરુદ્ધ ચર્ચાઓ ઉભી કરી. અધુરામાં પુરો “મદા-રાજ સાઈબન કેસ” તે દરમિયાન ચાલ્યો, જેણે આખા ગુજરાતને ગંભીર મુક્યું, અને

આજુ દિ'દુસ્તાન ખગમજાની નાખ્યુ "સુધારા" નો જય થયો વિનાયતના દરવાજા ખુલ્યા અને રાવસાહેબ મહીપતરામ અને કરસનદામ મુજળ વિવાયત જઈ આવ્યા અને નેક ન્યાતચર્યાઓ પણ ઉભી થઈ સુધારાવાળાઓએ સાસારિક સુધારાનો ઝડો ઉઠો ક્યો બાળવમ્મવિરુદ્ધ સભાઓ ભરાવા માંડી વિધવાવિવાહની હીમાયત થવા માંડી તેવામા 'શેરમેનીઆ'નું તોફાન શરૂ થયું તેમા ધણી લોકો ખુદાર થઈ ગયા વગર મહેનતે અને વગર વિચારે ફક્ત કિમમત ઉપર નજર રાખી પૈસા રોકનારાઓમાનાં કેટલાક રક રિથિતિમાંથી તાલેનન થયા, પણ ઘણાખરા લોકો શેરના સદામા ફૂંચ્યા, તે ઉદ્ધવા જ પામ્યા નહીં ધર્મચર્યાઓ પણ નવું રચરચ પકડયું. બ્રહ્મસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ, આર્યસમાજ, વેદધર્મસભા અને યીથોસોરીકલ સોસાઈટી એમણે ધર્મસખધી વિચારો પ્રબળની આ ગગ પોતપોતાની સમજ પ્રમાણે મૂકવા માંડ્યા અને લોકો પોતપોતાની સમજ પ્રમાણે અનુકૂળ મંડળમા દાખલ થઈ ધર્મસખધી વિચાર કરવા લાગ્યા હોંદુઓ હવે પોતાના ધર્મપુસ્તકોનો ખારીફીથી વિચાર કરી તેમના મિદ્ધાન્ત ઉપર પૂરતું લક્ષ આપવા માંડ્યા અને પણ તત્ત્વજ્ઞાનનો શોખ હોવાથી, અને આ ચર્યાઓમા ધણી જ ગમત પડવા લાગી, અને શ્રીશકરાચાર્યના અને શ્રીરામાનુજચાર્યના મિદ્ધાન્તનું ખરું રહસ્ય સમજવા માટે એક વર્ષ હું કાશીમા જઈ રહી આવ્યો અને તે બામત ત્યાના પડિતો સાથે પુષ્કળ વાદવિ વાદ કરી તેઓ પાસેથી કંઈક અલ્પ જ્ઞાન મેળવવા દૂ શક્તિવાન થયો છું સરકૂત ભાષાનો અભ્યાસ ઈંગ્લેન્ડ અને યુરોપીયન વિદ્વાનોમા ધીમે ધીમે વધતો માડ્યો, અને વેદાંતનું રહસ્ય હવે યુરોપીયન પડિતો સમજવા લાગ્યા છે, તથા હાલમા વેદાંતનો ખામ અનુભવ ભરત ખડમાં મેળવવા યુરોપીયન વિદ્વાનોએ આવડું પસંદ કર્યું છે, અને વેદાંત એક તત્ત્વજ્ઞાનની ધણી જ કીમતી ખાણ છે એમ ધીમેધીમે સમજવા માડ્યું છે

'લોકલ સેન્ટ-ગવર્મન્ટ'ના નિયમ મુજબ ગામોગામ મ્યુનિસિપાલિટીના ધોરણોમા ફેરફાર થઈ લોકોના પ્રતિનિધિઓને મ્યુનિસિપાલિટીમા દાખલ કરવામા આવ્યા છે, અને નામદાર મુગાર્ધના ગવરનરની ધારા મમામા પણ પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક મળ્યો છે ૧૮૮૫ થી રાજકીય બામનોનો વિચાર કરવા 'નેશનલ કોંગ્રેસ' સ્થાપવામા આવી છે, અને સાંસારિક 'કોનફરન્સ' પણ સાંસારિક સવાલો ઉપર વિચાર કરવાને મળે છે લોકો અસલના જેવા શારીરિક કેળવણીના પણ બેદરકાર રહ્યા નથી, લૉનટેનિસ, બે મિન્ટન, ક્રિકેટ, અને પુટબોલની રમતો ઉપર હવે લક્ષ આપવામા આવે છે અને ક્રિકેટમા તો આપણા સ્વદેશી રજીન્તસિંગજીએ દુનિયામા નામ કાઢ્યું ૯ દિલ્લીનીની વાત એટલી જ કે આપણા પારસીમાઈઓ જેટલું આપણા હિંદુમાઈ શારીરિક કેળવણી ઉપર લક્ષ આપતા નથી પણ ધીમે ધીમે શારીરિક કેળવણી હોંદુ લોકોનું વધારે ને વધારે લક્ષ ખેંચે છે એ ખુલી થવા જેવું છે

૥ કેળવણીનો પણ બોહોળો પ્રચાર દૂ જોવાને નસીમવાન થયો છું દેશમા બહોલા અને કેળવણી પામેનાઓની સંખ્યા ઘણી વધી છે, અને ભવિષ્યમાં તેનાથી સારા ફળ નીપજવાનો સંભવ છે એ રીને આ ચાળીશ વર્ષની અંદર આપણી સાંસારિક, રાજકીય, ધાર્મિક અને શારીરિક રિથિતિમા સુધારો થયો છે અને તે સખધી વિચાર કરવાને આપણા સ્વદેશી ભાઈઓએ લક્ષ આપના માડ્યું છે એ બાનદની વાત છે!

આ, આળીશ વર્ષની દરમ્યાન મેં ધણું વાંચ્યું છે, જોયું છે, સાંભળ્યું છે, તરેહતરેહના ફેન્દાર અને ઉપલપાથકો અને દૃષ્ટિગોચર થયા છે, અને તે સખંધી મારા વિચારો ધીમે ધીમે મારા સ્વદેશી બંધુઓ આગળ હું રજુ કરીશ. તેમાંથી તેઓ હંસ માફક દુધ પાણી જીરું કરી સાર મદલુ કરી અને કૃતાર્ય કરશે એ જ મારી વિનંતી છે.

મારા મુકામનું ખાસ યોક્તસ ઠેકાણું નથી. પણ મારો ઘણો વખત હું મુંબાઇ રાજનગરીમાં કાઢું છું. પણ વખતોવખત સુરત, અમદાવાદ, રાજકોટ, પુના, કરાંચી, સતારા, કલકત્તા, મદ્રાસ, લાહોર, કાશી, નાગપોર, વગેરે હર નામાંકિત સ્થળે જરૂર પડે ત્યારે આંટો મારી આવું છું. તમામ જાહેર જગ્યામાં હું ફરું છું. અને ધણાખરા સાર્વજનિક કામોમાં અને મંડળોમાં હૂ ભાગ લઉં છું, પણ મારા ખાસ રનેહીમડળ શિવાય મને કોઈ ઓળખતું નથી. મારી હાજરી વિનાનો કાંઈ પણ કામ ખાલી નથી. મુનિસિપાલ કોર્પોરેશનની મીટિંગમાં પણ હાજર, સરકારની ધારા સભામાં પણ હાજર, મોટી મોટી લાઇબ્રેરીઓમાં પણ હાજર, બેંકમે ઉપર, પાસવાના બંદર ઉપર, અને બેંકરોડ ઉપર પણ હાજર, ટી અને કોશી હાઉસમાં પણ હાજર, મોટા મોટા કેસોમાં વકીલ ખારીસ્ટરો કોર્ટમાં જુસ્માથી જડજને કે બ્યૂરીને પોતાના અસીલના લાભની દલીલો લાંબા લાંબા હાથ કરી સમજાવતા હોય ત્યાં પણ હું હાજર હોઉં છું. સોલિસિટરોમાં હું એક હોંશીયાર મેનેજીંગ કલાર્ક તરીકે ખપું છું અને શેરખજારમાં મને હેલા દશ વર્ષ થયાં શેરદલાલ તરીકે લોકો ઓળખે છે. મુંબાઇની તમામ 'સિટરરી સોસાયટી'માં મારી હાજરી હોય છે, ગેયટી, આલફ્રેડ, ગુજરાતી, વિક્ટોરિયા, મોરખી, દેશી, વગેરે સર્વ નાટકશાળામાં હું ફરતો ફરતો જઇ પોહોંચું છું, અને ત્યાં ત્યાં શા શા ખેલ યાય છે અને તેમની લોકોપર શી અસર યાય છે તેની નોંધ રાખું છું. નેશનલ કોનગ્રેસની એક પણ બેઠક મારી ગેરહાજરીમાં થઇ નથી. ક્રિકેટમેચ, કે થોડાની શરતોની રમતો હોય છે તે પણ મારી નજરની બાહાર નથી, અને જોડાના પાટીયા ઉપર પણ હું વખતોવખત આંટો મારી આવી ત્યાંની સર્વ ચર્ચાઓથી વાકેફ રહું છું. આગમાંડીમાં લોકો બ્યારે મને ન્યુસપેપર કે ચોપડીમાં ગરકાવ થઇ ગયશે માને છે તે વખતે હું લક્ષપૂર્વક તેમના ગપાઠા સપાઠા સાંભળી તેમની વાતમીનોથી વાકેફ થાઉં છું. સ્વાભાવિક રીતે કોઇપણ જગ્યાએ લોકનું ડોળું એકઠું થાય છે કે ત્યાં હું દાખલ થઇ જાઉં છું. પણ મારા ખાસ રનેહી મંડળ શિવાય કોઇ પણ જગ્યાએ હું મારો હોક ફકડાવતો નથી.

આ પ્રમાણે હું દુનીયામાં એક સાક્ષીરૂપે રહું છું. દુનીયાના કોઇ પણ બધહારમાં કોઇ પણ ભાગ લીધા વગર સર્વ જનચર્ચા જોઉં છું. રાજ્યકર્તાની શી ફરજ છે, પ્રજાની શી ફરજ છે, કેજવણી પામેલા વર્ગની શી ફરજ છે, અધિકારીઓની રૈયત તરફ શી ફરજ છે, શ્રીમંતની ગરીબ તરફ શી ફરજ છે, ઓપુરુષની પરંપરા શી ફરજ છે, અને ધર્મશૂરુઓની શી ફરજ છે, બાપારીઓનું શું કર્તવ્ય છે અને જાહેર આગેવાનોની શી જવાબદારી છે, તેનો બધો અનુભવ મેં મનોરાજ્યદ્વારા મેળવ્યો છે. ક્યા ક્યા કામોમાં કેવા કેવા લોકો ક્યાં ક્યાં જુલ ખાય છે તે હું સારી રીતે જોઇ શક્યો છું. કોઇ પણ પક્ષની તરફેણમાં કે વિરુદ્ધમાં હું દુરામદ કરીને પડતો નથી. અને સર્વ ઘણો મારે મન જમાં લગી તેઓ મર્યાદામાં રહી વર્તે છે ત્યાં લગી સમાત છે. મેં દેવળ એક દ્રષ્ટા તરીકે

આ સંમારમાં ભાગ લીધો છે. વખતોવખત મારા રત્નેહી મંડળ તરફથી એકમતે મારી જીંદગીનો અનુભવ જાહેર પ્રજા સમક્ષ મુકવાની ફરમાસ થઈ છે અને તેને માન આપી, મેં નંદેયું છે, વાંચ્યું છે, સામળ્યું છે, તેનો સાર વિચારમાળાદ્વારા વાચક વર્ગ આગળ મુકવા હું ઈરાદો રાખું છું, અને તેથી જો તેમને કંઈ રસ, ગમત કે આનંદ પડશે અને કોઈ પણ રીતે જનરવભાવ અને સ્થિતિમાં કાંઈ પણ સુધારા થશે તો મારું જીવતર કૃતાર્થ થયું છે અને છેક ફોગટ ગયું નથી એમ હું માનીશ.

મારું ઠામડેકાણું હું હાલમાં ગુપ્ત રાખવા માણું છું, મને એકાંત વધારે પસંદ છે અને જનસમૂહની આગળ જાહેરરીતે દર્શિગોચર થવું મને પસંદ નથી, એ જ કારણથી હું મારો વર્ણુ અને લેખાસ પણ ગુપ્ત રાખું છું કે કોઈ મને ઓળખી શકે નહીં. જે ગૃહસ્થોને મારી સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવવો હોય તેમણે “મુનિ” એ સરનામે, “સુદર્શન”ની ઓપીસ,—અમદાવાદ.” લખવું.

જો વાચકવર્ગને આ લેખ અનુકૂળ થઈ પડશે તો આવતા અંકમાં મારા રત્નેહી મંડળમાં જે ગૃહસ્થો છે તેમનો હુંકા જોડેવાલ આપવાનો મારો વિચાર છે.

લિ. સેવક

“મુનિ”

દુષ્કાલપીડા.

કારણ અને વારણ.

(મજેલુ *.)

૧

કારણ.

‘ વિદાય થતી શતીના મોટામાં મોટા ’ દુષ્કાલને હજી એ વર્ષ થયાં નથી ત્યાર પહેલાં એક ખીજા ગંભીર દુષ્કાળે આપણા કમતસીય દેશને ઘેરી લીધો છે. આપણી મરકાર દુષ્કાલ-દુઃખના તાત્કાલિક નિવારણ માટે જે ભગીરથ પ્રયત્ન કરે છે તેને માટે નિરવધિ ધન્યવાદ ઘટે છે. જૂના વિચારના કેટલાક લોકો સરકારના યત્નને અંતઃકરણથી વખાણતાં છતાં ઈશ્વરની મરજી સામે યવાનો આ યત્ન છે એમ કહી એની અવ્યવહાર્યતા બતાવે છે. પરંતુ પાછલા અનુભવ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે દુષ્કાલના દુઃખના તાત્કાલિક નિવારણ સંબંધી સરકારની નીતિ સ્તુતિ અને ધણે અંશે સફલ છે એટલે આવા મોટા સમારભમાં જૂલો થાય અને થાય છે, અને તે તરફ અધિકારીઓનું ધ્યાન ખેંચવું એ આપણો ધર્મ છે. પરંતુ તે કર્તવ્ય સ્વીકારવામાં સરકારની તે નીતિનું અનુમોદન થાય છે. દુષ્કાલને માટે ખસ કરથી જે બડોળ એકઠું થયું હોય તેનો આપણા વિચાર પ્રમાણે કદાચ અરથાને વ્યય થતો હોય, કોઈકતર નિવારણયોજનાઓ વેળાસર અમલમાં ન મૂકાયાથી આર્તસંરક્ષણના

* લખનાર—રા. રા ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી. ખી. એ એલ.એલ. ખી.

સાધારણ રીતે આ પત્રમાં આલતા રાજકીય પ્રશ્નો ઉપર લખાણો મુકવાનો હાલ રિવાજ નથી. પંજી હિન્દના દુકાળનો વિષય રાજકીય કરતા અધિક મહત્વનો અને વિશાળ હોવાથી, તેમજ આવી ચર્ચા કેવી વિહાર સાથે થવી જોઈએ એના દષ્ટાન્ત તરીકે, આ લેખ મુકવા જવો છે.

તન્ત્રી,

સંબંધમાં કંઈ નિષ્ફળતા થતી હોય, આર્તસંરક્ષણની વ્યવસ્થાના સંબંધમાં કંઈ અપેક્ષા લાગતી હોય, અથવા કોઈ કોઈ સક્રિયત મનોવૃત્તિના વખતમાં મી. હોદ્દરનેસના હાથના સક્રિયર જેવા ખરચમાં કરકસર યાચ તેવી યોજના સૂચવતા પ્રબંધો રચાતા હોય-એ જુદું ખર્ચ-એ બધાને માટે સરકારનાં દાર ઠોકો યોગ્ય ન્યાય અને સ્તીતિ મેળવવા યત્ન કરવાની આવશ્યકતાપૂરતા અંશમાં સરકારને બે કદુ વચન કહેવાનો પ્રસંગ પણ ખરો, તથાપિ એટલા ઉપરથી તાત્કાલિક દુઃખનિવારણનાં મુખ્ય ધોરણોની મહાર્ધતામાં કંઈ ન્યૂનતા આવતી નથી.

ઈ.સ. ૧૮૯૬ ના મોટા દુષ્કાલ વખતે આપણાં માયાળુ મહારાણીશ્રીએ એવી મહાન દેવી આગ્રા કરી હતી કે મારા રાજ્યમાં ક્ષુધાની પીડાથી કોઈ પણ મરે નહિ એવી વ્યવસ્થા કરવી. આ આગ્રામાં જે હિમ્મત કૃતવ્યશુદ્ધિ, જે પરમ કરુણા, જે ઉદારતા, અને મુખ્યત્વે કરીને જે પૌરુષ, જે અપરિનિત શ્રદ્ધા સમાયલી છે તેની કિંમત દુષ્કાલદુઃખનિવારણ માટે પગલાં લેવામાં જે નાના પ્રકારની મુશ્કેલીઓ નડે છે તેનો ખ્યાલ કરનારને જ જણાઈ આવે. દુષ્કાલથી પીડાતાં કરોડો માણસો પુરપૂરપૂરથી નભાવી સકાય એવી શુદ્ધિની ઉત્પત્તિ મટે પ્રથમ તો મહાર્ધ ક્ષેત્રની આવશ્યકતા છે. અને તે કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવામાં પુરુષપ્રયત્નની વિગચ્છીલતા ઉપર અવિશ્રાન્ત શ્રદ્ધાની અપેક્ષા છે. આવી શ્રદ્ધાને અમારે જ આપણામાંના કેટલાકને આમાં કાંઈક અવ્યવહાર્ય લાગે છે, પરંતુ વારતવિક રીતે જોતાં એક મહાન ન્યાયવાન હૃદયને આમાં કંઈ નવીન નથી અને આવા શ્રમને અમારે જ દુઃખકર પરિણામ આવે તેના મુકાબલામાં આની સફલતા પણ અનંતશુભ છે.

રાજ્યતંત્ર લોકાનુમત્ત માટે જ છે એ સદ્ગાન્યનીતિનું સર્વકાલનું સત્ર છે. રાજ્યનું જે ધન કહેવાય છે તે લોકનું જ છે એ પણ સ્પષ્ટ છે. ખેડુલોકો રાજ્યના 'કમાઉ દોકરો' કહેવાય છે એ શોકાક્રિત આ વિષયના પૂર્ણ વિચારથી પ્રાપ્ત કરેલા સત્યની નિશાની છે. હવે દુષ્કાલના સમયમાં કૃષિકાર વિગેરે ઉપર ધણેભાગે દુઃખમાર પડે છે એ વાતનું અહણ થતાની સાથે જ તે દુઃખમાંથી તેમને છોડવવાની કૃતવ્યતા, આવશ્યકતા, વિશાલ અનંકરણને તરત જ સમજાય છે. મનુષ્યમાત્રને આત્મરક્ષણની એક અવિદિત લાલસા રહે છે તે આત્મરક્ષાની લાલસાના પરિણામમાં પણ આ જ વિચાર સ્ફુરશે. રાજ્યતંત્રનો કર ઉપર નિર્વાહ છે અને તે કર ભરનારાઓ કર ભરવાની રિયાતમાં ન હોય, મરી ખુટ્યા હોય, અશક્ત થઈ ગયા હોય તો રાજ્યતંત્ર કેટલી ધાર નબે ? અમુક એક રાજ્યતંત્ર જરાક પણ મ્લય યાય તો પોને આ કાલમાં આત્મઘાતી જ થાય. અટલા સારૂ રાજ્યતંત્રને હમેશાં સચેત જમત રાખવાની આવશ્યકતા છે અને તેની વ્યવસ્થા માટે તે વ્યવસ્થાના નિર્વાહ કરનારાઓને પણ સચેત રાખવાની જરૂર નિવિવાદ છે. આ સ્વાભાવિક નીતિના ધોરણે જ જેમ કોઈ કમાઉ દોકરો અસ્વસ્થ હોય ત્યારે તેની સારવાર કરવા કુટુંબવર્ગે જેવી કાળજી રાખે છે તેવી જ કાળજીથી તેવી જ રીતે તન મન અને ધનથી 'દુષ્કાલપીડાનું નિવારણ કરવામાં રાજ્યકુટુંબનો સ્વાર્થ છે, રાજ્યકુટુંબની ફરજ છે. આ રાજ્યકુટુંબમાં રાજ્યમાં રહેનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિનો સમાવેશ થાય છે. જે સાધારણ દ્વાવૃત્તિ 'કાઈએક દુઃખી અને નિર્ધન વ્યક્તિને મદદ કરવા આપણને વારંવાર ઉત્તુક કરે છે તે જ દયા તે જ જિજ્ઞાસુ આપ દુષ્કાલપીડિત અનેકને મદદ કરવાની ઉત્તુકતા ઉપજ કરે છે. એટલી મોટી-કરોડોની સંખ્યા જોઈ હારી જવું એ કાવરતાની, મનોગ્ધની નિર્મલતાની, નિશાની છે. તેમને બાંધેને શરણ મેળી

આપણે મળ માણતા રહેવું એ નીચ સ્વાર્થપરાણતા છે. “સહુ સહુનું પ્રારબ્ધ”-એવે વિચારે કરોડો મનુષ્યનો સંહાર થતો નેઈ એસી રહેવું એ પ્રારબ્ધભાવનાની ગુલામગીરી સરખું છે. એથી ઉઠવું તેવા કરોડોનું રક્ષણ કરવાનો ઉત્સાહ થવો, તેના માર્ગો શોધી કઢાડવામાં નડતી મુશ્કેલીઓને ડગલે ડગલે દૂર કરતાં આગળ વધવું, — એમાં મનની વિશાલતા સચવાય છે, પૌરુષમાં શ્રદ્ધા મંત્રાય છે, વિદ્યાતાના લેખ ઉપર ગેખ મારવાનું ઉચું મનોમૂલ્ય પ્રકટ થાય છે. એક શબ્દમાં કહીએ તો આત્માની મદત્તાનું એમાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે.

વર્તમાનમાં આડ કરોડ પાંચ લાખ માણસની વસતિ વાળા પ્રદેશ ઉપર દુકાંલની થોડી ઘણી અસર છે. અને એવું ગણિત કરવામાં આવ્યું છે કે પાંચ કરોડની વસતિ-વાળા પ્રદેશમાં દુષ્કાલની બહુ જ ઘાડી અસર છે. આ વખતે પશુઓનો મોટો સંહાર થઈ જવાથી દુષ્કાલની માડી અસર અસાધારણ છે એમ કહી શકાય; અને એવો અસાધારણ પ્રમંગ ધ્યાનમાં લેતાં મરકારનાં નિવારણ માટે ઉઘાડેલાં કારખાનાંનો લાભ લેતી સંખ્યા અસાધારણ નથી, બ્રિટીશ હદમાં ૪,૧૦,૦૦,૦૦૦ માણસની વસતિવાળા પ્રદેશમાં દુષ્કાલ છે ત્યારે બાકીની સંખ્યા દેશી રાજ્યના પ્રદેશની છે (બ્રિટીશ હદમાં પચાસ લાખ (૫૦,૦૦,૦૦૦) માણસ બધું મળીને સરકારના આશ્રયને લાભ લે છે. સને ૧૮૭૬-૭૭ ના દુષ્કાલ વખતે નીમાયલા કમિશને એવી ગણતિ કરી હતી કે ત્રણ કરોડ માણસવાળા પ્રદેશમાં દુષ્કાલ હોય તો સરકારને ૨૨૫૯ લાખ માણસને આશ્રય આપવો પડે. આ પ્રમાણ નેતાં અત્યારે દુષ્કાલપીડિત વસતિ અને આશ્રિતોની સંખ્યાનું પ્રમાણ વધારે છે. બેશક હજી શ્રીમં-કાલમાં આ સંખ્યા વધવાનો સંભવ છે પરંતુ તેમાં આ વખતના અસાધારણ પશુ-સંહારથી થયેલી અતિ કડિણ દશા પણ કારણભૂત છે.

મી. હોલ્ડરનેસના સરકારી સંબંધે આપણા ઇલાકાની નામદાર ગવર્નરની કાઉન્સિલમાં પુછાયલા પ્રશ્નોના જવાબ વાંચી આપણને એક થાય છે એન. મી. ગોખલેના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એન. મી. ન્યૂન્ટે કહ્યું કે, આશ્રિતો પાસે વધારે કામ લેવાનું અને જેટલું કામ ન થાય તેના પ્રમાણમાં ઓછા પૈસા આપવાના કારણે ઘડાય છે તેનો હેતુ એ છે કે આશ્રયને પાત્ર માણસોની ખરી સંખ્યા માણસ પડે. હિંદના કર ભરનારાઓના પૈસાનો નિષ્કારણ વ્યય ન થાય તે માટેની સરકારની લાગણીનાં આપણે જેટલાં વખાણ કરીએ એટલાં ઓછાં છે, પરંતુ એમાં જેવાનું એટલું જ છે કે સને ૧૮૭૭-૭૮ ના દુષ્કાલ વખતે સર રિચર્ડ ટેમ્પલવાળો ‘એક પાઉંડનો ખોરાક’ જે કારવોથી મુકરર થયો હતો તેવાં જ કારણો આ વખતે પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, અને તેવાં જ બચાકર પરિણામ આપવાનો ભય રહે છે *સર રિચર્ડ ટેમ્પલને સને ૧૮૭૭-૭૮ ના દુષ્કાલ વખતે દિન્ડિઆ સરકાર તરફથી દુષ્કાલ સંબંધે પોતાના પ્રતિનિધિ નીમ્યા હતા અને તેઓના મનમાં ચાર મુખ્ય સિદ્ધાન્તો રિઘમાન હતા (૧.) નિષ્કારણ વ્યય ખીલકુંડ થવા દેવો નહિ. (૨.) અતિવ્યયનું બરાબર નિયમન કરવું. (૩.) અવિચારી ખર્ચ ક્ષણે પછે ટકવા દેવું નહિ અને ટુંકામાં (૪) રાજ્યનાં સાધનોનો બહુ કાળજીથી ઉપયોગ કરવો. આ વિચારોમાં અત્યંત યર્ષ એમણે એક પાઉંડ ખોરાક કામ કરનારાઓને બસ, થયે એવું મત ઉચ્ચાર્યું,

અને એને પરિણામે જે ત્રાસદાયક પરિણામ આવ્યાં તે આ રથને ગણાવવા બહાર નથી. સરકારને અમારી એટલી જ વિનંતિ છે કે આવા મોટા દાનયજ્ઞમાં એવી ઝીણી નજર રાખવી કંઈ કામની નથી. આટલું તો નક્કી જ છે કે ધરખાર અને સગાં સબંધી ઝોડી સરકારની ખેરીયત ઉપર લોકોને વિનાકારણ આવવું સાફ લાગતું જ નથી. ખરચ વધારે થશે તો તે લોકોને જ આપવાનું છે. ખીજી રીતે કસર કરી લોકોના જીવનનું રક્ષણ કરવામાં યત્નશીલ થવું જોઈએ તેને બદલે આવે વખતે તેમાં કાતર મૂકવી એ સરકારના મહાધર્મ સિદ્ધાન્તને ખીલકુલ છાજતું નથી. મી હોદ્દારને સના પત્નની સર રિચર્ડ ટેમ્પલની સવારી જેવી માડી અસર ન થાય તેને માટે આખી પ્રજા ઉત્સુક છે. મી. ન્યૂનન્ડનો ઉપરનો જવાબ વાચી એ ઉત્સુકતામાં ધણો ઉમેરો થયો છે. પણ હજી આશા રહે છે કે એવા નિયમો અમલમાં મૂકી હજારો માણસોના સંહાર થવા દેવા કરતાં થોડા લાખનું ખરચ વધારે કરવાનું મરકાર પસંદ કરશે—આવી બાબતમાં ડચુક ઝોંઝો આરગાઈલનો વિચાર જ અત્યુકાળીય છે સન ૧૮૭૩-૭૪ માં ખોરાકનું પ્રમાણ શુ આપવું તે સંબંધે તકરાર ખાલતા આ અધિકારીએ એવું મત ઉચ્ચાર્યું હતું કે આવા સ્વાયોમા સ્વામતીની બાબતે ભૂલ કરવી એ વધારે સાફ છે અને જેટલું આવશ્યક હોય તેના કરતાં કંઈક વધારે આપવું એ કાર્મિક જોણુ આપવું તેના કરતા વધારે સાફ છે

પણ તાત્કાલિક દુખના નિવારણ માટે આ અને આવી કેટલીક બાબતોમાં આપણે સરકારને ધણું કહેવાનું હોય છતાં આવા પ્રસંગે જે મોટો પ્રશ્ન આપણા મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે એ છે કે દુષ્કાલની પીડા આટલી બધી ઘાડી શા માટે થાય ? આ પ્રશ્ન સંબંધી સને ૧૮૭૬-૭૭ ના દુકાલ વખતે મી રોબર્ટ નાઇટ—સ્ટેટ્સમન પત્રના અધિપતિએ—મતે તપાસ કરી કેટલોક શ્રમ લઇ એક લેખ લખેલો છે તેમાં તેઓએ ચાર કારણો બતાવ્યાં છે

(૧) વર્ષાદની ન્યૂનતા.

(૨) લોકનું દારિદ્ર્ય.

(૩) જમીનની રસહીનતા (Poverty)

(૪) દેશમાં વાહનાદિકની ખામી

મી. રોબર્ટ નાઇટનો આ લેખ લખાયા પછી વર્ષાદની ન્યૂનતાના પ્રતિકારરૂપ કેટલેક ટેકાણે મોટી નહેરો બંધાઇ છે અને આપણે વારંવાર એવી કૃપાદ આચાર સુધી કરતા આવતા હતા કે રેલ્વેને બદલે નહેરોના બાધકામમાં વધારે ખરચ કરવાથી વિશેષ લાભ થશે એ આપણી કૃપાદનું આ વખતે બજેટમાં સમાધાન પણ કરવામાં આવ્યું છે નહેરો વિગેરે વર્ષાદને અભાવે જમીનને પાણી પાવાનાં સાધનો પૂરો પાડવા માટે સરકાર હવે પૂરતું લક્ષ આપશે એવું આપણને વચન

ફ એક પાઉંડ ખોરાક સંબંધે ચાલેલી જખરી તકરાર અને તે સંબંધી થયેલા રિપોર્ટો અને ઠરાવોની નોંધ લેવાનું આ રથજ નથી. હજારો વાચનાર મી. ડિગ્બીના 'ફેમિન કંપેઇન' એ નામના અંથના ખીજા પુરતકમાં જોઇ લેશે આ રથજે આટલું કહેવું બસ થશે કે સર રિચર્ડ ટેમ્પલ અને મદાસના મેનિટરી કમિશનર ડૉક્ટર કાનિશ વચ્ચે જખરી તકરાર ચાલ્યા પછી અને ડિસ્ટ્રિક્ટ અમલદારોના અભિપ્રાયો (પાનું ૨૧૬ ઈ) એક પાઉંડ—ખોરાકની વિગત પણ પછી મદ્રાસની સરકારને સર રિચર્ડ ટેમ્પલનો ઠરાવ રદ કરવો પડ્યો હતો. (જુઓ ડિગ્બી 'ફેમિન કંપેઇન')

મળ્યું છે એ બહુ સતોષની વાત છે + ત્યાં પાણી મળતું હોય ત્યાં ખેતરે કુવા કરી આખા હિંદને* વાડીપડું બનાવી દેવાની મી. તાલીયારખાનની યોજના પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. કાઠિયાવાડમાં આ રીતનો કેટલાંક રાજસ્થાનોએ આરંભ કર્યો હતો અને તેનાં પરિણામ ઘણે ભાગે સારાં માણુમ પડ્યાં છે તેમ જ વાહનાદિકની ખામી બંધ થઈ છે. ચાલતા વર્ષના બજેટ ઉપરથી જણાશે કે આ વર્ષને આખરે સુમારે ૨૮૦૦૦ માઇલ રેલવે લિંકમાં પસરી છે અને ત્યાં ત્યાં પ્રથમ વાહનની ખામીને લીધે અજ પહોંચાડવાની ઘણી ખામીઓ હતી ત્યાં સરકારે દુષ્કાલ દુઃખનિવારણના એક ઉપાય તરીકે, ખીછ રીતે ખોટ જતી હોય તો પણ, રેલવે નાખી એ દુઃખ દણ્યું છે આ વર્ષનો દુષ્કાલમાં એક સારી વાત એ છે કે દુષ્કાલવાળા તેમ જ સારો પાક ઉતર્યો છે તેવા પ્રદેશોમાં ભાવ લગભગ સરખા જેવા જ છે. ઉલટું કેટલેક ઠેકાણે એમ પણ દેખાય છે કે ખપ કરતાં ઘણાંને સમૃદ્ધ વધારે થઈ પડ્યો છે અને કેટલાક હતાવળા વેપારીઓને મોટી ખોટ જવા સંભવ છે.

પરંતુ હકીકત એવી છે કે લોક પાસે ઘણો ખરીદ કરવાને સાધનની ખામી છે. શહેર છોડી જરાક બહાર જઈશું તો શરીર ઉપર ચોથરાં થઈ ગયેલાં લુગડાં, ખખડા ઉપર જુનાં ફાટાં અને મેલા ગોદડાં, લઈ સખ્યાળમાં માણુસો શહેર ભણી આવતા જોઈશું. આનો અર્થ એવો સમજવાનો છે કે તેમના ઘરમાં જેટલું રાચરચીલું વાસણકુસણ કે દરદાગીના હતું તે બધું વટાવી ખાઈ એટલા ઉપર જ રહી સરકારની ખેરીયતનો આશ્રય લેવા તે લોકો જાય છે. જો લોકોમાં શરીરસત્ત્વ સારી પેઢે હોય અને એક વર્ષ નબી શકે તેટલો માયો હોય તો તેમને વિનાકારણ આટલું દુઃખ વેડી આશ્રય લેવા આવવા જરૂર પડે નહિ. પરંતુ લોકોની રિચાત એટલી નબળી થઈ ગઈ છે કે વર્ષાદની ન્યૂનતાની સાથે જ દુષ્કાલપીડા ઉભી થાય છે. મી. ડિગ્મી કહે છે કે આપણા દેશમાં દુકાળ વિનાના ભાગોમાં હિંદની આખી વસતિને પૂરું પડે તેટલું અનાજ છે પણ તે અનાજ ખરીદ કરવાની લોકનામાં શક્તિ નથી. વર્ષાદ હોય તો ખેતી થાય—પાક ઉતરે તેમાંથી ખેડુ વર્ગનો નિર્વાહ ચાલે, અને વીણવા લણવા ઝાટકવા વિગેરે કામમાં તેમ જ ઉપજ થયેલ અનાજને એક ગામથી બીજે ગામ લઈ જવા લાવવા વિગેરેમાં કપાસનો પાક હોય ત્યાં કાલાં ફેલવામાં ગામના છતર જોડો અને ખેડુનોનાં બાપડી છોડરોને મહેનત મળે, જેમાંથી થતી કમાણીમાંથી તેઓ પોતાના ખપ જેટલો ઘણો વિગેરે મેળવી શકે પણ આ વખતે ગ્રામજનતાની અધમમાં અધમ ભાતિથી તે ખેડુ સુધીને દુષ્કાલને લીધે મહેનત મળતી નથી. પાછલા સમયનો અભાવ છે, શરીરમાં બળસત્ત્વ નથી એટલે તે તરત જ દુષ્કાલપીડાના પાત્ર થાય છે. કાઠિયાવાડમાં એક એવી વાત ચાલે છે કે પાછળના એક દુષ્કાળ વખતે કોઈ એક કાઠીને ત્યાં મેમાન આવ્યા. કાઠી પૈસાવાળો હતો પણ તેના ઘરમાં ઘણા ન હોતા. જમવાની વખત થઈ તે વખત તાંસલામાં એકેક રૂપિયો મૂકી ચાકરો જોડે તે તાંસલા મેમાનેને મોકલાવ્યા, અને પોતે કઠાર ખાઈ મરી ગયો. ઉગ્રેજ સરકારની વિચારવંત રાજ્યનીતિથી ઓમણીસમા સૈકાની આશ્ચર્યજનક રોધોથી અને દુનિયાની ઘણે અંશે શાન્તિ ભરેલી રિયતિથી સદ્ભાગ્ય અત્યારે આવો પ્રસંગ નથી. નાના મોટા સર્વ વ્યાપારના રથોમાં જેટલો જોઈએ તેટલો ઘણો દાનર છે, પરંતુ દીલગીરી એટલી છે કે રૂપિયો નથી.

+ જુઓ ફિનેન્સ મિનિસ્ટરનું બાવણુ.

* જુઓ મી. તાલીયારખાનનો પત્ર—ચંપીયનમાં.

આમ હોવાનું કારણ શું ? મી. દાદાભાઈ નવરોજી હિંદના દારિદ્ર્યના વિષય પાછળ પોતાની જીદગી ગાળે છે, અને ડૉન્ટ્રેસના અગ્રેસરોએ સરકારી અમલદારોના અભિપ્રાયથી જ અતિ વિષમ દારિદ્ર્યનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કર્યું છે. આ મંથને એનું લિંગ્વેશન માત્ર કરવા જોઈતી જગ્યા છે.

સને ૧૮૬૪ માં લૉર્ડ લૉરેન્સે લખ્યું છે કે બધું જોતાં હિંદ એક બહુ ગરીબ દેશ છે. સને ૧૮૭૦ માં લૉર્ડ મેયોએ પણ એ જ વાત કબુલ કરેલી છે. સન ૧૮૭૮ માં ફ્રેન્ચ મિશનના એક મેમ્બર સર જેમ્સ કેડેઈ સને ૧૮૮૦માં તથા એગ્રિમલ્ટર ડીપાર્ટમેન્ટના સેક્રેટરી મી. એ. ઓ. હુમે પણ આ જ વાત કરેલી. સર વિલિયમ હન્ટર જેના અભિપ્રાયને આપણી સરકાર હમેશા ધણું માન આપે છે તેમણે સન ૧૮૮૧ માં લખેલું છે કે હિંદમાં ચાર માણસ હમેશા ઉણા રહી જીવન પૂરું કરે છે. સન ૧૮૮૨ માં લૉડ કોમરે પણ હિંદના કર ભરનારા ધણા જ ગરીબ છે. (The tax-paying community is exceedingly poor) એવું મત કાઉન્સિલ એમ્બરગે ઉપચાર્યું હતું. સન ૧૮૮૩ માં 'નાર્થવેસ્ટીન' સે ચરી એ નામના પત્રમાં લખતાં ડ્યુક ઓફ કાલાઈસે લખ્યું હતું કે આ સાધારણ દારિદ્ર્ય અને નિર્વાહની અધમમાં અધમ સ્થિતિ હિંદના ગામડાઓની વસતિમાં અતિવિસ્તૃત અંશે દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેનો દાખલો પાશ્ચાત્ય દેશોમાં નથી. સન ૧૮૮૮માં સર આર્થર્ ઈવીયલ-જેને માટે આપણી સરકાર મોકલે માન ધરાવે છે તેઓએ આસામના ચીફ કમિશનર તરીકે લખ્યું છે કે ખેડુની વસતિનો અર્થ બાગ ધરાઈને જમવું એ શું ચીજ છે તે જાણવા વિના વરસોના વરસો કઢાડે છે x

અરવિલિયમ હન્ટરે જ્યારે ચાર કરોડ માણસ હમેશા ઉણા રહે છે એવી વાત બહાર મૂકી તે વખત એક કમિશન નીમાઈ તપાસ થઈ હતી તે તપાસના રિપોર્ટો પ્રસિદ્ધ થયા નથી પણ હમણાં મિ. ડિગબીએ તે વખત આવેન રિપોર્ટોમાંથી ત્રણ ખેડુતના સર્વેયા બનાવ્યા છે જે ઉપરથી આપણા ખેડુવર્ગની ગરીબાઈનો સહજ ખ્યાલ આપણને આવી શકે એમ છે.

૧ ખેડુ હીરા બોધા ઉમર વર્ષ ૪૦, ૨૪ એકર જમીનનો ખેડુ

જ	ઉ
૧૬૨-૦-૦ આગતર તથા પાછતર	૨૩૪ ૮-૦ ખરચ
ઉપજના	૭૨-૮-૦ સરકારનારણું
૭૨-૮-૦ બાકી રેવા.	૧૮-૦-૦ ખીના
/	૧૨૦-૦-૦ કુકુબના ખોરાકી
/	/ ખરચના
/	/ ૨૪-૦-૦ કપડાં
/	/
/	/ ૨૩૪-૮-૦

આ ખેડુના સંપત્તિમાં રિપોર્ટમાં એવી રિમાઈ છે કે આને ૩ ૨૫૦ નું રેવેનુ છે. રેવેનુ શીતે થયું તે ઉપરની તપસીવમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે.

x જુઓ ઇન્ડિયન પૉલિટિકલ 'પૉવર્ટી ઓફ ઇન્ડિયા' પાનું ૧૧૪-૫"

૧ કમાલ ચમાર ઉમર વર્ષ ૩૦; કુટુંબના માણસ ૬; દશ એકર જમીનના ખેડ-
કાષકવાર ફાડીએ જાય છે અને આનો ખે આના કમાય છે "કમાન ન્યારે મળે ત્યારે
ખે વાર જમે છે અને નહિ તો એક વાર" "એની સ્ત્રી પાસે રૂપાના દાગીના ખીલકુલ
નથી. ન્યારે જોઈએ ત્યારે કાંઈનું હળ લાવીને ખેતી કરે છે

સરવૈયું

જ	ઉ
૯૧-૦-૦ ઉપજ.	૧૦૪-૧૨-૦ ખરચ
૫૪-૦-૦ દાણાની ઉપજ	૩૨-૦-૦ સરકાર ભરણું
૧૨-૧૨-૦ ધીર્ધ.	૬-૮-૦ મજૂરી
૧૫-૪-૦ મજૂરી.	૫૮-૧૨-૦ ખોરાકી ખરચ.
	૭-૮-૦ કપડાં.
૯૧-૦-૦	૧૦૪-૧૨-૦

૧૩-૧૨-૦ ખાકી દેવા

૧૦૪-૧૨-૦

૩. અભેરામ. ઉમર વરસ ૪૦; કુટુંબના માણસ જણ ૫; નવ એકર જમીન ખેડે છે
ન્યારે દાણા હોય ત્યારે હમેશના પાચશેર દાણા વાપરે છે ન્યારે દાણો મોઘો હોય
ત્યારે માત્ર ત્રણ શેર; બાજરો પાક્યા પહેલાં તેણે ખાધો હતો એની પાસે કામળી નથી.
સરવૈયું.

જ	ઉ
૭૦-૪-૦ ઉપજ દાણાની	૧૨૯-૧૫-૦ ખરચ
૧૮-૦-૦ કુખના વેચાણની	૬૮-૧૫-૦ સરકાર ભરણું
૧૫-૦-૦ પરચુરણ મજૂરીની કમાઈ	૬-૮-૦ ખી તથા ખરચ
	૪૪-૦-૦ ખોરાકીના
૧૦૩-૪-૦	૭-૮-૦ કપડાં

૨૬-૧૧-૦ ખાકી

૧૨૯-૧૫-૦ ૧૨૯-૧૫-૦

ઉપરનાં ત્રણ સરવૈયામાંથી ખેડુતની સ્થિતિ સમજી લેવાની મુશ્કેલ નથી.
ઉપર લખેલા સરકારી અમલદારોના સ્પષ્ટ અભિપ્રાય અને મી ડિગ્રીની આપેલાં
આ દૃષ્ટાન્ત હિંદના લોકોની ગરીબાઈ સાબેત કરવા બસ છે
ખીજા દેશોને મુકાબલે આપણી નિર્ધનતા આખીત કરવાની એક ખીજી રીત પણ
જોઈએ. નીચેના કોઠામાં આપણા દેશની વસતિના પ્રમાણમાં માયાદીઠ શી ઉપજ આવે
છે તે ખીજા દેશોમાં આવતી સરેરાશ સાથે સરખાવાઈ છે. +

દેશ	પાઉડ રટલિંગ	દેશ	પાઉડ રટલિંગ
ઇન્ડિયા	૪૧	ડેન્માર્ક	૨૩૨
યુનાઇટેડ કિંગડમ	૩૫૨	ગ્રીસ	૧૧૦૮
રશિયા	૯૦૯	યરપ	૧૮
સ્પેઇન	૧૩૦૮	આસ્ટ્રેલીયા	૪૩૦૪
હોલંડ	૨૬	જર્મની	૧૮૦૭
સ્વિટ્ઝરલેન્ડ	૧૬	ઇટલી	૧૨
ટર્કી	૪	બેલજિયમ	૨૨૦૧
કેનેડા	૨૬૯	સ્વીડન અને } નારવે }	૧૬૨
સ્કોટલેન્ડ	૩૧		
આયરલેન્ડ	૧૬		
ફ્રાન્સ	૨૫૭	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૨૭૨
આસ્ટ્રીયા	૧૬૩		
પોર્ટુગલ	૧૩૬	હિંદુસ્તાન	૨

(સર ડેવીડ બાર્થર અને લોર્ડ કોમરના હોસાભે)

બીજા બધા દેશોના પ્રમાણમાં આપણા દેશની નિર્ધનતા આ ઉપરથી ક્રેવી છે અને કેટલી બધી છે તે સ્પષ્ટ થાય છે

પરંતુ એમ કહેવામાં આવે છે કે (૧) હિંદમાં વસતિ વધી છે; (૨) કરનું પ્રમાણ બીજા દેશો કરતાં ઘણુંજ ઓછું છે; (૩) ખેતી નીચે દિવસે દિવસે વધારે જમીન આવતી જાય છે; (૪) સોના રૂપાનો મોટો જથ્થો દરવર્ષે એકઠો થાય છે; (૫) વ્યાપાર વર્ષોવર્ષ ખીલતો જાય છે આ બધા ઉપરથી હિંદની સ્થિતિ આબાદ છે એમ સ્પષ્ટ અનુમાન કરવાનું છે આ બધી દલીલોની સવિસ્તર તપાસ કરવી, એ આ સ્થલે અનુચિત છે. પણ આટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે—

(૧) વસતિનો વધારો એ એકવાર આબાદીની નિશાની મનાતી હતી. હવે તે સિદ્ધાન્ત ફરી ગયો છે અને વસતિ જોશો તો પણ પાછલા સેન્સસ ઉપરથી ૨૮ દેશોમાં હિંદની વસતિના વધારાનું પ્રમાણ ૨૦ મે નબરે આવે છે એટલે ૨૮ દેશોમાં હિંદ કરતાં વસતિના વધારાના મોટા પ્રમાણવાળા ઓગણીશ બીજા દેશો છે. વળી બીજી તરફથી એમ પણ કહેવાય છે કે વસતિના વધારાને લીધે જ હિંદ ગરીબ થતું જાય છે. (આનો તપાસ આગળ ઉપર કરીશું)

(૨) કરના પ્રમાણ સંબંધી જોવાનું એટલું છે કે—વસતિની સંખ્યાના પ્રમાણમાં એ કદાચ ઓછું હોય પણ ઉપજના પ્રમાણમાં કેટલું છે તે વિચારવાનું છે ઇંગ્લેન્ડની ઉપજ માથાદીઠ આવીસ પાઉન્ડ છે ત્યારે કર માથાદીઠ પાઉન્ડ ૨, રશી ૧૧, પેન્સ ૮—એટલે સેંટ્રે ૬.૫ ટકા છે ત્યારે હિંદમાં ડેવિડબાર્થરની ગણતિ પ્રમાણે ઉપજના ૩. ૨૭-૦-૦ ને હોસાભે નવ ટકા જેટલો કર આવે છે

(૩) ખેતી નીચે દિવસે દિવસે વધારે જમીન આવતી જાય છે આ વાત એક રીતે આબાદી સત્યવે પણ એમાં જોવાનું એટલું છે પૂર્વે વસતિ અથવા સાધનને અભાવે પડતર રહેલી સારી જમીન ખેડવાજી થાય છે, કે તેમ થવાનો બીજા કારણો છે? વળી

એમાં એક બીજું એ પણ જોવાનું છે કે તેમ યવાથી પૂર્વે ધણી જમીન ઢોર માટે પડ-
તર રહેતી તે હવે ખેડવાણુ યવાથી ઢોરને પ્રમાણમાં નુકસાન છે. અને નવી ખેડવાણુ
યવથી જમીન ધણે ભાગે હલકા દરની હોષ તેના ઉપર વધારે શ્રમ લેવો પડે છે અને
પરિણામે ખેડનારને નુકસાન થાય છે.

(૪) સોનારપાના જયા સંબંધે માત્ર એટલું કહેવાનું કે છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષમાં આ-
પણે જેટલું સોનુંરૂપું એકઠું કર્યું છે. તેનું પ્રમાણ માયાદીક પાંચ આના અને એક ગણતિ
પ્રમાણે તો સવા આના જેટલું આવે છે. ખરેખર આ જયો બહુ નથી, આખાદી બતા-
વનાર નથી.

(૫) વ્યાપારના સંબંધમાં પણ જરાક વિચાર કરતાં મારુમ પડશે કે—જ્યારે નીકાસ
(Exports) કરતાં આયાત (Imports) વધારે હોય ત્યારે જ વ્યાપારની ખીલવણી એ
દેશની આખાદીનું ચિહ્ન લેખાય છે. આયાતની કિમ્ત આપણે નિકાસથી આપીએ છીએ,
અને જ્યારે એક દેશ પરદેશ સાથે વ્યાપાર કરે ત્યારે નિકાસને બદલે જ આયાત આવે
તેમાં નિકાસની કિમ્ત અને નફા બેનો સમાવેશ થવાની ઇચ્છા રાખે છે હવે આપણે
હિંદના વ્યાપાર સંબંધે જોઈશું તો મારુમ પડશે કે સને ૧૮૩૫ થી ૧૮૪૪-૪૫ સુધી
આયાત કરતાં રૂ. ૫,૮૬,૨૫,૦૦૦૦૦ ની કિમ્તનો નીકાસ આપણા દેશ તરફથી વધારે
ગયો છે. આના બદલામાં આપણને કાંઈ જ મળ્યું નથી હકીકત એવી છે કે જ્યારે પૂર્વે આ
પણે તયાર કરેલી વસ્તુઓ પરદેશ મોકલાવતા એટલે તે વસ્તુઓ ઉપર મહેનત કરી તે
મહેનત અને નફા પરદેશના લોકો પાસેથી આપણે લેતા, ત્યારે અત્યારે આપણે જમીન-
માંથી ઉપજે તેવી વસ્તુઓ જ મોકલાવીએ છીએ, અને તયાર કરેલી વસ્તુઓ પરદેશથી મ-
ગાવીએ છીએ—એટલે પરદેશને મહેનત અને નફા આપીએ છીએ અને એવી ગણતિ
કરવામાં આવે છે કે વર્ષોવર્ષ આપણે આ રીતે પચાસથી સાઠ કરોડ રૂપિયા ખોઈએ છીએ.*

આટલું આ સંબંધે લખવાનું પ્રયોજન એટલુંજ બતાવવાનું છે કે ખેડુવર્ગ અને કાર-
જોથી ગરીબ છે એટલું જ નહિ પણ વ્યાપારનાં મથકોમાં પણ જે કાંઈ ધન દેખાય છે તે
પ્રમાણમાં ધણું જ થોડું છે. મી. ડિગ્બી ઉપર લખેલા પત્રમાં લખે છે કે ઇંગ્લંડનાં લેન્ડ-
શીયર અને ચોર્ડશીયર એ બે પરગણાઓમાં જેટલા ધનિકો છે તેટલા આખા હિંદમાં નથી.

હિંદની આ ગરીબાઈ એ દુષ્કાલપીડાનું મુખ્ય કારણ છે. હિંદની વસતિના ૮૬ ટકા
ખેતી ઉપર નિર્વાહ કરે છે, અને બાકીના ચાલુ ટકામાં પણ ઉપર જણાવ્યું તેમ લેન્ડેશીયર
અને ચોર્ડશીયર એ બે પરગણાં જેટલા ધનિકો નથી. આ ટકાણે આપણે આ સામાન્ય
ગરીબાઈનાં કારણો તપાસવા અને ઉપાયોનું સૂચન કરવાનો ઉપક્રમ નથી એટલે એ બાબત
બાજુ ઉપર રાખી માત્ર ખેડુતોના સંબંધમાં જ જે કાંઈ સમજવાનું છે તે રજુ કરીશું.
ત્યારે ખેડુતોની અતિદરિદ્રતાથી જ દુષ્કાલપીડા આટલી ઘાટી થાય છે તો તાત્કાલિક
નિવારણના ઉપાયો લેવાની સાથે એ દરિદ્રતા હમેશને માટે દૂર કરવાના, અને એ રીતે દુષ્કાલ
પીડા ઓછી કરવાના, ઉપાય યોજવા એ વધારે વાજબી છે. ત્યારે આપણો પ્રયાસ એ જ
દરિદ્રતા દૂર કરવા તરફ જ જવો જોઈએ, અને તે દરિદ્રતાનાં શા કારણ છે તે તપાસ ક-
રતાં તે દૂર કરવાનાં સાધનો પણ સઘ સમગ્રશે.

(અપૂર્ણ.)

કવિતા અને સંગીત.

(મળેલું.) *

(અનુસન્ધાન ગત અંક પૃષ્ઠ ૧૯૬ થી.)

વર્ણાનુપ્રાસનું કર્ણમાધુર્ય સાચવવું કેટલું આવશ્યક છે તે આ સરખામણી ઉપરથી જણાશે. એ કલાવિધાનનું સ્વરૂપ વ્યંજનો વગેરેના મહાપ્રાણાદિક પ્રયત્નોત્તરીપરીક્ષા કરીને ઉપર હમણાં જ આપણે તપાસ્યું. પરંતુ તે ઉપરથી એમ માની લેવું ના જોઈએ કે હેવી રચના કવિ પોતાની મેળે ધારીને કરી સકે છે. એ તો અકૃત્રિમ હોય ત્યારે જ મધુરતાનું સાક્ષ્ય નીપજે. વર્ણમાધુર્યને મુખ્ય લક્ષ્ય કરીને જ પ્રવૃત્તિ થાય તો ફલસિદ્ધિ થવાની નહિ. કવિતા પોતાના સ્વાભાવિક પ્રવાહમાં ચાલતાં જ એ પ્રકારના વિલાસ આપોઆપ એક પ્રકારની નૈસર્ગિક પ્રેરણાથી જ સ્વીકારી લે છે. સુંદર સ્ત્રીની ચાલવાની છાત્ર, તેમ જ ખીજા અંગના વિવિધ વિલામમાં લલિતતા સ્વાભાવિકરીતે આવે અને કૃત્રિમ રીતે આણવા જાય અને એ બે વચ્ચે જેટલો ફેર પડે, તેટલો જ કવિતાની બાજતમાં પણ છે. આ કારણને લીધે જ કંઠેર વર્ણ સામઠા ન બઝકવાને પ્રસંગે પણ કવિ દલપતરામના વર્ણાનુપ્રાસ કર્યુંકદુ બને છે. દલપતકાવ્ય હેનાં દૃષ્ટાન્તોથી ભરપૂર છે. એક જ ઉદાહરણ લઈએ:—

“ ધનતણો ધોર શુણી મોર બોલે જોર કરી;

સ્વાતિતણા ખિંદુ શીપ ઝડપથી ઝીલે છે, ”

અહિં મહાપ્રાણ વ્યંજનનું ભારેપણું મટાડવા ધોપતણો સ્વીકાર્યા છતાં વર્ણાનુપ્રાસની મધુરતા ન આવવાનું કારણ એ કે એ વર્ણાનુપ્રાસ આપોઆપ સ્વાભાવિક રીતે આવ્યા નથી જણાતા. આ પંક્તિઓમાં મેધમર્જન પ્રધાનત્વે વર્ણનવિષય નથી; તેથી કરીને મહાપ્રાણ વ્યંજનવાળો વર્ણાનુપ્રાસ કશાને પોપણ કરતો નથી. તેથી જ કૃત્તા અનુપ્રાસ આણવાને માટે જ આપ્યો છે, એમ અહિં જણાઈ આવે છે ‘ મોર બોલે જોર કરી ’ હેમાં ‘ જોર ’ શબ્દ નિરર્થક જ છે, તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે માત્ર યમક માટે એ શબ્દ મૂક્યો છે. આ રીતે જણાશે કે શબ્દાલંકારને મુખ્ય લક્ષ્ય કરી પ્રાધાન્ય આપવાને લીધે કર્ણમધુરતા સધાઈ નથી. કવિ દલપતરામના એક શિષ્યના “કાવ્યકૌસ્તુભ” નામના પુસ્તક માં તો વર્ણસંગીતની કર્ણકદૃતા આથી પણ વધારે હલેગકર જણાઈ આવે છે.

વર્ણસંગીતનું કર્ણમાધુર્ય આ રીતે જોતા વખતે એમ ભમ યશે કે વર્ણાનુપ્રાસના કૃત્રિમ નિયમોથી એ સાધી સકાય પરંતુ એકવાર કહ્યું જ છે કે કલા તે કૃત્રિમતા નથી, પણ નૈસર્ગિક શક્તિયે સ્વીકારેલી સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ છે; અને જે કાણે કૃત્રિમતાનું સેવન કરીને કલા મેળવવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો તે જ કાણે તે આપણા આસમાથી છટકી જવાની તો પણ જૂદા જૂદા કાર્યોની કૃતિયો તપાસતાં એક વિલક્ષણ રિયતિ જોવામાં આવે છે કે જે કવિયો સંગીતના-સ્વરસંગીતના-વિષયમાં નિપુણ હોય છે તહેમની કવિતામાં પણ વર્ણસંગીતનું શ્રુતિમાધુર્ય તેમ જ સ્વરસંગીતક્ષમતા વિશેષ દીપ્તિમાં પ્રગટ હોય છે, અને એ નિપુણતાવિનાના કવિયોનાં કાવ્યો એ બાજતમાં ખામીવાળાં જણાય છે મિલ્કન, શેલી વગેરે કવિયો સંગીતક્ષમતામાં નિપુણ હોવાને લીધે હેમનાં કાવ્યોમાં વર્ણમાધુર્ય લગભગ સંગીતમય બનેલું સર્વ કોઈ સ્વીકારે છે. ગુજરાતીમાં દયારામભાઈનાં ગીતની

મધુરતાનું પણ એ જ ખીજ છે. તેથી વિરુદ્ધ ઉદાહરણ કવિ હલપતરામ, હરિલાલ હર્ષદ-
રાય ક્રુવ, વગેરેની કૃતિમાં જણાશે. મણિલાલ દ્વિવેદીનાં કાવ્યોમાં કાર્ષકવાર એ પ્રકારની
ખામી જણાઈ આવે છે, પરંતુ વિશેષ નહિ. એટલું તો સસ જ છે કે સંગીતનિપુણ
કવિયોના કાવ્યમાં ખીજ દોષ ગમે તે હોય, પણ માધુર્ય સવિશેષ તરતું જણાય છે. ભીમ-
રાવનાં કાવ્યો આ તત્ત્વનાં સખળ ઉદાહરણ બને છે આ તત્ત્વનું ઊંડું ખીજ એ છે કે
કવિતા રચવામાં માત્રાઓનો દ્વિસાખ મેળવવાની કૃત્રિમ ગણિતમય કૃતિથી આરંભ કરીને
પ્રવૃત્તિ નથી થતી, જો કે તેમ કરનારા કેટલાક જાણ્યામાં પણ આવ્યા છે, પણ હોમની
કૃતિયો કવિતાના નામને પણ લાયક નથી હોતી, પરંતુ કાવ્યની રચનાની સાથે જ કવિ
એક પ્રકારનું કાર્ષક અસ્પૃશ્ય શુન્ન અનુભવે છે અને કરે છે આ ઉપરથી હમણા જ કહેલા
કવાના નૈમર્ગિકપણને બાધ આવે છે, એમ માનવાનું કારણ નથી. કેમકે કાવ્યરચનાને
સમયે શુન્ન થવાની પ્રવૃત્તિ તે ફક્ત ફક્ત થતા કર્ણમાધુર્યનું પૃથક્કરણ કરવા માટે આ-
પણે તપાસી છે, કવિ પોતે એ પૃથક્કરણનું સ્વરૂપ અનુભવતો નથી, પરંતુ સાક્ષાત્ અને
સ્વાભાવિક રીતે જ એ પ્રવૃત્તિમાં તણાય છે. તેમ જ સંગીતવત્ માધુર્ય ફક્ત થવા માટે
એક પ્રકારના અનુપ્રાણન (Inspiration) ની પણ આવશ્યકતા છે. કવિતા અને સં-
ગીતના ઊંડા અને સૂક્ષ્મ સંબંધનું જ એ પરિણામ છે. એ બેનું પરતબ તત્ત્વ દિવ્ય
સંવાદમાં આપણે સોધ્યું છે અને તેથી જ એકના અનુપ્રાણનની સાથે બીજાનું અનુપ્રાણન
આપોઆપ પ્રગટી આવે છે. માટે જ કાવ્યની રચનામાં માધુર્ય ત્રેરનારી કલાને પણ
સ્વાભાવિક શક્તિમાં મૂકી છે.

કવિતા અને સંગીતના આ જ સ્થાપિત કરેલા સંબંધમાં આપણે જોયું છે કે સ્વર-
સંગીત કાર્ષક વર્ણુસંગીતની દ્વારા, તેમ જ કાર્ષક પોતામાં રહેલા કવિત્વાંશને બળે, કવિતા
તે પણ સ્વરસંગીતને અનુરૂપ પદાર્થ છે આ કારણથી, ગુજરાતી કવિતામાં સંગીતનો
સંબંધ વિશેષ હોવાને લીધે, ગુજરાતીમાં અત્યયમક વિનાની કવિતા (Blank verse)
સામાન્ય રીતે તો સ્મરુચિવાળા ગૂઢમ શ્રવણને કાર્ષક ઉદ્ભેગ જ આપે છે. એ ઉદ્ભેગ દાળ-
વામાટે યમકહીન કવિતામાં ખીજ માધુર્યના અંશ પૂરનારી ખાસ નિપુણતાવાળી કલાની
જરૂર છે અત્રેજી સાહિત્યમાં તત્ત્વોનો સંયોગ ગૂઢ પ્રકારનો છે, તેથી એ સાહિત્યની
Blank verse કૃતિકર થતી નથી આપણી કવિતાનું તત્ત્વ સંગીતમાં છે અને વર્ણુસં-
ગીતનો ગૂઢ સંબંધ સ્વરસંગીતની સાથે, આપણે જોયો તે પ્રમાણે છે. અત્રેજી કવિતામાં,
મોટા અંશ કવિત્વનો અને અલ્પઅંશ વર્ણુસંગીતનો, એમ છે, ત્યારે ગુજરાતી કવિ-
તાના મોટા ભાગમાં કવિત્વને અંશ અલ્પ અથવા વિરલ અને સ્વરસંગીતનો અંશ
વધારે, આ સ્થિતિને લીધે ગુજરાતી શ્રવણનો પરિચય, અનેક જમાનાથી ઉતરી આવેલા
સંપ્રદાયનો પરિચય, મગીતની સાથે અતિશય ગાઢ થયેલો છે તેથી પદ્યરચનાનો યમકમાં
રહેલો વર્ણુસંગીતાંશ તૂટતાં કાનને સ્વાભાવિક રીતે અરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઉપરથી
એમ સમજવાનું નથી કે કવિત્વ હો કે ન હો, તે બાબત અનાદર રાખવાનો છે. ફક્ત
યમકનો આપણી પદ્યરચનામાં હક હોવાનું મૂળ તપાસવાનો જ ઉદ્દેશ ઉપરનાં વચનોમાં
છે. બાકી ગુજરાતી કવિતામાં અનેકવાર સ્વરસંગીતે કવિત્વના તત્ત્વને દાખી દીધેલું જો-
વામાં આવે છે પણ કવિના અને સ્વરસંગીત એ બંનેના આત્માનો ઊંડો સંબંધ હોવો

છે કે કવિતાશિલ્પી લોપ થતાં પદ્યરચના અકાવ્યાત્મક અને છે એ તો સિદ્ધ જ છે, પરંતુ હેવાં પદ્યને સંબંધે સ્વરસંગીત પણ નિષ્ફળ થાય છે, માત્ર એ પદ્ય ઉપર પોતાનો પ્રયોગ કરતાં પ્રયોજિતસંગીત તરીકે જ નહિ પણ અલિપ્તસંગીતના સ્વરૂપમાં પણ નિષ્ફળ થાય છે. અગ્રેજી કવિતામાં આપણી કવિતાની પેઠે ગેયતાનું મિશ્રણ ન હોવા છતાં કાંઈક સંગીતમય પદવી જળવી રાખનાર તત્ત્વ એકવિતામાં રહેલી શૃંગ્યતા—પૂરી શૃંગ્યતા નહિ તો પણ અર્ધ શૃંગ્યતા—છે. શેલીના Sky-lark વિશેના વિશ્વવિખ્યાત કાવ્યમાં ગેયતા ન છતાં કવિતા અને સંગીતના દિવ્ય અંશ કેવા સુદૃઢ રીતે, સન્ધ્યાકાળના મેઘના આછા રંગોની પેઠે, અવ્યોન્ય સંકીર્ણ છે, તે એદિફ્નરન કોલેજના પૂજ્ય પૂર્વના પ્રિન્સિપાલ ડા. વર્ડ્સ્વર્થને એ કાવ્ય લગભગ ગાન જેવા શૃંગ્યનથી વાંચી સંભળાવતા જોઈને જોયા છે તેને અનુભવગમ્ય છે. આ પ્રકારની શૃંગ્યતા નિષ્પાદિત થવાનું ખીજ કાવ્યના શબ્દોના સ્વરોની શ્રવણસુખ અનુપૂર્વ રચનામાં છે. ગ્રી. કર્ફુદામે આ શ્રવણસુખ સ્વરોની આનુ-પૂર્વાનું સ્થૂલ સ્વરૂપ આદરૂં હોવા માટે બિલાડીના ઉચ્ચારમાં રહેલો સ્વરાનુક્રમ બતાવ્યો હતો—મીઆઉ, મી-એ-આ-ઉ-એ અવાજમાં ઈ, એ, આ, ઓ, ઊ (ઉ, ઓ, ન, ઊ, ઊઊ) એ અનુક્રમમાં કાવ્યના શબ્દોમાંના સ્વર આવ્યાથી શ્રુતિસુખતા આવે છે. આ ધોરણ સાધારણ ઉદાહરણ તરીકે સમજવાનું છે, દૃઢ નિયમ તરીકે નહિ. કવિને એમ બંધનમાં રાખ્યાથી કૃત્રિમતા જ થાય. શ્રુતિસુખતાનું પરિણામ તો કાંઈક સ્વાભાવિક કલાની પ્રેરણાને જ સોંપવું પડશે; પણ ઉપર બતાવેલા ધોરણમાં કલાનું તત્ત્વ સૌન્દર્ય અને તેનું ખીજ સમપ્રમાણતા છે તે કાંઈક સ્પષ્ટ થાય છે.

કવિતા અને સંગીતનો પ્રયોજિતસંગીતમાં પ્રગટ થતો સંબંધ આપણે લગભગ પૂર્ણ સ્વરૂપે જોઈ ગયા પણ વખતે એમ શંકા ઉઠાવવામાં આવે કે આ સર્વ ચર્ચા ફક્ત સંદ્યની કોમળજીવિતને અનુલક્ષીને પ્રવૃત્ત થનારી કવિતાને, અર્થાત્ સંગીત કવિતા (Lyric) ને જ લાગૂ પડે છે, વીર, રૌદ્ર, વગેરે રસ અને હેવા પ્રચંડભાવનાં કાવ્યોને લાગૂ નહિ પડે. પરંતુ તેમ નથી Lyric (સંગીતકાવ્ય) એટલે તો મૃદુભાવનાં જ કાવ્યો, એ ભ્રમ છે. સંગીતમાં પ્રાધાન્યે કરીને મૃદુતાનો અસર પ્રગટ છે, એ કારણને લીધે આ પ્રકારનો ભ્રમ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. પરંતુ સંગીતકાવ્યની અંદર પ્રચંડભાવનાં કાવ્યો પણ આવી જાય છે, એ કેટલાંક ઉદાહરણ ઉપર ધ્યાન દીધાથી જણાશે. Palgrave-ફ્રેઝરના Golden Treasury ના ચોથા ભાગમાંથી એ પ્રકારનાં ઉદાહરણો જડશે. શુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રચંડભાવનાં કાવ્યો જડવાં વિરલ છે તેનાં મુખ્ય બે કારણ જણાય છે. પ્રથમ, પ્રચંડભાવની કવિત્વમય સ્ફુરણા જ, આપણા દેશની સ્થિતિને લીધે, થવાનો પ્રસંગ કવિતાના વિકાસકાળમાં આવ્યો નથી ખીલું હોવા બાવને અનુકૂળ વૃત્ત અને છંદ આપણા સાહિત્યમાં બહુધા નથી, અથવા છે તો વિરલ છે; આ ખીલું કારણ તો ખેલ્યા કારણનું જ કાંઈક અંશે પરિણામ છે, કેમકે છંદનું સ્વરૂપ જ હોય છે કે કવિતા પોતાના અનંતભાવને અનુકૂળ છંદ આપોઆપ સ્વીકારી લે છે, અને નવા છંદ ઉત્પન્ન કરી સકે છે. આમ સ્થિતિ છે તે ઉપરથી પ્રચંડભાવની કવિતા અને સંગીતના સંબંધને કાંઈ બાધ આવી સકતો નથી. એ સંબંધ તો કવિતા અને સંગીતના સ્વરૂપ ઉપરથી જ ઉદ્ભવે છે. તેમ જ વૃત્ત અથવા છંદ વિશે દમણાં જ કહ્યું તેમ, પ્રચંડભાવને અનુકૂળ છંદ નહિ

તો ખીજ પ્રકારના પદના બાંધ બનાવવા અશક્ય નથી આથી ફરીને ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ હેવા ભાવવાળા કાવ્યો સોધિયે તો જડી સકશે હરિનાથ હર્ષદરાય ધ્રુવની રચનાઓમાંથી આ પદ જુલો * :—

“ ધસો સૌ ઝપટ ધસો રણુમા !
વસો નદિ અતર કાયરતા !
લહો દહાવો કરિ કેસરિયાં—
ફરી ફરી એ દિન હોય કપહા ! ૨ !

દેશ નિજ કાજ દેહ ધરવી !
કીર્તિ-અપ્સરા અમર વરવી ! ! !
ચતો ઝટ બૈયા લડવૈયા !
રમો રણુ નર્તન તતવૈયા ! ! !

આ ગીત અભારે સોરઠ રાગમાં ગાઈ બતાવ્યું, સામાન્ય રીતે સોરઠના સુર કોમળ બાજને વિશેષ અનુકૂળ બને છે, છતાં આ પ્રસંગમાં વીરરસને અનુરૂપ એ જ રાગના સુર બની સક્યા છે તહેતુ કાઈક કારણ એ છે કે હેમાના ઘેરા સુરને ખીજ મૃદુ સુરો કરતા કાઈક આગળ પાડવાની યુક્તિ રાખીને ગીત ગવાયુ છે આ જ ધોરણે એ જ રાગ વીરરસમાં પ્રયોજી સકાય છે, તે એક ખીજી ગીત ગાઈને તપાશિયે —

“ નિજ દેશતુ દુખ ના લલ્લુ,
તવ જીવતુ જલમાં ગયુ —(ટક)

* * * * *
નિજ રક્ત કુકુમ વાવરી,
પૂજા સ્વદેશ તણી કરી,
નવ બીતિ મૃત્યુ તણી ધરી,
તવ નામ નિશ્ચય છે રહ્યું નિજ —૪

હરિદાન દે, નિજ જાનનું,
તનમાં ઝરણુ બહે તાનનું
વળિ દેશના અભિમાનનું,
સુનિશાન જે ગ્રહ્યુ તે મહ્યુ નિજ —૫

* * * * *
સમગેર કરમાં ના ધરી,
“ જય ભારતી ” મુખ ઉચ્ચરી,
શુણુ સગવી ન ધુમ્યા જરી,
તવ જીવતુ દવમાં દહ્યુ નિજ —૭

કવિતાના આરંભકાળમાં કવિતા Lyrical (સંગીતકાવ્યમય) હતી, એમ લાગે છે Encyclopaedia Britannica માં આ વિશે લખનાર લખે છે કે —

“ Music and the Lyrical function of the poet began together, but here, as in other things the progress of art from the implicit to the explicit separated poetry and music ”

પરંતુ કાલક્રમે Epic (મહાકાવ્ય) Descriptive (વર્ણનાત્મક) વર્ગે પ્રવાહમાં કવિતા પડી અને તે સાથે જ સંગીતનો સંબંધ ધીમે ધીમે શિથિલ થવા માંડ્યો, — પશ્ચિમમાં વિશેષ, પૂર્વમાં કાંઈક યોડો. આમ કવિતા અને સંગીત, એ બે કલાભગિનીઓ પ્રાચીન સાહિત્યમાં યુગ્મરૂપે જન્મેલી અને છુટી પડી. પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વૃત્તમય કાવ્ય કૃત્તે અશે તે સમયમાં ગેય હશે તે જાણી સકાય એમ નથી, પણ ગોંડંધી અસં-બદ્ધ તદ્દન તો નહિ જ હોય. આમ ઇતિહાસિક ક્રમ જણાય છે છતાં જરાક વિચાર કરતાં જણાશે કે પ્રચ્છન્નભાવની વાણી પણ વ્યવહારમાં ગદ્યમાં પણ એક પ્રકારના ગીતરવનો સ્વાભાવિક રીતે આશ્રય કરે છે. તેમ જ પાશ્ચાત્ય Epic, Dramatic, * વગેરે કાવ્યો પણ શુદ્ધ રીતે, ગીતરવ વિના, વાંચી સકાવાનાં નહિ જ. એટલું જ નહિ, પણ ગદ્યવક્તા-ઓ સુધાં લાગણીના પ્રમાણમાં મુશ્વરો આશ્રય કરે છે. આ રીતે જોતા સંગીતનો સંબંધ મૃદુભાવમય કવિતા જોડે અથવા મૃદુ અને ઉન્નતભાવના Lyric જોડે નિયમિત નથી, પણ સમગ્ર કવિતાના પ્રદેશ સાથે સંગીત સંબદ્ધ છે.

(અપૂર્ણ.)

દિવાનખડાદુર મણિભાઈ જસભાઈનો સ્વર્ગવાસ.

અનુભવ, સ્વાશ્રય, મિહાશ, ખંત, શાંતિ, દુરદશિતા, અને કાર્યદક્ષતાના દૃષ્ટાન્તરૂપ-દિવાનખડાદુર મણિભાઈ જસભાઈ તા. ૨૮ મી માર્ચ ૧૯૦૦ ને દિને સ્વર્ગવાસી થયા એમના જવાથી ગુજરાતને એક મહાન પુરુષની જળરી ખોટ પડી છે. એક તો આપણા ધર્મમાં એવા પુરુષો વિરલ ઉત્પન્ન થાય છે, અને ધાય છે તે પણ પૂર્ણ આયુષ્ય જોગવી શકતા નથી એવું આપણું દુર્ભાગ્ય છે. એમના જેવા વિદ્યા પ્રતિ રુચિ અને ઉત્સાહ ધરાવનાર મન્ત્રીઓ આપણામાં યોડા જ નજરે પડે છે. સામાન્ય કેળવણી અને વિશેષ કરીને ત્રીકોણવણી એ દેશના ઉદ્ધારના ખરા સાધન છે એવો એમનો નિશ્ચય હતો; આવો નિશ્ચય ધણાનો હોય છે, પણ એ નિશ્ચય કેવી રીતે અમલમાં મૂકી શકાય એની એમણે ઘણી ઉદાપણુમરેલી યોજનાઓ દર્શાવી તથા કરી બતાવી, એ એમનો ખાસ યશ છે. વડોદરા અને કચ્છના રાજ્યમાં એમની મુખ્ય મેવા હતી, અને બંને ટેકાણે અનેક સુધારા સાથે એમનું નામ ચિરકાળ જોડાએલું રહેશે.

એમનું જીવન સર્વવિદિત છે, અને ઘણાં ન્યૂનપેપરોમાં એની ઉક્તિ-પુનરુક્તિ પણ ધર્મ ગઈ છે—એટલે આ માસિકમાં એ સંબંધી વિસ્તાર કરવાની જરૂર જણાતી નથી. કેળવણીના વિદ્યાસને એમના સ્વર્ગગમનથી ખાસ વિગ્ન આવી પડ્યું છે એટલું કહી, એમના આત્માને પરમાત્માના ચરણમાં નિરંતર સુખ હો એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

* પ્રાચીન ગ્રીક. નાટકમાં સંગીત વિશેષ રીતે જોડાયેલું જણાય છે. એક લેખક લખે છે:—“Music extended to the grandest in Tragedy and also to the preternatural.”

સુદર્શન

તેન્ત્રી.
પ્રેમર આનંદાકર
બાપુભ ઇ પ્રવ. એમ એ.
એચએલ. બી.

(ધર્મ-જીવન-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તર્કસંબધી વિચાર.)

(આથ દ્વા—એક અભેદમાર્ગપ્રવાસી 'અલ્લનિક મણિવાલ નસુમાર્મ')

“સત્યં પરં ધીમહિ” —ભાગવતમ્

પુસ્તક રૂપ. એક રૂ. -]

(માસિક)

[જાન્યુ. ૧૯૦૦.

વિષયાલેખ.

પૃષ્ઠ.

૧ સુખા પ્રતિ ઉદ્ગાર	૨૩૩
૨ શ્રી જગદેશ્વરપ્રતિ ઉત્તમ વિધવાની ઉક્તિ	૨૩૮
૩ દુષ્ટાસુખીકા	૨૪૦
૪ એક મુનિનો જ્ઞાન	૨૪૮
૫ નાચપત્ત મૂળ.	૨૪૪
૬ દિનુ દર્શનશાસ્ત્ર	૨૧૦
૭ અર્ધઅન્દ્રકા	૨૧૪
૮ દિવ્યા	૨૧૭
૯ અગ્નિચક્ર	૨૧૮

આ અભિલાષે મુનિયન પ્રિન્સિપાલે, કંપની લોગોટક

આવદ્વકાત પીળા પુસ્તકો.

(જે પુસ્તકના હક વિષે વિગત સૂચના નથી તે પુસ્તકો મુખ્ય ઠાણવાળેવી રીતે ઉપર પં-
કિત જોડાસમ અથવા એન એમ એન્ડ કંપનીને લાંચી, કે નડીઆમાં અવરથાપક
સુધર્શન, એની પાસેથી મળશે)

અંગ્રેજી, રૂ. આ. પે

સાચોગ (નીચે આવૃત્તિ) થાય છે
મેનીઝમ ઓર અદ્વિતિમ ? ૨-૦-૦

વેગસન (ભાષાન્તર સહી) પ્રથમા

વૃત્તિને હક થાએસોફીકલ પબ્લીક

શન હકને આપ્યો છે ૧-૮-૦

તંત્રોમુદ્રી (સરકાર મુલ અને અંગ્રે-
જી દીક્ષા) મુખ્ય મવમંદે પુક

ડીપોમાથી મળશે, હક સરકારને

આપેશે છે ૦-૧૨-૦

શયની વાચનમાધ્ય વિષે નથી

પુરાણ વિષે નિમધ (રોકાદોમ ઓ)

રીએ કોન વાળી)

મુતિપૂન, મરકાગ, આદિ વિષે હ

પરતથા વાતવરકા પે મસહિતા,

વૃત્તિસારમુદ્રણ, આદિ

ભાષાન્તર, અમેરિકાના ન્યુયાર્કમાં

થીએ મોરીકન ડીપ ટેમ ટાનામના ઓ

એટલ ડીપ ટેમ ટાનામના મા

મેકમા છે, લા નવાન કોતા મ-

ળી સકશે જુદા મથ હપાય છે)

ન અને સાનાથુ રેમી ટુનના

વરડન એ રીં કોન)

મકમેન એક માધા

ટેમકરની અદ્વિત

મારુકોપનિદા (ગાંધાદક રિકા તથા

ગકનાધર રાયે ભાષાન્તર) પ્રથમા

વૃત્તિને હક થાએસોફીકલ પબ્લી-

શન હકને આપ્યો છે. ૧-૮-૦

નદામજી ગરૂત મુલ અંગ્રેજી

દીક્ષા, હક સરકારને આપેશે છે) થાય છે

મમાધિશતક મુલ તથા અંગ્રેજી

ભાષાન્તર પ્રથમાવૃત્તિને હક રા.

ગાંધીજીના દગીરુન્ય અમ-

દવાદ એમને, આપ્યો છે ૦-૪-૦

કમીટેશન ઓફ શકર ૦-૦-૦

હવમુકિત વિવેક ભાષાન્તર) પ્રથ

માદલિને હક થાએ ૫૦ રૂંડને આપ્યો છે

મુજરાતી,

શિલાસતક નથી

માસતી માધવ (ભાષાન્તર) ... "

ઉત્તરામચરિત (ભાષાન્તર) ...

કાન્તા ૦-૮-૦

પૂર્વધન નથી

નારીપતિશા "

પ્રેમજીવન "

સિદ્ધાન્તસાર ૩-૦-૦

સદિશ સુરાક ૧-૦-૦

આવવિનાસ ૧-૦-૦

પરમાર્થદર્શન

અનેદોમિ

ગુનાવસિદ્ધ ૨-૦-૦

કાવ્યમયુષ ૩

નાય (આદિ ૫૩)

ગૂચસતના પ્રકારો

અરવેકત વિષે ઉપોદ્યાન

પ્રાણવિનિમય (પીછા આદિ તથા

વધારા, રાયે) ૩

પત્યશ્લી ૨-૦-૦

આત્મનિમજ્જાન (પ્રેમજીવન, અનેદો

મિં તથા પીળા પજાના સમકા ૧-૦-૦

મમવદ્ગીના મુલ, અક્ષરાર્થ દીક્ષા, ૨૬૧૫, આ

રે સરદાયોના માધ્ય આધારે .. ૫-૦-૦

ચારિત્ર રમાદસના ઉપરથી સંર-

કારી દેખવણી ખતાના અવરકાર

સાહેબે ધનિમ અને સાદહેરી

માટે મંચુર કરેલ છે, ૧-૦-૦

Reg No B 196

સુદર્શન.

પ્રેક્ષકર આનંદરામ
બાપુભાઈ મુવ. એમ. એ.
એન.એલ. બી.

(ધર્મ-શૃદ્ધ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સબધી વિચાર.)

(આદ્ય દ્રષ્ટા—' એક અભેદમાર્ગપ્રનાસી ' સહાનિષ્ઠ મણિલાલ નથુભાઈ)

“સત્યં પરં ધીમહિ” —માગવતમ્

પ્રગટ ૧૫. એક ૯.]

(મામિક)

[જૂન ૧૯૦૦.

મુખ્યામતિ ઉદ્ગાર

(મહેલું)

માલિની

મધુરિ ! મધુરિ ! મ્હારી, પ્રેમની ઘેની ળહાલો,
અનિનનહરી કે'ની, રમ્ય લાગે તને છે ૧,
કુસુમજન ત્હાર, શાન્તિમા જાય ચાલી,
નવિન નવિન સુખો, પ્રેમના તો સુખવી ૧

રસિલિ ! નયન ત્હારો, મત્સ્ય જેવા જણાયે,
સરવરનીરમાલિ, નાચતાં હોય મણે !,
મધુરુમુખડુ ત્હાર, ચદ્રતું બિબ્બ છે શુ ! ૧,
વદતીં નયીં તુ ળહાલી, ઘેનડી તુ બની શુ ! ૨

વદતીં જતીં તુ નિલે, બુદ્ધિ ને શુશુમાલિ,
રહમજી નયીં શકીશું, રોહોના ચિત્તને તુ ૧,
સતુબ્ધી હૃદય ત્હારું, રોહથી છે ભરેલું,
વિનય તદ્દપિ ળહાલી, ખેલતા શું ડરાવે ? ૩

કમવનયન ત્હારો, ભૂમિકામાં તુ ઢાળી,
રિમતમય મુખથી આ, રોહ ત્હારો જણાયે,
હૃદયં હૃદયં ળહાલી, પ્રેમના કાંઈ વાગ્યો,
ક્ષુભિત હૃદય મ્હાર, શાન્તિ તેથી જ પામે. ૪

મધુર મધુર ત્હારા, સાંભળુ રનેહશબ્દો,
લલિત મુખકું ત્હારું, દોસતું કેવું રમ્ય ?;
તરુણી તરુણી મ્હારી, શાન્તિદાતા તું બહાલી.
રમણ કરતી બાલા; ગીતકું ગા તું મુગ્ધે ! ૫

સરસ હૃદય ત્હારું, રનેહને તો વધારે,
નિરસ સકલ લાગે, દૂર તું જાય મુગ્ધે ! ;
અવશ્ય કંઈ હું નિત્યે, નિર્મેળા વાણી ત્હારી,
અતિશય સુખકારી, શાન્તિને આપનારી. ૬

વિશદ સરિત કેરું, શાન્ત વારિ વહનું,
મધુર મધુર ઝીણા, જનનુમાંહિ રહનું;
ઝળક ઝળક ધામે ચન્દ્રનાં શુભ ખિંબો,
પવન શૌતળ ધામે, ચાલ લાં સુંદરી તું. ૭

સર્ખોર સુરભિ આ તો, શાન્તિ લારે જ આપે,
ઉપવનકુસુમોમાં, મિત્ર લારે જ લાગે;
રસિલ ! હૃદય ખેલી, રનેહથી આપણે બે,
દિમકરકિરણોમાં, હુંપીએ પ્રેમમાલા. ૮

રમણીય તદિનીમાં, રનાન પ્રેમે કરનું,
કમળ કુસુમવેલી, કુંજમાંહિ રમનું;
પવન શૌતળ વાતા, જોરથી બહાલો આજે,
"જલથી વસન બીનાં, અંગણું ચોટી જાયે ?". ૯

હૃદય તુમ હું જાણું, માહરું તું જ જાણે,
નયી જ ખીલે કંઈ આ, વાળના સસ મ્હારે;
ભમિત મન મુકીને, સસને માટ બહાલી,
દહતર નિયમોથી, યાત્રીએ પાપદાન્તિ. ૧૦

શરીરસુખ બધાં છે, અલ્પકાલોન બહાલી,
પરમ સુખ જ દાતા, એક છે સલા સાચો;
જગત, બધું જુહું છે, મોહથી એ બંધેલું,
ચરણકમળનોકા, નાથની એક સાચી. ૧૧

સુમિત્ર.

શ્રી જગદંબાપ્રતિ ઉત્તમ વિધવાસ્તિ-તેનું ઉત્તર-પ્રત્યુત્તર.

(મળેલું.)

શિખરિણી પુત્ર.

અહો ! કાલ્યુ આ શું, નમ અશુભ ! કમ્મે મમ ઠરિ,
મર્ષ પાતાલે જો ! અવનિ, રવિસએ મતિ કરી !

કરી'તી સિંદૂરે, અતિલલિત લેખા શિર પંરે,
ગર્ધ લોપાર્ધ તે, પ્રિયવિરહશોકાનલવડે.
વળા ઘેવાશે તે, સર્તોવચનનીરાંજલિવતે,
ન તે આલેખાશે, પુનરપિ કદા પ્રાણ વિગતે;
અહાહા ! સૌભાગ્યે નિરવધિ જર્ઘ યાં સ્થિતિ કરી ?
ચિતા ચિન્તાકેરી, વિરચિત કરી પંથ જ પડી.
જુઓ પીડાવૃન્દો, રચળ સકળ વિષ્ણે પરિહરે,
વિલોકી વૈધવ્ય, પ્રમુદિત યર્ધ સાં ગતિ કરે;
કહે માયે । તું શું, પતિરમણકાંક્ષા હર ધરી,
જગમ્મીલા છંડે, મમ રમણ ખડે પતિ હરી ?
ન પાપે કંપે શું, કિમ વિષય યાતી અહિં ખરી,
ઉમા તું હું રામા, પતિનિરતિ બેને પ્રિય કરી;
રમણ્યે સંસારે, પતિવિણ્ય વિહારે ધિક' પડી,
કહે દેવી અબે । હૃત કરુણ ! કાયા કિમ ધડી ?

જગદંબાપ્રતિ. સખી મારી બદ્રે । હૃત કરુણ માને કિમ મને ?
નથી મૃત્યુ સાચું ! અમર પતિ તારો તુજ કને;
નિરીક્ષી બે તેને, હૃદયપુરમાં નંદનવને,
અભેદે તારાથી, સતત વસતો શાન્ત રાવને.
અસારે સંસારે, નહિ રમણ્યોગ્યાસ્પદ કંઈ.
મૃયા દેહાદે છે, પતિ તતુ'પિ તેમાં ગણ્ય લઈ;
બધામાં ને આત્મા, તુજ મુજ પતિમાં પણ અધિ ।
વરેણ્ય સ્વામીને, શ્રુતિ સતત બોધે પત્તિ કહી.

વિધવાતું પ્રત્યુત્તર. કરું દેવિ અબે । વિવિધ વિનયે વંદન તને.
મને આર્યુ ત્રીજું, નયન અનુકંપી નિજ મને;
વસ્તું હોવા હું તો, હૃદયપુરમાં નંદનવને,
કૃપા એવી કીજે, સ્થિતિ અચળ રાજે તતુ મને.
હતી હું નિર્ણાયા, સખળ અબળા યે ત્રિનયને,
ન રાચું અચાને, ક્ષણિક સુખમાં સંસૃતિરણે;
મયું તે તો આનંદ, સ્વપતિ-ધન પાછું મુજ કને,
ગયા લિંગો ન્યાં સાં, ન પુરુષ, ન નારી, કંઈ બને !

આનન્દનન્દન. x

દુષ્કાલપીડા.

(મળેલું.) *

(અનુસંધાન ગત અઠધી)

૨

વારણ.

દુષ્કાલપીડાનાં કારણોના બે વિભાગ પડી શકે:—

૧. જેનો પ્રતિકાર બેહુતોના પોતાના હાથમાં છે તે.

૨. જે માટે રાજ્ય જવાબદાર છે તે.

૧. બેહુતોના પોતાના હાથમાં જેનો પ્રતિકાર છે તેવાં કારણો જેવાં કે અગ્નિ, રીત-રીવાજ વિગેરે બાબતોમાં પણ રાજ્યની મદદની આવશ્યકતા છે. એમના સામાન્ય અગ્નિ-નને લીધે વચક વેપારીઓ એમને બહુ છેતરે છે એ વાત ગમે તે નિરીક્ષક અનુભવી શકશે. સિવાય, બેતીચાડીના સંબંધમાં પણ એમને એ વિશેષ જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે તેનો ધણે અંશે અભાવ માલુમ પડે છે ખાતર વિગેરેની બાબતમાં જોડલી જોડાએ તેડલી ત-જવીજ તેમનાથી યર્ષ શકતી નથી અને જગત્તત્રના અગ્નિનને લીધે પ્રારબ્ધભાવનાની શલામગીરીમાં પોતાની સ્થિતિ સુધારવાનો ઉત્સાહ પણ એમનામાં નથી. રીતરીવાજના સંબંધમાં એ વાત છે. એક તો એ કે લગ્નાદિના પ્રસંગમાં એઓ કેટલુંક ખરચ કરે છે, અને કેટલાકનું એમ કહેવું છે કે ખરચ ગમતું હોય ત્યાં છે. આ વાત બધે ટેકાણે ખરી નથી, કેમકે મી રમેશચન્દ્ર દત્ત જેવા સાક્ષિ પૂરે છે કે આપણા લોકો સામાન્ય રીતે બહુ જ કસરવાળા છે. જ્યાં ખરચ વધારે થતું હોય ત્યાં નેમનું સામાન્ય અગ્નિ જ જવાબદાર છે એમ કહી શકાય. ખીજું એક ગામથી ખીજે ગામ જવાનો તેમનામાં ઉત્સાહ નથી. પોતાના ગામમાં જુએ મરતા રહેવું એ પરમામ જર્મ ધરં મોડવા કરતાં તેઓ વધારે પસંદ કરે છે. આમાં પણ અગ્નિ જ કારણભૂત છે. બેશક પોતાના ઘર (House) ને માટે અસાધારણ મનોભાવ આ લોકોના મનમાં હોય તો તે નિરવધ છે પણ તેને વશ યર્ષ બ્યારે પોતાની સ્થિતિ-પોતાના દેશની-સ્થિતિ ઉપર લક્ષ ન અપાય તેટલા અંશે માં સંદોષતા આવે છે. કેટલાક લગ્ન કરીને વિસ્તાર વધારવાની રીવાજને પણ કારણજાત મળે છે. દરેક માણસે લગ્ન કરવાનો અને વિસ્તાર વધારવાનો હક છે પરંતુ એ પહેલેથી થાય છે તેને બદલે પોતે યોગ્ય હોય પહેલાં પોતાની જવાબદારી કેટલી ઘણી તેનો વિચાર કરી તે જવાબદારીને યોગ્ય સામગ્રી કરી પછી લગ્ન થાય તો તેમાં દાનિ નથી. લગ્નને અભાવે બાવિ અનીતિમયતાનો વિચાર કરતાં અમને ત્રાસ હોય છે અને એટલા માટે લગ્ન દાગિરખનું કારણ હોય તો પણ એનો નિષેધ કરવો એ યોગ્ય નથી.

* લખનાર:—રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી, બી. એ. એલ. એલ. બી.

વળી 'વસતિના વધારાથી એક કુટુંબ પરત્વે દારિદ્ર્યમાં વૃદ્ધિ થાય પણ સમગ્ર હિંદ લક્ષમાં લેતાં હજી હિંદની વસતિ હિંદના વિસ્તાર અને સાધનો (દ્રવ્યસામગ્રી) ના પ્રમાણમાં અતિશય નથી. 'ઇન્વેસ્ટર* રીવ્યુ' નામના પત્રમાં આ સંબંધી કેટલીક ચર્ચા થયેલી છે અને તેમાં સ્પષ્ટ લખેલું છે. હજી ખીજી બધી રીતે યોગ્ય સાચવણી નેવી પાશ્ચાત્ય દેશોમાં હોય છે તેવી હોય તો ખીજાં દસ કરોડ માણસને માટે હિંદમાં જગા છે. એને માટે ઉપર જતાવી તે પદ્ધતિ ઉપર વિશેષ ડહાપણ વાપરવાની જ જરૂર છે. આ યોગ્ય રીતે નથી વપરાતું તેમાં અગ્નિ જ કારણભૂત છે એમ કહી શકાય.

હવે આ અગ્નિના ઉપાય તરીકે તો આપણે વારંવાર કહેતા આવ્યા છીએ કે જે-કુટોનાં છોકરાંને સામાન્ય કેળવણી આપવા સાથે કૃષિશાસ્ત્ર અને હુત્રમાં યોગ્ય કેળવણી આપવી. કેળવણી જ્યારે પોતાને જે ધંધો સહજ છે તે ધંધાને અનુકૂલ ન થાય તેવી અપાય સારે જ આ કાલમાં બાલકને સ્વાર્થને હાનિકર છે એમ કહી શકાય પણ જ્યારે જે ધંધો પોતાને સહજ છે તે ધંધામાં વિશેષ રસ ઉત્પન્ન થાય એવે પ્રકારે જો કેળવણી આપી શકાય તો તે બહુ જ લાભકર્તા છે. સામાન્ય કેળવણીથી વિચાર કરવાની પૂર્વાપર સંબંધ અને લાભ હાનિ તપાસવાની મુક્તતા યથાથી ઉપર જણાવેલાં કેટલાંક અગ્નિના પરિણામના એની મેજે જ ઉપાય થશે.

પરંતુ ખેડુનોની સ્થિતિ મરકાર અથવા ભૂમિપતિ (જે હોય) તેની સાથેના સંબંધ ઉપર પણ આધાર રાખે છે. અને આ સંબંધની યોગ્યતા બરાબર ન સમજાવાથી દારિદ્ર્ય-રૂપી અશુભ પરિણામ આવે તેને માટે સરકાર પોતાની જવાબદારી સ્વીકારે છે.

આ બાબતમાં ખેડુનો સરકાર સાથે સંબંધ બે પ્રકારનો છે. એક અપરોક્ષ, જ્યાં ખેડુ સરકારને પરભારી સાથે ભરે છે. આ "રૈયતવારી" રીત કહેવાય છે. અને ખીજો પરોક્ષ, જ્યાં સરકાર અને ખેડુ વચ્ચે કોઈ જમીનદાર હોય છે આ જમીનદાર સરકારને મુકરર કરેલ સાંચ ભરે છે અને ખેડુ તો જમીનદારને જવાબદાર રહે છે આ સંબંધને "જમીનદારી" રીત કહે છે. સરકારે જૂદા જૂદા પ્રાંતો અને પ્રજાકોષોમાં દાખલ કરેલી જૂદી જૂદી મહેસુલની રીતો આ બે પ્રકારમાં સમાઈ શકે છે. હવે જ્યાં જમીનદારી રીત છે ત્યાં સરકાર ખેડુ તના સંબંધમાં એટલું જુએ છે કે વચ્ચેના જમીનદારો તેમને કાંડે નહિ. તેમની પાસે યોગ્ય સાંચ જ હોય. અને અમુક પ્રમાણ કરતા વિશેષ ન હોય અને જ્યાં રૈયતવારી રીત છે ત્યાં સરકાર જમીનનો દર નક્કી કરી તે ઉપર આધાર ઠરાવી તે ખેડુ ત પાસેથી પરભારો લે અને આ આધારની યોગ્યતાની દર ત્રીશ ત્રીશ વર્ષે તપાસ થાય છે.

આ બે રીતોમાં ખેડુ ત અને સરકાર એ બન્નેનાં હિતાહિત વિચારતાં કઈ વધારે સારી છે તે પ્રશ્ન બહુ ગંભીર છે અને કેટલાક પ્રસંગમાં એક સારી અને કેટલાકમાં ખીજી સારી એમનો ઘણાંઓનું માનવું છે. પણ આથી એ પ્રશ્ન ઉપર વિશેષ વિવેચનનો અવકાશ નથી,

* "There is room in India for another hundred millions of inhabitants were her latent resources developed with wisdom forethought and economy wholly in the interests of the people."
(Investor Review quoted in the Champion.)

તોપણ આ પ્રસંગે દીવાન બહાદુર ઓનરબલ મિ. જસિસ મુખજીએ આપરનો એક અભિ-
પ્રાય ટાંકયાથી દિશાવલોકન કીક થયો:—

“મારું એમ ‘માનવું છે કે રીયતવારી રીત પ્રમાણે વ્યવસ્થા રાખવાથી આટલું સિદ્ધ થયું છે કે તેના કરતાં જમીનદારી રીત સારી છે. એમ - કહેવાય છે કે જમીનદારો જેકુ પાસેથી પછાએપછા લેછે. પણ આપણે જોઈએ છીએ કે જમીનદારો એવી રીતનો જૂઠ્ઠામ ન કરે તેને માટે ‘ટેનન્સી એક્ટ’ની યોજના ચાલે. પણ મદ્રાસ હલાકામાં મહેસુલી અધિકારીઓને કાઢપણ ‘ટેનન્સી એક્ટ’ લાગુ પાડી શકતો નથી. જેકુ પાસેથી સરકાર સાંધળી રકમ કેટલે સુધી લઈ શકે તે હદ કાંઈ કાપદાથી મુકરર થાય તો વધારે સાફ.”:—

હવે જ્યાં સરકાર અપરોક્ષ રીતે સાંધ લે છે ત્યાં એટલું તો નહીં જ છે કે કેટલેક* ઠેકાણે સાથ બહુ જ ભારે આકારાઈ છે. અને જ્યાં અત્યારે બહુ ભારે નાંદ હોય ત્યાં ત્રીશ વર્ષે વધવાના ભયથી જેકુતો જમીન ઉપર નેટલો શ્રમ લેવો જોઈએ તેટલો લેતા નથી. કેમકે પોતે જ સુધારો ક્યાં હોય તેની ત્રીશ વર્ષે પુનઃ વર્ગીકરણ કર્યાથી નોંધ લેવાય અને જમીનના સુધારાના પ્રમાણમાં તેનો વધારે દર આકારાય, એટલે જેકુને તો એની મજૂરી અને ખરચ નેટલું જ રહે જ્યારે જમીન સુધાર્યા પછી પણ એને એટલું જ રહેવાનું હોય તો પછી જમીન ઉપર ખરચ કરવામાં એને શેા સ્વાસ્થ્ય* ટુંકામાં જમીનમાં એને એટલું મમાવ બધાર્થ શકતું નથી કે જેથી એના ઉપર ખરચ અને શ્રમ કરવાનો એનામાં ઉત્સાહ રહે આ સંબંધે સર રિચર્ડ ટેમ્પ-
લના ‘નીચેના શબ્દો મનન કરવા લાયક છે.

“જ્યાં આકાર વાજળી હોય ત્યાં ‘અચળ આકાર’ કર્યાથી જેકુના હિંમતના સાદસ અને સ્વાશ્રયને સચેત કરવામાં જમીન ઉપર સુધારા સાર પૈસા ખરચવાના ઉત્સાહમાં અને તેની પાસે પૈસાનો સંશ્લેષ કરવાના સંબંધમાં જે ઉત્તેજન મળશે તે અત્યારે આપણાથી ખાપી શકાય તેમ નથી.”

અચળ આકાર કરવાના સંબંધમાં પૂર્વે જે વિચારો કરવામાં આવ્યા છે તે સંબંધી સવિસ્તર વિવેચન કરવાનો અવકાશ નથી એટલે આટલું જ કહેવું બસ છે કે આના સં-
બંધમાં એક એવી દલીલ કરવામાં આવેલે કે સરકારને તેમાં તુકસાન બહુ જાય. હમણાં જ ‘દાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’માં લોર્ડ કર્ઝનના એ સંબંધના બાવણનું વિવેચન કરતાં લખાયું હતું કે કોઈ ઘરનું બાંડું જેમ હમેશને માટે મુકરર ન કરી શકાય તેમ જ સાંધ પણ હમેશને માટે અચળ ન થઈ શકે; પણ આ દૃષ્ટાન્તથી કંઈ જ અર્થ સરતો નથી. ઘરમાં એક માણસ રહેવા આવે અને પોતાને ખરચે તેમાં સુધારા વધારા કરવા આપણે પરવાનગી આપીએ; પછી તેમાં એક મજાસો બાડવાને વધાર્યો તે બાગત તમે બાંડું વધારે માગો એ ન્યાય છે. માત્ર એક એ જ પ્રમંગ બાંડું વધારે માગવાના આવે અને તે એ કે-તમે જ્યારે તમારા

* તા. ૨૪ મી માર્ચ છેલ્લી મુંબઈ લેન્ડરેવિંગ કાઉન્સિલની બેઠકમાં ઓન. મિ. ગોવિન્દલાલ કદાવદાસ પારેખના પ્રશ્નનો ઓ. મિ. ન્યૂગન્ટે આપેલો ઉત્તર જુવો.

ખરચે એ ઘરમાં સુધારા વધારા કરે. અથવા જે પહેલાં માત્ર રહેવાના મકાન તરીકે વપરાતું હોઈ તે પ્રમાણમાં બાહુ મુકરર થયા બાદ સાં અગાડી મોટું બન્યું જામે અને તે મકાન દુકાન તરીકે વપરાવા યોગ્ય હોઈ તેની કીમત એ કારણથી વધે. હોર્ડ રિપનનો આ બાબતમાં અબાધિત સિદ્ધાન્ત છે કે સરકારને ખરચે જ્યારે સુધારા વધારા થયા હોય અથવા રેલ્વે વિગેરેની સોઈ થયાથી ઉત્પન્નતા ભાવમાં અસાધારણ ફેર પડે ત્યારે બીજા બધા પ્રસંગો ધ્યાનમાં રાખી વધારો કરવો, તે સિવાય આકારેલા કરમાં વધારો કરવો નહિ—; આ સિદ્ધાન્તને અનુસરવામાં કઈ પણ બાધ નથી એમ સ્પષ્ટ સમજશે. સિવાય, કદાચ કોઈ નુકસાન સરકારને થાય તો જમીનની મહેસુલમાં થાય તો તેનો બદલો તેમને બીજા કરોના સબંધમાં (લોકની સમૃદ્ધિ વધવાથી) અવશ્ય મળશે.

આટલા ઉપરથી આટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે ખેડુતોની સ્થિતિ નબળા હોવામાં કેટલેક સ્થાને ભારે અને કેટલેક અનિશ્ચિત આકારથી ઉત્પન્ન થતી સ્થિતિ કારણભૂત છે. ભારે આકાર હોવાથી મી ડિગ્રીના પત્રમાંથી ઉપર ટાંકેલા ત્રણ દૃષ્ટાન્તો ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે અધુરા પોષણથી ખેડુનું શારીરિક બળ ઓછું થાય છે, કરજ કરવું પડે છે, અને આખરે જ્યારે દુષ્કાળ આવે ત્યારે સરકારને શરણે જવું પડે છે. સાધારણ કર હોય સાં ખેડુને ઉપર લખ્યાં કારણોથી પોતાની કમાઈ વધારવાને ઉત્સાહ ક્વચિત્ જ થાય છે એટલે ખાવા ને-ટલું રળવું એવા નિયમ ઉપર આવી, જોછયે તેટલું જ પેદા કરે છે. આમ હોવાથી ધણે ભાગે દુષ્કાલ વખતે ટકી શકવાનાં સાધનોને અભાવે સરકારનું શરણુ શોધવાની જરૂર પડે છે.

વળી દુષ્કાલના વખતમાં પણ કેટલાક બીજી રીતે ઠીક હોય તેમને સરકારની સાંધ આપવા સાર કરજ કરવાની જરૂર પડે છે, અને કરજ એકવાર થયા પછી ઉપર જણાવ્યાં તેવી કારણોથી તેમજ આપણા વર્ગની સાધારણ પ્રારબ્ધભાવનાને લીધે ઉત્પન્ન થતા નિર-ત્સાહથી વધારે કમાઈ કરવા જેટલા શ્રમને અભાવે કરજમાં ડૂબ્યે જ જાય છે અને આ-ખરે તેમને પણ કોઈક કાળે સરકારનો આશ્રય લેવાની જરૂર પડે છે. વળી સરકારબરણું અમુક તારીખે ભરવું જોઈએ. એ વાત પણ કેટલેક અંશે ખેડુના વ્યવહારમાં વિઘ્નકર્તા થઈ પડે છે. તે તારીખે જો પાક વેચાણુ લાયક ન થયો હોય તો મોંમાંગ્યે બ્યાન્ત અને મોંમાંગી કિમ્મતે તે વેચવાની જરૂર પડે છે અને ખેડુતનો કેટલોક નફો આમાં તણાઈ જાય છે. સિવાય, પાક સોળેસોળ આના ન ઉતર્યો હોય—ગમે તેટલો યોડો ઉતર્યો હોય—તો પણ સરકારની સાંધ પૂરેપૂરી જ ભરવી પડે આ નિયમથી સાધારણ વર્ષોમાં ધણી સમ્પત્તિ થાય છે અને દુકાળના વખતમાં આનો અમલ થાય છે ત્યારે સમ્પત્તિની હદ વળે છે. તે વખતે સરકારબરણુનો બોલો ખેડુતને બહુ ભારે લાગે છે. દુકાલને લીધે પાક બીલકુલ ઉતર્યો ન હોય, ખરચ સાધારણ વર્ષના કરતાં બમણું અથવા ત્રણ-ચાર, અને તે ઉપરાંત સરકારની સાંધ તો આપવી જ પડે. આથી ધણાં કુટુંબો પામમાલ થતાં દેશે એમ અનુમાન થાય. થયો દુકાળ વખતના આંકડા જોતાં માલુમ પડશે કે જ્યારે ખેડુતને લગભગ અઢાર કરોડ રૂપીયાનું પાક ન ઉતર્યાથી નુકસાન થયું હતું ત્યારે સરકારે તો માત્ર ૪૫૨ ટકા જેટલી મહેસુલ આગળ ઉપર લેવા ફરમાવ્યું હતું અને માત્ર ૧૯ ટકા જેટલી મહેસુલ માફ કરી હતી; અને આ આંકડા જોઈ કેમીન કેમીશને લખેલું પણ

હતું કે સરકારે ઘણી જ ઓછી ઉપજ માફ કરી છે મહેસુલ જમે આવ્યાના આંકડા નીચેના કોઠા ઉપરથી માલમ પડશે:—

જિલ્લો.

પાકના ટકા.

મહેસુલની ઉધરાતના ટકા.

૯૪-૯૫ તથા ૯૫-૯૬ ના પાક

અને ૯૬-૯૭ના પાકને મુકાબલે.

ખાનદેશ.	૩૨.૭	૯૬.૦૧
નાસીક.	૩૨.૭	૯૫.૦૪
અહમદનગર	૩૯.૮	૯૭.૬
પૂના.	૨૭.૩	૯૦.૩૭
શોલાપુર.	૯.૦	૮૨.૪
સતારા.	૬૨.૩	૯૬.૨૩
બીજપૂર.	૪.૦	૭૭.૦૦
બેલગામ.	૨૫.	૯૬.૯૬
ધારવાડ	૪૪.૭	૯૯.૭૩

ઉપરના કોઠા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાયે છે કે મહેસુલની આ રીત જ ખરી રીતે નજીબાદને માટે જવાબદાર છે. સાંચ બારે હોય યા હલકી હોય તે એક જુદા સવાલ છે. પણ જ્યારે એક જિલ્લામાં ફક્ત ૪ ટકા જેટલું જ અનાજ પાક્યું હોય ત્યારે તેની પાસેથી ૭૭ ટકા જેટલી મહેસુલ લેવામાં આવે અથવા ૯ ટકા પાક હોય ત્યાં ૮૨ ટકા કે ૨૫ ટકા અને ૪૪ ટકા હોય ત્યાં ૯૯ ટકા મહેસુલ ઉધરાવવામાં આવે ત્યારે તે લોકોનો કસ કેટલો ધટી જાય તે સહેજ સમજાયે. સરકાર પોતાના ડરાવમાં સ્પષ્ટ લખે છે કે સરકારમરણ્ય માટે લોકને ફરજ કરવું પડે તેમ ન થવું જોઈએ. ઉપરના આંકડા જોતાં કેટલેક ઠાણેથી પૂરેપૂરું મહેસુલ લેવામાં આવ્યું છે તે ફરજ કર્યા વિના બરાબ શક્ય હોય એ માનતાં આચકો ખાવો પડે છે. આટલું બધું લીધા પછી બાકીની મહેસુલ માફ થઈ એમ સમજવાનું નથી. તેઓનો ઝાઝો ભાગ તો વળી આવને વર્ષે લેવાનો; અને માફ તો માત્ર દશ હજારે નવ રૂપિયા જ! આમ છતાં એક દુકાલ ગયા પછી એટલે પાક નહિ, ત્રમણું ખરચ, ખેતીવાડીનો તેમ જ દુઝબુક દોરોનો વિનાશ, એ ત્રણે તરફનો માર સહન કર્યા પછી ખેડુતોની સ્થિતિ બની રહે એ અમને તો બહુ જ શંકા બરેલું લાગે છે.

ખેડુતોને સ્થિતિ બની રહેવા સારું જમીનને ખેડક વેચવા વિગેરેના દંક આપ્યા છે તેનું પણ યથેચ્છ પરિણામ આવ્યું હોય એમ જણાતું નથી. સરકાર ગયા દુકાલના રિપોર્ટમાં લખે છે કે—“The settlement under which land has become a transferable and generally valuable property have made extensive indebtedness possible and doubtless many improvident and spendthrift occupants are worse off than if they had had no credit or security on which to borrow; x x x x But they have immeasurably advanced the prosperity of the agriculturists as a whole. The cultivators in the hill-tracts however are in a much less satisfactory state than those in the plains and many of them live from hand to mouth.” (Fam. Rep. para 15)

જેઓએ જમીન ઉપર ઠરજ કર્યું છે તે તેમણે ઉડાઉપણાને લીધે કર્યું છે એમ સાબિત થયા વિના જમીનના ફેરવદલા ધણા થયા એ વાત અમને બહુ જ અશુભ લાગે છે અને જ્યારે ધણા એથી ખરાબ હાલતમાં આવ્યા છે એમ સ્પષ્ટ હોય તો પછી ખેડુવર્ગની આખાદી થઇ છે એમ શી રીતે માની શકાય ? વળી એ આખાદીનો અર્થ શો ?

જમીન કાઢને ધણે મૂકી અથવા વેચી એટલે એ કરજદાર તો થયો જ. અને ખેડુ ખેડુ—જમીનદાર ખેડુ—મટી ઉભડીયાની સ્થિતિમાં આવ્યો એ રીતે કદાચ એણે દુકાળ કદાડ્યો અથવા પાંચે સાતે વરસે આવેલ એક ટાંછું કદાડ્યું તેમાં આખાદી સ્વયંવાતી નથી જ એ સ્પષ્ટ છે.

ઉપરના વિવેચનનો ખાસ સાર એ કે—

૧. ખેડુ વર્ગને સામાન્ય તેમ જ કૃષિશાસ્ત્ર અને હુન્નરની કેળવણી આપ્યાથી નિરક્ષરતા, અયોગ્યરીતિ રિવાજ, મહોત્સાહતા વિગેરેના ઉપાય એની મેળે જ થશે. વળી ખેડુ વર્ગને કૃષિશાસ્ત્ર અને હુન્નરની કેળવણી આપવાની સાથે જ્યાં વર્ગના લોકને પણ એ કેળવણી આપવાની જરૂર છે, અને એવી યોજના રચવાની જરૂર છે કે જેથી તે લોકો જમીનના સુધારામાં પોતાની જાંચી કેળવણી અને જાંચી માનસિક શક્તિનો ઉપયોગ કરે. આ રચના રૂપતવારી અને જમીનદારી મહેસુલ સાથે સંબંધ રાખે છે. સરકાર ખેડુના ઉપર ધણી મહેનત કરતી હશે એ એકત્રાર આપણે કયુત્ત કરીશું, પણ જ્યાં અંગતસ્વાર્થ રહ્યો હોય ત્યાં તે મહેનત જૂદા પ્રકારની થાય, વધારે ફળ લેવાની આશાએ વધારે સારી થાય એ નિઃસંશય છે. વળી ખાનગી ગૃહસ્થો તરફથી જમીનના એવા પ્રકારના સુધારામાં ધનનો ઉપયોગ પણ થઈ શકે. 'ઉત્તમ ખેતી' એ આપણા લોકો સારી પેઠે સમજે છે, અને આપણા દેશના જાંચી લોકોને કાઈ રીતે આમાં જોડી શકાય તો ધણો લાભ થવા સંભવ છે. ખેડુ વર્ગ ઉપર એ લોકો અયોગ્ય જૂલમ ન કરે તે સંભાળવાનું છે; અને સરકાર તે સારી રીતે સંભાળી શકે છે. આવી રીતની યોજનાથી દેશની કેટલીક હોલત અને બુદ્ધિ ખેતીના કામમાં મદદ કરશે એમ માનવા કારણ છે.

૨. સાંચ—આકાર બારે પડતો હોય ત્યાં તે સંબંધી તજવીજ કરી યોગ્ય પગલાં લેવાનું સરકાર પોતાની ફરજ સ્વીકારે છે. પણ સરકારને પોતાના તાગાના અમલદારો પાસે આનો ખરાબર અમલ કરાવવા શ્રમ લેવાની જરૂર છે. આકાર ઉદ્ધારવાની રીત વધારે સ્થિતિરથાપક (Fictitious) કરવાની આવશ્યકતા છે. એ આવશ્યકતા ઇન્ડયા સરકારે સ્વીકારી છે એ સંતોષની વાત છે. એ સંબંધી લૉર્ડ કર્ઝનની સરકાર યોગ્ય પગલાં લેશે એવો સંભવ છે, આશા છે, અંતઃકરણથી એ નામદારને પ્રાર્થના છે. 'અચળ આકાર'ના સવાલના સંબંધમાં નામદાર લૉર્ડ કર્ઝન સાહેબને પૂર્ણ ધ્યાન આપવાની વિનંતિ બધા પ્રજાપ્રતિનિધિઓ તરફથી થયેલી છે. નામદાર લૉર્ડ રિપનની સરકારનો એ બાબતનો ઠરાવ કોઈપણ તરેહના સરકારને નુકશાન વિના અમલમાં મુકી શકાય તેવો છે. જોન. મી. મે-હેનાએ એજ ઠરાવ ઉપર લૉર્ડ કર્ઝનનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. આશા છે કે મી. રમેશચન્દ્રદત્તનો આ સંબંધનો ઉદ્દામ ચલ લૉર્ડ કર્ઝનની સરકાર સફલ કરશે.—એ માર્મ લેવાતા ખેડુનો શરીરસંપત્તિ સુધરશે, તેઓ ધનસંપદ કરી શકશે અને દુષ્કાલપીડા ધણે અંશે નિવૃત્ત થશે.

૩. લોડ કંઝનની સરકારે આ વખતની બજેટ ડિમેંડમાં કહ્યું છે કે હવે મોટો પાણી જલસંચયન (Irrigation) ના કામ, ધણાં જ થોડાં રહ્યાં છે. તો હવે નવા નવા પાણી હોય તેવે સ્થલે સરકારે મદદ આપી કુવા કરાવી રાખ્યાં હોય તો હમેશની ઉપજમાં તેમ જ દુકાલ વખતે ખેડુત અને સરકારને અનંત લાભ થવા સંભવ છે. વર્ષાના અભાવે ખેડુનો એ કુવાથી વાડી કરી પોતાનાં બળદો ઢાંચે અને કુટુંબવર્ગને નબાવી શકશે. કોઈ કૃષ્ણ થવાથી મજૂર વર્ગનો પણ નિર્વાહ ચાલશે. કોઈઆવાડમાં દરેક સંસ્થાનમાં આરંભમાં ખેડુ વર્ગને આજ કામ ઉપર લગાડવામાં આવ્યા હતા. કાઠિયાવાડના આંકડા અધિકારી તરફથી પ્રસિદ્ધ નથી થતા પણ દાર્ઘ્યમ્સને પ્રતિનિધિ એ સંબંધી ને ખુબર આપે છે તે ઉપરથી આ બાબતની હકીકત મળી આવશે. હમણાં જ આપણે જાણ્યું છે કે મેરખીમાં મેરખી દરમારે રૂ ૩૦,૦૦૦) ખરચી પાંચસે કુવા ખોદાવ્યા છે. આ બાબત પણ સરકાર પૂણે રીતે લક્ષમાં લેશે.

૪. ખેડુ વર્ગના સંબંધમાં આટલું વિવેચન કર્યા પછી દુકાલપીડા નેમને ધણી જ અસહ્ય લાગે છે તે વર્ગનો વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે. તે વર્ગ તે મજૂર-દાડીયાનો છે. ગયા ફેબ્રુઆરી રિપોર્ટના આંકડા ઉપરથી માલુમ પડશે કે પ્રત્યેક રિલીફ કેમ્પમાં ખેડુ કરતાં આ લોકોનો વર્ગ મોટો છે. ખાનદેશ જીલ્લામાં ૮૩ ટકા જેટલા આ વર્ગના હતાં એવી નોંધ માલુમ પડે છે. હવે આ વર્ગના સંબંધમાં આટલું તો ખરું જ છે કે એમની સ્થિતિ સહુ કરતાં વધારે દયામણી છે અને હિંદની સામાન્ય ગરીબાઇ આ લોકોને બહુ જ વિધે કરતાં છે. સાધારણ વર્ષ કરતાં દુકાલના વખતમાં મજૂરી ઓછી મળે છે. વળી પૂર્વના એ દેસે ચાણીશ પચાસ વર્ષ કરતાં હાલના સાધારણ વર્ષોના આવમાં પણ બહુ ફેર છે. પૂર્વ જેટલું અમલ એ આનામાં મળતું તેથી ત્રીજા ભાગનું આજ મળે છે અને મજૂરીના દર તો એના એ જ રહ્યા છે એટલે તેમની શરીરની સ્થિતિ દિવસે દિવસે ઉતરતી જાય છે અને ન્યારે મજૂરી નથી મળતી લારે અપવાસ જ કરવા પડે. આ વર્ગનો સવાલ, સહુથી વધારે ગંભીર છે. અને એમની આવી સ્થિતિ એ આપણા દેશની સંપત્તિહીનતાની નિશાની છે. અને આને માટે જ ઉપાય સચવાય છે ને એ છે કે એટલી સિવાય બીજા ધંધા ઉભા કરવા જોઈએ.

ઉપર આપણે જોયું ગયા છીએ કે એટલી સિવાય-બીજા ધંધા-કારીગરીના ધંધા આપણા દેશમાંથી જતા રહેલા હોવાથી આપણને વર્ષે પચાસથી સાઠ કરોડ રૂપિયાનું નુકશાન થાય છે. આપણી કારીગરી શી રીતે અવનત થઈ તેનો ઇતિહાસ બહુ બોધદાયક થાય તેવો છે. પણ આ રથએ એ ઇતિહાસમાં ઉતરતાં વિષયાન્તરતા અને વિસ્તાર થાય એમ છે. માટે એ વિષે અત્રે રહેવાનું નથી. પરંતુ આટલું કહેવું તો જરૂરનું છે કે આપણા તે વર્ગના ઉદ્ધાર-સાર બીજા દુનિયા ઉપર લક્ષ નાંખવાની આવશ્યકતા છે. હાલમાં મુંબઈ અને ચેન્નઈમાં કેટલીક રૂની મીલો વધાવી કેટલાંક માણસોને કામ મળેલું છે એ વાત ખરી, પણ હિંદની વસતિના પ્રમાણમાં ત્રણ ચાર માણસો કદાચ એ અને બીજાં એ પ્રકારનાં કારખાનાંમાં રોકાય તેનો કંઈ જ અર્થ નથી. છવાસી ટકા જેટલી વસતિ માત્ર એટલી અને તેને અંજ-ઉત્પન્ન થતી-એટલે એટલીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા માલ બજારમાં મોકલવા નેવો કરવામાં નોંધતી-મહેનત ઉપર નિર્વાહ કરે છે અને આપણા દેશના મોટી વિચાર.

રિયતિ બહુ જ ભયંકર ગણે છે. ખેતી સિવાય બીજા ધંધા આપણે શોધવા જોઈએ અને આપણા મજૂર વર્ગને માટે તે દ્વારા કમાણીનાં સાધન પૂરાં પાડવાં જોઈએ તેવો તેમનો મત છે. આપણે કેટલી રીતે મહેનત કરી પરદેશમાંથી તે મહેનત અને નફો મેળવી શકીએ એમ છે તેનો મી. જસ્ટિસ રાનડે નીચે પ્રમાણે ખ્યાલ આપે છે:—

* કહે છે કે આપણે,

પરદેશ મોકલવાને બદલે,

મોકલી શકીએ.

તેલનાં બી સરસવ ઈલાદિ.	તેલ.
રંગ કરવાની ઔષધિઓ.રંગ તૈયાર કરેલાં.
ઘણી....આટો.
ડાંગેર....ચોખ્ખા.
ગમ્મી....સાકર.
ફાં....	કાપડ અથવા સુતર
ઉન....	ગરમ કાપડ અને શાલો.
રેશમ....	રેશમી કપડાં વિગેરે.
શણ અને બીડી.	કોથળા અને દોરડાં.
કાચાં ચામડાં....	તૈયાર સાફ કરેલા ચામડાં.
તમાકુ.	કમાવેલી તૈયાર કરેલી તમાકુ બીડીયો વિ.
ચીથરાં.કાગળ.
ઇમારતી લાકડાં.લાકડા અને ફર્નિચર.

પછી પોતે કહે છે કે આ યાદી હજી બહુ લાંબી થઈ શકે. આપણા લોકોનો ઝાઝો ભાગ આવા ધંધામાં રોકાયેલો તે જ આપણે અફે ધન પેદા કર્યું કહેવાય. લાંબુધી આપણે જે કમાઈએ છીએ તે એકના ઘરમાંથી બીજાના ઘરમાં આવે છે એટલુંજ. આમ કરવામાં આપણે ધન (Capital) અને મહેનત (Labour)ની ઉંચી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. અને તેમાં આપણી પ્રગતિ મજૂર વર્ગને તેમ જ ઉંચી શક્તિવાળા વર્ગને પણ પૂર્ણ અવકાશ મળે.†

* Mr. Justice Ranade's " Indian Economics," page. 118.

† અત્રે એટલું નોંધવું રહ્યું છે કે શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડે ઝોરસંગની નહેરના બાંધકામનો પાયો નાંખતા દુકાલનાં કારણ અને વારણ સખન્ધે કેટલાક અગત્યના અને પુષ્કળ બુદ્ધિના વિચારો દર્શાવ્યા હતા—જે ઘણે અંશે ઉપર જણાવેલા વિચારને મળતા છે. પ્રકૃત વિષયમાં રાજ્ય પ્રગતિ ઉત્પન્નનાં કેટલાંક કર્તવ્ય છે એમ એમણે કહ્યું હતું—પણ સરકારમરણું એકુવર્ગને ભારે પડે છે એ વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો ન હતો એટલી એમના ભાવણમાં ન્યૂનતા હતી. ઉપરનો લેખ લખાઈ ગયા પછી, આ વર્ષની ગ્રોવિન્ડ્સ કોન્ફરન્સના પ્રમુખ તરીકે ઓ. મિ. ગોક્લદસે જણાવ્યું છે કે જમીનની મહેસૂલ એજ દુકાલપીડાનું કારણ છે. ગુજરાતની જમાઈદી ઠરાવવાની અને વસુલ કરવાની રીત સંબંધી એમણે બહુ માહિતીવાળું વિવેચન કર્યું હતું—જે જોવા વાચકને વિનંતિ છે.

દુષ્કાલપીડાની અમલતા સંબંધી વિવેચન કરતાં હિંદની ગરીબાઇને પ્રથમ પદ આપવામાં આવ્યું હતું જેહુનોની સ્થિતિ ઉક્ત દિશામાં સુધરે, પરદેશથી આપણે વિશેષ ધન લાવી શકીએ, એટલે આપણે નિકારા એવા પદાર્થોનો યામ કે નેથી અહીં મહેનતનો અને ભુદ્ધિ ના ઉપયોગનો અવકાશ મળે, અને તે બદલ પરદેશથી આપણે ધન લાવી શકીએ અને પરદેશમાં જતા ધનનો કાર્ધ બદલો મળતો નથી તે સંબંધમાં કોઈક લાભપ્રદ રાજ્ય અને લોક તરફથી યોગ્યતા થઇ શકે—તો તે દુઃખદ પ્રાચ્યદર નિર્ધનતાનો કાર્ધ કાગે પણ અંત આવે.

ઉપર જણાવ્યું તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે સરકાર, બુદ્ધિમાન વર્ગ તેમજ ખીન જેહુ અને મહેનતુ વર્ગ એકત્ર થઇ જ્યારે કામ લેશે ત્યારે તે દિવસ દૂરથી પણ દેખાઈ શકશે.—

તા. ૧લી એપ્રિલ

શક્તિ રામ.

એક મુનિનો વૃત્તાન્ત.

*(મળેલુ)

૨.

ગેઢેરજાન " સુદર્શન " ના તન્ત્રી સાહેબ —

અમારા મંડળને પ્રમુખસ્થાને મારા મિત્ર રાવજહાદુર રતનરાયજી છે જુરત જ્ઞાનાના એક ખાનદાન કુટુંબમાં એમનો જન્મ થયો છે એમ કેહેવાય છે કે લક્ષ્મી મિ-જન્મ વખતે ગુણકાનો મુજરે કરાવવાનો આવ પેહેલવેહેલો એમના વડવાઓએ દાખલ કર્યો હતો એ કે સદરજ રિવાજનો પ્રચાર આજકાલ દેશમાં ઘણો વધી પડ્યો છે, તોપણ રાવજહાદુરે તેના તરફ તિરસ્કાર જતાવી, " આપણાનું નામ બોળાય તો છો બોળાય; મારે તેની દરકાર નથી, " એવા વચનોથી કેટલીક વિરુદ્ધની દલિલો રદ કરી, તેનો પગ પોતાના હરમાંથી કાઢ્યો છે, અને વેશ્યાના માનતાનથી પોતાનું મકાન બાદ થતું બંધ કર્યું છે; અને તેને બદલે હરિકીર્તન શરૂ કર્યું છે રાવજહાદુરના સદ્ગુણો સર્વ જગ્યાએ મશહૂર છે કેટલાક લોકોને એમની કેટલીક રીતમાત નવાઈ જવી લાગી છે અને સા-ધારણ લોકદાહને અનુકૂળ લાગતી નથી, પણ તે બાળતમાં રાવજહાદુરનું એમ માનવું છે કે 'લોકશક્તિ ભૂલભરેલી છે. અને તેન વળગી રહેવાને દું બંધાવેલો નથી. દું તો મારી અક્ષયપ્રમાણે વર્તોશ' રાવજહાદુરના આવા વર્તનથી કોઈપણ માણસને કોઈપણ પ્રકારનું નુકસાન થતું નથી તેમાં નિર્દોષતા તથા ખરૂં હિત સમાવલો હોવાથી સર્વ રાવજહાદુર ઉપર ખુશ રહે છે.

રાવજહાદુર દાલમાં પેનશનર છે, સરકારી નોકરીમાં ઉપયુક્ત કલેક્ટરના હોદ્દા ઉપર હતા સાધારણ કારકુનની જગ્યા ઉપરથી પોતાની અક્ષલ હોશીયારી અને પ્રમાણિકપણથી જાણે દરજ્જે ચઢવા હતા. એમણે એમના ચાલતા ચલણમાં સરકારી સત્તાનો દુરુપયોગ

કર્ચો નથી. પોતે અમલદાર છે એવો ફાંકો રાખ્યો નથી. અને સ્વર્ગ હથેળી જેટલું દૂર છે એમ માન્યું નથી. ગરીબને કનડયા નથી. અને નિરપરાધીને સજા મારી નથી. કોઈ દિવસ રૂઝવત લિધી નથી. સરસિદારશથી કાળાં ઘોળાં કર્યાં નથી. સરકારનું ખુરૂં તાક્યું નથી, તેમ લોકોને કચડી નાંખ્યા નથી. અદલત છનસાઈથી વર્ત્યા છે. વિદ્વાનોનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો છે. પોતે અમલદાર એટલે ડાહ્યા અને પોતાના મંડલ બહારના સર્વ બેવકૂફ એમ માન્યું નથી. અમલની કેદના નિશાથી ચકચૂર થઇને સગાંવહાલાં ન્યાતિલાખતિલા અને ગરીબ રિયતિના દોરતબાઇખંધનું અપમાન કર્યું નથી. સર્વ સાથે મિલનસારીથી વર્ત્યા છે. સર્વ માન ખુરશીને છે અને ઉતર્યો અમલ કોડીનો એ સલ એમના મગજ ઉપર ખુજ ઠસેલું હોવાથી, બધા સાથે બલાઇથી ચાલ્યા છે. અને તેથી કરીને જો કે તેઓ હાલમાં પેનશનર છે તોએ લોકોમાં એમનું માન અસલ મુજબ કાયમ છે.

પેનશન લીધા પછી નકામાં કાલાં ગપાં મારવામાં કે ન્યાતની પટલાઈ કરવામાં કે પરનિંદામાં પોતાનો વખત ગાળતા નથી. પ્રભાતનો સમય ઈશ્વરભક્તિમાં ગુમરે છે. અને બાકીનો વખત, એમણે પોતાને ખર્ચે એક ધર્માદા શાળા કાઢી છે,—ન્યાં ઔપચારિક કેળવણી સાથે ધર્મ તથા નીતિની કેળવણી વિદ્યાર્થિઓને આપવામાં આવે છે,—તેના ઉપર દેખરેખ રાખવામાં કાઢે છે. સરકારે જે તથુ વખત એમના વતનની મ્યુનિસીપાલિટીના પ્રમુખની જગ્યા એમને આપવા માંડી હતી, પણ સરકારની માંગણી તેમણે પોતાની અવસ્થા થવાથી તેમજ તંદુરસ્તીના કારણસર ઉપકાર સાથે સ્વીકારવા ના પાડી હતી. “હમારા વખતમાં અમે ધણુએ કર્યું છે ડાહ્યા માણસે મોટાં કાર્યો જેમાં ચંચળતા અને અસાધારણ શારીરિક અને માનસિક શક્તિની જરૂર છે તેવા કાર્યોનો બોલો પોતાના માથા ઉપર બોરી લેતાં પહેલાં તેમને યરાખર નિભાવી શકવાની પોતાનામાં શક્તિ છે કે નહીં તેનો અવશ્ય કરીને પુખ્ત વિચાર કરવો બેઠએ. અને બ્યારે લાગે કે હવે દોરડાં ખેંચાતાં નથી ત્યારે પોતાનાંથી વધારે લાયક અને હોશિયાર માણસના હાથમાં તેમને જવા દેવા એ તેમની દુરજ છે. ખીજા લાયક ગૃહસ્થોને કેળવાવા દો અને તેમની જવાબદારી સમજવા દો.” ઉપર મુજબ રાવજહાદુર એમના એક મિત્ર સાથે વાતચિતમાં બોલ્યા હતા.

રાવજહાદુરે સ્વભાવે ઘણા બોળા, શાંત, આનંદી, અને પરગળુ છે. કોઈપણ માણસ ઉપર કોઈપણ બાબતમાં દ્વેષ કે ખાર રાખતા નથી. કોઈ ખરેખરો ગરીબ એમને બાંરણેથી ખાલી હાથે પાછો ફરતો નથી. ખરેખરા લાયક નિરાશ્રિતોની મોકસ બાતમી તેઓ રાખે છે અને તેઓને વખતોવખત તથુ નહીં પડે તેમ દાણાદુણી, સરસામાન, પૈસા-ટકા મોકલાવી આપે છે. અને લાં લગી ગુમદાન કરતું એ એમનો નિયમ હોવાથી છાપાં-ઓમાં જે ટીપો આવે છે તેમાં એમનું નામ વાંચવામાં આવતું નથી. પરંતુ દરેક સાર્વજનિક અને ધર્માદા કામને એમની ખાતમીમાં અવસ્થ કરીને થોડી ઘણી મદદ દોષે છે.

રાવજહાદુર નીનિમાં એકા છે પરંતુ પોતાની મા બેને સમાન માને છે, અસલનો એમને તિરસ્કાર છે ખોટો ડાળદમામ એમને પસંદ નથી. કોઈનું કોઈપણ પ્રકારે મન દુઃખવતા નથી. પરંતુ જરૂર પડે, અને ખીજો કોઈપણ ઉપાય ન હોય ત્યારે કાણાને મોઢે કાણો કહેવાને સુકના નથી. એમના બન્નોજએ ટાઈમાં એક મહરવની બાબતમાં ખોટી

શાહેદી પુરી હતી તે દારણથી એમણે તેનો અલત તિરસ્કાર કર્યો હતો અને છ મહિના લગી તેની સાથે બાપણુ કરતું સરખું પણ બધું કર્યું હતું.

અમારા મંડળમાં રાવળહાદુર સર્વને ખ્યાર છે. આડોશીપાડોશી ન્યાતીલાગતીલા આકરનોકર સર્વ એમના ઉપર ખુશ છે. વર્ષમાં બે વખત રાવળહાદુર મોટી મિળબાની કરે છે, તેમાં ખસુસ કરીને અમારા મંડળમાંના સર્વને સહકુટુંબપરિવાર આમંત્રણ કરે છે.

મારે કેહેતાં બૂલવું નહીં જોઇએ કે રાવળહાદુર સરકારી નોકરીમાં હતા ત્યારે નામદાર સરકારે બે વખત એમને પોતાની ધારાસભાની કાઉન્સિલમાં મેમ્બર નીમ્યા હતા. તે વખતે તેમણે સરકારને તેમજ પ્રજાને સારો સંતોષ આપ્યો હતો. ખુદ નામદાર ગવર્નરને પોતાના છેવટના બાપણુમાં એમની ખાસ તારીફ કરી હતી. પ્રજાની કેટલીક અડચણોની બાબત સરકારની નજરે આણીને દૂર કરાવવા શક્તિમાન થયા હતા. તેમજ “પ્રજાના હક”ના કેટલાક દિમાયતીઓ જેઓ પોતે નીચે જમીનપર હતા છે એ વાત બૂલી જઈને હવામાં ઊડી આકાશના તારા ગણતા હતા, તેમની શુધ્ધશુધ્ધ, હકીકત અને આંકડાઓની દલીલથી ઠેકાણે લાવી, હવામાં ઉડવાના પ્રયત્નમાં હાડકા ભાંગવાનું જેખમ સહેવા કરતાં રોક ધરતી ઉપર પગ ટેકવી રાખવો વધારે સુલભ છે એ બાબતની તેમને યાદ દેવાવી, તેઓના કેટલાક બૂલભરેલા વિચારો સુધારવાની ફરજ પાડી હતી. છાપાંઓમાં પણ રાવળહાદુરની સારી પ્રશંસા થઈ હતી.

અમારા મંડળમાં ખીજ નંબરનો દરજ્જો મુનશી રસિકલાલનો છે. જાતના કાયદેશ છે. વિદ્યાવત જઈ બારિસ્ટરની પરીક્ષા પસાર કરી આવ્યા છે. ઓકસફર્ડની યુનિવર્સિટીના ગ્રેડ્યુએટ છે. સાહિલશાસ્ત્ર એમના બાપનું છે. અને જુના નાટકકારોના લખાણના અર્થ કરવામાં બલભલા વિદ્વાનોના કાન પકડાવે છે. કાયદા ઉપર એમનો જન્મથી કંટાળો છે. પોતાના પિતાના માન ખાતર જ બારિસ્ટરનો ધધો ચલાવે છે. કાયદાનાં પોયા કરતાં નાટકનાં પોયા એમને વધારે અનુકૂળ છે. હિંદુધર્મશાસ્ત્ર અને મુમલમાનની શરેહ કરતાં “કાવ્યપ્રકાશ” અને “રસગંગાધર” વધારે સારી રીતે સમજી શકે છે. આખી બાણીની “કાંદંબરી” એમના જીભના ટેરવા ઉપર છે. જયદેવના “ગીતગોવિંદ” ઉપર તો ચાલતાન જ છે. એમના બાપ મોટા મોટા રોક શાહુકારો અને રાજરજવાડામાં અને કાકોશમાં ધીરધારનો ધધો કરે છે. અને વારેઘડીએ ટપાલ મારફતે એમના ઉપર સાનગિરોના મુસદ્દા તકરારી છખારોનાં વિશે, તાલુકદારી વગેરે કાયદાના અને દીવાની કાયદાના ટાંચપ્રકરણના ગુચવાડાભરેલા પ્રશ્નો; અને હક બોજ અને લિલામની બાબતો અભિપ્રાય માટે મોકલી આપે છે; જેમના જવાબ એમના બાપબંધ પુનલાલ સોલિસિટરની સલાહ મુજબ તેઓ લખી વાળે છે. દરેક મનોવિકારનું અધ્યયન એમણે મારીપેટ કર્યું છે, પણ તેવા મનોવિકારથી મનુષ્યો ઉપર વ્યાવહારિક કામોમાં શી અમર ધાય છે તેમની એમને ખબર નથી. ખર્ક, ડિમેન્સિયનિસ અને સિમેશનાં બાપણો એમને મોટે છે, અને તેમનો ખારોકાષથી અર્થ સમજે છે. પણ આપણી દાષકાઈનો એક પણ ફેસલો યાદ રાખવાની તમદી લેતા નથી. કોર્ટમાં જઈને મોટા મોટા કેસોમાં રોકાવતા વકીલ બારિસ્ટરનાં બાપણો સાંભળવા કરતાં નાટકશાળામાં જઈ એક્ટરનાં બાપણો સાંભળવાં એમને વધારે પસંદ છે. કોષપણ માણસ એમને બેવકૂફમાં ગણવું નથી, પણ એમના ખરોખ

સદ્ગુણ થોડાને માલમ છે. બપોરનો ધણોખરો વખત 'રાયલ એશિયાટિક સોસાયટી'ની લાઇબ્રેરીમાં ગુમર છે. અને લાંનાં ધણાં ખરાં પુસ્તક એમણે વાંચી કાઢ્યાં છે. પણ થોડા જ અંચકારો એમના માનીતા છે. સંસ્કૃત ભાષાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોવાથી જૂના રિવાજ વહીવટ અને ઇતિહાસની બાબતો ઉપર સાફ અજવાળું નાંખી શકે છે. અને તેથી કરીને આપણા લોકોની હાલની સાંસારિક સ્થિતિ વધારે સારી રીતે સમજે છે. વાર્તિકકાર તરીકે એમનો અભિપ્રાય ઉત્કૃષ્ટ ગણાય છે. અંચકારો એમનાથી ચોંકતા અને ચોંકતા રહે છે. ખેલની શરૂઆત નાટકશાળામાં થાય છે ત્યારે એમનું ખરૂં સ્વરૂપ પ્રકાશે છે. દરેક જાતના રાગ રાગણીઓની યુજ સારીરીતે કરી શકે છે. એકદરે (નટો)ને તેમજ જોનારાઓને એઓ જ્યારે નાટકશાળામાં હાજર હોય ત્યારે ગમત સારી પડે છે. ગેનેજરો એમનું માન બહુ જ રાખે છે. કોઇપણ નાટકશાળાને ન્યાય કે ખુવાર કરવાની એમનામાં શક્તિ છે, દરેક સારા એક્ટરને ઉત્તેજન આપે છે, અને પ્રસંગોપાત સચનારૂપ કેટલાક સુધારાઓ સૂચવે છે, જે મેનેજરોને ઉપકાર સાથે કયુલ રાખવાની ફરજ પડે છે. દરેક નાટકશાળામાંથી વખતો-વખત એમને માટે પાસ આવે છે. તે પોતાના દોસ્તદાર ભાઈ/બંધ કે ગરીબ પડોશીઓમાં વહેંચી નાંખે છે. અને દરેક વખત નાટકશાળામાં પોતાને ખર્ચે જ ખેલ જોવા જાય છે.

અમારા મંડળમાં ત્રીજા નંબરનો દરજ્જો રોક જાલભાઈ જંગમ્બારીનો છે. મુંબાઈની બે ત્રણ મિલોના એ માલીક છે અને બોજ બે ત્રણમાં ગયરેક્ટર છે. તે ઉપરાંત કમીશન એજન્ટનો પણ વેપાર કરે છે. ચીન જાપાન રંગુન સીંગાપુર જંગમ્બાર વિલાયત અમેરિકા સાથે એમનો લાખો અને કરોડોનો વેપાર ચાલુ છે. ચીન જાપાનની સફર તો જાતે પણ કરી આવ્યા છે. એમના ધંધામાં ઘણી જ ઉંડી સમજ ધરાવે છે. રૂનો સોદો કરવામાં એકા છે. એમને નામે જંગલમાં પણ હૂંડી પાડી શકે એમ છે. જાલભાઈ લીલાધરની પેઢીના મુખ્ય ભાગીયા છે. એમના ભાગીયા લીલાધર દેવજી પણ એમના જેવાજ કુશલ છે. અને કર્તમ ખાતામાં અને વીમાવાળા તથા દલાલો-માં એમનો વગ અને કાણુ જખરો છે. પણ જરા સેહેલાણી હોવાથી કામકાજનો ધણો જોજો જાલભાઈ રોક ઉપર પડે છે. જાલભાઈ રોકને વખતો વખત આડી અવળી માલ વગરની મશકરી કરવાની ધણી ટેવ છે, પણ એમના તાગાના માણસોને તેમજ લાગતા-વળગતાને તેમાં બેહદ રસ પડતો હોય એમ માલમ પડે છે. દેશપરદેશના વેપારના દરેક મથકની ચોક્કસ ખબર રાખે છે. અને એમના એજન્ટો અને નોકરો એમને પજોપજની ખબર મોકલી આપે છે. અને તે બાબતમાં જરાક દીલ કે કસુર થાય તો તેમને ઘણી સખત નસિહત જાલભાઈ રોક તરફથી મળે છે. જાલભાઈ રોક સ્વભાવે ઘણા કરકસરીયા છે અને એમના ખૂટ અને ગરમ ડગલો લગભગ ત્રણ ચાર વર્ષ લગી સાચવી સાચવીને ચલાવી શકે છે. સહેજ થીગડાંની એમને દરકાર નથી. “કાટેલે કપડે અને ધરડે માળાપે લજવાનું શાનું?” એમ વખતોવખત બોલે છે. “ભાઈ, કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય અને ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય.” બ્યાવહારિક બાબતોમાં પારસીઓના જૂના વિચારોને વળગી રહે છે અને પોતાના કુટુંબના તમામ માણસને તે મુજબ વર્તવાની ફરજ પાડે છે. દરીયાને “રુસ્તમ પેહેલવાન”ની ઉપમા આપે છે. એમની નજરમાં તરવારથી મુલક જીતવા કરતાં તેમાં બહેપાર અને દૂનરથી પોતાનો કાણુ વધારવો વધારે ઉદાપણુ ભરેલું છે એમ આવે છે. એમની ઇમેજ ઓશીસતા હેડકલાર્કને જ્યારે પચાસ રૂપીયાનો પગાર મળે છે ત્યારે એમના

મોઢા સુતીમ હરજી વેલશીને તેના નામાની બાહોશી તથા સોદો કરવાની કુશલતા ખાતર રૂપીયા ત્રણસેનો માસિક પગાર મળે છે. કોઇ પણ ઇત્રેજી બણેલા એમને લાં નોકરી બોળવા આવે છે સારે જાલભાઈ રોડ તરફથી “નામુ જાણો છો ?” એવો પેહેલો સવાલ થાય છે અને જો નોકરમાં જવાબ મળ્યો તો રોકડું પકડાવી દે છે કે “બાવા તમારે લાયક માટે લા જગા નથી. અહીંના લોકો વહેપાર ધંધાની બાબતમાં બરાબર ધ્યાન નહીં આપતાં ‘નકામી’ ‘એમે’ ‘ખીએ’ થાય છે હું કે દા’ડે ‘એમે’ કે ‘ખીએ’ થયો છું—એ તો જાણો છો કેની—‘બણે કારસી વેચે તેલ’ ? મારા મનને તો બે બદામનો પણ વેપારી તે તમારા બાર ગજના પુછડીયા તારા કરતાં મોટો છે. દેશમાં ધણુંએ કરવાનું છે. કાચલાને લોદાની બાણોનો શોધ કરો. રૂનો સારો પાક થાય એમ કાશીશ કરો. ઈજનેરનો ધંધો કરો. એમાં દેશનું બહુ રહેલું છે આજસે હિંદુસ્થાનનું નખોલ વાળી નાખ્યું છે અને દૂનરના જો રથી જાપાન જે કુછ ગણતીમાં હતું નહીં તે આજે ટોચપર જઇને બેઠું છે. બાઈ, હિંદુસ્થાનને વંગરમહેનતે લખેશરી થઈ જવું છે. બાવા, પસીના વગર રાતી અડધી પણ મળતી નથી સાહેબ, મેં ગોદીમાં લાકડા ફાડ્યાં છે—મિલોમાં ફિટર તરીખે કામ કર્યું છે. રેલવેપર દ્વાપરમેન હતો. લીવાધર રોકના બાપનું બહુ યજ્ઞે કે આ ધંધો સુઝાયો, તો આ રિધતિએ મોહોમ્મો છું બલે તમે કોનએસો બરો કે કોનફરન્સ બરો. મોટાં મોટાં ભાષણો કરો. પણ એથી કાઈ પણ દેશનું દલદર ફૂકાવાનું નથી. જો દોડીયું કમાયું હોય તો ખૂટ ઈસ્લામીન ઉતારો, બડી બડી વાતો કરવી મૂકી દો. આગવાળી હાકડું ચલાવો, દેશ પરદેશ કરો. અને બચાકચાંની જગજગ નાનપણથી હોરવા કરતાં બે દોડીયાં કમાયા પછી ‘હોરો.’ આવા વખતોવખત ઉભરા કાઢી જાલભાઈ રોડ અમારા મંડળને રંજન કરે છે.

સુબેદાર કિલાવરખાન અમારા મંડળના ચોથા પ્રતિષ્ઠિત સભાસદ છે. એઓ ખરેખરા બહાદુર નર છે. “બડી બડી બાતા” કરવાની એમને ટેવ નથી. લશકરી ખાતામાં સી-પોઈન્ટના ફરજીત ઉપરથી ‘સુબેદાર મેજર’ના હોદ્દા લગી પોતાની બાહોશીથી ચઢ્યા હતા કા-પુલ, કંદહાર, ખરમા, સુવાકીન, હખશાન વગેરે મુલકોમાં લડાઈ જોઈ આબ્યા છે. અને એમની બહાદુરીને માટે એમને સરકાર તરફથી મોટા મોટા ચાદો મળેલા છે. એમની નિમકહલાલીથી સરકારે ખુબ થઈ એમને મોટી મોટી જામીરો ઈનામત કરી છે. લડાઈમાં મોટા મોટા કરનલો અને જનરલોને પણ વખતોવખત કીમતી સલાહ આપેલી છે અને તેમનાં અભિપ્રાયો બદલવાની ફરજ પાડેલી છે. લશકરી ખાતાની મસલતની બેઠકમાં પણ એમને ખુરશી આપવામાં આવેલી છે. હાલમાં પેનશનપર છે. પણ વખતોવખત લડાઈની વાતો સાંભળે છે સારે એમનો જુરસો ઉઠેલો આવે છે. “પિયુ હકના એ નામરદ ઝોર નિમકહરામકા કામ હે. કતલ હો જના ઝો બેહેતર હે. ‘નેકોનારન વ લા આરન કે મુરદ બેલુ એ બદનામી’” એમને કોઈની ખુશામત કરવાની ટેવ નથી. અને અતિથય ગુરસે થાય છે, કે, તરત એમનો હાથ તરવારની મૂઠ ઉપર જાય છે સાદીની, અને હાશીકની ગજલો

“ અર્થ:—નિમકલંકે જાળી મરતું એ ઠીક,—કેમકે નામ બદનામ થાય તે કરતાં મૃત્યુ વધારે સારું.”

એમને મોઢે છે અને વર્ષનો વખત તેમના મડલને સમગ્રવી હસાવે છે. લડાઇયોનું વર્ણન કોઈ કોઈ વખત કરે છે સારે સર્વનાં રૂવાં ઉભાં થાય છે. એમના મિત્ર કિશોરસીંગને દુ-શમનના પંજમાંથી કંદકાર આગળ ને બાહાદુરીથી એમણે બચાવ્યો હતો અને જ્યો એમના શરીર ઉપર બે ત્રણ ભયંકર જખમો થયલા, તેનું વર્ણન જ્યારે કરી બતાવે છે સારે અમને આનંદાશ્રુ પડ્યા વિના રહેતાં નથી.

વિલિયમ મિડલવે નામના યુરોપીયન ગૃહસ્થ અમારા મંડલમાં પાચમા મેંબર છે એમનો ધંધો ન્યુસપેપરમાં લખાણો કરવાનો છે. આખા હિંદુસ્તાનનાં નામકિત પેપરોમાં વખતો-વખત એમનાં લખાણો વારાફરતી વાંચવામાં આવે છે કેવળ આકાશમાંથી ન્યુસપેપરમાં લખાણ કરવા તુટી પડ્યા નથી. એમને રાજ્યપ્રકરણનું માર્ગ જ્ઞાન છે. જુદા જુદા દેશના ઇતિહાસો મનન કરીને વાંચ્યા છે. દરેક રાજ્યનું બંધારણ શા પાયા ઉપર છે અને તેથી કરીને લાંબી પ્રજાની સ્થિતિ ઉપર શી અમર થાય છે તેનો એમણે બારીકાઈથી અભ્યાસ કર્યો છે. ન્યુસપેપરમાં લખાણ કેમ કરવું એ બાબત સારી તાલીમ લીધી છે. મામિક ૩૦૦) ત્રણસો રૂપિયાને પગારે એક પ્રતિષ્ઠિત ન્યુસપેપરની ઓફીસમાં માત્ર વરસ લગી મળ-એડિટર દ્વારા. પણ એક મહત્ત્વની રાજકીય બાબત ઉપર એમના એડિટર માથે મતભેદ પડ્યાથી એમણે પોતાની જગાનું રાજનામું આપી છુટાં છવાયાં લખાણો કરવાની રીત પસંદ કરી છે. એમનાં લખાણો ધણાં છટાદાર, અને જુસ્સાવાળાં હોય છે; પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારની અતિશયોક્તિ વગરનાં અને મર્યાદાસર હોય છે. દરેક બાબતમાં બંને પક્ષની સમ-તુલના કરી દરેકને અનુકૂળ પડે એવો મધ્યમ રસ્તો શોધી કાઢે છે. પુરેપુરા રાજ્યબક્ષ છે પણ જરૂર પડે સરકારી અમલદારોની ભૂલ બતાવવાને સુકતા નથી. કોઈ પણ તરફથી લખાણ કરવાની રીત એમને પમદ નથી, પણ ને હકીકત એમને સલ અને વાજબી લાગે છે તેને જ મદદ આપે છે. લખનાર તરીકે પોતાની જવાબદારી સારી રીતે સમજે છે. કંઈ બાબત ન્યુસપેપરમાં લાવવા જોગ છે ને કંઈ નથી એ સારી રીતે સમજે છે અ-સુક માણ્યમને કે અમુક બાબતને નુકસાન કે ફાયદો કરવામાં જાહેર હિત મનાયલું નથી એમ એમનું માનવું છે. આધાર વગરનું અને કોઈ પણ માણ્યસને નાદક ગેરઈન્સાફ થાય અને તેની આબરૂને નુકમાન પોહોંચે એવું લખાણ એમના તરફથી થતું નથી. પરંતુ ને નિયમો ઉપર રાજ્યના સારા બંધારણને કે સામાન્ય લોકની સુખશાંતિનો આધાર રહેયો હોય છે તેમનું ઉત્તરંધન કરવા કોઈ પણ માણ્યસ યત્ન કરે છે તે તેની જડતી લેવા સુકતા નથી. કોઈ પણ વિષય ઉપર પુરેપુરી માહિતી સિવાય ટીકા કરતા નથી. દરેક પક્ષને વા-જબી ઇનસાફ આપે છે. દરેક કોમમાં શી શી ભુલો અને ખોડખાંપણ છે તે સારી રીતે સમજે છે. એક કોમને બીજી સાથે લડાવી મારતા નથી-એકને આકાશની ટોચ ઉપર ચ-દાવી બીજીને લાત મારી ગગડાવી પાડતા નથી. પણ દરેક કોમનું સામાન્ય હિત એકમે-કના પરસ્પર કલ્યાણમાં સમાયલું છે એવો એમનો અભિપ્રાય છે. આથી કરીને એમનાં લખાણો સર્વને પ્રિય થઈ પડ્યાં છે અને સરકારમાં પણ સાફ વજન ધરાવે છે.

અમારા મંડલ ઉપર સહિતના ઝૂંગારરહસ્ય, મોજશોખ અને સુંદરીવર્ગ સંબંધી હકીકતોની બાબતમાં અજ્ઞાનતાનો દોષ નહીં રહે તે વાસ્તે અમારા મિત્ર લાલા રમાલાલ

અમારા મંડળમાં મોજુદ છે. ઉમરે તો જરાક પ્રાઠ છે પરંતુ દાપટીય અને જતનથી એ-
મના શરીરને એવું માચવ્યું છે કે જાણે જુવાનિયા જરવા જણાય છે. સ્વરૂપે સુંદર અને
વરણાગ્રીયા છે. એમના શરીરનો એક વાળ પણ એમણે ઘોળો ચવા દીધો નથી. અતર,
પોમેટમ, હેરફુશ અને લવંડર વાદરથી એમનું શરીર બેહેક મારે છે. પાન સોપારી અને
એલચીના ખીડાં ચાવીને હોક લાલચોલ રાખે છે. આંખમાં ઘોળો સુરમો આંજ છે, પ-
ટીયા પાડે છે, અને નાજુકડી રૂપીના હાથાની લાકડી લઈ ધીમે ધીમે હલાવતા હલાવતા
અમારા મંડળના એકઠા થવાના મકાનમાં દાખલ થાય છે. હાથમાં હીરાની બે સુંદર
પાણીદાર વીંટીઓ અને જાકીટ ઉપર સોનાનો સુંદર અછોડો અને ધડીયાલ લટકતી રાખે છે.
નકશીદાર રૂપાની નળીમાં ખીડી ખીચે છે મીઠાશબરેલાં મર્મવચનો બોલે છે. એમની વાતચીત-
થી અમારા મંડળને ઘણી ગમત પડે છે. ઘણા જ આનંદી અને ખુશ મિજાજના છે
અને બલભલાનું દુ.ખ એક ધડીમાં વિસારી દે છે. સ્ત્રીવર્ગને લગતી તમામ હકીકત વિશે
પૂર્ણ માહિતી ધરાવે છે. 'રંગીલી છત્રીલી' ની વાતોનો મંડાર એમની કંને ધુબળ છે.
સ્ત્રીના દરેક પેશાક, અલંકાર અને આભૂષણનો અથથી તે ઇતિ સુધીનો ઇતિહાસ એમને
માલમ છે. ચંદનદાર-ગંજરા-તારામંડળની અંગડીયો-છંદ-સાંકળાં-હકસાંકળ-લંગર-મો-
હનમાળા-નામકણી-ચાક-ગવન-સાડી-અંબર ક્યા ક્યા વખતે અને શા કારણથી સ્ત્રીવ-
ર્ગમાં દાખલ થયાં તેનો મનોરંજક ઇતિહાસ આપે છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ સીધા સેંચાને બ-
દલે વાંકા એથો કેમ પાડે છે, અસલની ચોળીને બદલે હાથ સુધીનાં બદન કેમ પેહેરે છે,
તેમનું કારણ એમને ખબર હોય છે. બે ચાર ગાયન કલ્પોના પેટૂન છે. નાટકશાલામાં
મારી સ્ત્રીએક્ટરો વગર ખેલ દીપતો નથી એવો એમનો અભિપ્રાય છે. દિવાળી તો અવશ્ય
મુંબાર્દમાં જ કાઢે છે. અને ઉનાળામાં મહાબલેશ્વર-માધેરાન-કે હુમમ્મ ઉપડી જાય છે. પાલવા
બંદર, બેક બે, બેસ્ટ્રેડ, બ્યાં બ્યાં સુંદરીઓના ટોળાં એકઠાં થાય છે ત્યાં ફેરા આંદા માર-
વામાં એમને ગમત પડે છે, મોટા તેહેવારો અને મેળાને દિવસે અવશ્ય મંદિરમાં ફરન
કરવા જાય છે. અને અનેક પ્રકારની ખાતમી મેળવી મંડળને રંજન કરે છે. દરેક મિજ-
લસ-કે જલસામાં એમની હાજરી હોય છે. વાતચીત, જાપાની અને છટામાં બલભલાનાં
મન હરણ કરી નાખે છે. અમુક અમુક જાતની સ્ત્રીઓનો પેશાક, અલંકાર અને બોલવા-
ચાલવા-હોંડવામાં શો શો તફાવત હોય છે તેનું એમણે ચોક્કસ અધ્યયન કર્યું છે. દર શનિવારે
નાટકમાં ગયા પાકી સુકતા નથી-નાટકશાળામાં એક નાની સરખી છાજડીમાં દારમજરા
કલગી તોરા લઈ જાય છે અને સારા સારા એક્ટરોને તેથી ખુશી થાય છે ત્યારે પધારી
લે છે-પૈસાની એમને જરા ફિકર નથી. મર્મશ્રીમંત છે. એમનો બધો વહીવટ લાલચોલની
ટળનો છે. જીવના દોલા છે. સગાં વાહાલાંને સારી મદદ કરે છે. સ્ત્રીવર્ગ શિવાય ખીછ
બધી ખાખતમાં એમનું વર્તન પ્રશંસાને પાત્ર છે. છેલ્લું જ ગૃહસ્થનું વર્ણન કરવાનું છે તેમને
અમારા મંડલમાંના સમાસદ ગણવા કે નહીં તે ખાખત ઉપર સવાલ રહે છે, કેમકે તેઓ
અમારી મીટીંગમાં જવલે જ પધારે છે; પણ જ્યારે જ્યારે એમનાં પગલાં થાય છે ત્યારે
મર્મને આનંદ થાય છે. ઘણા જ પવિત્ર અને સાધુ વૃત્તિના ગૃહસ્થ છે. એમનું નામ પંડિત
સંતોષ(પ)રામ છે. અમિત્રોત્રી છે, પ્રણો વખત કર્મકાંડમાં કાઢે છે. વેદ, વેદાંગ, ઉપનિષદ, પુરાણો
અને પદ્ધતિનો એમણે સારો અભ્યાસ કર્યો છે, અને તેનું રહસ્ય સારી થેઠે સમજે છે.

તેમ યુરોપીયન સાહિત્ય કે તત્ત્વજ્ઞાનથી અજાણ્યા નથી—શિક્ષણીયર, પ્લેટો, કાંટ, અને માર્ક્સ ઑરેલિયસ, એમને પ્રાણુસમાન પ્રિય છે. વેદાંતમાં શ્રીશંકર મતના અનુયાયી છે. પણ રામાનુજ સંપ્રદાયને વારસે પણ એમને ધણું માન છે. અને વ્યાવહારિક લોકોને તો તે વધારે અનુકૂલ છે એવો એમનો મત છે. કોઈપણ રીતે ધર્મોષ નથી, અને દરેક ધર્મમાં શુદ્ધ તત્ત્વોનું રહસ્ય છુપાયેલું છે એવું એમનું માનવું છે. કોઈ વખતે જ્યારે ધર્મ સંબંધી વ્યાખ્યાન આપે છે ત્યારે અમારા મિત્રમંડળની અક્લ શુભ ચર્ચ જાય છે, અને મનોવૃત્તિ એવી તો તદ્દલીન ચર્ચ જાય છે કે જાણે આપણે માણસ પાસે બેઠા નથી પણ કોઈ દેવ પાસે બેઠા છીએ. જ્યારે બોલવું શરૂ કરે છે ત્યારે ધણી જ ગંભીરાઈથી અને તીવ્રતા લાગણીથી, અને આ ક્ષણભંગુર સંસાર સાથે જોને કંઈ સંબંધ નથી અને જેનું સર્વ હિત ઈશ્વરી જ્ઞાન, ઈશ્વરભક્તિ અને ઈશ્વરસેવામાં સમાવડું છે, એવી મીસલથી બોલે છે. ગ્રાતા ઉપર આથી ધણી જ ઊંડી અસર થયા શિવાય મહેતી નથી.

પ્રિય તંત્રી સાહેબ, આ મારા દરરોજના સોજતી છે

લી. સેવક,
મુનિ.

રાજ્યનું મૂળ.

(મહેલ) *

(અનુસન્ધાન ૫. ૧૯૨ થી)

જંગલી અને આર્ય લોકોની સ્થિતિ અવલોકવાથી સામાન્ય રીતે આપણે એમ કહી શકીએ કે કુટુંબોના એકઠા થવાથી ગામ વગેરે છે, ને ગામોના સંયોગથી રાજ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. ગામ વસાવી એકત્ર થયેલાં કુટુંબોને આપણે ગ્રામ-સમુદાય એવું કુંકું નામ આપી શકીએ. ગ્રામ-સમુદાયમાંથી રાજ્યની ઉત્પત્તિ હોવાથી આપણે હવે તેનાં લક્ષણો તપાસવાં જોઈએ.

હિંદુસ્થાન, રૂશિયા અને સ્લેવોનિયામાં હજી પણ ગ્રામ-સમુદાયો છે, તેમ જ ઈંગ્લેન્ડ, આયરલેન્ડ, સ્વિટ્ઝરલેન્ડ, જર્મની અને ખ્રીસ્ત દેશોમાં તેનાં ચિહ્નો હજી પણ રહી ગયાં છે. આ પ્રમાણે રાજ્ય પહેલાંનું બંધારણ ચોક્કસ ધણી પ્રદેશોમાં ટકી રહ્યું છે. હિંદુસ્થાનના લોકોમાં ખ્રીસ્તના કરતાં સ્થિતિપાલકત્વ વધારે હોવાથી પ્રાચીન ગ્રામ-સમુદાયો એમના એમ હજારો વર્ષથી ટકી રહ્યા છે. લીવોર્નર લખે છે કે:—“પ્રાંતો વખતો-વખત એકના હાથમાંથી ખ્રીસ્તના હાથમાં પડતા, ને એક દેશી રાજ્યના તાબામાંથી ખ્રીસ્તના તાબામાં જતા, પણ ગામનું જીવન એક સરખી રીતે અગર મોટે ફેરફાર થયા વિના ચાલ્યું ગયું અગર જો કે રાજ્યકર્તાઓ તેઓથી બને તેટલો મોલ ઉપાડી જતા તો પણ ગામવાસીઓ વાળે ગયા ને લખ્યે ગયા.” સર આર્લ્સ મેટકાફના લખાણ^૨

* લખનાર:—૧. રા. હરજીવન ભગવાનજી શુક્લ. ખી. એ. એલએલ. ખી.

૧. જુલો “ Citizen of India,” P. ૬.

૨. જુલો “ Elphinstone's History of India,” P. ૬૮.

(minute) માંથી નીચેનો ફક્કરો ખરેખર લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે:—

“ ગ્રામ-સમુદાયો નાનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો છે, તેઓની અંદર તેમને જે કંઈ જોઈએ તે તમામ-સમાયેલું છે, અને તેઓ ખીજા દેશના સંબંધોથી ધણું ભાગે મુક્ત છે. એક પછી એક એમ ઘણા રાજ્યવંશો પડી ભાગે છે; ઉપરાઉપરી રાજ્યપરિવૃત્તિ થયાં કરે છે; હિંદુ, પઠાણ, મોગલ, મરાઠા, સીખ, અંગ્રેજ, એ તમામ તેમના વારા પ્રમાણે માલીક થાય છે; પણ ગ્રામ-સમુદાય તેને તે રહ્યા કરે છે. આક્રમણ વખતમાં તેઓ હથિયાર લે છે, અને ગદ ચણે છે; દુશ્મનનું લશ્કર દેશમાં ચડતે પસાર થાય છે; ગ્રામ-સમુદાયો પોતાનાં દોર ગઢની અંદર ભેગા કરે છે, અને દુશ્મનને ચીડવ્યા વગર જવા દે છે. જો તેમને લૂટ-વામાં તથા પાપમાલ કરવામાં આવે અને તેમની સામેનું લશ્કર નહિ હરાવી શકાય તેવું હોય તો તેઓ તેમની સાથે બાકચારો રાખનારાં છેટે આવેલાં ગામોમાં નાશી જાય છે; પણ જ્યારે તોફાન આવ્યું જાય છે ત્યારે તેઓ પાછા આવે છે અને પોતાના ધંધાઓ ફરી શરૂ કરે છે. ગામોમાં વસ્તી ન રહી શકે એવી લૂટ અને કતલ ઘણા વર્ષ સુધી દેશમાં ચાલુ રહે તોપણ જ્યારે જ્યારે ગામનો શાન્ત ભોગવટો લેવાની શક્તિ ફરી પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ત્યારે જુદા પડી ગયેલા ગામવાસીઓ પાછા આવે છે. એક જમાનો આવ્યો જાય તોપણ ખીજો જમાનો પાછો આવશે જ, દીકરાઓ પોતાના બાપની જગ્યાઓ લેશે જ; ગામ તળીઆટાની તે જ જમીન, ઘરાની તે જ જગ્યા અને સીમના તે જ ખેતરો, ગામ ઉજડ થતી વખતે આવ્યા ગયેલાના વંશજો ફરી પોતાના કબજામાં લેશે; અને નહીં બાપતથી તેઓ તે છોડીને જતા પણ નહિ રહે, કેમકે વિદ્વાન અને આક્રમણ મમયમાં તેઓ ટકર લેશે, અને લૂટ તથા જુલમને હાંપવા માટે જોઈતું બળ પ્રાપ્ત કરશે. આ દરેક ગ્રામ-સમુદાય એક સ્વતંત્ર નાનું રાજ્ય છે, એવા ઘણા ગ્રામ-સમુદાયોના સયોગથી હિંદુ-સ્થાનના લોકોની સ્થિતિ, તેઓને જે રાજ્યપરિવૃત્તિઓ ને ફેરફારો મહત્ત્વ કરવા પડ્યા છે તે તમામ વચ્ચે, જેવી જળવાઈ રહી છે તેવી ખીજા કશા કારણથી જળવાઈ રહી નથી, અને તે જ તેમના સુખનું અને ઘણીખરી સ્વતંત્રતા જે ભોગવાય છે તેનું ધણું અંશે કારણ છે. ”

ગ્રામ-સમુદાયનાં જુદાં જુદાં વર્તમાન સ્વરૂપો અવલોકવાથી આપણે તેનાં ચાર લક્ષણો સુકરર કરી શકીએ છીએ. પ્રથમ લક્ષણ એ છે કે ગામવાસીઓ પોતે સૌ એક પુરુષમાંથી ઉતર્યા છે એવું માને છે. આ માન્યતા જ તેમના બંધારણનો પાયો છે. ઈંગ્લેન્ડનાં કેટલાંએક ગામોનાં નામો આ દૃષ્ટિકોણની સાક્ષી પૂરે છે. વેલિંગ્ટન ગામ વેલિંગ્સ લોકોનો વામ સુચવે છે. વોલિંગ્ટન, વોલિંગ્ટોર્ડ, એ નામો પણ નેવી જ સૂચના આપે છે હિંદુસ્થાનમાં પણ ગ્રામ-સમુદાયનો પાયો સમગ્રોત્તવ છે એમ સર હેનરી મેન કહે છે લાંબા વખત સુધી આ સમગ્રોત્તવની માન્યતા દંતકથા તરીકે ટકી રહે છે. ખીજું લક્ષણ એ છે કે ગામનો કારોબાર કુટુંબોના વડીલોની સભાના હાથમાં હોય છે, અને તે સભામાં કેટલીએકવાર ગામનો પટેલ અથવા મુખી પ્રમુખ તરીકે ખીરાજે છે. સર હેનરી મેન કહે છે કે હિંદુસ્થાનના શુદ્ધ ગ્રામ-સમુદાયોમાં સભા જ કામદાન કરે છે કુશિયામાં હજી પણ મત્તા જ રીવાજ મુજબ ઇનમાદ આપે છે. સભાનું કામ કચ્છા સુકાવવાનું અને સમુદાયની મિલકતની વ્યવસ્થા કરવાનું હતું. ત્રીજું લક્ષણ એ છે કે ગ્રામ-સમુદાય જમીન

તથા ખેડ તમામ કુટુંબ વચ્ચે મજમું રાખે છે. હાલ જે ગ્રામ-સમુદાયો જોવામાં આવે છે તેમની મોટી સંખ્યામાં સીમના જે ભાગ પાડેલા જોવામાં આવે છે: (૧) પડતર જમીન અથવા ગૌચર, જે સૌ કુટુંબો વચ્ચે મજમું હોય છે, (૨) ખેડવાણુ જમીન જેના ભાગ પાડવામાં આવેલા હોય છે. આ ખેડવાણુ જમીન કેટલેક સ્થળે અમુક સુદતે નિયમસર જુદાં જુદાં કુટુંબોમાં ફરી વહેંચવામાં આવે છે, અગર તે કુટુંબોની ધીમે ધીમે આવગી થતી જાય છે. પંજાબમાં ફક્ત પડતર જમીન મજમું છે, અને ગ્રામ-સમુદાય સરકારની મહેસુલ માટે મજમું જવાબદારી ભોગવે છે. આવાં ગામોને બાંધવારી ગામો કહેવામાં આવે છે. પાણુ લોકોમાં અને રૂશિયાના મીર લોકોમાં ખેડવાણુ જમીનની ફરી વહેંચણી થાય છે. ગૌચર મજમું રાખવાના દાખલા તો ઈંગ્લંડના ઘણાં પેરિશોમાં પણ જોવામાં આવે છે. ગ્રામ-સમુદાયનું ચોથું લક્ષણ એ છે કે તેમાં મજમું દેવરયાન રાખવાનો દસ્તુર હોય છે. યુરોપના ગ્રામ-સમુદાયોમાં ખ્રિસ્ત ધર્મના પ્રવર્તવાથી હાં આ લક્ષણનાં યોડાં જ ચિહ્ન નજરે પડે છે, પણ હિંદુસ્થાનનાં ગામોમાં હજી ચોરાઓ જોઈએ છીએ.

હવે પ્રાચીન પ્રગ્નઓના રાજ્ય પહેલાંના બધારણ વિષે આપણે શું જાણીએ છીએ તે જોઈએ જુન.માં જુની આર્ય પ્રગ્નઓ હિંદુ, ગ્રીક અને રોમન છે. તેમાં પ્રથમ આપણે હિંદુઓનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તપાસીએ.

હિંદુઓનું જુનામાં જુનું પુસ્તક ઋગ્વેદ છે. તે ઉપરથી વૈદિક વખતની સાંસારિક સ્થિતિની આપણને ખબર પડે છે. ગોદડસ્ટકર લખે છે^૧ કે:—

“આ વેદનાં સૂત્રો ઉપરથી હિંદુઓની સાંસારિક સ્થિતિ બરવાડ અથવા અસ્થિર-પાસી લોકોના જેવી જણાતી નથી, પણ તેનાથી ઘણી સુધરેલી જણાય છે. કસ્ટાઓ, રા-હેરો, મોટા રાજાઓ અને તેમની મોટી દોલત વિષે સૂત્રોમાં વખતોવખત જોલવામાં આવે છે. ખેતી ઉપરાંત—વજ્રવાનો, કીમતી ધાતુઓ ગાળવાનો, રથ કરવાનો, સોના રૂપાનાં બપ્તર અને સોનાનાં આભૂષણ કરવાનો હુન્નર અને એવા ખીજ નાના પ્રકારના ઉપયોગી હુન્નરો લોકો જાણતા હતા એમ દેખાય છે. તેઓ સોયનો તથા વાજિતનો ઉપયોગ કરી જાણતા હતા તે વખતના હિંદુઓ મહાસાગરથી વાકેફ હતા એટલું જ નહિ, પણ તેઓએ કેટલીએકવાર નૌકાયુદ્ધો કર્યાં હોય એમ માલૂમ પડે છે. તેઓ ઔપધનું જ્ઞાન ધરાવતા હતા, અને ખગોળવિદ્યાના ગણિતમાં તેઓએ કેટલોએક પ્રચાર કર્યો હોય એમ લાગે છે, કેમકે સૂર્યવર્ષ તથા ચંદ્રવર્ષ વચ્ચેનો તફાવત કાઢી નાંખવા માટે અધિક માસ તેઓએ દાખલ કર્યો હતો એમ લખેલું છે.

“તેમ તેઓ સુધારાની માથે આવતા દુર્ગુણોથી પણ મુક્ત નહોતા, કેમકે આપણે આ સૂત્રોમાં વેસ્થા, શુભ જન્મ, તથા જુમારી અને ચોરા વિષે વાંચીએ છીએ.

x x x x x

“તે વખતે ન્યાતીજધન દાખલ થયું નહોતું એમ જણાય છે.”

ઋગ્વેદસંદેશના વધારે પ્રાચીન ભાગમાં આપણે હિંદુઓને સિંધુ નદીના કીનારા ઉપર આવી વસેલા જોઈએ છીએ એટલું જ નહિ પણ પંજાબની પણ પેલીકાર, કા-

બુદ્ધમાં આવેલી કુમા નદી ઉપર વસેલા જોષ્ઠએ છીએ. હિંદુઓ ત્યાર પછી પૂર્વ તરફ ધીમે ધીમે કેવી રીતે પ્રસાર્યા તે પણ આપણે જોષ્ઠએ છીએ. વૈદિક વખતમાં સમાજની અંકિત ગૃહપતિતાબાનું કુટુંબ હતું. કુટુંબનું દરેક અંગીબૂત ગૃહપતિની આજ્ઞા પાળતું ગૃહપતિ પોતાના તાબાના પોતાના કુટુંબીઓના કૃત્ય માટે સમાજને જવાબદાર હતો.

ઉપનિષદના વખતથી જ્ઞાતિભેદની શરૂવાત થતી જોવામાં આવે છે. તોપણ આપણે તે વખતમાં બ્રાહ્મણોને ક્ષત્રિયોના શિષ્ય થતા જોષ્ઠએ છીએ. દાખલા તરીકે છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં (૫. ૩.) ગૌતમ ઋષિ પોતાના દીકરાને પ્રવાહણ રાજ પાસે મોકલે છે. રાજ તેને બ્રહ્મ જન્મ બાળતાના ગહન મવાલો પૂછે છે, પણ તેનો તે જવાબ આપી શકતો નથી, અને પાછો પોતાના બાપ પાસે જાય છે. ગૌતમ પણ જવાબ આપી શકતો નથી, માટે તે માટે રાજ પાસે જાય છે ને તેના શિષ્ય થવાનું કહે છે. રાજ તેની ધમ્મ પૂછે કરતાં પહેલાં કહે છે કે “તારી પહેલાં બ્રાહ્મણોને આ જ્ઞાન કદી આવ્યું નથી. તેટલા માટે, અત્યાર સુધી, મર્વ લોકમાં તે શીખવવાનો અધિકાર ક્ષત્રિય જ્ઞાતિને જ રહ્યો છે.” ગાવત્રી પણ ક્ષત્રિયની રચેલી છે વિદેહના રાજા જનક પાસેથી બ્રાહ્મણોએ ગુરુમંત્ર લીધાના દાખલા પ્રુષ્ઠ છે. આ હકીકત બહુ ઉપયોગી છે. જ્યારે વૈદિક કાળમાં જ્ઞાતિપદ્ધતિ નહોતું અને જ્યારે ઉપનિષદના કાળમાં ક્ષત્રિયોને બ્રાહ્મણોના ગુરુ થયેલા આપણે જોષ્ઠએ છીએ ત્યારે આપણે નિઃસંદેહ એટલું અનુમાન કરી શકીએ કે પ્રથમ જે રાજાઓ થયા હશે તે શરીર અને બુદ્ધિ બન્નેમાં બીજાના કરતાં ચઢીઆતા હોવા જોષ્ઠએ.

ઋગ્વેદમાં (૫, ૧, ૧૩૦, ૮) એક સ્થળે લખ્યું છે કે “બધાં યુદ્ધોમાં, સ્વર્ગ કે નારાં યુદ્ધોમાં, જેકડો રીતે મદદ કરે છે તે ઇંદ્રે યજ્ઞ કરનારા આયોનું યુદ્ધમાં રક્ષણ કર્યું છે. ધર્મની ક્રિયાઓ નથી પાળતા એવા લોકોનો નાશ કરીને તેઓ કૃષ્ણવચ્ચાને મનુને તાબે કરી.” કૃષ્ણવચ્ચા એ શબ્દ અહીં શૂદ્રોને માટે છે, કેમકે તેઓ કાળા હતા. આયો ગોરા હોવાથી તેઓ પોતાની જ્ઞાતિઓ માટે વર્ણ શબ્દનો ઉપયોગ કરતા શૂદ્રો વળી દરયુ કે હેવાતા (જુઓ મનુ ૧૦, ૪૫) ઋગ્વેદમાં દરયુના ૧૦૦ શરેર વિષે ધણીવાર બોલવામાં આવે છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં જ્યાં પ્રલયગાથા આવે છે, ત્યાં લખ્યું છે કે “મનુ ઉત્તર પર્વતમાંથી ઉતર્યો.” આ ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે મનુ આયોનો મુખી હોવો જોષ્ઠએ, ને આયોએ તેના ઉપરીપણા નીચે શૂદ્રોને દરાવ્યા ને પંજગનો મુલક લઈ લીધો. મનુસ્મૃતિ જ્યારે લખાઈ તે વેળા આર્યલોકો આખા હિંદુસ્થાનમાં ફેલાયેલા નહોતા મનુ લખે છે કે

આસમુદ્રાન્તુ વૈ પૂર્વાદાસમુદ્રાન્તુ પશ્ચિમાત્ ।

તયોરેવાન્તરં ગિર્યોરાયાર્વર્તં વિદુર્વૃધાઃ ॥ ૨. ૨૨.

અર્થ—પૂર્વ તરફના સમુદ્રથી તે પશ્ચિમ તરફના સમુદ્ર સુધીનો અને હિમાચલ તથા ત્રિશ્યાચલની વચ્ચેનો જે પ્રદેશ તેને વિદ્વાન લોકો આર્યાવર્ત કરી કહે છે.

“આ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે મનુની વખતે આર્યાવર્ત બ્રહ્મિ એટલે આર્ય લોકોનો દેશ પંજગ અને જેને હાલ ખર્ફ હિંદુસ્થાન કરી કહે છે તેટલો હતો. મુજરાત અને દક્ષિણ તરફ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, અને વૈશ્ય લોકોનો પ્રસાર મનુના વખત પછી થયો.” (જવેરીલાલ: મનુસ્મૃતિ, પ્રસ્તાવના, પા. ૬)

મનુસ્મૃતિના કાળમાં પણ ગૃહપતિની સત્તા ટકી રહી હતી એમ દેખાય છે, કેમકે મનુ કહે છે કે:—

માર્યા પુત્રશ્ચ દાસશ્ચ ત્રય એવાધનાઃ સ્મૃતાઃ ।

યત્તે સમાધિગચ્છન્તિ યસ્ય,તે તસ્ય તદ્વનમ્ ॥ ૮. ૪૧૬.

અર્થ:—માર્યા, પુત્ર અને દાસ એ ત્રણ માણસ વિષે શાસ્ત્રમાં કહેયું છે કે તેઓ પોતાની જીંદગી મિલકત કરી શકતા નથી; તેઓ જે કાંઈ પૈસા કમાય તે તેમના ધણીને અગર માલિકનેા છે.

વળી મનુ કહે છે કે—

જ્યેષ્ઠ એવ તુ મૃત્નીયાત્ પિત્ર્યં ધનમક્ષેપતઃ ।

શેપાસ્તમુપજીવેયુર્યથૈવ પિતરં તથા ॥ ૯. ૧૦૬

અર્થ:—વડીલ બાઈ માઆપની તમામ મિલકત કબજા કરી શકે છે અને ખીજા બાઈ, આપ જીવતાં જેમ આપની ધાયા તમે રહેતા તેમ વડા બાઈની ધાયા તમે રહી શકે છે. મનુસ્મૃતિમાં રાજ્યમા વિષે જે લખ્યું છે તે પણ બહુ ઉપયોગી છે. મનુ લખે છે કે—

ઉત્થાય પશ્ચિમે યામે કૃતશૌચઃ સમાહિતઃ ।

હુતાગ્નિર્ગ્રાહ્યેનાંશ્વાર્ચ્યં પ્રવિશેત્ સ શુભાં સમામ્ ॥ ૭. ૧૪૬.

તત્ર સ્થિતઃ પ્રજાઃ સર્વાઃ પ્રતિનન્ધ્ય વિસર્જયેત્ ।

વિસૃજ્ય ચ પ્રજાઃ સર્વા મન્ત્રયેત્ સહ મન્ત્રિભિઃ ॥ ૭. ૧૪૬.

અર્થ:—ખાજી રાત્રે ઉઠીને સ્નાન કરી શરીર શુદ્ધ કરવું. તેમ કરી રહ્યા પછી એકાગ્ર ચિત્તે રહી અગ્નિને હોમ આપી તથા બ્રાહ્મણોની અર્ચાપૂજા કરી રાત્રીએ પોતાના શુભ સમામંદિરમાં પ્રવેશ કરવો. ત્યાં રહીને સર્વ પ્રજાને ખુશી કરી તેમને વિસર્જન કરવી. સર્વ પ્રજા વિસર્જન થયા પછી પ્રધાનની સાથે મસલહત કરવી.”

આ સમાનું શું કર્તવ્ય હતું તે મનુમાં લખ્યું નથી. પણ મનુસ્મૃતિમાં રાજાને સ્વતંત્ર વર્ણવેલો છે તે ઉપરથી આપણે કહી શકીએ છીએ કે રાજ્ય પહેલાંની ગ્રામસમુદાયની સમા હતી તેજ આ સમા હોવી જોઈએ. જે કે તેનું કર્તવ્ય મટી ગયું છે તો પણ તે જૂઠાકાળના ચિહ્ન તરીકે ટકી રહી છે. મનુસ્મૃતિમાં, રાજા દંડને પાત્ર છે એમ લખ્યું છે, પણ તેને દંડ કરવાનું કાંઈ પણ સાધન વર્ણવ્યું નથી. તેથી ઉલટું તેને એટલી સ્વતંત્રતા આપી છે કે તેને દંડકરવાની અશક્તિતા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. પણ રાજ્ય બધાયા પહેલાં ગ્રામ-સમુદાયનો મુખી સ્વતંત્ર નહોતો પણ પોતાના દુષ્ટ કૃત્યો માટે સમાને જવાબદાર હતો. માટે નીચેનો શ્લોક ગ્રામ-સમુદાયના રાજા અથવા મુખીને જ લાગુ પડે છે, ને તેને દત્તકપ્રાર્થ મનુસ્મૃતિમાં દાખલ કરેલો જણાય છે:—

કાર્પાપણં ભવેદ્વજ્યો યત્રાન્યઃ પ્રાકૃતો જનઃ ।

તત્ર રાજા ભવેદ્વજ્યઃ સહસ્રમિતિ ધારણા ॥ ૮. ૩૩૬.

અર્થ:—જે અપરાધ સાદે હાલકી વર્ણના માણસનો એક પળ દંડ થાય તેનો અપરાધ રાજા કરે તો તેનો એક હજાર પળ દંડ કરવો. એ પ્રમાણે શાસ્ત્રનો દરાર છે.

(અપર્યા)

હિંદુદર્શનશાસ્ત્ર.

(મગ્ધું)*.

Philosophy, that leaned on heaven before,
Sinks to her second cause, and is no more.
Unfettered by the sense of crimes;
To whom a conscience never wakes

કોઇ એક સુપ્રસિદ્ધ દર્શનિક પંડિતે સત્ય જ કહ્યું છે કે,—"આ સૃષ્ટિમાં મનુષ્ય અને મનુષ્યપ્રકૃતિમાં મન જ સમજા કરતાં સ્વાધ્યતમ છે." ચિંતાશક્તિની પરિવ્યાપકતાનુસારે જ જાતીય અબ્યુદયના ફેરફાર જોવામાં આવે છે. આધારવિહાર અને શારીરિક બલવિક્રમ પ્રકાશ કરવાની બાબતમાં મનુષ્યજાતિ સાધારણ પશુતુલ્ય જ છે; પરંતુ સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, અને દર્શન વગેરે વિષયોમાં મનુષ્ય પશુ કરતાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર અને સ્વાધીન છે. ઐતિહાસિક સમયના પહેલાંથી જ સલાતુસંધિત્સાનો અનભિભવનીય ભાવ જ મનુષ્યની અપરિમાર્જિત મનોવૃત્તિનું ઉચ્ચથી ઉચ્ચતર સ્થિતિ તરફે પરિવ્યાપ્ત કરતો આવે છે. અવસ્થાના વિષયમાં અથવા ફેરફારથી કોઇ ઉન્નત અને શિક્ષિત જાતિનું અધઃપતન થાય તો બલપાન અને વિજયી જાતિ તે પરાજિતની પાસેથી સત્સનિધા શિખવામાં કોઇ પણ રીતે સંકોચ ખાતી નથી. આ એક પ્રત્યક્ષ અનુભવની વાત છે કે, જો પ્રત્યેક જાતિને અબ્યુદયની વખતે નવી રીતે ફરીથી સત્ય શોધવું પડત, તો સંસારની ઉન્નતિ ખરેખર આકાશકુસુમ જેવી થઇ પડત પરંતુ બાહ્ય અવસ્થાની અવનતિથી નિસ સત્સનો કોઈ દહાડે કોઇ પણ રીતે અપમાન અથવા લોપ થઇ શકતો નથી. માટે માનસિક અને પ્રાકૃતિક જગત કોઇ વર્દનશીલ અનિદેશ્ય ઉદેશ્યના લીલાક્ષેત્ર તરીકે પ્રતીત થાય છે.

વ્યક્તિગત જીવન જેમ ઉન્નતિ અને અવનતિ, કૃતકાર્યતા અને અકૃતકાર્યતા, ચઢતી અને પડતી, સફલતા અને નિષ્ફલતાનું સુદ્ધક્ષેત્ર કહેવાય છે, તેમજ ઇતિહાસ પણ જાતિપરપરાના જય અને પરાજય, અબ્યુદય અને અધઃપતનના સંગ્રામક્ષેત્ર તરીકે ગણાય છે. ફક્ત વ્યક્તિગત જીવનમાં એટલે દરેક પુરુષની જીવગીમાં જે કંઈ ધરના અદ્ય સમયે સંઘટિત થાય છે, તે ઇતિહાસમાં સંઘટિત થવાને અવસ્ય બહુ લાંબો વખત લાગે છે. પરંતુ આ સંસારની પરિવર્તનશીલ ધરનાપ્રવાહની વચ્ચે—આ શબ્દચર્યાચિત્વની વચમાં પણ ચિરસ્થાયિત્વનો અવકાશ છે. જડ જગતમાં મનુષ્યનું આધિપત્ય અથવા અમલ શબ્દચર્યાથી,—પરંતુ મનોરાજ્યનું આધિપત્ય મનુષ્યના અસ્તિત્વનું સમકાળચર્યાથી છે. શ્રીસત્ત્વ અસાધારણ ગૌરવ છુદ્ધ મેસોડોનની આગળ માથું નમાવી રહ્યો હતો; પરંતુ ઓક સાહિત્ય અને દર્શન આજે જે હજાર વર્ષથી સમગ્ર સભ્ય જગતમાં અસાધારણ અસર અને અપરિમેય પ્રભાવ વિસ્તાર કરતાં આવે છે. હાલ પુરોપનીયન વર્તમાન સાહિત્યમાં ઓક કવિ હોમરની પ્રતિમા, હેગેલના દર્શન (Philosophy) માં, ખેટલ અને અંરિસ્ટોટલની નૈયાતિ, એ બધું ઓક પ્રભાવ અને ગૌરવનું ચિરસ્થાયિત્વ દર્શાવે છે.

અદ્ય આયુઃ અને અવકાશવાળા પ્રાચીન હિન્દુઓ યાનઉપાજ્ઞાન કરવાને જ સર્વા-
પેક્ષા પ્રધાન કર્તવ્ય તરીકે ગણ્યતા હતા. એકાન્તમાં વિચાર તેમનું મુખ્ય સાધન, પરોપકાર-
ચિંતા તેમનું મહત્ત્વ કર્મ, અને કેવલ મોક્ષ જ તેમનું અભિલષિત પરિણામ હતું. આપણા
લોકોને ઉત્તરાધિકાર એટલે વારસાઈ તરીકે મળવા યોગ્ય તેઓ કંઈ રાખી ગયા હશે, તો
તે જ નિસ્તબ્ધ નિર્જનનારણ્યનું દીર્ઘકાળનું સુગંધીર ચિંતા-ઉપાજ્ઞાન ફલ એવું છે.
અને વળી જો આનુક્રમિક વંશપરંપરા વડીલો મોલકતનો વારસો મલવાનો ધારો
સચ હોય, તો એ તદ્દન કલ્પિત ખોટી વાત નથી કે, ખીન્ન બધા વિષયો કરતાં દર્શન-
શાસ્ત્રનું આલોચન અને અનુશીલન આપણુ લોકોને માટે વધારે સ્વભાવસિદ્ધ છે. પરંતુ
હાલ આપણે નિયમ-નીતિ-ભ્રષ્ટ યથા માનસિક દુર્બલતાને વધારી રહ્યા છીએ, અને તેથી
પાશ્ચાત્ય કર્મયોગ અને પ્રાચ્ય જ્ઞાનયોગ, આ ઉભયની વચ્ચેવચ્ચ કેવલ વાદપ્રમદભતા જ
આપણા લોકોનું જીવનનું લક્ષ યથા પડ્યું છે. આવી રીતે લક્ષભ્રષ્ટ યથા પોતાની વડીલો
મોલકતની વારસાઈ લેવાના વિષયમાં આપણા લોકોની બેદરકારી જોઈ અધ્યાપક મેક્સમૂલર
સાહેબે તેની નવી પ્રકાશિત “ ભારતીય યદુદર્શન ” નામની ચોપડીમાં બહુ શોક દર્શાવી
જે કહ્યું છે, તે દરેક હિન્દુ સંતાનને ફરી ફરી વાંચી પોતાની અવરથા વિચારી જોવાનું ફરજ
છે. વિશેષ તેણે વેદાંતશાસ્ત્ર અને હિન્દુદર્શનની મહત્તા અને મધુરતા સર્વ સાધારણ બોધ-
ગમ્ય કરાવી આપવા સારૂ આખી જીંદગી તનમનથી જેમ કોશિશ કરી છે, તેમ સુશિ-
ક્ષિત જનસાધારણનો આંતર ધન્યવાદ અને શ્રદ્ધાના પાત્ર થયા છે. યોગાક વખત ઉપર
હિન્દુઓને જે સુરોપીયાનો ધર્મકર્મહીન, નિયમ-નીતિ-ભ્રષ્ટ, જૂત પિશાચ અને પત્થર પૂજ-
નાર કેહતા હતા, તેઓજ મહાત્મા મેક્સમૂલર સાહેબની હમણાં હિન્દુ સાહિત્યની મધુર-
તાથી મોહિત થઈ, હિન્દુદર્શનના અલૌકિક પ્રકાશથી મુગ્ધ બની વેદાંતાદિ શાસ્ત્રના અમૂલ્ય-
રસનું પાન કરી હિન્દુઓની મહત્તા સમજી હિન્દુની હજારો પ્રશંસા-સ્તુતિ કરી રહ્યા છે.
માટે મહાત્મા મેક્સમૂલર જે આપણુ હિન્દુઓની આંતર ભક્તિ અને કૃતજ્ઞતાને પાત્ર છે
તેમાં કંઈ શક નથી.

દર્શનશાસ્ત્ર આપણા લોકોનું વડીલોપાજ્ઞાન ધન છે ખરૂં, પરંતુ આપણે અધમ તેની
કદર જાણ્યતા નથી; અને તે અમુલ્ય ધન ઉપર આપણું હૈત જિલકેલ નથી. અતિશય જીલું
તાડપત્ર ઉપર લિખિત પુસ્તકની દુર્બોધ લિપિના અભ્યતરમાં માલ વગરનું “ રબોશ ”
નજ ગણી શંકાય એવું રહી શકે છે, તે આપણા લોકોની ધારણામાં આવતું જ ખંડુ કાંચુ
છે. હમણાં જ ભારતીય ચિંતાશીલતા પ્રવાહની ઉતરતી દશામાં યત્કિન્નિત સામાન્ય ભાર-
તીનું લક્ષણ જેવાંમાં આવે છે, તે પણ મેક્સમૂલર, ડ્યુસેન, ગાઈ અને કાઉવેલ વગેરે
પરદેશી મહાપુરોહીની કૃપાથી જ જાણવું. આર્ચાવર્તના પ્રાચીન દાર્શનિક પરબ્રુતો છેવટે
ખરેખર જ પરદેશીઓના આશ્રયમાં પ્રતિપાલિત થઈ પડ્યા. હિન્દુદર્શન સ્વદેશમાં અના-
દિત અને અપમાનિત થયા છતાં પણ હમણાં જ પરદેશમાં આટલા બધા માનમર્યાદાનો
આધિકાર મેલવી શ્રેષ્ઠ પંકિતમાં ગણાયું છે, તે જોઈ તદ્દન અજાણીમાં ગઈ યથા જવું પડે
છે. અધ્યાપક મેક્સમૂલર સાહેબે તેમની “ ભારતીય યદુદર્શન ” નામની ચોપડીની અવત-
રણિકામાં એક ટેકાણે કહ્યું છે કે, “ હમણાં પ્લેટો અને અરિસ્ટોટલ, સ્પિનોઝા, અને લૉક,

કાન્ટ અને હિગેલનું દર્શન (Philosophy) ન વાંચવાથી જેમ દર્શન શીખવાની યાખતમાં અપૂર્ણતા રહી જાય છે; અને તેમના દર્શનની મહત્તા તથા મધુરતા જાણવામાં આવતી નથી, એમ સમજાઓને લાગે છે, તેમ જ એવો એક વખત આવશે કે, જ્યારે વેદાંત અને માંખ્યદર્શન ન જાણનાર પુરુષ કોઈ પણ રીતે દર્શનવેત્તા (Philosopher) નામને અધિકારી થઈ શકશે નહિ.

વેદાંતદર્શન (Vedanta Philosophy) ભારતીય જીવિવિચારની ચરમમીમા છે. આ પરિદેશ્યમાન જગત્તરી અનિલતા અને અસારતાની અભ્યંતરમાં જે ભાત્ર એકજ અનંત અને અવિનાશી સત્ત્વ વિદ્યમાન છે, તેનું પ્રતિપાદન કરવું એજ વેદાંતનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. સત્-માત્ર એકજ, નિલ નિરવછિન્ન અસીમ અને અનંત; તેનું જ્ઞાનજ સર્વશ્રેષ્ઠ પરમાર્થ પરમ જ્ઞાન કેહવાય છે. દેશ્યમાન જગત્ પ્રાંતિમૂલક, મિથ્યા, મરજૂ મિતી મૃગતૃણ્યા જેવું જમમાત્ર છે. એજ જમ અથવા અવિધાનો તમઃપ્રભાવ, વિદ્યા અથવા જ્ઞાનપ્રકાશથી નાશ થઈ જાય છે. જે પહેલાં કોઈ દિવસ પણ હતું નહીં, અને પછી પણ રહેશે નહીં, તે હાલ કોઈ પણ રીતે સત્ત્વ થઈ શકતું નથી, પરંતુ ફક્ત જમ માત્ર છે; જેમકે રજ્જુમાં સર્પની પ્રતીતિનો જમ યાય છે. જ્ઞાન જ આ જમનાશક છે અવિદ્યા વિનાશી અનિલ, પણ જ્ઞાન જ અવિનાશી અને નિલ છે. “દ્વિતીય” કશુંજ રહી શકતું નથી. કારણકે, જે તેમ હોય તો, તેજ માત્ર એક અસીમ અનંત સત્ત્વ સસીમ સાંત થઈ જશે. એટલા માટે જ્ઞાન “एकमेवाद्वितीयम्” કેહવાય છે.

આ અનિલ સસાર અથવા વ્યાવહારિક જગત્ (Phenomenal world)ને જોઈ નિલ મલ વસ્તુ જ્ઞાનની ખરેખર ધારણા થવી એ તદ્દન અસંભવિત છે. અસંખ્ય તરંગોદિ પ્રતિબિંબિત ચંદ્રમા જેમ નવનીલજલદરિયત શોભાયમાન ચંદ્રમાથી તદ્દન જુદો, તેમજ વ્યાવહારિક જગત્ અને જગત્પ્રતિબિંબિત જ્ઞાન પણ માયાવિરહિત નિલ શુદ્ધ જ્ઞાનથી અંપૂર્ણ વિલક્ષણ, અને વિકારરૂપ છે; એમ જાણવું જોઈએ. વેદાંતના આ અદ્વૈત વાદની જોડે પાર્મેનાઇડીઝ અને પ્લેટો સ્પિનોઝા અને હેગેલના અદ્વૈતવાદનો અતિશય નિકટ સમઘ દેખાય છે. વેદાંતની પેઠેજ પાર્મેનાઇડીઝ અને પ્લેટો આ પરિવર્તનશીલ જગત્ સંબંધી વાસ્તવત્વજ્ઞાનને એટલે આ જગત્ સત્ત્વ છે એમ માનવારૂપી જ્ઞાનને જ-માત્ર-તદ્દન જોઈ ગણે છે. સ્પિનોઝાની ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય પ્રકૃતિ તે અસીમ સમુદ્ર ઉપરની તરંગમાલાની પેઠે એકજ અનંત અસીમ નિલ સત્ત્વ વસ્તુનો પ્રકાર (Modes) ભેદ માત્ર છે. હેગેલના કહેવામાં પ્રાકૃત જગત્ તે નિર્જુલ્ય સત્ત્વનું અભિવ્યક્ત રૂપાંતર છે. સારે આ ઉપરથી સદંત્ર જણાઈ આવે છે કે, તેઓ સમજાજ તે માત્ર એક નિલ સત્ત્વની જ આ જગત્કાંડ વ્યાપ્ત છે એમ નિર્દેશ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા હતા.

સાંખ્ય દર્શનના કર્તા કૃપિલ મુનિ જગત્કાર્યને સત્ત્વ માની લઈ તેનું કારણ શોધવામાં પ્રવૃત્ત થયા હતા. સાંખ્ય દ્વૈતવાદિ છે એટલે કે તેના મતમાં સમસ્ત જગત્ પ્રકૃતિ અને પુરુષ ઉત્તમના મિલનથી સમુત્પન્ન થયું છે. પરંતુ તેમ ધયા છતાં પણ પ્રકૃતિ અને પુરુષ ઉભયનું વિસ્ત્રેષણ અર્થાત્ તેમની પરસ્પર સ્વતંત્ર રિયતિ અલંત કુબોધ્ય છે. મનુષ્યનો આત્મા તે પુરુષની ચૈતન્ય અવસ્થા માત્ર જ છે. માટે સાંખ્ય મતમાં પુરુષ જ

ગણાય છે. છતાં પણ સાંખ્ય દર્શનિકો પુરુષની જે સ્વતંત્રતા સ્વીકારતા હતા તેની આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજણ પડી જાય છે. કારણ કે, તેના મતમાં પ્રકૃતિના કર્મફલથી જ પુરુષ પ્રકૃતિના બંધનમાંથી મુક્તિ લાભ કરે છે; પરંતુ પુરુષ મુક્ત થઈ કયા રૂપે કેવી સ્થિતિમાં રહે છે, તેનો વિશેષ ખુલાસો તેમનામાં દેખાતો નથી; માટે તે સમજમાં આવતું પણ બહુ કઠણ છે. પુરુષ પોતાની મુક્તિને માટે પ્રકૃતિનો કરજદાર છે. કારણ સાંખ્ય-મતમાં પુરુષ તો તદ્દન નિષ્ક્રિય ગણાય છે. અને ક્રિયા સર્વ પ્રકૃતિની છે. એટલાજ સાર સાંખ્યદર્શન કરનારને જડવાદી અને નારિતક કહેવામાં આવે છે. પરંતુ જોવા જાય છે તો સાંખ્ય ખરેખર અજ્ઞેયવાદી છે. કારણકે, જ્ઞાન મેળવવાનાં ત્રિવિધ ઉપાય (પ્રસક્તિ, અનુમાન, આશ્રયણ) દ્વારાએ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી શકાતું નથી, એમજ સાંખ્ય-કારનું કહેવું અને માનવું છે. પરંતુ એમ કહેવા અથવા માનવાથી જે ઈશ્વરનું નારિત્વ બોધાય છે, તે કદાપિ સાંખ્યનું કહેવું નથી. સાંખ્યનાં પંચવિંશતિ (પચીસ) તત્ત્વનાના ક્રમવિકાસ (Evolution) — અર્થતત્ત્વ અવસ્થામાંથી ચૈતન્ય અવસ્થા પામવા — ની જોડે હેગેલના ‘ડાયલેક્ટિક’ (Dialectic) નું સરખાપણું જણાય છે.

વેદાંત અને સાંખ્યના મતમાં જ્ઞાન મેળવવાનો ઉપાય ત્રણ પ્રકારનો છે. પરંતુ વેદાંતે “આસત્ત્વચ્ચન” અવલંબન કરવામાં આપણને છુટ છે, એમ સ્વીકાર્યું છે; અને વેદાંતે પોતે પણ વેદનાં કેટલાંક સૂત્ર વિનાશરૂપે ગ્રહણ કર્યા છે. તેટલા જ સાર કોઈ કોઈ એમ કહે છે કે, સંસ્કૃત દર્શનશાસ્ત્ર બિલકુલ યુક્તિથી ગોઠવાયલું નથી; દર્શનિક પડિતોએ પોતાની મરજી/મુજબ ફક્ત પોતાના મત જ પ્રતિપાદન કર્યા છે, સુદૃઢ યુક્તિ દેખાડી નથી. એમ કહેનારાઓના જવાબમાં મેક્સમૂલર સાહેબ કહે છે કે, “પ્રાચીન આર્યદર્શનકારોની આ નિયમપ્રણાલી, હું ધારું છું કે, સધલી રીતે ઠીક છે. કારણ, પ્રત્યેક દર્શન શાસ્ત્રમાં કેટલીક હકોકતોને સ્વતઃ સિદ્ધ સત્ય તરીકે માની લેવી જ પડે છે. આ બાબતમાં પાશ્ચાત્ય દર્શનિકો જે પ્રાચીન આર્યદર્શનિકોની રીતિનું અવલંબન કરત, તો ઘણા અનર્થ, વિરોધ અને વ્યર્થશ્રમ ઓછા થઈ જત.”

આ સ્થલે ધ્યાનમાં રાખવાયોગ્ય એક અતિશય અગત્યની વાત છે. વેદાંત અને સાંખ્ય દર્શનથી પૂર્વે આર્ય ભૂમંડલમાં જે દર્શનશાસ્ત્ર ચાલુ હતું, તે અસ્તિત્વસંગ્રામમાં લોપ પામ્યું હશે. તેજ દર્શનશાસ્ત્રની યુક્તિદ્વારાએ પ્રતિપાદિત સત્ય હકોકતો માનવા યોગ્ય સમજી, તેઓએ ગ્રહણ કરી હશે. વિજ્ઞાનભક્ષુ એમ જ કહે છે કે આ લોકોનાં ‘પરદર્શન’ કોઈ એક સર્વ સાધારણ દર્શનશાસ્ત્રમાંથી અમુત્પન્ન થયાં હશે. મેક્સમૂલર સાહેબ પણ આવું જ અનુમાન કરે છે. તે કહે છે:—બહુ દૂરરથ અતીતનું તે સર્વસાધારણ દર્શનશાસ્ત્ર જ સમસ્ત દર્શનિકાનુભાવ અને બાપાનું માનસરોવર હતું, કે જેમાંથી આર્યદર્શનિકો તત્ત્વરત્ન કહાડી કાઢ્યાનુભારે પોતપોતાની મરજી મુજબ વાપરતા હતા. એ અસંભવિત નથી કે, દસ્તાવેજિતા યુગમાં લિપિ બાહ્યવના બયથી સામાન્ય અને લઘુ યુક્તિઓ પણ પરિત્યક્ત થઈ હશે.

ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રની સત્યનિષ્ઠા, સ્વતંત્રતા અને ઉદારતા જોઈ મેક્સમૂલર વિગેરે

યુરોપીયન પંડિતો અતિશય પ્રશંસા કરે છે. આર્ય ઋષિઓને જદરાસિના તાડનથી મૂલમત્ર બૂધી જવો પડ્યો નહિ; અદ્વૈતની અસહ્ય બિભીષિકાથી બલબું પડ્યું નહિ; ઉપજીવિકાને માટે જનસાધારણ નામના અદ્ભુત પ્રાણિઓના બુકુટી અથવા કૃપાકટાક્ષ તરફે લક્ષ રાખવું પડ્યું નહિ. આ દર્શનકાર નરિતક હતો, પણ ઉઘાડી રીતે સર્વ સાધારણમાં પોતાના મતપ્રચાર કરતાં સંકોચાયો નહીં સાંખ્યકર્તા કપિલે પરમેશ્વરની અસિદ્ધતા બતાવતાં જરાક પણ આંચકો ખાધો નહીં. ગૌતમ બુદ્ધે પોતાના મત બતાવતાં જનસાધારણમાં પ્રચાર કરતાં કંઈ દરકત ગણી નહીં. તેઓ એકેશ્વરવાદી હોય અથવા નિરીશ્વરવાદી, દ્વૈતવાદી હોય અથવા અદ્વૈતવાદી, જડવાદી હોય અથવા ચૈતન્યવાદી, વગેરે ગમે કોઈ પણ વાદી હોય, તે વિષે આગયેમ પામવાની અથવા સંદેહ રાખવાની આપણે કંઈ જરૂર જ નથી. બીજી વાત એ છે કે, યુરોપના સઘણાં દર્શન જ પાંડિત્યપ્રમૂત છે. પ્રાચીન હિન્દુઓના પશ્ચિમા દર્શનશાસ્ત્ર એક અતિશય ગુરુતર વિષય તરીકે ગણાતો હતો. જીવંતની સમસ્યા (Life's Problem) નો નિર્ણયરૂપે ખુલાસો કરી આપવો એજ એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ, અને તે વિષે સફલતા નિષ્ફલતાનુસારે જ તેની ખરેખર કિંમત થતી હતી. એટલા જ માટે વેદાંતાર્થ દર્શન ધર્મની જોડે એવું તો હલોમધીને રહ્યું છે કે, ધર્મનો ભાગ અને દર્શનનો ભાગ એક બીજાથી કોઈ પણ રીતે છૂટો થઈ શકતો નથી.

હિન્દુ દર્શનશાસ્ત્રનો એક આયંત જદિલ અને અધરો વિષય-બિન્ન બિન્ન દર્શનનો કાળ નિર્ણય કરવાનો છે. ભારતીય દર્શનની વિસ્તૃતિ અને ચિંતાશક્તિના વિકાસનો નિશ્ચય કરવો હોય તો દર્શનની પરસ્પરની સ્વતંત્રતા અને તેમની એક બીજા જોડે સંગતિ એનો નિશ્ચયરૂપે નિર્દેશ કરવાની ધણી જરૂર છે. જેમ વિભાગમાં શૈક્ષણિક, રાજ્ય-સેવીયન, હોમીયન સમાજો છે, તેમ જ આપણા દેશમાં સમાજ ગોઠવી બિન્ધ્ય વંશજના કથાણને માટે મત્ય તત્ત્વનું અનુસંધાન કરનાર યોગ્ય પુરોના સમવેત, ઉદ્યમ (Co-operation) અને કોઓર્ડેશનની જરૂર નથી, મહાભારતપ્રજ્વેતા બ્યામ અને વેદકર્તા આ બન્ને એક જ પુરુષ કે નહીં, એ પણ એક ઐતિહાસિક અભ્યાસનો વિષય છે. કોઈ કોઈ કહે છે કે, મહાભારત પ્રજ્વેતા બ્યાસદેવ અને વેદકર્તા ધર્મ પુત્ર રીતે એક જ પુરુષ, એમ કહી શકાતું નથી. અતીતને વિસ્મૃતિમય તમેગર્ભમાં પતિત ધર્મ આપણા લોકોની ક્ષીણ દૃષ્ટિશક્તિ આજે અનંત જ્ઞાનિતિઓ જોઈ તરેહ તરેહની શંકા ઉત્પન્ન કરી રહી છે પરંતુ જ્યાં સુધી દેશના વિજ્ઞાન બુદ્ધિમાન લોકો પોતાના સ્વર્ધ લજ્જા આ વિષય ઉપર ધ્યાન આપશે નહીં ત્યાં સુધી આ સઘણી શંકા દૂર થવાને બદલે જુદી જુદી રીતે વધી અનેક તરેહથી જાતજમાતને અને દેશને દરકત કરશે.

અર્થચન્દ્રિકા.

(મળેલું).*

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૨૦૪ થી.)

ચતુર્થોઽધ્યાય.

ઇતિહાસ.

અથ જોને હસ્તપાદ ચક્ષુ, હૃદય અને મસ્તકની ઉપમા છે એવી આર્યધનોપાર્જન-કર્ણાના સાંપ્રત ઇતિહાસનો પ્રારંભ:—

આર્ય પ્રજ્ઞની ધનોપાર્જનકળા અહુણા કેવી રીતિમાં છે તેનું વર્ણન; તે સમ્યક્ છે વા અસમ્યક્ તેનો વિવેક; અને અસમ્યક્ હોય તો તેની શુદ્ધિ વૃદ્ધિ અને પરિવૃત્તિ રૂપે સમ્યગ્વિધાનનું સૂચન; ઇત્યાદિને ઉદ્દેશીને તેનો લેખ અત્ર દાસ્યભાગથી આરંભાય છે.

દાસ્યવૃત્તિવાળા સેવકાદિ.

ધનાગમને અર્થે સિંહદાર જે પરદેશ પ્રતિનો ભારતીય વ્યાપાર તેનો અસ્ત, ધન-વૃદ્ધિને અર્થે સ્વદેશમાં જ વાણતો વ્યાપારતેની મદતા, અને પ્રાચીન કાળથી પ્રશંસા પામેલું એવું ભારતીય હસ્તકૌશલ્ય અહુણા કુંડિત યવાથી અત્રત્ય સ્વામિવર્ગને પ્રજ્ઞળ ધક્કો લાગે છે: જોને પરિણામે પાદની ઉપમાવાળા સમગ્ર દાસવર્ગને સહન કરવું પડે એ સિદ્ધાન્ત જ છે.

જ્યાં સ્વામીઓજ સેવકપદને પ્રાપ્ત થતા જાય ત્યાં સેવકાદિની શી દશા ? અને જ્યાં બધા જ સ્વામી યવા નીકળે ત્યાં પછી સ્વામી કાણુ રહે ? સારાંશ, અત્રત્ય સેવક, અનુચર અને ભૂત્યનો ત્રિવર્ગ અતિશય દુર્ગતિને પામ્યો છે. તે પોતાની સંતતિનું મનમાનનું શિક્ષણ તો શું પણ ભરણપોષણ કરવે પણ અસમર્થ થતા જાય છે. અને લગ્ન સાચવવા પોતાના દૈન્યને જેમ તેમ આચ્છાદન કરતો દૃષ્ટિએ પડે છે

એ સમગ્ર દામસમુદાય પોતાની સર્વા આપત્તિના કારણરૂપે સ્વામીવર્ગને આરોપે છે. અને તેમની સાથે ગૂઢ વૈમનસ્ય રાખે છે. પણ તે કેવળ તેમની બ્રાન્તિ છે. જ્યાં મ-મસ્ત દેશનું સૌભાગ્યચક્ર વિપરીત ફરતા સકળ જનસમાજ અવનતિને પામતો જાય છે અને સ્વામિવર્ગને પોતાને જ કંઈ વળતર નધિ ત્યાં સેવકાદિને શું હોય ? કૂપમા હોય તો આવારમાં આવે, વા અન્યથા ?

કદિ કદિ દાસ્યવૃત્તિવાળો એ ત્રિવર્ગ પોતાની જૂઝ જોઈને એવા વૈમનસ્યને ત્યજે છે, અને જીવ પટ્ટીને કાર્ય કરે છે. સ્વામી પણ તેથી મંતુષ્ટ થઈ તેને પ્રતિકૂળ આપવા ઈચ્છે છે પણ જે ઉદય આરંભ્યો હોય છે તેમા લાભને રચાને હાનિ જ થાય છે. એટલે શેક તો મનમાં પરણ્યા અને મનમા ગંડકા જેવું થાય છે. અને કોઈની એ આશા સફળા થતી નધિ. એને પરિણામે તેમનું વૈમનસ્ય પુનઃ આવિર્ભાવને પામે છે.

પણ આર્યનીતિભાવના સર્વોપરિ અને શ્રેષ્ઠતમા છે. તેણે કરી આ દેશના સ્વામીઓ પોતાના સેવકાદિને સંતતિ પ્રમાણે ગણે છે. અને સેવકાદિ સ્વામીને અન્નદાતા તથા માતા-પિતાવત્ ગણે છે. જેથી વિષમ અવસરે તેઓ એક બીજાને ઘણા સહાયકારી થાય છે અત્રત્ય સ્વામી અને સેવકાદિ ધ્યેના સંબંધનો એ ભાગ સ્લાઘ્ય છે.

* લખનાર—રા. રા. અશ્વનન્દનન્દન પૂર્વની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે.

પણ અનન્યતા, સરલતા, માયા, દયા, ક્ષમા, સહનશીલતાના પ્રવાહેવાળી આર્ધનીતિનો અતિ ઉપયોગ કરી બહુ એક સ્વામીસેવકના યુગ્મે તેની અવગત કરે છે. જેથી શેઠનું ઠાકું માન અને દર્પ એવકાદિ રાખના નથી. (શેઠાણીની તો દશી ગણનાજ કરતા નથી.) તેઓ શેઠના દાર્પમાં વારંવાર વચ્ચે પડે છે. પોતાના અધિકાર વિના જલ્પ કરે છે અને શેઠના ઉદાર ક્ષમાદાનથી નિર્ભય થઈને તેઓ ધણીક વેળા પૂર્ણ અપ્રમાણિક અને છે. એટલું જ નહિ પણ શેઠની સંપત્તિથી ઈર્ષ્યા પામીને તેના લાભોપ્રતિ આદારીન્ય દાખવે છે.

કદિ સ્વામી બહુ ચતુર અને આકર સ્વભાવનો હોય છે નો સેવકાદિ પોતાના વર્તનને બીજે જ પાત્રે જઈને તેના ખોટા પ્રિયાચરણમાં પડે છે. એટલું જ નહિ પણ ક્વચિત્ પોતાની અનુપ્યતાસુધાને વિરમરીને સ્વામીના દર્પથી તેના ઘોર અપરાધોને પણ જોતા નથી.

આ પક્ષે સ્વામી પણ ઉપયુક્તા નીતિના અતિ ઉપયોગથી તેની અવગત કરીને સેવકાદિની સુખશાન્તિનો ભંગ કરે છે. ઉદ્યમના સમયનો અવધિન બાધીને સેવકોને સવારે સાંજે અને રાત્રે બોલાવબોલાવ કરીને સંતાપે છે અને તેમને જમવા ખાવાનો પણ પૂરો અવકાશ નથી આપતા. એટલું જ નહિ પણ સ્વામિપદના અભિમાને કરી તેમને વિનાશકારણ કટુ શબ્દ ગ્રીણી સોઢથી સદા ચોખતા રહે છે.

વળી સ્વામીઓ અવિશ્વામી રહીને પોતાના કાર્યોનો સર્વ તંત્ર પોતાનેજ હાથે રાખે છે, તેથી સેવકાદિ અશિક્ષિત રહે છે. અને તેમની સેવાનો માત્ર ક્ષુદ્ર ઉપભોગ ધાય છે. એથી કરીને કાર્ય વિનાશને પામે છે. અને તેનો આકારણ ઉપાલભ સેવકાદિને શિર આવે છે. સ્વામી એવક વચ્ચેના સંબંધનો એ ભાગ અતિ શોચનીય છે. યુરોપમાં વરુન્દિયતિ એવી નથી. તદ્વિ તે બીજી રીતે શોચનીય છે.

ભારતીયો આચરણને આ પારે છે ત્યારે યુરોપિયનો સામી જ પારે છે એમ ન થતાં તેમા મધ્યમતા જળવાય એજ શ્રેયસ્કર અને સ્તુત્ય છે.

અત્યંત દાર્શનિક ભરતખંડમાં જેમ જેમ ધનોપાર્લનકુળા-પ્રધાન જે વ્યાપાર તે તથા હસ્તકૃતિવાદિ અવનતિ પ્રતિ જતા આટકીને ઉત્તરિતો માર્ગ લેજે તેમ તેમ સમુદારને પામરો. પણ પ્રત્યેક નગરનગર અને ગ્રામગ્રામ એવક, અનુચર અને ભૂતની વૃત્તિવાળાઓએ પોતપોતાના અંશ, શ્રેય અને સંજ્ઞાને અર્થે મડળાપ્રબંધથી રહેવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે.

સેવકની મંડળી કયે પ્રકારે સ્થાપવી તેનું ઉદાહરણ નીચે સ્પષ્ટ કરાય છે; જેને અનુસારે અનુચર તથા ભૂતની મંડળીઓ પણ ઘટાવી લેવી.

અમુક સ્થળે જોઈતા અમુકા સંખ્યાના, સારી ચાલના સેવકોને એકત્ર કરી તેમનું શ્રાવણ તેમના એક પુસ્તકમાં અકિત કરવું. તેમજ તે સ્થળે જેટલા ઉદ્યોગાગાર, પેઢીઓ, તથા સેવોપભોગી કુટુંબો હોય તેની સંખ્યા તે પુસ્તકમાં અકિતા થવી જોઈએ પછી એ પ્રમાણે બનેલી મંડળીની આગ્રા વિના એ સ્થળમાં નવા સેવકાએ સેવકવૃત્તિ કરાય નહિ. અને કોઈ કરે તો આ મંડળીવાળાઓએ તેનો મંસર્ગ ન કરવો એવા પ્રબંધથી તે મંડળીને પ્રભસત્તાક રાખ્ય જેવો પરમશ્રેયસ્કર અધિકાર પ્રાપ્ત થયો. અને તે સ્થળમાં સેવકાની વિનાશકારણ બીડ થયો નહિ.

વળી જેમ અહુણા સ્વામીઓ, આકાંક્ષી સેવકો પાસેથી પૂર્વની સારી ચાલનું પ્રમા

શુપત્ર માગે છે. તેમજ સેવકાએ આકાંક્ષિ સ્વામી પાસેથી પૂર્વની સારી ચાલનું પ્રમાણ-
પત્ર માગવું જોઈએ. જે તે પોતાની પ્રશુતાના કારણથી ગર્વ રાખી પ્રમાણપત્ર ન દેખાડે,
પોતાના દોષોને લીધે ન દેખાડી શકે, કિંવા પ્રમાણપત્ર સંબંધે પ્રપચ રમે તેની સેવામાં
નવા સેવકાએ નિયુક્ત થવું નહિ. અને જૂના સેવકાએ અપ્રસન્નતા દેખાડવી. એટલું જ
નહિ પણ તેનો અન્યાય અતિશય જણાય તો નીકળી જવાની ધમકી આપવી.

સ્વામીઓએ પોતાના પૂર્વ સેવકનો સંબંધ બંધ કરતી વેળા પોતાના સંતોષકારક
વર્તન માટેનું પ્રમાણપત્ર તે સેવકદ્વારા, સેવકમંડળીના અધ્યક્ષ પાસેથી મેળવ્યા પછી જ
પોતાના બંધીનું પ્રમાણપત્ર સેવકને લખી આપવું *

સ્વામિ કિંવા સેવકમાથી એ પદ્ધતિનો જ કોઈ અનાદર કરે; અર્થાત્ સ્વામી, સેવ-
કને પ્રમાણપત્ર ન લખી આપે કિંવા સેવક, પોતાના મંડળાધ્યક્ષ પાસેથી સ્વામીને પ્રમા-
ણપત્ર ન અપાવે તેની રાવ એ કાર્યાર્થે નિર્મિત મહાજનન્યાયમંદિરમાં કરવી. રાજ-
ન્યાયમંદિરમાં તેવી રાવ સાંભળવાની પ્રથા નથી. એટલું જ નહિ પણ ત્યાં જવામાં
વિનાકારણ બહુ ધન લાગે છે, જે અગ્યોચ છે.

વળી એ વિના અન્યા એકા શ્રેયસ્કરી યોગના કરવાનું આવશ્યક છે. તે એ જ યોગ્ય
સ્વામીને યોગ્ય સેવક મેળવવાની આપદા ન પડે તેને માટે જોઈતા પ્રતિનિધિઓની પેઢીઓ
સ્થળ પ્રત્યેક સ્થળે સ્થપાવી જોઈએ. જ્યાં તે અર્થ નિર્બાધ સરશે.

અહુણ એ અર્થ દીનપણે સેવકાદિદ્વારા સરાય છે; જે અનેક અશ્રેયનું કારણ
થઈ પડે છે. (અપૂર્ણ.)

ધર્મ્યા.

“ સંવત્ ૧૮૭૬ ના માગશર શુદ્ધિ ૭ સાતમીને દિવસ શ્રીજિમહારાજ શ્રીગદડા
મધ્યે દાદાખાચરના દરબારમાં જિરાજમાન હતા. અને સર્વે સ્થેતવત્ત ધારણ કર્યા હતાં. ને
પોતાના મુખારવિન્દનિ આગલ્ય સાધું તથા દેશ દેશના હરિભક્તનિ સભા ભરાઈને 'જેડી
હતિ. પછે શ્રીજિમહારાજ બોલ્યા જે ભગવાનના ભક્તને પરમ્પર ધર્મ્યા ન કરવિ. તારે આ-
નંદાનદ સ્વામિ બોલ્યા જે હે મહારાજ ધર્મ્યા તો રહે છે. સારે શ્રીજિમહારાજ બોલ્યા જે ધર્મ્યા
કરવિ તો નારદજીના જેવિ કરવિ. જેમ એક સમયને વિષે નારદજીને તુંમરુ એ એ
વૈકુંઠને વિષે લક્ષ્મીનારાયણનાં દર્શન કરવા ગયા. તે લક્ષ્મીનારાયણ આગલ્ય તુંમરુને ગાન
કર્યું. તેણે કરિને લક્ષ્મીજી તથા નારાયણ એ બેય પ્રસન્ન થઈને તુંમરુને પોતાનાં વસ્ત્ર આ-
ભૂષણ આપ્યાં. સારે નારદજીને તુંમરુ ઉપર ધર્મ્યા આવિ જે હું તુંમરુના જેવિ ગાન વિધા
શિષ્યું ને ભગવાનને પ્રસન્ન કરું. પછે નારદજી ગાનવિધા શિખતા હવા. ને ભગવાન આ-
ગલ્ય ગાતા હતા. સારે ભગવાને કહ્યું, જે તમને તુંમરુના જેવુ ગાતા નયિ આવડતું પછે
વલી શિવ ઉપર તપ કરિને શિવ થકી વર પામિને ગાનવિધા શિખિને ભગવાન આગલ્ય
ગાતા હવા. તોપણ ભગવાન એનિ ગાનવિધા ઉપર પ્રસન્ન ન થયા. એવિ રીતે સાત મન્વં-
તરસુધિ ગાનવિધા શિખ્યા ને ભગવાન આગલ્ય ગયા તો પણ ભગવાન પ્રસન્ન ન થયા પછે

* આવી પ્રધાના અપરિચયને લીધે તે પ્રથમ દૃષ્ટિએ વિવક્ષણ લાગશે. પણ તે પરમ
શ્રેયસ્કરી છે. એથી પોતાની પ્રશુતાનો સપક્ષ ઉપયોગ કરનાર અન્યાયિ સ્વામીપર અંકુશ જામશે,

તુળક પાસે જ્ઞાનવિદ્યા શિષ્યા ને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન આગવ્ય હારિકામા ગાતા હવા સારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પ્રસન્ન થયા ને પોતાનાં વસ્ત્ર અલંકાર નારદજીને આપ્યા સારે નારદજીએ તુળક માથે ઈર્ષ્યા મેલિ માટે ઈર્ષ્યા કગવિ તો એવિ કરવી ને નેનિ ઉપર ઈર્ષ્યા હોય તેના નેવા ગુણને અદ્યથ કરવા ને પોતાના અવગુણને લાગ મરવા ને તેવુ ન થવાય ને ને ઈર્ષ્યાએ કરિને ભગવાનના બક્ષતનો દ્રોહ થાય તેવિ ઈર્ષ્યાનો તો ભગવાનના બક્ષતને સવ પ્રકારે લાગ કરવો "

(શ્રી સહજાનંદ સ્વામી.

વચનામૃત, પ્રથમ પ્રકરણ ૪)

આરોગ્યસૂત્ર.

(મળેલું)*

Messrs Hachette et Cie તરફથી તેમના ૧૮૯૭ના વાર્ષિક ૫ આગમા પ્રસિદ્ધ કરવામા આવેલ છનામ મેળવનાર, ૫૦૦ ઉમેદવારોમાથી, Fort-sur-Aube નો ડા ડી કોર્નેટ નક્કી કરેલ છે શારીરિક અને માનસિક આરોગ્ય સ્થાપનાર અસત અસરમારક નિયમો ટૂંકામા દશ સૂત્રોમા વર્ણવવાનું ઉમેદવારો પાસે માગવામા આવેલું હતું કીર્તિને દશ સૂત્રો આ પ્રમાણે હતા —

૧ સામાન્ય આરોગ્ય—વહેના ઊઠો, વહેલા સુવો, અને દરમિયાનના કામમાં રોકાયલા રહો

૨ પ્રાણઆરોગ્ય—પાણી તથા અન્નજીવનગતિને પ્રવર્તીવે છે, પરંતુ અન્ન સૂચનો પ્રકાર (તડકો) આરોગ્ય માટે અગત્યના છે

૩ પેકનાશય તથા આમાશયઆરોગ્ય (Gastro-intestinal)—તથા અવ્યમન દીધ જીવનના ઉત્તમ ઉપાય છે

૪ ત્વચાઆરોગ્ય (Epidermal)—સ્વચ્છતા મલિનતાથી રક્ષણ કરે છે સાચવેલાં યત્રો દીધકાન આકી શકે છે

૫ નિદ્રાઆરોગ્ય—પૂરતો યોગ્ય આરામ (શરીરને) સુધારે છે તથા પુષ્ટ (પરંતુ) વધુ પડતો આરામ નયગાર્હ લાવી નરમ કરે છે

૬ વસ્ત્રઆરોગ્ય—જેથી શરીરમા યોગ્ય ઉષ્મા રહે એવી રીતે વસ્ત્રો પોશ્ય કરવાથી હવાના એકાએકના થના ફેરફારોથી રક્ષણ થાય છે તેમ જ ગતિ (બિસરજીવિ) સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી બને છે

૭ મૃત્યુઆરોગ્ય—સ્વચ્છ અને આનંદી ઘર સુખી હોય છે

૮ નીતિઆરોગ્ય—અપરિશ્રમ, તથા ગમતથી મન આનંદ પામે છે નિયમિત બને છે, પરંતુ તે હદ ઉપરાંત થાય તો જુસ્માઓને હાર ઉઘાડી આપે છે તે જુસ્માઓ દુર્જીવિને આકર્ષે છે

૯ ધ્યુદ્ધઆરોગ્ય—મોજ મંત્રાથી જીવનપ્રીતિ થાય છે, અને જીવનપ્રીતિ અરથી આરોગ્ય છે, પરંતુ વગી દિલગીરી અને આદરોસ વહાવરથાના સંઘાત છે.

૧૦. ધવાઆરોગ્ય—તમને પાપજી કરનાર તમારું મગજ છે ? તમારા હાથ અને ખગોને ગડગાર્હ જવા ફેરો નહિ ચચળતાને માટે યત્ન કરો, પણ તમારી કુદિને પ્રકાશીત કરવાનું તથા તમારા વિચારોને મદત આપવાનું જુદી જગ્યા નહિ

Trilokshanker Manishanker Bhargava of
Khatiwadiham Reg. No B 196 Road Shikhar
Goulds New Channel Bombay
સુદરશન. ત્રેદિશર આનંદશંકર &
આપુભાઈ કુવ એમ એ
એલએલ પી

(ધર્મ-શુદ્ધ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)
(આદ્ય દ્રશ્ય—' એક અભેદમાર્ગપ્રવાસી ' પ્રહાનિષ્ઠ મણિનાથ નમુભાઈ)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—માગવતમ્

પુસ્તક રૂપ. અંક ૨૦.] (માસિક) [જુલાઈ ૧૯૦૦.

મેધસીના.

(મળેલ)
૫૬.

(વૈદ્યાખ્યાસ વાસન્તિક સમય ચોભના એ ચાલ)

આષાઢ માસ મળુલરવ મેષ ગર્જતો,
પૃથિવી પ્રેમપત્ની પાળી, પૂર્ણ રીઝતો,
રક્તાનરી રમણી સગ, ભોગને રમરી,
આડમ્બર ધરીને ર્યામ, વ્યોમને કરી,
પ્રકટ શ્વેત દિવસમાથી, કીવી શર્વરી,
વિદ્યુતનયનને લડાવી (૨), કૌભ વર્જતો
ને વાદળ વધી વ્યોમમધ્ય, વેગથી વહે,
વનખાપદ ગિરિકન્દરતું શરણ હો અહે,
કુસુમગધ માધ સાગે, તીવ્રતા લહે,
શીતળ વર્ષા રમજૂન (૨), રગ રાગતો
વિવિધરગિ ઇન્દ્રધનુષ્ય, મગનમા રુદ્રે,
આર્યવશિ ભાવિ મનુષ્ય, નીરમા રમે,
સરિત પાણી પૂર આવી, સાગરે પડે,
દૃષ્ટિ ચૂસત ધાર વર્ષા (૨), શીત સર્જતો
નગરમા યદિ ચરણમન, ચીખલ બહુ દીસે,
ઇન્દ્રતનુગમ્યથી પાન્ય, ઝોયમા ધસે,
શ્રીમન્ત સર્વ અગ્નિ સેધી, મદિરે વસે,
ક્યા અનગ અગ વ્યાપી (૨), હર વિરાગતો

કુવ

આષાઢ માસ મળુલ

આષાઢ માસ મળુલ

આષાઢ માસ મળુલ

આષાઢ માસ મળુલ
આનંદનંદન.

(કામણુ દિસેછે અલખેલા—” એ રાહ.)

હેલા ચટકું લગાડી છટકી રહેરે,

છટકી રહેરે, છટકી રહેરે—હેલા—ટેક.

પાઈ પ્રીતેથી પ્રેમરસ પ્યારા, નાથ હવે ના કરશે ત્યારા,

તુજમાંથી રાચી રમવા ચિતકું ચહેરે—હેલા—

ધટે નહીં કરવું કદિ આવું, લોક હસાવી પછી પરતાવું,

ટોઠ દયાળુ દિલમા, એવો રો લહેરે—હેલા—

ચામ પુરો સતોપજ ત્યારે, “મ્હારા” મુખથી વદાય ત્યારે,

+ + તણા પ્રિય એકજ વેળાં જો કહેરે—હેલા—

વામનાવતાર.

વિष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं

यः पार्थिवानि विषमे रजांसि ।

यो अस्कभायदुत्तर मधस्थं

विचक्रमाणस्त्रैયोरुगायः ॥

× × × × ×
યસ્ય ત્રો પૂર્ણા મધુના પદાન્ય-

ક્ષોયમાણા સ્વધયા મદંતિ ।

ય ચ ત્રિધાતુ પૃથિવોમુત દ્યા-

મેકો દાધાર ભુવનાનિ વિશ્વા ॥

× × × × ×
ઝરુકમસ્ય સ દિ વન્ધુરિત્યા

વિष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः ॥

(ऋग्वेदसंहिता ૧-૧૫૪).

આપણામાં વામન-અભિરામનું આખ્યાન સુપ્રસિદ્ધ છે. એમ કહેવાય છે કે ત્યારે ભગવાન વામન-અવતાર લઈ બલિરામ પાસે ભિક્ષા ચાચવા આવ્યા, અને બલિરામએ એ આપવા કબૂલ કર્યું, ત્યારે ભગવાને સાડાત્રણ પગલાં જમી માગી : બલિરામએ એ આપી. ભગવાને એક પગે પૃથ્વીનું, બીજે પગે સ્વર્ગદિ (મધ્યલોક)નું, અને ત્રીજે પગે ધુલોકનું આક્રમણ કરી, અડધું પગધું હારી ચૂકવું એમ પ્રશ્ન કર્યો. ત્યારે બલિરામએ પોતાનું શિર ધડું. તે કપર ભગવાને પોતાનું ચરણકમલ ખૂંડવું, અને એ રીતે બલિરામને કૃતાર્થ કર્યા.

આ કથામાંથી જે અનેક સત્યોનું સન્દોહન થઈ શકે છે તેમાંનું એક આ પ્રમાણે છે:—ભગવાન પરમાત્મા સ્વાર્થસાગીને ધેર આવી ઊભા રહે છે; અને એક વખત ‘વા-મન’—દાના—સ્વરૂપમાં પણ એ એ મનુષ્ય આગળ પ્રસાદ થાય છે, તો પછી જેમ જેમ મનુષ્ય સ્વાર્થસાગ કરવા તત્પર થતો જાય છે તેમ તેમ પરમાત્મસ્વરૂપ ક્રમે ક્રમે વિસ્તરી સમસ્ત જગત્ને—પ્રથમ આ લોકને, પછી સ્વર્ગને, અને છેવટે બ્રહ્મલોકને—બરી નાંખે છે; અને એની પાસે પરમાત્માને અર્પણ કરવા માટે પોતાની ગણી શકાય એવી એક પણ વસ્તુ અવશિષ્ટ રહેતી નથી. આખરે એ પોતાનો આત્મા પણ એને સમર્પી દે છે, અને એ સમર્પણમાં જ એ કૃતકૃતતા પામે છે. તાત્પર્ય કે—(૧) મનુષ્યે ઈશ્વરને શોધવા બદ-કડુ પડે એમ નથી. એનામાં સ્વાર્થસાગની ગતિ દરો તો બહેસો મોડો એ સ્વયં આવી ઊભો રહેશે. (૨) ધર્મભાવના પ્રથમ આ ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય જડ જગત્ને; પછી આ જીવનથી પર—વિશ્વની ન્યાયમય વ્યવસ્થા ખાતર સ્વીકારેલા—સ્વર્ગને; પછી જીવનથી પર પણ જીવનથી બિન્ન માનેલા એવા મનુષ્યબ્રહ્મરૂપી બ્રહ્મલોકને; અને આખરે જીવાત્માને પરમાત્માના સ્વરૂપથી બરી નાંખે છે.

આ રીતે આ આખ્યાયિકામાંથી આપણને ધર્મના (૧) નિદાન (Origin) સંબંધે અને (૨) વિકાસ (Growth) સંબંધે બહુ ઉપયોગી બોધ મળે છે, જેનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ અત્રે કરવા જેવું છે.

૧.—ધર્મના નિદાન વિષે અનાદિકાળથી અનેક તર્કો ચતા આવ્યા છે. લોકાયતિમા ધર્મને એક મૂર્તજનોએ કલ્પેલી વ્યવસ્થા માનતા. પ્લિનિનું એવું કહેવું હતું કે ધર્મ કેવલ અશક્તિ અને ભયમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, અને આ જગત્તરી પર કોઈ ઈશ્વર એવો પદાર્થ હોય તો પણ એનું જ્ઞાન યત્ન સર્વથા અશક્ય છે. આપણા ધર્મા ઐશ્વર્યેટો પણ વિચારે—અવિચારે કાંઈક આવા જ મતનું મદ્દજુ કરી લે છે. વર્તમાન સૈકામાં મૂંઝાપના કેટલાક અતીશ્વરવાદી તથા જડવાદી વિદ્વાનોએ ધર્મની ઉત્પત્તિ સંબંધે અનેકાનેક કલ્પનાઓ રચી છે, અને એમાં તેઓ જંગલી પ્રજાઓના અવલોકનનું પ્રમાણ આપે છે. તેઓનો સામાન્ય રીતે એમ ખતાવવાનો ચલ છે કે ધર્મ એ એક વખત ઉપયોગી વ્યવસ્થા હતી, કદાચ દશ પણ ઉપયોગી છે એમ કહી શકાય, પણ એમાં યથાર્થતાનું કે આવશ્યકતાનું કાંઈ જ તત્ત્વ નથી: ‘પરમેશ્વર,’ ‘આત્મા,’ ‘અમૃતત્વ,’ ‘કર્તવ્ય’ (પરમતત્ત્વ એટલે જવાબદારી) આદિ વિચારો મનુષ્યને મામાનિક નિયંત્રણમાં રાખવા માટે માત્ર ઉપયોગી યુક્તિઓ છે; એ કરતાં એમાં અધિક ગંભીરતા કે સત્ત્વ નથી. કેટલાકના મતમાં, સ્વપ્નના અનુભવમાંથી પ્રેતની, પ્રેતમાંથી આત્માની, અને આત્મામાંથી પરમાત્માની કલ્પના થઈ; તો ખીજા કેટલાક, પડછાયો અને પ્રતિબિંબ જેવા જનાવોને જ એ કલ્પનાનું પ્રથમ કારણ માને છે. કેટલાક કહે છે કે જંગલી અવસ્થામાં મનુષ્યને પ્રકૃતિના મક્કે ભક્ત જનાવો જોઈ જો ભય ઉત્પન્ન થાય છે તેમાંથી ધર્મનો ઉદય છે; તો કેટલાક ખતાવે છે કે ગગનમંડળની ભજ અને સુંદર રચના જોઈ ચતા આશ્ચર્યમાંથી ધર્મનો પ્રાદુર્ભાવ છે કેટલાક પિતૃપૂજનને ધર્મનું આદિસ્વરૂપ માને છે, તો કેટલાક જીવાગ્રેષ્ઠરૂપી—અર્થેત પોતાનું જ પ્રતિબિંબ જોવાના—મનુષ્યબુદ્ધિના એક સ્વાભાવિક વલણમાંથી જગત્ના પદાર્થોના મનુષ્યને ઈશ્વરભાવના થઈ આવી, અને એ રીતે અનેકદેવવાદ પ્રથમ ઉત્પન્ન થયો એમ કહે છે. આવા

આવા અનેક તકો—જે સુપ્રસિદ્ધ છતાં, મનુષ્યપુદ્ધિને અનીચરવાદ કેટલા જોરથી વમળનાખીને મથે છે, અને કેવા તરેહતરેહવાર વિચારો સૂઝાડે છે એનું પૂરતું બાન કરાવવા માટે અને એકલા ઠરેલા છે—એવા અનેક તકો મરી તેઓ ભય આશ્ચર્ય કલ્પના કે સ્વ-ખાદિકની ભ્રાન્તિને સમગ્ર ધર્મભાવનાનું નિદાન માને છે પણુ વસ્તુતઃ આ સર્વ તકો અપ્રતિષ્ઠિત છે, કૃત્રિમ છે, મદસા એકાદ સામાન્ય નિયમ ધરી કાઢવાના પ્રયત્નમાંથી જ ઉપજી આવ્યા છે, અને ઇતિહાસમાં પ્રલક્ષ થતો મનુષ્યસ્વભાવ જ એમને અમિદ્ધ કરાવવા માટે નમ છે “દ્રૌપદીનાં ચીર” જેવા ધર્મભાવનાના દિવ્યપટા કુતર્કકૃષ્ણી દુઃશાસનને હાથે જેમ જેમ ઉતારવામાં આવે છે તેમ તેમ પ્રતિયત્ને પરમાત્માની યોજના-થકી નવા પટો પૂરાતા જાય છે, અને કેટલીકવાર તો એ પટો એવી અનુપમ સુંદરતા અને ભવ્યતાના તેજમાં પ્રકાશે છે કે દુષ્ટમાં દુષ્ટ અને નાસ્તિકમાં નાસ્તિક હૃદય પણુ એ તમ્મ દૃષ્ટિ નાખતાં, ક્ષણવાર એની અદ્ભુતતાના ચમત્કારથી વિસ્મિત થઈ રત-ધ અને છે જોખની વીરવાણીમાં—

“ પ્રથમ મતયુગમાં પ્રદ્યાદને પીડિયો,

બીડિયો થમ તે લોહ તાતો,

(તોયે) ધીર નવ ધડકિયો [ભયથી નન બડકિયો]

થડકિયો ગેય ત્રેનોમ્ય જતો. ! ! ! ”

હવે કહો કે જે વૃત્તિમાં આવું અદ્ભુત બળ પ્રેરવાની શક્તિ છે, તે કેવળ, ‘સોસાદમી’ (જનમડળ)ને નિયન-લુમાં રાખવા માટે ઠીકી કરેની યુક્તિ જ ? સ્વમ, પ્રતિમિત્વ આદિના દર્શનમાંથી નીપજેલો એક મ્હોટી ભૂલ જ ? કે હિન્દુસ્થાનને રૂમાવનારી એક ભ્રાન્તિ જ ? પણુ એમ માનવું અશક્ય છે

સારે ધર્મનું નિદાન શું ? મનુષ્યની ધાર્મિક વૃત્તિ ‘આર્થી ખુલામો શો થયો ? ધર્મ ક્યાંથી આવ્યો તો ધર્મમાંથી, એમ કહેવા સમાન આ ઉત્તર છે એથી ધર્મના નિદાન ઉપર કાર્પ જ અજવાળું પડ્યું નહિ’—એમ કદાચ કહેવાશે પરંતુ એના સમાધાનમાં કહેવાનું કે વસ્તુસ્થિતિ જ એવી છે ધર્મ મનુષ્યને સહ જ છે, અમુક અમુક વૃત્તિમાંથી ભ્રાન્તિ થકને ધર્મ ઉત્પન્ન થયો એમ નથી પણુ જેમ મનુષ્યને જોવું સાબળતું આવું પીડુ દગડુ મગડુ ઈલાદિથી આરંભી, શુદ્ધ રાજ્ય સાહિત્ય કલા આદિ મહાન્ તન્ત્રો વિસ્તારવાં, એમાં જાગ લેવો, એમાં આત્માનુભવ અને આત્મમતોષ કરવો એ સ્વાભાવિક છે, તેમ ધર્મને આવિર્ભાવ પણુ એનામાં સ્વભાવધરી જ થાય છે હોમર હીક જ કહે છે કે—

“ As young birds open their mouth for food, all men crave for the gods ”

(જેમ પક્ષીનાં બચ્ચા જોરાક માટે ચાચ હવાડે છે, તેમ સર્વ મનુષ્યને ઇશ્વરની આશીર્વા રહે છે.)

પૂર્વોક્ત વિદ્વાનોની ભૂલ એ યાય છે કે જેને તેઓ ધર્મનું આદિ કારણ કહે છે તે વસ્તુતઃ એના આવિર્ભાવના માત્ર પ્રસંગે જ છે—જેને વેદાન્તની પરિભાષામાં આવિર્ભાવની ઉપાધિઓ કહીએ તે છે. અમુક દેશ કાળમાં પરમ તત્ત્વની ભાવનાએ અમુક સ્વરૂપ લીધું, ખીજે ખીજું લીધું કલાદિથી સિદ્ધ એ યાય છે કે તે તે દેશકાલાદિ ઉપાધિઓ ધર્મના આકારની વિવિધતામાં હેતુજ્ઞ છે, ધર્મના અસ્તિત્વમાં નહિ—અર્થાત્ એથી ધર્મના આ-વિર્ભાવનું વૈચિત્ર્ય ક્ષણિત યાય છે, ધર્મની સ્વભાવસિદ્ધતાને નિષેધ થતો નથી. મનુષ્યે ગગનમંડળની ભવ્યતા કે શાંતિ જોઈ પરમ તત્ત્વના સ્વરૂપની અમુક કલ્પના કરી, પ્રયંડ વાયુનો પ્રકોપ જોઈ ખીજી કરી, પિતાપુત્રનો સ્નેહ જોઈ ત્રીજી કરી, પરંતુ એ સર્વમાં પરમ તત્ત્વનું અસ્તિત્વ તો સમાન રીતે સ્વીકારાએલું જ છે.

પરંતુ હજી એક શંકા ઉભી રહે છે કે—ધર્મ સ્વભાવસિદ્ધ બલે હોયઃ પણ ન્યાં સુધી વિચારદૃષ્ટિએ એની ચચાર્યતા સિદ્ધ થઈ નથી ત્યાં સુધી બુદ્ધિમાન મનુષ્યે સ્વીકારવા જેવો એ પદાર્થ નથી. આ શંકાના ઉત્તરમાં કહી શકારો કે એનું સ્વભાવસિદ્ધ—આનિવાર્ય—હોવું એ જ વિચારમાં લેવાની એક સાધારણ દલીલ નથી. પણ ખરું જોતાં એ જેમ સ્વભાવસિદ્ધ છે, તેમ વિચારસિદ્ધ પણ સારી રીતે છે. મનુષ્યનો સમગ્ર આત્મા પરમતત્ત્વ સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે. એની ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર પર-મતત્ત્વના સિન્ધુ ઉપર જ ચાલે છે. જે જે વિષયોનું એ ગ્રહણ કરે છે એ એ મહાન સિન્ધુ ઉપર તરતા દ્વીપ જેવા, અથવા વધારે ઘટું ઉપમાન લઘુએ તો બુદ્ધિજન જેવા, છે. ઘટપટ્ટાદિ વિષયગતને એની આસપાસ વિસ્તરતા તેમજ એના અંતરમાં પ્રવેશી રહેલા અનન્તતાના સાગરથી પૃથક્ પાડી ગ્રહણ કરવા યત્ન કરો એટલે તરત જણ્યારો કે એના વિના તો તમારી દૃષ્ટિ આગળ કેવળ અન્ધકાર—જ્ઞાનહીન, વ્યવસ્થાહીન, સ્વરૂપહીન કાંઈક (૧)—એટલું જ છે, જેને ‘છે’ એટલું કહેવું પણ શક્ય નથી. વળી સમગ્ર વિશ્વનું વિશ્વરૂપે—અનાઘનન્ત દેશકાળમાં પરસ્પરસબ્દ પદાર્થોની એકતાની મૂર્તિરૂપે—ગ્રહણ થતું આત્મા વિના સંભવે છે? વળી આ આત્મા તે મારો જ (અન્તઃકરણાવચ્છિન્ન ચૈત-ન્યરૂપ) આત્મા ? મારા (અન્તઃકરણાવચ્છિન્ન) આત્માનું અસ્તિત્વ વિશ્વની કાંઈક અતુ-ભવવિષયતાનો ખુલાસો કરી શકે, પણ વિશ્વ ‘છે’—સર્વને માટે ‘છે’—એમ એ આત્મા-માંથી કેમ સિદ્ધ યાય? માટે એવો આત્મા—પરમ આત્મા—સ્વીકારવો જોઈએ કે જેનું આ સમગ્ર વિશ્વ દૃશ્ય છે, અને જેની દૃષ્ટિ સદા ચચાર્ય છે, અને જેની એ ચચાર્ય દૃષ્ટિ સાથે મારો દૃષ્ટિ મેળવવી એનુંનામ વિશ્વનું ચચાર્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું છે. નાત્પર્ય કે જ્ઞાન-માં જે પ્રમા-અપ્રમાનો ભેદ પડે છે તેનો એકજીવવાદ સ્વીકારવાથી, અથવા તો અન્તરમાં એકતારહિત અનેક જીવોનું પ્રતિબ્યક્ત સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સ્વીકારવાથી, ખુલાસો થઈ શકતો નથી : અનેક જીવો આગળ પ્રમા (ચચાર્યજ્ઞાન)ની ભાવના એક જ છે એથી એક પરમ આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ યાય છે. વળી ‘સાયન્સ’ના અનુમાનાદિ વ્યાપાર પણ પર-માત્માનું અસ્તિત્વ અને પરમાત્માની શ્રદ્ધેયતા સ્વીકારીને જ પ્રવર્તે છે, અને ‘સાયન્સ’ના વિજ્ઞાનની પતાકારૂપ “કારણતા” શબ્દનો અર્થ પણ એનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યાવિના બની શકતો નથી : ‘કારણતા’ સ્ફુરણ વિના, સ્ફુરણ ચૈતન્ય વિના અને વિશ્વસ્ફુરણ વિશ્વચૈતન્ય (પરમાત્મા) વિના અસંભવિત છે.

- (૧) અદ્વૈતસિદ્ધાન્તમાં પાપ અને પુણ્ય વચ્ચે દ્વૈત-બેદ-શી રીતે મંભવી શકે ?
- (૨) જ્યાં સર્વ એક જ છે ત્યાં કર્મને શો અવકાશ ? અદ્વૈત અને કર્મ એ પરસ્પર વિરુદ્ધ શબ્દો નથી ? વળી વ્યવહાર અસત્ય જ હોય તો તેને સાચવવાની શી જરૂર ?
- (૩) પોતે આનંદમાં રહેતું એ અદ્વૈતનીતિનું કર્તવ્ય મનાતું હોય એમ જણાય છે. આમ હોય તો અદ્વૈતનીતિ એ કેવલ સ્વાર્થી નીતિ નથી હરતી ?
- (૪) વળી વાસનારહિત થવું એ પણ અદ્વૈતનીતિનું કર્તવ્ય-શુભ-નુક્રિતનું સ્વરૂપ-ગણાય છે. અંક (૩) ના અને અત્રોક્ત સાધ્ય વચ્ચે વિરોધ નથી ? વળી વાસના એ મનુષ્યને સ્વાભાવિક છે. તો પછી સ્વભાવબુદ્ધ વામનાનો અતિક્રમ સંભવે પણ કેમ ?

મારે કહેવું જોઈએ કે 'પ્રમથાનત્રય' ના વાક્યોની પરંપરાથી મને સતોષ નહિ થાય. એ વાક્યોમાં મને અશ્રદ્ધા છે એમ ન ધારવું. પરંતુ અદ્વૈતસિદ્ધાન્ત મારે સમજાવે છે, માત્ર માનીને બેસી રહેવું નથી. હું આશા રાખું છું કે આપને બદલે સુદર્શનપત્રના જૂના અભ્યાસક્રેમાંથી કોઈ ઉપરના પ્રશ્નોનું સમાધાન કરવા યત્નવાનુ થશે. કારણ, એવા યત્નથી જ, મણિલાલના 'અબેદ' દુદ્ધબિનો ધ્વનિ કેટલે કેવી રીતે પહોંચ્યો છે ને સમજવાનો વળી વિશેષ લાભ થશે

અમદાવાદ

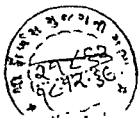
તા. ૫ મી જુન સ. ૧૯૦૦

લિ. આપનો,

અબેદ-જિજ્ઞાસુ.

* * ઉપરનો પત્ર ખરી જિજ્ઞાસાથી લખાઈ આવ્યો છે. અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે જે વર્ગને પૂર્વોક્ત પ્રશ્નોના ખુલાસા આપવા રા. 'અબેદ જિજ્ઞાસુ' વિનંતિ કરે છે એ વર્ગ તેમ જ અન્ય અદ્વૈતવિદ્વાનો પણ એમની 'જિજ્ઞાસા' ને સત્કાર આપશે.

ત-ત્રી.

'શ્રી મુક્તિમીમાંસા.'

આશયાવધકાર.

(મજેશું).

આ નામના લેખની એક દમ્ભર કોપી છપાઈ પ્રમિદ્ધ થયાને આજે લગભગ બે વર્ષ થવા આવ્યાં તથાપિ તેના ઉપર કોઈ પણ વિદ્વાનના તરફથી સંકેતકેન સરખું પણ અધાવધિમાં લખાઈ આવ્યું નહિ, નથી. મારે પોતાને જ એ વિશે અભિપ્રાયપ્રકટનરૂપે પુનઃ આજે આ પરિદાર લખવા અવસર આવ્યો.

આમ કરવાનું ખાસ ગ્રેરક કારણ એ જ કે એ લેખ એક પૂર્વપક્ષના રૂપમાં વિદ્વા-
નોની સમક્ષ એવી ઈચ્છાથી ધરવામાં આવ્યો હતો કે તે લેખ ઉપર કોઈ શ્રીમન્મંકરા-
ચંમતાનુયાયી સમર્થ પુરુષ સમીક્ષણ લખવા અવસ્ય શ્રમ સ્વીકારશે જ, આવી ધારણાથી
જ શુભચરણાવશિષ્ટ મહાશયવર્ય મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદીના પ્રયોજકપણાનો પરિણામ
આ લેખ મધેલો

કોઈ એવી શંકા લે કે એ લેખ ધ્યાનંસરસ્વતીના મતાનુકૂલ લખાયો હશે અથવા
તો યિઓસોશીના સિદ્ધાંતાનુસાર લખ્યો હશે, તો તેઓને અભ્યર્થના કરવાની કે આ લેખના
આરંભમાં બ્રહ્મવિદ્યાના પરમાચાર્ય શ્રીદક્ષિણામર્તિચુરુતું રમરણુ જે મંગલાર્થે કરવામાં આ-
વેલ છે તે ઉપર તેઓએ ખાસ ધ્યાન આપવું એટલે પછી ઉપર કહેલી બંને પ્રકારની મા-
નિતતા નિર્મૂલ છે એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે જ. કારણ કે આ લેખમાં તો મુક્ત જીવોની
નરતિર્થગાદિરૂપે નહિ પણ બ્રહ્મવિષ્ણુરૂદ્ધાદિ ઉત્તમ સ્વરૂપે પુનરાવૃત્તિ કલ્પાંતરમાં થાય
એમ શ્રીમન્મંકરાચાર્યના તથા તેમની જ પરંપરામાં થયેલા શ્રીપદ્મપાદાચાર્ય તથા સુરેશ્વરા-
ચાર્ય જેવાના વાક્યો આપી સમર્થિત કરેલ છે, તેટલા જ માટે મારે પરિહાર લખવો આ-
વશ્યક થયો. કેમકે જે હું ન જ લખું તો મારા મનમાં એવી શંકા આવી કે, વ્યાસસૂત્રમાં
પૂર્વપક્ષરૂપે દર્શાવેલા જીવના અણુપણા આદિકે સિદ્ધાંતરૂપે સ્વીકારી બેઠેલાની પેઠે
આ પૂર્વપક્ષને પણ આગળ ઉપર કોઈ મંદાધિકારી પ્રમાણવાક્યોપન્યાસની ગાદતા તથા
યુક્તિપ્રાચુર્યના વમયમાં પડી સિદ્ધાંતરૂપે સ્વીકારે તો એક પ્રકારે પુરુષાર્થહાનિ જેવું થાય,
તેમ ન થવા માટે એ જ લેખના શબ્દોથી ખુલાસો આપવો જરૂરનો છે. દરેક પૂર્વપક્ષ
સિદ્ધાંતના એકાદ અંશને અવલંબી ઉદ્ભવે છે. તેમ જ આ લેખ પણ તે તે પ્રકરણના અં-
શાવલંબી ઉદ્ભવ્યો છે. પથ તે પ્રકરણોના પૂર્વોપર અંચનું સ્વારસ્ય કળી લેવા કોઈ સુદ્ધમ-
દષ્ટિવાળા વિદ્વાનું અવહિત યથા જે વિચાર કરે તો તુરંત જ સિદ્ધાંતઉપર આવી જવાય
અને વાક્યનું પૂર્વપક્ષપણું સ્ફુટ થઈ જાય

હવે આ લેખમાં પ્રથમ મુક્ત જીવોને ઈશ્વરભાવાપત્તિનો વિચાર આપ્યો છે આ
વિષય તો ધણે અંશે સર્વમાન્ય જેવો છે; કારણ કે સચ્ચોપાસકને ઈશ્વરભાવ થાય છે
એમ શ્રુતિરશ્મિ આદિક પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે. અને છતર સંપ્રદાયવાળા સાલોક્ય,
સાંદિ, સાંદ્ય, સામીધ્ય અને સાયુજ્ય; એ પ્રમાણે પંચવિધ મુક્તિ માને છે, તેમાં જે
પંચમી સાયુજ્ય મુક્તિ કહી તેને જ ઈશ્વરભાવાપત્તિ કહીએ તો તે અયોગ્ય નહિ કહેવાય
અર્થાત્ ઉપાસનના પરિપાકનો એ પરિણામ છે. જેમ ક્રીટ ઉચ્ચધ્યાનયોગેકરી ભ્રમરી યથા
જન્ય છે તદ્વત્ ઈશ્વરાધનની ઉચ્ચસકલપતા ઈશ્વરભાવ પમાડે એ સર્વજ્ઞ જ્ઞાપન્ છે. વળી
તેથી ઈશ્વરભાવાપત્તિને પ્રમાણોપન્યાસથી સિદ્ધ કરીને એવી કુંડલના કરી કે તે સ્વાધ્ય હો-
વાથી સાત હોઠ શકે. આમ કહીને તે સ્થાને અપુનરાવૃત્તિને સાવધિક ઠરાવવા લાગ્યા હોય.

આ સ્થળે રહસ્ય સમજવાનું એ જ છે કે સાયુજ્યમુક્તિ પુનરાવૃત્તિવાળા હોઈ શકે
એમ તો બ્રહ્મવિદ્યાનરણકારના લેખ ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે. 'ઈક્ષતિ કર્મવ્યવદે-
શાત્સઃ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫' એ સુત્રમાધ્યના વ્યાખ્યાનમાં-પ્રત્યોપનિપદ્માં મલકામે પૂછ્યું
કે- 'આમરણાંત ઓંકાર ધ્યાન કરે તો તેનું કયા લોકની પ્રાપ્તિ થાય ?' તેના ઉત્તરમાં

૧ ઉક્તપ્રકારે સર્વત્ર પર્યાલોચન કરવાથી બૃહદારણ્યક બ્રાહ્મ વાર્તિક વગેરેના વાક્યો સ ગુણોપામતાનુદેશદષ્ટિએ અવલોકતાં આત્મસાક્ષાત્કારસંપાદિત મુક્તિ પુનરાવૃત્તિ શક્યતા પણ અનાકુલ નિલનિરતિશયાનંદરૂપા સ્પષ્ટ પ્રતીત યાય છે, જેથી કથો વિરોધ ન આવતાં મધ્ય સુચવરિયત જ છે એમ અનુભવારૂઢ યાય છે

આ બાગતનો સવિસ્તર ખુલાસો જાણવા જો કોઈ જિજ્ઞાસુ પુરુષની અભિલાષા યાય તો તેમણે મને પત્રદ્વારા વિષયનિર્દેશ પૂર્વક લખી જણાવવું એટલે તેમના ચિત્તને સતોષ યાય તેવા પ્રકારનું ઉત્તર અપાયે આ સ્થળે તો માત્ર સમષ્ટિને નિવેદન કરના તથા—

સિદ્ધાંતઃ શાક્કરી વાળી પૂર્વપક્ષાસ્તથેતરે ॥

આ વાક્યને ટું જેટલું માન આપુ છું તેટલું જ માન આપનાર બ્રહ્મિઓને પણ નિવેદન કરવા આ લઘુ સમાધિ લખી જણાવેલ છે, કે જેથી મારી સાથે સાક્ષાત્ પરિચય વિનાના અભિગ્ન જનોની અન્યથાન્યથા કલ્પના કરનાની તરદીનો બચાવ યાય કોષપણ ગિદ્ધાન પૂર્વપક્ષ, શંકા સમાધાન આદિક ચર્ચાઓથી છણાઈને સુદૃઢ બને છે અને એ જ પ્રકારે અપુનરાવૃત્તિ શ્રુતિનું અનાવિલ રહસ્ય સ્પષ્ટ કરવું એ જ આ પ્રકૃત લેખનો મુખ્ય હેતુ છે

જામનગર
તા. ૨૦-૫-૧૯૦૦ }
રવિવાર

શાસ્ત્રી હાથીલાઈ હરિશંકર.

કળાકૌશલ્ય.

(મળેલું)

જે દેશના શાસ્ત્રાઓ મહાત્મારૂપે અવતરીને પોતાના દિવ્યસત્ત્વ તેમ જ કુશાગ્ર-બુદ્ધિ પ્રણીત શિક્ષણકળામા જગત્ના આદિ ગુરુ મનાયા છે.

જે દેશના સ્ત્રિજનોની અગમ્યા મન શક્તિ મહાકવિઓની પ્રતિભાવૃદ્ધિ હોઈને તેની કલ્પના જ સર્વને આશ્ચર્યમા નાખે છે,

અને જે દેશના અનુપમ ગુણિજનોની લોકોત્તરસસ્કારવતી બુદ્ધિમાથી*

* લખનાર—આનન્દનન્દન, એમની પ્રસિદ્ધ પ્રતિભા સાથે

‘I am only anxious about one thing When you employ European mechanical appliances to assist you in producing manufactures of an Asiatic type or origin, pray do not at the same time borrow European designs. They are commonly base and unartistic and vulgar. I was visiting this morning your principal carpet factory, where the carpets are still, I am glad to see, woven by hand, but I thought that I detected in some of the patterns an admixture of foreign taste. Pray do not be beguiled into this error, but adhere to your old Indian and Persian models which were the product of a race of natural artists, and upon which the modern world will never improve. Above all, I

ગાનકળા, ચિત્રકળા, તક્ષણકળા, રંગકળા અને ભૂમિજ તથા ખનિજ પદાર્થોનું મિશ્રણ કરી, વૃક્ષિમાથી સુંદર મર્મર બનાવવાની કળા પ્રકૃષ્ટીને તેણે પ્રાચીન ભારતને એક દેદીપ્યમાન આનન્દબુવન બનાવ્યું હતું, એટલું જ નહિ પણ પૃથ્વીરથ લોખના પ્રવાસનું ધામ બનાવી મૂક્યું હતું,

વળી જેના શિષ્યપીની સન્ન્યતા અને નૈસર્ગિકપણના ધારીપુરી, કનેરી, કારલી, અને ઇલોરાની ગુફાઓ તથા કાશીરથ અને આયુગિરિરથ અનેક દેવાલયો અદ્યાપિ સાક્ષી છે, અને જેને માટે બહુ એક ખડેરો જાણે અંહણા રુદન કરતા હોય એમ જણાય છે,— તે દેશના હસ્તેતની ઉપમાવાળા ગુણિજન, કળાવિદ્, અને કારક સાંપ્રતમા સર્વથા મદ દશામા છે, અને સ્પરિજનો તો જન્મતા જ નથિ

દારિદ્ર્યોદ્ભવ વિધાનોપ (૧) વ્યાપારનું માધ (૨), હસ્તકળા સંબંધે પરદેશીઓની સ્પર્વા (૩), તે અટકાવવાને રાજરક્ષાનો અભાવ (૪), તેમ જ ભારતીયોની પરકૃતિપર પ્રેમા ધતા (૫), એ પાંચ ભારતનો હુથ ખંડન કરનાર વોરિ કારણો છે

વળી વારવાર દુષ્કાળના બલિ યર્થ પડેલા અને શક્તિ ઉપર્વન્તના ભારે રાજસ્વધી છુદાર્ધ જતા અબણ કૃષિકારોનું દારિદ્ર્ય, તથા ગવાદિ પશુની અવદશા પણ તેમની (ગુણિ જનાદિની) મદતાના અવાન્તર કારણો છે

would say to the native Princes and noblemen when you order a craft for your palaces or mansions do not think of going to Europe and of patronising the hideous designs of Kidderminster or of Brussels Buy your carpets in your own country, and make it a condition that they are of Indian colouring and Indian pattern. There is a tendency among rich men in India to think that the latest European fabrication is the most fashionable, and therefore, the best There is no inherent connection between fashion and merit, and the latest pattern is often the worst " Lord Curzon

* સૂક્ષ્મ કળાપકિત વિષે સર્વોપરિ એવી આ પ્રાચીનતમા દિવ્યા કળા પરમ આનન્દ દાયિની છે એનો સદુપયોગ મનુષ્યને ક્ષત કરનાર, તેના રોગાદિર્તું સાન્વન કરનાર, તથા રાજસમાધિસાધક છે.

ગાનકળાના નાનાવિધ સ્વરોનો વિવક્ષણ પ્રભાવ, હૃદયની અનેકા ભાવનાનો નિયતા હ નાગ અને હરિણ-હૃદય તેની મળુલ સહરિઓને વશ થઈ એકચિત્ત યાય છે તો કામગનમ મનુષ્યહૃદયની રી કયા !

ગાનકળા પાંચમો વેદ ગણાય છે એના મૂળ દીક્ષક ભગવાન શાસ્ત્ર છે. તે આર્યોની પોતાની કળા કહેવાય છે, જેના તેઓ સપૂર્ણ વેતા છે

બીજી પ્રજાઓએ તે ખડશ આર્યો પાસેથી લોધી છે એનું માતુર્ય મર્ધને સુખકર છે પણ તેનું દિવ્ય માહાત્મ્ય આર્યોને જ સજ્ઞાત છે. / / / /

અત્રાય દુષિકારો મદતી સખ્યામાં છે. અને તેઓ જે પોતાની સેવા પ્રમાણેના પ્રતિફળથી કંઈ કંઈ સમૃદ્ધવાળા થઈને સ્વદેશીય કૃતિનો જ ઉપભોગ કરે તો પણ તેના કર્તાઓને બહુ લાભ થાય. અને ગવાદિ પશુની રક્ષાથી તેમને ગવ્યાદિ પદાર્થો સુલભ થઈ પડે.

શુશ્રિજનાદિની અવનતિનાં ઉપયુક્ત કારણો ઉપર્યન્ત કેટલાએક અવાન્તર દોગો તેમને અંગે છે, જે શીઘ્ર વર્ણ શકાય તેવા છે. તે એ જે તેઓ પોતાની સંતતિને સામાન્ય શિક્ષણ આપતા નથી. જાણે બળવું ગણવું તો વૈરય અને બ્રાહ્મણને જ હોય ! માટે પિતા ગુરુ, અને પુત્ર શિષ્ય, એ પદ્ધતિએ તેઓ સ્વકળાસંબંધનું જ ક્ષુદ્ર શિક્ષણ માત્ર આપે છે.

સામાન્ય શિક્ષણને અભાવે ત્રીજું લોચન ઉપજાવિના તેઓમાં કાચને મણિ, અને મણિને કાચ સમજવાનો અવિવેક અચળ રહે છે.

અને સ્વકળા સંબંધીના શાસ્ત્રીય અનુશાસન વિના તે પરત્વે તેઓ એક જડ સાંયાની પેઠે વર્તે છે. અર્થાત્ જેમ બાપદાદા કરતા આવ્યા હોય તેમ જ કરે છે. સમયને અનુસરીને તેમાં શુદ્ધિ વૃદ્ધિ વા પરિવૃત્તિ કરતા નથી. અહો ! તેમને કશો નવો ઉત્સાહ જ નથી !

ત્યારે કળાકુશળ થઈને પ્રાચીન પદને તેઓ કેમ પહોંચે ? અને દેશાન્તરોની સંગે સપર્શરજુમાં કેમ જીવી શકે !

પૂર્વજના એ પ્રમાદથી તેમના પુત્રોમાંથી માતૃભૂમિને શૃંગારરૂપ, અને પ્રાતૃસમાજને પુષ્ટિદાયક એવા કોઈ કળાવિકાન્ત પુરુષ ઉદ્ભવતા નથી, નહિ તો પરદેશી કળાવંતો પ્રતિવર્ષ અદ્વિધી કોડો રૂપિયા ખેંચી જાય છે તેમ ત્યાંથી ખેંચી ન લાવે ?

અરે એ તો એક પાશું રહ્યું. પણ પરકૃતિના અનુકરણમાં પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરતા હોય તો પણ તેમને માટે તે એક વિશાળ ક્ષેત્ર છે; જેમાંથી પ્રતિવર્ષ બહુ ધન સંપાદન થાય. કલી, ત્રાંચુ, પીતળ, લોહ, આદિ ધાતુ; શીપ, કચકડો, હસ્તિદંત અને એક ભારતવૃદ્ધાનિર્વાસ જેને અંગ્રેજો 'ઇન્ડિયા રબર' જ કહે છે તેની અનેકા કૃતિઓ અને છે-જેનું અનુકરણ થાય તો કોડો રૂપિયા પરદેશ જતાં અટક્યાં ઉપર્યન્ત વિશેષ લાભે થાય.

ખીટી બ્રધર્સ નામની એક અંગ્રેજી પેઢીએ ૧૮ વર્ષ પૂર્વે મુબમ્બામાં ગંધકમાંથી પ્રવાહી ક્ષારજળ બનાવ્યું હતું. પ્રથમ તે સુરોપથી આવતું ત્યારે એક રોરનું મૂલ ૩. ૦૦૦ પડતું. પણ તેને અદિ બનાવવામાં આવ્યાથી માત્ર એ આને તેટલું જ વેચાવા લાગ્યું ! એટલું જ નહિ પણ સુરોપથી તેની ચક્રત જ બંધ થઈ ગઈ.

ભારતીયોની પરકૃતિપર પ્રેમાંધતારૂપે તેમના શુશ્રિજનાદિની અવનતિનું જે ધોરિ કારણ આ વિષયને મથાળે દર્શાવ્યું છે, તે ઉપર્યત આપણા સંપત્તિ અને ધનવાનને હાથે ઉદ્ભવતું ખીલું એક કારણ છે. તે એ જે આપણા ધનવાન વર્ગમાં પોતાની સક્રિયતા પ્રમાણમાં આદર્શ કિંવા વિલાસિતા નથી. તેઓ એક દાદિયાને સુધી સુધીને બહિર કાઢે છે. મધ્યમ વર્ણના લોક અને તેમના વચે આપણે વિશેષ અંતર જોઈ નહિ, અને પરિણામે આપણા કળાવંતોએ કંઈ ગુણ સંપાદન કર્યો હોય, કિંવા કોઈ સુગમ પદાર્થ વિચર્યન કર્યું હોય, તો પણ આપણા ધનવાનબણીના હિતેજનની તેમને આદા નહિ જ.

તેઓ તે ગુણદાનનું કિંવા પદાર્થનું મૂલ્ય જ પૂછશે, જો તે આકરું લાગ્યું તો જાણે તેણે મહિમા કુખી ! અને આકરું ન લાગે તો પણ તેઓ કહેશે જ 'એ વિના આપણને શું નાથ ચાલતું' ? નિરંતર જોષ્ટતા પદાર્થનાં બાહ્ય રૂપ અને સમતાપણાપર મોહીને ઉદ્બવેલો પરકૃતિનો પ્રેમ, અને વિલાસના પદાર્થ માટે તેમની આવી મતિ, એ બેબીને હસ્તદૃષ્ટિ અને આત્મહત્યા વિના બીજું કંઈ નામ ઘટે છે ? જેમ સ્વદેશકળાનું માહાત્મ્ય, તેમ જ દેશાનુભૂતિ શાથી યાય તેનો વિચાર, સ્વપ્ને પણ તેમને નથિ.

યુરોપિયનો તે સમ્યક્ સમજે છે. તેથી જ તેઓ વિવ્રવ્યવંત યયા છે. એમનું દેશવાત્સલ્ય અનુપમ છે. એનું એક સહજ ઉદાહરણ અત્ર આપાય છે. એક સમયે 'કેપનેટલ'માં 'એક વિક્રયસ્થાનમાં અંગ્રેજી અને ફ્રેંચ એવા બે પ્રકારનાં પગરખાં હતાં. એક ફ્રેંચમન તે જોવાને આબો. ફ્રેંચ પગરખાંનું મૂલ્ય નવ રૂપિયા અને અંગ્રેજીનું મૂલ્ય, તે પગરખાં સરસ હોઇને આઠ રૂપિયા કહેવામાં આવ્યું. ત્વરિત તે ફ્રેંચમને સ્વદેશી પગરખાં લીધાં; અને કહ્યું જ 'એક રૂપિયો વધારે તો વધારે પણ તે ધન મારા દેશમાં આવશે !'

એટલે સુધી તો ક્યાંથી ? પણ એમાંના કાંઈએક અંશે પણ આપણા દેશીઓની સમજ યાય તો પણ તે વધાવી લેવા જેવી છે. અને એવા જ ગુણથી એક દેશનો ઉત્કર્ષ યાય. યુરોપિયન પ્રજાઓ જ્યારે સ્વદેશના ઉત્કર્ષાર્થે જવાલાગુબુધીપર્વતવત્ પરાક્રમ કરે છે ત્યારે તે સંબંધે કોણ જાણે શા પાપથી આપણે કારમીદ પ્રસ્તર જેવા બનિયે છીયે. અહો ! અમારી અભિવ્યંગવૃત્તિ શાથી પરાસ્તા ધર્ષ ? ખરે તે એક અધમ છે. અને તેનો ઉદ્ધાર દેશીઓના પોતાના જ હાથમાં છે.

અહો ! મારા દેશી અંધુઓ ! શું તમે એ કાર્યને પરાયં સમજીને તેમાં પાછળ દડો છો ? દેખીતું તો એ પરાયં છે, પણ વસ્તુતઃ તે તમારો જ સ્વાર્થ છે. અને તેને પરક્રીય સંમજીને જોલો પ્રમાદ કરશે તોટલો તે પ્રતિગુણદ્વારા તમારા જ નારિદયમાં પરિણમશે.

ઉપર્યુક્ત અધમતાનો ઉદ્ધાર તથા ગુણિજનાદિની અવનતિનાં કારણોનો પ્રતીકાર, એ જેમના હોય છે તેમનું જ અર્થાત્ ગુણિજનાદિ સમસ્ત આર્થપ્રજ્ઞનું જ ચરમ કર્તવ્ય છે. તદપિ નરેશ મનાતા આપણા રાજ્ય, મહારાજ્ય, અને પ્રતાપિ ક્ષિટિગ રાજ્યનું તે કંઈ આણું કર્તવ્ય નથિ.

'જર્મની'એ પોતાનો ખાંડનો ઉલ્લેગ વધારવાને જર્મનૂ આપારીઓને રાજધનની સદાયતા શા માટે આપી છે ? સ્વદેશનિર્મિત પદાર્થો બીજા દેશોમાં અમાવવાને રાજ્ય પોતે શા માટે પત્ર લખી તે તે દેશોના રાજકર્તાના પ્રસાદ છત્તે છે ?

ફ્રાન્સે રૂપા સંબંધે (૧) 'હૉલ્માર્ક' નો ધારો શા માટે રચાયો છે ? અને તેણે પરદેશથી (ઈંગ્લંડથી પણ) આવતાં (૨) લવણપર બારે કર શા માટે નાંખ્યો છે. ?

પૂર્વોક્ત (૧) એ ધારો તેણે પોતાને હાં કનિષ્ઠપ્રતિનું રૂપું પ્રવિષ્ટ ન યાય તે માટે રચાયો છે. પરન્તુ તેને લીધે ભારતકૃત સુંદર રૌપ્ય પાત્રો અને અલંકારો હાં મોકલાઈ શકતા નથિ કેમ જો આપણું રૂપું વિતરતી પંક્તિનું છે. (૨) અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોતાં ફ્રાન્સ જેવો ધનાઢ્ય દેશ-જેને હસ્તકૃતિ તથા યંત્રકૃતિદ્વારા મહત્તી દ્રવ્યોપાર્જનશક્તિ પણ છે તેને રક્ષણવિધાન (Protectionism) નો લાભ લેવાનું આવશ્યક ન સને કોણ જાણે તે શા માટે તેમ કરે છે ? પરદેશથી આવતા લવણપર તેણે બારે કર નાંખ્યો છે. પણ તેની વાત તેની સાથે. કિન્તુ આપણા ભારત જેવા નિર્ધન તેમ જ ન્યૂન દ્રવ્યોપાર્જક શ-

કિંતુ દેશને પણ રક્ષણવિધાનનો લાભ આપાય તે અર્થશાસ્ત્રનું ઉદ્ધવન છે એમ મડન કરી શકાયો ખરું ?

અમેરિકાએ પોતાની શુદ્ધપત્રિકાને^૧ સૂધારીને તેમાં, જે જે પદાર્થો પોતાને સાં જની શકે તેવાપર ૨૦૦ થી ૩૦૦ ગણો કર વધારી દીધો છે તેનું કારણ શું ?

જે બ્રિટિશ સ્ટી બરતખંડરથ ક્લિકોટની બનાવેલી^૨ અંચળાવાળો ચરણિયો પહેરે તેણે ૨૦૦ પાઉન્ડનો દડ આપવો, એવો 'બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ' ધારો કર્યો હતો તે શા માટે ?

વળી આજથી *૧૬ વર્ષ પૂર્વે ભારતથી આવતી સુંદર તક્ષણકળાવાળી રૂપાની ચાલીઓ ઉપરિ તેણે (ઇંગ્લેન્ડે) ભારે કર નાખ્યો તે શા માટે ?

પરદેશનિર્મિત પદાર્થોદ્ધારા એક દેશનાં ધનને બહિર જતું અટકાવવા સાર તેને રક્ષણ-વિધાનનો લાભ આપવો એ તેના બદ્ધ બૂપાળનો ધર્મ જ છે. અને તે જેમ પ્રજાનું તારણ, તેટલે જ અરો રાજ્યેયનું પણ કારણ છે. તો શું જે સમયે ભારતવ્યાપાર મૃત્યુના આદ્યથી મદવાતો જાય છે, અને પ્રજા દારિદ્ર્યરૂપિ અજગરના મુખમાં ગળાતી જાય છે તેવા મહાપ્રસંગમાં પણ આપણું પવિત્ર 'બ્રિટિશ રાજ્ય' નહિ વિચાર કરે ?

એ ખરું છે જે વ્યાપારને સર્વથા નિષ્કર રાખવાની શુભકીર્તિ મેળવવાની આપણા રાજ્યને ઇચ્છા છે પણ તેવી ઇચ્છા આપણા સખધમાં આ સમયે તો બીજાનીએ સદામત આપતું એ ન્યાયવત્ છે, કિંબહુના ?

આશા છે જે પ્રતાપિ રિપન રાજની પેઠે લૉર્ડે કર્જન મહાશય 'પણ પોતાની રાજકાર્તિમાં આવું એકાદ ભારતોદ્ધારક આચરણ કરીને અમરા કીર્તિ સંપાદન કરશે.

એ મહાન રાજપ્રતિનિધિને એમ વિનવતાં આ વાતો સંભારી સંભારીને આપણને અતિશય દર્પ થવો જોઈયે, જે ઇશિરે આ દેશની દયા આણીને અદ્ભુત મુખમના એક દાનવીર પારસી ગૃહસ્થ મિ. જે. ન તાતાના હૃદયમાં વસીને તેમને હાથે ૩૦ લાખ રૂપિયાનું પ્રદાન કરાવ્યું છે, એમની યોજનાને 'રીસર્ચ યુનિવર્સિટી સ્કીમ' કહે છે; જે દારા 'પી. એ' પદવીવાળો છાત્રગણ, અનુશાસન પામતાં આ દેશમાં નવી નવી કળાનું ગાન પ્રસરશે, અને આશા છે જે પ્રાચીનકળાઓ પણ જીર્ણોદ્ધારને પામશે. એ ગૃહસ્થને આશ્રય આપવા વળી તત્રમવાનૂ માઇસોરના મહારાજ તત્પર થયા છે. અને સુંબહતા પીળ એ વીર નાગરિકોએ તેમ જ રા. રા. જમીલદાસ લલુભાઈએ એ મહાદાસાબવનના ચરણ-તર માટે જમિ અને ખીજ સામગ્રી આપવાની માગણી કરી છે.

અહો ! માતર ભારતજમિ ! તું તારા જેવા એક પચાસ વીરનરને શીઘ્ર જન્મ આપ; એટલે અમે શીઘ્ર પ્રાચીના મહાપ્રજ્વળતા ઉત્તતપન્ને પુનરૂપ પામિયે.

વાચકગણ ! દવે એક જ સુચનને કંઈ આ લેખની સમાપ્તિ કરાય છે. તે એ જે શુશ્રિજનાદિએ પોતપોતાનું બાતલ રથાપી મડળાપ્રબંધથી રહેવું, કહેવાનું કર્મ આવશ્યક થયે એ સિદ્ધ પ્રબંધથી તેમને મહાસત્તાક સ્વરાજ્ય જેવો અધિકાર પ્રાપ્ત થશે. તથા ને અગ્રે વિદ્યાવૃદ્ધિ અને અભ્યગાચરણદ્વારા પ્રચુરધનનો લાભ થશે.

૧ Tariff ર કોર.

* એ સમયમાં આપણા દેશની તક્ષણકળાવાળાં નાનાવિધ રોપ પાત્રો અને અલકારો ઇંગ્લેન્ડમાં વેચાયાં. જેનો ભાવ એક તોલે આઠ શીલિંગનો આવતો. આથી આ રામાં દોઢ મોડ રૂપિયા યુરોપથી આવ્યા, અને આ લેખકને પણ મોટો લાભ થયો હતો.

કવિતા અને સંગીત.

(મળેલું *)

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૩૬ થી)

કવિતા અને સંગીત એ બંનેની વચ્ચે આત્મતત્ત્વનો ન છૂટે હોવો સખન્ધ આ પ્રમાણે છે એ તો આપણે જોયું, પરંતુ હાતા પરિચામમાં એક પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રથમ એ કે કવિતા અને સંગીત એ બંને એક બીજાથી અમંબદ્ધ અને સ્વતન્ત્ર રહી સકે કે કેમ ? અને બીજો એ કે એ બે કળાઓને સાથે સાંકળવાથી એ બેમાંથી કોઈ એકને લાભ છે કે હાનિ ? પ્રથમ પ્રશ્નને સખન્ધે તો ખપ્પ જ છે કે કવિતા તેમ જ સંગીત પોતાની સ્વતન્ત્ર વ્યક્ત રીતિતિયે રહી ન સકે એમ નથી, અલિખસંગીતનો સ્વતન્ત્ર વિષય જ હે એ આપણે પ્રથમથી જ સ્વીકાર્યું છે કવિતાને વિશે આ પ્રશ્નના સખન્ધમાં એટલી ખાત્રીથી નહિ કહી મકાય સર્વ કવિતા ગેય જ હોય એમ તો દૃઢ નિયમ બાધવો અશક્ય જ છે, અને તેટલે અરે કવિતા મંગીતથી સ્વતન્ત્ર રહી સકે છે એમ કહેવામાં આવે નથી. પરંતુ આપણે જોઈ ગયા ળિયે કે પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાં પણ અગેય કાવ્યો સુધા યુગ્મનનો યોગ્ય વિષય બને છે. તો તે દૃષ્ટિયે, યુગ્મન તે સંગીતનો જ સીમાકાપાસેનો પ્રદેશ હોવાને લીધે, કવિતા સંગીતથી તદ્દન મુક્ત રહીને સ્વતન્ત્ર રહી ન સકે એમ કહેવું પડશે. સંગીતના વિષયની સ્વતન્ત્રતા વધારે મોટી છે, કેમકે હેની શક્તિ તથા હેનું શુદ્ધસ્વરૂપ એક જૂઠું જ અને કાષ્ઠક વિશાળ પ્રદેશમાં સચરણ કરે છે, જો કે તહેમાં એક પ્રકારની અવ્યક્તતા (indefiniteness) હોવાને લીધે જેમ લાભ તેમ હાનિ પણ છે. સંગીતના —અલિખ સંગીતના—આ સ્વતન્ત્ર. નિર્વિકરૂપ સ્વરૂપનો મહિમા એક દૃષ્ટિયે વિશેષ છે; જે શક્તિ વ્યક્ત શબ્દોમાં નથી તે અવ્યક્ત મંગીતમાં સમાયલી છે. સંગીતનું આ સ્વરૂપ નીચેના કિતારાઓમાં સખળ રીતે બતાવાયું છે:—

Abstract Music.

"The effect of Abstract Music—that is, music without words—upon the soul, though vague, weird, and undefinable, is so incontestible and all-powerful, that its immediate origin in nature itself can hardly for a moment be doubted. Musical combinations and progressions seem at times to recall something that does not belong to the present order of things, and to inspire almost a conviction that in another existence only will the full scope and significance of Abstract Music be understood."

H. DEACON.

"The manner in which a Musical sound arrests the attention of a child too young to understand, or of an animal, is a strong proof of its being a special sense of which we shall perhaps know more in another existence."

H DEACON

* લખનાર રા. રા. નરસિંહરાવ બોળાનાથ.

+ "Music in Song," by Koelle, pp 93—94.

mighty and the cause of definite truths, the influence of distinct moral good and evil.

કવિતા અને સંગીતના આમ અન્યોન્ય પોષક સમબંધથી એક તત્વ એ દર્શિત થાય છે કે માત્ર અને તેને માટે નિયોજિત સંગીત એક પીઞ્જને અનુકૂળ હોવા જોઈએ, બા વનુ પદાર પ્રદર્શન કરતુ એ મૂળ ગ્રેરજ્યમ હાવાને લીધે કાવ્યના ગજ્ઞદોમા સંગીતમય અને આવમય મૂર્તિ ધારણ કરવાની એક પ્રકારની અન્તર્ગત પ્રગળ ઇચ્છા અને માગણી સ્ફુર્તવી જોઈએ, તેમ જ તે ગજ્ઞદોના આવનુ અનુરૂપ પ્રતિગિમ્ય થવાને તેના મગીતમા યોગ્યતા હોવી જોઈએ આ તત્વ તેમ જ કવિતાના સમબંધથી મગીતને દાનિ નયા થતી, એ તત્વ પ્રતિપાદિત કરવાને ઐરાનનુ વચન વળી સાબળાયે —*

"But what is more likely to interest us is a much simpler doctrine which they (Wagner and his followers) have enunciated—viz, that when words and music are to go together, each should be suited to the other. Since Music expresses emotions the verbal forms which seek to be conveyed by it must have in themselves an innate want and desire for pure sentimental expression. This leads Wagner to the rejection of ordinary subjects for 'musico poetical' expression, and the adoption of mythical and supernatural ones, but there would seem to be no other reason why emotions rightly associated with the simpler and commoner facts of life should not be made the subject of some kinds of musical treatment. Only, it must be remembered that, as Wagner points out, 'it is only the power of expressing distinctly the separate and individual that Music gains its blending with worded utterance.' Thus we are led to the common sense conclusion that the value of this blending depends upon the condition that the ideas verbally expressed shall be worth caring about, and that the emotions they are fitted to arouse shall be rightly and with as much detail as possible, expressed by the music. 'The free expression of intense and abundant feeling in Poetry,' says Huxley, writing on behalf of Wagner, 'is but too often hampered by the speculative structure of language, while, on the other hand, the soaring flight of Music lacks a starting point of strictly defined and recognisable pathos. Music and Poetry therefore, by both their powers and weaknesses, are referred to each other's aid, and the result of their combination will be of a higher order than is attainable by either of them in their separate state.'"

આ ઉપરાંતના હેઠા વાક્યમા કવિતા અને મગીતના મયોગના પરિણામનુ ન સો-
દર્ભનુ હિંમુ સ્વરૂપ વિશેષે કરીને જનાચુ છે તેનો એક જાતિ-અનુભવ નોધવા લાયક છે.
અમલનાદના મુક્તિદોળના મકાનેમા એક પ્રસંગે દૃ કુત્તદલનો પ્રેયો ગયો હતો. તે સો-
જના પ્રે મામમાં વધેયુ હતું કે "God's daughters will sing" અને અરે દેમાંની એક

મક્તબીનું પ્રાર્થના સંગીત હેતુ તો હૃદયને દિવ્યતામાં તરાવે હેતું સ્વર્ગીય દત્ત કે તે ક્ષણે એ ગાનારીને “God's daughter”ની પદ્ધતિ સંપૂર્ણ હકથી મળી લાગતી હતી સંગીતનો ઉત્તમોત્તમ ઉપયોગ ભજનકવિતામાં એ પ્રસંગે સિદ્ધ થયો. એ પ્રાર્થનાગીતના ગાનવિધાનના સૌન્દર્યની છાપ અનુભવથી જ મેળવી સકાય. હેતું સ્વરૂપ જતાવવાને વાણી અસમર્થ છે, માત્ર એટલું જ કહી સકાય કે-કવિતા અને સંગીત એ બે દિવ્યકલાઓના સંયોગનું સૌન્દર્ય દાવે પ્રસંગે જોતાં સહજ ઉદ્ગાર થઈ જવાનો કે:-

“વાસ કરી અનન્તતાને દ્વાર
કવિત સંગીત વસો ચિરકાળ.”

પ્રાચીન ક્ષત્રિયમહિલાની મહત્તા.

(એક સંવાદ.)

(મહેલું)

(રાજમહેલમાં સ્વર્ગસ્થ દાહિરરાજની રાણી અને તેની સખી બેઠાં છે, પરિચારિકાઓ ઉભીછે; ને દ્વારપાલ પ્રવેશ કરે છે.)

દ્વારપાલ:—રાજકુમારની સમીપમાથી દૂત આવ્યો છે; અને માતૃશ્રીની અનુમતિ, સમીપમાં મમાચાર આપવા આવવા માટે આવે છે.

રાણી:—યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી જે કોઈ આવે તેને અનુમતિની અપેક્ષાની કે સમય અસમય પૂછવાની જરૂર નથી; હવેને તુરત લાઇનેજ આવવું. હું સર્વદા હવેને મળવા તત્પરજ છું. યુદ્ધક્ષેત્રમાં મેં મહારા એકના એક આંધળાની આખ—દુઃખિનીના રોષ અવલંબન—પ્રાણધન પુત્રને હવેના પિતૃહન્તા યવનોના ચિર છેદવા મોકલ્યો છે. તો માતાની પાસે પુત્રની કુશળવર્તો લાવવામા આવા આંબરની જરૂર નથી; માટે જા, ને દૂતને જલદી તેડી લાવ.

(દ્વારપાલ જાયછે ને દૂતને લઈ પાછો આવેછે.)

દૂત:—(નમન કરીને) દાસ પ્રણામ કરેછે.

રાણી:—ત્હારું કલ્યાણુ થાઓ. યુદ્ધક્ષેત્રમાં તો મંગળ છે ? રાજકુમાર કુશળ છે ?

દૂત:—હું સંગ્રામસ્થળથી નથી આવતો; પરંતુ રાજકુમાર તો કુશળ છે.

રાણી:—(હૃદયથી) યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી નથી આવતો તો રાજકુમારની કુશળતા ક્યાંથી જાણી ?

દૂત:—એમણે સંગ્રામસ્થળનો તો લાગ ક્યો છે.

રાણી:—(વધારે હૃદયથી) કાં, સૈન્યસંગ્રહ કરવાને અર્થે ?

દૂત:—નહિ; દીડની પેઠે ઉમરાતી યવનસેના સામે સૈન્યસંગ્રહ તે કેટલો કરવો ? યુદ્ધમાં

જયલાભની હવે જરાપણુ આશા નથી.

રાણી:—(ગંભીર સ્વરે) દૂત ! તો શું એ કાયર પુત્ર યુદ્ધ છોડી બાગી, ગયો ? અને તું

શુ આવા વજ્રપાતસમા દારણ્ય સમાચાર લઈ અહીં આવ્યો? (ખેદથી) હાથ !

એના મૃત્યુના સમાચાર કા ન લાવ્યો ?

હત—જનની ! એવી અમંગલ વાર્તા ન બોલો

રાણી—આ પ્રસંગે પુત્રનું મૃત્યુ એ મ્હારે મતે મંગલ વાર્તા છે, અમંગલ નથી હા !
કાપુરુષ ! ક્ષત્રિયસંતાનને મૃત્યુનો ભય !

હત—મ્હને રાજકુમારે માતૃધીના ચરણમા નિવેદન કરવાની અનુમતિ આપી છે કે “ય-
વનસેનાના હાથમાથી છૂટવાની આશા નથી, માટે જમ અને તેમ શીઘ્રતાથી
સર્વે જણે એકઠા થઈ લગ્નમરણાણ્યે કોઈ એકાન્તસ્થાનનો આશ્રય કરવો.” અને
યોને પણ નિર્ભયસ્થાન શોધવાન ગયા છે

રાણી—(ક્રોધથી) બહુ સારું, જલે એ નિર્ભયસ્થાનનો આશ્રય લે. અમે તો એ યવન
સેનાપતિ (જે અન્યાયી રીતે લડાઈ કરતો હોવાથી તેનું નામ લેવું પણ અ-
નુચિત ગણીએ છીએ અને) જે લૂટારો અને મિથ્યા નરધાતક છે, તેને યોગ્ય
દડ દઈ પછી અનુગમન કરીશું.

હત—જે યવનસેનાપતિના હાથથી વીરકેસરી દાહિરરાજ રણુમા રાજાયા, અને જેના
ભયથી વીરવ્રતાચારી પુત્રે પલાયન કર્યું, તેની સામે શું આપ સ્ત્રી છતા...

રાણી—ક્ષત્રિયદૂતના મુખમાથી કેવી અમર્યાદાની વાત ! આ શુ તુ ક્ષત્રિયદૂતને ઇજ્જતા
વાક્ય બોલેછે ? ભારતનારી અને ક્ષત્રિયકન્યા શુ યુદ્ધમાં અસમર્થ છે ? શિયાળના
ભયથી શુ સિંહણ પલાયન કરે છે ? પણ જણાય છે કે યવનોના અપવિત્ર ઉ-
ચ્છાસને લીધે ત્હારો ક્ષાત્રધર્મ લુપ્ત થયોછે. હા ! ભારતભૂમિ ! ત્હારે હવે યવનોના
પાદપ્રદાર સહવાનો સમય આવ્યો ! હવે ત્હારા સંતાનમણીની કેવી દુર્ગતિ થશે !
અરે ! તે કેવા નીચ અને નિર્માલ્ય થશે ? અભ્યારથીજ ત્હેનાં પૂર્વસક્ષણો દેખાય
છે નહિ તો શુ ક્ષત્રિયસંતાનના મુખમાથી આવી અમર્યાદ વાત બહાર નીકળત ?
સ્વદેશનો ધોર ઉત્પાત કરનાર મેઝેની વિરુદ્ધ અજ્ઞાનહણ્ય કરવામાં વિમુખ થઈ
કયો ક્ષત્રી પલાયન કરતો ? યવનોનો ચરણસ્પર્શ ધર્તાજી ભારતજનોની મતિમા
આવો વિકાર થયો, તો અવિખ્યની ગણના કરતા હૃદય બેદાઈ જાય છે !

હત—આપે યવનસૈન્યની સંખ્યા, એનો ઉત્સાહ ને સાહસ અને તદુપરાન્ત યવનસેના
પતિનું પરાક્રમને યુદ્ધકૌશલ્ય દીઠાં હોત તો મ્હારો આપ આમ અન્યાયથી તિર-
સ્કાર ન કરતા હું સ્વદેશાતુરાગી છતાં સહનું ગૌરવ ઓછું કરી શકતો નથી.

રાણી—કાપુરુષ પાસે જે સહ છે તે વીર પાસે મિથ્યા છે મૂર્ખજનો જેને સહ માનેછે
તેને ઝાનીજનો અસહ કહીએ હમે છે. તુ યવનસૈન્યનો આડમ્બર જોઇને પછી
ગયો છું, પરંતુ સ્વાભાવિક વીરપુરુષને યુદ્ધક્ષત્રિયસંતાન તેને તણવત વૃન્ધ
સમજેછે. શત્રુના લાખ જનોમાં તે એકલો જ રહેછે. આયલાની પેઠે કદાપિ તે
મૃત્યુનો ભય ધરતો નથી

હત—આપ રાજમહિષી છો, હું ચાકર છું આપનાં વાક્યોનો પ્રતિવાદ કરવો મ્હને મ-
હતો નથી.

રાણી:—હત્ત ! હું અન્યાયથી અધિકાર મદદ કરવા નથી ચહાતી ત્હારે જે કહેવું હોય તે કહે. સહ્ય કહેવામાં વ્યક્તિવિચારની આવશ્યકતા નથી.

હત્ત:—નહિ, મ્હારે કાંઈ કહેવાનું નથી; સમયજ મ્હારાં વાક્યની સત્યતા સિદ્ધ કરશે.

રાણી:—હું પણ ઉત્સુક હૃદયથી તે સમયનીજ રાહ જોઈ રહી છું. દેવની કૃપા વિના યવન સેના કદિ જયવંત થવાની નથી, પરંતુ રણવિમુખનો સદૃશ્યર પોતાનાં વાક્યની સત્યતા સિદ્ધ કરવા ભાં હાજર ક્યાંથી હશે?

હત્ત:—મહેને વિશ્વાંય થવાથી રાજકુમાર ઉદ્દેગી થશે. તેમની આગ્રા લઈ હું અંદા આગ્યો છું, ને જે નિવેદન કરવાનું હતું તેમાં દાસે કાંઈ બાકી રાખ્યું નથી. હવે કેવળ જવાની રજા લેવાજ ઉભો છું.

રાણી:—હત્ત ! તું એ ક્ષત્રિયાધમને કહેજે કે " દાહિરરાજનો પુત્ર આવો કાપુરુપ હોય " એ વાતપર લોકો વિશ્વાસ નહિ કરે; પરંતુ મ્હારા ચરિત ઉપર મદદ કરશે. જેથી હવે હું એ કુલાંગાર પુત્રનું મુખ જોવા નથી ચહાતી. યવનોના ઉચ્છૈસ-સ્પર્શથી તેનું તેજ જો સંપૂર્ણ લોપાયું ન હોય તો તેણે પોતાના રક્તથી આ મહાપાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવું. હું તો મ્હારા સ્વામીહનતાને યોગ્યશિક્ષા ઈ ક્ષત્રિય-કુળનું આ મહાકલક ધોઈશ. ને પછી મ્હારા મહાપુત્રની અનુભાગિની યધ્દશ.

હત્ત:—જો યુદ્ધમાં જવાનો આપવાનો આમ દર્શનશ્ચય હોય તો હું રાજકુમારને જમને કહું કે સત્તર પાછા આવે

રાણી:—આ રાજ્યમાં કાપુરુષોને માટે રયાન નથી, ને પુત્રને માટે ક્ષત્રિયકન્યા એ નિ-યમનો ભંગ પણ કરવાની નથી. રાજનિયમ બધાને સરખો રીતે લાગે છે.

હત્ત:—તો ભાં વધુ માતા પણ નહિ આવે?

રાણી:—એ વાત એને પૂછો.

હત્ત:—એ ક્યાં હશે?

રાણી:—તેમને અંદા બોલાવું છું (દાસીને) દાસી ! વધુ કમલાદેવીને સત્તર બોલાવ

દાસી:—જેવી આગ્રા. (જાય છે ને કમલાદેવીને તેડી પાછી આવે છે.)

કમલાદેવી:—(પ્રણામ કરીને) માતૃશ્રી ! આ દાસી સેનામાં હાજર છે

રાણી:—(હાથથી આશિષ દેતાં દેતાં) આ હત્ત તમને તેડી જવા આગ્યો છે. ઈચ્છા હોય તો જવાનો ઉદ્દેગ કરો.

કમલા:—ક્યાં તેડી જવા ? યુદ્ધમાં ! (આતંદ્રથી) ભલે. જખમી અને પીડિત સેનાની બર-દાશમાં જોડાવું એ ક્ષત્રિયકન્યાનું પરમ સૌભાગ્ય છે.

રાણી:—યુદ્ધક્ષેત્રમાં કોતી પછવાડે જશો ? ભાં તમારું કોણ છે ? રણવિમુખની પછવાડે જાઓ.

કમલા:—રણવિમુખ કોણ ? આપનો પુત્ર ?

રાણી:—મ્હારો પુત્ર તો જીવતો જ નથી.

કમલા:—(ચકિત થઈને) તો શું હું વિધવા છું ? એ યુદ્ધમાં હણાયા છે ?

રાણી:—નહિ; તમારો સ્વામી રણવિમુખ થયો છે.

કમલા:—(ચોકમાં) આપ ગુરુજન થઈ શા અપરાધે મ્હારો આમ તિરસ્કાર કરોછો ? શું
હું રણ્ધ્રવિમુખની પત્ની છું ?

રાણી:—આ તિરસ્કાર નથી, સસ વાત છે.

કમલા:—જે તિરસ્કાર નહિ ને સસ હોય તો આ પણ શું સસ છે કે આપનો પુત્ર
રણ્ધ્રવિમુખ છે ? ને હું આપની પુત્રવધૂ છું ?

રાણી:—જે રણ્ધ્રવિમુખ છે તે મ્હારો પુત્ર નથી. ક્ષત્રિયનારી રણ્ધ્રવિમુખ કાપુરુપને ગર્ભમાં
ધારણ કરતી નથી.

કમલા:—ને જે રણ્ધ્રવિમુખ છે તે મ્હારો પતિ પણ નથી. ક્ષત્રિયકન્યા રણ્ધ્રવિમુખ સ્વી-
કરતે પતિભાવે ગ્રહણ કરતી નથી

રાણી:—તો શું તમે પણ મ્હારી પેઠે એ ક્ષત્રિયકુલાંગારનો લાગ જ કર્યો ?

કમલા:—(ગંભીરતાથી) હા, કર્યો જ.

રાણી:—(ઉદ્ધાસથી) પુત્રો ! ત્હારી જન્મેતાને ધન્ય છે જે રત્નગર્ભા દેવકૃપાથી ભાગ્યવતી
છે, આવા નરાધમ પુત્ર કરતાં ત્હારા જેવી વીરકન્યાને જ જન્મ મહેં આપ્યો હોત
તો વશ પવિત્ર થાત ને ક્ષત્રિય નામને આણુ કલંક ન બેસત ખરે ! ત્હારી જન્મેતા
ત્હને જન્મ આપી પવિત્ર ધન્યભાગ્ય બની છે, પુત્રો ! મ્હારા દારુણ દુઃખમાં મ્હને
આટલું જ અવલગન છે કે તું મ્હારા ગૃહની લક્ષ્મી છું. (બોલતાં બોલતાં આં-
ખમાં જળ ભરાય છે.) ઈશ્વર તને દીર્ઘાયુ કરો. દૂત ત્હારી આગામી વાટ જોઈ
ઉભો છે તેને કહેવું હોય તે કહી વિદાય કર.

કમલા:—(દૂતને) દૂત ! તું મ્હારા વચનોની જ આકાંક્ષા રાખી ઉભો હો તો કહેજે કે...

દૂત:—આ એવકને જે આગ્રા કરવી હોય તે પત્રમાં.....

કમલા:—હું પત્ર લખી હવે લેખિનીને કલંકિત નહિ કરું. જિહ્વાને અપવિત્ર કરવાની ઈચ્છા
પણ નહોતીજ; પરંતુ કેવળ ગુરુજનની આગ્રાથી જ કહું છું કે તું પેલા (આ-
ત્મીયતાના વાક્યે હવે વ્યવહાર કરી શકતી નથી; તો) રણ્ધ્રવીર પુરુષને કહેજે કે તમે
જે વંશમાં જન્મ લીધો છે તેનું તમને જરાપણ સ્મરણ થયું હોત તો તમે મ્હને
રણ્ધ્રવિમુખની સહચરી બનાવવા કદાપિ ન ધારત. વળી “ હું આ વીરવ્રતા-
ચારી મહદ્દશના પુત્રને નામે પ્રસિદ્ધ છું ” એટલું સ્મરણ તમને થયું હોત
તો તમે તમારા પિતૃહંતા યવનોને ફળ આપ્યાવિના કાપુરુપની પેઠે પલાયન
ન કરત. સ્વદેશની સ્વાધીનતા, પિતૃકુલની મહત્તા અને પતિવ્રતાની પવિત્રતાથી
પણ જો એમનું જીવન વધારે મૃત્યુવાન હોય તો તું એમને કહેજે કે સિંહથી
નાસતા શિયાળની પેઠે પ્રાણુ લઈ જ્યાં ઈચ્છા હોય ત્યાં પલાયન કરવું. મ્હારે
માટે એમને ચોચવું નહિ પડે. મ્હારું કર્તવ્ય શું છે તે હું જાણું છું ક્ષત્રિય
કન્યા પલાયન કરી પ્રાણુની રક્ષા કરવા નથી સ્વહાતી પ્રાણુ દબને પણ તે પોતાના
ગૌરવની રક્ષા કરેછે. પલાયન કરવાથી પણ કોઈ ચિરકાલ મૃત્યુના મુખમાંથી
બચી શકતું નથી; નો તમે ક્યાંથી જ બચી શકશો ? કહેવાનું એટલું જ છે
કે હું સ્વર્ગીય મહાત્મા દાદિરાજની પુત્રવધૂ છું; કોઈ રણ્ધ્રવિમુખની નહિ. (ખા-
ખાવરુદ્ધ કંઠે ને આંસુથી છત્રકાતે ભોગને પાછી ખસી જાય છે.)

દ્રુત:—તો શું આ દાસ વિનય થાય?

રાણી:—(ખાખાવરુદ્ધ કંઠે) હાં; કીક.

દ્રુત:—તો આ દાસના પ્રણામ ગ્રહણ કીછયે.

(ભયછે)

(* રાણી અચેતન થઈ જમિનપર પડેછે.)

સ. ૧૯૫૬

ચૈત્ર કૃષ્ણપક્ષ અમાવાસ્યા

રવિવાર, રાણા કડોરણા.

}

જા. કા. પાઠક

રાન્યનું મૂળ.

(મળેલું)

(અનુમંધાન ૫૦ ૨૫૯ થી)

ઉપરનાં અવતરણે ઉપરથી આપણે અટકળ કરી શકીએ કે પ્રથમ મનુ ન્યારે આ-
યાવર્તમાં આગળે સારે તે આયોના મુખી તરીકે આવ્યો હશે. આયે કુટુંબોએ ગામે
વસાવ્યાં. દસુની સાથે લડવુ પડ્યું એટલે ગ્રામ-સમુદાયે એકઠા થયા ને રાન્ય સ્થાપિત
થયું. ગ્રામ-સમુદાયની સભા ચાલુ રહી. મુખી રાજ થયો, પણ પ્રથમ તેને સભાની ઇચ્છા
પ્રમાણે વર્તવું પડતું. પણ રાન્યના નિભાવ માટે રાજ તરફ લોકોની આશાકિતતાની જરૂર
હોવાથી, ધીમે ધીમે રાજ સ્વતંત્ર થતો ગયો, ને આખરે સભા નામની યદ્ધ રહી. આ-
યોએ પંજાગ અને તેની પૂર્વ તરફનો દેશ વસાવ્યો તે પણ ગામ વસાવીને, અથવા દસુનાં
ગામ પડાવી લેકેને. નવાં ગામે સ્વતંત્ર વસાવવામાં આવે તે ન્યાં સુધી છુટક છુટક રહે
લાં સુધી તેઓ ગ્રામ-સમુદાયની સ્થિતિમાં રહે.

ન્યારે ગામે એકઠાં થાય ત્યારે રાન્ય સ્થાપિત થાયછે. રાન્યના કાર્ય માટે શહેર
બધાયછે. શહેરમાંજ રાન્યનું કાર્ય સમાપ્ત થાયછે. જનમાલનું રક્ષણ શહેરમાંજ મળેછે.
તેટલા માટે ન્યારે કૃષિક ઋષિએ પોતાના પુત્રોને પ્રજાનું રક્ષણ કરવાનું કહ્યું ત્યારે તેઓએ
શહેર વસાવ્યાં. આ વાત રામાયણમાં આવેછે. વિશ્વામિત્ર ઋષિ પોતાના વંશની હકીકત
આપનાં કહે છે કે

તાનુવાચ કુગઃ પુત્રાન્ ધર્મૈષ્ઠાન્ સસવાદિનઃ ।

ક્રિયતામ્ પાલનં પુત્રા ધર્મ પ્રાપ્સ્યથ પુષ્કલમ્ ॥ ૪ ॥

કુશસ્ય વચનં શ્રુત્વા ચત્વારો લોકસત્તમાઃ ।

નિવેશં ચક્રિરે મર્વે પુરાણાં નૃવરાસ્તદા ॥૧॥વા૦રા૦લાલ૦૩૨સર્ગઃ

* આ જ્ઞાનન્ટ ઇ સ ૭૧૭-માં મદમ્મુદ કાસિમે આલોરના દહિરરાજ ઉપર અ-
ગ્રહ કરી, રાજને રણમાં રાખ્યો; રજપુતો પોતાનાં ભેરાં છોકરાંને ચિતામાં સળગાવી કેશ-
રિયાં કરી રણમાં પડ્યા; ને કાસિમે આલોરને જાણી મુક્યું; તે પ્રસંગનું છે.

Reg No 'B 196

સુદર્શન.

તન્ત્રી
પ્રોફેસર આનંદરાકર
માપુભાઈ મુન એમ એ
એવએલ બી

(ધર્મ-ગૃહ-સાહિત્ય-ધર્મશાસ્ત્ર વિદ્યા અને તત્ત્વબોધી વિચાર.)

(આદ્ય દ્રષ્ટા—એક અબેદમાર્ગપ્રવાસી ' શ્વેતનિષ્ઠ મહિનાસ નમુનાઈ)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—ભાગવતમ્

પુસ્તક ૧૫. અંક ૧૧.] (માસિક.) [ઑગસ્ટ ૧૯૦૦.

કોયલને.

(M Bruce ના “To the Cuckoo” ઉપરથી)

(મળેલું)

રેણા.

સ્વાગત, સુદર, કુજમઢી વસનારી । તૂને,
વસંત કેરી રમ્ય મનોહર દ્વિતિ । તૂને,
વનનો તુજ આ વાસ હવેજ મહેશ સમારે,
તે વનદેવો ગાન તુને સ્વાગતનાં ગાયે ।

ન્યારે પુષ્પો ફરે સુરોભિત લીની ભૂમિને,
તે વેળા તુજ મધુર સુરો નિશ્ચય સુષ્પીયે,
છે કે તારો જોઈ તુને આ પથ જતાવે,
કે જે વર્ષ વહી જતા તણુ બાન કરાવે ।

અહીં આવી દેનાર મુદા મુજ મનને તુજે ।
કુસુમસમય અભિવદ્ તુજ સાથે હું આજે,
ને, કુસુમિત આ કુંજમઢી પક્ષિ મજુલના,
સુણું હું હું આ ગાનતણા સુર મીઠા મીઠા

વિધાર્યાં કા બાલ ફરતો તરુકુળેમાં,
તોડી લેવા પુષ્પ ગુલાબ તણાં સોહાતાં,
સુશીને એકાએક વસંતતણા નવ રવને,
અવણુસુભગ તુજ ગાનતણો પ્રતિશબ્દ કરે તે

૪

આંખે આંખે મ્હોર સપૂણા ઝૂલે બ્યારે,
શબ્દપૂર્ણ તુજ સ્થાન મહીં તુ જોડી આવે;
અતિથિ તુ થાય પછી બીજે રથલ વર્ષે વર્ષે,
એમ ફરી અહિં વસંત બાળને અભિવદે.

૫

* * * * *

રે, જો જોડી સકુ હુ તો જોડું તુજ સંગે !
ને, આપણુ જો પાપ્ય યદ્યો જે ભરો આનદે,
જોડી ફરિયે સર્વ ભૂમિમંડલ પ્રતિ વર્ષે,
સતુણી સુદર વસંતના સહચર આપણુ જો.

ભ્રમર.

“ નિર્ણયા. ”

(મગ્ધ.)

હરિં વિના કો મુખનો દાતા રહ્યો નથી દુનનેય,
આ જગમાં જે સાદે દિસે વિપક્ષ તે સમજીને રહિશ તો રહેવાશે અધિ.
નહીં તો વિપક્ષ વિષ ઉભરાશે—રહિશ તો.

અનુભવે મ્હોટા પુરવોના નિશ્ચય સલ ધરીય,
કે સદ્ સંસારનું મુખ નશ્વર મોહક અને દાણિક—રહિશ તો.

સોહાય ન સૌભાગ્ય તુજને જો દેવાંગના,
અસ્થાને એ બાવ તો સર્વત્ર દિસે મને.

અવિરત આસુંધાર સકારો તારી કદી,
અંતરમાં અંગાર રહેશે તું રોણું કરી.

“ એ, મા ! હાય ” વારંવાર,

અણુધાયું બકાર્ધ જરો;

સુણી તે વજની ય કમાન,

પણુ હૈયાનિ ભગ્ન થશે.

હૃદયહાર તવ, મતીં સુખોને માટે અંધ યથું—

સદસા અનર્થ આ હૃદયજ્યો ને દર્પાઈ ગઈ હું વેલી—

હરિં તુજ સ્થાય કરે જો.

પ્રજા પોતાને જો જલ તૂટે તો તવ જીવન આશ,
નહિં તો અસલ દુઃખ બારે તું મૂકોશ જાડી હાથ,—

પછી શું યશે તારૂં હા ।

રમશે રાસ જુતડાં તારા,
હૃદયગારમાં તારા;
દમશે સર્વ સુખની આશ,
દહશે પૂર્વની સુખરાશ.
રમ્યું સુખ રંગને ઉછરંગ—
માં કુમળું હૃદય તારૂં,
યશે હા ! મ્હાન ને મમશાન,
સમ તે ધોરને કાળું
કુસુમશય્યા ગઈ તારી,
અનલશય્યા પરે સુવુ,
નિર્મલું વિધિ કરે,
અદહ ! હૃતભાગ્યે એ કેવું !
યમે ઉદ્ધાસનો ને દાસ—
નો હા ! દાસ તવ વદને.
અતિરામ આતે મુખમુદા,
શિળી તવ દીન શી જળશે ।
હૃદયદોષા પરે તારી,
મતત ધખશે અનલની જવાલ.

x x x x

મૃદુલ લતા તવ પતિમૃતિની કરમાવા ન દર્શ,
સિંચી તેને વારવાર હૃદયમૃતથી તું.
સજીવન રાખી દૃઢ નિયમોથી પ્રજ્ઞાચર્ય આચરને,
ને પૂછે બકિતરસમા કૂળિની અન્ય સૂખ વિસ્મરને
ને ખેડેની, આ અમોઘ દિસતો કાળ કાલ વહિગશે,
પછી તને એ નાથ તાહરો મળશે “ અનંત ધામે.”

અનંપર માનસિક જીવને,

સહ જીવને સમેટીને.

રહિશ બાલે તો મળશે નાથ,

સુખે સર્વે તને મળશે

હૃદય-કમલમા નાથ તારા નિવસે કામલ,
તેનું કરીને બાણ અશ્રુથી અભિષેચને;
પ્રવાલનું હિરોજી તેપર રક્તિકર્તુ બાણ,
સ્વર્ણરેખ તવ નાથ—પ્રતિબિમ્બ આલેખને

વગેરે બાબતોનો વિચાર કરવાનો હોય છે. સારે સાં કટલો રોર બકાર અને ખટપટ પ્રવેશ કરે છે, અને સાં કેવો ઈનસાફ થાય છે! વેદસંકર શાસ્ત્રી, પથ્થરશકર જાની, ગોળમટોળ શેઠ વગેરે મહાજનો કેવી ખુબીથી ફેસો આપી દે છે, કે જેના ઉપર કોઈ પણ પ્રકારની અપીલ જ થઈ શકે નહીં! અને જ્યારે પક્ષપક્ષી બહુ થાય ત્યારે જ્યાં તડ પડવા શિવાય બીજો ઈલાજ જ નથી! હવે અંગ્રેજ કોર્ટોની ન્યાય ચલાવવાની રીત જુઓ. જેમનો કેસ ત્રાસતો હોય તે પક્ષકારો, અથવા તેમના વકીલ બારિસ્ટરો શિવાય જ્યાં બીજા કોઈને બોલાવાની છૂટ નથી; મુદ્દા બહાર કે પુરાવા બહાર વિવેચન થઈ શકતું નથી; આડા અવજા નકામા સવાલ પુછતાં ન્યાયાધીશો તરત અટકાવે છે; જ્યાં ન્યાયાધીશને ખરું સલ જોણી કાઢવાની ઉલટ હોય છે; અને જ્યાં ન્યાયાધીશ શાંતપણે અને બાબુની દહીકત અને દલીલો સાંભળી નિષ્પક્ષપાતપણે ઈનસાફ આપે છે; આપણા ખાનગી વહીવટમાં જ્યાં ક્રેડિટરને સાં બીંતે નામો હોય છે, સારે અંગ્રેજ સરકારનો એક્ઝાઈટ જનરલ આખા ઈલાકાની તીજેરીઓ ઉપર કેવી સખત હેબરેજ રાખે છે અને પછની જુલ માટે બે રૂપિયાની ટીકટો અગાડી વસુલ કરે છે સારે જ છોડે છે. સેક્રેટરીયેટમાં એક 'કોમા' કે 'રેપ્રેસિંગ' ની જુલ માટે કસાફોની ધુળ ખંખેરી નાખવામા આવે છે; સારે આપણે સાં એક મિત્રને સાધારણ કાગળ લખવામાં બે ત્રણ ચેહેરમચેહેરા થયા વગર રહેતા નથી. જ્યારે ખુદ નામદાર લાઇકોર્ટના જઠગને ન્યાયાસને અગીયારને ટકોરે આવી બિચારું છે, અને ફરાવેલે વખતે તમામ કારકુનો પોતાના ટેબલો પાસે ગોઠવાઈ જાય છે, અને રેલવેની ગાડી એક મિનિટ પણ બલમલાને વાસ્તે ખોટી યતી નથી, એ વાત તો મશહૂર છે; સારે આપણે સાં લગ્નપ્રસંગે વરધોડાનું પાંચ વાગ્યાનું ઈજન હોય છે સારે સાત વાગે વરધોડા વેહેલામા વેહેલો નીકળે છે. ૭ વાગે મીટિંગનું કામ ચલાવવું હોય સારે પાંચ વાગ્યાની નોટિસો કાઢવી પડે છે. જ્યારે કોઈ અંગ્રેજ શુદરથની મુલાકાત લેવા ટેરવેલે વખતે તમે નહીં જાઓ તો એ તેનું મોઢું અપમાન થયલું સમજે છે, અને પછીથી મુલાકાત લેના નથી; સારે આપણા મોતીલાલભાઈએ એમના મિત્ર રામલાલભાઈને સાં ત્રણ વાગે મળવાનો વાયરો કર્યો હોય, સારે ચારેક વાગે આંચ ચોળતા પોતાને મકાનેથી નીકળી સાગચાર વાગે પોતાના મિત્રના મકાન ઉપર આવી કેહે છે કે "ચાર, સેહેજ હંધ આવી ગઈ." જ્યારે આપણે ઘણીખરી બાબતોમાં અનિયમિત છઈએ, સારે અંગ્રેજ લોકો "Order is Heaven's first law." એ નિષ્કર્ષને શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુસરીને પોતાનું સર્વ તંત્ર ચલાવે છે. ઉપલા સર્વ ગુણોને લીધે લક્ષ્મી એમના ઉપર મેહેરબાન છે. અને જ્યાં સગી એ ગુણો આપણે શ્રદ્ધા કરીશું નહીં સાં સગી આપણા ઉપર લક્ષ્મીનો કૃપાકટાક્ષ થવાના નથી, અને આપણે મુખી અને આગાહ થવાના નથી."

ઉપર મુજબ વિચારોમાં તક્ષીન થઈ ગયેલા હું રસજતો રસજતો મારા મકાન પર ગયો. વાણુ કર્યા બાદ પણ આવા તર્કવિતર્કથી મારું મન ધોળાયા કરતું હતું. આશરે રાત્રે દીકને સુમારે દરિયરખણ કર્યા બાદ હું નિદ્રાદેવીને વશ થઈ ગયો. મધરાત્રે મને નીચે મુજબ સ્વપ્ન આવ્યું.

મને એમ લાગ્યું કે—ચાર દિવ્ય પુરુષો મને એક વિમાનમાં બેસાડી આ સુધ્ધિમંડળની પણ પેલી પાર લઈ જાય છે; નારાયણના નામની તેમને ધુન લાગી રહી છે. "સાં

કુંતલા " માં દુષ્યત રાગએ માતલિને જે પ્રશ્ન કર્યો હતો તેવો પ્રશ્ન પૂછવાની મને ધણી ઈચ્છા થઈ, પણ મારો બોલવાની હીમત આલી નહીં તે લોકો મારો તરફ કંઈ પણ લક્ષ આપ્યા શિવાય પોતાના કામમાં જ મશગુલ હતા. થોડી વારે વિમાનની ગતિ ધીરો થવા માંડી અને તે થોડું. એક મોટું દિવ્ય મંદિર મારો દૃષ્ટિએ પડ્યું. આજુ બાજુ અઘો-કિક કુસુમોનો એક વિસ્તીર્ણ બાગ હતો તે ઇંદ્રના નંદનવન-જેનો ખ્યાલ આપણને કલ્પનામાં જ આવે-તેને પણ આજ નાંખે એવો હતો. જાણે આકાશમંગાનું મૂળ હોય એવો એક સુંદર ઝરૌ બાગની પાસેથી વહેતો હતો. પેલા પુરુષો મને ઉતારીને મંદિરના દ્વાર પાસે લઈ ગયા. એ દિવ્ય પુરુષો દ્વાર પાસે ઉભા હતા તે અમને જોઈને દોડતા અંદર ગયા. અને " અંદર લાવો " એમ ત્વરાથી પાછા આવી ખબર આપી. પેલા પુરુષો મને લઈને અંદર ચાલ્યા. આ મંદિરની રચના, ઠાં, અને સુદૃઢતા જોઈ મારી અકલ્પ હેરત પામી ગઈ. શુધ્ધબુધ્ધ ઠેકાણું રહ્યું નહીં. રત્નજડિત, રત્નકદાર કનકના ધાંબલાવાળું, ચોગરદમ હોરા મોતી વગેરે જ્વાહીરોથી મઢેલું, જાણે કુબેરની અલકાપુરો તેની આગળ એક ઝુંપડું હોય એવું ભવ્ય મકાન હતું "જય" "જય" શબ્દોનો ધ્વનિ સાં યઈ રહ્યો હતો, 'હરિ' નામની સાં લેહે લાગી હતી, અને 'નારાયણ' શબ્દનો વીણાનાદ સાં ચાલુ થઈ રહ્યો હતો. સુવર્ણની સાંકળોવાળા હોરાના હોડાળા ઉપર ત્રણ દેવીઓ ઝૂલતી હતી, સાં મને લઈ ગયા. અને થોડે છેટે મને ઉભો રાખી પેલા દિવ્ય પુરુષોએ નમન કર્યું. તેમનું જોઈ મેં પણ નમન કર્યું. મને જોઈ હોડાળો ઝૂલતો હતો તે બંધ કરાવવામાં આવ્યો. અને કદલીક દેવાંગનાઓ હોડાળાની આજુ બાજુ વેરાઈ ગઈ. અતુપમ પુષ્પોથી ભરેલા પંખાઓથી પેલી દેવીઓને પવન નાખવા માંડી ગઈ. વચમાં જે દેવીબેઠી હતી તેણે મારી સાથે નીચે મુજબ બાપણ કરવા માંડ્યું:—

" મૃત્યુલોકના વસનાર, આજ આસ કારણે મારા પાર્ષદો મારફત મેં તને તેડી મંગાવ્યો છે. તારા દિલમાં તારા દેશને વાસ્તે દાઝ અને લાગણી છે તે જોઈ મને આ-નંદ થાય છે. આ મારી આસપાસ મારી બે મોટી બેન છે. અને તેમને પણ મારા નેહલી જ તારા દેશને વાસ્તે લાગણી છે. હમે કોણ છીયે તે તને તારી મેળે જ થોડીવારમાં માત્રમ પડશે. એક વખત તો તારો દેશ અમને અમારી આંખની કીકી સમાન હતો. અને આર્ય-ભૂમિ અમને પ્રિયમાં પ્રિય હતી. દુનીયામાં જ્યારે ખીજ પ્રજાઓની ગણતરી પણ હતી નહીં તે વખતે તમારા દેશની જાહોજલાલી પૂરેપૂરી ખીલી હતી. ગુણમાં ગુણ ધર્મરહસ્ય તમને સોંપવામાં આવ્યું હતું. અને વિદ્યા, કળા, કૌશલ્ય વગેરેએ જાણે તમારા દેશમાં જ વાસ કર્યો હતો. જંબુકોપમાં ભરતખંડ સોનાની ટોચપર હતો. જે ભૂમિના ક્રયાણાચે સાક્ષાત્ ભગવાન વિષ્ણુએ દશાવતાર ધારણ કર્યા હતા તે ભૂમિને લક્ષ્મી ઐશ્વર્ય ને વિજયની શાની ખોટ હોય! પણ તે સમયના લોકો કૃપાને પાત્ર હતા. કોઈપણ દેશનું કલ્યાણ કે અકલ્યાણ તે દેશના લોકોના જ હાથમાં ધણે દરજ્જે હોયછે, અને હાલની તમારી રિય-તિને નોંસતે તમે પોતે જ જવાબદાર છો. દેવનો હોય કાઢવો મિથ્યા છે. આ ડાખી બાજુએ બેઠેલી મારી મોટી બેન છે, અને જેના વિના એક ક્ષણ પણ હું રહી શકતી નથી તેનો તમે અનાદર કરવામાં બાંધી રાખી નથી. તમારા હાલના બ્રાહ્મણોએ સ્વાર્થથી વિદ્યારૂપી રત્ન જેમ મર્કટની કોટે દાર બાંધ્યો હોય તેમ ફોડી તોડીને ફેંકી દીધું છે. અર્જુનના વ-

ધારવા કરતાં દાહી પૌંડિતાર્થ અને જ્ઞાનનો ડોળ કરવામાં, સસ હોય પણ અશ્વિકર હોય તો તેનો તિરસ્કાર કરવામાં, અર્થના અનર્થ કરવામાં, ખીજ વર્ણુથી જ્ઞાનનું રહસ્ય છુપાવવામાં, દેશને વિશ્વાસઘાત કર્યો છે. વિધારથી રત્ન પોતાની કને રહે અને ખીજ કોઈનાં કબજામાં જાય નહીં એવા સ્વાર્થથી જ્ઞાનનો ફેલાવો નહોતો કરવામાં તેમણે પોતાનું ઝાઝાપણ માન્યું છે. માત્ર શબ્દ વાસ્તે લડાલડી કરી દાહી બકવાદો કરી, નકામા પુસ્તકોનો કચરો વધારી દીધો છે. મારા પ્રિય પતિએ જે જ્ઞાનામૃતરૂપી ભગવદ્ગીતાનો ઓથ કર્યો છે તેનો લેશ માત્ર પણ સાર ગ્રહણ કરી શક્યા નથી. પોતાનો ધર્મ લાજ પારકાના ધર્મને બાજુમાં બાજુમાં બાજુમાં પોતાનું શ્રેય માન્યું છે. ધર્મનો ઓથ કરવાની જે તેમની જ દરજ્જા હતી તે અદા કાંઈ નથી બખતોવખત કેટલાક પ્રસાદી વિદ્વાનો અને સાધુ પુરુષો થયા છે તેમના પ્રતાપથી જ્ઞાનરૂપી દીવાનો પ્રકાશ કેવળ તમારામાંથી નાણું થયો નથી, પણ જ્યાં લગી તેઓ સંહિમા રહ્યા ત્યાં લગી ચોગરદમ ઝળઝળાટ થયો, પણ પાછળથી "દીવા પાછળ અધાર" ધર્મ ગયું છે. રાત્રોનું અંધ રહસ્ય બાજુપર મૂકી અગાની લોકોને ઊંધા પાટા બધાવ્યા છે. જે તેમને હવે તો એવા તો પ્રિય ધર્મ ગયા છે કે હવે કોઈ તે છોડવા જાય છે તો શ્વેતકર ધર્મ પડતા નથી. એક કેદીએ પોતાની છુંદગીનો મોટો ભાગ કારાગૃહની કોઠડીમાં કાઢ્યા પછી તેને જેમ પાછળથી પોતાની સ્વતંત્રતા પ્રિય લાગી નહીં હતી અને બંદખાને પાછા જવું પસંદ કર્યું હતું, તેમ જ આ અગાની લોકોના જ્યારે માટા છોડવાને યત્ન થાય છે અને ગ્રેજ ગાંઠને દીઠી કરવામાં આવે છે તેટલામાં તેમની આંખો ઉપર એટલો બધો તેજનો ઝળઝળાટ આવે છે કે તેમનાથી ખમી શકાતો નથી. તમારા બાલણો જ્ઞાની નથી પણ "જ્ઞાનદમ્બ બળ્યા ઓગણ" જેવા છે. પોતે જ્ઞાનથી વિમુખ ધર્મ દાત્રી, વૈશ્ય અને ચંદ્રોને પણ વિમુખ કર્યો છે. બાલણોને બિદ્વાનો અધિકાર એટલા માટે જ હતો કે કોઈ દિવસ વિધાબાસ અને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવામાં તેમને દરકત આવે નહીં. અને તેમની આજીવિકા સંબંધી તેમને કોઈ દિવસ પંચાત રહે નહીં. પણ તેમને જ્ઞાની કરતાં તાલેવત અને માની થવું વધારે પસંદ પડ્યું. રાત્રને સારી સલાહ આપી સુખોધ કરવા કરતાં રાત્રપાટપટ અને રાત્રપ્રપંચમાં તેઓએ ભાગ લેવા માંડ્યો. સદાચાર, જ્ઞાન અને સદ્વર્તનના ઉપર આ લોક તથા પરલોકના સુખનો આધાર છે. તે વાત બાજુપર મેલી, બાલણોને જ્ઞાન જ કરવામાં સર્વે ઉપનિષદોનો સાર સમાયલો છે, અને મદાપાતકોનો પણ નાશ થાય છે એવી અગાનીના મન ઉપર અસર કરી, સદાચારરૂપી નીવો તેમણે રાણો કર્યો છે. પેટને વાસ્તે મુલામગીરી અને દાસત્વ કબુલ કર્યું. જે બાલણોને રાત્રનો પગ પડતા તેમના પ્રતાપી વંશજોમાંના કેટલાકને, પૈસાના સ્વાર્થ માટે દલકા માણસને આપ "રાત્રધિરાજ" છે, "કુબેર બંડારીના અવતાર છે" અને ધનવાન ગમ્પિની ઓઝોને પણ "બા, આપ સાક્ષાત્ જ્ઞેગમાયા છે" એવી ઉપમા આપતાં લાજ આવવી નથી. દોંગડા દોંગડી પરણાવવામાં પણ અનુમોદન આપ્યું, અને તે જાગતને અનસરના ચાતુર્ય પણ રોધો કાઢ્યા. દહો પાંચ પાંચ અને સાત વરસના બાલકો 'કોન્દાત્ કસ્માબદાત્' એ વાક્યનું રહસ્ય શી રીતે સમજી શકે? જાતબળ કારે રાખો ધર્મિયે આપેલી શુદ્ધિ અને ઈન્દ્રિયો બાજુપર મૂકી કેવળ અમુક જપ કરવાથી અને અમુક મંત્રો સાધવાથી કલ્પદશ પ્રાપ્ત ધર્મ શકે છે એવો ડોળ રાખવો શરૂ કર્યો. દેશકાળ અને રિયલિતે અનુસરીને તમારા નિયમોને, અમલમાં મુકવાની રીતિમાં તમે ફેરફાર કર્યો નહોતો.

પણ “ ગધેડાનું પુંછડું પકડ્યું તે પકડ્યું. ” એ કહેવતને અનુસરીને સર્વ વ્યવહાર ક્યો શબ્દના બાહારના અર્થને વળગી અંદરનું રહસ્ય ભૂતી ગયા. જ્ઞાનકાંડ કરતાં કર્મકાંડ વધારે પસંદ ક્યો-કુદરતના નિયમોનું અવલોકન કરી નવા જ્ઞાનનો વધારો કરવાનું તો જ્ઞાન શાનું હોય, પણ જોટલું જ્ઞાન મળ્યું હતું તેટલું જ્ઞાન પણ સાચી શક્યા નહો. માન તમને હતું નહો, પરંતુ તમારી વિદ્યાને હતું. અને તે જ કારણથી આ મારી મોટી બેન તમારા તરફ મોટું ફેરવીને બેઠી છે અને રાપની આંખોથી જુએ છે.

ક્ષત્રિયો પણ પોતાનો ધર્મ સમજ્યા નહો. રાજ્યનીતિને અનુસરીને વર્ત્યા નહો. રાજ્યને પોતાની રેયતને મા બેન સમાન ગણવી જોઈએ, એ ધર્મમાંએ ચૂક્યા. કરણ રાજ્યને યજ્ઞરાત શાંતી ચુમાવ્યું ? આંખાનેર અને જુનાગઢના મંડળીકના નાથ સંખંધી તમારામાં શી દંતકથા ચાલે છે ? રાવણવધ અને દ્રૌપદીવચ્ચકરણની કથા તમે જુતી ગયા ? રામ રાજ્યને સીતા જેવી સતીનો પણ લોકમતના માન ખાનર, તેની પવિત્રતા અને નિર્દોષતાની સંપૂર્ણ ખાત્રી છતાં, રાજ્ય ઉપર મિથ્યા કલંક આવતાં “ વધા રામ તથા પ્રમ્લ ” થાય નહો એ કારણસર ત્યાગ ક્યો હતો, ત્યારે તમારા રાજ્યનો એથી લલટું લોક-મત બાજુપર મુકી વર્તવા લાગ્યા ! એકપત્નીવ્રત મુકો અનેક રાણીઓ કરવા માડી ત્યારે માંહોમાંહે ફાટપુટ થઈ. પીનાઇને શોકના દીકરાને માદી જ્ય તો પોતાનો કાચુ જ્ય એ ખીકથી રજપુતાણીઓએ પોતાનો અસહ્ય ગર્વ મુકી દઈ દલદી વર્ણના છોકરાઓને રાજ્ય પુત્રોમાં ખપાવી દીધા. રાજ્યનોએ એશઆરામમાં પડી રાજ્યતંત્ર કારભારીઓને હાથ જવા દીધું. અને તમારા કહેવાતા ડાહ્યા કારભારીઓએ રાજ્યની અજ્ઞાનતા અને મોજાઓખનો પુરેપુરો લાભ લીધો. અશીષ ગાંજે મઘાદિક વ્યસનોથી તેમને માલ વગરના કરી મુક્યા. પરદેશરહણ તો ધર્મને બાહાને બંધ થયું હતું, એટલે પરરાજ્યના બંધારણની તેમ જ બળ-હુનર-કળાકૌશલ્યની માહિતી તે શાની મળે ? પણ એક દિલ્લિસ્તાનમાં પણ ફરી વળી એકમેકની રાજ્યનીતિથી વાકેફ થઈ સલાહમંપનો વધારો ક્યો નહો. કલક, કંકાસ, દેવ અને કિસ્મિય મારા પ્રિય સર્વચણી પતિને પ્રિય નથી. નેઓ શુદ્ધ પ્રેમના બુખ્યા છે. તેઓ જે જગ્યાથી દૂર રહે છે ત્યાંથી દૂર રહેવામાં પણ મારો પત્નીધર્મ સમાયલો છે. રાજ્યનો માંહોમાંહે લડે એટલે ગરીમ બિચારા વૈશ્યો શું કરે ? સમુદ્રરહણ મંધ થયું, એટલે વેપાર કુખ્યો. યોડાંક ખુલાં મુકેલાં બંદરે સફર કરે તો ચાંચીયા લુટી ખાય સ્વદેશમાં લક્ષ્મીનો વૈભવ ખતાવે તો ચાંચીયાઓ ધર લુટાવવા હાજર જ. આબાદનીનું મુખ્ય બંધારણ જન-માલની સલામતીપર છે. તે જ્યાંલગી અસ્થિર હતી ત્યાં લગી દેશમાં આબાદની શાંતી થાય. બિચારા પૈસાવાળાઓને પણ મેલાં કપડા પેહેરી બેચાર થોગડાં મારી બાહાર નિસરડું પડે. શહેરની કાતવાલી એટલી બધી બાહોશ કે સાંજ પડે સ્ત્રીઓથી ધરની બાહાર નિકળાય નહો. લાંચરશવન લેવી એ તમારા જુના વખતના અધિકારીઓને હક. “ રાજ્ય તો રોટલી આપે છે, શાકભાજીની તકતેવડ તો અમારે જ કરી લેવાની છે. રાજ્યદરમારે અને દેવદર્શને કંઈ ખાલી હાથે જવાય છે ? ” આ તમારી જુના વખતની સિદ્ધિશ રાજ્ય થતાં પેહેલાની રાજ્યનીતિ !

સ્ત્રીવર્ગની તો એટલી આબાદ રક્ષા કરવામાં આવે છે કે ફેટલીક જગ્યાએ તો સૂર્યચંદ્રને પણ તેમના ઉપર પ્રકાશ નાંખવો મુશ્કેલ થઈ ગયો છે, તો અવર માણસનું તો

શું ગળું ?—કાચી વયે ધરસંસારની વિટંબણા-વિધાના નામનું તો મીડું-ગાંનશાસ્ત્ર કરતાં ડાહીશાસ્ત્રમાં કુશળતા! આડોશીપાડોશી અને ન્યાતમતની કુચલી એ વિધાવિલાસ! સાસુ નણંદ દેરાણી નેકાણીની વટવાડો એમાં વકતવનું બૂપણુ! મોટા મોટા હકો માગો છો, પરંતુ ધરમાં તમારી સ્ત્રીયો કે જેના ઉપર તમારો ભવિષ્યની સંતતિ અને દેશના ઉત્થર્ણનો આધાર છે તેમની સ્થિતિ સુધારવા કંટાળો પ્રયત્ન કરો છો ? ભાઈ તો જ્યારે ‘પૅસિટિક્સ’, ‘રેપ્રિ-ઝેટિવ ગવર્મેન્ટ’, ‘લોકલસેલ્ફ ગવર્મેન્ટ’ ‘લેજરરેટિવ કાઉન્સિલ’ સંબંધી મોટા મોટા તડાકા મારે, ત્યારે બાઈની દૃષ્ટિમર્યાદા “ મેહેવ પીતાંબરા અખર માહાઈ ” અને “ ઔરા આવો તો કહું એક વાતડી ખીદારીલાલ ” એવી બાહાર જઈ શકે નહીં! છોકરાંની માવજત તો એ-ટલી બધી સરસ કે રડે તો બાળાગોળી તૈયાર જ છે! વૈદકસંબંધી સલાહકારમાં જુઓ તો કોઈ ધરડાં વખતકાદી! વિધાવિનોદમાં જુઓ તો દયારામભાઈ! ધર્મશાસ્ત્રીમાં જુઓ તો સ્વાર્થમદ્ ગોર અને વ્યવહારતંત્રમાં જુઓ તો વૅગણુમદ્ જોશી, અને સંગીતશાસ્ત્રની કેળવણી તો બધી રેવા કુટવામાં આવી ગઈ છે! બિચારા નરસિંહરાવ બોળાનાથ અને મોલાબક્ષ તકામો બોધ કરી માર્યું પકવે છે. કોર્ટોમાં વિદ્વાન અને ધર્મમૂર્તિ ન્યાયાધીશોની કને જુબાની આપવાની જરૂર પડે તો ‘ ધર બાહાર નિકળવાનો અમારો દસ્તુર નથી, કમાશનથી જુબાની લો.’ પણ નદીએ નાહાવા જવામાં અને કપડાં ધોવા જવામાં નીતિમર્યાદાને વેથ માત્ર પણ ધોડા પહોંચતો નથી. અને બસે, ત્યાં લાગે આવે તો કોઈ શોખીન ફોટોગ્રાફ પાડી લે! કન્યાદાનનો અર્થ તો કેટલીક જગ્યાએ કન્યાવિક્રય કહીએ તો ચાલે એમ છે બાળલક્ષ્મીની પ્રત્ન તો બાલ જ રહે તેમાં માણસાઈનાં લક્ષણ ક્યાંથી આવે ? આફ્રીન છે! હજાર આફ્રીન છે, તમારી અકલ હોંશીયારીને! મારી તમારા ઉપર કૃપા થાય એ વાસ્તે તમે અફોરાત્ર મારી પ્રાર્થના કરો છો. પણ જે ગુણોથી હું તમારા ઉપર પ્રસન્ન થાઉં તે ગુણો ખીલવવામાં તમે પછાત છો. તમારા દેશની મુખ્ય આબાદીનો આધાર તમારી ખેતી ઉપર છે, ત્યારે ખેડુતની સ્થિતિ સુધારે તેને ત્યારે રસ્તે દોરવા તમારા તરફથી કેટલા પ્રયત્ન થાય છે? વિલાયત અને અમેરિકામાં કૃષિકર્મ કેવા ધોરણ ઉપર ચાલે છે તેનો તમને ખ્યાલ આવેછે? તમારા દેશમાં ખેડાણ વગરની કેટલી જમીન પડતર પડી છે તેને કેળવી તેનો લાભ કેમ લેતા નથી? ખેડુત ઉપર તમારા શાહુકારો મહેજ રહેમદીલીથી કેમ જોતા નથી? તમારા દેશમાંથી ઘણા જણ વિલાયત આરિઝ્ઠર થવા જાય છે ત્યારે તમારા શ્રીમંત જમીનદારો કેટલાક ચચળ જુવાનોને ખેતીવાડીનો અનુભવ લેવા કેમ મોકલતા નથી? તમારી મિલના એજન્ટો જેમનો આધાર મારા રૂના પાક ઉપર છે તેઓ ખેડુતની સ્થિતિ સુધારવા કેમ પ્રયત્ન કરતા નથી? તમારા શ્રીમંતો ખેડુતને મદદ કરવા કોઈ બંક કે કંપની કેમ કાઢતા નથી? ખેડુતના બાળકોને કૃષિકર્મનું શિક્ષણ આપવા કેમ શાળાઓ ઉઘાડતા નથી? ગાડરીયા પ્રવાહની માફક મિલ ઉપર મિલો બંધાતી જાય છે. ત્યારે શું દેશમાં ખીમ કોઈ પણ પ્રકારનો ઉદ્યોગ ખિલવવાનાં સાધનો નથી? આ દુકાળ વખતે યુરોપીયન અમલદારો અને યુરોપીયન પ્રજાઓ તમારા દેશને કેટલી બધી મદદ કરે? ત્યારે શું તમારી ફરજ નથી કે ખેડુતની સ્થિતિ આવા મંકટ વખત નિરાધાર નહીં થઈ જાય એવાં આગમચથી પગલાં લેવાં, કે નથી કરીને દુકાળ જેવા શત્રુ સામે ટકર ઝીંકતા તેઓ શક્તિમાન થાય? ખેડુત હમેશાં દેવામાં દબાયો રહે નહીં તે વાસ્તે

સાંસારિક સુધારા કરવાની શું તમારે જરૂર નથી ? લગ્ન વખતે અને ખીજા પ્રસ્તુત વખતે નિયમિત ખર્ચ કરવામાં આવે એ બાબત દરકાર રાખવાની શું તમારી ફરજ નથી ?

તમારા બાળકોમાં ચાલતે કાઢી નાંખો. વિદ્યાભ્યાસ પરિપૂર્ણ થતાં સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળો. દેશ-પરદેશના ઇતિહાસોનું નિષ્પક્ષપાતે અવલોકન કરી તમારી બુદ્ધિ સુધારો. બ્રહ્મ અને માયાના ધણી ઊંડા વાદવિવાદો કેવળ કેટલાક-યોગ-સમજી જ્ઞાનીને સોંપી, સ્વદેશ-ભક્તિ-નીતિ-પવિત્રતા-ઉદ્યોગ-સંપ-ઉદારતા-ઈશ્વરશ્રદ્ધા-કળાકૌશલ્ય વગેરે ગુણો અ-ખ્તાર કરો. તમારી સ્વભાષાના સાહિત્યને ખીલાવો. એક શેક્સપીયર ઉપર કેટલાં પુસ્તકો લખાયા છે તેનો વિચાર કરો. અને તમે તમારા કાળિદાસ, ભવભૂતિ, પ્રેમાનંદ, સામળના જીવન અને લખાણો પાછળ કેટલાં પુસ્તક ભરી કાઢ્યાં છે તેનો વિચાર કરો ! દેશપર-દેશ મુસાફરી કરી સાંતી રાજ્યનીતિ, ઉદ્યોગ-હુન્નર-કળા કેળવણી વગેરેની રીતોથી વા-કેદ્ યાઓ. તમારા દેશની જમીન કેવા કેવા પાકને લાયક છે, અને તેમાં શા શા ખનિજ પદાર્થો મંતાયલા છે તેનો શોધ કરો. ઓકેલવણી પાછળ પૂરતું લક્ષ આપો. હાલની ઓઝો ભવિષ્યની પ્રજાની માતાઓએ એમ જાણી તેનો યોગ્ય સત્કાર કરો. કુટુંબમાં થતો કલહ કંકાસ દૂર કરો, સહેજ માંહોમાહેની ધનની તકરાર બાબત કોઈની દેવડીયે ચઢવા કરતાં બે સારા સમજી માણસની સલાહ પ્રમાણે નિકાલ લાવી પૈસાથી ખુવાર થતા બચો. ‘લાલ પાણીનું’ મેવન હરામ સમજો, કુછદોને નવ ગળના નમસ્કાર કરો, એશઆરામ ને લાજાઈ બાજીપર મુકી એક દિલથી જ્ઞાનનો વધારો કરો, તમારા પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્રોને વળગી બહારના ઉપચારોને નહીં વળગી રહેતાં તત્ત્વ સંબંધી વિચાર કરો. જ્યાં લગી બ્યવાહારિક સ્થિતિમાં છો અને પારમાર્થિક સ્થિતિમાં નથી ત્યાં લગી કર્મ વળગેલું જ છે, જ્યાં લગી જાગૃત અવસ્થામાં છો, અને સ્વપ્ન કે તુષીવસ્થામાં નથી ત્યાં લગી બધા બ્યવહારને અનુ-સરીને ફલાકાંજી વગરનાં કર્મો કરવાં એ તમારી ફરજ છે. દેવને ઉંચા હાથ જોડી પગે લાગી મદદ માગશો તો તે મળવાની નથી-આશા ફાકટ છે. જટલી તમને શારીરિક અને માનસિક શક્તિયો ઈશ્વરે બક્ષેલ છે તેને બરાબર કેળવી ખીલવી ઉપયોગમાં લેશો અને તેનો અનાદર કરશો નહીં તો તે તમને કામધેનુરૂપ યર્ષ પડશે, અને દેશનું કલ્યાણ થશે. મારો પાલન કરવાનો ધર્મ છે માટે આઠલું તમને કહેવાની ફરજ છે તેથી કહ્યું છે, નહીંતર, આ મારી જમણી બાજીએ ખેઠેલાં વડીલ છે તેની ઓળખ બરાબર રાખજો-એમનો કાલદંડ વગરઓએ એનું કામ કર્યો જાય છે-અનીતિને રસ્તે ચાલશો, તમારી બુદ્ધિનો દુરુપયોગ કરશો-તમારા હરકોઈ પ્રકારના ધર્મમાં કોઈ પણ રીતે ચુકશો તો નક્કી યાદ રાખજો કે આ કાલદંડના સપાટામાંથી કોટિ ઉપાયે બચવાના નથી. તમારાં કંમોની, તમે અને તમારા પરીયાનાં પરીયાં હમેશને વાસ્તે યાદ કરો, એવી તમને યોગ્ય શિક્ષા થશે. અને આ કાળદંડ તમને દળાદલ સમાન લાગશે. અને સદ્વર્તન અને નીતિથી ચાલશો તો એ કાળદંડ બદલાઈ જઈ અમૃતનો કળશ યર્ષ પડશે જેના સુધાપાનથી તમે ચિરકાલ આખાદ અને સુખી થશો.”

લક્ષ્મીદેવીનાં આ વચનો સાંભળી મારા તો હાંજાજ ગમડી ગયા પગ ધુજવા લાગ્યા, ગાન શિયિલ યર્ષ ગયાં, અને પડું પડું જેવો યર્ષ ગયો અને છર્પાય કરી જવાને લાંગ શોધવાની તળજીજમાં હોનો. એવામાં મારી આંખ ઉધડી ગઈ અને મને માલમ પડ્યું કે આ તો કેવળ સ્વપ્ન છે.

લી. સેવક, મુનિ.

ગુજરાતી બાપા

(મળેલું). *

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૧૩૨ થી).

૩૧. મેલું—(શાળાપત્ર પુ. ૩૭, અંક ૮, પૃ. ૨૩૭)—

આ શબ્દમાંના પ્રકારનો ઉચ્ચાર ધોળો થાય છે અને તેનું કારણ પ્રાકૃત મહલ-માં અહ, એમ અવયવ છે તે જ. આ વિશેનો નિયમ ઉપર ઓકારને વિગે કહ્યો છે તેવો જ છે. વિશેષ ત્ર્યંશ દ્વારા જોડણીના પ્રસ્તુતમાં પૃષ્ઠ ૩૫ થી ૩૬ માં બતાવેલ છે. (હે-મચન્દ્ર પણ મહલ અને માલિજ, એમ બંને રૂપ આપે છે).

૩૭. હેડું-હેડે-હેઠલું—(શાળાપત્ર, પુ. ૩૭, અ. ૮, પૃ. ૨૩૭—આ શબ્દોના પૂર્વ-રૂપ હેદ્-હેઠી-હેઠિલું પ્રાકૃતમાં છે, એમ શાળાપત્ર લખે છે. એ વાત ખરી છે કે પ્રાકૃતમાં એ શબ્દો વપરાયલા છે, પરંતુ સંસ્કૃત અથવા શબ્દ ઉપરથી વિકાર પામીને હેદ્દ બનવો અસંભવ લાગે છે. વધારે સંભવિત એ છે કે હેદ્દ શબ્દ દેશી બાપામાંનો હોઈ પ્રાકૃતમાં પ્રચલિત થયેલો હેમચન્દ્રે દ્રાષ્ટાનો વહિલ વગેરે એ પ્રકારના આદેશ આપ્યા છે, તે દેખીતા જ સંસ્કૃતભિન્ન દેશ્ય બાપાના છે; તે જ સ્વરૂપ આ શબ્દનું પણ જણાય છે.

૩૮. વનમાળી—(શાળાપત્ર, પુ. ૩૭, અં. ૯, પૃ. ૨૫૯-૨૬૦)—વનમાલા એ શબ્દ માટે કૃષ્ણ સંબન્ધી વર્ણન ગૌડવહો-કાવ્યમાંથી શાળાપત્રે આપ્યું જ છે વનમાલી એ બંને જ કૃષ્ણના વિશેષણ તરીકે અસંભવ સંસ્કૃતમાં પણ વપરાયેલો છે.

ધીરસમીરે યમુનાતીરે વસતિ વને વનમાલી,

એ જયદેવની ગીતગોવિન્દમાંની પંક્તિ સુપ્રસિદ્ધ જ છે.

૩૯. દહાડો—(શાળાપત્ર, પુ. ૩૭, અં. ૯, પૃ. ૨૬૦)—આ શબ્દ દિવસ ઉપરથી પ્રાકૃત દિમહ શબ્દ થયેલો, તે ઉપરથી આવ્યો છે એ શાળાપત્રે અપદ્દ બતાવ્યું છે. અને હેને ડો પ્રસપ્ત લાગ્યો છે, એ પણ ખરું છે; પરંતુ ડો પ્રસપ્તને શાળાપત્ર લખતાવાચક કહે છે, તે વાસ્તવિક નથી લાગતું. લઘુતાનો અર્થ હામાં છે જ નહિ.

સિન્ધીમાં વિહાડો, એમ દિવસના અર્થમાં કહેવાય છે, તે પ્રાકૃત દિમહડો અને ગુજરાતી 'દહાડો', એ એ સાથે સરખાવતાં, એ બેની વચ્ચેનો કેમ દર્શાવે છે.

૪૦. ખાંધ—(શાળાપત્ર, પુ. ૩૭, અં. ૯, પૃ. ૨૬૦)—આ શબ્દનું સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત મૂળ સ્કંધ તથા સંધ, એ નરમતિના છતાં ગુજરાતીમાં 'ખાંધ' નારીમતિનો શબ્દ છે, એ અજ્ઞ જણે છે, એમ શાળાપત્ર નોંધ લે છે. પરંતુ આ રીતે લિંગભેદ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વચ્ચે, તેમ જ પ્રાકૃત અને ગુજરાતી વચ્ચે ઘણીવાર જોવામાં આવે છે. સિદ્ધ હેમચન્દ્રના ૮-૧-૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૪૫ અને ૫૬, એ શુત્રોમાં આ પ્રકારના લિંગના ફેરફાર આપેલા છે; તેમ જ અપભ્રંશ બાપાને વિશે સામાન્ય રીતે લિંગમત્તેષ્ઠ, એમ સૂત્ર અન્તે આપીને લિંગની બાબતમાં અનિયમિત ફેરફારને અવકાશ આપ્યો છે મિત્ર, એ

* લખનાર—રા. રા. નરસિંહરાવ બોજાનાથ.

સંસ્કૃતમાં નપુંસકલિંગ છતાં ગુજરાતીમાં પુલિંગ છે, તેમ જ વક્ષઃ, એમ સંસ્કૃતમાં પુલિંગ છતાં ગુજરાતીમાં ‘પાંખ’ એ ળીલિંગ છે; પ્રાકૃતમાં વક્ષો એ પુલિંગ છે. વક્ષઃ સંસ્કૃત, વક્ષો પ્રાકૃત, એ પુલિંગ છે અને તે ઉપરથી થયેલો ગુજરાતી શબ્દ ‘કાખ’ ળીલિંગ છે. સંસ્કૃત કુક્ષિઃ, પ્રાકૃત કુક્ષી, એ પુલિંગ અને તે ઉપરથી ગુજરાતી ‘કૂખ’ ળીલિંગ. સંસ્કૃત અગ્નિઃ, પ્રાકૃત અગ્ની, એ પુલિંગ અને તે ઉપરથી ગુજરાતી ‘આગ’ એ ળીલિંગ.

૪૧. Accent (અક્ષરપર ભાર) — (શાળાપત્ર, પુ. ૩૭, અ. ૩, પૃષ્ઠ ૭૯ થી ૮૩) — આ વિષય “શાન્ત અક્ષર”ની ચર્ચા ઉપરથી સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થયા છે. એ વિષય ઉપર મહેં દર્શાવેલા વિચારના સ્વાભાવિક પરિણામ રીતે આ accent ના વિષયમાં પણ તેટલે અંશે મનફેર પડશે. ‘કાપડ’, ‘કાપડું’; ‘કપર’, ‘કપરસ્તાન’; આ ઉદાહરણોમાં accent ના ફેરફારને પરિણામે અક્ષરનું શાન્તપણું અને ઉચ્ચાર ફેરફાર પામે છે, એમ શાળાપત્રે બતાવ્યું છે, તે બધાં ઉદાહરણો સહિત ળીણી રીતે તપાસતાં જણાયે કે અક્ષર શાન્ત મઢી ઉચ્ચરિત થાય છે, અથવા ઉચ્ચરિત મઢી શાન્ત થાય છે, એમ કાંઈ થતું જ નથી, પરંતુ એકવાર જે અક્ષર ઉપર accent હતો, તે accent જતો રહેનાથી વચનવિનાનો થાય છે, અને તેથી ઉઘટે પ્રસંગે ઉઘટો ફેરફાર થાય છે, અને શાન્તત્વ અશાન્તત્વનો ભ્રમ માત્ર ઉત્પન્ન થાય છે.

રત્ન ઉપરથી ‘રતન’, કર્મ ઉપરથી ‘કરમ’, વગેરે જોડાક્ષર જોડી નાખવાનું પરિણામ થાય છે, તે અન્ધ અક્ષરના શાન્તત્વને લીધે નહિ પણ સમ્યક્તાક્ષરના સ્વભાવતઃ—સિદ્ધ ઉચ્ચારકાદિન્યત્રે લીધે. ચિત્ર ઉપરથી ક્રિયાપદ ‘ચિત્રવું’ કર્મમાં પ્રમાણે અક્ષર સ્પષ્ટ રીતે ઉચ્ચરિત હોવાથી હેને શાન્ત અ શાળાપત્ર નહિ કહે. છતાં ‘ચિત્રવું’ એમ ન થતાં ‘ચિતરવું’ એમ થાય છે, અને એ ઉદાહરણ સ્પષ્ટ દેખાડે છે કે જોડાક્ષરનો ઉચ્ચાર થવાની મુશ્કેલી, એ જ કારણ છે.

પૃષ્ઠ ૮૦ મે ‘મજ્જર’, ‘મજ્જરું’, વગેરે ઉદાહરણોમાં accent ના ફેરફારને લીધે પ્રથમ સ્વરમાં દીર્ઘની દૂસ્વતાનો ફેરફાર શાળાપત્રે બતાવ્યો છે તે વાસ્તવિક છે. તે જ તત્ત્વને અનુસારે ગૂર્જર ઉપરથી ગૂજર અને ગુજરાત, એ બંને શબ્દો આવ્યા છતાં ખીજમાંનો હકાર દૂસ્વ થાય છે, એ પણ શાળાપત્રે પૃષ્ઠ ૮૧ મે બતાવ્યું છે. આ ચર્ચા ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના માર્ચ-એપ્રિલમાં મુંબઈના “ગુજરાતી” પત્રમાં કાંઈક લંબાણથી મહેં ચલવી હતી, હેમાં કાંઈક આ પ્રકારનો જ નિયમ બતાવ્યો હતો, માત્ર accent નું તત્ત્વ, એ નામ દબને બતાવ્યું નહોતું, પણ ખીજ સ્વરની દીર્ઘતા, એ પ્રથમ સ્વરની દૂસ્વતાનું કારણ બતાવ્યું હતું; અને જોવા જઇયે તો ખીજ સ્વરની દીર્ઘતા, એ જ તેના ઉપરના accent નું કારણ હોય છે.

પૃષ્ઠ ૮૨ તથા ૮૩ મે આપેલા સંસ્કૃત શબ્દોમાં છેલ્લા અક્ષર ઉપર અને ઉપાન્ધ અક્ષર ઉપર ભાર છે, એમ શાળાપત્ર ખીન્સને આધારે કહે છે, પરંતુ એ ભારના સ્થળ-બેઠનું નિયામક ખીજ આપેલાં ઉદાહરણોમાં કાંઈ જણાવું તો નથી. લીપઃ હેમાં છેલ્લા અક્ષર ઉપર ભાર, અને ક્રોશ હેમાં ઉપાન્ધ અક્ષર ઉપર ભાર, એમ શાખાટે, તે કાંઈ કળી સમાવું નથી,

૪૨. હો અને છ ધાતુ—(શાળાપત્ર, પુ. ૩૭, અં. ૧૦, પૃ. ૨૯૯)—છ હેતુ ધાતુનું ૩૫ કક્ષપતું યોગ્ય છે કે કેમ, તે જરા વિચારવાની વાત છે. ધાતુ એક હોઈ અનેક પ્રસથો લાગી રૂપાન્તર થતાં હોય ત્યારે જ ધાતુના નામને યોગ્ય બને છે. છ ધાતુનાં છે શિવાય ખીખાં ૩૫ રમરણમાં આવતાં નથી, તો છ હેવો ધાતુ શા માટે કક્ષવો ? સર્વ ક્રિયાપદોનાં રૂપને માટે રહાઓ જવાળ દેનાર મૂળ ધાતુ જોઈએ જ એ ખરી વાત છે, પરંતુ અપવાદભૂત રૂપને માટે પણ એ નિયમ અચળ રીતે લાગૂ પાડવાની અન્યપૂર્ણ કરવી એ ઠીક નથી લાગતું. જેમ કેટલાંક ક્રિયાપદોના અર્થ રૂપાન્તરો ન થવાને લીધે અપૂર્ણ (Defective) ક્રિયાપદો કહેવાય છે, તેમ જ રૂપાન્તરને સંબંધે નહિ પણ મૂળ ધાતુને સંબંધે હોને પણ અપૂર્ણ (Defective) ગણવામાં કશો ખાધ નથી. સંસ્કૃત ધાતુ ઇક્ષ્ ઉપરથી એ ક્રિયાપદ આવ્યું છે, અને હોતું એ શબ્દ સંસ્કૃત મૂળ ધાતુ ઉપરથી આવ્યો છે, અને મૂનો અર્થ થતું અને હોનો અર્થ માત્ર અસ્તિત્વનો છે, એટલે છે નો ધાતુ હો એમ કહેતાં પણ, અર્થ પરત્વે યોગ્યતા છતાં, શબ્દરચરૂપને સંબંધે અયોગ્યતા લાગે છે એ ૩૫ ઉપરાન્ત છો એ શબ્દ છે; પરંતુ, જો કે અસ્તુ ઉપરથી દૂરદૂર સમયે થયેલું છઠ્ઠ હેવા પ્રાકૃત રૂપમાથી આ શબ્દ આવ્યો છે તથાપિ, ગુજરાતીમાં છો શબ્દ ક્રિયાપદરૂપે પ્રચલિત નથી, પણ માત્ર અવ્યયરૂપે. તેથી વાસ્તવિક રીતે છે શિવાય ખીખાં ૩૫ ભાષામાં હાલ નથી.

૪૩. (શાળાપત્ર, પુ. ૩૭, અં. ૧૧, પૃ. ૩૩૪)—‘ગધેડો’, ‘ગધાડો.’—આ શબ્દોમાં આ અને ણ, એ સ્વરો ઉલટ સુલટ થયા છે, એમ શાળાપત્ર માને છે, અને ‘ધરેણે’, ‘ધરાણે’; ‘ન્હાનું’, ‘ન્હેનું’, ઈલાદિ દૃષ્ટાન્તોનું સામ્ય આપે છે. તેમ જ ગર્દમઃ સં., ગદ્ગદો પ્રા., ગદ્ગદો ગુ.—એટલે સ્પષ્ટ આવી પછીથી હો પ્રસય લગાડી ગધેડો, ગધાડો, સિદ્ધ કરે છે. પરંતુ હું ધારું છું કે આ ઠેકાણે ણ તથા આ, એમ વૈકલ્પિકરૂપ બનવાનું કારણ, તથા હો પ્રસય લાગવાનો કમ, કાંઈક ભૂલ રીતે છે. પ્રાકૃત ગદ્ગદો એ શબ્દને જ હો પ્રસય લાગી ગદ્ગદો થયેલું સંભવે છે. પછી હકારનું આરંભ તરફ જવાનું વલણ હોય છે તેથી હ, દ ની સાથે બળી જતાં ઘ થયો, અને હ જતાં ખાકી રહેલા અનો લઘુચ્ચારણ ચકાર વિકલ્પે થવાથી ગદ્ગદો અને ગદ્ગદો એમ ૩૫ થયાં; પ્રથમમાં અય નો છકાર બન્યો અને ખીખામાં અ જ નો આ બન્યો, જેથી ગધેડો, ગધાડો, એમ યથાક્રમ ૩૫ ક્ષિત થયાં.

રાજ્યનું મૂળ.

(મળેલું.*)

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૨૯૯ થી.)

ગ્રીક લોકોમાં પણ રાજ્ય પહેલાં ગ્રામ-સમુદાય હતો. ગ્રીક લોકો પોતે જ માનતા હતા કે રાજ્ય અથવા શહેર ઉદય પામ્યા પહેલાં તેઓ ગામડાંમાં રહેતા હતા. ઐતિહાસિક કાળમાં પણ ગ્રીસ દેશના ઓછા સુધરેલા ભાગમાં લોકો ગ્રામ-સમુદાય તરીકે જ રહેતા હતા. પહેલી વાત માટે સાંતા મહાન ઇતિહાસકાર થુકીડીડીઝ અને મહાન શીલ-સુક એરિસ્ટોટલની સાક્ષી બસ છે. થુકીડીડીઝ પોતાના ઇતિહાસની શરૂવાતમાં જ લખે છે કે (૧.૧,૫,૬) ગ્રીક લોકો પ્રથમ એકત્ર નહોતા, ને તેમનું તમામ કર્તવ્ય ગુજરાન સાધવામાં જ સમાતું. જુના વખતમાં યાંત્રીઆનો ધંધો માનપાત્ર ગણાતો. ને ગ્રામ-સમુદાયો ગદ્દ વિના રહેતા ને જોડો એક બે કરતાં વધારે ભેગા થઈ શકતા નહિ તેઓ યાંત્રીઆઓનો ભોગ થઈ પડતા. એરિસ્ટોટલ પણ કહે છે કે ગામ કુટુંબોનો સંયોગ છે, અને શહેર અથવા રાજ્ય ગામોનો સંયોગ છે. ઐતિહાસિક વખતમાં પણ ગ્રીસના નહિ-સુધરેલા ભાગમાં રાજ્યની સ્થિતિએ નહિ પહોંચેલા ગ્રામ-સમુદાયો હતા એમ ખતાવવા માટે પુષ્કળ પુરાવો છે. થુકીડીડીઝ પોતાના 'વખતમાં ઇટાલીઆની ને સ્થિતિ હતી તેનું ગ્રામ-સમુદાય તરીકે જ ખ્યાન આપે છે. ઓઝોલીઅન લોકીઅન્સની પણ તે તેવી જ સ્થિતિ વર્ણવે છે. આરકેડિયન લોકોના ગ્રામ-સમુદાયોને, ઐતિહાસિક વખતમાં જ, એપિનોન-ડાસ નામના ગ્રીક સરદારે એકઠા કર્યા હતા, અને મિગાસો-પોલિસ નામનું શહેર અથવા રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. સ્પાર્ટા-રાજ્ય પણ ગામોનું બનેલું શહેર હતું.

ઈટલીમાં પણ આપણે જુના વખતમાં ગ્રામ-સમુદાયો જોઈએ છીએ. કેટલાએક કરખાઓ સાં ગામોના બનેલા હતા.

શહેર અથવા રાજ્ય સ્થાપાયા પછી પણ શહેરની અંદર ગામોના પેટાવિભાગો ટકી રહેલા જોવામાં આવે છે. એથેન્સમાં જીની અને રોમમાં જેન્ડીસ કરીને કુટુંબોના જથ્થા હતા: એ પ્રથમ ગ્રામ-સમુદાયો હતા. ઈંગ્લેન્ડમાં પણ આગળના ગ્રામ-સમુદાયના ચિહ્ન તરીકે હજી પણ 'પેરીશો' છે. જીની અને જેન્ડીસ સમૂહો પોતે એક 'ગોત્રના છે એમ માનતા. રોમની અંદર એક જેન્સનાં માણસો એક જ નામથી ઓળખાતાં હતાં; દાખલા તરીકે ક્લોડીઆઈ, કોનેલીઆઈ, વિગેરે. રોમ અને એથન્સ બન્નેમાં તેઓનું દેવાલય પણ એક હતું. એથેન્સમાં જીનીનો મુખી પુરુષ આખા ગોત્રનો અધ્યક્ષ હતો.

હવે ગ્રામ-સમુદાયમાંથી રાજ્ય કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું તેનો આપણે વિચાર કરીએ. ગામ વસ્તી પછી ગામના લોકોમાં ધીમે ધીમે સ્વદેશીપણાનો સંબંધ જોડાય છે. આ સંબંધ રક્તે રક્તે સમગોત્રત્વના સંબંધની જગા લે છે. સમગોત્રત્વનો સંબંધ નબળો પડવાથી ગામોના એકઠા થવાનું વિઘ્ન દૂર થાય છે. અને જો ગામો એકઠા થવાથી ફાયદો થતો હોય અગર દુશ્મનોને લીધે તેમ કરવું જરૂર હોય તો ગામોનો જથ્થો ભેગો થતો

જાય છે. આ પ્રમાણે ગામોનો સંયોગ, જ્યાં સુધી સમુદ્ર અથવા પર્વત જેવી કુદરતી હદ આવે છે ત્યાં સુધી વધતો જાય છે. સાર બાદ જમીન પિત્તબૂમિ તરીકે માણસનાં મન ઉપર બહુ અસર કરે છે.

સ્વદેશીપણાના સંબંધથી ગામોનો સંયોગ શક્ય થઈ શકે છે. પણ તે ક્યાં કારણથી થયો? એરિસ્ટોટલ કહે છે કે જે કુદરતી પ્રેરણાથી માણસો કુટુંબકંબીલામાં જોડાય છે તથા કુટુંબો ગામ વસાવીને એકઠાં રહે છે તે જ પ્રેરણાથી તેઓમાં રાજ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ જેમ જુદી જુદી જરૂરીઆતોની તેમને ખબર પડતી ગઈ તેમ તેમ તેઓ એકત્ર થતા ગયા. રાજ્ય માણસને ખોરાક તથા અગ્નિની પેઠે પોતાના નિભાવ માટે જરૂરનું છે. પ્રથમ રાજ્ય કેવળ જીવન માટે આવશ્યક થાય છે, પણ એક વખત હયાતીમાં આવ્યા બાદ તે ઉત્તમ જીવનનું સાધન બને છે. માણસ કુદરતથી જ રાજકીય પ્રાણી તરીકે નિર્માણ થયેલો છે. તેનામાં બીજા માણસોની સાથે સમાગમમાં આવવાની સહજ ઇચ્છા હોય છે. જેમ નદી કુદરતના પ્રભાવથી જ નીચાણવાળા પ્રદેશમાં થઈ, આસપાસનું વરસાદનું પાણી એકઠું કરી, સમુદ્રમાં બળ્યા સુધી અટકતી નથી, તેમ માણસ પોતાના જાતબાંધજોને એકઠા કરી રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યા શિવાય અટકતી નથી. માણસનું આ કુદરતી બળ ભાષામાં રહેલું છે. ભાષાથી તેનામાં વિવેક આવે છે, અને વિવેક એ જ કુટુંબ, ગામ તથા રાજ્યનો પાયો છે. માત્ર જરૂરીઆતને લીધે રાજ્ય તેના ઉપર ફરજિયાત તરીકે આવી પડતું નથી, પણ તે તેની સ્વાભાવિક શક્તિઓ પૂર્ણરીતે ખીલવવા માટે પૂર્વથી જ નિર્માણ થયેલું છે. રાજ્ય વિના માણસ તદન અપૂર્ણ છે. રાજ્ય તેને અધમતારૂપી નરકમાંથી ઉગારે છે. રાજ્ય વિના માણસમાં સદ્ગુણો આવતા નથી, અને સદ્ગુણો વિના માણસ નીચ પશુ જેવો રહે તેમાં શું શંકા? માણસમાં જે સાદું નરસું કરવાની શક્તિ છે તે રાજ્ય વિના વપરાસમાં આવે નહિ. રાજ્ય વિના માણસ સુકાન વિનાનો સુકાની થઈ રહે. માણસને કુદરતે અમુક હદ સુધીની વૃદ્ધિએ પહોંચાડવા માટે સુંદર કાઢ્યો છે; અને તે કાર્યમાં ગંભ્ય એ જ તેનું સાધન છે. માણસના કુદરતી હડો સંકુચિત થવાથી રાજ્ય ઉત્પન્ન થતું નથી, તેથી ઉલટું રાજ્યથી જ તે કુદરતી હડો હયાતીમાં આવે છે. માણસના સ્વભાવના સારા અંશથી જ રાજ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. સોજતની ઇચ્છા, વિવેકબુદ્ધિ, પ્રજા ઉત્પન્ન કરી પોતાનું નામ અમર રાખવાની પ્રેરણા, રક્ષણ અને નિર્વાહની જરૂરીઆત, અને ધીમે ધીમે ઉત્પન્ન થતી હ્રસ્વ ભાવનાઓ-આને લીધે રાજ્યની હયાતી છે. એરિસ્ટોટલના આ વિચારો મનન કરવા યોગ્ય છે. રાજ્ય હાલ કેટલાએક ધારે છે તેમ અનિવાર્ય અનિષ્ટ નથી, પણ સૌથી શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય-અધારણ છે.

આપણે રાજ્ય તાજે જોટલા બધા વર્ષથી છીએ કે રાજ્ય વિનાનાં માણસોની કેવી ખરાબ સ્થિતિ હશે તેની આપણે કल्पના પણ કરી શકીએ તેમ નથી. ધડીઆળની શોધ પહેલાં વખત ગજવાની સોડાને કેટલી મુશ્કેલી પડી હશે એનો આપણને લાંબાં વખતના ધડીઆળના પરિચયથી જરાજર ખ્યાલ આવી શકે તેમ નથી. રાજ્ય વિના કાયદો દોષ શકે નહિ. કાયદા વિના કોઈ માણસ બીજાનો બચસો કરી શકે નહિ. સારે નીતિની શી આરા? રાજ્ય માટે પહેલી જરૂરીઆત કાયદાની છે.

ગ્રામ-સમુદાયનાં કાળમાં દરેક કુટુંબ માટે ગૃહપતિની ઇચ્છા એજ કાયદો હતી, ને ગ્રામ માટે તમામ ગૃહપતિઓ તથા તેમના મુખીની એકત્ર ઇચ્છા કાયદારૂપ હતી. આર્જાકિતતા ગૃહપતિને તાબે રહેવાથી દરેક જથ્થુને શીખવી પડતી. દરેક પુરુષ પોતાના વડવાઓના સુજ્ઞાં પછી ગૃહપતિ થતો, પણ તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં તેને પોતાના વડવાની સત્તામાં રહીને આર્જાકિતતા શીખવી પડતી. આ પ્રમાણે દરેકને આર્જાકિતતા ગળસુધીમાંથી જ પાવામાં આવતી. તોપણ ગ્રામ-સમુદાયના કાળમાં ગૃહપતિઓને ફાઇ પછુ પુરુષની આજ્ઞા પાળવી પડતી નહિ. ને તેથી ગૃહપતિઓની સભામાં મતભેદ થાય સારે વિચ્છેદ સ્વાભાવિક રીતે થાય એ રહેલાઇથી સમજી શકાય તેમ છે. રાજ્ય હદ્ભવ પામે સારે જ ગૃહપતિઓ ઉપર ધીમે ધીમે આર્જાકિતતાની ફરજ નાખી શકાય.

કુદરતનો નિયમ છે કે અમુક નવોન ફૂલ કરતાં પહેલાં તેને માટે બહુ પ્રયાસ લેવાની જરૂર પડેછે. પણ વારંવાર તે ફૂલ કર્યા પછી તે કરવાની ટેવ પડેછે અને ટેવ પડ્યા પછી તે ફૂલ પ્રયત્ન વિના તથા ઇચ્છા વિના પણ થઈ શકે છે. દાખલા તરીકે દાર્મોનિ-યમની દરેક કુંચી ઉપર નવા શીખાઉને બહુ સંભાળથી આગળીઓ મૂકવી પડેછે, પણ ઉ-સ્તાદ કાંઈ પણ પ્રયાસ કર્યા વિના, તથા ખીજ બાજતો ઉપર પોતાનું ધ્યાન રોકાયેલું હોવા છતાં, પોતાની આંગળીઓ ચોગ્ય કુંચીઓ ઉપર મૂકે છે. તેની આંગળીઓ પોતાની મેજ કામ કરતી હોય એમ દેખાય છે. કેટલાએક વિચારકો માને છે કે પ્રથમ પાચનક્રિયા પણ માણસોને પ્રયાસથી કરવી પડતી, પણ ટેવથી હાલ વગરઇચ્છાએ તે ક્રિયા સ્વતઃ થયાં કરેછે. તેવી જ રીતે અમુક ક્રિયા નિરુપયોગી તરીકે છોડી દીધા પછી અસંત પ્રયાસથી જ તે ક્રિયા ફરી બની શકેછે. માણસો પ્રથમ ઢોરોની માફક પોતાના કાન હલાવી શકતા, પણ યુગો થયાં તે ક્રિયા નિરુપયોગી તરીકે છોડી દીધેલી હોવાથી હાલ તે બની શકતી નથી, તોપણ કેટલાએક વિદ્વાનો અતિપ્રયાસથી તે ક્રિયા કરી શકેછે. ઇચ્છાના ઉપસાવિપરી વ્યાપારથી ટેવ બધાય છે, અને એક જમાનાની ટેવ ખીજ જમાનાને વારસામાં મળે છે. આપણામાં કહેવત છે કે 'બાપ તેવા બેટા ને વડ તેવા ટેટા.' એક જમાનાનાં માણસો જ ક્રિયા બહુ પ્રયાસથી શીખી શકેછે તે ખીજને સહજ થઈ જાયછે. કુદરતના આ નિયમથી જ ઉત્તરોત્તર જદિ થઈ શકેછે. આપણા આપદાદાઓએ શીખેલું આપણને જરી શીખવું પડતું નથી, તે તો આપણા બંડારમાં છે જ. તે બંડારમાં વધારો કરવાનું કાર્ય જ આપણે કરવું પડે છે.

* સર હેનરી મેનના મત પ્રમાણે પ્રથમ ગૃહપતિતાબાનું કુટુંબ હતું. પણ મેક-લેનન કહે છે કે પ્રથમ એક સ્ત્રી ધણા ધણી કરતો, ને તે વખતે સ્ત્રી અને તેનાં છોક-રાંનું જ કુટુંબ બનતું. રફતે રફતે એક સ્ત્રી એક કુટુંબના પુરુષોને પરણવા લાગી. બધા બાઈ વચ્ચે એક સ્ત્રી હોય સારે સૌથી મોટો બાઈ પ્રથમ જન્મેલાં છોકરાંને દાવો કરે. એમ થતાં થતાં એક-સ્ત્રી-એક-પુરુષનું ઘોરણ દાખ્ય થયું. કુટુંબની પ્રથમ સ્થિતિ શી હતી તેને પ્રસ્તુત વિષય સાથે સંબંધ નથી. આમણે એટલું જ યાદ રાખવાનું છે કે કુટું-બોના સંયોગથી ગ્રામ બધાય છે, અને ગ્રામ-સમુદાયોના સંયોગથી રાજ્ય હદ્ભવે છે.

તેટલા માટે માણસો જ ને ઉપયોગી બાબતો ગ્રહણ કરેછે તે તે તેમનો ખર્ચનો થતો જાય છે કુટુંબ કરતાં ગ્રામ-સમુદાય વધારે ઉપયોગી છે તેથી તે પ્રાપ્ત કર્યા પછી ફરી માણસો ગામ છોડી કુટુંબની રિયલિટીમાં પડતાં નથી, તેમજ તેઓ રાજ્ય સંપાદન ક્યાં પછી પાછા ગ્રામ-સમુદાયમાં વિખર્ચ જતા નથી, તથા કુટુંબમાં શીખેલી આગાંકિતતા વિચરી જતા નથી. આ આગાંકિતતા રાજ્યને માટે ખાસ જરૂરી છે. ઝીકના શ્રેષ્ઠ તત્ત્વજ્ઞાની, પ્લેટો તથા એરિસ્ટોટલ બન્ને કહેછે કે મનુષ્ય ઉપર રાજ્ય ચલાવવું એ ધણું જ મુશ્કેલીવાળું કામ છે, કારણ કે ભારે હજી રાજ્ય લગભગ નવીન હતું, અને લોકોમાં હજી આગાંકિતતાની ટેવ નેવી નોંધાયે તેવી નહોતી. સોક્રેટિસનું જીવનચરિત લખનાર ઝીનોદોન પણ પ્લેટો તથા એરિસ્ટોટલના મતને પુષ્ટિ આપેછે. ધણા કાળ થયાં રાજ્યતાએ હોવાથી આપણે રાજ્યની મુશ્કેલીઓ લગભગ ભૂલી ગયા છીએ. પૂર્વ કાલમાં રાજ્યના સારા નરસાપણાં કરતાં કાબુની વધારે જરૂર હતી. અલખતાં ખરાબ રાજ્ય કરતાં સાફ રાજ્ય વધારે સાફ છે, પણ અરાજ્ય કરતાં ગમે તે પ્રકારનું રાજ્ય વધારે સાફ છે બગીરથ પ્રયત્નથી લોકોની આગાંકિતતા સંપાદન કરવી એ કાર્ય પ્રથમ રાજ્યને સાધવાનું હતું આગાંકિતતાનો શો ઉપયોગ કરવો એ તે વખતે બહુ તપાસવા જેવું નહોતું. રાજ્યે તે વખતે લોકોના તમામ જીવન ઉપર દેખરેખ રાખવાની હતી. ધર્મસંરંધા તથા રાજ્યસંરંધા તેટલા માટે એક જ હતી. તે વખતે જુદાં જુદાં ખાતાં વચ્ચે વહેંચણી કરી રાકાય તેમ નહોતું, કેમકે ધર્મ-ચુરુ એક વાતનો ઉપદેશ કરે ને રાજ્ય ખીંચ વાતનો ઉપદેશ કરે તો આગાંકિતતા જાળવી રાકાય નહિ ને રાજ્ય ચાલે નહિ. માટે રાજ્યની રક્ષા-વાતમાં આપણે એક જ પુરુષને રાજ્ય અને ધર્મચુરુનું કામ કરતો નોંધાયે છીએ. લોકોને ધાકમાં રાખવા સાફ રાજ્યસત્તા તથા ધર્મ બન્નેની મદદ લેવાતી. તે વખતે પાપ તથા રાજ્યદંડ વચ્ચે બેઠ પાડવામાં આવ્યો નહોતો. સમાજમાં રીવાજો ઉત્પન્ન કરવા માટે લોકોનું તમામ જીવન રાજ્યસત્તા નીચે રાખવામાં આવ્યું હતું. પૂર્વાપર રીવાજ દલીભૂત ચવાથી તુકસાનના કરતાં કાયદો વધારે હતો એથી સ્વતંત્ર વિચારને અટકાયત થતી ખરી, પણ તે અટકાયત મનુષ્ય-સુધારાનું યોગ્ય ધડવા માટે તથા પ્રાચીન માણસોના બમતા મન અને નિરંકુશ જીવનને એક ચીલામાં ચાલતા કરવા માટે જરૂરી હતી. દાસત્વનો યુગ પ્રથમ પસાર કર્યા પછી જ પ્રજા સ્વતંત્રતાને માટે લાયક થાયછે. પ્રાચીન રાજ્યો વેપારવિરુદ્ધ થતાં તે આ ઉપરથી સ્વેચ્છાથી સંમત થકારો. તેઓ વેપારને ખીંચાડવું ખીંચ મણતાં. પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલ બન્ને વેપારવિરુદ્ધ પોતાની લાગણી બતાવેછે. ડાક્ટર આરનોલ્ડ કહેછે કે "ઈજિપ્તના પ્રાચીન ધર્મચુરુઓ તથા હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન બ્રાહ્મણો લોકોને સમુદ્રનો પરિચય કરતા અટકાયતા હતા, અને ખલાસીનો ધંધો કરવાથી ઉંચ વળેતા પુરુષો બદલ ચાલે એમ જાહેર કરતા હતા. આમ કરવામાં તેમનો હેતુ હતો, મનુષ્ય-જાતના સુધારાનું મોઢામાં મોઢું સાધન સમુદ્ર છે માટે (પોતાનું મદદરત જાળવી રાખવા માટે) પ્રાચીન શિષ્ટ પુરુષો સમુદ્રને ધિક્કારને પાત્ર ગણતા. " પણ આરનોલ્ડનું આ કહેવું જુનાં રાજ્યોને લાગુ પડતું નથી. ને મનુષ્યસ્વભાવ હાલનાં રાજ્યો કામે લગાડે છે તેજ પેદા કરવાનું કામ પ્રાચીન રાજ્ય ઉપર આવી પડ્યું હતું. બધી પ્રજા એક સરખીરીતે વર્તે એવી રિયલિટી તેને સંપાદન કરવાની હતી. તે માટે એક ખીંચવું અલક્ષ્ય અનુકરણ કરવાની મનુષ્યની ટેવ તેને અડૂ ઉપયોગી હતી. પણ પરદેશ સાથે પરિચય ચવાથી આ અનુકરણ-

ના નિયમમાં મોટું વિદ્વા આવી પડે. પ્રાચીન રાજ્યને પ્રગમમાં દૃઢ રીવાજો પૈદા કરવાના હતા. પરદેશીઓ તે રીવાજો ઉપર અસર ન કરે તે માટે જોષ્ઠતાં પગલાં લેવાની જરૂર હતી.

આમસમુદાયમાંથી રાજ્ય કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું તે સામાન્ય રીતે જતાવ્યા પછી અહીં હું જે સંજોગોને લીધે રાજ્ય પ્રથમ હયાતીમાં આવ્યું તેમાંના બે વિષે ખાસ યોદ્ધું કરેલા માગું છું. તે બે નીચે પ્રમાણે:—(૧) સ્વરક્ષણની આવશ્યકતા, (૨) મધ્યસ્થળમાં આવેલા કોઈ દેવાલયની કીર્તિ. આમ-સમુદાયને શત્રુઓથી પોતાનું રક્ષણ કરવાની જરૂર પડે છે. શુક્રીડીડીઝ કહે છે કે આ રક્ષણ આમ-સમુદાયો પોતે કરી શકતા નહોતા. આધુનિક મુસાફર મી. ચોલેસ પણ તેણે મેક્સિકોના ટાપુમાં જોયેલા આમ-સમુદાયની તેવી જ રીતિ વર્ણવે છે. આમ-સમુદાયો તેટલા માટે પાસેના પર્વત ઉપર કિલ્લો બાંધતા ને ત્યાં બચતા વખતમાં આત્મરક્ષણ માટે જતા. કિલ્લાની આસપાસ રહેતે રહેતે શહેર વસ્યું. ઉપર કહી જવામાં આવી ગયું છે કે મનુ શહેર પર્વત તથા તે ઉપરના કિલ્લા પાસે રાખવાનું લખે છે. એથેન્સ, થીબીઝ, અને રોમ શહેરો પર્વત પાસે વસાવવામાં આવ્યાં હતાં. કાકિયાવાડનું જુનાગઢ તથા મદારાબદનું સતારા પણ તેવાંજ શહેરો છે. એક વખતે રાજ્ય શરૂ થયું એટલે પછી તે ટકી શકે માટે રહ્યું તેનો ખુલાસો કરવો મુશ્કેલ નથી. ‘જીવનવિગ્રહ’માં રાજ્ય બીજા તમામ સાંસારિક બધારણોને દસવી દે છે. ‘યોગ્યતમની અવસ્થિતિ’નો નિયમ ઇતિહાસને બેશક લાગુ પડે છે. બહિષ્ક જેમ અને તેમ દુર્બલમાં દુર્બલનો નાશ કરે છે, એટલે કામે કરીને બહિષ્ક જ જીવવા પામે છે. હવે કોઈ પણ સાંસારિક સંસ્થા કરતાં રાજ્યબલમાં વધે છે, તેથી રાજ્યનો કોઈ બીજી સંસ્થાથી નાશ થતો નથી, પણ બીજાનો રાજ્યથી થાય છે.

પ્રાચીન લોકો દેવોને પોતાના રક્ષણકર્તા માનતા પોતાના દેવો શત્રુના હાથમાં ન જાય ને પોતાના રક્ષકનું રક્ષણ થાય તે માટે તેઓ ટેકરી અને ખડકો ઉપર પોતાનાં દેવાલયો બાંધતા. આથી દેવનું રક્ષણ થતું એટલું જ નહિ પણ પોતાનું પણ થતું; ને રક્ષણ આપનાર તરીકે તે દેવ પ્રસિદ્ધ થવાથી બીજા આમ-સમુદાયો પણ ત્યાં ભેગા થતા આ પ્રમાણે સામાન્ય દેવોની માન્યતાથી આમ-સમુદાયોનો સંયોગ વધારે રહેવાઈથી પ્રાપ્ત થતો. એથેન્સના રાજ્યની સ્થાપના વિષે શુક્રીડીડીઝ લખે છે તે અહીં ઉતારો કરવા યોગ્ય છે:—

“કેક્રોપ તથા પ્રથમ રાજાઓના વખતથી તે થીસીઅસના રાજ્યસમય સુધી, એથેન્સ આમ-સમુદાયોમાં વહેંચાયેલું હતું. દરેક આમ-સમુદાયનું સભાસ્થાન તથા અધિકારી-મંડલ જુદું હતું. બચતા વખત વિના તમામ લોકો રાજાના તાબાની સભામાં એકઠા થતા નહિ, પણ પોતપોતાનાં કામે ચલાવતા, અને પોતપોતાનાં ગામોમાં ભેગા મળી મસલત કરતા. કોઈવાર તેઓમાંના કેટલાએક તેની (રાજા) સામે યુદ્ધ પણ કરતા, દાખલા તરીકે યુમેલળસની સરદારી નીચે ઇલીઝીઅન લોકોએ ઇરેકથીઅસ સામે યુદ્ધ કર્યું હતું. પણ બ્યારે થીસીઅસ ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારે તે હુશીઆર તથા બળવાનુ રાજા હોવાથી તેણે દેશના રાજ્યકારોઆદમાં જે સુધારા કર્યા તેમાં જુદી જુદી સભાઓ અને કારોબારી મંડલ કાઢી નાખવાનો પણ સુધારો દાખલ કર્યો, અને હાલના શહેરમાં એટ્રિકાના વતનીઓને ભેગા કરી તેમની એક સભા સ્થાપી તથા તે માટે એક સભા-સ્થાન બંધાવ્યું. તેઓની રાજી તો પોતાની જમીન ઉપર રહી, પણ તેણે તેમને પોતાના મુખ્ય શહેર તરીકે એથેન્સ ઉપર જ આધાર રાખવાની ફરજ પાડી, અને ત્યારથી તેઓ સૌનાં નામ, લાંબા શહેરીઓ

તરીકે દાખલ થયાં. આ પ્રમાણે એક મોટું શહેર અથવા રાજ્ય ઉત્પન્ન થયું. ધીસીઅને પોતાના વંશજોને તે વારસામાં આપ્યું, અને તેના વખતથી આજ સુધી એધોની દેવીના માનમાં સ્ત્રીનોછક્રીઆ અથવા ગ્રામ-સમુદાયોના સંયોગને રાજકીય તહેવાર એધોનીઅન લોકો નિયમસર પાળે છે.”*

આ અવતરણ ઉપરથી જોવામાં આવશે કે એટ્રિકામાં પ્રથમ ગ્રામ-સમુદાયો, અહીં તહીં પોતાનાં રક્ષણ તથા ઉપાસના માટે એકા થતા હતા. અને બંધના વખતમાં જ રાજ્ય ઉપર આધાર રાખતા હતા. તેઓએ ધીમે ધીમે ગ્રામ-સમુદાયનું બંધારણ છોડી આપ્યું ને એક રાજ્ય કૃત્રિમ રાખ્યું. મિગોપોલિસનું રાજ્ય અથવા શહેર ઇયેમીનોનડાસની સરદારી નીચે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૭૦ માં સ્થાપવામાં આવ્યું હતું એ અગાઉ કહેવામાં આવી ગયું છે. તે સ્થાપવાનો હેતુ સ્પષ્ટરૂપે દર્શાવવાનો હતો.

રાજ્યના પ્રથમ સ્વરૂપ વિષે મારે અહીં એટલું જ કહેવું બસ છે કે તે સ્વરૂપ એવું હતું કે તેમાં સર્વ જુદા જુદાં રાજ્યસ્વરૂપો ખીજરૂપે આવી જાય છે. સમાજને સર્વોપરી રાજ્ય હતો. આપણે હોમરના અથો ઉપરથી કહી શકીએ છીએ કે રાજ્ય તે વખતે સ્વતંત્ર રાજકર્તા નહોતો, પણ તે પોતાની સાંસારિક ઉચ્ચ સ્થિતિને કીધે પ્રથમ સ્થાન ભોગવતો હતો. મનુમાં રાજ્યને દંડ કરવાનું લખ્યું છે તે આ જૂનકાળની સ્થિતિ પ્રત્યે છે. રાજ્યનાં ત્રણ કર્તવ્ય હતાં, ધાર્મિક, સામાજિક અને ઇનસારી. હોમરમાં રાજ્ય જ મુખ્ય અધ્યવૃત્તિ તરીકે પ્રથમ પોતાને દાખે કરે છે. હિંદુસ્થાનમાં આ કાર્ય બ્રાહ્મણના દાખમાં તેમના વિશેષ જ્ઞાનને કીધે ખાજીયા આપ્યું એમ અનુમાન થઇ શકે છે, કેમકે હું આગળ કહી ગયો છું કે બ્રાહ્મણોને કેટલીએક વાર ક્ષત્રિયો ગુરુમંત્ર હતા હતા વળી પૈદિક કાળમાં ગતિઓ હતી નહિ. મુખ્ય અધ્યવૃત્તિ હોવા ઉપરાંત રાજ્ય લશ્કરને સેનાપતિ હતો. પણ યુદ્ધસમયે પણ રાજ્ય આપખપસારી નહોતો. તેને વૃદ્ધ અને ડાહ્યા માણસોની સભા માથે મસલત કરવી પડતી, ને સભામાં સર્વ લોકોને આવવાની તથા પોતાનો મત પ્રદર્શિત કરવાની છુટ હતી. આપણે મનુમાં પણ રાજ્યને સભા બોલાવતો જોઈએ છીએ, જો કે સભાનું કર્તવ્ય તે વખતે મંડી ગયું હતું છતાં મૂળ બંધારણ ટકી રહ્યું હતું. આ પ્રમાણે ઉત્તમ પુરુષોની સલાહ લેવાતી ને લોકો પણ પોતાની લાગણી જાહેર કરતા શાન્તિને વળને પણ રાજ્ય, સભા તથા લોકોનો પરસ્પર સંબંધ તેવો જ હતો. રાજ્ય ઇનસારનું કાર્ય પણ કરતો. દેવના કે-સલાઓ અથવા હુકમનામાઓથી રાજ્ય ગચ્છીતો હતો એમ મનાવું, અને લોકો તે કેસલાઓ મદણ કરતા.

ટૂંકામાં, ઇતિહાસ લોકોમાં સામાજિક કરાર થવાથી રાજ્યની ઉત્પત્તિ થઇ નથી. રાજ્ય પરમેશ્વરે માણસને તૈયાર કરી આપ્યું નથી. રાજ્ય ઈશ્વરના ધરથી આવે લઈ આવ્યો નથી. તેમ અધિક માણસે હુકમ કરી, કાયદા બાંધી રાજ્ય ઉત્પન્ન કર્યું નથી. પણ પરમેશ્વરે માણસમાં જ સક્તિ મૂકી છે તેના પ્રભાવે કરીને માણસ પોતાની જરૂરીઆત મૂરી પાડવા માટે રહેતે રહેતે વિવાદનું ધોરણ દાખલ કરે છે, કુટુંબો ઉભાં કરે છે, ધણાં કુટુંબો ભેગાં

યહ ગામ વસાવેછે અને મામ-સમુદાયો ભેગા થઈ રાજ્ય ઉભું કરેછે. રાજ્યમાં જ તેની શક્તિ પૂર્ણતા પામેછે. રાજ્ય મનુષ્યના કપાળમાં લખેલું અનિષ્ટ નથી પણ સર્વથા ધૃષ્ટ છે. પ્રથમ રાજ્ય રાજ ચલાવેછે, તે માત્ર ઉત્તમ કુટુંબનો અંગ્રણી પુરુષ હોય છે. તે સ્વતંત્ર નથી. તેને ઉત્તમ કુટુંબીઓની સમાની સલાહ તથા લોકોની મરજી અનુસરી વર્તવું પડેછે, આ રાજ્યસ્વરૂપમા રાજ્યનાં પાછળથી થયેલાં વિવિધ સ્વરૂપો બીજરૂપે સમાવલાંછે. લોકોની દૃઢ આગ્રાહિતતા સંપાદન કર્યા પછી જ રાજ્ય સ્વતંત્ર થાયછે, ને રાજ્ય વૃદ્ધિ પામેછે. આગ્રાહિતતાની ટેવના પાયા ઉપર જ પાછળથી સ્વતંત્રતા સ્થાપી શકાય.

[સમાપ્ત.]

આર્યબાલબોધપત્રિકા.

(મળેલું.)

(અનુમંદન પૃષ્ઠ ૨૧૭ થી.)

૨.

પ્રિય બાલકો,

પ્રાતઃસંધ્યામાં જે ગાયત્રીમંત્ર બોલ્યાય છે તે સંબંધે આપણે ગયા માસથી વિચાર કરવા માંડ્યો છે. તેમાં પ્રથમ તો સ્વચિત્તુઃ એ શબ્દ લીધો હતો, અને એ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતાં આપણા મનમાં શું શું વિચાર ઊડવા લાગ્યા, શી શી બાવનાઓ ખડી થવી લાગ્યાં તે લેખે હવે આજ એ જ મંત્રમાંના મૂર્મુચસ્વઃ એ શબ્દો લઈ તેપર કાંઈક વિચાર કરીશું. બૂલોક, બુવલોક, અને સ્વલોક એવા ત્રણ લોક કહ્યા છે. એ લોક કેવા છે તે વિષે કાંઈક જાણવું લાગ્યું. વળી એ બધામાં બૂલોક શું છે તે જાણવાની વિશેષ જરૂર છે; કારણ કે આપણે જે લોકમાં હાલ રહીએ છીએ તે એ જ છે. આપણા આચારવિચારને એ લોક સાથે બહુ ઘાડો સંબંધ છે. તાત્પર્ય કે એ લોક સાથે આપણને દેખીતો જ બહુ ઘાડો સંબંધ છે. એ લોકથી, આપણે કાંઈ કેવલ અણુજાણુ તો નથી જ, પણ આપણે એ વિષે જેટલું જાણીએ છીએ તેટલું જ બસ નથી. આપણી આસપાસ આપણે જે સૃષ્ટિ લોકમાં છીએ તે એ લોકની જ છે, એ વૃદ્ધિ બહુ સુદૂર હોવાથી ધણીવાર આપણને તે આનંદ આપેછે. સવારના પહોરમાં સૂર્યના પ્રકાશથી આપણામાં જાણે વીર્યની વૃદ્ધિ થતી હોય એમ જણાય છે, અને આખો દિવસ કાર્યમાં ગૂંથાયલા રહેવા માટે જે શક્તિની જરૂર છે તે તાજ થતી લાગે છે. આથી જ સૂર્યના પ્રકાશથી આનંદ થાય છે. વળી મધ્યાહ્નકાળે શીતલ વૃક્ષોની ઊંચામાં જઈ ઊભા રહીએ છીએ તો જરા આરામ મળે છે; અને તાજ થતા હોયએ એમ લાગેછે. એ પણ આનંદ જ આપેછે. એથી સુખ થાય છે; કારણ કે સવારના કાર્યના ધમથી આપણને કાંઈ વિસામો મળેછે. રાત્રિ થતાં આકાશ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં જણાય છે કે અસંખ્ય તારાઓ જળકી રહ્યા છે, અને જે શાંતિ તેઓ, અનુભવતા હોયછે તે અનુભવવા લાં તેડવા આપણને ધસારત કરતા હોય, એમ જણાય છે. કેટલીક વાર તો આખી સૃષ્ટિમાં કાંઈ ઉત્પાત ચાલી રહ્યા હોય એમ લાગે છે; પવન પુકાય છે, વાવાઝોડાં વાય છે, અને વરસાદની ઝડી પડી રહી હોય છે. એથી પણ આપણને તો

આનંદ જ થાય છે. કારણ કે સૃષ્ટિનો આ ઉપાત પણ આપણી આંતર શક્તિઓને ઉત્તેજિત કરે છે. એમ ચતાં આપણા વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે, અને જીવનરૂપી ઝલકામાં આપણું કર્તવ્ય કરવાનું આપણું સામર્થ્ય વધું કેમકે થાય છે. હું ધારું છું કે આવા અનુભવ બાલપણમાં સર્વ કોષને થાય છે; અને તે વખતે એ બધું જોઈ, આપણને એમ પણ થાય છે કે, આ દુનિઆંથી પર એવું કાંઈક છે. અને તે શું છે તે જાણવાની ઇચ્છા પણ થાય છે, છતાં તે આપણે જાણી શકતા નથી. જીવન બહુ વહાલું લાગે છે, પણ તેની જ સાથે એમ પણ લાગે છે કે, એ જીવનના કરતાં પણ વિશેષ પ્રિય એવું ખીજું કાંઈક છે. એ કાંઈક છે, અને છે તે પણ કાંઈક અદ્ભુત સૈદ્ધ્યવાણું છે, એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી; છતાં તે શું છે તે સમજાતું નથી. એ કાંઈક તે ભુવલોક (અંતરિક્ષ) અને સ્વર્ગલોક સંબંધી છે. એ શું છે તે જાણવાનો માર્ગ એક જ છે. તે એ કે, આ લોકમાં આપણે આચાર શુદ્ધ અને આપણા વિચાર શુભ હોવા જોઈએ. કારણ કે હજી આપણે હૃદય લોકમાં રહેવા યોગ્ય થયા નથી.

યદપિ એ હૃદયલોક વિષે હજી આપણે કાંઈ જાતિ-અનુભવથી જાણી શકીએ એમ નથી, તદપિ જેઓએ તેમનો જાતિ-અનુભવ મેળવ્યો છે તેમના કહેવાપરથી એ વિષે કાંઈક જાણી શકીએ છીએ ખરા. એવા અનુભવીઓ એ વિષે શું કહે છે, તેનો સાર અહીં આપ્યો છે. જે વાત આપણે જાણીએ છીએ તે વાતપરથી એ નહિ જાણેલી વાતપર જતાં સમજવાનું સહેલું પડશે. તમે એટલું તો જાણો છો કે, પદાર્થવિજ્ઞાનીઓ કહે છે તેમ, અહીં જે કાંઈ છે તે બધું જડ પદાર્થનું બનેલું છે. એ જડ પદાર્થ ત્રણ સ્થિતિમાં રહી શકે છે: પાર્થિવ (નક્કર), પ્રવાહી, અને વાયુ. પદાર્થવિજ્ઞાનીઓ આટલે સુધી તો આવે છે, પણ એક વાત તેમનામાંના ધણાને હજી સમજાઈ નથી, અને તેથી તેઓએ હજી સ્વીકારી નથી. તે એ છે કે પદાર્થમાત્ર છે તે જીવની ઉપાધિ છે; અર્થાત્ દરેક પદાર્થમાં જીવ રહેલો છે. એ જ જીવ વિષે ગયા પત્રમાં આપણે કાંઈક વિચાર કીધો છે. એ જીવ ઈશ્વરનો જ અંશ છે, અને તે આખી સૃષ્ટિમાં વ્યાપી રહ્યો છે. કોઈ સ્થળ એવું નથી કે જ્યાં જીવ ન હોય. પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રનાં પુસ્તકોમાં કહ્યું છે કે પદાર્થમાત્ર સૂક્ષ્મ પરમાણુઓના બનેલા છે. સંઝોન (પાર્થિવ) પદાર્થમાં એ પરમાણુ જાણે એક ખીજાપર બહુ સ્નેહ રાખતા હોય, અને તેથી એક ખીજાનો વિયોગ સહન કરી શકતા ન હોય, તેમ એક ખીજા સાથે બહુ સ્નેહથી વળગી રહે છે. તેથી તેઓ એક ખીજાસાથે આ પ્રમાણે જોડાઈ રહે છે તે ઈશ્વરની જ એક શક્તિ છે. પ્રવાહી (વાયુ) પદાર્થમાં એ પરમાણુઓ એકબીજાને એટલા બધા વળગી રહેતા નથી, અને એકબીજાપર યથાને આમ તેમ ગળ્યાં કરે છે. એ ક્રિયા તેઓ બહુ સહેલથી અને ઝડપથી કરે છે. જાણે એ પરમાણુઓ એકબીજાની દરકાર ન રાખતા હોય તેમ એકબીજાથી આધા જતા જાય છે. એમ કેમ ? જે ઈશ્વરી શક્તિ પાર્થિવ પદાર્થના પરમાણુઓને જોડી રાખે છે તે શું એમાં નથી ? તેમાં અને આમાં ફેર કેમ ? શું એ શક્તિ પ્રવાહી પદાર્થમાં છે જ નહિ, અથવા છે તો નબળી ? ગર્ભ છે ! છે શું ! એ શક્તિ અહીં પણ છે તો ખરી, પણ એ રીતે પોતાની ક્રિયા દી જ રીતે કરે છે, અને તેથી જ તે જુદી જ શક્તિ હોય એમ લાગે છે. જે કામ પ્ર-

વાહી પદાર્થોને કરવાનું છે તે, પાર્થિવ પદાર્થને ને કામ કરવાનું છે તેથી જુદું જ છે. આ જુદી જુદી વસ્તુઓને પણ આ દુનિઆમાં કાંઈ કરવાનું છે એ વિચાર કદી તમને નવો લાગશે; પણ તમે એટલું તો જાણો છો કે દરેક વસ્તુ કાંઈને કાંઈ ઉપયોગની છે. ને એ વાત નવી લાગતી હોય તો જરા ધ્યાન આપી તમારી આસપાસ ને કાંઈ યાચ છે. તેનો વિચાર કરો. ને ને ક્રિયા યાચ છે તેપર ધ્યાન આપી જુઓ અને પછી તેપર વિચાર કરો. સહિનો આવી રીતે વિચાર કરતાં તમને સમજશે કે ગમે તેટલી નહાની અને ન-જીવી દેખાતી વસ્તુનો પણ કાંઈક ઉપયોગ છે, તેને પણ અહીં કાંઈ કરવાનું છે. વળી તેને ને કરવાનું છે તે એવું છે કે તે જ કામ ખીજથી તેવું જ થઈ શકે નહિ. કારણ કે એ દરેકમાં જો જીવ રહેલો છે, તેની શક્તિ એ દરેકમાં જુદા જુદા પ્રકારની છે. આપણામાં પણ એમ જ છે. આપણા બધામાં પણ એ જ જીવ રહેલો છે, પણ આપણા દરેકમાં તે જુદો જુદો જણાય છે, કારણ કે આપણા દરેક ને કાંઈ કરવાનું છે તે જુદું જુદું છે. આપણા દરેકના સ્વધર્મ (કર્તવ્ય) જુદા છે. હવે એક કોઈ વાયુ-પદાર્થ લઈ તેને તપાસી જુઓ. એ વાયુ-પદાર્થ સાધારણ રીતે કોઈપણ રંગ વિનાના હોય છે. એટલે તેમાં અને વાયુમાં કાંઈ ફેર હોય એમ લાગતું નથી. તેથી આપણે કાંઈ રંગીનવાયુ પદાર્થ લો. આવો રંગીન વાયુ પદાર્થ લઈ તપાસશો તો જણાશે કે તેનો સ્વભાવ જ આવો છે કે તેને હવામાં છુટો મૂકતાં તે બધે પ્રસરી જશે. વળી ખીજે એટલો જ અને એ વાયુ લઇને તેને એક નહાની શીશીમાં ભરશો તો તેમાં પણ તે ભરી ચકાશે. એ શીશીનો ખૂચ મજબૂત બાંધી રાખો તો, એટલો બધો ઓરડો ભરાઈ જાય તેટલો વાયુ એ નહાની સંરખી શીશીમાં ભરી શકાશે. પણ આ સ્થિતિમાં રહેવું તેને ગમતું નથી. જો એ શીશીને એક સોયની અણી નેટલું કાણું પાડશો તો જણાશે કે થોડીવારમાં એ બધો વાયુ બહાર નીકળી જઈ આખા ઓરડામાં પ્રસરી જશે. આ પદાર્થના પરમાણુઓને એક ખીજપર બિંદુકુલ રેલ ન હોય એમ જણાય છે. તેથીજ તેઓ એક ખીજથી છુટા પડી જવા, દૂર જવા પ્રયત્ન કરે છે. તેમને સીસીમાં ગોંધી રાખવા માટે તેટલા જ સાર, તે સીસીનો ખૂચ બહુ મજબૂત રાખવો પડે છે. અહીં પણ ઈશ્વરી અંશ તો જીવરૂપે છેજ, પણ એ જીવનો સ્વભાવ અહીં ને છે તે પાર્થિવ પદાર્થના જીવ કરતાં તદ્દન ઉલટો જ જણાય છે. આ પ્રમાણે એક જ જીવની જુદી જુદી ક્રિયા-સ્પુરણા-ને લીધે જ પદાર્થ ત્રણ સ્થિતિમાં રહી શકે છે. એ સ્થિતિ-તર એક જ જીવની જુદી જુદી ક્રિયાને લીધે યાચ છે.

ઉપર ને ત્રણ લોક ગણાવ્યા છે તેમાં પણ કાંઈક આવો જ એવ છે. ઈશ્વરની શક્તિ એ ત્રણે લોકમાં વ્યાપી રહી છે, પણ એ દરેકમાં તે જુદી જુદી ક્રિયા કરે છે. તેથી જ એ ત્રણે લોક પણ એક એકથી જુદા કહેવાય છે. તેથી જ વળી એ ત્રણે લોક જુદા જુદા પદાર્થનાં બનેલા કહેવાય છે. આમ કહેવાનું કારણ છે કે એ પ્રમાણે તેમનો વિચાર કરવો સુગમ પડે છે, પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે, પદાર્થ બધે એક જ છે; પણ તે દ્વારા ઈશ્વરની શક્તિ જુદે જુદે રૂપે 'સ્પુરે' છે માટે પદાર્થ પણ જુદા જુદા હોય એમ લાગે છે. ખરફ, પાણી, અને બાફ એ પદાર્થ એક ખીજથી જુદા દેખાય છે છતાં 'સ્વરૂપે' તો એક જ છે. કારણ કે એ બધાં પાણીનાં જ રૂપાન્તર છે, તેમની ક્રિયા જુદી જુદી છે. એ ત્રણે લોક

ઉપરાંત ખીજ લોક પણ છે. એ બાકીના લોક સાથે સરખાવતાં આ ત્રણલોક સ્થૂલ દેખાય છે, માટે એ સ્થૂલ પણ કહેવાય છે. કારણ એટલું જ કે એ ખીજ લોકમાં ને પદાર્થ રહેલો છે તે એ ત્રણ લોકના પદાર્થથી સૂક્ષ્મ છે, અને તેથી જ એ ત્રણલોકમાં જીવ ત્યાંના પદાર્થદ્વારા બહુ સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ કરી શકતો નથી; જીવનું ચક્રરણ છૂટથી ચર્ચ શકતું નથી. આ બાબત નેમ નેમ વિચાર કર્યો અને જાણ ઉતર્યો તેમ તેમ સમજાતું જશે કે, એક લોકમાં જ અનેક પ્રકારના પદાર્થ રહેલા છે. હાલ આપણે એ ઉપલા લોકનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. કારણ કે આ ત્રણ લોક ન્યાં સુધી બરાબર સમજાય નહિ, ત્યાં સુધી તેમનો વિચાર ચર્ચ શકતો નથી. વળી એ ત્રણલોકના પદાર્થ પણ ને જુદા જુદા પ્રકારના છે તે બધાનો પણ વિસ્તારથી વિચાર કરવાની હાલ જરૂર નથી. એટલું જ યાદ રાખવું. ખસ છે કે, એવા જુદા જુદા પ્રકારના પદાર્થો છે. વળી સ્વલોકના પણ એ ભાગ પાડવાથી તેની સ્પષ્ટતા વિશેષ થશે. એમાંનો એક ભાગ ખીજ કરતાં પર છે, સૂક્ષ્મ છે.

આગળ ચાલતાં પહેલાં હજી એક ખીજ વાત સમજી રાખવાની છે. એ વાત સમજવી જરા અધરી છે, પણ જરા વિચાર કરતાં તે સમજાશે. તમે જાણો છો કે ઈશ્વરી શક્તિ, જીવ, આપણામા પણ છે. પણ હાલમાં એ શક્તિ આપણામાં એવી રીતે ચક્રરતી નથી કે નેથી તે તરત જોળખાઈ આવે. માટે આપણે ને કરવાનું છે તે એ છે કે, એની ચક્રરણા વિશેષ યાચ એમ કરવું. પ્રથમ તો એ જીવને આ ત્રણ લોકમાં બરાબર ચક્રરતાં શીખવું જોઈએ, એ ત્રણલોકમાં બરાબર રીતે સર્વ ક્રિયા કરતાં શીખવું જોઈએ. આટલા માટે એ જીવ પોતાની આસપાસ ત્રણ ઉપાધિઓ-દેહો-ઉપજીવી લે છે. એમાંની પહેલી ઉપાધિ સ્વલોકના પદાર્થની બનેલી છે. એ ઉપાધિનો ઉપયોગ એ છે કે તે દ્વારા જીવ સ્વલોકમાં વ્યવહાર કરી શકે. ખીજ ઉપાધિ સ્વલોકના નીચલા ભાગ અને જીવલોક એ બે લોકના પદાર્થની બનેલી હોય છે; અને ત્રીજી ઉપાધિ, બૂલોકના પદાર્થની બનેલી છે. આપણા જીવને એક દીવાની ઉપમા આપી શકાય. હવે એ તો તમે જોયું હશે કે દીવો ને દીવામાં બાધાડો મૂક્યો હોય તો તે ફરક ફરક યાચ છે. આ પ્રમાણે ફરકતી જ્યોતિર્માથી જોઈએ તેટલું અજવાળું પડતું નથી. પણ એ દીવાની જ્યોતિષર ને ચીમની મૂકો અથવા ખીજું ઠાંઈ કાચનું વાસણ એવી રીતે મૂકો કે તેથી તેને હવા ન લાગે તો તે દીવો સારો બળશે, અને તે તેજ વધારે આપશે. એ જ પ્રમાણે આપણો જીવરૂપી દીવો એક પછી એક એવી ત્રણ દેહરૂપી ચીમનીમાં મૂકાયેલો છે. એમાંની પહેલી ચીમનીનો કાચ બહુ ઝીણો અને સાફ છે. એ જ સ્વલોકના ઉપલા ભાગના પદાર્થની બનેલી ઉપાધિ છે. એની આસપાસની ખીજ ચીમની ને આપણી ખીજ ઉપાધિ છે તે સ્વલોકના ખીજ ભાગના પદાર્થ તથા જીવલોકના પદાર્થની બનેલી છે. એ ચીમનીનો કાચ પહેલી ચીમનીના કાચ જેટલો સાફ અને પાતળો નથી. તાત્પર્ય કે સ્વલોકના નીચલા ભાગનો તથા જીવલોકનો પદાર્થ સ્વલોકના ઉપલા ભાગના પદાર્થ જેટલો શુદ્ધ અને સૂક્ષ્મ નથી; અને એની આસપાસ ને ત્રીજી ચીમની છે તે તો એથી પણ ઝાઝી સાફ અને પાતળી છે. સામાન્ય રીતે દીવાપર ને 'રોડ' મૂકવામાં આવે છે તેની સાથે એને સરખાવી શકાય. એ ત્રીજી ચીમની તે જ આપણો સ્થૂલ દેહ છે. હવે અંદરનો દીવો તો બહુ તેજવાળો છે; અને એ ચીમનીઓ ને સાફ રાખીએ તો એનો પ્રકાશ એ દેહમાં ઘટ્ટને બહાર પડી શકે છે. પણ ને એને સાફ ન રાખીએ અને મેલ ચઢવા દઈએ તો અંદરના દીવાનો પ્રકાશ બહુ ઝાંખો પડે છે, અને

કેટલીકવાર તો જાણે એ દીવો છે જ નહિ એમ જણાય છે. આપણામાં ઈશ્વરનો જે આ અંશ છે, દિવ્ય જ્યોતિ છે, તેની ચીમનીઓ-ઉપાધિઓ-એટલી બધી મેલ ખાઈ જાય છે, અને મેસવાળી થઈ જાય છે-અશુદ્ધ થઈ જાય છે-કે એ આંતર જ્યોતિનો પ્રકાશ બહાર બ-રાબર પડી શકતો નથી.

એટલું અનુમાન તો તમે કીધું જ હશે કે જે ઉપાધિ ભૂલોકના પદાર્થની બનેલી છે અને સૌથી બહાર છે તે આપણો આ સ્થૂલ દેહ છે. એને જ કેટલેક ઠેકાણે અનમય અને પ્રાણમય કોશ પણ કહ્યા છે. વળી ખીજી ઉપાધિ છે તે સૂક્ષ્મ દેહ કહેવાય છે, અને કેટલાક એને મનોમય કોશ પણ કહે છે. આ ઉપાધિનું સ્વરૂપ બરાબર સમજવું બહુ જરૂરનું છે. કારણ કે જીવ જ્યારે એ દ્વારા ક્રિયા કરે છે ત્યારે જ આપણે જેને વિચાર, કામનાઓ, રાગદ્વેષાદિ, ક્લીષ્ણે છીએ તે થાય છે. વળી તમે એ પણ જાણતા હશો કે, જ્યારે સ્થૂલ દેહ કાંઈ પણ ક્રિયા કરતો હોતો નથી ત્યારે પણ મનને તો નિરાત રહેતી જ નથી. અગર જો આપણે અહોનિશ સ્થૂલ ક્રિયા કરતા નથી તો પણ વિચાર તો ચાલ્યા જ કરે છે. હવે બાકીની જે ઉપાધિ રહી તે પહેલી ઉપાધિ કારણદેહ કહેવાય છે. એજ વળી વિજ્ઞાનમય કોશ પણ કહેવાય છે. એ વિષે અહીં કાંઈ વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે એ વિનાની બાકીની જે ઉપાધિ જો શુદ્ધ રાખીએ તો એને શુદ્ધ રાખવા માટે બહુ સંભાળ રાખવાની કાંઈ જરૂર નથી.

આપણા આંતરદીપની ચીમનીને જે મેલ ચઢે છે અને મેસ લાગે છે તે ક્યાંથી આવે છે તે હવે સમજાવું હશે. જ્યારે જ્યારે આપણે પાપકર્મ કરીએ છીએ, ત્યારે તે દરેકનો ડાહ છેક બહારની ચીમની જેને આપણે સ્થૂલ સરીર કહ્યું છે તેને લાગે છે. એ ડાહ આપણી આંખે દેખી શકાતા નથી, કારણ કે આંખોને દેખવાની જે શક્તિ છે તે બહુ થોડી છે. જેટલું જેટલું દેખાવું જોઈએ તે બધું દેખવાની શક્તિ હજી એનામાં આવી નથી. પણ ડાહ પડ્યા છે એમ જાણી શકાય છે ખરું; કારણ કે તેથી આપણને ધણીવાર દુઃખ સહન કરવાં પડે છે. ધારો કે ખાવાના સ્વાદમાં આપણે જરા વિશેષ ખાઈ લીધું છે. આની જે નકારી અસર થઈ હોય છે તે થોડીવાર તો જણાતી નથી. પણ વહેલામોડા આપણને કાંઈ દરદ થાય છે અને આપણે માંદા પડીએ છીએ.

અથવા ધારો કે આપણે આપણું શરીર સ્વચ્છ રાખતા નથી. એથી પણ, વહેલું મોઢું દુઃખ થયા વિના રહેતું નથી. વળી એથી શરીરની સ્થિતિ એવી રહે છે કે આસપાસ જો કાંઈ રોગ ચાલતો હોય તો તેનો ચેપ તરત લાગે. આવી બૂલ એ પાપ છે એમ મનાવું નથી, પણ ખરું જોતાં એ પણ પાપ જ છે કારણ કે એ બુલને પરિણામે આપણો જીવ આ લોકમાં પોતાનો વ્યવહાર બરાબર કરી, શકતો નથી. એવાં જ ખીજાં ધણાં પ્રકારનાં પાપકર્મ છે કે જેનાં માઠાં ફલ, દુઃખરૂપે, વહેલાં મોઢાં ભોગવવાં જ પડે છે. જ્યારે જ્યારે આપણને દુઃખ થાય ત્યારે નિશ્ચય સમજવું કે આપણે કાંઈ પાપ કર્યું છે, આપણી ચીમનીપર કાંઈ ડાહ પડ્યો છે. આપણો ઈશ્વરી અંશ તો સર્વદા આનન્દસ્વરૂપ જ છે. માટે, જ્યારે આપણા આનન્દમાં ભંગ થાય ત્યારે સમજવું કે, આપણા જીવને યથારૂચિ સ્ફુરવામાં કાંઈ અડચણ નડે છે અને લાગે છે કે આપણામાંના ધણા જણ આ ચીમનીને સાફ રાખવામાં બહુ બેદરકારી કરે છે; અને જોઈએ તેટલી એની સંભાળ રાખતા નથી. તેથી જ એમાં ધણને જેટલો પ્રકાશ પડવો જોઈએ તેટલો પડી શકતો નથી.

પણ મને લાગે છે કે, એ દિવ્યજ્યોતિની જે ચીમનીને આપણે સુદ્ધમગરીર કહ્યું છે તે એથી પણ વધારે અશુદ્ધ છે એનાપર જે ડાઘ પડેલા છે તે આપણા નહારા વિચાર, નહારી કામનાઓ, રાગદ્વેષાદિને લીધે છે. જ્યારે આપણને કોઈપર ક્રોધ આવે છે, દ્વેષ આવે છે, ઇર્ષ્યા થાય છે, અથવા જ્યારે આપણે જીવું બોલીએ છીએ, જ્યારે નહારી વસ્તુઓની ઇચ્છા થાય છે, જ્યારે આપણે કરવાનું કામ કરવામાં આપણે આગસ કરીએ છીએ, અને ન કરવાનું કરીએ છીએ, અને એવી જ બીજી કામનાઓ અને માનસિક ક્રિયાઓ કરીએ છીએ, ત્યારે આપણે આ બીજી ચીમનીને બગાડીએ છીએ. અગર જો આપણે કોઈ નહારું કામ ન કરીએ, છતાં પણ જો તે કરવાની ઇચ્છા રાખીએ તો તેથી પણ એ ડાઘ તો પડે જ છે. એ વાત આપણે જાણતા નથી, કારણ કે હજી આપણે વિચારનું સ્વરૂપ બરાબર સમજતા નથી. જેઓ સમજે છે તેઓ કહે છે કે, કાલિક કર્મ કરતા માનસિક કર્મ-વિચારોની અસર બહુ જબરી થાય છે.

હવે ત્યારે આપણું કર્તવ્ય એ છે કે આવા ડાઘ સાફ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, જેથી એ બેઝી ચીમની સાફ થાય. અહોનિશ સારા વિચાર કર્યા કરવાથી, કામનાઓ પણ ઉત્તમ પ્રકારની રાખવાથી, અને શુભ આચરણથી એમને શુદ્ધ કરી શકાય છે. જ્યારે જ્યારે આપણે આપણા દુરમતને દામી કરીએ, જ્યારે જ્યારે અનાયતે આશ્રય આપીએ, જ્યારે જ્યારે પારકાને સહાય કરીએ, જ્યારે જ્યારે તેમનાપર પ્રેમ રાખીએ, અશુભ આચારવિચારને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ, અને એવો જ આપણી સુધારણાનો પ્રયત્ન કરીએ, ત્યારે ત્યારે, તે ક્રિયાવડે, આપણે આપણા ચચલ અને સદ્ધમ બેઝી શરીરને શુદ્ધ કરીએ છીએ.

ગાયત્રીમંત્રનો ઉચ્ચાર કરતાં તેમાંના ઉપલા ત્રણ શબ્દો ઉચ્ચારતાં જે વિચાર આપણે કરવા જોઈએ તે એ છે કે, આપણા શરીરોની શુદ્ધિ વિના દિવ્યજ્યોતિનો શુદ્ધ પ્રદાશ બહાર પડી શકે નહિ; અને જ્યાસુધી એ અંતઃજ્યોતિનાં દર્શન અને સ્પર્શ ન થાય ત્યાંસુધી ખરે આનન્દ અનુભવાય નહિ; અને એ પ્રકાશને જે કાંઈ આડે આવે એવું હોય તે સર્વ દુઃખકર્તા છે. આટલું કર્યા પછી આપણે દૈવ સંકલ્પ કરવો જોઈએ કે જે દિવસે આપણે આ વિચાર કરતા હોઈએ તે દિવસે શુભકર્મ જ કરીશું, અને આનન્દ જ અનુભવીશું. કાંઈ પણ શુભકર્મ કર્યા વિના રહીશું નહિ. આવો સંકલ્પ કર્યા પછી, સાયંકાલે જ્યારે આપણે પાછી સંધ્યા કરીએ ત્યારે ગાયત્રીમંત્ર બહુતાં પહેલાં જ આખા દિવસમાં આપણે શું કર્યું તે જોઈ જવાય તો ઠીક કાંઈ કે એ પરથી જ જાણી શકાય કે આપણો સંકલ્પ કેટલે અંશે પળાયો છે. અને ધણીવાર બને છે તેમ, જો એમ જણાય કે, આપણાથી તે દિવસ તે બરાબર પળાયો નથી, અને ન કંવાનાં કર્મ-વાણી, વિચાર કે કર્મ-કર્મો છે તો, અગર જો તેમની માફી અસર તો થશે જ, પણ પાછા બીજે દિવસે તેમ ન કરવાથી એ અમર બદ્ધ જોઈ થશે, અને સારાં કર્મ કરીને તે ડાઘ બૂરી પણ શકાયો. આટલું કર્યા પછી જ્યારે પાછા આ ત્રણ શબ્દો ઉચ્ચાર કરીએ ત્યારે એ સંકલ્પ દૈવ કરવા જરા યોગ્યોને તે સંકલ્પ કરી લેવો. એમ કરવાથી દરરોજ કાલે આજ્ઞતા કરતાં વધારે શુદ્ધ થવાશે.

તમારી રનેદાધીન,
લિલિઅન એડગર.

અભેદવાદવિચાર.

૧.

(મળેલું.)

શ્રીયુત “ સુદર્શન ” પત્રના તાંત્રી સાહેબ જોગ,

અમદાવાદ.

આપના પત્રના ચાલતા અંકમાં “ અભેદજિજ્ઞાસા ” એ મથાળાથી એક ચર્ચાપત્ર છપાયું છે. તે સંબંધે કંઈક વિચાર જણાવવા યત્ન કરું છું, તે જો આપને ઉચિત દેખાય તો પ્રકટ કરશો. કારણ હું ઉત્તર આપવા યોગ્ય વિદ્વાન કે સૂક્ષ્મભુક્ષિમાન નથી. માત્ર અદ્વૈતનો અભ્યાસી તથા સુદર્શન-દર્શનોત્સુક વિદ્યાર્થી છું.

(અ) જડ (જગત), જીવ અને બ્રહ્મ એ ત્રણ પ્રસિદ્ધ મહાન તત્ત્વોમાંથી અર્વાચીન વેદાંતીઓના કથનાનુસાર જળેતુ જ મહત્ત્વ કરી ત્રણ પ્રકારનાં અદ્વૈત જણાવ્યાં છે. આનું કારણ જગતને મિથ્યા માનનારને મતે જગત્ (જડ) કંઈ છે જ નહિ. અને જીવને જ બ્રહ્મ કહી પાડનારાને મતે પણ જગત્ અને બ્રહ્મ (સોપાધિક કે નિરુપાધિક) એ બે જ તત્ત્વ અભેદ અર્થે વિચારયોગ્ય ઠરે છે. પણ મારી અદ્વૈતમતિ તથા પ્રાચીન મહાત્માઓના મત વચ્ચેનાં જડ (જગત), જીવ (આત્મા કે ચેતન) અને બ્રહ્મ (પરમાત્મા) એ ત્રણ તત્ત્વો દીસે છે, અને એ ત્રણનું અદ્વૈત (અભેદ) એ પરમ સત્યસિદ્ધાંત હોવો જોઈએ.

(૧) પ્રશ્ન—જીવ અદ્વૈત અને બ્રહ્મ સર્વજ્ઞ એનો અભેદ શી રીતે ?

(૧) ઉત્તર—જીવ જ્યારે જ્ઞાનનિષ્ઠાવાળો થાય, ત્યારે તે પણ સર્વજ્ઞ થાય છે. અને તેમ થયા પછી જ જીવમાં જે આનંદાંશ તિરોહિત થયો છે, તે આવિર્ભૂત થાય છે. ત્યારે એક સમ્યક્જ્ઞાનંદમયતાની સરખા કાટિમાં આવી અભેદતામાં પરિણમે છે. તથાપિ જીવ અને બ્રહ્મમાં એટલો ફેર અરો કે એક સાધને કરીને મિદ્ધ થએલો, અને બીજો સ્વતઃસિદ્ધ. મતલબ કે જીવની સર્વજ્ઞતા તે અક્ષરબ્રહ્મ પર્યંતની, અને બ્રહ્મની સર્વજ્ઞતા તે તેથી પણ પર અને અનંત છે, માટે જ તેને પરબ્રહ્મ કહ્યો છે.

(૨) પ્રશ્ન—બ્રહ્મ ચેતન અને જગત્ અચેતન એનો અભેદ શી રીતે ?

(૨) ઉત્તર—બ્રહ્મ કેવલ ચેતન જ અને જગત્ કેવલ અચેતન (જડ) જ છે, એવો અભેદવાદનો સિદ્ધાંત નથી. અભેદવાદ બ્રહ્મ તેમ જ જગત્ બેઉને સમ્યક્જ્ઞાનંદમય ગણે છે. જડ (જગત) માં સદૃશ (અચેતનતા) નો વિશેષ અવિર્ભાવ હોય છે. જીવમાં ચિદૃશ (ચેતનતા) નો વિશેષ અવિર્ભાવ હોય છે. અને બ્રહ્મમાં આનંદાંશ (નિર્વિધિ સુખ) નો વિશેષ અવિર્ભાવ હોય છે. આ જ ભેદ યવામાં કારણ છે. બ્રહ્મનું સૂક્ષ્મરૂપે વ્યાપનું તે અંતરાત્મા (અતર્વામી) કહેવાય છે, અને બૃહત્રૂપે વ્યાપનું તે પરમાત્મા (પરમજ્ઞ) કહે-

* જ્ઞાનનિષ્ઠા તદાં ક્ષેયા સર્વજ્ઞો હિ યદા મત્સ્ય ॥ તત્ત્વદીપ ૧, ૧૭.

વાય છે. જેમાં જે જે અંશનો અધિક આવિર્ભાવ હોય, તે તે વસ્તુ તદ્દપ કહેવાનો અવ-
હાર છે. તેથી જ નગતને લોકો જડ, જીવને ચેતન અને ષ્ઠાને આનંદરૂપ કહે છે. વૃક્ષમાં
શુદ્ધરૂપે ચેતનતા દૃશ્ય હોય છે, તથાપિ અચેતનતાની વિશેષતાને લીધે તે જડમાં લેખાય
છે. દેહની આત્માવસ્થામાં જીવમાં પણ આનંદાંશ તથા સમત્વની વિશેષતા નગરે ચઢે છે
તથાપિ તેને ધણા જણા આનંદાભાસ કે અજ્ઞાનતા કહે છે. જડમાં ચિદંશ તથા આનંદાંશ
તિરોહિત (અદૃશ્ય) હોય છે, તે કાળોકરીને પાછો આવિર્ભૂત (દૃશ્ય) થાય છે ત્યારે
ઉભય સમિચ્છાનંદમય યદ્ય એકતા (અભેદ) માં પરિણમે છે.

(૩) પ્રશ્ન—જ્ઞાતા (જીવ) અને જ્ઞેય (નગત) નો અભેદ શી રીતે ?

(૩) ઉત્તર—જીવને એકલું નગત જ જ્ઞેય નથી. પણ નગત ઉપરાંત ષ્ઠા (પર-
માત્મા) તથા આત્મા (પોતાનું સ્વરૂપ) પણ જ્ઞેય જ છે. નગતમાં અમુક અમુકવસ્તુ એ
અમુક તત્ત્વોનું મિશ્રણ કે પરિણામ છે. તેમાં અમુક અમુક ગુણ (શક્તિ કે ધર્મ) સ્વા-
ભાવિક છે. તે સ્વભાવનો નિયામક અમુક એક છે. જેને વિષે અન્ય સ્થળોમાં પૃથક્ પૃથક્
દેખાતા સર્વ ગુણો (શક્તિઓ-ધર્મો) નિગંતર એકત્રિત અને અપાર છે. તે મર્વનો અંશો
છે. અશી તરફ અંશોનું પલ્લણ કે ખેચાણ હોય છે. વગેરે ખાખતોનું સદ્ગુરુદ્વારા જીવને
પ્રથમ શાબ્દિક કે કાલ્પનિક જ્ઞાન (Theory) પ્રાપ્ત થાય છે પછી તે જાતે તેને પ્ર-
યોગ (Practice) માં મૂકવા માંડે ત્યારે તેને વિજ્ઞાન (શાબ્દિક જ્ઞાનની સત્યતાનો અનુ-
ભવ) મળે છે. એટલું જ નહિ પણ તેવા અનુભવ વડે તે પોતે પોતાની શક્તિ (ગુણ,
ધર્મ) નું પણ પરિમાણ જાણી શકે છે. તેમ યતાં પોતાની શક્તિનો પુનરુદ્ધાર (આનં-
દાંશનો આવિર્ભાવ) યવામાં આટલો અંતરાય છે. તે અમુક કાળે અમુક ક્રિયાથી અમુક
રીતે ટળશે એમ પોતાની ખાત્રી કરે છે. પછી તદનુસાર વિહિત કર્મમાં મગ્નો રહે છે અને
તેથી તેનું ચિત્ત પ્રસન્ન થઈ પોતે કર્મનિષ્ઠ બને છે * આમ ચિત્તશુદ્ધિ યતાં આનંદાંશ
આવિર્ભૂત થાય છે. પછી તે જડને ચેતન બનાવે છે, તેમાં પોતાની એકતા કરે છે, તે
ઉભય ચેતનને પરમાત્માની પ્રસન્નતા માટે ભક્તિમાં યોજે છે. આમ ત્રણેની ભક્તિનિષ્ઠા
(ષ્ઠાના આનંદ) માં એકતા (અભેદ) પરિણમે છે. મતઙ્ગળ કે કર્મવડે પડેલો અંતરાય,
કર્મથી જ દૂર કરી, ઉભય એકરૂપ યદ્ય અભેદમાં પરિણામ પામે છે. સમ્ભવીયપણું પ્રાપ્ત
યતાં મદાન્ તરફ અદ્ય આકર્ષાય એ પગથિનો સત્ય સ્વભાવ અનુભવસિદ્ધ છે. આથી
પણ અભેદની જ સત્યતા દક્ષિત થાય છે. મતઙ્ગળ આકર્ષણના વેગનું જોર મદાન્ને અ-
ધીન હોય છે

(૪) અદૈતવાદીના કર્તવ્યનો વિચાર:—

(૧) પ્રશ્ન—પાપપુણ્ય વચ્ચે ભેદ શી રીતે ?

(૧) ઉત્તર—ઉપર કહ્યું તેમ ષ્ઠા સ્વતઃસિદ્ધ સર્વજ્ઞ છે, અને જીવને સાધનવડે સર્વ-
જ્ઞાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે એ જ ભેદ સદ્જ છે. માટે જે જે સાધનો વડે સિદ્ધ થવાય

તે તે સાધનો તેજ સૂઝે કે પુણ્ય, અને જ ને કર્મો કે સાધનોથી કરીને અંતરાય વધે-અભેદતાની પ્રાપ્તિમાં વિલંબ લાગે-તે દુષ્કૃત કે પાપ.

(૨) પ્રશ્ન—સર્વ એક જ છે ત્યાં કર્મને શી અવકાશ ?

(૨) ઉત્તર—સ્વરૂપે સર્વ એક છે: ક્રમકે એકમાંથી થયું છે, એકમાં રહ્યું છે, અને એકમાં જ પરિણામ પામનાર છે. પ્રલયસમયે સર્વે એકતા પામ્યા છતાં પરમાત્માના જ્ઞાન માત્રમાં જેમનું તેમ રહે છે તેથી પણ એક છે એમ કહેવાય છે. ફરી સૃષ્ટિના સંકલ્પની સાથે જ કાલ અને દિક્ષે તેની નાનારૂપતા કરે છે એ નાના (વિવિધ) રૂપતા ક્રમે ક્રમે વધતાં ફેલાવો થયો જાય છે, એને પ્રથમુદ્દાનિષ્ઠ છે. અને તે જ રૂપતા દ્વિતીય પરાધર્મમાં એક તરફ પરિણત થતી જાય છે. આમ નિરંતર સૃષ્ટિનો ક્રમ ચાલ્યો જાય છે, તેથી જ કર્મનો અવકાશ છે. ક્રમકે બધા જીવો કે યોનિ એક જ ઠેકાણે ઊભા રહેલા નથી, પણ કાલપુરુષ તરફ દોડતા રહે છે. તેથી કોઈ આગળ અને કોઈ પાછળ પડેલું હોય છે. આમ આગળ પડેલા અને પાછલ પડેલા એ બેની વચ્ચે જ તારતમ્ય અને અન્યોન્યનો ધર્મ (સ્વભાવ) તે દરેકનું કર્મ. જે જે કર્મદ્વારા ગમે સ્વાંધી ચાલનારો જલદીથી સ્વધામને પહોંચે તે ધર્મ, અને તેથી વિરુદ્ધ તે અધર્મ.

વ્યવહાર અસલ છે એમ પ્રાચીનોનું માનવું નથી. વ્યવહાર અને પરમાર્થે ઉત્તમ સલ છે. વ્યવહારને હદ છે, પરમાર્થની હદ નથી. પ્રસ્થાનત્રય (ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્રો તથા ગીતા)નો પણ આવો જ આશય હોવો જોઈએ. પણ તે કોઈ પણ મતનો દુરામદ છોડી દષ્ટએ ત્યારે જ દેખી શકાય. મતાભિમાની કેટલાક દીકારોએ વેદાન્તના શુદ્ધ સિદ્ધાંતને મહિન કરવાથી લોકો ભ્રમમાં પડી વ્યવહાર કે જગતને મિથ્યા વહે છે, તથા શુક્તિરજત, રજ્જુસર્પ કે જમત-સ્વપ્નનાં દૃષ્ટાંતોના દુર્દૃષ્ટિ વગાડ્યા કરે છે. પણ તેઓ જ જો દુરામદ તથા નિષ્પાલમપણે વિચાર કરે તો સાદું સમજાય તેમ છે કે, છીપમાં છીપત્વ અને રજ્જુમાં રજ્જુત્વ એ તો સલ જ છે. બ્રાતિનું કારણ મનોવિકાર છે, અધિજ્ઞાન નથી. વળી જોણે રૂપું કે સર્પ કોઈ કાળે જોયાં કે સાંભળ્યાં ન હોય તેને એવી બ્રાતિ કે સ્વપ્ન થવાનો સંભવ જ નથી. અદૃષ્ટ કે અદ્યુતની ભાવના કે સ્વપ્ન કદી પણ થતાં જ નથી. વળી કરોડો ગ્રંથોના સારરૂપે નીચેના શ્લોકાર્થ.—

ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव केवलम् ॥

એ શ્રીમાનું શંકરાચાર્યજીને નામે લાલના વેદાંતીઓ લોકોની આગળ મૂકે છે. એ વચ્ચે શ્રીશંકરાચાર્યજીનું નથી એમ કેટલાકનું માનવું છે એટલું જ નહિ, પણ "સુદર્શન" મા આદ્યદશ પ્રેમાચાર્ય બાઈ મણીલાલ સાથે એકવાર વાર્તાલાપ થતાં, તેમણે પણ તે વિષે સંશય દર્શાવ્યો હતો. જાડને નામે ફળ વેચનારા, પોતાની કલ્પનાને જ મહાત્માઓના સિદ્ધાંતરૂપે ફેલાવે છે તેથી લોકોએ પરીક્ષક થવાની જરૂર છે. આત્માનુભવી પ્રસિદ્ધ ખુસિંદમહેતાનું પણ અદૈતમબંધમાં આવું જ કથન છે:—

“વેદ તો એમ વદે સુત્ર સ્મૃતિ સાખ દે,
કનક કુંડલ વિષે એવ નોયે;
ધાટ ધડીઆ પછી રૂપ જુબવાં,
અંતે તો હેમનું હેમ છે.”

સારાંશ કે વ્યવહારમાં નામરૂપની હદ છે, પરમાર્થમાં અવિકૃત પરિણામી પરમાત્મા અનદદ છે. માટે બહુ તો વ્યવહારમાં નામરૂપ એને અસત્ય કહીએ તો, કદાચિત્ ચાલે, પણ અસ્તિ, બ્રહ્મ, પ્રિય બધાને અસત્ય કહેવું બુદ્ધિગમ્ય દેખાતું નથી.

(૪) પ્રશ્ન—પોતે આ રૂપમાં રહેતું એ અદ્વૈતનીતિનું કર્તવ્ય સ્વાર્થી નથી ?

(૪) ઉત્તર—આનંદેય જગત્ એ “કંઈ” સ્વાર્થી નીતિ નથી, પણ સ્વભાવ છે. જે પુરુષો પરાક્રાન્તાએ પહોંચે, તેનો તેવો સ્વભાવ જ થઈ જાય છે. તેથી જ તેઓ સ્વસ્થ અથવા સ્વરૂપસ્થ કહેવાય છે. અને પરમાત્મા પોતે પણ જગત્ના ઉદ્ધારણ અર્થે તેમ જ રહી, દિવ્ય ક્રમો કયાં જાય છે. તદ્વત્ સિદ્ધ પુરુષો પણ યથાશક્તિ યથામતિ તેવા જ ઉચ્ચ-મર્મા ધૂમ્મા રહે છે. શ્રી ભાગવત પ્રથમ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે:—

આત્મારામાશ્ચ મુનયઃ નિર્દ્વન્દ્વા અપ્યુરુક્રમે ।

કુર્વન્ત્યહેતુર્કીં ભક્તિમિત્યંભૂતગુણો હરિઃ ॥

(૫) પ્રશ્ન—વાસનારહિત થવું એ અદ્વૈતનીતિનું કર્તવ્ય જીવનમુક્તિનું સ્વરૂપ ગણાય છે.

(૫) ઉત્તર—એ વાત સત્ય છે. વાસનામાં સ્વાર્થ રહે છે. જોડણી સ્વાર્થ તોડણી જ મુક્તિમાં. અંતરાય, માટે નિષ્કામ કર્મો કરી, નૈષ્કર્મ્યની પ્રાપ્તિ કરવી એ મુક્તિમાં મુખ્ય ન મનાય છે. સ્વાભાવિકી વાસના દૂર કરવા માટે જ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યની આવશ્યકતા સ્પષ્ટ છે, અને તેના યથાર્થ જ્ઞાન અર્થે સાત્ત્વિકૃત્તિસદ્ ભક્તિનું અવલંબ એ અધિકારી થવા માટે શાસ્ત્ર વારંવાર બોધે છે.

“વિદ્યાલક્ષ્મી” પાઠશાળા,
મુંબઈ તા. ૧૦-૭-૧૯૦૦.

}

લો. એક
અભેદઅભ્યાસી.

* *

* અમે આગળ કહ્યું છે તેમ રા. ‘અભેદ-જિજ્ઞાસુ’ ની પ્રકૃત વિષયમાં ખરી જિજ્ઞાસા છે. કોઈ પણ વાદીની સાથે બોદા વાદમાં ન ઉતરતાં, અભેદવાદનું સમર્થન કટલી રીતે થઈ શકે છે, અને એ વિરુદ્ધ કેવી કેવી દલીલો ઉપરિચિત થાય છે એ સર્વ ધ્યાનમાં લેવ તથા સંજનથી વખતોવખત યતા પોતાના વિચાર વાચક-આગળ મૂકવાની એમની

સુદર્શન.

તન્ત્રી.
પ્રોફેસર આનંદશંકર
બાપુભાઈ કુવ. એમ. એ.
એલએલ. બી.

(ધર્મ-શુદ્ધ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને હિસાબંધી વિચાર.)

(આદ્ય દ્રષ્ટા—' એક અભેદમાર્ગપ્રવાસી ' બ્રહ્મનિષ્ઠ મણિલાલ નલુભાઈ).

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—માગતમ્

પુસ્તક ૧૫. અંક ૧૨.] (માસિક.) [સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૦.]

આત્મબોધ.

(મળેલું.)

ગર્ભ મણુ વસંત પ્રાટ્ય વળી જશે પરવરી,
કિશોર વય ગર્ભ વઢી, હર જુવાની ચાલી પળા;
— દોસે નહિ દોમે તહને પરમ એક કર્તવ્ય કે ? —
સમર સ્વામ, ધરનો હામ, સફર લાંબો છે મસ્તકે.

નડે પ્રકૃતિ પ્રીત આશ ગત કાલ કેરી વડી,
જડો જુનો ઉખેડનાં ખટકોં નવ ઉલટી ઉડી;
— દોસે નહિ શું દૂરનું સુભગ શાંત કર્તવ્ય કે ? —
સમર સ્વામ, વમળ વામ, સફર લાંબો છે મસ્તકે.

કરે
નડે પશુપણું, નડે સપરિવાર પાપો જુનાં,
રહ્યાં ધર કરી, હસે ફટ કરી, વળી કંખતાં;
તવીન બલ દે નહીં વિમલ સાધુ કર્તવ્ય કે ? —
એ શ્રીમાન શંકર સ્વામ, લગ્નનો મામ, સફર લાંબો છે મસ્તકે.
વચન શ્રીશંકરાચાર્ય
શંન " મા આપદ્રષ્ટા, વિતથ કેલ્પના, ભમતોં ચક્ર ખાતી મતિ,
પણુ તે વિષે સંશયધર્મ, ચલ ભાવના, ઉડુંઉડું જ થદા થતી;
ભાઓના સિદ્ધાંત-નું નવ દોડું ખરે સતતત્યોતિ કર્તવ્ય કે ? —
પ્રસિદ્ધ જુસિંદમદે સમર સમર સ્વામ, સફર લાંબો છે મસ્તકે.

સેહની.

આદર્શમાં ચક્રવો !

(મળેછું)

શિખરિણી.

અફળે ? આદર્શો ચક્રિત ચિત કાં ચસુ ચક્રવા !
પ્રસારે છે પાંખો ફરફર કરીને ફરો જવા,
કઈ કોઈ રાતા નપન કરો તુડે બરબડે,
પરતુ સત્તુના વિજયવચમા કાચ જ નડે !

ન થાકે ના નાશો સદશ અરિ એ સન્મુખ દિશે,
હડતાં એ જાડે કરો મદ મદે ને ચિસ ચિસે,
ન એથી તું કે એ તુર્ત્યી લાય પામી દૂર ખસે,
અરે ! જો તું મારે અરિ તન તદ્યે અલિધસે !

ગમે ચાલ્યો દાયો દિવસ સધળો દદ સુધમા,
અઈ સધ્યા પક્ષિનૂ ! અમ તવ થયો છે નિરુધમા,
ફળો સ્વાદુ કેરી નિદ્રણ બ્રમમાં, વિસ્મૃતિ કરી,
વિનાસે ઉદાસે મુદ્દજનના પ્રીતિ ન ધરી

ઉમમે ના સગે સુધતિ જનના તુ ધર્મી રમ્યો !
વથા સત્તુ જાણી સમર કરતા દેહ જ દમ્યો;
તથાપિ ના ત્હાડું અલિધવિન કામે કશુ ચસુ !
સુવિતાનાભાવે, જડ ! જડ થકી બાધતુ રહ્યું !

પરતુ પખીડા કાણુ નિરખ તુ ચિતન કરી,
નથી ! લાં લો જાણુ હિતકર કશુકે નિજ અરે,
તું ચસુ યે ચસુ નપન નવને આકૃતિ-ગુણે,
જગત્મનૂ ! પ્રેક્ષીને પ્રતિરવ રવોચ્ચારથી શુણે !

તદ્દ તું તું તું છે ! અપર નથી એ પ્રલયવતી,
મર્તિ ત્હારી યાશે સમગ્રિતા ખરી કાચનિમૃતિ,
અરે ! કાચે સાચે નિજ સ્વર્કપતું નિબ પડિયુ,
જગદ્ગરે ત્હારે હૃદય લાય સત્તુત્વ જડિયુ !

કરે ચેષ્ટા ત્હારી ચક્રિત કરનારી જડ ! તને,
વથા ખેદે છેદે બાળ તું કરીને આરસો અને,
પરાધાતે ત્હારા, બચિન પણ એ મિથ ન થશે,
વિનાશો ત્હારા એ, મધુ કદિ વિનાશી થઈ જશે !

ન તે સાર ચાર ગણીંચ લગ્નું વ્યર્થ મદથી,
લડીને શું લેવું ? ! અખર નિજના એ સ્વરૂપથી;
અનેકાદર્શો તુ, સ્વરૂપ નિજના' જોઈશ બહુ,
રહે આતપ્રાપ્તે પણ તું જ અને એ પણ સહ.

ઈદ્રિગિત ભવેષારામ. (કાડીનાર)

પ્રેમોદ્ગાર.

(મળેલું)

વસંતતિલકા.

દલિ મળી યુગલ પ્રેમીની સ્થામરહામે,
આનંદ હું શુ વરણું અતિ શાંતકાળે;
સાથ સમે અદિનિ ધામ જતા જ મૂર્ચે,
ધિકારપાત્ર ગણીં વસ્તુ સહુ સમન્તે ૧

તે સુત કેશવ દિવાકરને જ જાણ્યો,
ના (નહિ) તો ગતિ ન મુજ આવી હતે પ્રમાણે;
શું જાણુ દૈવ મુજને પણ મ્મ દગોને,
આવી રીતે પ્રિય વિયોગ કરાવશે એ. ૨

આભાવિકે ઉપજતી પ્રીતિની નિશાની,
જોતાં જ સ્હેલ પણ તે કરતા અકારી,
શું આવી રીતે મમ પ્રેમ તણી હશે હા (?) !
નકી પ્રિયે મૂર્છીશું પ્રેમથી ક્ષર્ષ સમ્માર્માં. ૩

વૃક્ષો અને સરસ વેલડીંની સુહામાં,
પુષ્પે સુગંધિત કુરેલી શિક્ષા ભદ્રામાં,
જોતાં સરમ્ મવરદિત જલે ભરેલુ,
ઉત્સાહ પ્રેમ તણીં ઊર્મિનીં લાગણીનું. ૪

તે ઊર્મિ નષ્ટ થઈ હા ગઈ એ અરે તે,
વિયોગ હા લવિષનો કરણે પડ્યો તે;
ગાત્રો ધિચિત્ત વદને પણ તેવું લાગ્યું,
આનંદ સુખ સહુ તે અહીં દુઃખું દુઃખું * (અપૂર્ણ) ૫

વર્ષાઋતુ.

(મળેલું.)

(‘ અરે નાદન મન છુલ્લુ છુલ્લુ ’ એ રાહની ગઝલ.)

અહો જૂવે પ્રિયા, સારી બહુ અશુ, હંચી દટ,	૧
ફરે પંથેથી ઓ આવે, ગયો છે જે બની પાંથ.	
થયાં એ વર્ષ મુખ દોરે, તથાપિ ના ફર્યા પાછા;	૨
ટકાવ્યા પ્રાણને આશે, બહુ લખાવીને દોર.	
ખરે આવ્યો હવે છેડા, થયું પીડું પૂરું આ તો;	૩
ન સૂઝે કાંઈ ચું કરવું કરી ઘેલી નિરાશાએ.	
વિયોગીને યદિ બાજે શશીની ચંદ્રિકા રીત,	૪
કહો હા કેમ રેવાય યદ્ય આકાશની માંચ.	
તપી રહ્યાનું કરે વર્ષા બહુ, અગારની ફૂર;	૫
બગ્યાને સર્વ કા બાજે અરે ધિક્ક ધિક્ક સંસાર.	
લતા કુંળે નથી પુખ્તો, દયાળુ ક્યાં જોગે કુંળે !	૬
સરિતા સર્વ સૂકાઈ, સરેના અણુનું બિંદુ.	
કપહીં આ કાપલો ચપલી, કંઈ હું શાંત કાયાને;	૭
સ્વભાવે કાળ છે નિર્દય, નહીં તો તે જૂવે શાને.	
યુવાની કાં પીડે મુજને હવું ચું કામ ભાં તારું ?	૮
ન લાવી કાંત મારાને દૂરેથી લાલચે નાંખી.	
સખી દુસ્મન થઈ ફૂર રીખાવી દેહલી મારી;	૯
સહ દહે છે ખીલાવે એ ક્યાં અગો સૂકાં તેણે.	
બહુ આનિ શરીરે આ વળી રી પાંડુતા વ્યાપી !	૧૦
પછી મેં મોકલી મીઠી લહેરી* પશિમે શિતલ.	
દૂતિ એ સાથ મેં ફેલાવી હૃદયના દુઃખની વાત;	૧૧
ગઈ તે રૂપ વિકાળ ધરી પાછી ફરી આવી.	

૧ વર્ષાઋતુને મેઘરાત્રની સ્ત્રી કહી છે.

૨ પ્રાણિમાત્રને તાપથી યતાં કટ અને તે પશુ મેઘના દર્શન ન થવાથી કેટલાં વધારે એ લાગે છે એવી સર્વ પ્રાણિની દશા.

૩ જળ વિના મરવાનો ભય.

૪ સખીરની લહેરીરૂપી દૂતિકાને પોતાના પ્રિય મેઘરાત્રને જાણવા મોકલે છે. મેઘરાત્ર અને પોતાની સ્ત્રી બન્ની મોઢમાં પડે છે એવી અતિશય દરખાતી નીચ દૂતી તેને સોંપેલું કામ નહીં કરતાં પોતાનો મેઘરાત્રપર મેળવેલો જય હૃદયને દોડા આવે છે. એવી ફૂલઈ અચલી અઢંઢારથી બહુ મુસવાડા કરે છે.

વાયુના વધવાનું આવું કારણ કહ્યું છે.

ન ગાંઠે ને મને લેજે ફૂલી તે જોરથી પૂકે;	
શીટી ઘસી બની જાણે મહારાણી જ તડકાત.	૧૨
પૂછું તારે બહુ કોપી ભરે તે વક્ર આ ધૂળે,	
ભરાયું ભૂત ક્યાંથી આ મને સમગ્રાય ના હાવે.	૧૩
કહી ઘસી યદિ જોહું કહે તે ઘસી મા તારી;	
વળા જોડી દહ રૂંધી ખૂણે જીભાગને છટે.	૧૪
પછી હું ભોગતું ભોગો નથી તે તો હવે તારો;	
અરે હે દુષ્ટ કૃતિ તે રમ્યો આ ખેલ હા કેવો.	૧૫
ભમાવ્યો તે શું હલકાને ચગ્રવ્યો ચક્રે તારે;	
શું આવ્યો તે પૂટે તારી પંચધમ ખેંચાધને પામે ?	૧૬
પડ્યો શુ પ્રેમના પાશો ? સ્મરી તેણે મને ના કે ?	
લઈ જઈને મૂક્યો શું તે દૂરે સંતાડીને કહે ?	૧૭
ભમાવે શુ હજી તેને ? ધીરો સ્થિર ના થયો છે કે ?	
હજી શું તે રલો હલકો ? રલો શીકો ? હદ નીરસ ?	૧૮
બનાવી દે ક્યહાં મારો વસેછે સ્થામ તે તુ જ;	
નહીં તો બાળુ છું શાપે નસારો ના ક્યહીં હાવે	૧૯
શું જાણે ક્ષુદ્ર જતુઓ સતીની સકિત અદ્ભુત;	
ક્રુણ ગાત્રે બહુ થર થર નમી ઉભી શુણી સ્તબ્ધ.	૨૦
અરે દેવી ગઈ પાસે તણ તે મોહમાં રૂખ્યો;	
તથાપિ નેવનાં પાણી સ્ફુટે મોભે કદી ના જઈ.	૨૧
ઝુરે છે એકલો તે, ને યથા વારિ વિના મીન;	
તમે ત્યાં પૃથ્વીપર ઝૂરો વિરહનું દુઃખ ના સહ.	૨૨
મને દેવેશ દોરે તો મુકુ આણી કાણે તેને;	
પૂછ, એ દેવને તોયો, કરાવે ઇષ્ટ સયોગ	૨૩

પુરુષ.

અભેદવાદ વિચાર.

૨.
(મળેલું)

સુગંધ માનવતા મહાશય રા રા અભેદજિજ્ઞાસુ:—

નમ્રતા સાથ વિનંતિ કે સુદર્શન-પત્ર માસ લુલાહનિમાં જે પ્રશ્નો આપે દર્શાવેલા છે, તેો યથાર્થ નિર્ણય પૂર્ણ જ્ઞાન વિના નિવેદન કરવો એ અજ્ઞાનપણું છે. પરંતુ અભેદમાર્ગ-વાસી બ્રહ્મનિષ્ઠ મહિલાલભાઈએ જે જે પુસ્તકો પ્રગટ કરી મારા જેવા અદ્ય હવને ઉત્તમ

હલકો, અધમ વિ. વિશેષણોનો બ્યંગ્યાર્થ. ॥ વાપી સ્નાતુમિતોગતાસિ ન પુનસ્તસ્યા ધમસ્પાંતિકમ્ ॥ એ જેણે વાંચ્યું હશે તેને સુવિદિત જ હશે.

આતું સુપરિચિત ને આશ્ચ વાચ્ય મુકવાતું કારણ એટલું જ છે કે વર્ષાદ વગરના દિવસોમાં એ હાંઈક અજબ જ અસર મનપર કરે છે. અર્થ એટલો જ છે કે મોઢ તમારા પ્રેમમાંથી ખર્યો નથી.

લાભ આપેલો છે, તેથી સમયપર એ અને નિવેદન કરવો એ મારી ફગ્ગ છે. પૂર્વ કાલમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે રાજન નાથિઓ પ્રેમથી સત્કારયુક્ત ગોહવલુ નિરંતર રાખતા, ને તેથી કરી વ્યવહારમાં પણ હાલના સમય જેવી દુર્દશા ચળેલી નહોતી.

મારું જ્ઞાન ગુજરાતી ભાષાનું પણ અપૂર્ણ છે, તેમ ઈંગ્લિશનું તો અહુ જ થોડું છે; સંસ્કૃત તો છે જ નહિ. પરંતુ પૂર્વ કાલમાં અત્યુત્તમ વ્યવહાર હોવાથી સર્વત્ર આનંદ પ્રવૃત્તિઓ એમ પૂર્વજોનું કહેવું હોવાથી પુસ્તકોદ્ધારા ને કાલનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા યથાસમય યથાશક્તિ અભ્યાસ કરવાનું જરૂરી રાખેલ છે. આટલી પ્રસ્તાવના કરીને, આપના પ્રશ્નોના યથામતિ ઉત્તર આપવા યત્ન કરું છું. અને પ્રથમ કેટલાક પારિભાષિક શબ્દોના અર્થો દર્શાવું છું,—

પારિભાષિક શબ્દોના અર્થો.

અદ્વૈત—એ કરતાં અધિક અને સર્વ-મયતા, જ્ઞાન પ્રેમનો નિઃસીમ ભાવ.

ભુવ—સત્તા સ્ફૂર્તિ ને જ્ઞાન-ગુણમય આધ્યાસિક સ્વરૂપ.

બ્રહ્મ—જ્ઞાનવિષયમાત્ર, ભાવાભાવનુ રૂપમાત્ર, સર્વ પદાર્થની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ ને વિલયનું પ્રેમિક બોધરૂપ તેજોમય ત્યોનિ સ્વરૂપ-અક્ષર-સત્ ચિત્ નિઃસીમઆનંદરૂપ.

જગત્—અપરા વિદ્યાની, માયિકત્રિગુણમય ઉપાધિરૂપ પ્રાપ્તિક મનોરાજ્યની, ચિત્રશાલા.

જ્ઞાતા—તત્ત્વના ગુણની સત્તા સ્ફૂર્તિ ને જ્ઞાન અનુભવનાર અંશ.

જ્ઞેય—પચતત્ત્વ.

જ્ઞાન—અજ્ઞાન-અવિદ્યા—નું “ જ્ઞાન ”, સાતમી ભૂમિકા પર્યંત પમાય, અનુભવાય તે.

ચેતન—ચતુર્-હોતું-વધુ-પાદુ-ધટું ને લય પામવો એ ઇવિકાર જેનાવડે અનુભવાય છે તે.

અચેતન—ચેતનમાં ગુણનો વિકાર થયાનું સ્વરૂપ

વ્યવહાર—કંઈપના-વૃત્તિ-મન-ચિત્-બુદ્ધિ-વિચાર-તર્ક-અતઃકરણ ને જ્ઞાન-જેવડે આંતર તેમ જ બાહ્ય હિદિયો જ્ઞાન પામતા પ્રવર્તે છે-તેનો વિહાર.

પરમાર્થ—સાસ્ત્રિક-રાજગી-તામગી પ્રકૃતિના ગુણરહિત કેવલ નિઃસ્વાર્થ પરાવિદ્યાનો દેવી અંશવડે યતો ધર્મમય અર્થ

સત્ય—તથા કાલમાં અવિદ્યુત

અસત્ય—વિદ્યુતિ અને રૂપાન્તર પામનાર.

પાપ—અનાત્મભાવવાળી પ્રવૃત્તિ

પુણ્ય—આત્મભાવવાળી નિગતિમય પ્રવૃત્તિ.

કર્મ—મન-ચાણી-કાયા આદિવડે જે કંઈ અપાય, કરાય આદિ ક્રિયામાત્ર.

ઐક્ય—મન-ચાણી-કાયાનો પ્રેમમય ત-મયના પામેલો સબંધ. (ઈદિયોના વર્તનથી માની સીધેસે ક્ષણિક વિષયો પ્રેમ નહિ.)

આનંદ—રિચાનંદ-રિદ્યાનંદ-અજ્ઞાનંદ કરતાં વિલક્ષણ, પરા વિદ્યાની પાર, અવાચ્ય-અમાનુશીલ અખંડ સુખરૂપ સ્થિતિનો અનુભવ. “ નિઃસીમ સુખરૂપ આનંદ ”

નીતિ—અનંત બળિની પ્રકૃતિના સ્વભાવની વિદ્યુતિને સત્તતીયરૂપ આચાર-વિચારનું નિર્દેશક બોધધુક્ત વર્તન (સ્વાર્થરહિત દેવભાવના લય પામેલી).

સ્વાર્થ—પોતાનો વિગતી ક્ષણિક અર્થ સાધવો તે ।

વાસના—પ્રેમ-પ્રતિષ્ઠા-પટેલાઈ-અને પંખો (ધુલોડના ક્ષણિક પદ્મથોને વૈભવ) તથા સ્વર્ગીય અસૌકિક અમાનુવીય સુખની તૃષ્ણાની લાવના. ।

અવન્મુક્તિ—અનાસક્તિ-દુઃખના સંબંધ-રહિત અભાવોથી લાવનાવાળી ધર્મમય લાવનાવાળી અવન. (પ્રાણ હોવા છતાં પ્રાણરહિત અવન.)

સ્વભાવ—પ્રકૃતિવડે પંચ કોશના ગુણે દેહમાં (કારણ, સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મમાં) જે લાવ રહેલો છે તે. અભેદ—તત્ત્વમયતા-સર્વમયતા-પ્રેમ ને જ્ઞાનની નિઃસીમ અખંડ મુખરૂપ સ્થિતિ; સાર વાણી વડે પ્રાપ્ત કરેલું અવાચ્ય પદ

અ.

તત્ત્વવિચાર-પ્રશ્નોત્તર.

(૧) અવજ્ઞાની અદ્વૈતતા.

દરેક આકૃતિના રૂપ ગુણ આદિ તમામ વિભાગોને ભુલ પાડી, એમનું જ્ઞાનબલે મૂલ્યરૂપ કરી, તેની અવભાવે ક્ષણિકતા સિદ્ધ થતાં રોષ રહે તે અદ્વૈત અજ્ઞાન; ને તેમાં બ્રાન્તિજ્ઞાન પેલ થતાં જે અવભાવી દ્વૈતતા છે, તે વચ્ચે, વિહાર (વિકાર)ના અન્યોન્ય સંબંધે, અદ્વૈતતા રહેલી છે, ને તે જ સર્વત્ર છે એમ અનુભવ દટ થતાં, સર્વ દ્વૈતતા એ એક અજ્ઞાન અદ્વૈતતા જ છે.

અંકને અકોવડે થતી પૂર્ણરૂપ સંખ્યાની સંજ્ઞા નામ તે અજ્ઞાન. ને એ સંખ્યામાં જે જે અંકો સમાયેલા છે તે અવ. અર્થાત્, અજ્ઞાન તે જ અવ ને અવ તે જ અજ્ઞાન. અજ્ઞાન અંશો તે અવ. એ અંશોમાં અજ્ઞાનના અવરણ પામવાથી વિશેષને લીધે અસ્પષ્ટતા આવે છે; પરંતુ જ્યારે સ્વસ્થ જ્ઞાન પણ ઉદય પામે છે, સારે તેના વિસ્તારનું રૂપ પૂર્ણ થતાં, સર્વજ્ઞતા આવે છે.—અવજ્ઞાન અદ્વૈત અનુભવાય છે.

(૨) ચેતન અચેતનની અદ્વૈતતા.

અચેતન એ ચેતનની ઉપાધિ કે વિદ્યુતિ છે, કેમકે, ચેતનવડે જ જ્ઞાન થાય છે. (અચેતનનું) જ્ઞાન (ચેતન) જે સર્વત્ર દ્વૈતરૂપે દેખાય છે તે કેવળ લીલા છે, ને એ “બદુ થાઈ”ના લાવની સ્વમસ્થિતિ છે. એટલે જ્યારે જ્ઞાન જગૃતિને પામે છે, સારે સ્વમભાવ (જગત્-લાવ) વિરમરણ પામી ચેતનમય અજ્ઞાન જ અનુભવાય છે. ને એ ક્રમાનુસાર સર્વત્ર પોતાનું જ્ઞાન, અચેતનભાવને પામેલું છે, તે જ નેમ નેમ જગૃતિ પામે તેમ તેમ તેટલો જગત્-ભાવી દ્વૈતભાવ નાશ પામે, ને અદ્વૈતતા સિદ્ધ થાય ને પછી છેવટે સર્વ ચેતન જ સૂર્યો કરે સારે જગત્ તે જ અજ્ઞાન ને અજ્ઞાન તે જ જગત્ એમ અનુભવાય.

(૩) જ્ઞાતા ને જ્ઞેય-દ્રષ્ટા ને દ્રશ્ય—ની અદ્વૈતતા.

અવમાં જ્યારે જ્ઞાન ઉદય પામે સારે જ્ઞાન આવે છે. જ્ઞેય અને જ્ઞાતા એ જ્ઞાનના જ અંશ છે, એટલે જ્ઞાનનું જ્યારે અજ્ઞાન થઈ, જ્ઞેયરૂપ જ જગત્-વિહાર ઉદયવે છે, જ્યારે જ્ઞાન તેમાં અલક્ષ્ય રહે છે. પરંતુ તેથી કરી દ્વૈતભેદ ને જાણાય છે તે વચ્ચે કેમકે તમામ લક્ષ્યમાં લક્ષ્યતા પણ અલક્ષ્યની હોવાથી સર્વત્ર અલક્ષ્યરૂપ જ્ઞાન જ છે, એટલે જગત્માં રહેલા અંત-લોભનું જ્યારે જ્ઞાન થાય, સારે સર્વત્ર પોતે છે એમ અનુભવે છે. અર્થાત્ જ્ઞાતાનું જ જગત્